

Martin van Bruinessen

AĞA, ŞEYH ve DEVLET

Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi

Özge

1930

DEPARTMENT OF
ANTHROPOLOGY

Institut kurde de Paris

LIV. 1012. 33801
05/05/2017
300 BRU AĞA

Martin van Bruinessen

AĞA, ŞEYH VE DEVLET

Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi

(Ji dosten min ên Kurd ra/Kürt dostlarıma)

ÖZ - GE Yayınları : 6

Yönetim Yeri : Meşrutiyet Cad. 17/19 Kızılay - ANKARA
Tel : 118 2296

Dizgi : ABC Matbaacılık Necatibey Cad. 96/C
Tel : 230 36 19 - ANKARA

Baskı : Seçkin Ofset Matbaacılık Ltd. Şti.
Ziya Gökalp Cad. Sağlık Sok. 56/G
Kızılay - ANKARA Tel : 135 62 47

Martin van Bruinessen

AĞA, ŞEYH ve DEVLET

Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi

İngilizceden Çeviren : Remziye ARSLAN

Institut kurde de Paris

İÇİNDEKİLER

YAYINEVİNİN "ÖNSÖZ" Ü	11
ÖNSÖZ	13
GİRİŞ	17
Kitabın Yazımı	17
Konusu	23
Yazılı Kaynaklar İçin Bir Not	26
Doğu Dillerindeki Kelimelerin Yazımı İçin Not	27
I. BÖLÜM : KÜRDİSTAN'LA İLGİLİ GENEL BİLGİLER	31
I-a.) Coğrafi Konum	31
I-b.) Jeopolitik Durum	32
I-c.) Nüfus	33
I-d.) Ekonomi : Köy Tarımı, Yarı - Göçebelik , Göçebelik	35
I-e.) Diğer Ekonomik Uğraşlar : Zanaat-Sanayi, Ticaret ; Gelişmişlik ve Gerikalmışlık	38
I-f.) Dil	41
I-g.) DİN	42
I-h.) 1960-80 Döneminde Kürt Ulusal Hareketi	46
Irak'taki Ulusal Savaş	47
Türkiye Kürdistan'ı (1960-1980)	54
İran Kürdistan'ı ve İslâm Devrimi	56
İran-Irak Savaşı ve Kürtler	61
Kürt Sorununa Saddam Hüseyin Çözümü	65
Türkiye'nin Tutumundaki Son Değişiklikler	68
II. BÖLÜM : AŞİRETLER, AŞİRET REİSLERİ, AŞİRET - DIŞI GRUPLAR	71
II-a.) Aşiret ve Alt Birimleri	72
Ev Halkı	74
Teritoryal Birim	74
Köy	77
Köy Dışındaki Birimlerde Toplumsal Eylem	78
Aşiretlerin Sınırları	79

II-b.)	Kürtçe Terimler	81
II-c.)	Kandavası ve Diğer Tür Çatışmalar	87
	Kandavasının Arabuluculukla Sona	
	Erdirilmesi	90
	Evlilik Biçimi ve Aşiretlerarası Çatışma	93
	Diğer Tür Çatışma Biçimleri	95
II-d.)	Aşiretten Daha Geniş Olan Birimler	95
	İç Rekabet ve Gücün Dış Kaynakları	96
	Toplumsal Çevrelerin Farklılığı	98
	Önderlik Mücadeleleri ve Aşiretsel Birliğin	
	Bozulması	100
II-e.)	Liderlik ve Liderlik Mücadeleleri	101
	Kim Lider Olur?	102
II-f.)	Liderlik : Ünvanlar ve Fonksiyonlar	103
II-g.)	Misafir Evi (Diwan, Diwanxane)	105
II-h.)	Ekonomik Olgular : Ağaya Verilen Haraç	108
	Bir Örnek : Balık Aşireti	109
II-i.)	Farklı Aşiretler Arasındaki Liderlik Durumu	111
	Mengür	112
	Pijder	114
	Hemewend	116
	Dizeyi	117
II-j.)	Gelişmenin Arkasındaki Güç : Kuzey Cezire'nin	
	Sömürgeleşmesi	119
	Hewerkan Konfederasyonu ve Haco	126
II-k.)	Aşiret Mensubu Olmayan Bağımlı Köylülerle Aşiret	
	Mensubu Kürtlerin İlişkileri	131
	Köylülüğün Aşiretliler Tarafından Sömürülmesi	132
	Etnik Farklılıklar	133
II-l.)	Gûran	136
	Sonuç : Gûran ve gûran	141
	Gûran'ların Dinsel Özellikleri	142
	Hangi Kürtler Gûran'dır?	144
II-m.)	Göçebeler ve Köylüler : Aynılar Mı, Farklılar	
	Mı?	146
II-n.)	Sonuç	153

III. BÖLÜM : AŞİRETLER VE DEVLET	155
III.a.) Kürt Aşiretinin Karakteristik Özelliklerine Yeniden Bakış	155
III.b.) Kürt Aşiretleri Özerk Birimler Değillerdir.	157
III.c.) Tekrarlanan Modeller : Aşiretler ve Ortadoğu'da Devlet Yönetimleri	159
III.d.) Varlığını Sürdüren Bazı Modeller : Merkez - Çevre İlişkileri	162
Merwaniler	164
III.e.) Kürdistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi	169
Başlangıç Dönemi : Karakoyunlular ve Akkoyunlular	169
Safeviler	170
Olayların Geriden Görünüşü	173
Osmanlı - Safevi Mücadeleleri	174
Osmanlılar'ın Kürt Politikası	175
III.f.) Bazı Kürt Emirliklerinin Siyasi Tarihi	177
1. Hisnkeyf Melikleri	177
2. Hekarî ve Mirleri	179
3. Çemişkezek	183
III.g.) 16. Yüzyılda Osmanlı Kürdistan'ındaki İdari Sistem	184
15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Sistem ve Toprak Rejimi	184
Osmanlı Yönetim Örgütlenmesinin Kürdistan'daki Uygulanışı	191
III.h.) Kürt Emirliklerinin İç Örgütlenmesi	195
1. Bitlis	196
2. Baban	207
3. Bazı Yorumlar	211
III.i.) İNTERMEZZO : Kuzeydoğu İran'a Göç	213
III.j.) 19. Yüzyıldaki Siyasi Değişiklikler	216
III.k.) Bedr Xan Beg'in Yükselişi ve Botan Emirliğinin Düşüşü	218

	Mir'den Sonra Botan	222
	Sonuç	223
III.1.)	Yeni Toprak Yasası ve Etkileri	224
III.m.)	Kürt Aşiret Millislerinin Oluşturulması : Hamidiye Alayları	227
III.n.)	20. Yüzyılın Başlangıcında Meydana Gelen Değişiklikler	232
	Yeni Sınırlar : Kürdistan'ın Yeniden Paylaşımı	232
	Yeni Devletlerin Aşiret Politikaları	233
III.o.)	Bölümü Sonuçlandırırken Birkaç Değınme	235
IV.BÖLÜM : ŞEYHLER; DİN ADAMLARI, ERMİŞLER VE POLİTİKACILAR		240
IV.a.)	Başlangıç Noktaları	240
IV.b.)	Derviş ve Sofi Tarikatları	248
IV.c.)	Sofi ve Derviş Tarikatları: Örgütlü Popüler Mistisizm	251
IV.d.)	Örnek Olarak Qadiri Tarikatının Tarihi	256
IV.e.)	Kürdistan'ın Diğer Ermişleri	261
IV.f.)	Kürdistan'da Qadiri Şeyhleri	263
	Şeş Mehmüd İsyancıları	264
	Talabani Şeyhleri	266
IV.g.)	Nakşibendi Tarikatı ve Nakşibendi Yolu	267
IV.h.)	Nakşibendi Tarikatı Neden Hızla Yayıldı?	269
IV.i.)	Qadiri Tarikatının Ayınları	278
IV.j.)	Nakşibendi İbadeti	285
	Nakşibendi Ayınında Meditasyon	287
	Ortodoksluk ve Heterodoksluk	290
IV.k.)	Şeyh ve Halife; Diğer Şeyhlerle İlişkiler	291
IV.l.)	Şeyh ve Müridleri	293
IV.m.)	Şeyhlerin Ekonomik Gücü	294
IV.n.)	İki Şeyh: Duru'lu Şeş Osman, Cezire'li Şeş Saıda.	296
IV.o.)	Kurtarıcılık	301
IV.p.)	Şeyhlerin Etkilerini Yitirışleri	305
IV.q.)	İslamcı Bir Akım : Nurculuk	310

IV. BÜLÜM EKLERİ	318
I. Berzencî Ailesinin Kolları	318
II. Sadatê Nehri ve Barzanî Ailesi.....	320
III. Biyare-Tawela ve Palû Şeyhleri	323
IV. Diğer Önemli Nakşibendi Aileleri	325
V. Daha Etkili Olan Nakşibendi Şeyhleri	325
V.BÖLÜM : ŞEX (ŞEYH) SAİD İSYANI	327
V.a.) Giriş	327
Bu Bölümün Kaynakları İçin Bir Not	328
V.b.) Kürtlerin Ulusal Bilinçlenmesinin Tarihi	331
Kürt Ulusalçılığının Geçirdiği Aşamalar	332
Kürtler : Bir Ulus Mu?	333
Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Hareketler	335
V.c.) Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğuşu	336
Ermeni Katliamları ve Rus İstilasası	337
Mütareke ve İmparatorluğun Paylaşımı	338
Türk Bağımsızlık Savaşı	338
Musul Sorunu	341
V.d.) Kuzey Kürdistan'da Kurulan İlk Kürt Politik Örgütlenmeler	342
Savaştan Sonraki Ulusal Örgütler ve Kemalistler	346
Azadî	348
V.e.) Şêx Seîd İsyanı	350
İsyanda Dinsel Faktör	350
1924'teki Durumun Çağdaş Bir Değerlendirmesi	351
İhsan Nûrî'nin Ayaklanması ve Fıranı	353
İsyan İçin Yeni Plan	353
İsyanın Patlak Vermesi	356
İsyanın Bastırılması	358
V.f.) İsyana İç ve Dış Destekler	361
İngiliz Yardımı Mı?	361
Silahlar	361

	Türk Muhalefet Grupları	362
V.g.)	Kürt Kitlesele Katılımı	364
	İsyanın Aşiretdışı Sosyal Tabanı.....	366
	Şehir Eşrafı	366
	Şehir Alt Sınıfları	367
V.h.)	Nakşibendi Tarikatı ve İsyân	367
V.i.)	İsyânın Dinsel ve Ulusal Karakteri	370
VI. BÖLÜM : SONUÇ DEĞİNİİELERİ		373
	Kitapta Geçen Bazı Doğu Dillerine Alt Kelmeler	385-387
	Notlar	388-460
	Bibliyografya	461-484
	Fihrist	485-489
	Fotoğraflar	

YAYINEVİNİN "ÖNSÖZ"Ü

Hollanda'lı bilimadamı **Martin van Bruinessen**, günümüzün en saygın Kürdologlarından biridir. Ülkesinde, çeşitli yayınlarıyla Kürdoloji'ye büyük katkıları olduğu gibi, özellikle elinizdeki çalışmasıyla Kürdoloji kitaplığına önemli bir armağan sundu ve haklı bir üne kavuştu.

Özgün adı "**AGHA, SKEIKH AND STATE : On the social and political organisation of Kurdistan**" (*AĞA, ŞEYH VE DEVLET : Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi Üzerine*) olan eser, Bruinessen'in doktora çalışmasıdır. Eserin ilk basımı 1978'de Utrecht'te (Hollanda), gözden geçirilmiş ve genişletilmiş yeni basımlarıysa Federal Almanya'da (1989) ve İngiltere'de (1991) yapılmıştır.

Eserin **Şeyh Salt İsyarı**yla ilgili bölümünün geniş bir özeti, ilk kez Türkiye'de **Özgür Gelecek** Dergisinde (Şubat/1989) yayımlanmış ve bu yazıdan dolayı, derginin Yazı İşleri Müdürü **Bekir Kesen** 6.5 yıl hapis karşılığı para cezasına çarptırılmıştı. Ancak bu hüküm, Yargıtay'ca bozulmuş ve 142. maddenin kaldırılmasıyla ortadan kalkmıştı.

Elinizdeki eserin çevirisi de 1989 yılından beri devam etmekteydi. Ancak gerek yargılamaların yoğunluğu, gerekse Endonezya'da bulunan yazarla iletişimde karşılaşılan zorluklar yüzünden, eserin yayını oldukça gecikti. Eserin, konusu gereği bir sosyolog tarafından çevrilmesi gerekiyordu; yazarının isteği de buydu. Bu nedenle daha özenli davranmak gerekiyordu. Hemen belirtelim ki, eserin çevirisi, gerçekte bir ekip çalışması sonucu ortaya çıktı. Daktilo edilmesinde ve tashihlerinde **Bekir Kesen**'in, redaksiyonunda **Mehmet Bayrak**'ın katkıları oldu.

Gösterilen çabalara rağmen kimi ufak hatalar olursa, okuyucunun bizi bağışlayacağını umuyoruz. İnaniyoruz ki okuyucu, bu eserle Kürdistan gerçeğini ve Kürt sorununu, şimdیه kadar olduğundan daha iyi kavrayacaktır. Eserin, bu yönüyle büyük bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz.

Öz-Ge Yayınevi

Institut kurde de Paris

ÖNSÖZ

Bir araştırma ve araştırma sonucunda ortaya çıkan bir kitap, tek kişinin adını taşıyor olabilir. Fakat aslında, sonucun elde edilmesinde daha birçok kişinin katkıları sözkonusudur. Bana yardım edenlerin tümünü burada anıp teşekkürlerimi sunmaktan ötürü çok mutluyum.

Bu yapının ortaya çıkmasını sağlayan araştırma, *Teorik Araştırmaları Geliştirme Kuruluşu*'nun dostça yardımlarıyla gerçekleştirildi. Bu örgüte açık fikrilliliği ve çalışmanın başından sonuna kadar sağladığı kesintisiz destekten ötürü teşekkür borçluyum. Teorik eğilimlerimiz ve politik tutumlarımızın farklılığına rağmen, araştırmanın sürdürülmesinde ve çalışmanın yazımında bana, herhangi bir meslektaşının tanıyabileceğinden çok daha fazla özgürlük tanıdığı için ilk antropoloji öğretmenim *Prof. van Baal* 'a teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Bulgularına ve açıklamalarına yönelttiği yapıcı eleştiriler benim için çok öğretici oldu. *Prof. Thoden van Velzen*'le yapılan tartışmalar da uyarıcıydı. İlginç önerilerde bulunup, araştırma verilerini değişik bakış açılarından ele almamı sağladı.

Bu kitap, başkaca pekçok kişinin önemli katkılarıyla son şeklini aldı. Hepsinden önce de Kürtler'in kendilerinin sağladığı katkılarla. Eğer Kürtler'in o herkesçe bilinen konukseverliği olmasaydı, sözünü ettiğim yerlere ulaşma olanağım bile olmazdı.

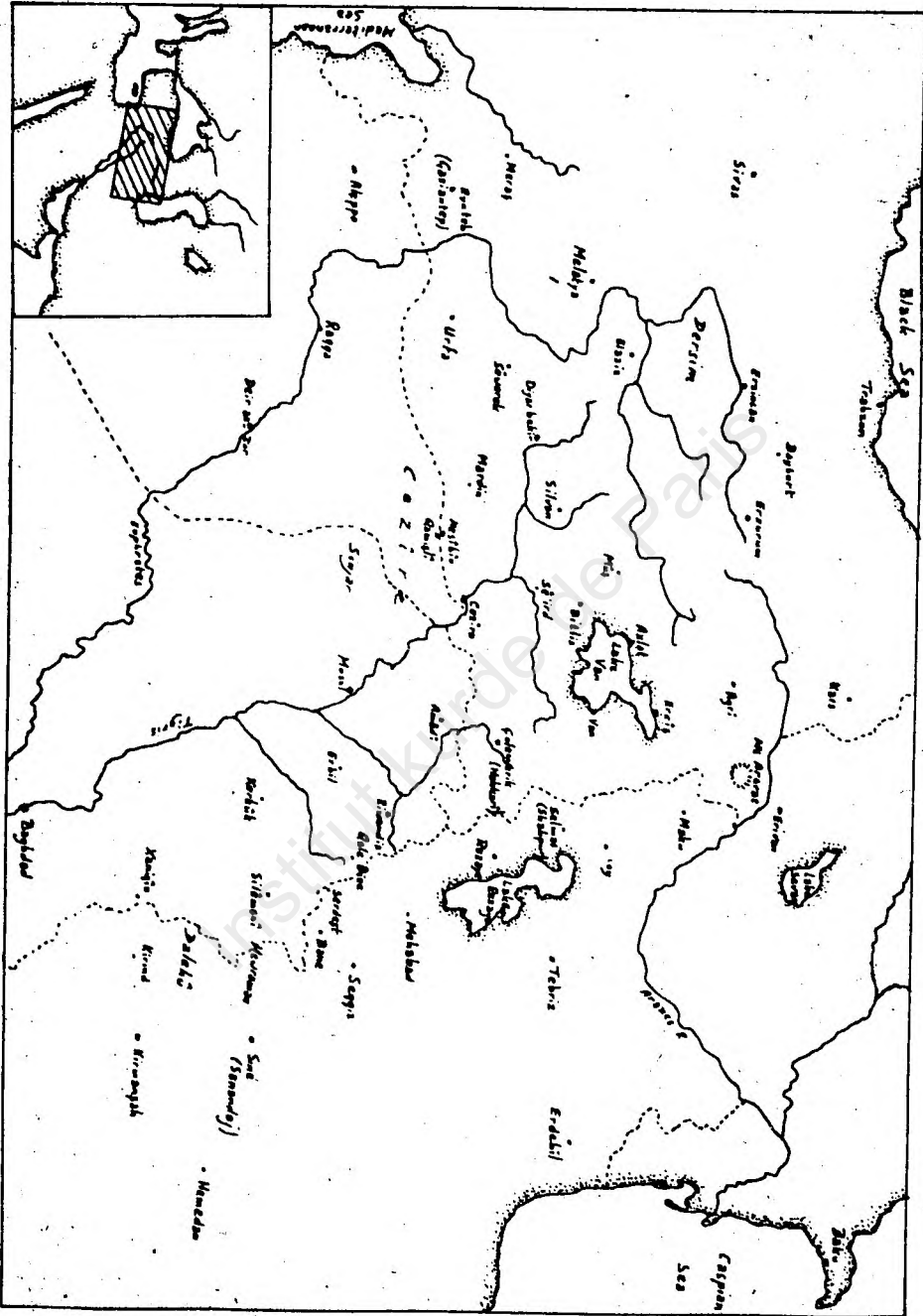
Irak'taki Kürt ulusal savaşı liderliği, araştırmamı sürdürmem için gereken resmi izni verebilecek tek otoriteydi. O şartlar altında bana sağladıkları hareket özgürlüğü anılmaya değer. Pekçok Kürt arkadaş çalışmamı olanaklı kılmak için büyük zorluklara katlandı. Başka türlü ulaşamayacağım yerlere beni götürüp, konuşmak istediğim insanlarla tanıştırdılar ve can güvenliğimi sağladılar. Güvenlikleri gereği bu arkadaşların isimlerini anmamam gerekiyor. Kendilerine teşekkür ediyor, yardımları olmaksızın hazırlanması mümkün olmayan *bu kitabı onlara adıyorum*.

Farslarla ilgili büyük bilgi birikiminden önemli ölçüde yaralandığım Tahran'daki *İngiliz-Fars Çalışmaları Kurumu Müdür Yardımcısı Sandy Morton*'a ve sekreter *Margaret Karapettan*'a, eve döner gibi Enstitüye her dönüşümde sağladığı büyük katkılardan ötürü teşekkürler.

Kitabın elyazması müsveddelerini okuyup yorumlarını katanlar, *Rik Boeschoten, Mark van Damme, Chiel Ktel, Jitya Nuri ve J.D.J. Waar-*

denburg'du. İngilizcesini düzeltme görevini üzerine alan ve yorumlarını ileten *Mark Harvey*'di. İfade edilen bütün düşünceler ve aynı zamanda hataların bütünüyle bana ait olduğunu söylemeye gerek yok.

Son olarak, okunması zor elyazmalarımı sabırla daktilo eden ve son andaki değiştirmelerime katlanan *Sadly Tenney* ve *Annelies Bruin*'e de teşekkürlerimi iletmek istiyorum.

HARITA - 1 : Kürdistan (Genel)

Institutul kurde de Paris

GİRİŞ

Kıtabın Yazımı

Bu kitap, saha çalışmasına başlamadan önce edinilmiş olan niyetleri yansıtan türden bir kitap değil. Çünkü başlangıçtaki niyetim, önceden belirlenmiş bir zaman süresince (bir yıl gibi) çok sınırlı bir alanda edinilmesi "zor" verileri sağlamak için alışılmış tarzda sosyal-antropolojik bir çalışma yapmaktı. Kürtler'le ilgili yazında, belirsiz izlenimler bol, somut gerçekler ise seyrek olarak bulunur. Ben, aşiret bağlarının çözülmesi, dünya pazarıyla birleşme, milliyetçiliğin yükselmesi üzerine daha anlamlı yargılara ulaşabilmek için ikinci yöntemle yöneldim. Ancak pek az niceliksel veri içeren bu çalışma, bir gözden geçirme niteliğindedir. Kendi gözlem ve mülakatlarını kapsayan değişik zamanlarda, değişik yerlerden edinilmiş materyaller değerlendirilmektedir.

Araştırmanın biçimindeki bu bütünsel değişiklik bazı açıklamaları gerekli kılıyor. Şimdiki biçime temel olan bazı düşüncelerin, araştırma alanında bulunuşumun ilk yazım dönemine ait olması bu gerekliliği artırmaktadır. Kürtler, onlarla ilk ilişkiye geçtiğimde çok ilgimi çekmişlerdi. (1967 yılında, Ortadoğu'da geçirdiğim bir tatil sırasında). "Ulusal karakter" ve Kürt kültüründe bulunan bazı tanımlanması zor şeyler beni çekiyordu. Sonraki araştırmalarım gösterdi ki, Kürtler'le ilgili çalışmalar yapmış olan diğer yazarlar da aynı romantik çekiciliğe kapılmışlardır. Dostlukları ve açık fikirliliklerinin yanı sıra, sayesinde ulusal hakları için savaşım sürdürdükleri yığıtlıkları de özel, romantik bir hava katıyordu onlara.

Kürdistan'ın sınırları içinde yer aldığı devletlerde Kürtler, kendilerini anarşistlikle suçlayan yönetimlerle çatışma içindedirler.

Daha sonra teorik eğilimim ; köylü isyanları, dinsel hareketler, milliyetçilik ve sınıf bilinci gibi kavramlara yönelince, doğal olarak Kürtler'e yöneldim. İçinde bulunduğumuz yüzyıl boyunca Kürdistan'da milliyetçi ve dinsel karakterli pekçok köylü ayaklanması yaşanmıştı.

1961'de Irak'ta başlayan ulusal savaşa kitlesel katılım sürekli bir artış kaydetmişti. 1960'lı yılların sonunda birkaç bin Kürt-ağırlıklı olarak köylüler-, Irak yönetimine karşı yürütülen gerilla savaşında aktif rol almışlardı. 1974-75 yıllarında katılımcıların sayısı 50 bini aşıyordu. Pekçok kez farketmişim gibi, savaşa aktif olarak katılmayanlar da kendilerini savaşlarla özdeşleştiriyorlardı.

Bu durum yalnız Irak için değil, Kürdistan'ın diğer parçaları için de geçerlidir. Yani sayıların diliyle söylemek gerekirse, bu kesinlikle bir halkın savaşdır ve konuyla ilgili çalışmasında Wolf'un anlattığı altı savaşla kıyaslanabilir (1969)⁽¹⁾ bir köylü savaşdır.

Ancak bu altı hareket ilerici bir özelliğe sahipken (anti-emperyalist olan bu hareketler sosyal adaletsizliği ortadan kaldırmayı hedeflemiş olup, köylülük en azından sınıf çıkarları doğrultusunda sömürücülerine karşı seferber edilmişti) ; Kürt hareketi özellikle 1969'dan bu yana, tutucu hatta gerici bir görüşüne sahiptir. Kürt liderliği bölgede daha az değil, daha çok emperyalist müdahale istiyor gibi ; Molla Mustafa Barzani, (yardıma karşılık) 51. devlet olarak katılmak ve Kürdistan petrolünün kontrolünü devretmek istedikleri ABD'ye olan sıcak duygularını birçok kez tekrarlamıştı.

Hareket içindeki sol unsurlar süreç içinde tasfiye edilerek, otoritelere şehirli genç milliyetçilerce meydan okunan geleneksel liderler, harekete bizzat katılarak konumlarını sağlamlaştırdılar.⁽²⁾ Irak Kürtlerinin büyük çoğunluğu, bu tutumu nedeniyle Barzani'yi desteklediler. Daha solda yeralan rakipleriyse, küçük bir azınlığın desteğini alabildiler. Böylece Kürt hareketi, Oman'daki bir başka özgürlük hareketi olan Dofari'lerin büyük aşiretsel hareketleriyle karşı karşıya geldi. Bu hareket devrimci oluşuyla ünlüydü. Kürt hareketi, tutucu Amerikan ve İngiliz basınının favorisiyken, bu hareket de solcu basınının favorilerindendi. Bu farklılığın iki temel nedeni vardı. Birinci hareket gerici, baskıcı, Batı yanlısı bir rejim için savaşırken ; ikincisi de otoriter, reformist ve baskıcı , Sovyet yanlısı bir rejim için savaşıyordu. Bu hareketlerin liderlikleri bütünüyle farklı toplumsal tabandan geliyorlardı. Fakat bu iki faktör farklılığı açıklamaya yeterli mi?

Bana göre Kürt hareketinin 1964'le 1966 yılları arasında bu denli tutuculaşmasının bir takım içsel nedenleri olmalı. Aşiretsel örgütlenme ve

diğer tür "birincil bağılıklar", (Alavi, 1973) yoksul köylülerin, aşiret reisleri ve toprak ağalarına karşı haklarını savunmalarını ne derecede engelledi ve kendilerinin olmayan çıkarlar için nasıl savaştırdı? Bu birincil bağılıklar yıkıldı mı, eğer böyleyse hangi şartlar altında? Emperyalizmin "geleneksel " Kürt toplumu üzerindeki etkisi neydi ve bu Kürt hareketinin doğasını açıklayabilir mi?

Kürtler arasında yapılacak olan saha çalışmasının hazırlık aşamasında bu tür sorular kafamdaydı (1973). Yerel düzeydeki güç ilişkilerini, artan devlet kontrolünü, dünya pazarıyla bütünleşmenin genel olarak Kürt toplumunu, özel olarak orta ve yoksul köylülüğün sınıf bilincini nasıl etkilediğini araştırmaya karar verdim. Bir tür dinsel örgütlenme olan derviş tarikatlarının da ilginç bir araştırma konusu olabileceğini düşündüm. (bkz : Bölüm IV)

Bu tarikatlardan ikisinin oldukça yaygın bir etkisi var Kürdistan'da. Okuduklarım ve gördüklerimden, bu tarikatların özellikle alt sınıflara mensup Kürtler'in sempatisini kazandıkları şeklinde bir izlenim edindim. Tarikat lideri olan şeyhlerden birkaçının ulusal savaşta da önemli rolleri olan karizmatik liderler olduğunu belirtmeliyim. Sahip oldukları toplumsal önem açısından da benim için ilgi konusu oldular.

Araştırma alanı olarak Kürdistan'ın yalnızca bir parçasını seçmek eksiklikler doğururdu. Bilindiği gibi 1975'in başında Irak Kürdistan'ında yeni bir savaş başlamıştı. Bu durumda oraya ulaşabileceğimi sanmıyordum. Böyle bir çalışma Türkiye'de de pek hoş görülüyordu. Türk Sosyolog Beşikçi, Kürdistan'a ilişkin (Kürt yanlısı) sosyo - politik çalışmasından ötürü 1972'de 13 yıllık hapis cezasına çarptırılmıştı (Beşikçi, 1969) ⁽⁴⁾. Çalışma, yalnızca İran Kürdistan'ında daha kolay olacağı benziyordu. Orada daha önce iki kez bulunmuş ve ilgimi çeken konuları çalışma olanağı bulabileceğime ilişkin sözler aldığım bir bölge seçmiştim. Burası, savaşın yolaacağı olası problemlerden sakınabilmek için yeterince uzaktı Irak sınırına. (Hangi ölçüde olduğunu bilmiyorum ama İran savaşta açıkça yer almıştı). Araştırma izni İran hükümetinden kolay çıkmadı. Bu konuda direktmek için Tahran'a gitmek durumunda kaldım (Temmuz, 1974). İlk başvurum reddedildi. Daha sonra da araştırma konusunu değiştirmem istendi. Kasım 1974'teki son reddedilise kadar birkaç kez başvuruda bulundum. Tahran'da Farsça ve Kürtçe'mi geliştirerek (Kürtler'ın devam ettiği bir kahve keşfetmiştim) ve Kürtler'le ilgili seyahatnameleri okuyarak

zamanımı geçirdim. Sabırla sürdürdüğüm başvurular arasındaki sürede kırsal alanları gezdim. Horasan'a (İran'ın kuzeydoğusunda bir kent) iki kez gittim. Burası, önemli bir Kürt nüfusu barındırıyor. Sonraki dönemlerde de karşışarşıya kaldığım bir problemin olduğu dikkatimi çekti. Bu problem, kaldığım yerde, yörenin ileri gelenleriyle (güçlüleriyle) ister istemez yoğun bir ilişkiye geçip diğerlerini görme fırsatının az olmasıydı. Bu durum, nüfuz sahibi kişilerin yabancıyı tanımak ve ne yaptığını bilmek isteğinden, konuk ağırlama rolünün geleneksel olarak onlara ait olması gibi nedenlerin yanı sıra, sıradan birinin bu görevi üstlenmesinin ileri gelenlere özgü olan bir ayrıcalığın hiçe sayılması anlamına gelmesindendi. İkinci bir neden de, sıradan insanların, henüz araştırma izni almamış olduğumdan, benimle ilişkiye girmelerinden ötürü başlarının derde girme olasılığının olmasıydı. Bu anlamda yabancılarla ilişkiye geçmek, okumuşlar ve zenginler için diğerlerine oranla daha kabul edilebilir bir şeydi.

Toplumsal piramidin tepesindekilerle yoğun, altındakilerle seyrek temasta bulunmanın ciddi ölçüde yanlış izlenim yaratıldığını farkındaydım. En azından "girişimcilerin" ve "güçlülerin"⁽⁵⁾ önemini pekiştirmek anlamına geliyordu bu.

Ancak gene de zamanımın önemli bir kısmını köy muhtarları, aşiret reisleri ve şeyhlerle geçirmekten kendimi alamadım. Daha sonra sosyal ilişkilerimin sınırlarını genişletmenin yolunu buldum : bir yerde tanışmış olduğum insanların bulunduğu köyleri ziyaret ettim. Bunlar genellikle köy öğretmenleri ya da kentte okuyan gençlerdi. Çünkü birinin arkadaşı olarak gitmek istediğim insanlarla ilişki kurmak, bir yabancı olarak gitmekten çok daha büyük bir kolaylık sağlıyordu. Bir şeyhin yanında kaldığımda, değişik toplumsal katmanlara mensup müridleriyle (ki bunlar şeyhi düzenli olarak ziyaret ediyorlardı) temas kurmam mümkün oluyordu. Yine de hiç şüphesiz çalışma notlarımda, nüfuzlu kişilerin bakış açılarını yansıtmalarının önemli ölçüde etkisi olmuştur.

Horasan gezilerim bana, dar aşiretçi ilişkileri ve devlet politikalarını farkettti : Burada, aşiret konfederasyonlarının devlet tarafından orijinal bir biçimde yaratıldıkları görünümü vardı. Aşiretlerce kabul edilen önemli reisler, şahlardan resmi ünvan almışlardı (en azından geçen yüzyıl). (Bak : Bölüm III . 1). Önceleri bunun özel bir örnek olduğunu düşündüm ve bu durumun nasıl oluştuğunu anlamak için tarihsel dokümanları incelemeye koyuldum. Ancak sonradan, pekçok Kürt aşiretinin, kendilerini

çevreleyen devletlerden uzun süreler etkilendiklerini gördüm.

Bu konularla ilgili bilgileri sıradan halktan çok, aşiret reislerinden almak eğilimindeydim. Ve genellikle öyle yaptım. Araştırmamı, elinizdeki kitabın III. bölümünde verilen son dört yüzyıla ait kaynakları inceleyerek destekledim.

İran Kürdistan'ında zamanımın büyük bir kısmını şeyhler ve dervişlerle geçirdim ; 1975'teki gezimde de aynı şeyi yaptım. Beni şaşırtaan aynı yolda başka birçok yolcuyu bulmam oldu. Bunlar, Irak'tan İran'a mülteci olarak ya da "devrimle" ilgili gizli görevlerle gelen Kürtler'di. Rızaiye'de SAVAK görevlileri Irak Kürtleriyle görüşmemi engellemeye çalıştılar. Fakat Serdeşt, Bane ve Meriwan gibi küçük şehirlerde onları görmemem mümkün değildi : Sık sık aynı otel odalarını paylaşıyordum. Böylece, (gazeteler dışında) savaştan sonra Irak Kürdistan'ında nelerin olup bittiği konusunda ilk izlenimlerimi edindim ve İran'ın konuyla ilişkisinin derecesi hakkında da fikir edinebildim. Durum, umduğumdan daha ciddi boyutlardaydı.

İrak Kürtlerinden birkaçı bana, eğer Tahran'daki Kürt temsilciliğine baş vurursam, Irak Kürdistan'ındaki kurtarılmış bölgede araştırma yapma fırsatını bulabileceğimi söylediler. İran'da araştırma yapamayacağımı anlar anlamaz dediklerini yaptım. Kürt temsilciler çok içten ve yardımcıydılar. Birkaç hafta içinde olumlu bir cevap aldım. 6 Şubat 1975'te, sınırdan Irak Kürdistan'ına geçtim. Kafamda hâlâ ilk planım vardı. Şu da bir gerçek ki, savaş nedeniyle hareket özgürlüğüm bir hayli kısıtlıydı. Öte yandan, savaş şartlarında Kürt toplumunu incelemek için tek fırsattı. Üstelik barış şartlarından daha "normal" bir durumdu bu. Ve bu şartlar, aşiretsel ve sınıfsal bağlara karşın ulusal bağları incelemek için daha "uygundu".

Oraya varışından altı hafta sonra tekrar ayrılmak zorunda kaldım. Ancak bu kez Kürt savaşçılar ve çok sayıda siville birlikte. Kürt hareketi bozguna uğramıştı. Kürt hareketinin bel bağladığı Şah, geleneksel düşmanı olan Irak rejimiyle anlaşmış (Tarih, 6 Mart) , Kürtlere verdiği desteği derhal kesmişti, dramatik sonuçlarıyla birlikte.

Kürtler, kendilerini ya Irak birliklerine teslim olmak ya da İran'a sığınmak zorunluluğuyla karşıkarşıya buldular. Bazıları partizan direnişini devam ettirmeyi önerdi. Liderlik buna izin vermedi. Köyler boşaltıldı.

İran'a yerleşilmek üzere 20 Mart'a kadar Balık'ın hemen tümü boşaltılmıştı. Irak'ta geçirdiğim bu altı hafta üzerimde derin bir etki bırakmıştı. Hergün insanların sefaleti, çaresizliği, hastalığı ve ölümüyle yüzyüzeydim. Bozgunundan sonra, Kürt toplumu ve Kürt hareketleri içindeki o güne kadar titizlikle saklı tutulmuş çatışmalar su yüzüne çıktı. Bu durum beni, Kürt toplumu hakkında daha çok düşünmeye itti. Fakat bu, zararları büyük olan bir deneyimdi. Duygusal olarak olaya epeyce konsantre olmuştum.

İran'a döndüğümde mültecilerle çok sınırlı ilişkiler kurabildim. Daha önce sessiz kaldıkları konularda şimdi çok şey söylemeye hazır olan muhaliflerle uzun mülakatlar yaptım. Herhangi bir yerde yeterince uzun bir süre kalamayacağım açıklı, resmi izin engeli yüzünden. Öte yandan, Kürdistan'ını farklı parçalarında kısa dönemler geçirirsem, bir parça hakkındaki bilgimin bir başka parçayı daha iyi anlamamı sağlayacağını hissettim. Bu, Kürdistan'ın farklı parçalarındaki toplumsal örgütlenmelerin uğradığı değişimlerin çeşitli biçimlerini gözlemlemiş olmaktan çıkan mantıksal bir sonuçtu. Bu yöntemi daha çok Türkiye Kürdistan'ında uygulayacaktım. Çünkü burası hem en büyük parçaydı, hem de göreceli olarak daha serbest olunabilirdi. Eğer yerel yöneticiler izin verselerdi pek ciddi bir problem kalmayacaktı. Danışmanlarım da düşünceme katıldılar.

Ancak bunu izleyen sürede yakalandığım sarılık hastalığı nedeniyle çalışmalarına bir süre ara vermek zorunda kalmakla birlikte, bu süre zarfında (Haziran 1975 - Ağustos 1976) Türkiye, Suriye, İran Kürdistan'larının farklı bölgelerinde bulundum. Ancak çoğu yerde, ilgilendiğim konularla ilgili direkt gözlemlerde bulunma olanağını bulamadım. Bu nedenle araştırmamda mülakatlar, düşündüğümde daha geniş biryer kaplıyor. Toplumsal değişim sorunuyla ilgilendiğim halde, mülakatlarım daha çok geçmişteki durum ve olayları içeriyor. Üstelik mülakat yaptıklarım, olayların yaşandığı tarihler ve somut tarihsel olgulardan habersizdiler. Sık sık yazılı kaynaklara dönüşümün diğer bir nedeni de budur.

Üçüncü neden de, kendi gözlemlerimi, aynı bölgeleri benden önce gezmiş olanların gözlemleriyle karşılaştırmamın iki durumda da aydınlatıcı olabileceğiydi. Uyguladığım bu yöntemde en belirgin güçlük, farklı zaman ve yerlerden edinilmiş gerçekten karşılaştırılabilir verileri bulmaktaydı. Gittiğim yerlerde kısa süre kaldığım için önemli nicelikte veri toplama olanağım olmuyordu. Benzer şekilde, yaptığım anlık görüşmeler pek çok

bilgi edinmemi sağladı. Fakat bunlar, diğer yerlerden edinilmiş verilerle hiç paralel değillerdi. Görüşmeler, benim ilgime olduğu kadar görüştüklerimin ilgilerine göre de yönlendirildi. Çok önemli detaylar elde ettiğim görüşmeler, çok titizlikle yönlendirilmemiş olanlardır. Kendi görüşlerim, görüşme yaptıklarım tarafından çok sık olarak değiştirildi (onların istedikleri doğrultuda değil).

Gözlemlediğim şeylerin gene de pek karşılaştırılabilir türden olmadıklarını yeniden söylemeye gerek yok. Örneğin, aynı tür çatışmaların birden fazla yerde gözlenmesi biraz zordur. Aynı şey tarihsel kaynaklar için de söylenebilir. Pekçok durumda, bugünkü durumla geçmiştekini karşılaştırmak için aradığım dokümanlar yoktu. Dolayısıyla bu çalışma, daha çok keşfedici olma özelliğine sahip. Elde ettiğim dokümanların ancak bir bölümü, başlangıçtaki sorularla ilgili olarak az ya da çok tutarlı bir çerçevede bir araya getirilebildi. Bu soruları cevaplamaya henüz girişmiyorum. Fakat bu soruların belki daha iyi formüle edilebilmelerine temel olabilecek dokümanları sunuyorum.

Çalışmanın Konusu

Bu kitap, Alavi'nin (1973) 'birincil bağlılıklar' diye adlandırdığı konuyu ele alıyor. Alavi bu terimi, yoksul köylülüğün sınıf bilinci edinmesini önleyen ve kendi nesnel çıkarlarına aykırı davranmasını sağlayan akrabalık ve kast şeklindeki grup bağlarını tanımlamak için ortaya atmıştı. O, sözkonusu ilişkileri, Pakistan örneğinde ele alıp, akrabalık, kast, özellikle de himayeci himaye edilen arasındaki bağlar olarak tanımlar. Oysa Kürdistan'da, aynı birincil bağlılıklar, politik tutumları derinden etkiler. Birincil olmasına rağmen bu bağlar, modern politik çatışmalarda önemli işlerliğe sahiptirler. A.B.D'yle S.S.C.B arasındaki mücadele ve "petrol krizi"yle ilgili sorunlar Kürdistan'ı, ülkem olan Hollanda'yı etkilediğinden daha fazla etkilemektedirler. Bu yeni bir durum değil. Bu dış faktörlere değinmeden incelemek yavan olurdu.

Kürdistan'da birincil bağlılıklar öncelikle aileye, aşirete ve aşiret reisine (ağaya) yöneliktir. Özellikle şeyhlere, ermişlere, din büyüklerine-ki bunlar dinkardeşliğinin liderleridirler-(derviş tarikatları) yönelik olan din-

sel bağılıklar da eşit derecede güçlüdürler. Bu bağılıkların etkilerini kurmak için gösterilen bütün ciddi çabalar sonuç vermemiştir. Türkiye'de ağa ve şeyhlere karşı çeşitli önlemlerle ilk kez saldırıya geçen Atatürk olmuştur. Geçmiş birkaç on yıl boyunca da, genç sosyalist bir kuşak, köylülükü sınıfsal bir çizgiye çekmeye çalıştı. Yine de Kürdistan'da köylüler ve göçebeler ağa ve şeyhlerinin izinden gitmeye devam ediyorlar. Seçimlerde en başarılı olanlar genellikle ağa ve şeyhler veya onların gösterdikleri adaylardır. Aşiret adamlarıyla ağa arasındaki sömürü ilişkisinin çok açık olduğu durumlarda bile aynı bağılık sürdürülmektedir. Kapitalizmin bu tür sadakat ilişkilerinin ortadan kalkmasında en etkili aracı olduğu sık sık söylenir ; fakat kapitalizm sözkonusu işlevini, ortaya çıkar çıkmaz hemen yerine getirmez! Öte yandan bu birincil bağılıkların varlığının, başka tür bağılıkların etkinliğini dışlamadığını vurgulamak yerinde olacak. Teorik olarak da, sınıfsal ve ulusal bağılıklar gibi yeni tür bağılıkların ortaya çıkışı, eski olanların anında işlevini yitirmesi anlamına gelmez. Dahası bu farklı ilişki türleri (bağılıklar) karşılıklı olarak birbirlerini etkiler ve dönüştürürler. Hangi tür bağılığın kendini en güçlü şekilde ortaya koyacağı somut duruma bağlıdır.⁽⁶⁾

Göçmen işçilerle ilgili politik bir toplantıda, sosyalist bir işçi örgütünde aktif olarak yer almış olan bir grup insanla konuşmuştum. Bunlar, sınıf bilinçleri oldukça yüksek olan insanlardı. Türkiye'nin doğusundan geldiklerini öğrendiğimde, Türkçe konuşmaktan vazgeçip Kürtçe konuşmaya başladım. Sohbetimiz hemen canlandı. Bir an için, Türk arkadaşların dışlandığı bir gruba dönüştük. Derken, onları kıskırtacağını bekleyerek bölgelerinden bir şeyhle arkadaşlık ilişkilerimin olduğunu söylediğimde, pek dindar olmadıkları halde, kendilerinin bu şeyhle ilintili olduklarını anlatmak için çeşitli açıklamalarda bulduklarını görünce doğrusu şaşkına dönmüştüm.

Kürt milliyetçiliği ile, aşiretsel ve dinsel bağılıklar birbirleriyle karşılıklı bir etkileşim içindedir. Bir yandan, ilk Kürt milliyetçileri, geleneksel otoriteler olan şeyh ve ağa kesiminden gelenler olup, liderliğini üstlendikleri ulusal hareketin kitlesel karakteri bu liderlere ve temsil ettikleri değerlere olan bağılıktan ileri gelirken; öte yandan da bu liderler arasındaki alışlagelmiş çatışma ve rekabet, Kürtler'i gerçek bir birliktelikten alıkoymaktadır. Herhangi bir aşiret reisinin ulusal harekete katılması, rakibinin karşı tarafta yer alması için yeterli bir nedendir. Böyle bir durumda aşiret üyeleri, sorgulamasız liderlerinin yolunu izlerler. Ulusal duyguların oldukça gelişmiş olduğu Irak'ta bile, 1974'te savaş bozgunla sonuçlanıp

karar verme anı gelip çatığında, aşiretlerin hareket içinde kalıp kalmayacağına, tarafsız kalınıp kalınmayacağına, karşı koyulup koyulmayacağına karar verenler aşiret reisleriydi.

Bu kitap, daha önce de söylediğim gibi, öncelikle sözü edilen bu birincil bağılıkları ele almaktadır. Aşiretleri ve derviş tarikatlarını Kürdistan'daki işlevlerine göre tanımlayıp geçmişteki etkinliklerini okuduklarımdan ve anlatılanlardan çıkarmaya, ikinci olarak da aşiret ve tarikatların dış faktörlerce nasıl etkilendiklerini ve etkilenmekte olduklarını göstermeye ve Kürt milliyetçiliğinin bu birincil bağılık biçimleriyle etkileşim halinde nasıl geliştiğini belirlemeye çalıştım.

Genel bilgilerin içerildiği I. bölümden sonra, bölüm-II'de Kürt aşiretlerinin yapısı betimlendi. Önce soyut olarak, sonra da farklı karmaşıklık-taki belirli aşiretlerin tanımlamasıyla, aşiret reislerinin rolü incelendi ve liderlikle çatışmaların iççeliği gösterildi. Şeyhlerin önemiyle aşiret kavgaları arasında bağlantı kuruldu : Şeyhler arabuluculuk için ideal bir konuma sahiptirler ve bu arabuluculuk rolleri onların politik güçlerini arttırmaktadır. Hem haklarında çok az şey yazılmış olmasından, hem de benim özel ilgimden ötürü politik vurgu içeren görünümde dışında çok şeyi anlattım. Yani IV. bölüm, şeyhleri ve liderleri oldukları derviş tarikatlarını incelemektedir. Felsefi ve dinsel olgular dikkate alındılar. Geçen yüzyılda hızlı bir yükseliş kaydeden ve Kürt milliyetçiliğinde öncü bir role sahip olan bir tarikatla ilgili açıklamalar yapıyorum. Şeyhin, ilahi gücün yeryüzündeki temsilcisi olma özelliği, gücünün dışsal kaynaklarından birini oluştururken, diğeri de sınırları içinde yaşanan devlet tarafından yaratılmaktadır. Pekçok aşiret reisi gücünü, devlete olan bağılık ya da kul-luk ilişkilerinden alır.

3. Bölümde, günümüzdeki Kürt aşiretlerinin özerk toplumsal birimler olmayıp, onları çevreleyen devletlerin çeşitli yollarla yarattıkları birimler olduğu şeklindeki tezimi destekleyen tarihsel kaynakları sunuyorum. Sözü geçen bölümlerdeki dokümanlar, önemli bir Kürt ulusal isyanının tartışıldığı V. Bölümde bir araya getirildi.

Birincil bağılıklar, ulusal bağılık, (o zamana kadar müphem bir kavram olarak) köylülerin bir başka aşiretin sömürüsüne karşı koyuşları, devletin aşiretlerle ilişkileri hep birarada uygulama alanında görülüyor.

Birincil bağılıklar üzerinde yoğunlaşan bu kitap, Kürt toplumuna etraflı bir bakışı temsil etmiyor. Bu kitapta, kentleşme, göç, politik partilerde ve sendikalarda temsil edilme, ekonomik ilişkiler gibi önemli konular tartışılmıyor. Tartışılan konular yeterli değil, fakat Kürdistan'daki geçmiş onyıllardaki politik olayların anlaşılabilmesi için kesinlikle gereklidir.

Yazılı Kaynaklarla İlgili Not

Kitapta yer alan bütün bölümler için yazılı kaynakları bolca kullandım. Bölümlerle ilgili notlarda ve bibliyografyada sözkonusu kaynaklara değiniliyor. Sıkça kullandığım kaynaklarla ilgili kısa bir not yerinde olur. Doğulu yazarlara ait tarihsel kaynaklar öncelikli bir öneme sahip. Bunlardan çok önemli ikisi, **Şerefname** ve **Evliya Çelebi** seyahatnamesidir.

Şerefname, 16. yüzyılın son onyılı içinde Farsça olarak, Bitlis mirlelerinden Şeref Han tarafından yazılmıştır. Kürt tarihini anlatmak gibi bir iddiayla yazılmış. Aslında, emirliğin egemen allelerinin tarihini anlatıyor. Çok bilgi içeren bir kitaptır. Belli ki bunun için (çok yer gezmiş olan) Şeref Han, bir ömürlük zaman harcamıştır. Ayrıntılı öyküler, Kürt yöneticilerin politik aktiviteleri, etraflarında yer alan güçlü devletlerle uğraşmalarıyla ilgili parlak görüntüler sergilemekte. Fransızca çevirisi, (**F.B. Charmoy** tarafından çevrildi) çevirmenin uzun bir girişi ve eleştirel notlarıyla birlikte 1868 - 1875 lerde St. Petersburg'da yayınlanmıştır. Bu basımı, başvurularına rağmen elde edemedim. Bunun yerine, M. Abbasi tarafından Tahran'da yayınlanan basımını ve M.Emin Bozarslan tarafından hazırlanan Türkçe çevirisini kullandım. Referanslar, Charmoy'un çevirisinden verilmiş olduğu halde, düşülen notlar direkt Farsça basımından çevrilmiştir.

Seyahatname, 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik, ekonomik ve kültürel yaşama ilişkin belli başlı kaynaklardan biridir. Evliya iyi bir gözlemcidir ve geniş bir ilgi alanına sahiptir. Kürdistan'la ilgili gezi notları (4-5. ciltte) bolca bilgi sunuyor. **Seyahatname**'nin ilk matbaa basımı İstanbul'da gerçekleştirilmiş (1896-1938). 8 cildi Arap harfleriyle, son iki cildi de latin harfleriyle yazılmıştır. İlk ciltleri Sultan hamid'in sansürüne uğrayıp, bir hayli bozulmuştur. Henüz daha iyi bir basımı yok. Sonradan, iki basitleştirilmiş yeni Türkçe basımı yapıldı. Bunlardan biri son derece eksiktir. (**Z. Danişman** tarafından basılan). Diğeriyse (T. **Temelkuran** ve **N.Aktaş** tarafından basılan) ilk basıma oldukça yakındır.

Referanslarım bu ikincisinedir. İlgili notlarım ve kullandığım orijinal kelimeler (Evlıya'nın kullandığı) birinci basıma aittir.

Osmanlı tarihine ilişkin ikinci önemli kaynak, **Von Hammer'in "Geschichte des Osmanischen Reiches"** adlı yapıtıdır. Bu yapıt, Kürdistan'la ilgili bilgiler de içeriyor. Yazar, elyazmalarını elde ettiği geniş bir kaynak yığını kullanmıştır. Bu yapıt, birçok bakımdan hâlâ aşlamamıştır. Osmanlı tarihine ilişkin pekçok akademik çalışmada Kürdistan'a değinilmemiş olması şaşırtıcıdır. **Minorsky'nin** "İslam Ansiklopedisi"ne yazdığı "**Kurden**" başlıklı madde, çarpıcı bir niteliğe sahip.

Başta gelen kaynaklardan bir başka çeşidi de, gezgin notlarıdır. Bir kütüphaneyi doldurabilecek kadar çok olduklarından, hepsini okuyamadım. En yararlı bulduklarım, **Rich, Layard, Fraser** tarafından yazılmış olanlardır.

1. Dünya Savaşı'nda İngilizler Irak'ı işgal ettiklerinde, taşrada yönetimi sürdürmek ve Britanya barışını korumak görevi, aynı zamanda oryantalist olan bazı politik görevlilere düşmüştü. Bunların bazıları, kişisel deneyimlerini aktardıkları ilginç kitaplar ve makaleler yayınladılar. **Edmonds**, yetenekli bir dilbilimciydi ve yetkin bir gözlemciydi. Ve Kürdistan üzerine büyük bir bilgi birikimi vardı. Benzer türde ham dokümanlar, **İngiliz Yabancılar Bürosu**'ndaki Halk Kayıtları dosyalarında var : Konsolosluk bültenleri, görevlilerin alan çalışması raporları v.s.1917-1938 yılları için, Türkiye Irak, İran'la ilgili konularda, FO/371 no'lu dosyaya başvurdum.

Yazılı kaynakların son kategorisi, yerel tarih çalışmalarıdır (Genellikle yerli yazarlarca yazılmıştır bunlar). Bunlar içinde en çok kullanılan olanlar, **Fırat** (1970) ve **Dersimi** (1952) dir.

Doğru Dillerindeki Kelimelerin Yazımı İçin Not

Bu kitapta dört Ortadoğu dilinden terimler ve isimler yer alıyor. Hepsini için uygun ve yeterli yazım kuralları bulmak gereksiz bir uğraş olacak. Modern Türkçe ve Kuzey Kürtçesi, Latin harfleriyle yazılıyor. Bu dillerdeki isimleri ve arasına yaptığım aktarmaları Kürtler'in ve Türkler'in kendilerinin yazdıkları biçimlerde yazmayı tercih ettim. Ancak, bu yazım biçimi, birçok tanınmış Arapça ve Farsça sözcüklerin anlaşılmasını güç-

leştirebilirdi. Bu nedenle sözcüklerin aslına tamamen sadık kalmaktan vazgeçtim. Arapça, Farsça, Osmanlıca sözcükler, İngilizce okuyana daha "doğal" gelebilecek yazım kurallarıyla yazıldı. Arapçada kullanılan bazı noktaları iptal ettim ;

İngilizcede bulunmayan üç ses (q) , (gh) ve (kh) olarak seslendirilir.

(q) sessiz, gırtlaktan çıkarılan bir sestir. (k'ya benzer, fakat daha geriden, boğazdan telafuz edilir.)

(gh) gırtlaktan, sürtünen bir ses (Fransızca'da "roller" deki "r" ye benzer)

(kh), (gh) nin sessiz olanıdır. (Almancadaki ya da Danimarkaca'daki "achf" gibi.)

Kürtçe alfabe aşağıdaki harflerden oluşur :

a,b,c,ç,d,e,ê,f,g,h,i,î,j,k,l,m,n,o,p,q,r,s,ş,t,u,û,v,w,x,ÿ,y,z.

Bazılarının İngilizce'dekinden farklı telafuzları vardır :

a, her zaman uzatılır ("father" daki gibi)

c, "jam" deki - j - gibi

ç, "cheese" deki -ch- gibi,

e, birkaç sesi ifade eder : "bel"teki -e-, "bad" teki-a ve "chat" taki -a- gibi,

ê, "rate" deki -a - ya yaklaşıktır. Fakat Fransızca'daki -e' den daha vurguludur.

î, nötr bir seslidir. "ample" deki ikinci sesli gibi ya da "amber"deki

i, "beet" teki -ee- gibi.

J, Fransızca'daki telafuzu gibi (İngilizce'deki/j/c gibi yazılır.)

ş, - sh - gibi,

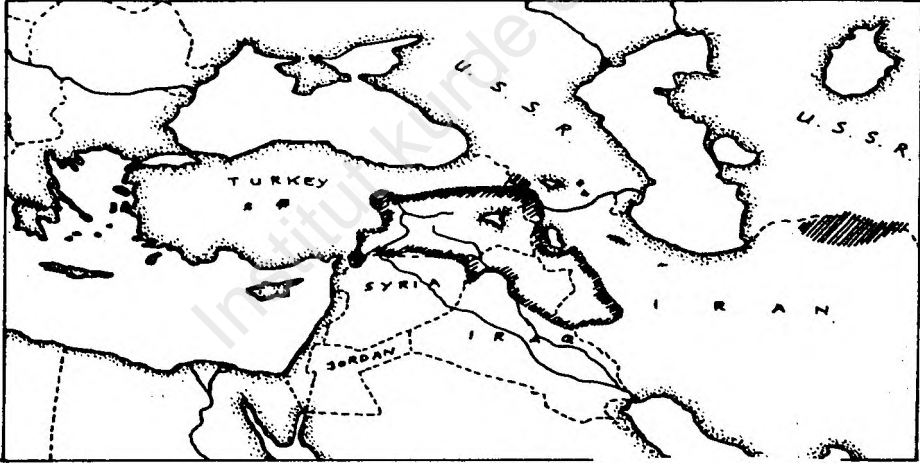
u, Fransızca 'daki -u -nun çok kısa telafuz edilmiştir.

û, "boot" un -oo-'su gibi,

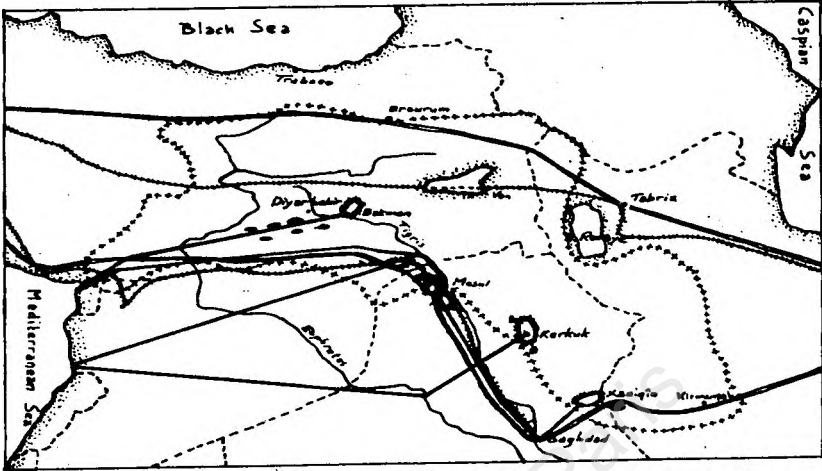
x ve x̄, gırtlaktan çıkan sesli ve sessizleri temsil eder, kh -ve - gh -

gibi

Yabancı uzmanlarca iyi bilinen bazı yaygın terimler dışında, özel isimler Kürtçe aslına göre yazıldı. Örn. "Şex" yerine "şeyh", "axa" yerine "agha" yazıldı. Fakat özel isimlerdeyse, asıla sadık kalındı. "Şex Seid ", "Hesen Axa" gibi.

HARİTA - 2 : Ortadoğu'da Kürtler

HARITA - 3 : Kürdistan'da petrol üretimi ve taşıma güzergâhı

	Petrol çıkarılan alanlar		Uluslararası yollar
	Petrol yatakları		Uluslararası demiryolları
	Petrol boru hatları		Devletlerarası sınırlar
			Kürdistan sınırları

BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRDİSTAN'LA İLGİLİ GENEL BİLGİLER

I-a. Coğrafi Konum

Kürdistan ("Kürtlerin toprağı") ; Türkiye , İran, Irak ve Suriye'nin önemli bölgelerini içeren Orta Doğu'nun stratejik bir bölgesinde yer alıyor. Fakat hiç bir zaman, bu adla anılan bir devlet olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürdistan adı, İmparatorluğun Kürtler'in yerleşik olduğu topraklarını ifade etmek için kullanılıyordu, (Diyarbakir eyaleti) ; İran'da da Kürtler'in yaşadığı toprakların yaklaşık olarak 4/3 ünü kapsayan **Kordestan** adlı bir eyalet vardı. **Harita 2'de** , Kürtler'in nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu yerlerin bir dağılımı veriliyor. Bu harita, 1948'de Kürt milliyetçilerinin Birleşmiş Milletler'e sunduğu harita baz alınarak çizilmiştir. Kontrol etme fırsatını bulduğum her yerde bu harita'nın doğru bilgileri sunduğunu gördüm. ⁽¹⁾ Bu kitapta, Kürdistan dediğimde haritada belirtilen sınırlar içindeki alanı kastediyor olacağım. Pekçok Kürt, bu sınırları belirlenmiş Kürdistan'ın dışında yaşamaktadır. İran'ın kuzeydeki ili **Horasan**'da geniş bir Kürt iskân bölgesi vardır (bir kaç yüzbin kişinin yaşadığı) ve Sovyet Türkmenistan'ına bitişik bir bölgede ve Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye'nin batısında da böyle iskân yerleri bulunuyor. Kürdistan'ın kalbi, ulaşılması güç, işgalci orduları geri püskürten ama çetelere ve kandan kaçaklarına barınak olan dağlardır. Kürt Torosu'nun doğusu ve Zagros sıradağları bel kemiğini oluşturuyor ve bunlar Kuzeybatı ve Güneybatı yönünde uzanıyorlar. Güneybatı yakasında bulunan dik ve çok yüksek kıvrımlı sıradağlar Mezopotomya ovalarına doğru alçalmaya başlarlar. Kuzey ve Kuzeydoğuya yaklaştıkça, yer şekli, step benzeri bir platoya ve yüksekliklere dönüşür. Büyük Van Gölü'nün kuzeyinde Dicle ve Fırat'ın kaynağını barındıran plato, eskiden Ermeniler'in yaşadığı yer olmasından dolayı Ermeni platosu adını taşıyordu ; Kürtler burada yalnızca son birkaç yüzyıl yaşamışlardır. Pekçok Ermeni'nin katliamda öldürülmesi ve (I. Dünya Savaşı'nda) diğerlerinin de kaçmasından sonra, platoda Kürtler yaşamaya başladılar. Güneydeki alçak ovalar ve doğudaki yüksek platolar Kürdistan'ın doğal sınırlarını oluşturuyorlar. Bu, Kürtler'in süper dağ savaşçıları oldukları gerçeğine parmak basıyor. Oysa güneydeki Arap komşuları, doğudaki Azeri Türkleri ova savaşlarının ustasıdır.

Kuzeybatıda, böyle keskin sınırlar yoktur : Kürt ve Türk grupları gelişigüzel içiçeleşmişlerdir : Buradaki Lur ve Bahtiyari aşiretleri Kürtler'le büyük benzerlikler taşımaktalar ve pekçok Kürt milliyetçisi onları Kürt saymakta. Kendilerini Kürt sayan ve Leki lehçesini konuşan Lur aşiretlerine yer veriyorum yalnızca. Fakat diğerleri kendilerini Kürt saymıyorlar.

Karasal iklimi ve yüksekliklerinden ötürü Kürdistan'da kışlar çok soğuktur. Kar en çok Aralık'la Şubat arasında yağar, pekçok dağ köyünün dışarıyla bağlantısını keser. Ağır kar yağışı nedeniyle, iletişim Nisan sonuna kadar kesilebilir. Kürdistan'ın hızlı bir şekilde ormansızlaşmasında bu ağır kışların payı büyüktür : Her kış çok sayıda ağaç kesilip ısınma amacıyla kullanılmaktadır. (İran ve Irak'ta gazyağı kullanmak daha olanağıdır ; fakat buralarda bile, daha çok odun yakılıyor). Bir diğer orman düşmanı da keçidir. Fidanların, yeşil yerlerini yiyerek kurutuyor. Gezginlerin notlarından anlaşıldığına göre, yüzyıl önce Kürdistan dağları ormanlarla kaplıymış, fakat bu ormanlardan bugün çok az bir miktar kalmıştır. Sonuç açıktır : Erozyon ve verimlilik kaybı. Çünkü suyu toprakta alıkoyacak ve daha eşitçe dağıtacak ormanlar yok.

Kürdistan, deprem kuşağında bulunuyor. Her yıl Kürdistan'ın değişik bölgeleri depremlerle sarsılıyor. Son zamanların ciddi depremleri, Lice'de (Diyarbakir'in kuzeydoğusu) 1975'in Temmuzunda ve 1976 Kasımında Muradiye'de (Van'ın kuzeyinde) yaşandı. Birçok can kaybına yol açtı; gazetelerde yazıldığına göre, 4.000'le 10.000 insan. Çoğu durumda, iletişim olanaklarının kısıtlılığı ve politik nedenler, yardımların felaket yerlerine ulaşmasını engellemiştir. Bu da, kurbanların sayısının artmasına yol açmıştır.

Muradiye'de pekçok insan, depremden sonra ölmüştür, depremde deşil. Çünkü açıkta kalmaya zorlanmışlar, gönderilen çadırlar sahiplerine ulaşmamıştır. Yiyecek maddeleri ve diğer yardım malzemeleri deprem bölgesine ulaşmadan "kaybolmuştur". Köylülerse, besleyemedikleri hayvanları satmak zorunda kalmışlardı. Bu nedenle pekçok felaketzede ekonomik olarak çökmüştü.

I-b. Jeopolitik Durum

Kürdistan'ın ulaşılmazlığı ve insanların savaşçılığı her zaman O'nu, çevresini saran imparatorluklar için doğal bir sınır durumuna getir-

miştir. (Bkz : Bölüm - III) Bu imparatorluklardan hiçbiri, egemenliğini Kürdistan'ın bir parçasından fazlasında sürdürememiştir. Sonuç olarak bölerek Kürdistan , çevresindeki devletlerin politik sınırları tarafından bölünmüştür. Osmanlı ve Fars imparatorlukları arasındaki savaşlar, İran'ın Türkiye ve Irak'la olan bugünkü sınırlarını belirlemiştir. I. Dünya Savaşı sırasındaki Suriye ve Irak'ın, Fransız ve İngilizler tarafından işgal edilmesiyle bu iki ülke Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopmuştur. (Bkz. Bölüm-V) Bu devletlerarası sınırlar da çoğu zaman aşiret topraklarını karşılıklı olarak. Kürdistan'ı dörde bölmüştür ; Bu parçaları, Türkiye, İran, Irak ve Suriye Kürdistan'ları olarak ifade edeceğim. Kürdistan'ı baştanbaşa çevrelemeyen fakat O'na değen bir başka sınır da S.S.C. Birliği sınırındır. Bu sınır yakınlığı, Kürdistan'ı hem Sovyet liderleri, hem de kapitalist dünyanın gözünde bir ilgi noktası haline getirmektedir. Bu durum, yaşadığımız yüzyıl içinde Kürdistan için önemli tarihsel sonuçlar yaratmış olan bir olgudur. Kürdistan'la direkt sınırı olmayan fakat konuyla açıkça ilgisi olan bir ülke de İsrail'dir. Kürt-Arap çatışmasında , Kürtler, İsrail'in doğal müttefiki görünümündeydiler. 1967'den bu yana belki de daha önceden, Kürt ulusal lideri **Barzanî** , İsrail 'den finansman katkı sağlıyordu.

Avrupa'dan Asya'ya uzayan iki karayolu vardır. (SSCB'ye uzayanlar dışında) İkisi de Kürdistan'dan geçiyor. İki önemli demiryolu ağı da, İstanbul-Tahran, İstanbul-Bağdat, Kürdistan'dan geçiyor. (Bkz,Harita-3)

Kerkük, Musul ve Xenikin 'deki petrol yatakları sömürülmektedir. (Bu üç yatağın da Irak'ta bulunması tesadüf değildir. Bu, büyük Britanya'nın Irak'ta politik birlik yaratmış olmasının temel nedenidir.) Daha küçük yataklar Rumeylan'da sömürülmektedir. (Kuzey-doğu Suriye ve Batman'da) (Bkz : Harita - 3), Kürdistan'da önemli miktarlarda çıkarılmakta olan diğer madenler ; krom, bakır, demir kömür ve linyittir.

I-c. Nüfus

Kürtlerin toplam nüfusuna ilişkin değişik tahminler vardır. Nüfus sayımlarında Kürtler ya hiç sayılmamışlar ya da Kürtler'in yalnızca bir bölümünün sayılmasını mümkün kılan çok dar bir "Kürt" tanımıyla hareket edilmiştir. (Örn : yalnızca Kürtçe'den başka bir dil, Türkçe konuşmayanlar). Yani, 1955'teki nüfus sayımında, 24 milyon bölge sakini içinde 1,5 milyonu Kürt sayılmıştı. ⁽²⁾ Bu sayı, o dönemde Türkiye'de yaşayan Kürt'lerin yarısından daha az bir sayıyı temsil ediyordu. Sonraki istatis-

tiklerde Kürtler'den hiç söz edilmiyor. Diğer ülkelerde de durum benzerdir. Dolayısıyla az ya da çok doğru sayılar vermek mümkün olmuyor. Aşağıdaki tahminler en akla yatkın olanlarıdır.

T Ü R K İ Y E : Ayrıntılı sayım sonuçlarına göre (her ilçe bazında) 1970'de yapılan sayım sonuçlarına göre :

Türkiye Kürdistan'ında, 5,7 milyon Kürt'ün yaşadığını tahmin ediyorum. 1975 'de Türkiye'de nüfus % 13 oranında artmış olduğuna göre bu değer 6.5 milyona çıkmış olabilir.⁽³⁾ Bu Türkiye'deki Kürt sayısının alt-limitini ifade ediyor. Türkiye'deki Kürtler'den birçoğu Kürdistan dışında yaşıyor. **Vanlı**, bunların sayısının 1965'te 1.5 milyon olduğunu tahmin ediyor. (1975'te de 2.2 milyona karşılık geliyor). Dahası, Kürtler Kürdistan'da pekçok kişinin sayım dışı kaldığını ileri sürüyorlar. Bu iddia, uygulanan yöntemi gözönüne alındığında haksız değildir.⁽⁴⁾ Titiz bir tahminle bile, 1975'te Kürt'lerin sayısının 7.5 milyon olduğu inandırıcıdır.

İ R A K : Buraya ilişkin son güvenilir istatistikler neyi gösteriyor bilmiyorum. Kürt nüfusunun büyük olasılıkla doğru sayıldığı 1922 - 24 ve 1935'teki nüfus sayımlarında Kürtler nüfusun % 23'ünü oluşturuyorlardı. ⁽⁵⁾ Bu nüfus, Irak Kürdistan'ında uzun yıllar süren savaşla azalmış olabilir. 1975'te 10.5 milyon olan toplam Irak nüfusu içinde Kürtlerin sayısının 2-2.5 milyon olduğunu -itina- tahmin ediyorum.

İ R A N : 1956 ve 1966 'nın nüfus sayımlarında Kürtler ayrı olarak sayılmadılar. Ancak, nüfusun yaklaşık % 10'u Sünni müslüman olarak sayılmıştı.⁽⁶⁾ Bu da, Kürtler'in % 10'dan yüksek bir oranı oluşturduğunu gösteriyor. Çünkü Kürtlerden başka, az sayıda Türkmenler ve belki de daha az sayıda diğer azınlıklar Sünnidirler. Öte yandan Kirmanşah'taki Kürtlerin çoğu ve Horasan'dakilerin hepsi Şüdirler. Yarı resmi İran Yıllığı'nda, Kürtler'in nüfusu 3 milyon olarak tahmin edilmişti. ⁽⁷⁾ (Ya da, 1975'te 3.5 milyon, doğal artışla). Bu, Kürtler'in toplam sayısının alt limiti olarak kabul edilebilir. Gerçek sayı büyük olasılıkla daha yüksektir. **Vanlı**, 1965 yılı için 4.5 milyon tahminini ileri sürüyor. (1975'te 5.8 milyon'a göre).

S U R İ Y E : Birçok kaynakta, Suriye'de, yarım milyon Kürt olduğu üzerinde anlaşılmıştır.

S.S.C.B : Tahminler 60.000'le 100.000 arasında değişmektedir.

Bu sayılar aşağıdaki tablodaki gibi özetlenebilir.

1975 İçin Nüfus Tahminleri

	<u>Toplam Nüfus</u>	<u>Kürt Nüfus</u>
TÜRKİYE	40.2 Milyon	7.5 Milyon
IRAK	10.5 Milyon	2.25 Milyon
İRAN	34.0 Milyon	3.5 Milyon
SURİYE	6 Milyon	0.5 Milyon
SSCB		0.1 Milyon
TOPLAM		<u>13.5-14 MİLYON</u>

I-d. Ekonomi : Köy Tarımı, Yarı Göçebelik, Göçebelik

Genellikle sanılanın tersine, Kürt'lerin çok az sayıdaki bir bölümü göçebedir. Çoğunluğu çiftçidir, besledikleri birkaç hayvanla birlikte. Yetiştirilen ürünler buğday, arpa ve mercimek ; (başlıca besinleri) domates, kavun, hıyar ve soğandır ; yeşillikler ve meyveler bölgeden bölgeye değişiyor. Dağlarda ihtiyacın biraz üzerinde üretim yapılmakta. Ovalardaysa tahıl, ihtiyacın üzerinde üretilmektedir. Irak ve Suriye Kürdistan'ları, Irak ve Suriye'nin tahıl ambandırlar. Önemli ticari ürün tütün (özellikle Diyarbakır'ın doğusunda ve Kuzey Irak'ta) ve pamuktur. (Bu ürün; yalnızca, Türkiye Kürdistan'ının bazı bölgelerinde son zamanlarda üretiliyor.)

Genel bir kural olarak (pekçok istisnaıyla birlikte) tek olan dağlardaki köylülerin işledikleri toprağın sahibi oldukları söylenebilir. Oysa ovada, toprak bir başkasına aittir, işleyene değil. Bu sahip genellikle de, kentte oturan toprak ağasıdır. Bu ovalardaki köylüler, son zamanlara kadar (1950'ler, 1960'lar) genellikle ortakçıydılar. Yani, bağımsız olarak ekip-biçip, toprak kâhyasının gözetiminde çalışıp karşılığında küçük bir ücret alan tarım işçileri de vardı. Tarımda makineleşmenin giderek artması (1950'lerde başlamak üzere) sonucunda, ortakçılık sisteminde belirli bir gerileme görüldü ve ortakçılar, yılın yalnızca belli zamanlarında iş bulabilen tarım işçileri haline gelmeye başladılar. Bu da, mevsimlik ve sürekli

göçü teşvik etti. Diğer nedenler de aynı sonuçları dağ bölgesinde doğurdu. Buralarda, toprak kıttır ve (babanın sahip olduğu şeylerin bütün oğullar arasında eşit paylaşılmasını buyuran) İslami miras yasalarına göre toprak, bir ailenin geçindirilmesi için yeterli olmayan pek küçük parçalara bölündü. Sarsıcı ticari anlaşmalar, köylülerin durumunu daha da kötüleştirmektedir : Kendilerine gerekli olanları satınalabilmek için (giysi, araç, gereç) ya da istedikleri şeyleri (tüfek, radyo) karşılığını her zaman ürün olarak ödemek zorundalar. İşsizlik ve para ihtiyacı birçok aileyi, bir ya da daha fazla üyesini, yoğun tarımın yapıldığı yerlere ya da endüstriyel merkezlere göndermeye zorlamıştır. Buralara ya mevsimlik işçi olarak ya da kalıcı göçmenler olarak gitmekte. Çünkü bu iki koşul da Kürdistan'ın dışında bulunuyordu. Dağ köylerinde ekonomiyi iyileştirme reçeteleri, henüz umut vermiyor. Geri iletişim olanakları, ulaştırma maliyetlerini göreceli olarak yükseltmektedir. O kadar ki , dış pazarlarla rekabet edilememektedir. Yerel olarak işlenebilecek bitkiler yoktur. Tütün bir istisnadır. Tütün için toprak ve iklim koşulları uygundur ve Kürt tütünlerine rağbet yüksektir. Ancak, sözü edilen ülkelerde tütün devlet tekelindedir ve ekimi için yalnızca birkaç yerde izin verilmiştir.

Dağlardaki ve tepelerdeki köylerde, toprak hâlâ karasabanla sürülmektedir (Saban demiriyle). Karasaban öküzler tarafından (seyrek olarak da beygir) çekiliyor ve hasat da orakla biçiliyor. Ovalarda, traktör ve hasat makinası hemen her yerde kullanılıyor. Bu makinaların tarıma girmesi, üretim ilişkilerini ciddi ölçüde değiştirmiş bulunuyor. Küçük ve orta toprak sahipleri genellikle bu makinaları satın alabilecekleri olanaklara sahip değiller. Büyük toprak sahipleri bunları satın alıyorlar. Fakat, bir girişimcinin bu makinaları satın alıp, toprak sahiplerine belli bir orandaki (% 8-10) ürüne karşılık kiralamaları tipik bir olgudur. Böyle bir girişimci çoğu zaman, kendisinden borç para almış olan toprak sahibini, toprağını kendisine kiralaması için zorlayan bir tefecidir. (Karşılık olarak da üründen % 50 pay). Bu alışveriş, borcun bitimine kadar sürüp gider. Eski ortacağa göre olan işler çok az kalmıştır.

Köylülerin hayvanları (başlıca koyun, keçi, bazen de sığır) genç çocuklar ya da çobanlar tarafından otlatılır. Tam yerleşik köylerde küçük sürüler vardır. Çünkü daha büyükleri için yeterli otlaklar yoktur.

Ancak, gerçekten daha karmaşık ekonominin geçerli olduğu köyler vardır. Buralarda büyük sürüler vardır ve ilkbaharda bütün köy (ya da bir bölümü) yazlık otlaklara taşınmak üzere hazırlanırlar, koyunlarıyla

birlikte yüksek dağlarda çadırlarda yaşarlar. Köylerden yazlık otlaklara giden yolun uzunluğu birkaç saatten, birkaç güne kadar değişmektedir. Köy alanında yapılması gereken işler olduğunda, erkekler köye dönerler fakat mümkün olduğunda çadırlara ailelerinin yanına dönerler. Göçebelğin bu sınırlı biçimine transhumance denir. Bu kitapta , yarı - göçebelikten bahsettiğimde bu transhumance'yi kastetmiş olacağım.⁽⁸⁾

Tipik olarak, bu tür bir ekonomiye sahip olan köyler dağ eteklerinde ya da dağlardaki düzlüklerde bulunurlar. (Ovalarda değil). Burada yazın hava, aşırı derecede sıcak olur ve köylüler, dağlardaki otlaklara, (kuzeyde buralara **zozan** denir, güney lehçesinde de **kühistan**) yalnızca hayvanlarını otlatmak için değil, serin ve temiz havası için de gittiklerini söylerler. Koyunları olmayan köylüler de, zozana gidenlere katılmayı tercih ederler. Eskiden, bazı kentlerin sakinleri de Cezire ve Amedi gibi , bu yüksekliklere sıcak yaz mevsimini, kıl çadırlarında geçirmek için giderlerdi. Tam göçebe olan aşiretler giderek azalıyor. Önceleri göçebe olan aşiretlerin çoğu yerleşik hayata geçmiş bulunuyorlar. (Gönüllü olarak ya da devlet zoruyla)⁽⁹⁾ Bazı aşiretler de hâlâ göçebe olmalarına rağmen çoğu üyeleri yerleşikliğe geçmişlerdir. Irak'ta yalnızca Herki aşireti (kışlıkları Erbil ovasında olan) İran'da Qelxani aşireti ve diğer aşiretlerin bazı kolları hâlâ göçebelerdir. (Irak sınırı yakınında, Kirmanşah'ın batısında). Türkiye'de birkaç tane göçebe aşiret var : bir grup aşiretin kışlıkları Cezire (Cizre) ilçesindedir. Diğerlerinki de Urfa - Viranşehir'de ; yazlık otlakları da Kürt Toroslari'nde (Van gölünün güneyinde) ve Diyarbakir'in kuzeydoğusundaki dağlık bölgededir.⁽¹⁰⁾

Bu aşiretlerin göçebelikleri biraz sınırlıdır : Bütün bir kışı belli bir yerde geçirip, ilkbaharda, ilk yazlık otlağa göçerler. Açık ki aşiretlerin çoğunluğunun iki ya da en çok üç dağ otlağı vardır ve sırayla kullanırlar buraları.

Ziyaret ettiğim göçebelerin farklı iki türde çadırları vardı : ağır, sıcak ve konforlu olan kışlık çadır (yıl boyunca kurulu olarak kalan) ve göç için hafif olanı. İkisi de Ortadoğu 'da her yerde görülebilen kara çadır tipindedi. Ufak bir farkla.⁽¹¹⁾ Bazı göçebeler, kışlık otlaklarına ya da yakınına bir yere ev yapmışlardı. Yani, göçebelerle yarı-göçebeler arasında keskin bir fark yoktu. Ancak, göçebeler, zorlanmadıkları sürece tarıma yönelmezler. Ziyaret ettiğim aşiret (Teyyan) kışlık otlağına yakın bir yerde ekilebilir arazilere sahipti, fakat burası, aşirete mensup olmayan ortakçı köylülerce ekilip-biçiliyordu. Göçebeler yarı - göçebelere göre, daha uzak alanlara gö-

çüyorlardı ve çok daha büyük sürülere sahiptiler. Otlak alanların kısıtlılığı nedeniyle , yarı-göçebeler, büyük sürüleri beslemiyorlar. Diğer yandan göçebelik hane halkı, minimum ölçüden daha fazla sayıda koyuna, (tahminen 80-200 koyun, başka koşullara da bağlı olarak) sahip olursa gerekli bir ekonomidir.

Göçebeler, kentli tüccarlar ve köylülerle sıklıkla ticari ilişkilere girerler. Geçmişte bu, ihtiyaçları gidermenin daha ucuz bir yolu olan baskınlarla desteklenirdi. Tereyağı ve peyniri yerel koşullarda satabilirler fakat buna talep hem düşüktür hem de fiyatlar ucuzdur. Yün ve kasaplara satılan hayvanlar önemli para kaynağıdır. Bu ikisi de aracıya satılır, aracı da kentte ödenen fiyatların yalnızca bir bölümünü öder onlara.

I-e. Diğer Ekonomik Uğraşlar : Zanaat - Sanayi, Ticaret; Gelişmişlik ve Geri Kalmışlık

En ilkel koşullarda bile insanlar, kendilerinin üretmedikleri (ya da en azından üretmedikleri) araç ve gereçleri kullanırlar : Bazı giysiler, evin çeşitli kısımları, tarımsal araçlar ve mutfak eşyaları, lüks eşyalar vs. Yüzyılımızın başına kadar Kürt köyleri pekçok araç gereç bakımından kendine yeterli durumdaydılar : Bu araç gereçler, ya her ev halkınca üretiliyordu ya da köydeki uzmanlarınca (veya yakın köydeki) Kürdistan'da araç gereçlerin çoğu, Hristiyan ve Yahudi zanaatkarlar tarafından üretiliyordu. Köylerin yakınındaki kasabalarla çeşitli ticari ilişkilere giriliyordu ve bunlar aracılığıyla da dünya ticaret sistemiyle ilişki kuruluyordu. Diyarbekir, Musul, Bitlis, Van, Erbil, Sine zanaat ve ticaret merkezleriydiler. (Bkz : örn : 17. yy. da Bitlis, III. Bölüm , h.) Kural olarak, bu kentlerin nüfusu çoğunlukla Kürt olmayanlardan oluşuyordu ve bu kentler aynı zamanda, idari ve dini merkezlerdi. (Valiler, mahkemeler, polis ve ordu) Bellibaşlı zanaat dalları, silah - yapımcılığı, sarraflık ve dehbahçılıktı. Bu yüzyılın başlangıcına kadar, kasabayla-köy arasındaki ilişkiler önemsiz düzeydeydi, araç-gerecin çoğu yerel olarak üretiliyordu. İçinde yaşadığımız yüzyılda iki faktör bu zanaatların hızla gerilemesine ve giderek yok olmasına yolaçtı. Bunlardan birincisi, zanaatkarların çoğunun (hepsine yakın bir kısmı değil de) yok oluşuydu. Yukarıda söylendiği gibi zanaatların çoğu, Hristiyan ve Yahudi azınlık mensuplarınca yürütülüyordu. 1. Dünya Savaşı boyunca, Ermeni'lerin toplu sürgün ve kıyımları-ki bu Osmanlı İmparatorluğunun resmi politikasıyla - Hristiyanlara uygulanan genel bir zulme ve bunların Kürdistan'dan kovulmasına yolaçtı. Özellikle Türkiye Kürdistan'ından. Çok az sayıda Hristiyan kaldı. Pek çok Yahudi de, İsrail

devleti kurulduktan hemen sonra, İsrail'e göçtü. Artık yok olan bu zanaatkarların bıraktıkları boşlukları doldurmak için gerekli yeteneklere sahip çok az sayıda Kürt vardı.

İyi örülmüş yünlü giysiler, bütünüyle kalan birkaç Ermeni topluluğunca üretiliyordu. Hıristiyan azınlıklar aynı zamanda süper tarımsal yeteneklere sahiptiler. Yerlerine, köyelerine yerleşen Kürtler, karmaşık sulama sistemlerini ve teraslama yöntemlerini koruyacak ya da onaracak yeterlikte değillerdi. Bu durum özellikle Türkiye Kürdistan'ında göze çarpmaktadır.

İkinci etkiyen faktör de ilerleyen (uluslararası) iletişim olanaklarıdır. 1830'ların hemen başında, Karadeniz'de buharlı gemi taşımacılığı başladı. Bununla birlikte, ucuz Avrupa malları Anadolu pazarlarında dolaşmaya başladı. 19. yüzyılın sonunda Alman şirketleri, İstanbul-Bağdat demiryolunun inşaatını başlattılar, bu yolun yapımı Batı Kürdistan'a ulaşımı büyük ölçüde kolaylaştırmıştı. Ucuz yabancı mallar elde edilebilir olmuştu. Öncelikle büyük Anadolu kasabalarına, buradan da yavaş yavaş Kürdistan'a geçiyordu bu mallar ve yerli yapımı malların yerini alıyorlardı. ⁽¹²⁾Karayolu inşaatı bu süreci hızlandırdı, sentetik ürünlerin elde edilmesi bunu daha da hızlandırmıştı (W.W II. den sonra). Çanak-çömlekler metalden yapılmaya kap-kacakla yer değiştirmişti, bunlar da plastik olanlarla. El örgüsü giysiler, makina örgüsü olanlara yerlerini terketmişlerdi vs. Dahası, pekçok yeni kullanım maddesi, bir ihtiyaç olarak algılanmaya başlamıştı.

Yani, zanaatlar ve zanaatkarlık köylerden yavaş yavaş silinmeye yüz tuttu. Kürdistan kasabalarında da bazı zanaatlar yok olurken bazıları da, daha modern mekanize endüstrilere dönüştü. (Tekstil, deri ve metal işleme). Ancak bu endüstriler bile, Türkiye'nin batısındaki, Bağdat ve Tahran'daki daha ileri endüstrilerle rekabet etmekte zorlanıyordu. Altyapı eksikliği, yüksek ulaşım maliyeti ve diğer faktörler, onlara karşı duruyordu. Varolma savaşı içinde bu endüstriler, işçilerini, merkezi yerlerde olduğundan çok daha fazla sömürmeye zorlanıyorlardı. Yasalar büyük ölçüde ihlal ediliyordu.

Bu gelişmeler aracılardan çoğalmasına yol açıyordu. Seyyar satıcılar Alman jiletleri, ufak makineler; Hongkong, Çin, Japon ve Hindistan yapımı ufak makineleri, tekstil ürünlerini Hindistan'dan Japonya'dan ve İngiltere'den, Çin'den gaz lambaları getiriyorlardı. Sabun, bisküvi, şekerlemeler büyük şehirlerde yapılıp köylere geliyordu. Çoğunlukla, seyyar satıcılar bu maddeleri şehirdeki dükkan sahibinden satın alıyorlardı.

Dükkan sahibi de bunları büyük tüccardan, o da başkentteki ithalatçıdan toptan olarak alıyordu. Bazen hatta çoğunlukla araçlar araya giriyorlardı. Köyde üretilmiş ürünler de kasaba ve kentlere araçların benzer zinciriyle ulaştırılıyordu. Eyalet başkentlerinde bir başka tür aracı (Türkiye ve İran) yabancı bir şirketin aracısı gibi görünüyordu. Şirketin yardımıyla (finansman, uzman vs) bir dükkan açıp, yalnızca sözkonusu şirketin ürettiklerini satıyordu. Acenta için bu güvenilir ve kârlı bir yatırımdı. Şirket içinse, yerel ya da yabancı rakiplerini elimine etmenin iyi bir yoluydu. Ticaret genellikle, bu kasabaların önceki endüstriyel işlevlerinin yerini almıştı.

Bu özellikler gelişmeden çok, geri kalma sürecini adlandırmayı hak eden özelliklerdir. Endüstriyel gelişme engellenmiştir. Kürdistan, içiçe olduğu devletlere ve bunlar aracılığıyla da dünyanın endüstriyel merkezlerine güçlü bir şekilde bağımlılaşmıştır.

İletişim ağının yapısı bunu iyi belletmekte. Bu, ekonomik ilişkilerden ileri gelen bir ağ değildir, fakat merkezi devletlerin idari ihtiyaçları için oluşturulan, yapay bir iletişim ağıdır. Köyler birbirleriyle ilişkili değil (patikalar dışında) fakat, yöre başkentleri, buradan eyalet başkentleri ve nihayet devlet başkentleriyle ilişkilidiler. Kürdistan'daki herhangi bir köyden Amsterdam'a ulaşmak bir başka köye ulaşmaktan daha kolaydır.

100 km uzaklıktaki bir köydeki akrabalarını ziyaret etmek isteyen biri, önce İlçe ve İl merkezine gidip oradan da bir başka İl ve İlçe merkezine ulaşmak zorundadır. Yani gitmek istediği köye varabilmek için 200 - 300 km katetmek zorundadır.

Bu ulaşım ağı Irak'taki ulusal savaşçıların iletişimi için sıkıntı verici olmuştu. Çünkü il merkezleri Irak hükümet güçlerinin elinde kalmıştı. Sözgelimi Badinan'ın, kış mevsiminde diğer bölgelerle bağlantısı kesilmekte ve bu da kılığa yol açmaktadır. Benzer şekilde, gerillalar da Silêmanî'den hareket edip, oradan da daha kuzeydeki Balık bölgesine İran topraklarından geçerek giderlerdi. (İran'daki İlçe ve İl merkezlerinden). Çünkü Irak Kürdistanı'nda İlçe merkezleri arasında iyi yollar yoktu.

Öyle bir durum ortaya çıkmıştır ki, komşu köylerden birkaçından fazlasını görmemiş olanlar, şimdi köylerini terketmiş olarak İstanbul'da, Almanya'da ve Hollanda'da çalışıyorlar. İşsizlik ve toprak kıtlığı nedeniyle Kürdistan'da bu insanları istihdam edebilecek bir endüstriyel kapasite yok. Bu nedenle, sanayi merkezlerine gidip oraların kalkınmasına katkıda

bulundular. Aynı şekilde, Kürt sermayesi de aynı yolu izlemiştir. Zenginler paralarını toprağa, (eğer yapabilirlerse, çünkü çok kıtır) tarım makinalarına, ticarete ya da sanayiye yatırmak için merkeze kaydırdılar. **Yani, hem Kürt proletarya hem de Kürt sermayesi var fakat ikisi de Kürdistan'ın dışında.**

Tabii ki bu durum Kürt milliyetçiliği üzerinde belli etkilere sahip. Örneğin, İstanbul'daki Kürt işçileri, Türk işçileriyle sınıfsal temele dayanan platformlarda birleşmeye, müphem ulusal iddialar etrafında birleşmekten daha eğilimlidirler. Diğer yandan Kürdistan'ın gerikalmışlığı "öncelikli bağlılık" ların varlığını sürdürmesini sağlamaktadır. O kadar ki, bu bağlılıklar Kürt ulusal hareketini etkilemeye devam ediyor.

Yalnızca (Kürdistan dışındaki) endüstriyel gelişme merkezleri değil, Kürdistan kentleri de gelişme kaydettiler. Geçmişte bu kentlerin nüfusunun çoğunluğu Kürt olmayanlardan oluşurken, şimdi nerdeyse her yerde, Kürtler sayıca diğer etnik grupları aşmış bulunuyorlar. Şehre göçenlerin çoğu "resmi olmayan" sektörde çalışarak geçimlerini sağlamaya çalışıyorlar : Ayakkabı boyacılığı, küçük ticaret, seyyar satıcılık gibi... Bir diploma ya sahip olan diğerleri (düşük ücretle) küçük memur olarak çalışabiliyorlar. İşsizlik oranı yüksek olduğu halde bu kentler yeni göçmenleri çekiyor. Kentleri terkedendenlerle birlikte bu kentlerin nüfusu aynı kalabiliyor.

I-f. Dil

Kürtçe, İrani bir dildir ve bu dil grubunun Kuzeybatı, Güneybatı koluna aittir. ⁽¹³⁾

Çok sayıdaki lehçeleri, karşılıklı anlaşılmayan ya da tam olarak anlaşılmayan birtakım farklı gruplarda sınıflandırılabilir.

1. Kuzey-Kuzeybatı Lehçeleri : Bunlar genellikle **Kurmancî** diye adlandırılır. (Karışıklık yaratan şudur ki, bazı güneyli aşiretler de kendilerine **Kurmanc** derler ve dolayısıyla konuştukları dil de, Kuzey lehçelerinden çok farklı olmasına rağmen **Kurmancî**'dir.)

2- Güney Lehçeleri : Çoğunlukla **Soranî** lehçeleri olarak adlandırılırlar (Gerçek Soranî, bu grubun pekçok lehçesinden yalnızca biridir.)

Bu lehçeler, geçmiş zamanların ve geçişli fiillerin Orta İran'da da görülen özel bir biçimini koruyorlar. ⁽¹⁴⁾ Dahası, geçişli fiillerin ayrı bir pasif biçimi vardır. (Diğer lehçelerde yardımcı fiiller kullanılır.) Yabancılar için,

son eklerin sık oluşu, bu lehçelerin dikkat çekici özelliğidir. Özellikle göze çarpan karakteristik özellik (ewe) son ekinin kullanılışdır.

3. Güneydoğu Lehçeleri (Sineî, Kirmanşahî, Leki) : Bu lehçeler, diğerlerine göre, modern Farsça'ya daha yakındır.

"Gerçek" Kürtçe'nin bu lehçe gruplarının yanısıra, iki farklı lehçe grubu daha vardır. Bunlar da İran dillerinin bir başka koluna aittir. (Orta İran dillerinin). Kuzey Kürdistan'da çok sayıda aşiret (Dersim, Erzincan, Bingöl, Sêwerek) **Zaza** lehçelerini (**Dimilî** de denir) konuşurlar. **Zazaca** konuşanlar, **Kurmancîyi** daha kolay öğrenirlerken, **Kurmancî** konuşanlara **Zazaca** öğrenmek çok güç gelmektedir.

Kuzey-Kuzeydoğu Kürdistan'da, birkaç topluluk, hepsine ortak **Gûranî** ya da "Maşû" (Bu lehçede "o diyor ki" anlamına geliyor. Burada 0;3. erkek tekil şahıs yerindedir) denen lehçeleri konuşurlar. Geçmişte bu lehçelerin yaygın olarak kullanılmış olduğu büyük bir olasılıktır. Şimdiyse bu lehçeler yalnızca Hewraman ve Dalehû (Kirmanşah'ın dağlık bir ilçesi)de varlığını sürdürüyor. Ve başka bir yerde de, küçük bir yerleşim alanında güçlü olmayan bir kaniyla, **Zazaca**'yla **Gûranî**'nin yakından ilişkili olduğu varsayımları vardır. Bu, alelacele varılmış yanlış bir sonuç olabilir. Çünkü, aralarında birçok farklılıklar vardır. Ancak, özellikle **Zazaca** için, hakkında kesin ifadelerde bulunmamızı olanaklı kılan bilgi kaynaklarına sahip değiliz.⁽¹⁵⁾

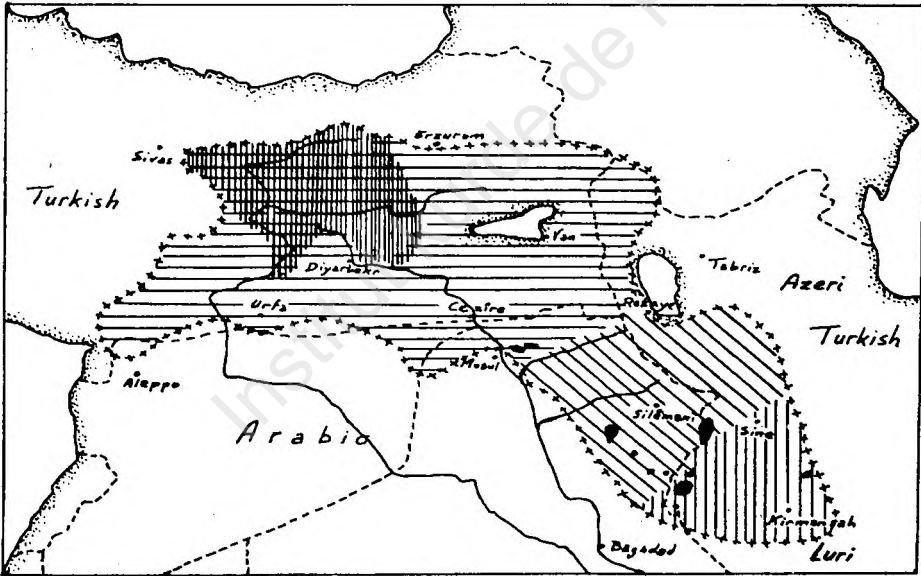
Harita 4. sözü edilen lehçelerin konuşulduğu yerleri gösteriyor. Belirtilen yerler arasında kesin sınırlar yoktur. Lehçeler, tedrici olarak kaynaşmışlardır : Herhangi bir lehçeyi konuşan bir grup, bir başka lehçeyi konuşan diğer bir grubun çoğunlukta bulunduğu bir yerde yaşıyor olabilir. Çoğu yerde, **Kurmancî** ve **Zazaca** konuşan gruplar aynı yerlerde yaşamaktadırlar.

I-g. Din

Kürtler'in çoğunluğu ortodoks **Sünnî** olup, **Şafî** koluna mensuplardır. Yani kendilerini, Kürt olmayan komşularından bu yönleriyle ayırırlar. Türkiye'li Türkler ve Kürdistan'ın hemen güneyindeki Araplar da çoğunlukla sünnidirlere, fakat Hanefî koluna dahildirler ; Azerî Türkler, Farslar ve Lurlar ise Şiîdir.

Ancak, bütün Kürtler Sünnî ve Şafî değildirler. Kuzeybatı Kürdistan'da pekçok kişi Şiîliğin ortodoks olmayan biçimine dahildirler. **Alevî-**

ler, Muhammed'in damadı ve Şiiliğin temel figürü olan Ali taraftarlarıdır. Bu Alevilerin çoğu, Zaza lehçesini konuşurlar, fakat Kurmanci konuşan Aleviler de var. Fakat Alevilerin büyük çoğunluğu Kürt değil Türktür. Tersine, yalnızca Zazaca konuşanların bir bölümü Alevidir. Güneydoğu ve Güney Kürdistan'da (Kırmanşah ve Xeniqin) birkaç Kürt aşireti Şiidir. (İran'ın resmi dini olan "sıradan" 12 imamcı Şiizm) Güney-Güneydoğu Kürdistan'ta üç yerde **Ahle Hak** (Ehl-i Hak) denen muhalif bir dine bağlıdırlar. ("Doğrunun Adamları") : Kirind Dalehû bölgesinde (Kırmanşah'ın batısı) Sahne dolaylarında (Kırmanşah ve Hemedan arasında) ve Kerkük yakınlarında yaşamaktadırlar. (Bu son bölgede kendilerine **Kakai** derler). Bu din, büyük olasılıkla Şiiliğin İsmaili (Yedici) kolundan türemiştir. Ve resmi Şiilikle çok az ortak özelliklere sahiptir. (Bu mezhep ve Kuzeybatı'nın Alevileriyle olan ilişkileri için Bkz. Bölüm II. m)

HARITA - 4 : Kürdistan'da konuşulan diyalektler

	Kuzey Kürtçesi
Diyalekti		Güney Kürtçesi
Diyalekti
	Güneydoğu Diyalekti		Zaza Diyalekti
	Gûrani Diyalekti		

Dalehû Ahle Hakları , komşuları tarafından Şeytanperest diye adlandırılıyorlar. Benzer bir küfür bir başka özel mezheb için, **Yezidiler** (Kürtçe Êzîdî) için kullanılır. Yezidilik İsmaili etkileri taşıyan bir başka birleştirici dindir. Haklarında doğrulanması için çok boşlukları olan, anlamsız şeyler söyleniyor.⁽¹⁶⁾ Yalnızca Kürtler arasında geçerli olan bir dindir. Yezidiler, Müslümanlarca her zaman horlanmışlardır. Bu nedenle çoğu anayurtlarını terkettiler, bir kısmı da dinlerinden döndüler.

Yezidilerin, çevredeki Hıristiyanlarla ilişkilerinin müslümanlarla olan ilişkilerinden daha iyi olduğunu belirtmek gerekir. Ve açıkça, Müslümanlığa dönmek yerine, Hıristiyanlığa dönmeyi tercih ederler. (Eger dönmeleri gerekiyorsa). Yezidiyken Hıristiyanlığa dönüp, sonra da gördüğü baskılar yüzünden İslama dönmüş olan bir Yezidiyle ve ebeveynleri Hıristiyanlığa dönmüş birkaç Müslümanla da tanıştım.

Yezidiler, özellikle Sincar dağlarında yoğun olarak bulunurlar;(Musul'un güneybatısında, Irak-Suriye sınırının iki yakasında da uzanan dağlar) ve Şexan bölgesinde (Musul'un doğusu)Şex Adi Mabedi'nin bulunduğu yerde. 1830 ve 1840 'larda birçok Yezidi, baskılar yüzünden bu bölgeyi terketip, Rusya topraklarına, Kafkasya'ya yerleşmişlerdir. Sincar, Şexan, Kafkasya hala Yezidiliğin merkezi olan yerlerdir. Türkiye Kürdistan'ında da Yezidi köyler vardır. (Batman yakınlarındaki Tor Abdin dağlarında) Buradaki Yezidilerin çoğu Almanya'ya çalışmak üzere, özellikle de Müslüman baskısından kurtulmak için gitmişlerdir.

Hıristiyan ve Yahudi toplulukları, Kürtler arasında her zaman yaşamışlardır ve genellikle de kendilerine özgü, uzmanı oldukları ekonomik rolleri oynamışlardır. Çoğu zaman politik ve ekonomik olarak geri konumdaydılar ; Kürt şeflerin çoğu, köylerindeki Hıristiyan köylüleri ve zanaatkarları özel mülkleri olarak algılıyorlardı. (Şimdi bile bazıları onlardan söz ederken, "filahên min", "Hıristiyanlarımız" derler). Britanya ve Rusya'nın bu Hıristiyan gruplara sunduğu "korumacılık" -ki bu bencil nedenlere dayanıyordu çoğu zaman-, Hıristiyanların katledilmesinin bahanesi olmuştur. Bu Hıristiyan gruplarından birkaçı kalıp, diğerleri daha güvenli yerlere kaçmışlardır.

Kürdistan'da, köken olarak üç farklı kiliseye dayanan üç etnik grup vardı : Süriyanîler (Suriye'li), bunlar Tor Abdin 'de ve Cezîre'de yaşıyorlardı. Kuzey Kürdistan'daki birçok kasabada bunlar Yakubiydiler. Asürîler

(Asurlular) Orta Kürdistan'da (Badinan ve Hekari) ve Rezaye dolaylarındaki (Vemiye) ovalarda da Nesturiydiler.

Ermeniler, büyük olasılıkla en geniş Hıristiyan grubtu. Kuzey Kürdistan'ın bütün bölgelerinde yaşıyorlardı ve kuzey -batı sınırlarının ötesindekiler Gregoryan'dılar. 17. yüzyılın başında, Fransız katolik misyonerler, bu Hıristiyan grupları arasında çalışmaya başladılar ; bu misyonerler başarılarını Fransız kralının, Sultanın katolik kullarını koruma hakkını elde etmesine borçluydular. Bunun üzerine, pekçok Ermeni ile Asürilerin de yarından çoğu Katolikliğe dönmüştü. Bu sonuncular **Kel-danî** diye adlandırılmaya başlandılar. 1830'larda, İngiliz ve Amerikan misyonerleri, Nesturi olarak kalmış olan Asurlular arasında çalışmaya başladılar. Bu durum, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki gerilimin artmasına yolaçtı ve birkaç yıl sonra yaşanan Nesturi katliamı bununla ilişkisiz değildi. Konuya III. bölümde değinilecek.⁽¹⁷⁾

Katolik ve Prostestan misyonerler, Tor Abdin'de de uğraş verdiler , fakat çok az sonuç alabilmişlerdi : Süriyani'lerin büyük çoğunluğu, Yaku-bi olmaya devam ettiler. 1. Dünya Savaşı'na kadar burada büyük katliamlar yaşandı. 1915 'te ise, Ermeniler'in Doğu Anadolu'dan genel sürgünü başlatıldı. Ermeniler yasal haklarından mahrumdular ve geniş bir kesimi Türk askerleri ve Kürtler tarafından katledildiler. Baskı daha sonra diğer Hıristiyan gruplarına da yöneltildi. Savaştan sonra Suriye ve Irak, Fransız ve İngiliz mandası olunca, sağ kalmış olan Hıristiyanlar'ın çoğu (özellikle Tor Abdin ve Orta Kürdistan'dakiler) buralara gittiler. Gittikleri yerlerdeki Fransız ve İngiliz otoriteleri Hıristiyanlardan oluşturdukları polis gücüyle Kürtler'i kontrol altında tutma yöntemine başvurarak, Hıristiyanlar ve Kürtler arasındaki tansiyonu ve gerilimi daha da arttırdılar.

Sağ kalan Ermeniler , Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulmuş olduğu Güney Kafkasya'ya gittiler. (Bkz. Bölüm V) Diğer pekçoğu da, Suriye ve Irak'ta kaldılar. (Savaş süresince aileleri ve kendileri Türkler tarafından gönderilenler). Bir kısmı da dünyanın değişik yerlerine dağıldılar. Türkiye'nin doğusunda çok az sayıda Ermeni kalmıştı.

I-h. 1960-80 Döneminde Kürt Ulusal Hareketi

Bu kitap, Kürt ulusal hareketini inceleyen bir çalışma değil, fakat yeri geldikçe bu konuyla ilgili bölümlere yer veriliyor. 4. ve 5. Bölümlerde Kürt ulusalcılığının aşamaları, şeyhlerin rolleri bağlamında ele alınacak. Sonraki gelişmelere daha az sistematik olarak değinildi. Son yirmibeş yılın belli başlı gelişmelerini ele almak yararlı olacak gibi görünüyor.

1. Dünya Savaşı'nı izleyen dönem, Ortadoğu'daki başka yerlerde olduğu gibi Kürdistan'da da hararetle bir politik etkinlikler dönemi olarak yaşanmıştı. Yalnız Türkiye'de değil, aynı zamanda İran ve Irak'ta isyanlar yaşandı. Ancak, bu üç devlet de bu isyanları bastırdı.⁽¹⁸⁾ İran ve Irak Kürdistan'ları, 1920'lerin sonlarına kadar pasifize edilebilmişti. Türkiye ise, son büyük Kürt isyanını 1938'de bastırdı. İsyanlara karşı en uzlaşmaz tavrı alan ve şiddetli bastırma hareketlerini daha radikal bir zorla, asimilasyon politikasıyla birlikte yürüten Türkiye'ydı. Başarısı, komşularının ki ne göre daha uzun sürdü. 2. Dünya Savaşı, İran ve Irak'ta Kürt hareketinin yeniden canlanmasına yolaçtı. Gizli partiler kuruldu. Molla Mustafa Barzani'nin liderliğinde, 1943-44 yılları arasında gerçekleşen küçük çaplı bir isyan, Irak'ta ve hatta İran'da kentli Kürtler arasında moral destek buldu.⁽¹⁹⁾

İran'sa, hükümetin zayıflığı ve yönetim boşluğuyla ve Azerbeycan'ı işgal etmiş olan Sovyet güçlerinin teşvikçi tutumu nedeniyle, Kürt etkinliğinin merkeziydi. 1946'da Mehabat Kürtler'i Azerbeycanlı komşularını taklit ederek bağımsız bir cumhuriyet kurduklarını ilan ettiler. Aralarında **Barzani**'nin bin ya da ikibin silahlı aşiret adamının bulunduğu Irak Kürtleri'ni de hareketi desteklediler. Cumhuriyet, bir yıl sürmedi; Sovyet birlikleri İran'dan ayrıldılar. Güçlü bir koruma olmadan, Kürt Cumhuriyeti İran ordusuna karşı koyamadı. **Molla Mustafa Barzani** Irak'a döndü, diğerleri ele geçirildi. Cumhurbaşkanı **Gazi Muhammed**, kardeşi, kuzeni **Sedr** ve **Seyfi** ölüm cezasına çarptırılıp asıldılar; ulusalcı parti (KDP : **Kürdistan Demokratik Partisi**), büyük ölçüde dağıldı, yalnızca küçük bir gizli grup kaldı.

Barzani, Kuzey Irak'ta konumunu sürdüremedi ve Türkiye-İran sınırından Sovyetler Birliği'ne uzun yürüyüşüne başladı.⁽²⁰⁾ O ve yanındaki 500 adamı, SSCB'de 11 yıl boyunca mülteci olarak yaşadı. Gazi Muhammed'le birlikte adı, Kürtler'in gerçekleştiremedikleri ideallerinin

sembolü olarak kaldı.

Bunu izleyen on yılda -ulusalcı bir hareket olarak- Kürt hareketi, sınıf hareketi karşısında geriledi. Türkiye'de önemli bir politizasyon süreci yaşanıyordu. Toplumsal ve politik hoşnutsuzluktan, İran ve Irak da payını alıyordu; 1950'lerin başında bu iki ülkede de Kürt köylüler, toprak ağalarına karşı ayaklandı. Yönelim, Kürtler'in ilgili oldukları devlete ve etnik olmaktan çok, sınıf karşılıklarına doğru politik bir entegrasyona eğilim olduğunu gösteriyordu. Ancak, 1960'larda Kürt ulusalcılığında yeni bir yükseliş gözlemlendi. Önce Irak, sonra da İran ve Türkiye Kürdistanları'nda.

Irak'taki Ulusal Savaş

Kürt milliyetçiliğinin ilk dönemleri, IV. Bölümde, Şeyhlerin rolü bağlamında ele alınacak. (İlk ulusal liderlerden hemen hepsi de şeyhti) Ve bölüm-V'de önemli bir isyan tartışılacak. Kitapta yeri geldikçe, fakat seyrek olarak Irak'taki Kürt isyanına değinmeler var. Buradaysa, bazı genel bilgilerin verilmesi gerekiyor. Bu kitap, Kürt milliyetçiliğinin tarihini vermeyi amaçlamadığından, yalnız olayların kısa bir özetini vermekle yetineceğim, ayrıntılı bilgiler için seçme yapıt ve makeleleri belirteceğim.

14 Temmuz 1958'de, Abdulkerim Qasım liderliğinde gerçekleştirilen bir askeri darbeyle, Irak monarşisi yıkıldı ve yerine Nuri Said başkanlığındaki Batı yanlısı bir yönetim işbaşına geçti. (Nuri Said Kürt'tü). Daha önce faaliyetleri yasaklanmış olan partiler, Irak Komünist Partisi, Irak Kürdistan Demokratik Partisi (DPK) yasallaştı. Kürt lider **Mela Mistefa Barzanî**, ki SSCB'de sürgünde yaşıyordu, (militan ulusal mücadelesi 1944-46 larda O'nu, Irak, İran ve Türkiye'de en çok tutulan adam haline getirmişti) Irak'a geri çağrıldı. Qasım, yönetimini, Arap milliyetçileri, komünistler ve Kürtler'e -çok değişken bir unsur olan- dayandırmaya çalıştı. Geçici anayasa, Irak Cumhuriyeti'nin temel prensibi olarak kalan iç karşılıkları ifade ediyordu. Bir yandan Araplar ve Kürtler Irak toplumu içinde biraraya gelmişler ve ulusal hakları, Irak'ın bütünlüğü içinde garanti edilmişti, Anayasaya göre (madde 3). Diğer yandan, Irak Devleti, Arap ulusunun bütünlüğü bir parçasıydı (madde 2)⁽²¹⁾ Diğer deyişle ; bütün Iraklılar eşittiler, fakat Araplar Kürtler'den daha eşittiler. Kürtler arasında (Araplar arasında olduğu gibi) birçok çatışma ve rekabet vardı. Barzanî'nin Kuzey Irak'ta aşiretsel rakipleri vardı. KDP'nin politik bürosuyla da rekabet halindeydi, bu arada (başlıca kent entellektüelleri ve

sözde de olsa sosyalistlerle) rekabet, Kürt ulusal hareketinin liderliği içindi. Qasım, Barzanî ve KDP'nin biraraya gelip güçlenmesini engellemek için bu çelişkileri kışkırtıyordu. Kürtler'le, Qasım'ın ilişkileri giderek bozuldu ve bu bozulma, karşılıklı güvenin tamamen yok olmasına kadar sürdü. Irak birlikleriyle Kürtler arasındaki ilk çarpışmaların (1961 Eylül) misillemesi Qasım tarafından çok sert yapıldı. Savaş, artık kaçınılmazdı. Benzer olaylar birkaç kez daha tekrarlandı : Irak hükümetleri, Kürtler'e karşı yürütülen savaşlarda zayıflayıp, sonra da darbelerle düşürülmüştü. Abdüsselam Arif (Şubat 1963) ve Hasan al-Bekir (Temmuz 1968); bu ikisi de Kürtler'le dostça başlayıp onlara sözler verdiler, fakat kısa süre sonra ordularını ve hava kuvvetlerini Kuzey Irak'a gönderdiler, çünkü Kürtler'in isteklerini kabul etmediler ya da edemezlerdi. Belli aralıklarla, savaş 1970'in başına kadar devam etti. Aynı yılın Mart'ında, Kürtler'le Al-Bekir yönetimi arasında bir anlaşmaya varıldı. Anlaşmada, Kürdistan'a otonomi ve devlet işlerinde temsilcilik düzeyinde katılım vaadediliyordu.

Yıllar geçtikçe savaşın şiddeti ve katılanların sayısı arttı. Komşu ülke İran'ın olaya müdahalesi de artmıştı. İran ve Irak geleneksel düşmanlardı. Sınırlarının belirlenmesi konusunda, (özellikle, Şatülarap'ın sınır oluşturduğu en güneyde İran'ın gemi kullanma hakkına itiraz ediliyordu) ve İran Körfezi'nin kontrolü konusunda anlaşamıyorlardı. (Araplar buna "Arap Körfezi" diyorlar) İran'a göre Kürtler, Irak rejimine karşı kullanılacak ve O'nu anlaşmaya zorlayacak bir araç olarak ortada duruyordu.

Savaşın sürdüğü yıllar boyunca Barzanî, KDP'deki rakiplerine liderlik konusunda galip gelmişti. Kendisine kişisel olarak sadık olan yeni bir politik büro atamıştı (1964). Celal Talabanî tarafından yönlendirilen eski politik büro, yeni büroyu tanımamış ve Barzanî'ye muhelefet etmeye devam etmişti. 1966'dan sonra , O'na karşı aktif mücadele yürüttüler. Bu grup sosyalist olduğunu söylüyordu. İran'daki anti-Şah sol muhalefetle de ilişki halindeydiler. Yalnızca Güney Kürdistan'da az sayıda taraftarı vardı. 1968'in sonunda yeni yönetimin safında savaşmış olmaları, onları Kürt kitleler arasında daha popüler yapmıştı. (22) 1970 Anlaşmasından sonra, Barzanî ve Talabanî taraftarları uzlaşmaya vardılar. Ve Barzanî, karşı konulmaz bir numaralı lider olarak kaldı.

Anlaşmada verilen sözlerin yerine getirilmesi için 4 yıllık bir süre konmuştu. Yerine getirilen görevlerden bazıları şunlardır : Toprak reformu uygulanmıştı ve bu, özellikle Bağdat'la işbirliği içinde olan toprak sahip-

lerini etkiliyordu; Kürtçe eğitimde hızlı ilerlemeler kaydedildi (yeni okullar, Kürtçe kurslar, Akademide Kürtçe dersler), sağlık hizmetleri en uzak bölgelere kadar götürüldü.

Diğer sözler yerine getirilmedi. Fakat bu biraz, uluslararası gelişmeler nedeniyleydi. İran, İngiliz birliklerinin Körfez'de bıraktıkları güç boşluğunu (1971) doldurmaya kalkınca, İran'la Irak arasındaki çatışma alevlendi : İran, Hürmüz Boğazı'ndaki adaları işgal ederek, kontrolünü Körfez'e kadar genişletti. 1971'de Irak'ta, Irak Petrol Şirketi'nin kuyuları millileştirildi. (İngiliz, Hollanda, Fransız, Amerikan). Batılıların uyguladıkları boykot, Irak'ı Sovyet'lere daha da bağımlılaştırdı. Sovyetler'le bir dostluk anlaşması imzalandı (1972). Rejim, millileştirmiş olduğu petrol üzerindeki direkt kontrolü yitirmek istemiyordu. Petrol zengini bölgelerin özerk Kürt bölgesinde kalmasını engellemek için, bu bölgeleri "Araplaştırma"ya başladı. Kürtler'in yerine Arapları taşıyarak yapıyordu, bunu. Aynı anda Araplarla Kürtler arasındaki çelişkileri kullanmayı iyi beceren Şah, ABD'den Kürtler'e destek vermesini garantilemişti (1972). Amerika, Kürtler'e pekçok sözverdi, fakat Barzanî, İsrail-Arap savaşının sürdüğü Ekim-1973'de saldırmak istediğinde, O'nu engellediler. Mart 1974 'te, Irak yönetimi, tek taraflı olarak tahrif edilmiş bir özerklik yasası ilan etti. Bundan önce Kürtler'i bastırma hareketleri gerçekleştirilmişti.

Savaş kaçınılmaz olmuştu. Ve birkaç ay içinde patlak verdi. Savaşın boyutları tahminlerin üzerindeydi. Bu hiç bir şekilde bir gerilla savaşı değildi, tersine geleneksel bir savaştı. Geniş cepheler, "kurtarılmış bölgeler" olarak siper alındı. Eylül-1974 'te İran topçu birlikleri, Irak Kürdistan'ına, Kürt cephelerine destek vermek üzere girdiler. Hedefi kaçırmayan mermiler, Irak hava kuvvetlerini, Kürt karargahlarından güvenilir bir uzaklıkta tutmaya yaradı. Çoğu yerde, günlük ekonomik yaşam ciddi ölçüde sekteye uğradı ; köylüler hava baskınları yüzünden, tarlada çalışmaktan korkuyorlardı. Yüzbinlerce insan, serbest bölgelerde ve İran'da mülteci oldu. 1974'te İran'la Irak arasında, birkaç kez gizli anlaşmalar yapıldı. 6 Mart 1975'te 'Cezayir'de yapılan OPEC Konferansında Şah, Irak'ın güçlü adamı Saddam Hüseyin'e sahtece sarılıp, O'nunla bir anlaşma imzaladı. Ertesi gün, İran birlikleri ve ağır silahlar Kürdistan'dan çekildi ve 8 Mart'ta da ağır bir Irak saldırısı başladı. Kürtler saldırıyı durdurdular, fakat direnmeye devam etmenin faturası yüklü oldu. Bütün bölgelerdeki nüfus İran'a göçtü. Kürt hareketi çöktü. Askeri olarak değil, fakat politik bir bozguna uğradı. Hareketin lider kadrosu da İran'a sığındı.

O tarihten bu yana, Kürt direnişi, Kürt köylülerin topraklarından kovulması anlamına gelen rejimin "normalleştirme" girişimlerine tepki olarak tekrar yükselme kaydetti. (23)

Kürt savaşının, bütün Irak'lı Kürtler'i hükümete karşı konuma soktuğu düşünülmemelidir. Pekçoğu yalnızca uzak durmakla kalmamış, çoğu da Barzani ve KDP'ye karşı aktif olarak döğüşmüştü. Barzani'nin, savaş patlak vermeden önce kavgalı olduğu aşiretler, savaştan sonra da Barzani'ye karşı savaşımaya devam ettiler ve hükümet güçlerinin saldırılarına katıldılar. Kürdistan'da, başka yerlerde de hükümetler, Kürt ulusalçularına karşı savaşımaya hazır olan pekçok aşiret reisi bulabiliyordu. Bu durum, ya eski çatışmalardan ötürü, ya da daha oportünist nedenlerleydi. Dahası, ulusalçılar arasında da, Barzani ile KDP liderliği için rekabet devam ediyordu. İki taraf da kendi nüfuz alanlarına sahipti. Bu alanlar Kurmancî konuşan bölgeyle, Sorani konuşan bölgeye takebül ediyordu. Ve bölgelere göre otorite bölüşümü gerçekleştiğinden bu yana, ciddi problemlerden kaçınmak mümkündü. Fakat, iki taraf da birbirinden kurtulmak istiyordu. Çatışmalar 1964'te doruğa ulaştı. Liderliğin topladığı KDP Merkez Komitesi, Barzani ile hükümet arasında kararlaştırılan ateşkesten dolayı suçlanıyordu. Anti-Barzani tutumun önde gelenleri, **İbrahim Ahmet** ve damadı **Celal Talabani**'ydi. Politbüroya egemendiler. Barzani, toplantıyı tanımadığını belirtip, yeni bir kongre toplayarak, tamamen kendisine sadık olan adamlardan yeni bir politbüro oluşturdu. Barzani'ye bağlı olan Kürt güçleri, eski politbüronun karargâhını basıp, elemanlarını İran'a kaçırmaya zorladılar. (24) Bu olay, iki nedenle önemlidir: Barzani partide kontrolü sağlamış ve kendisine itaat eden kadroyu yeterince bulmuştu. Eski politbüroyu kendi topraklarında vurmaya da becerebildiğini göstermişti. Bundan başka bu, İran'lı (Sorani) otoritelerin Irak Kürt hareketiyle temas kurmaları için ilk fırsattı. Bu sonuncular, önceleri Talabani ve çevresine destek verip, onları korumuştular. Kısa bir süre sonra da Barzani'ye ilk kez ağır silahlar sağlanmışlardı. Ertesi yıl, İranlıların araya girmeleri sonucu, Talabani ve çevresindekiler İran'a dönüp Barzani'yle uzlaştılar. Güney Kürdistan'a (Sorani konuşulan bölgeye) yeniden yerleştirdiler. Ve oradan Barzani'ye muhalefet etmeye devam ettiler; 1966'dan beri iki taraf düzenli olarak karşı karşıya gelmekteydi. Barzani taraftarları, Talabani'yi hükümetle işbirliği yapmakla suçladılar ve onlara Kürt paralı askerleri için kullanılan bir sıfat olan "**Cahş**" demeye başladılar. Bu suçlamaların o dönem için ne ölçüde doğru olduğu açık değildir. Talabani zor bir durumdaydı ve dikkatlice manevra yapmak zorundaydı. Bölgede des-

tekleyicileri vardı, fakat Barzanî de Güney Kürdistan'da giderek güçleniyordu. Bu nedenle Talabani, düşmanlarla çevrilmişti : Kuzeyde Barzanî'nin adamları, Batıda ve Güneyde de Kürt paralı askerleri. El-Bekir'in darbesinden sonra (Temmuz/1968) Talabani bir çözüm bulmak istiyordu. Talabani, açıkça politik kazanımlar beklentisiyle, Barzanî'ye karşı yürütülen bastırma hareketinde hükümete katıldı. Çünkü Barzanî, O'nun Kürt halkı içinde taraftar kazanmasına yardımcı olmamıştı. El-Bekir, Barzanî'siz Kürt sorununa çözüm bulamayacağını anlamıştı. 11 Mart Anlaşması, Kürtler'e yalnızca barış ve özerklik sözü getirmemiş, Barzanî'nin Kürdistan'daki varlığını sağlamlaştırmıştı.

11 Mart Anlaşması sonunda, anlaşma hükümlerinin uygulamaya sokulduğu bir dört yıl yaşandı. Bazı sözler acilen yerine getirildi : Beş Kürt temsilci hükümette bakan oldu, toprak reformu yapıldı. (Bu reform, Bağdat'la işbirliği yapan toprak ağalarını etkiledi!). Sağlık hizmetleri sağlandı. Pekçok yeni okul inşa edildi. Kürtçe kurslar açıldı. Bir Kürt Bilimler Akademisi kuruldu. En duyarlı olunan, özerk bir Kürt bölgesinin kurulması konusunda büyük ilerlemeler sağlandı. Kürtler'le hükümet yetkilileri bu bölgenin sınırları konusunda anlaşmaya asla varamadılar : Kürtler, özerk bölgenin Kürt nüfusun çoğunluğu oluşturduğu Kerkük ve Hanakin gibi petrol bölgesini kapsamasını istiyorlardı. Tabii ki, merkezi hükümet bunda isteksizdi. Bu çok hayati önemi olan bölgenin kontrolünü paylaşmak istemiyordu. Bunun yerine, hükümet bölgeyi "Araplaştırma"ya girişti. Zorla sürdürdüğü Kürtler'in yerine Araplar'ı yerleştirdi. Ancak bu olay, uluslararası gelişmelerle birlikte düşünülmelidir. Irak, İran'ın emellerinden ürkmüş ve Batı'yla zıtlasmaya yönelmişti. 1971'de, Körfez'den son İngiliz birlikleri geri çekildikten sonra, İran, güç boşluğunu doldurmaya çalışmış ve Hürmüz Boğazı'ndaki adaları işgal etmişti. Buradan, Körfez ötesini kontrol edebilecekti. Şah'ın Irak Kürtleri'ni askeri yönden desteklemesinden sonra hiçbir zaman iyileşmemiş olan Irak-İran ilişkileri daha da bozuldu. Aynı yılda Irak, Irak Petrol Şirketi'nin (İngiliz-Danimarka-Fransız-Amerikan) kuyularını millileştirdi. Batı ülkeleri bu karar ekonomik boykotla karşıldılar. Hükümet, Kerkük'ün kontrolünü Kürtler'e devrederek, kontrolü batılılara bırakmanın yolunu bulmuş olmalı. Bu gelişmeler, Irak'ı Sovyetler Birliği'ne daha çok bağımlılaştırdı. 1972'de bir Dostluk Anlaşması imzalandılar. Aynı yıl Barzanî, bir başka süper güçle, Şah'la gizli bir dostluk anlaşması yaptı. Irak'ta Kürt mücadelesinin yeniden başlaması, Şah'ın emellerine hizmet edecekti. CİA'nın örtülü desteğini sağladı ve Barzanî, Tahran'da Kissinger ile görüştü.

Amerika'nın maddi yardım sözünden sonra, Barzanî ve adamları Bağdat yönetimiyle zorlu ve daha çok tavizler verilmesini gerektiren uzlaşma yollarını aramaya daha az istekli oldular. Dahası, Kürtler'in sürgünü ve Barzanî'yi hedef alan suikast girişimlerini içeren, hükümet tarafından gerçekleştirilen anlaşma ihlallerine işaret etme fırsatını buldular. Ekim/1973'te Arap-İsrail savaşı süresince Barzanî, patronlarına Irak'a saldırma düşüncesini ilan etti. Fakat, onlar O'nu durdurdular. 1974 Mart'ında, Bağdat yönetimi tek tarafı olarak özerklik yasası ilan etti. Bu yasa, Kirkük ve Hanakin'i dışarıda tutuyordu. Barzanî, yasayı reddetti ve açıkça yeni bir silahlı çatışma aşamasına gelindi.

Çatışma, umulmadık ölçülerde patlak verdi. Kürtler bu kez ağır silahlara sahiptiler ve yabancı uzmanlarca eğitilmişlerdi. Artık bu bir gerilla savaşı değil, Barzanî'nin kontrolündeki "kurtarılmış bölgeler" de geniş cephelerde sürdürülen, konvansiyonel bir savaştı. Savaş, yüzbinlerce köylünün yersiz-yurtsuz kalması ve çoğunun, sonunda İran'daki kamplara yerleşmesiyle sonuçlandı. Bağdat'tan ve hükümetin yönetim bölgelerinden pekçok Kürt ayaklanmaya katıldı ve peşmerge oldu, bazıları da acemi Kürt hükümet aygıtlarında kendine bir konum edindi. Eylül/1974'te İran topçuları Kürdistan'a, Kürt cephelerine destek vermek için girdiler. Bu müdahale ile, hedefi şaşırmayan yeni mermilerle, Irak hava gücü Kürt kargahlarından yeterince uzakta tutuldu. Ancak, kurtarılmış bölgelerde yaşam ciddi bir biçimde sarsılmıştı. Hava baskınları yüzünden çiftçiler tarlalarında çalışmaktan korkuyorlardı. Kürtler, bütünüyle İran'a bağımlı olmuşlardı ve sıkıca kontrol ediliyorlardı. Herşey, giysi, yiyecek, cephane, İran'dan geliyordu; fakat stok edilecek miktarlarda değildi.

Bu arada, 1974 yılı boyunca İran'la Irak arasında birkaç gizli görüşme yapılmıştı. Bu görüşmeler Şah'la Irak'ın güçlü adamı Saddam Hüseyin arasında, Cezayir'deki OPEC toplantısında resmi bir anlaşmaya dönüştürüldü (6 Mart 1975). Anlaşma, ikisi tarafından da olumlu bulunurken, asıl kazanan tarafın İran olduğu savunuldu. Kürtler'den desteğini çekmesine karşılık Şah, Şattül-Arap üzerinde kontrol hakkı sağladı ve diğer sınır anlaşmazlıklarıyla ilgili olarak da önemli tavizler verildi. Ertesi gün İran birlikleri ağır silahlarıyla birlikte Irak Kürdistanı'ndan çekildiler ve 8 Mart'ta Irak ordusu ağır bir silahlı saldırı başlattı. Kürtler saldırıyı göğüslemeyi başardılar, fakat direnişe devam etme konusunda ümit yoktu. Barzanî, Şah'la görüştüğünden sonra, daha fazla savaşamayacağını açıkladı. Birkaç gün içinde Kürt hareketi köktü, askeri olarak değil, politik olarak

bozguna uğradı. Bölgenin bütün halkı İran'a göçtü. Kürt liderler de burada mülteciydiler. Nisan başına kadar İran'da göçmen Kürtler'in sayısı 250.000'e ulaşmıştı. Irak yönetimi, Kürt isyanına katılmış olan herkes için af çıkardı : Pekçok peşmerge doğrudan teslim oldu, 150.000 sığınmacı da İran'dan döndü. Kalan sığınmacılar da İran'ın çeşitli bölgelerine gönderilip, zaman içinde asimile olmaları umuldu. Irak'ın Kürt problemi çözülmüş gibi görünüyordu. (25)

Öte yandan Bağdat yönetimi, kendi özerklik yasasını uyguluyordu. Bir yandan da bir başka Kürt ayaklanmasını önlemek için muazzam önlemler alıyordu. Araplaşırma politikası sürdürdü ve Kürt kaynakları 1975'in ortalarına kadar, toplu sürgünler yapıldığını yazıyordu. 1976'da yönetim, İran ve Türkiye sınırından 10-20 km. içerdeki Kürt bölgesini boşaltma girişimine başladı. (Bu, Hüseyin tarafından 1977'de yeni bir politika olarak lanse edildi.) Bu köylüler, stratejik köylere ya da kamplara yerleştirildiler. (26) Köylülerin kendiliğinden bir direnişleri vardı ve politize olmuş genç kentliler tarafından örgütlendirildiler. Birkaç ay içinde yeni bir gerilla savaşı başlamıştı. Her ne kadar orta düzeyde olsa da. Dağlarda peşmergelelerin olduğu haberi yayılınca, köyleri harap olmuş köylüler ve yönetimin politikalarından hoşnut olmayan kentliler gidip onlara katıldılar.

Ancak, Irak'taki yeni gerilla savaşı, acımasızlığı inkâr edilmez olan Bağdat yönetimine bir tepki değildi, yalnızca. Kürtler'in tek lideri Barzani'nin halefleri arasındaki rekabetin yarattığı birikimden de kaynaklanıyordu. Kim ilk olursa ve başarı elde edebilirse, en çok o şanslı olacaktı. Barzani rahatsızdı ve Amerika'ya gitmişti. Barzani'nin temsilcisi olarak son savaşta Suriye'de kalmış olan Talabani zamanını bekliyordu. Barzani'nin oğulları İdris ve Mesud, son birkaç yıl hareketin kontrolünü sağlamışlardı ve Kurmanci konuşulan bölgeden çoğunluğun bağlılığını umabiliyorlardı. Fakat Barzani'nin sağ kolu durumunda olan iki adamı, Sami Abdurrahman ve Mahmud Osman da kişisel isteklere sahiptiler. İlk örgütü **Talabani** kurdu. Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB), Güney Kürdistan'la bağlantı kurup buradaki direniş merkezlerine liderliğini yöneltti. 1977'de KYB karargâhlarını Şam'dan Irak Kürdistanı'na taşıdı. Barzani kardeşler davayı sürdürdüler. İran'da parti örgütlerini yeniden oluşturup adına KDP-Geçici Yönetimi dediler. Birkaç yüz adamlarıyla Sami Abdurrahman'ın yönetiminde, Türkiye-Irak sınırında gerilla savaşını başlattılar. Nisan/1978'de iki örgüt arasında büyük çatışmalar vardı. Talabani'nin adamları Sami'nin karargâhını basmışlar, fakat ağır kayıplar vermişlerdi.

İki örgüt de ağır kayıplar veriyordu. Sempatizanları demoralize olmuştu. Bir sonraki yılda, Sami Abdurrahman, Barzanî kardeşlerden ayrılıp kendi partisini kurdu. Rakibi Mahmud Osman daha önce ayrılıp kendi örgütünü kurmuştu. 1979'da da KYB'den kopan bir grupla, Kürdistan Sosyalist Partisi'nde birleştiler.

Ancak, o zamana kadar İran devrimi, Kürtler'i manevra yapmaya zorlayan uluslararası koşullar bütünüyle değişmişti.

Türkiye Kürdistan'ı (1960-1980)

Kürt ulusal duyguları, 1920'ler ve 1930'lardaki başarılı bastırmalardan sonra, 1960'larda yeniden uyanmaya başladı. Barzanî'nin Irak'taki başarısı bu durumu etkileyen önemli faktörlerden biridir. Fakat, Türkiye'deki sosyo-ekonomik ve politik gelişmeler, Kürt ulusalcılığının yeniden ortaya çıkışını mümkün kıldı. Türkiye'nin batısına göç olgusunu, pekçok Kürdün doğuyla batı arasındaki eşitsiz ekonomik gelişmenin ve kültürel farklılıkların farkına varmalarını sağladı. Bundan sonra, artan sayıda Kürt genci okumak ve politize olmak olanağı buldu. 1961'de Türkiye'de düzenlenen yeni Anayasa, politik özgürlük sağlıyordu. Sosyalist bir parti olan Türkiye İşçi Partisi kuruldu ve bu parti, diğer konular yanında doğudaki gerikalmışlığı da vurguluyordu. Bu ise, geçmişteki anti-Kürt politikalara kısmen değiniyordu. Marksist klasiklerin okunması, "ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı" nı gündeme getirdi. Parti, eğilimli Kürtler'den bir hayli ilgi gördü ve sonraki Kürt hareketinin temel kaynaklarından biri oldu. Diğer kaynak da, gizli Türkiye Kürdistanı Demokratik Partisiydi (TKDP). 1965'te, geleneksel aristokrat çevrelerin Barzanî etkisindeki eğitilmiş unsurları tarafından kuruldu.

On yılın sonuna kadar, bu iki akım da kültür dernekleri ve kitle gösterileri düzenleyerek çeşitli Kürdistan kentlerinde birlikte hareket ettiler. 1971'deki askeri darbeyi, pekçok tutuklama olayı takip etti ve geriye kalan hareketleri de yeraltına geçmeye zorladı. Bunlardan bir kısmı Irak Kürdistanı'na sığınıp, orada gerilla faaliyetlerine hazırlandılar. Fakat Barzanî, kendisinin konumunu sarsacak bir gelişmeye izin vermedi. TKDP'nin iki rakip kanadının liderleri öldürüldü. Olay aydınlanmadı. (27) Ve bu olay, sonraki yıllarda pekçok güvensizliğe yolaçtı.

Türkiye'nin 1973'te parlamenter demokrasiye dönüşünden sonra

Kürt örgütleri çoğalmaya ve hızla radikalleşmeye başladı. 1970'ten önce Kürtler'in talepleri temel olarak, Kürt şehirlerinin ekonomik gelişimi ve temel kültürel hakların tanınmasıyla ilgiliydi. 1970'lerde, Kürt örgütlenmeleri, daha radikal talepler ileri sürmekte yarışıyorlardı ve genel bir ayrılıkçı eğilim vardı. Bu eğilim, yakın müttefik olan Türk solunun Kürt sorununa ilişkin duyarsızlığı ve Kürt örgütlenmeleri karşısında takındığı himayeci tutum nedeniyle perçinlendi. 1975-78 arasında merkezi yönetimin göreceli zayıflığı, yasalar düzeyinde olmasa da, bu yılları Türkiye tarihinde en liberal dönem olarak yaşattı. Ve Kürt örgütlenmelerin kurulma ve propaganda yapma aşamalarında dikkate değer bir özgürlük elde ettiler. En küçük kasabalarda bile bu örgütlerin şubeleri açıldı, politik yayımlar okundu ve tartışıldı. İdeolojik farklılıklar ve kişisel rekabetler, örgütlerde çeşitli bölünmelere yolaçtı. On yılın sonuna kadar sayıları onu bulmuştu. 1976-77'de, Irak'ta gerilla mücadelesi yeniden alevlendiğinde, bu örgütlerden bazıları Irak'taki benzerleriyle ittifaklar kurup, dikkate değer lojistik destek sağladılar. Diğerleri de etkinliklerini yalnızca Türkiye Kürdistanı'yla sınırladılar. Bazıları bütün bölgelere hâkim olmaya başladılar, bu da zaman zaman aynı yerlerdeki Türk ve Kürt örgütleriyle çatışmalara girmelerine yolaçıyordu. Kendisini Kürdistan İşçi Partisi olarak tanıtan bir örgüt (Kürtçe yazılışının baş harfleriyle PKK) anti-sömürgeci savaşı başlattığını ilan etti ve Türk "sömürgecilerle" onun Kürt işbirlikçilerine ve "hainlere" karşı devrimci şiddet uygulayacağını açıkladı. Bu son kategori, aşiret reisleri, politikacılar ve hatta rakip örgütlerin elemanlarını içeriyordu.

Yalnızca doğuda değil, bütün Türkiye'de radikal, şiddet yanlısı politik akımlar ciddi bir biçimde büyüdü. 1978 Aralığı'nda sıkıyönetim ilan edildi, fakat bu, en fazla legal örgütleri -sendikaları ve kültür derneklerini- etkiledi. Baskıya rağmen yeraltı faaliyetleri sürdü. Türkiye Kürdistanı'nın bütününde örgütler propaganda yapmaya devam ettiler. 1970'lerde Kürt kırsal kesimine giden biri (benim gittiğim gibi), örgütlerarası şiddete dayalı rekabetten dolayı güvensiz bir ortamın olmasına rağmen, ulusalcılığın tahminlerin ötesinde kabul gördüğünü görecekti.

1980 Eylül'ünde ordu işbaşına geldi ve politik faaliyetlere son verdi. Toplu tutuklamalar ve askeri operasyonlar, Kürt hareketlerini çökertti. Askeri otoriteler, ayrılıkçılığa karşı sert bastırma hareketleri, zorla asimilasyon ve (az başarılı) ekonomik önlemleri birleştirerek, Kürt ulusalcılığının önüne geçmeye çalıştılar. (28)

İran Kürdistan'ı ve İslâm Devrimi

Mehabad Cumhuriyeti'nin yıkılmasından sonra, İran'daki Kürt hareketi hızını kaybetti. Kürt politik etkinliklerinin hepsi birden durmamakla birlikte, etkinlik alanları daraldı. 1945'te Mehabad'da Irak ve İran Kürtleri tarafından kurulan Kürdistan Demokratik Partisi bölündü. Alt düzeydeki bazı Iraklı üyeler Irak'a dönüp, bazı parti teşkilatlarını yaşattılar. Irak KDP'si 1950'lerde kendini Mehabad'daki partinin bir devamı olarak kabul ediyordu. O zamandan kalma elemanların çok az sayıda olmalarına rağmen, bu böyledi. İranlı üyelerden bazıları da gizlice toplanmaya devam ettiler. Bundan böyle, Irak'taki kardeş partiden farklılığını vurgulamak için kendi partilerini İran KDP'si olarak adlandırdılar. Ve Suriye'deki aynı adı taşıyan partiden de farklı olmak için bu adı aldılar.

1940'ların sonuyla, 1950'lerin başında, İran KDP'si, Tudeh Partisi'yle öylesine yakın işbirliği yaptı ki, gerçekte Tudeh'in Kürdistan Koluna haline geldi. 1950'lerdeki kısa demokratikleşme ortamında, İran KDP'sinin etkinliklerinin yeniden canlanışına tanık olundu, Tudeh'in direktifleriyle uyumlu olarak. Bu dönem, Şah'ı yeniden iktidara getiren bir hükümet darbesiyle kapandı. Muhalefet hareketleri aktivitelerinden men edildi ve potansiyel olarak tehlikeli durumda olan elemanlar, kitlesel olarak tutuklandılar. İran KDP'si ile birlikte Tudeh Partisi'nin örgütlerinden çoğu İran KDP'sinin en önemli liderlerinden çoğu tutuklandı. Diğerleri, dışarıya, Irak ve Doğu Avrupa'ya kaçmayı başardılar. Kadro adamlarından göreceli olarak daha alt statülerde olanlar İran Kürdistanı'nda kaldılar.

1960'larda orta düzeyde bir etkinlik dönemi sözkonusuydu ve bu etkinlik Irak'taki Kürt hareketiyle direkt olarak bağlantılıydı. 1962'den itibaren İran KDP'si, Barzani'nin peşmergelerine lojistik destek sağladı ve para, giysi ve yiyecek yardımı yaptı. Başlangıçta, İran KDP'sinin Barzani'ye olan bağlılığı sugötürmezdi ve parti politik aktivitesini Irak Kürt hareketinin çıkarları doğrultusunda sürdürüyordu. Barzani, 1964'te İran'la giderek yakın ilişkiler kurmaya başlayınca, bazı üyeler, özellikle genç olanları partinin Barzani'ye bağımlılığı ve içerdeki pasifliğiyle ilgili düşüncelere kapılmaya başladılar. Bu grup, Barzani'nin Şah'tan destek almak uğruna, İran KDP'sini, İran'da keyfi bir biçimde etkisiz kılmaya çalıştığını hissetti.

1967'de, Irak Kürdistanı'nda yaşayan ve partinin eylemsizliğinden

rahatsız olan İran KDP'sinin genç üyelerinden bir grup, İran Kürdistan'ına döndü ve burada silahlı bir ayaklanmanın hazırlıklarına girişti. Bunlar deneyimsizdiler ve Che Guevara'nın gerilla savaşıyla ilgili teorilerinden çokça etkilenmişlerdi. Onlar, küçük gerilla birliklerinin başlatacağı bir devrim için İran KDP'sinin uygun koşullarda olduğuna inanıyorlardı. Fena şekilde yanıldılar; umutlarını bağladıkları köylülerin desteğini asla alamadılar. Bir yıl içinde hepsi de bir özel ordu birliğince ve jandarmalarca yakalanıp, öldürüldüler; cesetleri diğer insanları devrimcilikten caydırma için kentte halka teşhir edildi. Bazılarının yakalanmasında ve cezalandırılmasında Barzanî peşmergelerinin de rol aldıkları söylenmektedir. Aksî durumda olup bitenler bu kadar kolay gerçekleşemezdi, fakat sözkonusu suçlama İran Kürtleri'nin genç nesilleri arasında güçlü bir anti-Barzanî duygu yarattı. Bu dargınlık sonradan, İran Devrimi'nden sonra, İran Kürtleri'yle Barzanî'nin adamları arasındaki birkaç çatışmanın kıskırtıcısı oldu.

Bu küçük ayaklanma hareketinin bastırılması başarılıca yürütüldü. Yaşanılacağı on yıllar boyunca, İran Kürdistanı'nda örgütlü bir politik etkinlik yoktu. Şah'ın gizli polisi (Savak) ve jandarma, bölgeyi sıkı bir kontrol altına almıştı. Dahası, 1970'lerdeki ekonomik iyileştirmeler, devlete, halkın önemli bir kesimini yanına çekme fırsatı verdi. O kadar ki, geriye kalan hoşnutsuzluk da arada yitip gitti. Öğretmenlerin ve memurların maaşlarında ciddi artışlar sağlandı ve özel sektör canlandı. Şah'ın "Beyaz Devrim"i, büyük toprak sahiplerinin gücünü kısip, yeni bir küçük işletmecî orta sınıf yarattı. Topraksız köylüler, İran'ın güneyindeki petrol endüstrisi alanlarında, Körfez ülkelerinde iş buldular ya da büyük şehirlerdeki inşaat işçileri ordusuna katıldılar. Ancak, 1977'deki ekonomik durgunluk, bunlardan pekçoğunu aniden işsiz bıraktı.

Devrimci patlamalar yılı 1978'de protesto eylemleri ülkeyi sarstığında, sokağa dökülenler yalnızca Şii kentlerin halkı değil, Kürt kasaba ve şehirlerinin halkıydı da. Bu durum, politik başarısızlığın oldukça yüzeye yansımasydı. Aslında, Kürdistan'daki ilk politik etkinlikler 1977'nin hemen başında başladı. Kürdistan'ın birkaç bölgesinde küçük çaplı protesto eylemleri ve toprak işgalleri vardı. Bu işgaller, sol görüşlü bir yeraltı hareketi tarafından örgütlenmişti. Kısaca **Komala** diye bilinen Çalışanların Devrimci Örgütü'ydü bu.

1978'in politik gösterileri Şii kentlerini örnek alarak benzer istemleri

haykırdılar: Rejim değişikliği ve siyasi mahkûmların salıverilmesi isteniyordu. Bölgeden olan siyasi mahkûmların çoğunluğu Kürt ulusalcısı olduğundan, gösteriler bütünüyle ulusalcı bir renk taşıyordu. Gösteriler toplumun değişik kesimlerini temsil eden komitelerce yönlendiriliyorlardı ve bu komiteler herhangi bir politik örgüt veya eğilimin yönlendirmesinde değillerdi. Bu parti ve eğilimler, kendi liderlerini öne sürmüşlerdi; örneğin, Ezzeddin Huseyni ve Mehabadlı İnam Cuma. Huseyni'nin politik bir eğilimi yoktu. Fakat hem dindarlar hem de radikal sol eğilimli gençlik tarafından destekleniyordu.

1978 yazında, 23 yıl önce tutuklanmış olan Kürt siyasi mahkûmları, İran KDP'sinin liderleri serbest bırakıldılar. Diğer parti liderleri de sürgünden gizlice dönerek, birlikte sağlam bir parti yapısı oluşturmak için Mehabad'ı merkez alarak, sıkı bir çalışmaya girdiler. **Komala** liderliği de aynı şeyi daha güneyde yapıyordu. Sanandaj ve çevresinde çok sayıda başka Kürt örgütleri ortaya çıktı. Çoğu sol eğilimliydi. Bir-ikisi de İslamcıydı. Devrimin yükseldiği anda pekçok polis, jandarma ve ordu birlikleri kurumlarını terkettiler: Temel tesisler halk tarafından ele geçirildi. Silahların çoğu, kendi peşmerge gruplarını kurmuş olan Kürt örgütlerinin eline geçti.

Şubat /1979'da, devrim sonrası ilk hükümet Tahran'da kurulmaz, Kürt temsilcilerle başkentteki devrimci otoriteler arasında Kürdistan'ın gelecekteki statüsüne ilişkin tartışmalar başladı. Kürtler değişik kasaba ve şehirlerdeki kitle mitinglerinde, bütün Kürt yerleşim bölgesinin özerkliği talebi üzerinde anlaşmaya vardılar. Sözkonusu özerkliğin somut biçimine ilişkin farklı formülleri olmasına rağmen, yeni merkezi otoriteler, tahmin edileceği gibi, bütün ülkede kontrolü ele geçirmek için çok sabırsızdılar ve birkaçı da Kürtler'in niyetleri konusunda güvensizdiler. İki tarafta da farklı ve çatışan güç odakları olması gerçeği, karşılıklı anlaşmayı ve güveni engelledi. Bu merkezlerden biri tarafından verilen bir taviz, ötekilerince reddediliyor ve hemen çeşitli suçlamalar yapılıyordu.

Bunu izleyen aylarda, hem Kürtler hem de merkezi otoriteler, karşılıklı olarak güvensizliklerinin perçinlendiğini gördüler. Bazı yerlerde Kürt ulusalcılarıyla İslam rejimi taraftarları arasında sert çatışmalar çıktı. İki taraf da birbirini provokatörlükle suçlamışlardı. İslamcı komiteler ve Devrim Muhafızları, yerel Şii azınlıklar ve ulusalcı Kürtler'le çatışanları desteklediler. İslamcı otoriteler Kürtler'e güvenmemek için özerklik talebin-

den daha fazla nedene sahiptiler. Komala ve İran KDP'si, bu ikisi de açıkça laiklik programına sahiptiler. Bu partiler giderek güçleniyor ve Kürdistan'ın büyük bir kısmını kontrolleri altına almaya başlıyorlardı. 1979 Martı'ndaki İslam Cumhuriyet'nin kurulmasıyla ilgili referandum, bu partiler tarafından boykot edildi. Seçime neredeyse Kürdistan'da hiç kimse katılmadı. Dahası, İran KDP, Bağdat yönetimiyle uzun vadeli bir ilişkiye sahipti ve Bağdat yönetimi İran'ın mollalarınca "Küçük Şeytan" olarak kabul ediliyordu.

İran'ın sol eğilimli örgütlerinden çoğu Kürdistan'da kurulmuştu. Burası onlar için başka yerlerde uğradıkları sert saldırılardan sonra önemli bir alan oluyordu. Şah'a bağlı kişiler ve gruplar (en çok nefret edilen generaller dahil) Irak'a kaçmışlardı, burada tam sınır boyunca tehditkâr bir varlık oluşturuyorlardı. Bu tür grupların İran içlerine baskın düzenlediklerine dair raporlar vardı. Tahran'dan görüldüğüne göre, bütün rejim düşmanları İran Kürdistanı'nda yuvalanmış ve buradan yönetiliyorlardı. Ağustos/1979'da bir sınır kasabasındaki küçük bir olay Kürtler'e karşı düzenlenen ilk askeri bastırma harekâtının gerekçesi oldu. Ordu ve Devrim Muhafızları, şehir ve kasabaları işgal ettiler, ilk çarpışmalarda yüzlerce kişiyi öldürdüler. Diğer pekçokları da, devrimci "adalet" ten sonra cezalandırıldılar. Binlerce Kürt dağlara çıkıp, başarılı bir şekilde gerilla savaşına katıldılar. Birkaç ay sonra hükümet Kürt liderlerle bir ateşkes anlaşmasına vardı ve tartışmaya oturdu. Kasabaların çoğu yine Kürtler'in kontrolündeydi.

Mart/1980'de, İran'da devrimden sonraki ilk seçimler yapıldı. Kürdistan'ın yalnızca belli bölgelerinde olmasına rağmen, sonuçlar, KDP'nin büyük bir desteğe sahip olduğunu gösterdi. Bu politik zafer, (İran KDP, merkezi politik kurumlarda sesini duyurmak istiyordu) etkisiz kaldı. Takip eden ayda, rejim, Kürdistan üzerine tekrar yürüdü ve seçimlerin büyük galibi, İran KDP'nin lideri **Abdurrahman Kassemlu**, istenmeyen adam ilan edildi. Bir başka aşamaya gelindi : 1980 yazında, Mehabad'ı İran KDP'sinin kontrolünde, fakat ordu birlikleri tarafından sarılmış olarak buldum.

Bu süre içinde partide bölünme meydana geldi, yaşlı kuşaktan bazı liderler -ki, bunlar Tudeh Partisi çizgisinde, sadık kalanlardı- Humeyni ile uzlaşma taraftarı oldular ve **Kassemlu**'nun karşıtlik politikalarına, genç üyelerle karşı çıktılar. ⁽²⁹⁾ Kassemlu ve beraberindekiler -ki, bunlar geniş

bir halk desteğine sahiptiler- aynı dönemde kendilerini yeni bir saldırıya karşı hazırlıyorlardı. Saldırı yaz mevsiminde başladı. İran KDP'sindeki bölünme, yalnızca Kürtler arasındaki çatışmalardan kaynaklanmıyordu. Komala'yla İran KDP'si arasındaki ilişkiler de içtenlikten yoksundu ve haki-miyet mücadelesi veren iki grubun peşmergeleri arasında yer yer silahlı çatışmalar meydana geliyordu. Dahası, iki taraf da Barzani taraftarlarıyla son derece olumsuz ilişkiyi içindeydiler. Çünkü, Barzani taraftarları, merkezi otoriteyle az ya da çok ilişki içindeydiler ve bu ilişkilere bir hayli bağımlıydılar.

Şimdi bile, İran'da onbinlerce Kürt sığınmacı vardır. Bunlardan bazıları, Tahran yakınındaki Karac'da ya da sığınmacı kamplarında, bazıları da Irak ve Türkiye sınırındaki kasaba ve köylerde yaşıyorlar. Geri kalanlar da, ülke içinde yayılmış durumlardı. Önceleri Şah'la olan ilişkilerine rağmen, KDP'nin geçici yönetimi, sonunda yeni İslamcı rejimle dostane ilişki kurmayı başardı. İki taraf da, ortak düşman Irak'a karşı birbirlerinin müttefiği olduğunun farkındaydılar. KDP geçici yönetimi, rejimi daha fazla karşısına alamazdı, çünkü, sığınmacılar rehine durumdaydılar. Bu nedenle yönetim, rejimle İran Kürtleri arasındaki çatışmalarda rahatlıkla tavır alamıyordu.

Irak KDP'siyle Komala'nın Bağdat'la temaslarının olduğu biliniyordu. Bu arada, İranlı genç Kürtler, 1967-68'lerde devrimcilerin yakalanıp, öldürülmesinde oynadıkları işbirlikçi rolden dolayı Barzaniler'e karşı düşmanlık hisliyorlardı. **Molla Mustafa Barzani**'nin kendisi 1979'da Amerika'da öldü, cenazesi, pek çok Irak Kürdünün yaşadığı Uşnuviya kasabasında gömüldü. Irak Kürtleri için hac yeri olan mezarı, sonradan yok edildi. Bundan kimin sorumlu olduğu hiç bir zaman açığa çıkmadı, fakat olay, Barzaniler'le İran Kürtleri arasındaki çatışmaları şiddetlendirdi. Irak'la İran arasındaki savaş patlak verdiğinde, iki düşman tarafta da, eski bir yöntem olan birbirlerine karşı Kürtler'i kullanma taktiği yeniden devreye sokuldu. (30)

İran-İrak Savaşı ve Kürtler

1980 Eylül'ünde Irak, hızlı bir saldırının İslâm rejimini devireceği düşüncesiyle İran'a saldırdı. İran'ın Güney Irak'taki Şii çoğunluğu hedefleyen Şii propagandası, gösterişli bir savaş bahanesi olarak kullanıldı. Fa-

kat, Irak yayılcı düşüncelere de sahipti. O zamana kadar kendini süper lider konumuna yükselten Saddam Hüseyin, Şattül-Arap'ı tek başına kontrol etmekten vazgeçmek zorunda oluşuna içerleyerek, Cezayır anlaşmasını reddetti. Dahası, petrol zengini Arap yerleşim bölgesi Kuzistan'ı "özgürleştirmeyi" hedefliyordu. (Burası, Iraklılar tarafından Arabistan diye adlandırılıyordu) Irak'ın İran'a saldırısı, çok yanlış bir hesaplama yapıldığını ispatladı. Ne Kuzistan Arapları, ne de İran Kürtleri Saddam desteğine yöneldiler. Ve saldırı, İranlılar'ın yönetim etrafında toplanmalarını sağladı. Güney cephesinde İran karşı saldırısı da başlatıldı. Fakat, izleyen yıllarda asıl saldırı harekâtları kuzeyde gerçekleştirildi. Temel çarpışma alanları Kürdistan'daydı.

Irak saldırısından hemen sonra, İran KDP, İran yönetimine olan bağlılığını ilan edip, ordunun kendilerini saldırganlarla savaşmaları için serbest bırakacağı bir yerleşim yeri teklif ettiler. Otoriteler teklifi reddettiler ve İran-İrak savaşı boyunca, İran güçleri Kürtler'le döğüşmeye devam ettiler. KDP (İran) ve Komala, giderek artan bir biçimde Irak'ın lojistik destek, yiyecek ve diğer yardımlarına bağımlı kaldılar. Fakat, asla Irak ordusuyla askeri işbirliği yapmadılar. Diğer yandan, İran, Irak KDP'sine yardımları arttırdı.

Talabani'nin KYB'si ve yeni bir siyasi oluşum olan **Kürdistan Sosyalist Partisi** (KSP; Mahmud Osman'ın partisiyle, KYB'den ayrılan bir grubun birleşmesiyle oluştu), ilk birkaç yıl içinde, iki hükümetle de müzakerelerde bulunup, fakat hiçbir tarafta yeralmayarak ince bir dengeyi oluşturdular. Gerçek kurban, sınırın iki yakasında kalan ve karşı tarafın bombalamasının yanısıra kendi yönetimlerinin baskısına maruz kalan sivil halktı.

KDP (İran) de, Komala da, Kürt topraklarının önemli bir kısmını ellerinde bulunduruyorlardı. Hükümet, başarılı olamayacakları bu dağlık alanda gerilla savaşına alışkın olmadığından, yalnızca bombalıyordu. Deneyimli gerilla güçleriyle Irak KDP'si, giderek önemli bir rol oynamaya başladı. İran Kürtleri'ne karşı verilen savaşa ne ölçüde katıldıkları ya da ne ölçüde gönüllü oldukları açıklığa kavuşmadı. Şurası açıktır ki, Irak KDP'si, kardeş partinin Bağdat'la olan işbirliğinden çok kuşkuluydu. Komala'ysa, her fırsatta Barzani'ye olan düşmanlığını gösteriyordu. 1983'te KDP ve İran birlikleri, İran Kürtleri'ni son "kurtarılmış bölgeler" inden İran içlerine kovmayı başardılar. Bundan sonra, hem İran KDP hem de

Komala, Irak Kürdistanı'nın boşaltılmış bölgelerine kamplarını ve karakollarını kurdular; bu arada peşmergeleri de İran içlerine eylemlerine devam ediyorlardı.

1970'lerin sonunda Irak tarafından boşaltılmış olan yasak sınır bölgeleri, Irak ve İran'ın birbirlerine saldırılar yönelttikleri alanlar haline gelmişti. Newzeng ya da Krinewzeng'de, Süleymaniye'nin kuzeyindeki özel bir vadi de, "Partiler Vadisi" diye tanınıyordu. 1978'den beri KYB'nin ve Irak Komünist Partisi'nin burada karargâhları bulunuyordu. 1979'da Kürdistan Sosyalist Partisi kurulunca, O da burada bir karargâh kurdu ve bazı küçük İranlı sol gruplar onlara katıldılar. İran'ın ilk saldırıları süresince, İranlı Kürt birlikleri geçici olarak bölgeye çekildiler ve 1983'ten sonra, Krinewzeng'den uzak olmayan yerlerde karargâhlarını kurdular. Büyük İranlı silahlı gücü olan Halkın Mücahidleri de burada karargâh kurmuşlardı. Aynı dönemde, Irak KDP'si, geleneksel nüfuz alanı olan Badinan'da güçlerini yoğunlaştırmıştı. Burası, Türkiye sınırına yakın bir yerdi.

Talabani'nin KYB'siyle, Barzaniler arasındaki eski düşmanlıklar, uzun süre can almaya devam etti. Çeşitli partilerin ve kişilerin arabuluculukları, en fazla geçici başarılar sağladı; karşılıklı şüpheler köklüydü. Zaman zaman, iki partinin peşmergeleri arasında silahlı çatışmalar oluyordu. 1980'lerin ortasına kadar yerleşim yerleri arasında kalan bölgenin kontrolü için aralarındaki sert rekabeti sürdürdüler.

Bölgede silahlı olarak bulunanlar yalnızca bu partiler değildi. Kürt isyancılarla dövüşmeleri için merkezi hükümet tarafından örgütlenmiş çok sayıda çete vardı. Bu güçler diğer Kürtler tarafından alaycı bir şekilde "**cahş**" (eşek sıpası) diye anılıyorlardı. Irak'ta bu güçler daha çok büyük aşiret reisleri tarafından yönlendiriliyorlardı. İran'da (burada "Müslüman peşmergeler" diye anılıyorlardı), bazı birimler aşiretlerden devşirilmişti. Fakat, büyük çoğunluğu proleterleşmiş köylülerlendi. Kürt isyancılar onlardan düzenli ordudan korktuklarından daha çok korkuyorlardı. Çünkü, bölgenin özelliklerini ve gerilla mücadelesinin taktiklerini biliyorlardı. Aşiretli Cahşların politik güdülerini yoktu ve geçmişte birkaç kez hükümet tarafından isyancıların tarafına geçmişlerdi, ya da tersi olmuştu. Bazen, peşmergelerle aralarında ilan edilmemiş anlaşmalar olurdu. Bir başka durumda da şiddetli çatışmalara girişiyorlardı.

Durumu daha karmaşık hale getirmek için İran, Irak Kürtleri arasında silahlı İslamcı partiler kurdu. Üyelerini de İran'daki sığınmacılardan sağlamıştı. KDP ile İran yönetimi arasındaki ilişkiler samimiydi. Fakat KDP İslamcı değil, laik bir partiydi. Üstelik Irak Komünist Partisi ile işbirliği içindeydi. İran politik olarak yakın bir oluşumun ortaya çıkmasını istedi. Bu İslamcı partiler, İran'da yönetim yanlısı basın tarafından desteklendilerse de, bizzat Kürdistan'da hiçbir zaman belli bir çoğunluğu elde edemediler. Şeyh Muhammed Halid Barzani'nin "**Kürt Hizbullahları**" dışında. 1974'ten beri İran'da sığınmacı olarak yaşamış olan Şeyh Halid, Barzan'da resmi görevli bir şeyhti ve karizmatik Şeyh Ahmed'in halefiydi. Aynı şekilde o da pekçok kendini adamış taraftar buldu. **İdris ve Mesud Barzani**'nin kuzeniydi, fakat İran'a gittikten sonra onların politik etkinliklerinden uzak kalmıştı. 1985'te geniş bir taraftar grubuyla İran tarafında silahlandırılmış olarak Irak'a döndü. Ancak, sonraki yıllarda bu "Müslüman Hizbullahlar" ın sesi pek duyulmadı.

Kürdistan'da değişik Iraklı muhalif gruplarının ortak bir cephesini oluşturmak için birkaç girişim oldu. Hatta bunlar arasında güneydeki Şii gruplar da vardı. (Ya da İran'da sürgünde bulunan Şii liderler). Ancak, partiler arasındaki ilişkiler, çoğu zaman olumsuz olmaya devam etti. Özellikle KDP ile KYB arasındaki farklılıklar uzlaşmaz durumdaydı. Bazı durumlarda, neredeyse birbirlerine özdeş iki cephe kurulmuştur. Biri KYB ile KDP dışındaki diğer örgütlerden oluşuyor, diğeri de KDP ile diğer aynı örgütler tarafından oluşturuluyordu. Hiçbiri de etkili olamamıştı. On yıllık bir dönemin ortasına kadar, Irak'ın Kürdistan'daki askeri varlığının azaldığı ve İran cephesinde yoğunlaştığı sırada, KDP ve KYB, kontrolleri altındaki alanları küçük örgütlere karşı genişlettiler. Bu arada, ikisi arasındaki çatışmalar da artmıştı. KYB ile İran yönetimi arasındaki ilişkiler en alt düzeye inmişti ve iki orduyla birden savaşamayacak durumdaydı. Bu sebeple KYB, Bağdat'la bir yerleşim yeri için müzakere sürdürüyordu. Rakipleriye, 1966'nın olaylarının tekrarlanacağından ve KYB'nin böyle bir yerleşim bölgesinin koşulu olarak diğer örgütlerle savaşmak durumuna girecekleri endişesini taşıyorlardı. Bu müzakereler sonlanamadı ve 1986'da PUK'un KDP ile bundan böyle ortak davranacaklarını açıklayan bir basın toplantısı düzenlenmesi, şaşkınlık yarattı. Açıkça, bu uzlaşma İran tarafından kotarılmıştı. Gözlemcilerin çoğunluğunun beklentilerinin tersine, bu uzlaşma sürekliliğini kanıtladı. Bu iki parti yalnızca çatışmayı bırakmakla kalmadı, birlikte askeri eylemler de düzenlediler. Zaman zaman anlaşmazlıkların suyüzüne çıkmasının yanında, Irak'taki Kürt parti-

leri bundan sonra birlik halinde olmaya devam ettiler.

İranlı Kürtler'in durumu daha az karmaşıktı. İran KDP'siyle Komala, buradaki önemli örgütler olarak kalmışlardı. Birincisi diğerinden daha güçlüydü. 1983'ün sonuna kadar Irak KDP'si İran Kürdistanı'nda varlığını sürdürüyordu ve İran Kürtleri'ne karşı hükümet güçleriyle birlikte operasyonlarda yer alıyordu. Ancak, bundan sonraki yıllarda Irak'ta tek başına hareket eden bir güç haline geldi. Devrim yıllarında etkinliği olan sol eğilimli küçük örgütlerle Müslüman Kürt Örgütleri 1980'li yıllarda ortada görünmüyorlardı. Hem İran KDP'si, hem Komala, Kürt olmayan gruplarla ittifaklar yapıyordu. Halkın Mücahitleri ve küçük sol (Maoist) gruplarla ayrı ayrı ittifak içindeydiler.

1981'in ortalarında, Halkın Mücahitleri örgütü, merkezi yönetim içindeki güçlerini yitirip, rejime karşı gerilla faaliyetlerine giriştiler. Liderleri **Mesut Recavi**, başkan Beni Sadr'la birlikte yurtdışına kaçtı. Fransa'daki sürgün dönemlerinde, İran KDP'siyle (Beni Sadr, başkanlığı döneminde KDP'ye şiddetle karşıydı) temas kurup, birlikte Ulusal Direniş Konseyi kurdular. Bu Konsey, Humeyni rejiminin yıkılmasını amaçlıyordu. Mücahitler, 1980'den beri Kürdistan'da belli bir güç bulunduruyorlardı. (Üyelerinden birkaçının Kürt olmasına rağmen, Halkın Mücahitleri, tam bir Şii örgütüydü). 1980'lerin başında, Mücahitler Irak Kürdistanı'nda eğitim kampları kurdular. Bu bölge boşaltılmıştı. Onlar, Bağdat yönetimiyle, İran KDP'sinin hiçbir zaman yapmadığı kadar sıkı ilişkiler kurdular ve giderek Bağdat'a bağımlılaştılar. Birkaç yıl sonra, İran KDP'siyle Mücahitlerin ilişkileri soğudu. Kürt partisi, İslami rejimin kalıcı olduğunu anladı, uzlaşmacı tavırlar alarak, programındaki laiklik talebini kaldırarak, rejimle anlaşma yollarına yöneldi. Mücahitlerse, rejimle olan kesin ayrılıklarını korudular.

Komala, 1983'te üç küçük İranlı örgütle **İran Komünist Partisi**'nde biraraya geldiler. Adından da belli olduğu gibi, İslâm rejimiyle bir anlaşmaya varılması sözkonusu değildi. İran KDP'sinin yumuşayan tutumunu Kürt davasına ihanet olarak yorumladılar ve İran KDP'sini burjuva-feodal bir oluşum olarak ilan ettiler. Buna karşı, sınıf mücadelesi anlayışını öne çıkardılar. Oysa, bu iki örgüt de, KDP'nin (Komala'ya göre feodal, hain kesim) yardımıyla sınır boylarına doğru itiliyorlardı. Komala ile İran KDP'si arasındaki ideolojik çatışmaların temeli, teritoryal kontrolden öte anlamlar içeriyordu. İran KDP'si, giderek yoğunlaşan bir biçimde, önceleri Ko-

mala'nın güçlü olduğu alanlarda askeri eylemlere girişiyor ve Kürdistan'daki tanınan tek örgüt olmayı başarıp, müzakerelerdeki gücünü arttırmayı amaçlıyordu. Bu arada Komala, gücünü yitiriyor ve izole oluyordu. Bu şekilde giderek radikalleşip kendini dünya devriminin öncü gücü olarak görmeye başladı. Parti, 1980'lerde bölündü ve liderlerinden çoğu Avrupa ülkelerine sığındılar.

İran KDP'sinin rejimle uzlaşma çabalarıysa önemsiz başarılar elde etti. Gerilla etkinlikleri sayıca azaldı, zaman zaman İran içlerine de baskınlar düzenlenmesine rağmen. Bu baskınların amacı, hâlâ var olduğunu kanıtlamak ve kendileriyle bir anlaşmaya varmadıkça, hükümetin Kürdistan'da kontrolü asla tam olarak ele geçiremeyeceğini göstermekti. İran-İrak savaşının sonuna kadar Rafsancani'nin konumunu güçlendirdiği hükümet, bir anlaşmaya varma konusunda ciddi istekli görünüyordu. Bu dönemde KYB dışında, üst düzey tartışmaların ilk raundunu örgütlemiş ve aracılık yapmıştı. 1989'da, İran KDP, ikinci tur tartışma için Viyana'ya davet edildi. Bu kez PUK arada yoktu. Bunun bir tuzak olduğu ortaya çıktı; Kassemli ve yanındaki iki Kürt temsilci, tartışma masasında otururlarken vuruldular. (31)

Kassemli, KDP içinde yalnızca en karizmatik ve öndegelen lider olduğu için değil, aynı zamanda partinin düşünürü, stratejisti ve diplomatı olduğu için, katliam İran KDP'sini düzensizliğin ve karmaşıklığın içine soktu. Partinin tek bir kişiye olan bağlılığı, ikinci düzeydeki liderliğin etkisizliğinin yanında, başta gelen bir zaafı. Sözkonusu etkisizlik, 1988'de Partinin bölünmesiyle sonuçlandı. Partinin iki kolunun da 1991'e kadar Irak Kürdistanı'nda karargâhları vardı. Fakat, konumları belli belirsiz ve açık bir stratejileri yok gibi görünüyor. (32)

Kürt Sorununa Saddam Hüseyin Çözümü

İran-İrak savaşının ilk yılında Irak, askeri varlığını bir bütün olarak İran'a yöneltmişti. Kürdistan'daki stratejik bölgelerin boşaltılması durdurulmuştu (gelişme projeleri gibi) ve bölge üzerindeki askeri kontrol zayıflamıştı. Kürt gerilla hareketleri (KDP, KYB, SPK) İran ve Suriye desteğiyle güçlenmişti. Dolayısıyla daha özgürce eylem yapabiliyor ve "kurtarılmış bölgeler" kurabiliyorlardı. Kuzeyde, Türk sınırının yakınında, köylüler peşmergelerin korumasında yaşayabilmek için bu alanlara dönüyorlardı. Peşmergeler, etkinliklerini İran saldırılarıyla koordineli yürütmeye başla-

dağında, Irak yönetimi, sivillere yönelik sert mısilleme hareketlerine ve sürgünlere yeniden başladı.

1987'de Saddam Hüseyin'in kuzeni Ali Hasan El Mecid'in, Baas Partisi'nin Kuzey işleriyle ilgili bürosunun başına getirilmesi dönüm noktası oldu. (El Mecid, sonradan "Kuzey kasabı" diye anılmaya başladı). Kendisine olağanüstü yetkiler tanındı ve bütün askeri ve sivil görevlilerin üzerinde hareket edebiliyordu. Mecid, boşaltılması gereken alanların sınırlarını çok genişletti. (1989'a kadar bu alan 30 km. genişliğindeydi, daha iç taraftaki köyler de harab edilmişlerdi). O'nun komutası altında, düzenli ordu alayları ve özel Cumhuriyet muhafızlarından oluşan Irak birlikleri çok şiddetli saldırılar düzenlediler, Al Anfal ('yağmalama') diye adlandırılan, 1988'in başında düzenlenen ilk saldırı iki amaç güdüyordu : Kürt gerillaları dağıtmak ve sivil halkı dağ köylerinin dışına sürmek. Kürt kaynaklarına göre bu saldırılarda kimyasal silahlar kullanılmıştı. Neredeyse 15.000 köylü resmi olarak sürgün kamplarına gönderilmiş ve buralarda çoğu ölmüştü. Saldırıların dışarda çok az tepki yaratmış olması -Kürtler'in Birleşmiş Milletler'e başvurmasına rağmen- şaşırtıcıdır...

Sonunda, 1988'deki Halepçe Katliamı, uluslararası tepkileri çekebilmişti. Halepçe, İran sınırına yakın bir yerde, Süleymaniye'nin güneydoğusunda bir küçük Kürt kasabasıydı. Iraklı Kürt peşmergelerden yardım alan İran ordusu, ilkbahar hücumuna ara verip Halepçe'yi işgal etmeyi başarmıştı. Irak kasabayı kimyasal silahla bombalılarak, binlerce sivil Kürdü öldürdü. İran tarafından Halepçe'ye davet edilen yabancı gazetecilerin geçtiği haberler, ilk anda enternasyonal bir duyarlık yaratmış, fakat Irak'a Kürtler lehine baskı yaptırmak gibi bir sonuca ulaşmamıştı. Yaram yıldan az bir süre sonra Irak, Kürt vatandaşlara karşı tekrar kimyasal silah kullandı ve o zamandan beri bu tür silahları bir tehdit unsuru olarak kullanmayı başarmıştı. İran'la yaptıkları ateşkes anlaşmasından sonra üçüncü ve belki de en korkunç saldırı -Al Anfal- gerçekleştirildi (Ağustos/1988). Saldırı, Irak'ın en kuzey bölgesindeki, KDP'nin kontrol ettiği alanlara yöneltilmişti. Saldırıda, zehirli gazlar kullanıldı. Binlerce insan öldü ve sağ kalanlarsa, panik içinde kaçmaya yöneldiler. 65.000 dolayında insan, sınırı geçip Türkiye'ye sığındı, bilinmeyen sayıda insan da İran'a kaçtı.

Irak'ın kimyasal silah deposunun yaydığı terör (Kürtler'e karşı kullanılmak istendiği kanıtlanmış olan), Kürdistan'ı pasifize etmekte etkili ol-

du. Irak'taki Kürt partileri açıkça silahlı mücadeleden vazgeçip politik ve diplomatik çabaları yurtdışında yoğunlaştırmaya yöneldiler, fakat pek başarılı olamadılar. Aynı anda, Kürdistan'ın geniş topraklarının boşaltılmasına devam ediliyordu. 1990'ın sonuna kadar tahminen Irak'taki 7.000 Kürt köyünden 4.000'inin harap edildiği belgelenmiştir. Halepçe ve Raniya gibi kasabalar bile yerle bir edildi. Bu kasabaların halkı da "yeni Saddam kasabaları"nda, daha iç kısımlarda yerleştirildiler. Irak Kürtleri'nden yaklaşık 30.000'i, hâlen Türkiye'deki sığınmacı kamplarında yaşamaktadır; bu sayıda insan, birkaç kez de İran'da yaşamaya başladı. ⁽³³⁾

1990'daki Kuveyt krizi boyunca, Irak yönetimi Kürtler'i, sessiz kalmaları yoksa, Halepçe'den daha kötü katliamlar yaşayacakları yolunda tehdit etmişti. Tehdit, etkili olmak için yeterince güvenilirlikti; kriz boyunca ve arkasından gelen Körfez savaşı boyunca Kürt örgütleri, askeri eylemleri durdurdular. Irak'ın savaş yenilgisi, Saddam rejiminin düşeceğine ilişkin umutları canlandırdı. Mart /1991'de, Irak Kürtleri en kitlesel ayaklanmaya kalkıştılar. Bu kez, inisiyatif Kürt aşiretlerinde değil, uzun süre politikadan uzak kalmış olan kentliler ve hatta Baas yönetimiyle işbirliği yapmış olanlardaydı. Yalnızca son aşamada, partiler belli düzeyde bir yönlendirim sağlayabildiler. Birkaç hafta boyunca özgürlük duygusu galip geldi; Kürtler varolan devlet aygıtını kuzeyde işlevsiz kıldılar, Irak askerleri Kürtler'e bağımlı hâle geldiler ya da evlerine döndüler. Fakat, aniden Saddam'ın askeri gücünün savaşta tükenmemiş olduğu acı bir şekilde ortaya çıktı. Sanıldığığın tersine Irak tankları ve helikopterleri isyancı kentlere saldırıya geçti. Fosfor ve sülfürik asit kullanarak bombalama yapıldı. Irak'ın yasak silah deposu korkusu, Kürtler'i çok kısa bir zamanda moral-sizliğe yöneltti ve yüzbinlercesini panik içinde dağlara ve Türkiye sınırına doğru itti -iki milyondan fazla insan- Yani Irak Kürtleri'nin yarısı ya da daha fazlası evlerinden kaçtılar.

En edebî söyleyişle, Saddam Hüseyin, Irak'ın Kürt problemini dışarıya, komşu ülkelere ihraç etmeyi başardı. Anlaşılabileceği gibi bu ülkeler, kendi Kürt problemleriyle, ekonomik yük ve bu kadar çok sayıdaki sığınmacının potansiyel bir huzursuzluk kaynağı olma özelliğinin birleştiğini görünce alarma geçtiler. Türkiye birkaç bin Türkmen'i içeriye kabul etti, fakat diğer sığınmacılar -yarım milyon kadarı- sınırda bekliyordu; Türkiye'nin tersine İran, sığınmacıların hepsini kabul etti, fakat yeterli yardım malzemesi sağlayamadı. Batı kamuoyunun baskısıyla, Birleşik Devletler yoğun bir yardım operasyonunu, Türk-Irak sınır bölgesinde başlattı ve bu

kez de "İnsancıl bir müdahaleyi" Irak içinde sürdürdü. Diğer NATO ülkelerince izlenen Amerikan birlikleri, Kuzey Irak'ın dar bir şeridini işgal ettiler, Zaho ve Amadiya vadilerini Türkiye sınırındaki sığınmacıların dönmesi umuduyla müttefik güçler, en kısa süre içinde geri çekilme ve bu güvenlik bölgesini Birleşmiş Milletler gözlemcilerine bırakmakta ısrarlılar; Kürtler'se, bunu güvenlikleri için yeterli bir garanti olarak görmediklerini belirtiyorlar. Yardım kampanyası, Türk sınırındaki sığınmacılar için yoğunlaştırıldı. Fakat, İran'dakilerin daha kalabalık olmasına rağmen buraya daha az miktarlarda yardım götürüldü. Bu durum, müttefik güçlerin yardım kampanyalarının açık amacının Türkiye mülteci problemine yardımcı olmak olduğunu gösteriyor. İran'a kaçmış olan Kürtler için Irak'ta "güvenli bir cennet" yaratma girişimleri yoktu.

Bütün başta gelen partilerin Kürt liderleri anladılar ki, Saddam Hüseyin savaştan tek başına sağ çıkmakla kalmadı, ayrıca müttefik güçler O'nun düşmesini de istemediler. Ve Baas yönetimiyle 1991 Nisanı'nda görüşmelere başladılar. Rejimin Kürtler'e karşı önemli tavizler verdiği belgelendi, fakat geçmişte olduğu gibi, bunların ne kadarının ne kadar süreyle uygulanacağını kimse bilemez. Sığınmacılar, kalabalık gruplar halinde Irak'a döndüler, fakat çoğu, artık dönebileceği bir eve sahip değildi. Partiler, onların dönmelerini istediler, güvenlik açısından yetersiz olan garantilere rağmen. Çünkü, onlar ülkesiz, dağılmış bir ulus olmayı daha büyük bir tehlike olarak görüyorlardı. Bütün Iraklı sığınmacılar dönseler bile, Irak Kürdistanı problemi artık asla, yalnızca Irak'ı ilgilendiren bir problem olmayacaktır. Müttefikler, konuya karışmama konusunda zorlanacaklar. Türkiye ise, konuya eskisinden daha çok bulaşmış durumda.

Türkiye'nin Tutumundaki Son Değişiklikler

Türkiye'de 1980'lerin başında, Kürtler'in varlığı, bir Kürt problemi olarak ısrarla inkâr edilirken, on yılın sonunda, Kürt sorunu en sıcak tartışmalara yolaçan bir siyasi sorun durumunda. Irak'ta 1991 Mart'ındaki Kürt ayaklanması boyunca, Türkiye Cumhurbaşkanı **Turgut Özal**, Iraklı Kürt liderleri yarı-resmî bir görüşme için davet ederek, alışılmadık bir adım atmış oldu. Irak'ta federal bir devleti, en uygun çözüm olarak önerdi. Böyle bir çözümün Türkiye için de uygun olduğunu vurguladı. Bundan kısa bir süre önce de, Kürtçe'nin konuşulması üzerindeki yasağı kaldırıp, Kürtler'le ilgili yayınlara uygulanan sansürü gevşetti.

Bu değişikliklerin gerçekleşmesinde etkili olan faktörlerden biri, şüphesiz Batı Avrupa'nın yönelttiği baskı ve Türkiye'nin AT'ye tam ortaklık isteğiydi. Ancak bunda daha büyük pay, kendilerini riske atarak Kürt sorununa dikkati çeken, resmi ideolojiyi eleştiren Kürt ve Türk gazetecilerin, avukatların ve politikacılarıdır. Bunlar, Türkiye'deki politik gündemde önemli değişikliklerin olmasını etkilediler. Ancak, bunların arkasındaki asıl temel faktör, PKK tarafından sürdürülen gerilla faaliyetleridir. Bu faaliyetler, otoriteleri, Türkiye'nin bir Kürt sorununun olduğunu kabule zorlamıştır. PKK'ya karşı yürütölen tüm karşı-faaliyetler başarısız kalmış ve parti son birkaç yıl içinde önemli bir popölarite kazanmıştır. Hükümetin son zamanlarda Kürt sorunundaki "yumuşak" tutumu, büyük olasılıkla, PKK'nın daha fazla popölerleşmesini ve etkinleşmesini önlemek içindir.

PKK, saldırı eylemlerine 1980'lerden önce girişmişti; takip eden on yıl içinde, örgütün; Kürt örgütleri içinde Türk hükümet görevlilerine, Kürt "işbirlikçileri" ne, rakip politik örgütlenmelere ve hatta örgüt içindeki muhaliflere karşı saldırılar düzenleyen, en şiddet yanlısı örgüt olduğu şeklindeki imaj doğrulanmıştır. (Bkz. Bruinessen, 1988) ⁽³⁴⁾ 1984'ten bu yana da gittikçe daha geniş bir alanda etkin olan bir gerilla gücüne sahiptir ve Türkiye sınırları içinde baskınlar düzenlemektedir. Ordu, PKK'ya karşı pek etkili olamamış, hükümetse eski bir yöntem olan aşiret adamlarını silahlendirme yoluna gitmişti (Köy korucuları). Köy korucuları ve özel ordu birlikleri, kırsal alanda sürekli bir baskı ve terör uygulamaya girişti; PKK da, safında yeralmak istemeyenlere karşı kendi terörünü uyguladı. Başlangıçta, PKK'nın acımasız saldırıları (köy korucularının karılarına ve çocuklarına da yönelmiş olan) eleştirildi. Fakat, kahramanlığına karşı giderek kıskançca bir hayranlık oluşmaya başladı. Herşeyden önce, orduyu karşısına alan tek örgüttü. Ordunun defalarca, PKK'yı bozguna uğrattığı şeklindeki açıklamalarının ardından her defasında, PKK- bir-iki gün içinde dikkat çekici bir eylemle cevap veriyordu. Pek çok PKK elemanı öldürüldü, fakat açıktır ki, parti yeni elemanlar devşirmekte güçlük çekmiyordu. Otoriteler, bunun yalnızca bir eşkiyalık problemi değil, gerçek bir gerilla savaşı olduğunu kabul etmek zorundaydılar.

Gerilla ve ordu baskısı, Kürdistan'ın geniş alanlarında yaşam güvenliğini ortadan kaldırdı. Bu durumsa, Türkiye'nin batısına doğru bir göç hareketine yolaçtı. İstanbul, İzmir ve Ankara, şimdi Türkiye'nin en çok Kürt nüfus barındıran şehirleridir; buralardaki Kürt varlığı yerel politika üzerinde çarpıcı bir etki yarattı. Bu da, en açık bir şekilde yerel se-

çimlerde kendini gösterdi. Bu basit demografik gerçek, Kürtler'in inkârını olanaksız kıldı. Her kesimden politikacı, başlangıçta açıkça Kürtler'den bahsetmeye başladı. Sonra da, Kürtler'in üzerindeki baskılar eleştirildi. Pratikte heniz çok küçük bir değişiklik gerçekleşti : Kürtçe şarkı söyleyenler ya da Kürt tarihi üzerine yazanlar hâlâ yargılanıyorlar; dergi ve kitaplar toplatılıyor. Gözaltında işkence sıradan bir olaydır. Nezaretlerde şüpheli ölüm olayları devam ediyor. Fakat Türkiye'nin 1980'lerde politik gündemi ciddi değişikliklere uğramıştır. 1980 darbesiyle yeniden canlandırılmaya çalışılan Kemalizm'in, bugün artık toplumun geniş bir kesimi tarafından reddedildiği bir gerçektir. Bu, otomatikman Kürtler'e de daha fazla kültürel ve politik haklar tanındığı anlamına gelmiyor, fakat bu tür hakların yasal olarak talep edilebileceği anlamını taşıyor. Kürt sorunu konuşulabilir hale gelmiştir ve bunun nasıl bir sorun olduğu tanımlanabilir. Gelecek on yıl içinde, Türkiye Kürtleri'nin, sorunların çözümünde insiyatifi ele geçirmeleri olanaksız değildir.

İKİNCİ BÖLÜM

AŞİRETLER, AŞİRET REİSLERİ VE AŞİRET DIŞI GRUPLAR

Yüzölçümü, doğal yerleşim alanlarının çeşitliliği , değişik ekonomi biçimlerinin sıralanışı ve tarihsel olayların farklı bölgelerini oldukça farklı biçimlerde etkilemiş olması sonucu Kürdistan, sosyo-politik örgütlenme biçimlerinin çok çeşitliliğine sahne olmuştur.

Konuyla ilgili antropolojik çalışmalarda ⁽¹⁾ gerek yazarlarının farklı algılayışları, gerekse de politik bir alanda yürütülen çalışmalara uygulanan sınırlamalar nedeniyle olsun, yaklaşımlar ve derinlik farklıdır. Ancak bu sözkonusu farklılıklar, yalnızca antropologların yaklaşımlarından kaynaklanmamakta, toplumsal gerçeklikte de varlıklarını göstermektedir.

Fakat bu çalışmalar, bütünü varoluş biçimlerinden kısmen de olsa söz etmemektedirler. Bu biçimlerden hiç biri, kendi içinde "Kürtlere özgü" olarak düşünülmemelidir. "Kürt tipi bir toplumsal örgütlenme" yoktur. Toplumsal örgütlenmeler arasındaki farklar açık ve çok çeşitlidir. Ancak, birbirlerinden çok farklı sistemler içinde, belirli modelleri gözlemlemek mümkündür. Ve ben, bunlardan birincileri, birçok gerçek toplumsal örgütlere temel olarak alacağım. Bu tartışmada soyuttan kalkıp, özel örneklerin giderek daha somut betimlemesine yöneleceğim.

Bu genel modellerden ilki, yapısal olanıdır: baba soyuna dayalı birimlerden oluşan ve içevliliğin tercih edildiği **aşamalı aşirettir**. Bütün Kürtler aşiret mensubu değildirler ; aslında bazı yörelerde, aşiret mensubu olmayan Kürtler çoğunluğu oluştururlar. Belirtilmesi gerekir ki aşiret mensubu olan Kürtlerle aşiret mensubu olmayan Kürtler arasındaki farklılıklar, Kürtler tarafından da tıpkı sosyal antropologların yaptığı ayırbidirdir. Aşiret mensubu olmayan Kürtler, hane halkını ya da geniş aile düzeyini aşan akraba organizasyonuna sahip değildirler. Bu aşiret - dışı Kürtlerin kökeni ve aşiretlerle olan ilişkileri bir başka bölümde tartışılacak. Bu aşiret - dışı Kürtlere, nerdeyse bütün durumlarda (ya da oldukça yakın bir zamana kadar) ekonomik ve politik olarak aşiret biçiminde ör-

gütlenmiş Kürtlerce hükmedilmektedir. O kadar ki, aşiret yapısı eskiden de olduğu gibi, feodal ve yarı - feodal egemenlik ilişkilerine baskın gelmektedir.

II-a. Aşiret ve Altbirimleri

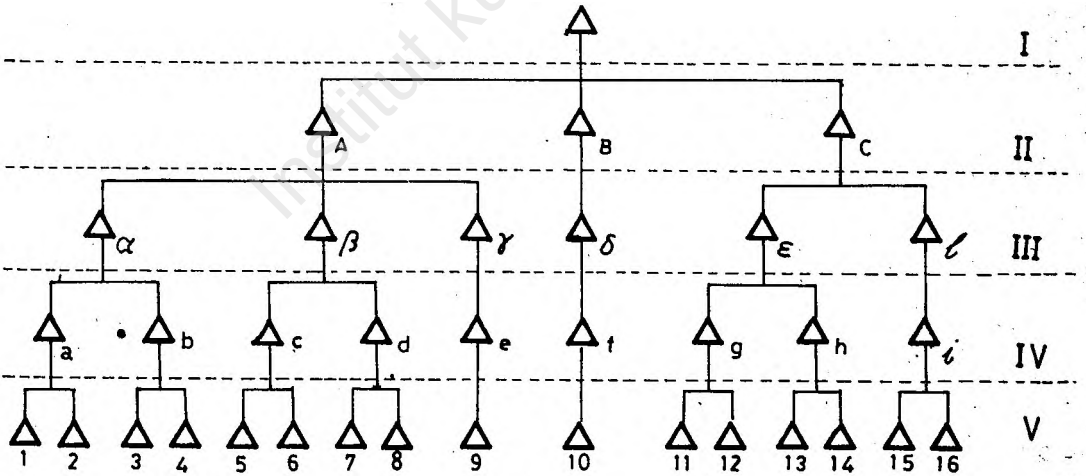
Kürt aşireti, gerçek veya zahiri soy ve akrabalığa dayalı sosyo-politik ve genel olarak teritoryal (bundan ötürü de ekonomik) bir birimdir. Kendine özgü bir içyapıyla herbiri daha küçük birimlere bölünmüş olan birkaç alt-gruba bölünmüştür.

Yukardan aşağıya değil de aşağıdan yukarıya bakıldığında, akrabalık ilişkilerinin rolü daha açık görülür. En alt düzeyde hane halkı yer alır. Reisleri aynı baba, büyükbaba ve atadan gelen hane halkları kendilerini diğerlerinden ayırırlar ve belirli şartlar altında birlikte tavır alırlar ; böyle bir grup, (sosyal-antropologlar tarafından) soy diye adlandırılır.

Açıktır ki, ortak bir atadan gelen nesillerin sayısına bağlı olarak farklı genişlikte soylar vardır. Kürtler, geçmiş nesillerini diğer pekçok aşiret insanları kadar titizce hatırlamazlar. Öyle ki, herhangi biri, ikinci yeğenden daha uzak akrabaların izini takip etmek için zahmete katlanmaz. Sülaleyle olan güncel, politik bağlantılar, gerçek akrabalık bağlarından daha önemli olmaya başlamaktadır. Bu nedenle, klanla (sözde bir ortak atanın var olduğu) sülale (gerçek bir ortak atanın olabileceği) arasında, antropologların genellikle yaptıkları gibi bir ayrımı yapmak biraz zordur. Pekçok soy kendilerini çeşitli nedenlerle o'na ait gören ve fırsat buldukça birlikte davranarak kendilerini sözkonusu soyun üyesi sayan insanları içermektedir. Bir ya da iki nesil sonra, torunlar, soyun tam üyesi sayılmakta ve farklı olan orijinleri güçlkle hatırlanmaktadır. Bazı klan veya soylar (bölünmemiş aşiretler bile) güçlü bir ailenin etrafında oluşurlar. Sözkonusu ailenin askeri ve politik başarıları nedeniyle, çok sayıda taraftar, kişi ve parçalanmamış soyların katılımıyla bu oluşum gerçekleşir. Birkaç nesilden sonra bu gerçek kökenler unutulmaya yüz tutar, klanın halihazırdaki sağlanmış birliği, geçmişe yansıtılır ve böylece klan, herhangi bir gerçek soy grubu gibi davranır ; ortak atalar bile icad edilebilir. Rondot,⁽²⁾ bu süreci Etmankan ve Mehmûdkan diye adlandırılan ve birlikte Omeryan aşiretini oluşturan iki klan için anlatmaktadır. Burda bazı yaşlılar, Mehmûd'la Etman'ın birbiriyle ilişkisiz iki insan olduklarını hatırlamaktadırlar. Fakat taraftarlarına göre, onlardan sonra, Etman'ın mu-

halif küçük oğlu ayrılıp Mehmûdkan'a gidip, o'nun yanında yaşamaya başlar ve daha sonra onların lideri olur (askeri becerilerinden ötürü) ve şimdi bu iki grup da aynı aileden gelen (Etmanlardan) bir lidere sahiptir. Sonuçta, ailenin iki kolu uzlaşmış ve iki grup birleşmiştir. Şimdi pekçok kişi, Mehmûd ile Etman'ın kardeş olduklarını, dahası klanı adlarını veren atalar olduklarını iddia ederler (ya da en azından bundan dolayı en prestijli soylardır).

Anlamayı kolaylaştırmak için aşiret örgütlenmesinin bazı yapısal özellikleri, grafikler kullanılarak tartışılacak (Şekil.1.) Bu diyagram, öncelikle, gerçek bir soyağacı gibi. Bu durumda yatay çizgiler nesilleri temsil etmekte ve 1. sıradaki tek üçgen soyun ortak atasını göstermektedir. (Diğer her üçgen ölü ya da sağ bir kişiyi temsil etmektedir). Şemayı basitleştirmek için, nesillerin ve her nesle ait erkek çocukların sayısında indirim yapılmıştır. İkinci olarak böyle bir şema, herhangi bir aşiretin aşamalı yapısını temsil edebilir. Bu bakımdan her sıra **bir örgütlenme düzeyine** karşılık gelir. (Sırasıyla Aşiret (I), klan (II), soy (III), alt-soy (IV) ve hane halkı (V) ⁽³⁾ diye adlandırılabilen bu şemada üçgenler bireyleri değil, toplumsal birimleri temsil eder : 1, bir hane halkını, a bir soyu temsil etmesi gibi.vs. ⁽⁴⁾

ŞEKİL - 1 : Aşamalı soy yapısı

Ev Halkı

En açık birleşik birim ev halkıdır. Nerdeyse bütün ekonomik faaliyetler (hem göçerlerde, hem de köylülerde) bu düzeyde yürütülür. Ev halkı, genellikle tek bir çekirdek aileden oluşur : koca, karı ve (evlenmemiş) çocuklar. Bazen, büyükbaba, büyükanne, amca, dayı, teyze, halayla birlikte yaşanır. Eğer bir erkek birden fazla kadınla evliyse, -ki bu giderek kaybolan bir zengin ayrıcalığıdır- kadınlar ayrı odalara sahip olmakla birlikte aynı evi paylaşırlar : birlikte pişirip süt sağmaya birlikte giderler vs. Göçebeler arasında, kadınlar birbirlerine daha yakın yaşamak zorundadırlar : Çadırlarda erkekler ve kadınlar için ayrı bölümler bulunmasına rağmen, her kadın, böyle bir ayrıcalık için çok az fırsata sahiptir.

Erkek çocuğun evliliğin ilk yıllarında baba evinde kalması sık yaşanan bir olaydır ve karışık bir duruma yol açar. Yeni çift, kural olarak, baba ocağıyla, doğacak çocuklarla birlikte, ikinci kadın olarak bütünüyle kaynaşamaz. Bazı aktiviteler ayrıdır. Örneğin oğulun kendine ait koyunları olabilir. Ve gelinin bunlardan sağdığı süt evin sütüne karıştırılmaz. (Çoğu durumda böyle bir bölünme meydana gelmez. Ancak, evişleri bütün kadınlarca birlikte yapılır. Barth⁽⁵⁾, Kürdistan'da dört köyde, aile oluşumları üzerine yaptığı bir çalışmada, yalnızca % 10'nun biraz üzerinde bir oranda geniş aile bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Elimde istatistiki veriler olmamasına rağmen, Kuzey Kürdistan'da bu yüzdenin daha yüksek olduğu kanısındayım.

Özellikle zengin ailelerde, mülkleri ve hayvanları miras kurallarıyla bölünemez varlık olarak idare etme eğilimi vardır. Böylece ev halkının parçalanması için çok az neden kalmaktadır. Büyük toprak sahipliğinde, daha çok ataerkil birliktelik hüküm sürer. -Toprağı, yabancılaşamaz bir mülk olarak önceden kendine mal eden adamın torunları.^(5a) Ancak, toprağın kullanım hakkı genellikle küçük toprak sahipleri ya da ortakçı köylü ailelere verilmiştir, ailenin reisine değil. Oğulları da sözkonusu toprağın kendilerinin olduğunu düşünme hakkına sahiptirler : O, asla "benim toprağım" değildir, "bizim toprağımız"dır.

Teritoryal Birim

Belirli bir aşiretteki üyelik ve toprak hakları, klan ya da soylar, ya da fakat karmaşık ilişkiler içindedirler. Geleneksel aşiret hukuku, İslami

yargılama, Osmanlı ve Pers feodal uygulamaları, giderek yerleşen tam özel mülk sahipliği düşüncesi gibi bütün bu etkenleri, karşılıklı bir etkileşim içinde daha sonra ele alacağım . (Bölüm IV. 1)

Geleneksel olarak her aşiret belli bir toprak parçasıyla (ya da topraklarla) bütünleşmiş ya da tersi durumdadır. Toprak, bir aşiret tarafından yerleştikten sonra adlandırılır. Örneğin Elikan, hem bir aşiret hem de bir yer adıdır. (Kuzey-doğu Suriye 'de)⁽⁶⁾ Aşiret bir başka yere göçse de ya da çok uzun zaman önce varolmuş olsa da, yerleşim yerleri o'nun adıyla anılır. Şimdiye kadar tarımsal arazi artık başka her yerde satılabilir bir özel mülk olarak meta haline gelmiş olmasına rağmen başkasına satılmaz. Herhangi bir şekilde toprak hala aşiretindir. Ve o, ancak aşiret mensuplarına ya da tercihan aynı köyden birine satılabilir. Kuzey Kürdistan'da, (özellikle, aşiret bulunmayan alanlarda) bu kural daha bir titizlikle uygulanmaktadır.

Şubat 1976'da, Batman Ovasında Reşkotan aşiretine ait Kenikê köyünde silahlı çatışmalar patlak verdi. Biri, toprağını dışardan birine, güçlü Bekiran aşireti mensuplarından, Sasun dağlarında yerleşik olup kılık çeken birine satmıştı. Yeni sahip, birkaç akrabasıyla birlikte köye girmeye çalıştığı anda, köylüler izin vermemişler, bunun üzerine Bekiran'lar dağlardan inip 7 köye ateş açmışlardı. 24 saat süren çatışmadan sonra, Türk jandarma birlikleri olaya müdahale etmiş, fakat sonunda Reşkotan'lar topraklarını elde tutmayı başarmışlardı.

Otlaklardaki kollektif kullanım daha belirgindir : Aşiretin her üyesi, hayvanlarını otlakta otlatmak hakkına sahiptir ve kimse bu alanları kendine maledemez. Teyyan'larda (Ziyaret ettiğim tek göçebe aşiret) sekiz klandan herbiri kendi otlığına sahiptir. -Teyyan toprakları üzerinde.- Herbiri hayvanlarını diğer klanların otlaklarından uzak tutmakla yükümlüdürler. Birincil teritoryal birim klandır. Fakat aşiret daha kalıcı bir birimdir. Klanlar dağılıp ortadan kalkabilir ve klan toprakları yeniden dağıtılabilir. Fakat, aşiret topraklarının sınırları önceleri işgallerle değiştirilebilirdi, şimdilerdeyse yalnızca devlet müdahalesiyle. Bu aşirette klandan daha küçük teritoryal birim yoktur. Yaz ve kış aylarında, bütün klan bir çadır grubunu oluşturur. (25 ya da 50 çadır) Geniş olanlar arasında, önceleri Güney Kürdistan'daki Caf aşiretinde (şimdi çoğunluğu yerleşik olan) çadır grupları daha küçüktür ve mutlaka sülale ilişkilerinden oluşmaz. Çadır grubunun bütün üyeleri aynı klana mensuptur. Fakat herhangi bir üye,

yakın akrabalarıyla ⁽⁸⁾ kamp kurmak zorunda değildir.

Aynı şey, köyleri birkaç çadır grubuna dağılmış olan yan-göçebe Mengür ve Mameşler için de doğrudur (Kuzey Irak'ta Qale Dize yakınlarında), fakat bu iki örneği düzenli bir şekilde inceleme fırsatı bulamadım. Bana, kompozisyonlarının yıldan yıla değiştiğini anlattılar. Ama burda da yine her klan kendi otağına sahiptir. Ve bölgelerinde kamp kurmak için en uygun yeri seçmekte özgürdürler.

Van Gölü'nün güneyinde farklı bir durum ortaya çıkmıştır. Pek çok köyün nüfusu, başka yerlerden göç etmiş küçük gruplar ve aşiret insanlarıyla yenilenmiştir. (Bu bölgenin önceki nüfusu çok sayıda Ermeni, Kaldean ve Nasturilerden oluşuyordu. 1. Dünya Savaşı'nda, bunların pek çoğu öldürüldü, sürüldü ya da kaçtı.) Yeni gelenlerin çoğunluğu hak sahibi olmadığından Türk Devletinin yasaları söz sahibi olmuştur. Her bir toprak parçası, idari olarak bir köye aittir. Ve köylüler doğal olarak bunu sahip olma hakkı olarak görürler. Öyle ki her köy kendi merasına sahiptir. Ve onu komşu köy halkından kıskançlıkla korur. Bu köylüler aynı soydan geliyor olabilir bile.

Göç yolunda göçebeler, başka aşiretlere ait topraklardan geçerler. Göç grubu (Teyyan örneğinde bir klan) ortaklaşa bir geçiş bedeli ödemek zorundadır; klanın başı, üyelerden topladığı harçlığı, köy muhtarına ya da soyun ileri gelenine öder. O ise bunu diğerleri, köylüler vs. ile paylaşmaz.

Göçebelerin yerleşik aşiretlerin topraklarından geçişleri çok seyrek olarak çatışmasız gerçekleşir. Sık sık taraflar, ödenecek geçiş bedelinin miktarı konusunda anlaşmazlığa düşerler. Birbirlerini hayvan çalmakla suçlarlar. Göçebeler genellikle yavaş ilerlemekle suçlanırlar. Çünkü böylece sürüleri köy mer'alarını daha fazla tüketmektedir ya da sürüler köylülerin tarlalardaki ürünlerine zarar vermektedir. Anlaşmazlıklar çoğu zaman giderilemez ve göçebelerle köy halkı arasında silahlı çatışmalar çıkar ve bu çatışmalar her iki tarafça da yeni insanlarla takviye edilir. Birkaç günlük çatışmadan sonra, genellikle nüfuzlu biri (bir dini lider, jandarma komutanı "tarafsız" bir aşiret reisi...) araya girip, bir dahaki sefere kadar da olsa barışı sağlayabilir. ^(8a)

Göçebelerin üzerinden geçtikleri toprak yerleşik soyun ya da köyün ortak mülkü sayılır. Bu iki birim de toprağın kendilerine ait olduğunu id-

dia eder. Göçebe ihlallerine soyca karşı konulduğundan, intifa hakkının en azından bir miktarına, soyun reisi tarafından özel olarak sahiplenilir. Göçebelerin ödediği paraya, jandarma komutanıyla ya da yargıçlarla arası iyi olan bazı reisler, geleneksel olarak yerleşik bir aşirete ait olmayan alanlardan geçiş bedeli alma ve sahiplenme hakkına fiilen sahiptirler. (Ya da bu hakkını yitirmiş güçsüz bir aşirete ait olanlardan) Bu durum, toprak üzerindeki özel kontrolün evriminin yeni bir adımını temsil eder. Teyyan klanlarının yazlık mer'alarından birkaçında da benzer bir durum vardır. Bu alanlar Giravi'lerce gaspedilmiştir.⁽⁹⁾ Bu, politik ilişkileri olan çok güçlü bir aşirettir. Çataq (Van'ın ilçesi) yakınlarındaki aşiret - dışı köylülere hükmeder. Teyyan'lar bu meralar için yüksek bir kira ödemek zorundadırlar.^(9a) Fakat onlar hâlâ, Giravi'lerin inkar edemediği geleneksel haklara sahiptirler. Giravi'ler, Teyyan'ların girişini anında reddedemezler ve bir başka aşiretin orda otlatmasına izin verirler. Bu haklar klanın bütününe aittir : Giravi'ler herhangi bir kesimine ya da destekledikleri kişiye ayrıcalık tanıyamazlar. Yerleşik ya da yarı-göçebe aşiretlerde de aşiretten küçük birimler, kendi özel bölgesel haklarına sahiptirler.

Çoğunlukla her klan kendi alanına sahiptir ve gerektiğinde aşiretin segmentasyonuna uygun olarak bu alanlar yeniden dağıtılabilir. Ancak istisnalar vardır : Örneğin, **Omeryan**'lar iki klana bölünmüşlerdir ve aşiret arazisinde birlikte yerleşiktirler. Yani çoğu köyde iki klan da temsil edilir.⁽¹⁰⁾ Benzer şekilde, Irak'lı **Mameşler**, (yalnız 5 veya 6 köy)⁵, herbiri bütün köylerde temsil edilen klanlardan oluşur.

Köy

Bütün diğerlerinin üstünde, göz önüne alınabilecek tek birleşik grup, (göçebelerdeki soy ve çadır grubu dışında) yöresel bir birim olan köydür. Üzerinde tarım yapılan topraklar tamamen özel mülk haline gelmiş bulunmaktadır. Fakat yukarıda değinildiği gibi kimse tarafından satın alınmaz.⁽¹¹⁾ Köyü çevreleyen mer'a hâlâ komünal bir mülk olarak köye aittir. Van Gölü'nün güneyinde, yarı-göçebelerin yaşadığı her köy kendi yazlık otlaklarına sahiptir.

İnceleyebildiğim kadarıyla, yarı-göçebe bir köyde, yıllık göçü başlatma ve geri dönüş tarihleriyle ilgili kararlar, aşiret, klan, ya da köyün alt

birimleri düzeyinde değil, köy düzeyinde alınır. Yönetim birimleriyle, yerleşik nüfus arasındaki ilişkiler de köy düzeyinde yürütülür. Bu da ancak, direkt ilişkiler esnasında görülür.⁽¹²⁾ Geçmişte vergiler, sabit bir miktar olarak bütün köy adına toplanırdı. Feodal ödentilerin ödenmesi de (aynî ödenti gibi emek ödentisi) bütün köy adına yapılırdı. Cuma duası⁽¹³⁾ ve yağmur duası gibi dinsel ibadetler de köyce gerçekleştirilir.

Bazen bir köy, klandan daha alt bir düzeye karşılık gelerek, Şekil 1 'de gösterilen modele uygun düşer. Küçük köyler genellikle dar bir soy içerir. Irak'lı **Mengür**'lerin 7 klanından her biri iki ile on köy arasında soy zinciri boyunca dağılmıştır. Köylerin, aşiret dışındaki yabancılarla ya da diğer soy ve klanlarla kurulabilmesine rağmen. Bu "yabancıların" çoğu çatışmalardan sonra, kendi köyelerine sığınmaya gelirler. **Balık**'lerde küçük bir klan olan Şekir, Balık nehrinin bir kolunun aktığı dar bir vadiyi işgal eder. Önceleri burda yalnızca bir köy varken, nüfus artışı sonucu, bir grup ayrılıp daha yüksek bir yerde ikinci bir köy kurdular. Sonraki bir ayırılma da üçüncü bir köyün oluşumunu sağladı.

Ana köyün eski nüfusu da diğer bölünmelerden meydana gelmişti. Sözü edilen bu yerlere, bazı dini liderlerin burada gömülü olmalarından ötürü yerleşildi. Köy akrabalık düzenine göre dağılır : Biri gidip yeni bir yere yerleştiğinde, yakın akrabaları, ahbabları da, kısa bir süre sonra ona katılırdı. Bunları, köyü, anlaşmazlık gibi nedenlerle terkedenler izlerlerdi. Yani, yeni köyler, soy ilişkileri bakımından daha homojendirler. Aşiret ve "aşiret mensubu olmayanlardan" oluşan köylerde , **Dizeyi** ve **Hemewend**'de olduğu gibi, aşiretli topluluk genellikle bir ya da iki (çok seyrek) soydan oluşur. (bkz.II.k) Ancak , diğer durumlarda köy, aşiretin aşamalı yapısının herhangi bir düzeyine karşılık gelmez. Fakat onunla kesişir. Omeryan ve Irak'ta, Mameş örneğinde olduğu gibi klanın aşiret topraklarına yayılmış olduğu ve yanyana yaşadığı köylerden bahsedildi.

Köy Dışındaki Birimlerde Toplumsal Eylem

Köyden daha alt düzeylerde yer alan birimlerde birleşik gruplar nadiren bulunur. Omeryan'larda köy **bavik** diye adlandırılan birkaç birime bölünmüştür. (Baw'dan geliyor : Baba) Soylar, zaman zaman akrabalık bağlarına dayanmayan katılımlarla güçlenmiştir. Her bavik iki klandan birine aittir (Mehmudkan, Etmankan). Ve her biri köy toprağının belli bir parçasına sahiptir. ^(13a)

Birlikte **davranma** seyrekler. Ancak, bavikler bir çatışma durumunda birlikte tavrı alırlar. Uludere'de, **Goyan**'larda benzer bir oluşum gözlemledim. Gerçek sülalelerden oluşmuş olmalarına rağmen, yakın ilişkileri olmayan bavikler vardı. Hatta, iki bavik arasında sürdürülen kandasına da şahit oldum.

Benzer şekilde, aşiret, klan, soy gibi, köyden daha üst bir düzeyi temsil eden toplumsal yapılar çok seyrek olarak grup halinde davranırlar. Yerleşik aşiretlerde hep çatışma durumlarıyla karşılaştım. Aşiret mensuplarının kendilerini algılayışlarında da bu böyleydi. Bu yapıların değişik düzeylerdeki birimlerin "işlevleri", birlikte davranma fırsatları, birim liderlerinin görev ve yetkileriyle ilgili sorular sorduğumda, aldığım cevaplar, hep anlaşmazlıklar, kan davaları ve aşiret çatışmalarıyla ilgiliydi.

Aşiretlerin Sınırları

Aşiretin ve klanın sınırları pek net değildir : Her birinde, bir takım ana soyların sıkı kenetlenmiş kesimleri vardır. Bazen aşireti uyumlu bazen de uyumsuz hareket eden "serbest davranışlı " bireyler ve soylar da vardır. Aşiretin henüz güçlü olduğu dönemlerde, zor duruma düşenler ve başka aşiretlerden kopanlar gelip sözkonusu aşiretin korumasına sığınır-lar. Bunu ilk farkedenden Avrupa'lı, İngiltere'nin Doğu Hindistan Şirketinin Bağdat sorumlusu Claudius Julius Rich'tir. Rich, 1820'de Kürdistan yöneticilerinden biri tarafından Güney Kürdistan'a davet edilmiş ve burda ilginç gözlemler yapma fırsatı bulmuştur. Bu kitapta, yeri geldikçe bu yazardan alıntılar yapacağım. Rich, güçlü Caf aşiretine ait birkaç bin çadırdan yalnızca 600'nün tamamen Caf'lerden oluştuğunu kaydetmiştir, geri kalanların büyük çoğunluğu diğer göçebe aşiretlerden ya da "yeniden göçebeleşen " aşiretlerdendir. (Bu dönemde sözkonusu bölge, Osmanlılarla Pers'ler arasında anlaşmazlık konusuydu). Rich, bu sığınmacı aşiretleri bazen Caf diye adlandırmakta, bazen de onları orijinal aşiret adlarıyla anmaktadır.⁽¹⁴⁾ Yüzyıl önce ,1921 'de Casların bir kısmı (Irak kolu) yerleşik hayata geçtiğinde 5400 Caf çadırı saptanmıştır. Açık ki, anılan tarihe kadar sığınmacı aşiretlerin büyük çoğunluğu, "gerçek " Caf olmuşlardır. Aşiretler arasındaki ayrımlar konusunda çok dikkatli olan Edmonds, Caf'larla "kaynaşmamış" olan diğer aşiret ve klanlardan söz etmesine rağmen ⁽¹⁵⁾ köken olarak "gerçek Caf"lara ait olması gereken bu aşiretlerden söz etmemektedir. Caf aşireti o dönemde, hiyerarşik olarak, "yöneten"

bir soy ve yönetilen klanlar biçiminde örgütlenmişti. Fakat bu durumun Rich'in sözünü ettiği dönemde de geçerli olduğu gözlenmektedir. (16)

1860'larda, F. Millingen, bir başka sınır bölgesinde Kuzey Kürdistan'da Qotur'da, Türk ordu birliğine kumanda ederken, benzer bir süreci gözlemlemiştir : "Kürdistan aşiretleri iki farklı kesimden oluşmuştur, bunlardan biri kalıcı, diğeri ise geçicidir. Sürekli olan, reisle yakından ilişkili ailelerden oluşmakta, (17) geçici olan, sık sık aşiret değiştirenlerden oluşmaktadır. Bu durumun, sözü edilen dönemde ne kadar genelleştirilebileceğini tahmin etmek zor. Çünkü anlatılanlar, bir aşiretle büyüüp gelişmelerinin faturasını ödemek durumunda kalan Milan aşiretiyle olan yakın ilişkilere dayanmaktadır. Van paşasıyla, (Türk) düşman komşu aşiretler, on'arı topraklarından kovup askeri açıdan ciddi bir yenilgiye uğratıldılar. Nüfusları dramatik bir şekilde azaldı. Gelişme dönemlerinde, Omar'ın liderliğinde, 1600 çadıra sahiplerdi. Kötü olaylarla dolu iki yılın sonunda, bu sayı 500'e düşmüştü. Geriye kalanların hepsi de, giderek kötüleşen durum üzerine uzaklaştılar"(18).

Aşiret nüfusunun dramatik artış veya azalışı ile ilgili olarak dikkatimi çekmiş olan üçüncü örnek de İbrahim Paşanın liderliğindeki Milan'dı. (Milan'la karıştırılmamalıdır.) 1860'larda Milan, gerileyen bir aşiret durumundaydı. 600 çadıra sahiptiler ve güçlü Şammar aşiretince haraca bağlanmışlardı. Anayurtları yağmacı Mısır birlikleri ve Osmanlı orduları arasında sahipsizken, 30 yıl kadar önce, sayıları önemsizdi. 1863'te İbrahim, aşiret reisi olmayı başardı ve aşiretini Arap aşiretlere karşı bir takım başarılı mücadelelere yönlendirdi. Sonunda Şammar aşireti yenildi. Bu olaydan sonra, aşiretin nüfusu büyük ölçüde arttı; birçok küçük aşiretler kendilerini Milan olarak adlandırmaya başladılar. (51a) Bu üç örnek tek değildir. Rastlantı da olabilir ama verilen örnekler sınır bölgelerinde yaşanmıştır. Aynı klanın adını taşıyan farklı aşiret mensuplarının varlığına ilişkin bazı kanıtlar bulunmaktadır. (19) (Fakat, ortak bir kökene sahip olma zorunluluğu yoktur.) Eski aşiretler yok olup yerlerini yenilerine bırakmaktadırlar. Değişik zamanlarda toplanmış verilerden oluşturulmuş aşiret listelerinin karşılaştırılmasında açıkça görülür bu (19a). Göçebe aşiretlerde aşiretsel birlik, (yani, aşiretin sınırları, büyüklüğü) birlikte yapılan göçlerde ortaya çıkar. Yarı-göçebelerde, ya da yerleşik olanlarda, yalnızca diğer aşiretlerle veya dış güçlerle (devlet, ordu, Avrupa'lı misyonerler gibi) çatışma durumlarında aşiret tek vücut gibi davranabilmektedir. Bu davranış, özellikle çevre alanlara yayılmış soy ve bireylerde daha açık olarak gözlenmektedir. Ancak, bu tip çatışmalar geçmişteydi.

Aynı şey soy ve klanlar için de geçerlidir :Onlar yalnızca aynı birliğin birimleri arasında çıkan çatışmalarda, birlikte hareket etmektedirler. Liderler de, yalnızca böylesi durumlarda, lider olarak davranırlar. Çatışmalar, basitçe aşiretsel yapıdan kaynaklanmamaktadır ; onlar bu yapının öğeleridir.

Çatışmalarla , yalnızca bu yapının aşamalı karakteri algılanabilir olmaktadır. Aşiretsel çatışmaların hepsi aynı çeşit değildir tabi ki. Ancak, zıtlık ve birliktelik süreçlerine ilişkin bir karşılık türü vardır ki , diğerlerine göre daha öğreticidir. Aşiretli Kürtler, klan ve soy dayanışmasını açıklarken sürekli olarak daha sonra geniş olarak tartışılacak kan davasına değinirler. Fakat önce, anlayışımıza birşey katıp katmayacağını anlamak için, aşiret ve alt-bölümleriyle ilgili olarak kullanılan terminolojinin bir analizi yapılacak.

II-b. Kürtçe Terimler

"Aşiret", "Klan", "Soy" gibi standart, antropolojik kullanımdaki terimler, Kürdistan'ın toplumsal gerçekliğine pek uymayan bir dar ceket olarak kendini göstermektedir. Kürtler'in kullandıkları terimlerin açıklama ve konuya uyarlanmaları daha sağlıklı bir bakış sağlayacaktır. İlk bakışta literatüre aykırı gibi görünürse de , varolan karmaşıklıkları giderici olacaktır. Bunlar, herhangi bir yerde kullanılan anlam açısından muğlak kelimeler değildirler. Kürdistan'ın değişik parçalarında, değişik şekillerde kullanılırlar. Terimlerden birçoğu yalnızca belli bölgelerde kullanılırken, bir başka yerde de, farklı terimler tercih ediliyor olabilir. Dahası, birçok kelime Arapça, Türkçe, (ve belki de Farsça) dan alınmıştır. Ama orjinal ifade biçimleriyle alınmış olabilir.

Aşağıda bu karışıklığa örnekler gösterilmiştir.

Leach, Balık aşiretinde "eşiret", "taif", "tire" terimlerinin kullanıldığını dikkati çekmiştir. Sözü edilen terimlerin, İngiltere'deki kullanımıyla, "aşiret", "klan", "soy" terimleriyle özdeş olduklarını saptamıştır. "Taife" ve "tire" terimlerinin bazen birbirlerinin yerine kullanıldığını da belirtmiştir. Leach, "eşiret" in politik bir grubu, "tire" ve "taife" ninse akraba gruplarını ifade ettiğini iddia etmektedir. Her aşiret, bir ya da daha fazla taife'den, her taife de birkaç tire'den oluşur.⁽²⁰⁾

Caf ve Hemewend'ler üzerine çalışmalar yapan Barth, Leach'in şemasının doğru olmadığını söyler. Çünkü herhangi birine hangi tire'ye bağ-

lı olduğunu sorduğunda ; "Caf" cevabını alır ki bu da bütün bir aşireti ifade etmektedir. Ancak, bu terim genellikle, aşiretin temel alt-bölümleri için kullanılır ve "eşiret" terimine tercih edilir. Barth, tire'nin "en büyük soya yaklaşık" olduğunu söyler, her büyük soy tire olarak adlandırılmasa da (Bu iddia tire'nin Caf'lar tarafından bir akraba grubundan çok, politik bir grubu ifade etmek için kullanıldığını önerir.) Soy , "hoz" diye adlandırılır ve ortak bir atadan adını alır : Yani, Hozî Brahîm , Brahîm 'in torunlarından oluşan soyu anlatır. Barth'ın "taife" terimi, Kürtçe "Hoz" un Arapça'daki tam karşılığıdır (21) Roudolph (1967 a), bu terimlerin daha derin bir analizini yapıp, İran Kürdistan'ının değişik bölgelerinde nasıl kullanıldığını gösterir ve "taife" ile "tire" nin aynı birimleri ifade ettiğini iddia eder. (Ben, bu iddiaya tümüyle katılmıyorum.) Ve "tire"nin açıkça, "formaller Gle'ederungsbegri" olarak kullanıldığını ekler. O'na göre "taife" bir başka şeyi ifade eder.(22) Sanıyorum bu önemli bir gözlemdir. "Tire", bu İran orijinli kelime bir bölünmeyi anlatmak için kullanılabilir. Farsça'da "do tira şodan", "ikiye bölünme anlamına gelir". Bu nedenle bana öyle geliyor ki "tire" diye adlandırılan herhangi bir grup geniş bir birliğin alt-birimidir.

"Bölüm" doğru bir çeviri olabilir. Bu deyim,"aşiret" ve "soy"a karşılık gelmez. Fakat bu deyimlerin hepsinin yerine kullanılabilir. Kullanıldığı yere.bağlı olarak (Caf, bir bütün olarak, "tire" diye adlandırılabilir. Ancak , yerleşim yerlerini başka gruplarla paylaştıklarında, diğer gruplar değil de yalnızca Caf dikkate alınır.(23) Bu durumda, Caf için en uygun terim "eşiret" tir) Öte yandan, "taife" terimi (Arapça'da) gerçek ya da hayali akrabalığı ifade eder. Bizdeki "kardeşlik" gibi Ortadoğu'da bu geniş aileler ve soylar için kullanılırlar. (Burda Barth, onu "Hoz"la özdeş kılmakta haklıdır.) Gerçek olmayan akraba grupları, dinsel gruplar için kullanılır. Özellikle İran'da bu son kullanım şekli oldukça yaygındır. Eğer bir dervişe hangi taifeye ait olduğu sorulsa genellikle kendi gerçek aşiret ya da kabilesinden söz etmez. Fakat içinde yer aldığı sözde akraba grubundan söz eder.

Dalehü'da (24) Ortodox Sünnilikten ve Şii'likten çok farklı bir dinsel mezhep olan Ehli Hak mensupları, kendilerini "taife", "aile" olarak adlandırlar. Dinsel liderin yaşadığı Tütşami, bazen "Paytextê taife" diye adlandırılır. (Ailenin başkenti). Büyüklerini kesmeyen Ehli Hak'lar komşularından farklı bir görünüme sahiptirler. Uzun olan büyüklerini gördüklerinden "taife'den misin?" diye sormuşlardı. Bu örnek, Roudolph'un belli bir yeri göstererek orada hangi taife'nin yaşadığını sorduğunda, "taife Sunni" diye cevaplandırılmasına ipucu olabilir.

Taife teriminin yalnız gerçek soylar için değil, kabile ve aşiret için de kullanılması garip değildir. Razmara, Batı İran'daki araştırmasında⁽²⁶⁾, aşiret için taife, (Gûran kadar geniş bir konfederasyon için bile) ve taife'nin alt-bölemleri için de "tîre" terimini kullanır. Ben "taife'nin bu anlamda kullanılışına çok az şahit oldum.

Soyuğ kullanımı dışında, çoğul olarak, "Tevayefe Kurd" : "Kürt aşiretleri" ya da "tevayefe filan mînteqe" : "Şu ya da bu bölgenin aşiretleri" biçiminde kullanılır.

"Eşiret" (Arapça'dan) bütün Kürdistan'da kullanılır ve bütün bir aşireti ifade eder : Aşiretler konfederasyonu da "aşıra" olarak adlandırılır.⁽²⁷⁾ Terim, belli bir anlamla sınırlandırılmamıştır. Kürdistan'da bu terim "aşiretli" olmakla, "aşiretsiz" olmayı da ifade eder.

Sandreczki, 1850'de gözlemler yaptığı Herki topraklarında (Türkiye, İran, Irak sınırlarının birleştiği köylerde, (Aşiret mensubu olmayan) köylülerden oluşan ve (Gûran diye adlandırılan) iki kast sisteminin ve "sipah" diye adlandırılan⁽²⁸⁾ askeri bir kastın ya da soyluluğun varlığından söz eder. (Osmanlı İmparatorluğu'nda, askeri feodallerin adlandırılması) ya da "Assyreta", Sandreczki'nin "Assyrian" diye tanıttığı bu terimin, "eşiret'in yanlış bir telaffuzu olduğu bellidir.⁽²⁹⁾

Rudolph da terimin bu anlamsal boyutuna değinir. Özellikle, çoğul halini ele alarak, "Maeşşayiz", "biz aşiret mensuplarıyız"ın, aşiret mensubu olmayan bağımlı köylülüğün üzerinde bir toplumsal yapıyı açıkladığını belirtir.⁽³⁰⁾ İki yıl, Irak Kürdistan'ında, politik kurumlarda çalışmış olan Hay, "ben aşiret adamıyım" belirlemesinin anlam açısından "Civis Romanus Sum" belirlemesine benzer olduğunu söylemektedir.⁽³¹⁾ Aşiret mensubu / Aşiret - dışı karşıtlığının diğer anlamları üzerinde, II-k'da tartışılacak. İran'da bazen, "eşiret" terimi yerine, aynı anlama gelmek üzere, "il" terimi kullanılabilir.⁽³²⁾ Ancak, bu ikinci anlamı vermediği görülmektedir. Fakat, Kürdistan aşiretleri içinde, yalnızca, Horasanın Ze'firanlû ve Şadlû aşiret konfederasyonlarına "il" denildiğini duydum. Konfederasyonların büyük reislerinin resmi ünvanı "İlxanı"dir.

Aynı şey, İran'daki diğer geniş konfederasyonlar için de geçerlidir. Horasan 'ın Bahtiyari ve Qaşqa'i konfederasyonları örneğinde olduğu gibi, iller, devletin oluşturduğu organizasyonlardır. (Bak. Bölüm III. 1) Diğer iller daha heterojen elemanlardan oluşmuştur. Devlet müdahalesine karşı kendi birliklerine sahiptirler.⁽³³⁾

Bana öyle geliyor ki, İl terimi, daha çok kabul gören idari bir mekanizma gibi görünüyor.

Kuzey Kürdistan'da "tîre" ve "taife" terimleri kullanılmaz. Orta Kürdistan'da Teyyan aşireti ve diğerleri alt-bölümlerine "qebile" derler. Qebile, aşiretten hemen bir sonraki düzeyi temsil eder, aynı zamanda çadır grubunu da. (Aynı topraklar üzerinde göçebe olup, şimdi kuzeydoğu Suriye'de yaşıyorlar.) Miran'lılar aynı anlamı taşıyan "fexr" terimini kullanıyorlar. Başka yerlerde, fexr'in alt bölümleri de fexr diye adlandırılır. İki durumda da terimleri elimine etmek biraz zordur. Her iki halde de, bazı halk gruplarıyla yapılan uzun tartışmalara rağmen terimlerden herhangi birini elimine etmek mümkün olmadı. Ve onların yerine, yalnızca klan dediler. Ancak, bölgedeki yerleşik Kürt'lerin kullandığı "bavik" terimi (ya da "babik") bu klanlar için kullanılmaz. Bavik, birbirleriyle akrabalık ilişkisi olmayan katılımcıların güçlendirdiği sığ bir soyu ifade eder. Genellikle köyün bir alt birimi olarak kullanılır. Bir bavığın birden fazla köyü kapsadığını duymadım. Klanlar bavik diye adlandırılmıyacak kadar genişler.

"Mal" "ev", bavika oldukça yakın anlamı olan bir terimdir. Katılımcıları içermeyen katıksız soyu temsil eder. Fakat, yalnız soylar güçlü atalardan gelirler. Şırnak'ta rakip ağa aileler bavik diye anılırlar. "Mala Teter Axa", "Mala Sulıman Axa" v.s diye anılırlar.

Bitirirken birkaç not :

1. Hemen bütün terimlerin yabancı bir dilden alınmış olması ilginçtir. (Aynı durumu liderlik ünvanları üzerine tartışırken de göreceğiz.) Yalnız küçük birimlerin adlandırılması Kürtçe'dir. "**Hoz**", "**bavik**", "**mal**" gibi mümkün olmamasına rağmen, **hoz** ya da **bavik**'in yerel düzeydeki politik bir birimi ifade ettiği, oysa **taife** ve **eşiret**'in gerçek olmaktan çok, yalnızca çatışma durumlarında harekete geçen potansiyel grup oldukları şeklinde bir tartışma vardır. Bu çatışmalar **hükümet güçleriyle olduğu kadar**, başka gruplarla (Kürt olmayanlar dahil) olabilmektedir. ("İl" teriminin kullanılışı kesinlikle burdan türemiştir.) Bu birimlerin liderleri, sık sık idari, ("feodal"), askeri hiyerarşiye katılırlar.

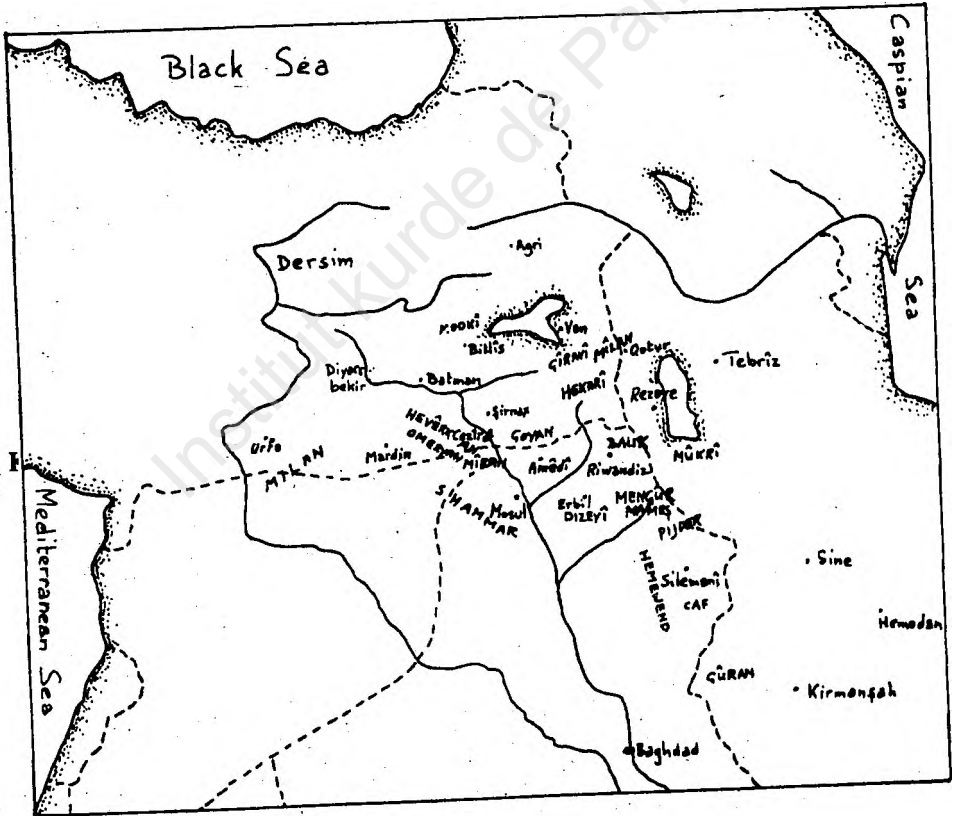
"Eşiret" in ikincil anlamı olarak burada tartıştığımın aslında birincil olabileceği şeklindeki bir olasılık dışlanmamalıdır ki terim, önceleri, aşiret üyesinin savaşçı özelliğini belirtiyordu; daha sonra, bu savaşçıların

inde örgütlendikleri ya da devlet tarafından örgütlendirildikleri birimlerin adı oldu.

2. Leach, "**eşiret**" için politik grup, **taife** ve **tire** içinse akraba grubu terimini kullanmaktadır. (Rudolph , bu yargıya biraz tereddütle yaklaşmaktadır.) Büyük olasılıkla, Leach, bu tür bir ayrımı, eşiret bir akraba topluluğu olmadığı için yapmaktadır. Fakat o, alt - bölümlerin, aşiretin kendisinden daha çok politik işlevlere sahip olduğu ve pekçok taife ve tire'nin akrabalarından oluşmadığı gerçeğini görmezden geliyor. Eğer bir aşiret kalıcı ise, (Uzun zamandan beri varlığını koruyorsa) alt-bölümleri, giderek soya dönüşürler. Çünkü , bölümler, genellikle akrabalık düzenine göre oluşurlar. Fakat son zamanlarda oluşmuş aşiretlerde (ya da son zamanlarda "yabancıların" katıldığı) alt-bölümler soy açısından heterojendir. Hatta, bavik kadar sığdır da. Antropolojik eğitim, aşiret örgütlenmesinde akrabalığın önemini abartması konusundan herhangi birini çok kolay yönlendirebilir. Diğer iki rakip gözlemci, hükümet yetkilileri ; **Hay** ve **Randot**, oldukça başka görünümüne eğilmişlerdir. **Hay** : "Aşiret, dış saldırılar karşısında üyelerini korumak ve eski irksal geleneklerin, yaşam stiline korunması için var olan bir topluluk ya da topluluklar federasyonudur. Aşiretlerden bazıları birden fazla reise sahipken, diğerleri belirlenmiş bir reise sahip değildir. Büyük aşiretler alt-bölümlere ayrılmıştır.⁽³⁴⁾" der. **Hay**, büyük önem atfettiği, liderlik kurumu üzerine tartışmaya devam etmektedir. (Hay'ın bir yönetici olduğu düşünüldüğünde bu şaşırtıcı olmayacaktır.) **Randot**'sa, **Hay**'ın söylediklerini tekrarlamaktadır. O'na göre, "Aşiret, içe dönük, küçük bir dünya, bir savunma örgütü, geleneksel ve tutucu bir kurum, aynı özellikleri taşımayan gruplardan oluşmuş üstünlük duygusuna sahip bir topluluktur". Aşiret reisinin otoritesi, etkinlikleriyle doğru orantılıdır. "Gerekli bir savunma kurumu, savaş ilkesel bir etkinliktir. "Bu iki yazar, akrabalığın rolünü küçümseyerek, bir başka yanılaşa yöneliyorlar. Ancak, aşiretin politik önemini çok açık olarak farketmiş bulunuyorlar.

3. Kullanılan terimlerin hiçbiri, aşiretin belli bir düzeyini tam olarak temsil etmemektedir. Şekil-1'deki soyutlama, Kürtler'in toplumsal gerçekliğini yansıtmaktan çok antropoloğların kafalarındaki yansıtmaktadır. "**Taife**", hem **gerçek** hem de **biçimsel** akrabalığı vurgular. "**Tire**" ve "**fexr**" de aşamalar ilkesini (Segmentation) vurgular. Sonuncusu, mutlak değil, görecelidir. "**Taife**" ise, "aşiretin bir birimi olmayı, bütüne ait olmayı " anlatır. Diğer iki birim ise "büyük bir birimin parçaları"dırlar. (Eğer

Şekil-1, gene hayali bir aşiretin temsili olarak ele alınırsa, herhangi bir aşiret mensubu, bir durumda A'yı **taife**, B'yi de onun **tire**'lerinden biri olarak adlandırırken, bir başka durum da C'ye **tire**, ya da D'ye **taife** diyebilir. **Akrabalık** ("Hepimiz kardeşiz" türünde) ve **aşamalılık**, aşiret örgütlenmesinin en karakteristik özelliklerindedir. Aşiret örgütlenmesinin düzeyleri kendi başlarına önem taşımazlar-ki modelimizde yeterince vurgulandı-fakat şurası da gerçek ki, sözkonusu örgütlenmenin değişik düzeylerinde yer alan bölümler birbirleriyle ya çatışır ya da birlikte davranırlar. (Harita 5)

HARITA - 5 : II. Bölüm'de sözü edilen aşiretler ve bölgeleri

II-c. Kandavası ve Diğer Tür Çatışmalar

Kur'an Eski And'ı tekrarlar : "Bir hayât bir başka hayat içindir, bir göz bir başka göz, bir burun bir diğer burun, bir kulak bir başka kulak, bir diş bir başka diş ve bir yara bir başka yara içindir." Ve başka bir yerde de: "İnananlar, intikam sizin için kanla indirildi", "Özgür bir adam özgür bir adam için, bir köle köle için, kadın bir kadın için" der.⁽³⁵⁾ Kürtler, geleneklerinin son zamanlara kadar, buyruğun izin verdiği kadar daha sert olduğunu söyler. Büyük olasılıkla İslâmiyet öncesi Araplar'ınki gibi.

"Herhangi biri, bir başka aşiretin adamları tarafından öldürülürse, yakın akrabaları hemen kalkıp sözkonusu aşirete gider ve ilk gördüklerini öldürürlerdi. Bazense birden fazla kişiyi öldürürlerdi. Dört ya da beş, bu durumda tabii diğer aşiret intikamını almaya gelir, bizlerden birkaçını öldürürdü. Ve bu böyle yıllarca ve yıllarca sürerdi. Bazı durumlarda, barış sağlanana kadar, 50 ya da 100 adam öldürülürdü."

Benzer olayları, Kuzey Kürdistan'da pek çok kez dinlemiştim. Orada, birçok aşiret yıllar süren kandavalarına bulaşmışlardı. Güney Kürdistan'da, kan davası daha az yaşanıyor gibi görünüyor, Barth'ın bulguları genelleştirilebilirse⁽³⁶⁾, İran Kürdistan'ında da bu olaydan söz edildiğini hiç duymadım. Fakat, Kuzey Kürdistan'da hala geçerli. Eskisinden daha az şiddette olsa bile.

Bana verilen sayılar abartılmış olabileceği gibi anlatılan öyküler de gerçeği yansıtmıyor olabilir. Dikkat edilirse ne Kur'an'da ne de başka bir yerde, katilin kendisinin öldürülmesi gerektiği önerilmemiştir. Aşiretsel ilişkilerde, öldürme, bireysel bir eylem değil gruplararası bir olaydır. Aşiret gelenekleriyle, Kur'anın buyrukları arasındaki fark ; intikamın, Kur'an'ın yasakladığı göze göz, dişe diş'ten daha fazlasını içermesi ve karşı intikamın da alınmasıdır. Devlet kontrolünün yitirildiği bölgelerde, örneğin Türkiye'nin dağlık Güneydoğu'sunda kan davaları hâlâ sürmektedir :

*Uludere'de, daha önce Asur'luların yaşadığı, fakat 1. Dünya Savaşı'nda onların köyü terkinden sonra, **Goyan** aşiretinin Kürtler'inin yerleştiği bir köyde, görünüşte, birbirleriyle ilişkisiz birkaç **havik** vardır. Güç açısından oldukça eşitsiz bir konumdadırlar ve farklı **mahalle**lerde otururlar. Evvelki yıl Uludere'yi ziyaret ettiğimde, güçsüz, küçük bir soydan bir er-*

kek, daha güçlü geniş bir soydan bir kızı kaçırmıştı. Kız kaçırma, oldukça cesaret gerektiren riskli bir olaydır. Genç adam, sevgiliyle kaçarken yakalanmış ve çıkan çatışmada, kızın akrabalarından biri yaralanmıştır. Genç çift şimdi uzakta Türkiye'nin batısında bir yerde yaşamak zorunda kalmıştı. Fakat, bu uzaklık, acımasız bir intikama engel değildi. Erkeğin baviktinden iki kişi, en saygın iki kişi öldürülmüştü. İki taraf arasında sağlanan bir aravermeden, ya da barıştan bu yana daha zayıf olan taraf, güçlüünün karşısında her zaman yenik düşeceğini anlayarak cezalandırmayı devlete bırakmıştı. (Barış için aracı olan da bir hükümet görevlisiydi.) Fakat buna rağmen tansiyon hala yüksekti. (Bir ölçüde katillerin hala açıkta dolaşmalarından dolayı) iki bavikin üyeleri de mümkün olduğu kadar birbirlerinden sakınmaktaydılar. Farklı kahvelere devam ediyorlardı. (İlçede de zaten iki kahve vardı.) Bu iki bavik'in mensuplarının yaşadığı mahallelerde sık sık çatışmalar olmaktadır. Benim ayrılımdan sonra, bildiğim kadarıyla, kan davası yeniden alevlenmiş en azından iki kişi ölmüştür.

Ölen ya da öldürenin toplumsal konumları farklı olduğunda suçludan öç almak genellikle mümkün olmamaktadır. Eğer bir aşiret reisi aşiret mensubu olmayan bir serf ırgatı tarafından öldürülürse, reisin yakınları yalnızca katili öldürerek öç alırlar. Aslında bu durumda reis, köylünün düzeyine inmiş olur. Bir ırgat'ın, bir ağayı, kendi hesabına öldürmesi, aşiretlilere pek mümkün görünmez. Bu nedenle, hemen köylüyü kullanan bir başka reisten şüphelenilir. Ve artık, intikamın asıl hedefi bu reistir. Ne literatürde, ne de çalışma yaptığım bölgelerde, bir aşiret reisinin kendisinden daha düşük statüde biri tarafından öldürülmesi örneğine rastlamadım. (Öldürülürse genellikle ya akrabalar tarafından ya da kendisiyle "eşit" konumda bulunanlarca öldürülür.) Ancak, tersi sıkça yaşanır. Aşiret mensubu olmayan Kürtler, Hıristiyan gruplar önceleri alt pozisyonlardaydılar. Durumları Avrupa'daki serflerin pozisyonuna çok benziyordu. Ağaları, (genellikle aşiret reisleriydi) onları özel mülkleri olarak görürlerdi. (Şimdi bile bazı yaşlı ağalar onlardan "filehên min" diye söz ederler : "Hıristiyanlarımız".) koyun öldürür gibi, bir başkasının Hıristiyanı öldürülüyordu.

1860'larda, Diyarbekir'de, İngiliz konsolos olarak bulunan Taylor, kendi zamanında Hıristiyan köylülerin, Botan'da ("Zêrkiri", altınla satın alınan) işledikleri topraklarla birlikte, alınıp satıldıklarını, her birinin (aşiretli bir Kürt ağasına "ail" olduklarını; bir zêrkiri, bir reis tarafından (ya da reis'in kışkırtılmasıyla) öldürüldüğünde öldürülenin ağasının da karşı

tarafın zerkirisini öldürdüğünü anlatır. "Öldürülme olayında rolleri olmasa bile"⁽³⁷⁾

Taylor, bir yerine iki zerkiriyi öldüren ağanın Kur'anın buyruklarını çiğnediğini farketmemiştir. ("Bir köleye karşı, bir köle") Birinin ırgatını öldürmek, aslında O'nun koyununu çalıp, geçisini öldürmek gibi birşeydir : Kimse bir hayvanla bir ırgatın öcünün alınmasını düşünmez; bu ağaların işidir. (Bunun yanında Hıristiyanların silah taşımalarına izin verilmezdi, böylece öç alınmazdı.) Aşiretteki konum, aşiret yetkililerinin bakış açısına dayanan tanımlamalarla belirleniyordu, bağımlılarca değil. **Taylor**, bağımlı köylüler Hıristiyan ("Kaldean") olduğu için, bu ayrımı farketmiştir. Bağımlı, aşiretli olmayan Kürtler de aynı konumdaydılar : Onların yerine öclerini alan her zaman ağalarıydı. Bu , aşiretli olmayan köylülerin, neden bağımsız değil de bağımlı yaşadıklarının temellerinden biridir. Güçlü bir aşiret reisine "bağımlı" olmak en iyi korunma biçimlerinden biridir. Öldürülenle, öldüren aynı aşiret , klan ya da soya mensupsa, öç hedefleri daha yakın bir çevreden seçilir. Bu çevre, üçgenlerin ev halkı, soy v.s. temsil ettiği Şekil-1. de görülebilir. Varsayalım ki 2. haneden biri 14. haneden biri tarafından öldürüldü. Bu durumda, bütün bir C klan öç hedefi haline gelecektir. Bütün A klanı da intikamcı konumundadır. (Uygulamada, yalnızca, kurbanın yakınları öç almak için harekete geçerler sözgelimi, a soyu.) Eğer öldüren, 7. haneden ise böylece , a ve b soyları kan davası nedeniyle karşı karşıya geleceklerdir. (Diğer durumda, birinci durumda, kavganın dışında kalacaklardır.) Oysa, öldüren 4. haneden olsaydı, hedeflerin listesi b'ye doğru daralacaktı. Ve yalnızca a intikamcı olabilirdi. Yani kan davası, öldürülen ve öldürenle yakınlık derecelerine göre, gruplar arasındaki karşıtlıkları ifade eder.

Şimdilerde, Kürdistan'ın birçok bölgesinde kandavalarında hedefler, öldürenin soyundan rastgele seçilmezler. Yalnızca, öldürenin kendisi ve yakın akrabaları (kardeşleri, oğulları) normal hedeflerdir. Fakat kandavas ile ilgili düşmanlıklar hâlâ, **soylar arasındır**. Kandavasının komünal karakteri, intikam almaktan vazgeçen tarafa para (**bej**) ödenmesinde daha açık görülür. (Kur'an şu çözümü buyurur : "Zarara uğramış kardeşi tarafından affedilen kimse örf ve adellere göre yargılanacak ve kardeşe belli bir miktar para ödenecektir. ⁽³⁸⁾" Bu kan-parası, bütün soyca üstlenilmekte ve miktar benimsenirken, yalnız kurbanın önemi değil (yani o'nun "değeri"), öldürenin soyunun genişliği de, varsıllığı da hesaba katılır. **Bej**'in soy içindeki paylaşımı genellikle eşitsizdir. Fakat **her** soy mensubunun en azından sembolik bir katkıda bulunması gerekmektedir. Para, öldürüle-

nin soyuna dağıtılmaz. Eğer babası sağ ise o'na, değilse kardeşlerine ya da ailenin sorumluluğunu yüklenmiş akrabalarına verilir.

Kandavasının Arabuluculukla Sona Erdirilmesi

Çatışmanın böyle barışçıl bitişine kendiliğinden ulaşılmaz. Bu, nüfuzlu bir kişinin **aracılığıyla** gerçekleşir. Tehdit edilen taraf, otoritesi intikamcı tarafça da kabul edilen birine başvurur. Bazen, bu kişi, aşiretin ya da klanın reisi olabilir. Eğer bu lider, kavgalı soy gruplarından birine mensupsa, bu durumda aracı olamaz. Çatışmanın şiddeti ölçüsünde, kabul edilebilir aracı bulmak güçleşir.⁽³⁹⁾

Modkan bölgesinde (Bitlis yakınlarında) bana şöyle anlatılmıştı : "Akrabalar arasındaki kan-davasında belli bir miktar bej üzerinde anlaşılır ve dava biter ; fakat farklı aşiretler arasındaki kan davası asla bu şekilde bitmez. Tek yol kanın kanla ödenmesidir. "Bu durum sözkonusu yerde, otoritesi bütün bir aşiret ya da klandan daha geniş bir kesimde tanınan birinin olmadığını gösterir.

Bazen, komşu aşiretin reisi, büyük aşiret veya klanlar arasındaki davada araya girmeyi dener. Fakat, kavgalı aşiretlerdeki güçlü adamlar bunun gerçekleşmesine izin vermezler. Çünkü bu durum aracıyı, kendi aşiretleri içinde saygın bir konuma yükseltir ve O'nun prestijini kendilerinin zararına artırır. Kuzey Kürdistan'da bir atasözü der ki : "**Ser Zehf in, lê serê ko ser pê bibihisine kê m e.**" "Reis çok bulunur, fakat reislerin dinlediği reis az bulunur."⁽⁴⁰⁾

Bu durum, Kürdistan'da iki bilinen fenomenin açıklamasını içeriyor: Şeyhlerin karmaşık ve etkili konumlarını ve "yabancı" orijinli, Kürdistan'ın diğer parçalarından gelen ya da (gerçek ya da sözde) Arap kökenli aşiret reislerinin hakimiyetini. Yönetici ailelerin çoğunluğu, kökenlerinin, İslam tarihinde önemli roller oynayan Arap ailelerine uzandığını iddia ederler. Bir aşiretin, belli başlı bir klanına ya da soy gruplarından birine mensup olmayan biri, lider olarak tanınır ve aşiret içi çatışmalarda ideal bir aracı olarak görülür. Aslında böylesi bir rol, sözkonusu kişinin gücünü pekiştirir.

Normal olarak şeyhler, aşiret yapısının dışındadırlar. Onların herhangi bir aşiretle yakın ilişkiler içine girmemeleri gerekir. Yalnızca Tan-

n'ya bağıdırlar ve inananlar topluluğuyla böyle sadakat ilişkilerine girerler. "Tıpık" bir özellik, ilahi güç, akıl ve keskin politik görüş özelliklerini kendilerinde toplarlar. Saygınlık elde etmiş, mükemmel idarecilerdir. Arabuluculuk için başvurulabilecek en uygun kimselerdir. Hemen hemen bütün aşiretler arası anlaşmazlıklar (ve birçok aşiret-içi çatışmalar) Şeyh'in arabuluculuğuyla çözülmüştür. Bu durum onların konumlarını daha da sağlamlaştırmaktadır.

1820 ile 1860 arasında şeyhlerin sayısında bir artış vardı. Aynı zaman dilimi içinde, politik önemlerinde de artış oldu. Sonra tartışacağımız (Bölüm IV.) şeyhlerin bu artan önemi, Osmanlı devletinin merkezileşme çabalarının sonucu olarak, yarı-bağımsız Kürt yöneticilerinin ortadan kalkmasına bağlıydı. Bu, yarı-bağımsız yöneticiler, o zamana kadar, yargı işlerini yürütmüşler ve çatışmalara çözümler dayatabilmişlerdi. Yoklukları, aracılık yapabilecek güvenilir insanlara ihtiyaç doğurmuştur.

Bilinen nedenlerle, ne zaman hükümetler kendi devlet sınırları içinde direkt kontrolü sağlamak istemişlerse, kan davalarını yasaklamışlardır. (Iran, Osmanlı İmp. İngiliz Irak'ı, Fransız Suriye 'si, T.C) Ticaret kanunlarını medeni kanunla, ceza kanunları ve yargı mahkemeleriyle değiştirmeyi denemişlerdir. Aynı zamanda, direkt olmayan yönetim sistemini denemişler fakat bu yöntem , reislerin gücünü umulanın üstünde arttırmıştır. En radikal girişimler, 1920 ve 30 larda, isyancı pekçok geleneksel otoriteyi öldüren veya süren Türk hükümetleri tarafından denemiştir. Fakat istenen etki yaratılamamıştır. Türk yöneticiler, güvenilirliklerini yitirmişlerdir. Aşiret kavgaları da, bazen barışçıl bir çözümlü dayatabilmekte fakat çok seyrek olarak tartışabilmektedirler. Birkaç kez tersi bir durum meydana gelmiştir : Türk yetkililer, "böl ve yönet" mantığıyla Kürt aşiretlerini birbirlerine düşürmüşlerdir. Hiç birşey olmasa da öyle görünüyor ki, ağaların (aşiret reislerinin) bertaraf edilmesi, Kürt toplumunu daha çatışmacı bir konuma sürüklemiştir.

Dargund (lakap) Modkî yöresinde bir köydür. Kuzey-batı Bitlis'te 1935'te bu yörede, küçük aşiretler , genel bir kast isyanının yakında olduğuna inanarak- Türk devletine karşı bir isyan başlattılar. Bölgesel ve idari merkez Modkî kuşatıldı. Fakat ele geçirilmeden ilk Türk birlikleri yöreye ulaştılar. İsyan çok sertçe bastırıldı : Ağa ve şeyhlerin çoğu yargılandı. Kanlı çatışmalardan sonra bütün köylüler Trakya'ya sürüldüler. Kaçanların geri dönmelerini engellemek için bütün evler yıkıldı, ağaçlar (ceviz) kesildi. Kalan köyler üzerinde sıkı bir denetim kuruldu. İki ya da üç köyden sorumlu

Jandarma karakolları kuruldu. "Ve bu bizim, giderek nasıl uygarlaştığımızın öyküsüdür." diyor bilgi verenlerden biri.

Dargund'lular Kibûran aşireline mensupturlar ve köyde **Memo** ve **Silo** adlarıyla anılan iki sülale vardır. Ne henüz yeni bir aşiret, soy ya da köy lideri çıkmış, ne de böyle bir role yeterli, ekonomik koşulları bakımından diğerlerinden daha güçlü biri vardır. (Hepsi de yoksul köylülerdir.) Karşı köydeki şeyh de isyanda öldürülmüştü. Oğlu hâlâ aynı köyde yaşamaktadır. Şeyh diye anılır ve çocukları nazardan koruyan muskalar yazar, fakat ciddi bir otoritesi yoktur. Bu anlamda "gerçek bir şeyh" değildir. Devletten maaş alan bir köy imamı durumundadır. Küçük çatışmalar (arazi vs. yüzünden) bazen jandarma tarafından durdurulur. Bu da sözkonusu kişinin prestijini sarsar. Yani, bir nüfuz boşluğu vardır. Toplumsal örgütlenme biçimi ve ideoloji aşiretseldir. Fakat yalnızca yasa uygulayıcılığı biçiminde işlemektedir bu. Ve oldukça farklı bir toplumsal örgütlenme biçimine bağlı olup başka bir ideolojiyle davranmaktadırlar.

1973 'te **Memo** soyundan biri, kaza süsü vererek, **Silolar**'dan birini öldürdü. Suçluyla kardeşi, intikamdan korkarak kısa sürede kaçtılar. Şimdi batıda bir yerdeler. Köyde kalan diğer akrabalar intikamın kendilerinden alınmayacağını biliyorlar, fakat **Silo**'lar karşı tarafı potansiyel suçlu olarak görüyorlar ve aralarında gergin bir atmosfer hakim. Çünkü, katil serbest dolaşmaktadır. (Kısa bir süre hapis yatıktan sonra, aştan yararlanarak çıkmıştı, tabii kimse nerde yaşadıklarını bilmiyordu.) Tarafları, belli bir miktar kan-parası üzerinde anlaşmaya ikna edebilecek, herkesçe kabul edilebilir bir otorite yoktu. Karşılıklı güvensizlik devam etmekte ve iki soyun adamları da birbirlerinden sakınmaktadırlar. Akşamları pek seyrek olarak evlerden çıkılır. Düğünlerde, dışarda müzikli eğlence yapılmamaktadır. **Memo** ve **Silo**'larca ziyaret edilen yer, öğretmenlerin (yabancılar) ve benim yaşadığım okuldur. Fakat, **Silo**'lardan biri içeri girdiğinde, orda bulunan **Memo** soyu mensubu çıkar-ya da tersi olur, bazen çaylarını bile bilirmeden yerlerini terk ederler. Ancak, okulda farklı değerlerle eğitilen gençler farklı tutumlar alacaklar ve gerginlik yavaş, yavaş azalacaktır. Bu konuyla ilgili bir örnek sunmak yerinde olacak. Birgün, bu iki düşman soya mensup gençlerden beşini, birlikte dinamitle balık avlamaya giderken gördüğümde, bunların soylararası çatışmayı pek ciddiye almadıklarını düşünmüştüm. Fakat dinamit almak için köye doğru yöneldiklerinde, Memo'ların nehrin bir kıyısında, Silo'larınsa öbür kıyısında yürüdüklerini farkettim. Köye vardıklarında, her iki gruptan birer kişi köye ayrı yollardan girdiler. Balık avla-

yacakları yere kadar birlikte yürüyüp sonra gene ayrıldılar. Dinamitleri de ayrı ayrı atıyorlardı.

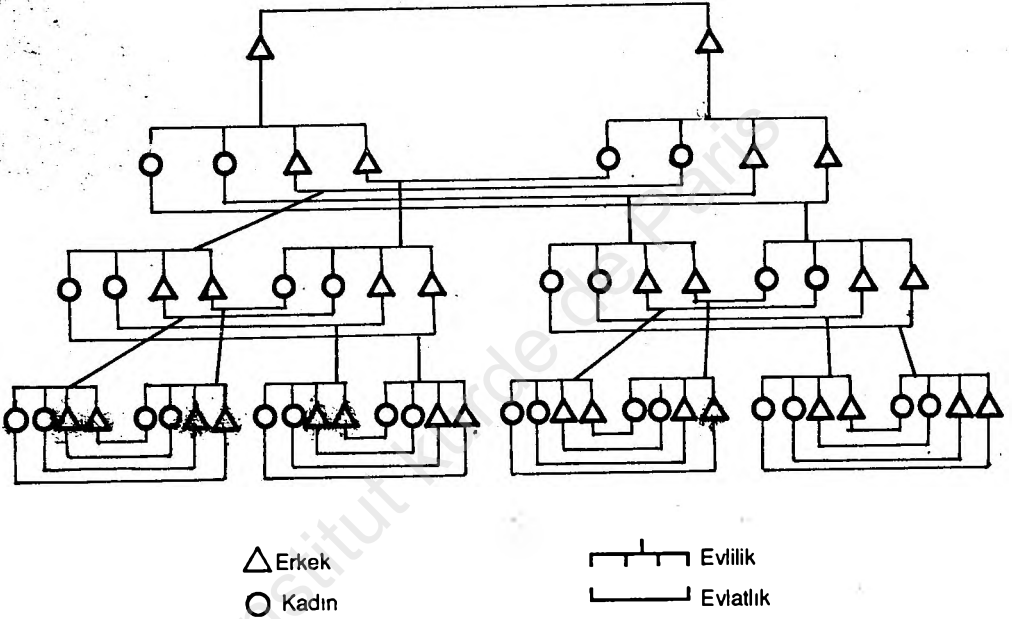
Dargund'da sıkı kontrol nedeniyle, (büyük olasılıkla), geleneksel liderler çıkmamıştır. Ama aynı zamanda devletin modern otorite organları da gerçekte kabul görmemektedir. Dolayısıyla çatışmalar ne geleneksel ne de modern yöntemlerle çözülebilmektedir. Türkiye Kürdistanı'nın diğer yörelerinde (en karmaşık olarak Güney-Doğu'da) yeni küçük "reisler" öne sürülmüştür. Bunların birçoğu, hükümetlerin yerel temsilcileriyle işbirliği yaparak güçlenebilmişlerdir ve ulusalcılarca (işbirlikçi) olarak adlandırılmaktadır. Birkaçı, bir uzlaştırıcıda, arabulucuda bulunması gereken otoriteye sahiptir ancak kıskanç rakipleri tarafından, aşiret anlaşmazlıklarını azaltmaktan çok, arttırmaya yönlendirilirler. Düşman sülalelerin kan davasını, resmi müdahale olmaksızın "unuttuğu" na ilişkin yalnızca bir tek örneğe rastladım.

B, bir kaç yıl önce kandavası yüzünden köyü terkeden a ailesinden genç bir işçidir. (Ağrı yakınlarında) Eski kuşaktan hiç kimse köye dönme cesaretini göstermemiştir. Fakat B, hiç bir korku duymadan, düzenli olarak köye gidip gelmektedir. Ve köyde birçok gencin eğitilmiş olduklarını ve kendisi gibi sosyalist-ulusalcı olduklarını söylemektedir. Sosyalizme ilişkin bilgileri yetersiz olabilir. Fakat dürüsttürler ve aşiret anlayışıyla mücadele etmeye çalışıyorlar. "Düşman" tarafların gençleri için , B ile arkadaş olmak gurur verici bir olaydır.

Evlilik Biçimi ve Aşiretlerarası Çatışma

Kürdistan'da aşiret çatışmalarının diğer pek çok aşirete göre daha sert olmasına neden olan faktörlerden biri de aşiretin her kademesinde iç evliliklerin geçerli olmasıdır. Amca kızıyla evlilik tercih edilmektedir. (Öz olmayabileceği gibi, öz amca kızıyla da) Teorik olarak bir kızın amcasının oğlunun onu bir başkasına vermemek gibi bir hakkı vardır. Eğer babası kızı bir başkasıyla evlendirmek istiyorsa, gene teorik olarak yeğenlerinden izin almak zorundadır. Onlar ilk teklif haklarını kullanmamışlarsa kız başkalarına verilebilir. (Bu konuyla ilgili somut bir örneğe rastlamadım. Ancak Kürdistan'ın her bölgesinde konuya ilişkin değişik gelenekler olduğunu gözlemledim.) Bir genç erkek amcasının kızıyla evlenmek isterse, kızın babasının bu teklifi reddetmesi olanaksız değilse bile çok zordur.

Başlık parası heryerde amcaođlu için dűşűktűr. Bir yabancýya oranla bu geleneđin kűkeni, nedenleri, iűlevi oldukça farklıdır. Bu nedenle , eű seęiminde amcakızı favoridir. Bu geleneđin sűrekli uygulanıűı, aűırı aűamalıđa (extra segmentasyon) yol aęar. (Bak Őekil.2) Oysa, kuzenler arası evlilikler, (iki kuűaktan da kuzen evlilikleri yapılmıűsa) ęođalan iliűkileri gűclendirir.

ŐEKİL - 2 : Amcakızıyla evliliđin genel geręekleűme bięimi

Amca çocuklarıyla evlilikle sonuçlanan ve titizlikle uygulanan iç evlilik, sülalelerin aşamalı yapısını pekiştirir. Şekil-2 deki örneğin gösterdiği gibi soylar bütünü ile ayrılmıştır. Aralarındaki potansiyel anlaşmazlığı yumuşatacak evlilik ilişkileri yoktur.

Fakat uygulamada belli bir esneklik vardır : Herkes amcasının kızıyla evlenmez, çoğunluğun böyle olmasına rağmen. Maalesef yeterli ölçüde istatistiksel veri toplayamadım. Bu nedenle ulaşılabilir olanlar, Barth'ın Güney Kürdistan'dan elde ettiği verilerdir. Bir genç kız amcasının oğluyla evlenmese bile yakın akrabalar tercih edilir.

Kuzey Kürdistan'da köyün genç erkeklerinin, köyün genç kızları üzerindeki öncelikli haklarıyla ilgili ilginç bir geleneğe şahit oldum. Bir genç kız yabancı bir erkekle evlenmişse, köy gençleri, sembolik bir para ödemedikçe gelini göndermezler. Düğünlerde, çocuklar tarafından yolların kesildiğini ; gelin alayının köy dışında, bahşişler vermeye zorlandığını gördüm.

Diğer Tür Çatışma Biçimleri

Kan davası üzerinde, diğer çatışma biçimlerine oranla biraz fazlaca durdum. Bunun iki nedeni var : Kürt'ler tarafından bu, bir **taifeye** mensup olmanın ne demek olduğunu anlatmak için kullanılır (yani, aşiretsel yapıyı tanımlamanın bir biçimidir.) **Bej**'in kolektif sorumluluğu, aşiretin değişik kolları arasındaki karşılığı, başka herhangi bir örnekten daha iyi anlatıyor. Diğer tür çatışmalar da aynı biçimlerde sürer. Fakat bu aşiretin aşamalı yapısında sık sık kendini gösterir. Herhangi bir köyden göçebeler tarafından davar çalınması örneklerden biridir. Böyle durumlarda misilleme (aşırı bir ilgiyle) gene kolektif olarak yapılır ve bu, karşılıklı öç alma ya dönüşebilir. Çatışmaların çoğu da aşiret liderlerinden kaynaklanır : Bunlar, rakip aşiretler arasındaki çatışmalardır ; olmadığı zamanlar çok azdır. En "katıksız" kan davalarında bile geçerli olabilir. Her türlü çatışma kandavasına dönüşebilir.

II-d. Aşiretten Daha Geniş Olan Birimler

Aşiretlerde, bölümler arası karşılıklar ve bağlılıkların aşireti aşan daha büyük birimlerde de sürdüğü düşünülmüştür. Örneğin, aşiret konfederasyonlarında, emirliklerde (Bu Kürt prenslikleri, bir **mîr** ya da **beğ** tarafından yönetilir ve pek çok sayıda aşireti kapsarlardı. 19 . yy. da yay-

gündilar.) Ve bütün Kürt ulusu için geçerliydi. (Türk, Fars, Arap, Ermeni uluslarının tersine) ^(41a) Kürt ulusu dikkate alındığı ölçüde, (bu terimi, 19.yy.ın başına kadar bile kullanmamaya dikkat etmek gerekir.) açıktır ki bu örnek oluşturmaz. Milliyetçi Kürt hareketlerine yalnızca merkezi yönetimler değil (Türk, Fars İngiliz, Arap), oldukça çok sayıda Kürt de, karşı koymuştu. Görülmemiş derecede yüksek katılımın olduğu Irak'taki son savaşta bile (1974/75) (50.000 aktif savaşçı artı, başka yollarla katılanlar), Harekete karşı yalnız düzenli Irak orduları değil sayıları onbinleri bulan Kürt milisleri de savaştılar. Elbette ki bu karşı koyuşun çok çeşitli nedenleri vardı. En önemli neden, hareketin başarısının, harekette yer alan liderlerin ve bu liderlikle yakın ilişkiler içinde olanların geleneksel otoriteleri ve prestijlerini arttıracakken, bunların rakiplerine de kaçınılmaz olarak zarar verecek olmasıydı. Bu nedenle, sonuncuların çıkarı, hareketin düşmanlarınıninkilerle birdi : Yani hareketin bozguna uğraması kendi güçlerini arttıracaktı. Milliyetçilik, aşiretçilikten daha güçlü bir motivasyon olmadığı sürece.

Emirlikler için de bir örnek verilebilir. Bazı, mirlerin otoriteleri tartışılmazdı ve emirlerine bütün tebanca uyulurdu. (III. bölümde üzerinde durulacak) Ancak, Emirliklerin kendi aralarındaki savaşınlar ve merkezi hükümetlerle girilen çatışmalarla bu emirliklerin pek çoğunun birliği sarılıp, bozulmuştur.

Örneğin, 1832'de Rewandiz'in güçlü mir'i Kor Paşa, ("kör paşa") komuşu Behdînan emirliğinin topraklarına girip kardeşi **Resûl**'ü emirliğün başkenti Amêdînin yönetimine getirmiştir. Ancak herhangi bir ciddi karşı koymayla karşılaşmamış görünmektedir. Önceki Mir **İsmail Paşa**, beşkentinin geri almak için Hakkari ve Botan emirliklerinden ve Musul'daki Osmanlı yönetiminden yardım almak için boşuna uğraştı. İstilacılara karşı aşiretlerini ayaklandırma çabaları da boşa çıktı. Bu, emirliğün sonu oldu; birliği bir daha asla sağlanamadı. Küçük aşiret reislerinden bazıları **Resul Beg**'le, diğer bir kısmı da Osmanlı yönetimiyle işbirliği yaptılar. Geriye kalanlar da bağımsız davranmayı seçtiler. ⁽⁴²⁾

İç Rekabet ve Gücün Dış Kaynakları

Aşiret düzeyinde bile, birlik, ideolojik bir birlik olarak sınırlanabilir. Aşiret, dışarıya karşı tek vücut olmalıdır. (Özellikle diğer aşiretlere karşı). Fakat her zaman böyle olmaz. Herhangi iki aşiretin kavgasında, aşı-

retlerden birinin bir kolunun diğer tarafla ortak paydalar geliştirmesi olasıdır. Veya bir iç çekişme nedeniyle, kan davası gibi ya da (oldukça sık olarak) aşiretin bir alt bölüm liderinin büyük liderle çatışmalı olduğu durumlarda bu gerçekleşebilir. Özellikle, önceleri, aşiretlerde sürekli bir liderlik mücadelesi vardı. İçinde bulunduğumuz yüzyılda, merkezi yönetimler, sert önlemlerle aşiret reislerinin güçlerini azaltmaya giriştiler. Liderlik mücadeleleri içindeki bu insanları, "benim aşiretim" tanımlaması değil, "diğer aşiretler" tanımlaması ilgilendiriyordu. Benzer şekilde, "rakiplerimin güç kaynakları artıyor ben de güç kaynaklarımı arttırmalıyım" düşüncesi geçerliydi. Yakın bir tarihten bu yana, hesaba katılan bu çevre, yalnız diğer aşiretler ve güçlü şeflerle sınırlanmıyor, fakat güçlü devletleri de içeriyor. Devletin, aşiret çatışmalarındaki manevraları, Kürdistan tarihinde tekrarlanan bir temadır.

Milattan sonra, 1600 yıllarında, güçlü **Mükri** aşireti, (şimdi Rezayeh Gölü'nün güneyinde yerleşik) en büyük kandavasıyla parçalandı. O dönemde Kuzey Kürdistan, Osmanlı İmp. ile Fars İmp. (Safevi'ler) arasında anlaşmazlık konusuydu. 1603'ten beri, Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kürdistan'da savaşan **Şah Abbas**, **Mükri** aşireti üyelerinin bir kısmıyla oluşturduğu alay sayesinde, 1605'te Osmanlılarla girdiği önemli bir muharebeyi kazandı. Bu muharebede, aşiretin rakip kanadı Osmanlıların safında yer almıştı. (Fars bakış açısıyla yazılmış olan) **Malcolm** öyküsü, konuyu daha anlaşılır kılmaktadır.

"**Şah Abbas**, muharebe alanında bazı yüksek rütbeli subayları ve esir aldıkları birtakım önemli adamlarla ziyafet verirken, yabancı görünümü ve askere benzeyen bir adam, kendisini esir alan genç tarafından getirildi. Şah, kim olduğunu sorduğunda "Kürt **Mükri** ailesindenim" diye yanıtlandı. **Rüstem Beg**'in taraftarlarından bir subay Şah'ın hizmetindeydi ve Şah, getirilen bu esirle **Rüstem Beg**'in arasındaki kan davasından haberi vardı. "Bu esiri **Rüstem Beg**'e teslim edin" dedi subaya, fakat subay; "Umarım majesteleri beni bağışlar, doğru, onurum O'nun kanını istiyor fakat yaralı bir düşmanın zayıflığından asla yararlanmayacağıma yemin ettim" diyerek reddetti. Bu soylu yanıt Şah'ı sinirlendirmiş olacak ki, baş gardiyana esirin kafasının koparılmasını emretti. Bunu duyan iri-yarı esir Kürt, bağlanmış olduğu ipleri kopartıp kamasını çekerek Abbas'ın üstüne atladı, kıyasıya bir mücadele başladı. Herkes Şah'ı korumaya çalışırken bütün ışıklar söndü. Düşman yerine Şah'a isabet eder korkusuyla karanlıkta saldırmaya kimse cesaret edemedi. Bu talihsiz dehşetten kısa bir süre

sonra, Şah'ın iki kez sesiyle herkes kendine geldi : "Elini yakaladım, elini yakaladım." Ortalık aydınlatıldı. Cesur fakat talihsiz esir yüz kılıç darbesiyle doğrandı. Ziyafettekiler yerlerine oturdular ve (tarihçilere göre) şarap içip esirlerin kafalarını koparmaya saat 12'ye kadar devam ettiler.⁽⁴³⁾

Bu öykü, Kürtler'in, aynı aşiretten olsa bile, birbirlerine karşı düşman imparatorlukların hizmetine girip, kendilerine saygı duymayan dış güçlerle birlikte dövüşmelerinin ne ilk ne de son örneğidir. Bu şekilde, Kürtler sonunda kendi kendilerini yok etmeye adaydılar. Bu, kendini yokeden politikalar çok akılsızca görünebilir, fakat Kürtler'in bakış açısıyla bakıldığında, herşey çok farklı görünüyor olabilir. Mükri'lerin zamanında, kan davası en önemli güç kaynağıydı. Osmanlı ve Fars ordularının , çatışan taraflardan en az birini kullanacakları beklenebilir bir şeydir. Eğer taraflardan birini tutmak zorunda değillerse, kazanan taraf , hiç şüphesiz kendilerini desteklemiş olanların liderliğini tanıyacak ve dahası, resmi ünvanlarla gerçek güçleri onore edileceklerdi. Bu durum, rakiplerinin elimine edilmesini de sağlayabilirdi. Taraflardan biri, ordulardan birine katıldığına, diğeri de hemen ötekine katılıp becerebildiği kadar iyi savaşmış, tarafının kazanmasına çalışmıştı. İmparatorluklar için sonucu belirleyen bir çarpışma, Mükri'ler için "aşiret politikalarının başka araçlarla sürdürülmesidir."

Toplumsal Çevrelerin Farklılığı

Aşiretin farklı düzeyleri arasındaki uyumsuzluk ve birlik, (aşiret dışındaki güçlerle dayanışması) kavramlarına rağmen, aşiret birimlerini bölen toplumsal karşıtlıkların izlerine de rastlanılabilir :

Hakkari emirliğinde aşiretler, sağdakiler ve soldakiler olarak gruplaşmışlardı. Her iki tarafta da aşiretler konfederasyonu merkezliydi. **Ertüşî** ve **Pinyaniş**'ler, duruma göre sağda ya da solda yer alırlardı, ya aralarında bulunan ya da çevrelerine yayılmış birkaç küçük aşiret de bu iki "halves"ten birine dahil ediliyordu. Böylece emirliğin iki kentinde yaşayan küçük sülaleler değil, emirliğin her bölgesinde bu kategorilere giren birimler vardı. Elbetteki Mir bu sınıflamanın dışındaydı. Bunlardan birini diğerine karşı kullanarak yönetebiliyordu.

Şimdi, son mir'den 130 yıl sonra aynı bölünme hala var. "Sol" ve "sağ" diye anılmasına rağmen yerel güç dengeleri üzerinde ciddi yansımaları-

ları olan parlamento seçimlerinde, genellikle, Ertüşi ve Pinyanis'in ikisi de aday çıkarmaktadır. Türkiye, çok partili sisteme sahip. Hakkari, de ikiden fazla parti seçime katılmaz, adaylar bu partiler aracılığıyla birbirleriyle çekişirler. (Her zaman aynı partiler olmaz)

Hakkari, emirlik dönemlerine oranla şimdi, çatışmalara daha yatkın bir ortama sahip olduğundan, bu tür karşılıklar aşireti bölmektedir. Her konfederasyon içinde, liderleri aşiret ya da konfederasyon liderleriyle çatışma halinde olan birkaç alt bölüm vardır. Bunlar, muhalif adaylarla bağlantı kurarlar. Herhangi bir konfederasyona bağlı olmayan ve kan davası sürdüren aşiretlerde, rakip bölümler, birbirlerinin tavrını beklerler. Ancak tavır belirlendikten sonra, muhalif tarafın tavrı belirlenir. Bu yolla normal zamanlarda birbirlerinden bağımsız olarak süren çatışmalar ve karışıklıklar seçim zamanlarında çatışmalı bir toplumsal ortama yolaçar.

Bu karşılığın en önemli özelliği sürekli oluşudur. Her zaman iki konfederasyonun önde gelen allelerinin etrafında toplanmış iki "taraf" bulunur. (Üç bölünme olmaz) Öte yandan, birlikler deyişkendir : Herhangi bir aşiret reisi, aniden taraf deyiştirebilir. (Örneğin, kendisine bir takım çıkarlar vaadedilmiş olabilir ; ya da yeni bir anlaşmazlık çıkmış olabilir.) Bu durumda, adamlarının bir kısmı kendisine bağlı olmaya devam ederken, rakipleri/düşmanları, terkettiği tarafa yönelir. **Randot** ⁽⁴⁴⁾ bir başka bağlamda, daha geniş bir alanı kapsayan bir aşiret kavgasına parmak basmaktadır.

Daha önce de sözettiğim gibi, Omeryan aşireti iki klandan oluşur *Mehmüdkan ve Etmankan*. Bu iki klan, Omeryan topraklarında yanyana yaşarlar. **Randot'a** bilgi verenlerden biri, yalnız Omeryan'ın değil, komşu aşiretlerin de aynı iki klana bölünmüş olduklarını ileri sürmüştür. Aslında daha sonraki aşiretlerin hepsi ya *Mehmudkan* idi ya da *Etmankan*. Yani konuşmacı, kendi aşiretindeki bölünmeyi kafasında genelleştirmiştir.

Bu anlaşılabilir birşeydir. Ancak, **Randot'a** bilgi veren, kendini bölümlerin sonunda dahil etmişti, kendi aşiretindeki bölünmelerle (belki de komşu aşiretlerdeki), Kuzey Kürdistan'daki aşiretlerin kendilerinden türediği varsayılan **Milan ve Zilan** aşiretlerinin varlığıyla ilgili öyküyle benzerlik kurarak ⁽⁴⁵⁾

Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi belli bir dualistik dünya görüşü

vardır. Fakat iyi geliştirilmiş değildir. Aşamalılık anlayışına göre ikincildir ve varolduğu her yerde onunla içiçedir. Rondot'a bilgi veren aynı kişinin, köyündeki bir Mehmüdkan bavikinin birkeresinde nerdeyse Etman-kan'lara geçtiklerini söylemiş olması dikkate değer. (Çünkü köydeki bir diğer Mehmüdkan baviki , reislerinin konumunu ilerletmeleri için onlara yardım etmemişlerdi.)⁽⁴⁶⁾ Burada da, iki "taraf"tan birine ait olmak, sürekli bir durumu ifade etmiyor : sözü edilen her iki karşıtlığın " taraflar" ının aşiretle paylaştıkları ortaklık ölçüsünde geçerlidir. Fakat, neden ikiye bölünüş ; neden üç ya da daha fazla "taraf" değil? **Barth**'ın, **Pathan** politikacılarının koalisyonunu açıklayan modeline benzeyen bir model ⁽⁴⁷⁾ Hekkarî'deki küçük çaptaki rakip önderliklerin kendilerini neden iki tür koalisyona dahil ettikleri konusuna açıklık getirebilirdi. Fakat, böylesi bir açıklama Omeryan örneği için yeterli olmayacaktı. Sorun tümüyle teorik değildir. -Bana göre-ikili dünya görüşü, Barzani liderliğindeki Ulusal hareketin ayrı bir yol izlemesinin nedenlerinden biridir. Bütün çevre, (aşiretler, siyasi partiler, ulusalcı hareketler, Irak ve komşu hükümetler, süper güçler.) basit bir ikili sınıflandırmaya dayalıydı : "Düşmanımın düşmanı dostumdur." Grupları, Barzani muhaliflerinden, Barzani taraftarlarına sürüklerken izlenen taktikler vardı yalnızca.

Önderlik Mücadeleleri ve Aşiretsel Birliğin Bozulması

Dış destek sağlamak çabasındaki liderler arasındaki aşiretsel birliği bozan küçük rekabete dönerken, iki noktayı eklemek istiyorum.

1) Bu eğilim "dış" devletlerin, favori liderleri geleneksel rakiplerine karşı destekleyerek, ünvanlarla, cüppelerle, gelirlerle ve "kanun uygulayıcılar" bazen aşiret reislerinin özel ordusuna dönüşen jandarma taburlarıyla, onların "sadakatlerini" satın alarak, Kürdistan'da bir sözde otorite kurmalarını göreceli olarak kolaylaştırdı. Gene de, tam bir kontrole ulaşmak mümkün olmadı.

Çünkü , "bağlılığı" sağlanan aşiret reislerini "isyana" zorlayan rakipleri vardı. Özellikle Irak'taki İngiliz yönetimi farkında olmadan, aşiretlerin çoğalmalarını sağladı.⁽⁴⁸⁾ Kendi yönetimlerinin üstünlüklerine safça inanarak, reislerin pragmatik ittifaklarını, kendilerine olan sevgilerine bağlayıp, "sadakat" diye adlandırdılar. Sonunda, "sadık" olduğu sanılan aşiret reisi "isyana" kalkınca, dehşetli şaşırıldılar. Bunun en ünlü örneği, hırslı bir lider ve samimi bir ulusalcı olan **Şeyh Mahmud**'tur (Şex Mehmüd

Berzenci). Bağımsız bir Kürdistan'ın kurulmasını engellemek için İngilizlerin O'nu kullanmasına izin vermek yerine bağımsız bir Kürdistan amacıyla O'nun İngilizleri kullanması nedeniyle, İngilizler O'nu hiç affetmişlerdi.

2) Nüfuzlu aileler, iç çatışmalar ve rekabetten daha farklı nedenlerle de muhalif dış güçlerle bağlantı kurabilirler : Bütün yumurtaların bir sepete konmaması gerektiği bilinir. Ve Ortadoğu'da bu kurala titizlikle uyulur. Bu kural belki de en karmaşık biçimiyle İran aristokrasisi tarafından uygulanmıştı. Bu aileler, partide en azından bir üyelerinin bulunmasını garanti etmişlerdi. (Partiler kapatılmadan önce). Öyleki, politik gelişmeler hangi yönde olursa olsun, aile her zaman güç odaklarına yakındı. Kürdistan'da bu bilinen bir olgudur. Aşiretlerden çok kentsel ailelerde görülmesine rağmen Güney Kürdistan'da, (Irak'ta) (Monarşi döneminde, 1958'den önce) bazı büyük aileler, legal muhalefete ilişkili oldukları kadar hükümetlerde de yer alıyorlardı. Monarşi yıkılıp, Komünist Parti legale çıktığında, bu ailelerden bir kısmının üyeleri bu partide de görülmeye başladı. Ve bu katılım, yönetimin toprak reformunda lehlerine bir durum yarattı. Köylülerin öfkesini, kendilerinin dışındaki toprak sahibi ailelere yönelttiler.

II-e. Liderlik ve Liderlik Mücadeleleri

Liderlik ve çatışmalar yakından ilgilidir. Anlaşmazlıkların yatıştırılması için genellikle saygın otoritelere ihtiyaç duyulur. Ve giderdiği her anlaşmazlıkla liderin otoritesi pekişir. Öte yandan bu çatışmalar liderler arasında otorite çekişmeleri yaratmaktadır. Çatışmalarda yönlendirici olmak, diğer aşiretler ya da sülalelerle birlikte mücadeleyi sürdürmek aşiret reislerinin önemli bir görevidir. (Güçlü liderler için hemen hemen tek görevdir.) Barış zamanında aşiret liderinin önemli bir işlevi yoktur. Ve bu dönemde, aşiretin birliği yalnızca sözdedir. Bu nedenle, etkin liderler sık sık, çatışmaları derinlemesine kurcalayarak, konumlarını ve aşiretin birliğini sağlamlaştırıp, nüfuz alanlarını genişletirler. Dışardan yardım alma reddedilerek, başkalarının kavgasında yer almak ve aracılık yapmak; otorite sağlamak ve varolan otoriteyi artırıp yaymak için önemli fırsatlardır. (49)

Yüzyılımızda, Kürdistan üzerinde yakın kontrol sağlayan merkezi yönetimlerin, aşiret çatışmalarına hakim olduklarını iddia etmeleri anlaşılır bir şeydir. Kontrolleri arttıkça, çatışmaları körükleyerek güç elde etmenin yolu giderek kapanmıştır. Aşiret içinde güçlenmek için, hükümet yetkilileri ile nasıl mücadele etmek gerektiğini, (her zaman yararlı bir bilgi olarak) bilmek gerekmektedir. Öyle görünüyor ki aşiret liderleri güçlerini korumak için geçmişe oranla dış güçlere daha bağımlı hale gelmişlerdir. Dağıttıklarında bölgesel güç dengelerini değiştirecek ganimetlere sahip olan yabancılar, (Irak Kürdistan'ında, işgal ve manda yılları boyunca İngiliz politikacıları) ⁽⁵⁰⁾ temel görevleri birbirleriyle ve birbirlerine karşı yerliler ve dürüst yabancılar için çok karışık ve makyavelist yollarla entrikalar çevirmek olan birçok değişen etkinlikte liderler gördüler. Politik üstünlüğe ulaşmanın geleneksel yolları hızlı bir şekilde ortadan kalktıkça, bu liderlerin uzun süre varlıklarını koruyamadıklarına yazılı materyallere ve konuşmalara dayanılarak değinildi. Bölüm:II.'de liderlik mücadelelerindeki biçim değişiklikleri, iki örnek üzerinde genişçe durularak anlatıldı.

Kim Lider Olur?

Bir aşirette kimin lider seçilmesi gerektiğine ilişkin belli bir kural olmadığı halde, lider olmaya uygun birkaç kişi bulunur. Soy, herhangi bir kuşağa ait bireylerin aynı konumlarda bulunduğu simetrik bir yapıdır. Şekil 1'i ele alalım. Üçgenlerin bireyleri gösterdiği diyagramın tümü bir sülaleyi temsil eder. Sözkonusu kuşakta, (V. sıra) liderliğe aday olabilecek konumda kimse yoktur. Bu demektir ki, herkes aynı iddialarda bulunabilir. Eğer, eşitlik anlayışını dışlayarak, kimin atanacağını belirleyen başka mekanizmalar yoksa, en uygun olanın kazanacağı bir liderlik mücadelesi başlar. Bu, bütün aşiret toplumlarının karşılaştığı problemdir. Birçoğunun adapte olduğu ve her kuşağın üyelerinin uygun bir sıralanmasını sağlayan atadan kalma bir mekanizma.Eğer, Şekil 1'de, sağdan sola doğru olan eğilimin doğum oranlarını verdiğini varsayarsak, sözü edilen kuşağın üyeleri tamamen "yüksek doğum oranından" "düşük doğum oranına" doğru yönelen bir çizgide yer alırlar.(1 ve 16 numaralar) Diyagramdaki verilere göre, iç-evlilikler toplumsal tabakalaşmada bir netliğe yolaçmaktadır. Bu tip sülaleler "konik klan" diye bilinir. Konik klanlara Kürdistan'da rastlanmamaktadır.

Konik klanlara Kürdistan'da rastlanmamaktadır. Primogenitür vardır ve sözde ona bağlılık da devam etmektedir. Fakat, geçerliliği daha çok

hane halkı düzeyiyle sınırlıdır. Ve çok etkililiği de yoktur. Baba öldüğünde, eğer bekar kardeşi yoksa, en büyük oğlu görevi devralır. Fakat amca, büyük oğlanın yaşı büyüdüğünde, hakkından feragat etmek zorundadır. Aşiret ya da sülale liderliği aynı aile içinde eldeğiştirir. Fakat bu geçişin belli bir kuralı yoktur. Bazı aşiretlerde en büyük oğul en uygun adaydır. (Fakat bu kural oldukça esnek olarak uygulanır.) Bazı aşiretlerde ise, aşiret ya da soyun yaşlıları - en azından teoride - bu pozisyona en uygun olan erkek kardeş, oğul ya da erkek yeğeni seçerler. Kelimenin gerçek anlamında "erkek" olması gerekir : güçlü, cömert, cesur, hakyemez, iyi bir stratejist ve akıllı bir yargıç. Şimdilerde ise, "hükümet adamlarıyla" nasıl uğraşılacağını bilmesi de önemlidir. (Ağır vergilerden kaçınmak, adamlarına askerlik yükümlülüğünden kurtulmaları için yardımcı olmak gibi.)

Pratikte ise, bu kuralların sık sık dışına çıkılır ; vahşice saldırılar, kurnaz manevralar yapılır. Bu, gerçek bir aldatmacadır. Çok geniş bir aşiret olan Heverkan aşireti, geçtiğimiz yüzyılda üç farklı hanedan tarafından yönetildi. (Son reis Haco'dan Bölüm II. J'de söz edilecek) Burada ⁽⁵¹⁾ farklı olan, (Herki ve Caf gibi büyük aşiretlerden farklı olarak) uzun süre etkili olan liderlerin yetişmiş olmasıdır. Her klan, (farklı kökenden gelen) kendi öz liderine sahipti. Fakat, büyük liderler ayrı bir "asil soya" mensuplardı. Bunlara Begzade denirdi. Begzade soylar , aşireti; aşiretten olan veya olmayan en savaşçı erkekler aracılığıyla yönetirlerdi. Büyük lider begzadelerden olurdu. (Tebayıyla evlilik ilişkilerine girmeyen bir çeşit ayrıcalıklı bir kast olan) "Hanedan" değişimi, begzade soyunun farklı kolları arasında gerçekleşirdi. Devletin pek çok karakteristik özelliklerini taşıyan bu emirliğin, çok gelişkin bir politik sistemi vardı. Burda da liderlik mücadeleleri oluyordu, fakat bu denli üstünlüğe sahip aile birkaçı geçmediğinden, bu mücadeleler aynı yönetici ailenin farklı kolları arasında sürüyordu. (Bak Bölüm III. f) Ayrıca, Nikitin'e göre, birkaç emirliğin yöneticileri bir ve aynı aileye mensupurlar. ⁽⁵³⁾

II-f. Liderlik : Ünvanlar ve Fonksiyonlar

Hangi birimin "aşiret" , "aşiretler konfederasyonu" , "soy" , "klan" olduğunu belirlemenin zor olduğunu, hatta mümkün olmadığını ve Kürtçe terminolojinin, soyut modellere pek uymadığını daha önce belirtmiştim. Benzer şekilde, Kürtçe terminoloji, aşiret reisiyle klan ve soy reisleri arasında ayırım gözetmektedir : Hepsisi de basitçe "axa" diye adlandırılır. (Ağa) Bir kaç istisnaıyla ; sıg soyların liderleri "mezın" diye adlandırılır. Omer-

yan'ın bavıklı gibi ya da "maqu'l" (akıllı adam) Omeryan'larda köy muhtarı genellikle en geniş bavıklı'nın "mezin"idir. Burda, "axa"lar değil. (Goyanlarda "mezin" gene "axa"dır.)

Her soyda "axa"ya danışmanlık yaptıkları varsayılan birkaç yaşlı vardır : rîspî (Beyaz sakallı).⁽⁵⁴⁾ Fakat gerçekte pek bir etkinlikleri yoktur. İnsiyatif ağadadır. Fakat yakın akrabalarına da böyle bir ünvan verilebilir. Güney ve Doğu Kürdistan'da aşiretin ya da klanın başına "reis" de denir. (Arapça "başkan") "xan" ve "beg" orijin olarak feodal ünvanlardır ve büyük liderlere verilirler ; genellikle isme eklenirler : "**Elîxan**", "**Resûl Beg**" Şimdi bu ünvanlar kullanılmaz. İfade ettikleri feodal rollerle birlikte geçerliliklerini yitirdiler. Ben liderlerden, "**xan**" ya da "**beg**" diye sözedildiğini de hiç duymadım. Bunu hak eden kişilerden söz edildiğinde bile. "**Beg**" daha çok, idari görevlerde bulunan eski toprak ağaları için kentlilerce kullanılır. Biri bana, 1920'lerde Diyarbakır dolaylarında var olan bir farklılıktan söz etmişti. "**Ağa**, dağlarda aşiretiyle birlikte yaşar, aşiret lideridir. **Beg** şehirde yaşar ve orijin olarak aşiret reisliğinden gelebilir de, gelmeyebilir de. Beg, eğitilmiş, ağa eğitilmemiştir. Beg uygardır ve politikayla ilgilenir, ağa dövüşür (savaşır). Begler genellikle (ovalarda, aşiretli olmayan köylülerce işlenen) büyük topraklara sahiptirler. Dağlarda ağa, aşiret adamlarının toprak ağası değildir. Kendi arazilerine sahiptir."⁽⁵⁵⁾ Bu tartışmayı kendileriyle sınırladığım yarı-göçebe ve göçebe aşiretlerin en karmaşık toplumsal örgütlenme birimleri köydür. Köylülerin yerleşik olduğu ve kendi liderlerince yönetilen, ekonomik ve politik ilişkiler alanı olduğu düşünülür. (Klan ve aşiret liderleri de kendi köylülerinin liderleridirler.) Leach, köy ağasıyla **taife** ve **eşîrê**t ağasını birbirinden ayırır fakat, yalnız köy ağasının fonksiyonlarını somut olarak açıklar. **Leach**, Balık aşiretinde köy ağasıyla ilgili iki şeye dikkat çekmektedir.

1) Köy sahibi (kelimenin geniş anlamında) :

a) İstediginde köylüleri sürebilir. (Leach, yakın kişisel ilişkilerinden ötürü, bunun gerçekleştiğinden şüphelidir.)

b) Köylüler gelirlerinin bir kısmını ona öderler.

2) Misafirhaneden sorumludur. Misafir, ağanın ününü pekiştirir ve toplumsal statüsünün aynasıdır.

Leach'in analizini tartışmadan önce, misafirhaneye ilgili bir açıklama yapmak istiyorum.

II-g. Misafir Evi (Dîwan, Dîwanxane)

Misafir evi ve misafir odası hâlâ vardır. Fakat işlevlerini yitirmiştir. 10- 20 yıl öncesi gibi sık kullanılmamaktadır. Herhangi bir köyden geçen her gezgin anlatılamaz Kürt konukseverliğinden söz eder. Ağaların çoğu, gezginlerin dinlenip ağırlandığı, yemek yiyip çay içtiği özel bir oda ya da eve sahip. Eğer gezginler bir süre kalmak isterlerse kimse onlara engel olmaz. Ağa sık sık "evim evindir, istediğin kadar kalabilirsin" der. Misafire çok kaldığını hissettirecek birçok ifade biçimlerine de başvurulur. Ağa, dışarıya karşı köyü temsil ettiğinden, davranışları köyün onurudur (ya da soy veya aşiretin). Cömertlik bir ağa için vazgeçilmez bir gerekliliktir. Cimrilik seyrek olarak görülür. (Aksi bir durum yaratılınca) Harcamalar kişinin ününü artırır. ⁽⁵⁶⁾ Bu konukseverliğin derecesi, hem konuğa hem de ev sahibine bağlıdır. Böylece, daha cömert olan köy ağası, klanın "süper" ağasına ciddi bir rakip olur. Köylülerinden başka diğerlerinin de bağlılığını kazanır.

Konuk ağırlamanın başka avantajları da vardır : Gezginler haber taşıyıcılarıdır, bu radyo gibi modern iletişim araçlarının yanısıra, hâlâ geçerliliği olan bir iletişim yönetimidir. ⁽⁵⁷⁾ Özellikle, politik etkinlikleri de olan ağalar, ihtiyaç duydukları bilgileri ancak gezginlerden edinebilirler. Ağalar bazen kendi adamlarını, bilgi toplamaları için başka misafir evlerine gönderirler. Fakat misafirevinin başka birtakım fonksiyonları da vardır. Kürtçe adlandırılışında da vurgulandığı gibi : bazen **mévanxane** (misafir evi) fakat daha çok **dîwan** ya da **dîwanxane** (mahkeme) bazen de **odayê gund** (köy odası) adlarıyla nitelendirilir. Sevinçli günlerinde bütün erkekler gelip burada oturur ve günlük olaylardan konuşurlardı -Genellikle akşamları- küçük çatışmalar ağaya yansıtılmadan önce burda çözülür. Köyü, (aşiret ya da soyu) ilgilendiren kararlar burda alınır. Gençler gelenekleri ve lakaplarını burda öğrenir, misafir ağırlamalar burada gerçekleştirilir. ⁽⁵⁸⁾ Köy ağasının tekelindedir.

Dîwan'a gösterilen özen, yere ve zamana göre değişmektedir. Göçebelerde Diwan, ağanın çadırında, halılar ve kuzinelerle döşeli basit bir bölümdür, yalnızca. Milan aşiretiyle ilgili resimlerde gösterilmiştir. Şekil 2. Montaigne de, (1932) Balık arazisinde yazın "Ağanın evinin yanına gölge-

lık kuruluyordu. Oysa kışın konuklar "axa'nın evinde kalıyorlardı" der.⁽⁵⁹⁾ 1975'te aynı bölgeyi ziyaret ettiğimde, pekçok köyde, ağanın evinin bir odasının Diwan olarak kullanıldığını gözledim. Kürdistan'ın diğer bölgele-
rinde olduğu gibi. En bakımlı ve lüks diwan'lara Kuzey Cezire'de rastladım. (Mezopotamya'nın kuzeyi, Musul'un batısı) Yüzyılın başında buraya gö-
çen Kürtler, yarım yüzyıllık uzun bir refah dönemi yaşamışlardı. Tarımla
yeniden tanıştıklarında, ağalar, (önceleri, aşiretin çobanlarınca ortak işle-
tilen) çok verimli toprakları gaspettiler. Ve köylülerin tahıllarından belli
bir pay istediler. Bu gelirlerin çoğu diwanhanelere harcandı. Aslında, ye-
ni kurulan köylerde, ilk inşa edilen, ağanın evi ve diwanhaneydi. Geri ka-
lanlar, yarı çoban-yarı tarımcı olanlar çadırlarda yaşamaya devam eder-
lerdi. Bazı konukevleri kilometrelerce uzaktan, türkü seslerinden bilinirdi.
Diwanhanelerin en gelişkin tiplerini burada biraz anlatmak istiyorum. Di-
wan, genellikle dikdörtgendi, "yüksek" ve "alçak" iki bölümden oluşurdu.
Giriş, alçak olan uca yakındı. Orta bölümde, duvarlar boyunca, minder-
ler ve yastıklar diziliydi. Değerli bir konuk ya da saygın bir yaşlı, yan yatıp
rahat rahat oturabilirken, gençlerin sereserpe oturması ayıplanırdı. Ağa-
nın yeri tabii ki, yüksek taraftaydı. Burada, saygın yaşlılar ve önemli ko-
nuklar otururdu. Gençler, alt sınıflardan konuklar ve köylüler gerilerde
oturmamak zorundaydılar. Çok daha düşük statülerdeki konuklar oturmaz-
lardı bile, girişte diz çökerek dururlardı. Birisi içeri girdiğinde, herkes aya-
ğa kalkarak, yeni gelenin uygun bir yere oturuşuna kadar beklerdi. Sonra
tek tek selamlar ve hoşgeldin derlerdi. Ve o da, her selamı alırdı. Bazen
gelen, alt katmanlardan biri de olsa, ağa kalkıp yer gösterir ve diğerleri
onu izlerlerdi.⁽⁶⁰⁾ Aynı şekilde, ne zaman birileri gitmek için ayağa kalk-
sa, gene ayağa kalkılırdı. Diwan'ın alçak bölümünde, üzerinde, cezve ve
çaydanlık duran büyük bir mangalla mangalacı bulunur, gelebilecek ko-
nuklar için, çay ya da kahveyi her zaman hazır bulundururdu. Hizmetler,
ağa'nın kendi adına çalıştırdığı **qehwecî** tarafından yapılırdı. (Gerçekten
de, büyük ağalar, yalnızca diwan için birkaç hizmetçi çalıştırdıkları.) Si-
gara sarmak için bir tutuncü, yiyecekleri sunmak, yatakları sermek, lam-
bayı doldurup yakmak için de bir başkası bulunurdu. (Çoğu zaman, bü-
tün bu işleri, **qehwecî** tek başına yapardı.) Diwan, yakın zamanlara
kadar, önemli bir kontrol mekanizması işlevi görüyordu. Köylüler her ak-
şam orayı ziyaret etmek durumundaydılar. Biri, herhangi bir akşam gel-
mese, ertesi gün neden gelmediği sorulurdu. Birkaç gün görünmeyen biri,
ağa ve yaşlılarca sertçe azarlanırdı. "Ne biçim adamsın sen, küçük karı-
nın boş gevezeliğini dinlemeyi mi tercih ediyorsun? Burda konuşulanlar
seni ilgilendirmiyor mu? Erkek misin yoksa kadın mı?"

Gerçek erkeklerin, erkek sohbetlerini kadın sohbetlerinden daha ilginç bulmaları gerektiği, diwanda önemle üzerinde durulan bir konuydu ve bu baskıya direnmek de çok zordu. Benzer şekilde, eğer genç erkekler doğru olmayan bir davranışta bulunmuşlarsa, herkesin önünde eleştirilirdi. Baskı sertti, çünkü genç olmak suçlamalara cevap vermeyi ve rahat konuşmayı engelliyordu.

Birkaç kez kaldığım ağanın evinde, yeterince sık dua etmediğim için bir kez azarlandım. Daha önce okul öğretmeninin sınıfın önünde yaptığı gibi utandırıldım. Tabii bunu kalabalık bir ortamda yaptı, benim daha rahat konuştuğum yalnız olduğumuz ortamlarda konuyu hiç açmadı. Çünkü bu durumda yeterince etkili olamayacaktı.

Yaşlılar bir erkeğin nasıl olması gerektiği konusunda örnekler verirdi. Gençlerse hareketsiz oturup dinlemek zorundaydılar. Büyüklere konuşurken onlar yalnızca aralarında fısıldaşabilirlerdi. Diz çökerek oturuyorlardı. Duvara yaslanmak ayıptı ve zayıflık ifadesiydi. Böyle gecelerce oturarak, büyüklarının, günlük sorunlarla ilgili tartışmalarını, planlarını dinlerlerdi. Bazen önemli bir karar alınırdı. Ağa, deneyimli yaşlılara danışır, fakat sonunda karar tek başına verirdi. Yaşlılar genellikle eski günlerden, büyük liderlerin kahramanlıklarından söz ederlerdi. Pekçok ağa, yüzlerce şarkı, hikaye ve destan bilen bir aşığı hizmetine almıştı. Kemençe eşliğinde aşk ve savaş şarkıları söylerlerdi. Yılda birkaç kez gezgin derişler de uğrar, erban çalıp ilahiler söyler, şeyhlerin yarattığı mucizeleri överlerdi. Onlar, köy imamının skolostik öğretiminden farklı olarak "evlilik" hüneri kazandıran bir çeşit dinsel eğitim görmüşlerdi. Bazen bu resmi hava bozulur, yaşlılar ve gençler birlikte ortak oyunlar oynarlardı. ("Zilli Misafir" gibi). Bu fonksiyonları hâlâ yerine getirebilen bir diwanxane görmedim. 1960'larda hızlı bir değişim yaşandı. (Yirmili yaşlardaki gençler bile anlatılanları hatırlardı.) Cezire'nin Suriye'de kalan kısımlarında diwanxaneler devletin baskısıyla kapatıldı. Açıkça, Kürt milliyetçiliğinin yuvaları olarak görüldüler. Ancak bu, gerilemelerinin tek nedeni olamaz. Ağalar, konukları özel evlerinde ağırlamaya devam ettiler. Fakat ağırlamalar eskisi kadar sık değildi. Aynı şey Cezire'nin Türkiye'de kalan kısmında da gözlenebilir. Burda, konukevleri hâlâ vardır. Fakat nerdeyse boş kalmışlardır. (Orada bulunduğum yaz, köylüler kış aylarında her akşam gene kullanıldığını söylüyorlardı.)

Diwanxana'ların gerileyişinin altında yatan temel neden, köylülerle

ağaların ekonomik ilişkilerindeki hızlı değişimdir. Tarımın mekanizasyonu (1950'lerde başlayıp 60'larda yayılan), ağaları köylülerin emeğine daha az bağımlı hale getiren yeni üretim ilişkilerini ortaya çıkardı. Ortakçılar topraklarından kovuldular. (En azından bir bölümü). Küçük toprak sahipleri yeni yatırımlar için yeterince toprağı olmayan pekçok ağa gibi, gelişkin makinelere sahip girişimcilere bağımlılaştırarak. Pekçok durumda, toprak sahipleri -ürünün bir miktarına karşılık- topraklarının üzerinde kapitalist işletmelerin kurulmasına izin vermek zorunda hissettiler kendilerini işsiz kalan köylüler, yaz boyunca, (birkaç gün dışında) başka yerlerde, mevsimlik işçi olarak çalışırlar. Yani, köylüler arasındaki toplumsal bağlar giderek gevşedi.⁽⁶¹⁾ Bu da yansımasını diwanxana'nın gerilemesinde buldu.

Bartlı, Güney Kürdistan'da bir başka gerilemeden söz etmişti (1950). Büyük ağalar kente göçmüşlerdi ; orda da diwanxanaları vardı. Fakat köylüler için işlevlerini yitirmişlerdi. Aşiret köylerinde yalnızca bir kesimin kullandığı diwanxanaları vardı. Aşiret bulunmayan köylerde, bazı önemli kişiler bir misafir odasına sahiptiler.⁽⁶²⁾ Bu son durum, yüzyılın başında, Türkiye Kürdistanı için de geçerliydi. Misafir odaları çok bakımlı değillerdi ve sınırlı sayıda kişi tarafından ziyaret ediliyorlardı. Diwanxana'nın sahibi, "**Xanedan**" diye anılıyordu. Xanedan'ın mutlaka ağa olması gerekmezdi. Fakat her xanedan, şekillenmemiş belli bir kesimi etrafında toplayıp harekete geçebilirdi. Orta Kürdistan'da konukevleri nadiren bulunur. Misafirler ağanın evinde kabul edilir ve ağaya yakın köylüler evi düzenli olarak ziyaret ederlerdi.

II-h. Ekonomik Olgular : Ağaya Verilen Haraç

Misafirhanenin bakımı için ağa, genellikle köylülerin katkısını sağlar. Bu oran genellikle mevsimlik ürünün % 10'unu oluşturur. Eğer köylüler büyük sürülere sahiplerse 40 koyundan ya da keçiden birini vermek zorundadırlar. Bu katkı, ağanın toprak sahibi, köylülerin de kıracı olmaları gerektiği anlamına gelmez. Kıracıların ödediği rant ile, misafirhane için yapılan katkılar arasında fark vardır. Aşağıdaki örnek bunun ilginç bir kanıtı sayılabilir.

Türkiye'de Cezire'nin köylerinden Siner'de önceki ağa, aynı zamanda köy topraklarının sahibiydi. 1950'lerdeki yerel toprak reformunda bazı araziler köylülere dağıtılmıştı. Öyleki ağaya ayrılan topraklarla köylülere

ayrılan topraklar ayrırtedilebiliyordu. Yaşlı ağa öldüğünde iki oğlu mirası bölüşmüşler, biri ağa olmuş, diğeri toprakların çoğunu almıştı. Ortakçı köylüler de ürünün, 2/3'ünü, toprak sahibine vermek zorundaydılar; Ortakçı köylü ve küçük toprak sahiplerinin herbiri, net gelirlerinin % 10'unu aynı olarak ağaya köy misafirhanesinin harcamaları için ödemekteydiler.

Bu iki ödeme biçimini birbirinden ayırmak her zaman çok kolay değildir. Toprak sahipleri aynı miktarı (%10) köylülerden rant olarak alırlar. Köyde oturmayan toprak sahipleri örneğinde olduğu gibi bunu başka bir şekilde adlandırmak zordur. Diğer toprak sahipleri de (Suriye Cezi-re'sinde) **rant** adı altında aynı miktarı toplamaktadırlar. (Onlar, köylüleri kovma hakkına da sahiptirler.) Fakat, misafir evini, başka haraç almadan işletmektedirler. Ağanın hakkına tanınan bu ayrıcalık, İslamdaki "sadaka vergisi", zekatla özdeştir ve Irak Kürdistan'ında, öşür de aynı şekilde adlandırılır. (63)

Ağa, bu zekatı muhtaçlara ve imama vermez. Öyleyse gasp mı? Köylüler sadakaları yıllık dağıtmazlar, bu da gasp olduğunu gösterir. Pekçok köy imamı (**mela**) zekatla yaşar; sahip oldukları toprak onları geçindiremez. Bir başka örnek de Şirmax ağalarıdır. Onlar haklarını zorla alırlardı. Köylüler şimdi bile "soğanların bile % 10'unu alıyorlar" diye yakınurlar ve daha da önemlisi "Mela'nın payını bile alıyorlar." deniyor.

Bir Örnek : Balık Aşireti

Leach, haracın koparılması ve konukevinin sorumluluğuna, "köy ağasının işlevsel karakteristikleri" demektedir. O sözü edilen dönemde, Balık köylülerinin topraksız olduklarını ve ağaya ait olduklarını ileri sürmektedir. (64) Eğer bu doğruysa bir istisna olmalıdır. Dağlardaki aşiretlerde küçük toprak sahipliği bir kuraldır. Bu yerlerde yalnızca aşiret mensubu olmayan Kürtler ve Kürt olmayan gruplar ortakçdırlar ve bunlar genellikle aşiretin soy gruplarına tabidirler. (Çoğunlukla da aşiret ağalarına). Leach'ın haklı olarak, ağanın köy sahipliğiyle ilgili bir konuda biraz şüpheleri vardır : Ağanın iddia ettiği, köylüleri, topraklarından çıkarma hakkının akrabalarına da uygulanması biraz zor olmalıdır. (65) Köy ağası, aşiret ağasıyla bağlantılı olan klan ağasıyla ilişkilidir. Leach, üçünün de ayrı ayrı, köyün tek sahibi olduklarını iddia ettiklerine dikkati çekmektedir.

Irak kanunlarına göre aşiretlerin yararlanma hakkına sahip oldukları toprakların çoğu, hâlâ devletin mülkiyetindeydi. Tapu kayıtlarının yakın bir zamanda gerçekleştirilmesi bekleniyordu. (66) Leach, tapu edinme şansının en fazla **klan** ağalarında olduğunu düşünmüştü. Öşürü zorla toplayabilen yalnızca köy ağasıydı. (Balıklar'de , Leach'e göre) Klan ağasına "işe yaradığı oranda" hediye verilir. Klan ağasının başlıca görevleri, küçük çaplı kan davalarında aracılık yapmak, otlaklar ve su sorunuyla ilgili köylüler arasında çıkan anlaşmazlıkları gidermek, boşanma sorunlarıyla ilgilenmek vs. idi. Bunlara karşılık da, davacılar tarafından tazmin edilirdi. (67) Leach zamanında bile bunlar geçmişe karışmıştı. Bu nedenle , geçerliği ancak geçmişe ilişkin bir betimleme olarak dikkate alınabilir. Fakat bazı yerlerde hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Aşiret ağasının fonksiyonları daha da fazladır. O; klanın da, köyün de ağasıdır. Fakat, "Aşiret ağası olarak, otomatikman bütün grubun lideri durumuna geldiği ve dolayısıyla ekonomik kazanımlar elde ettiği savaş zamanları dışında , ciddi işlevleri yoktur." (68)

Aşiretin geride kalan üyeleri, barış zamanlarında, küçük hediyeler biçiminde ödemeler yapmaktadırlar. Çoğu aşirette bu "hediye ödemeleri" Leach'ın farkettiğinden daha çok kurumlaşmıştır. Hicri takvimin iki önemli gününde, (Ramazan ve Kurban bayramlarında) her köyün ağası ya da köy temsilcileri hediyelerle aşiret ağasını ziyaret edip onurlandırır. **Hay**, sunulan bu hediyeler arasında yılda bir kez, her büyük sürüden bir kuzulayıcı koyunun da bulunduğunu belirtmektedir. (69)

Bu uygulama hâlâ bazı aşiretlerde gözlenebilir fakat hediyelerin çoğu basittir. Çoğunlukla da (kaçak) çay ve şekerden oluşur. Balık aşiretinde devlet yönetiminin giderek etkinliğini artırması, ekonomik ve politik gücün liderin elinde toplanmasına yolaçtı. (İngiliz yönetimi döneminde yönetime en sadık liderlerin.) Bu liderlerin bir kısmı devletten maaş alıyorlardı ve bununla birlikte otoriteleri de artıyordu. Bu uygulama durdurulduğunda ağanın nüfuzu hızla azaldı. 1975'te daha fazla devam edemedi. Oğlununsa nüfuzu yoktu. **Şekir** grubu üyeleri, artık aşiret ağasının kalmadığını söylüyorlardı.

Leach'in basitçe anlatmak istediğine göre, üç aşamalı bir hiyerarşi vardır :

a) Yerel anlaşmazlıklarda karar veren, akraba köylülerden öşürü ve

rantı toplayan köy ağası;

b) Köy içi anlaşmazlıkları çözümleyen ve buna karşılık olarak da ödüllendirilen klan ağası;

c) Günlük yaşama ilişkin pek fonksiyonları olmayan, dışarıda aşireti temsil eden aşiret ağası.

Sözkonusu basitleştirme, **Leach**'in liderliğe ilişkin bazı dinamikleri içeren diğer iki gözlemiyle gölgelenmektedir.

1) Aşiret ağasıyla aynı klandan gelen bir ağa, (Aşiret ağasının aynı zamanda klan ağası olduğu yerde) O'nun üstünlüğünü kabul etmedi. Aşiret ağasının O'nun bir "Vassal" olduğunu iddia etmesine rağmen. (Leach 17). Bu ağa, 1. Dünya Savaşında Rus istilacılarına karşı aşireti harekete geçirenin aşiret ağası değil, kendisi olduğunu iddia etti. "Her tarafta, O'nun (bu ağanın) sözde üstlerinden daha büyük, üstün bir insan olduğu kanısı yaygındı." Bu ağa, bölgenin (yalnızca iki evin bulunduğu) en küçük köyünde yaşamıştı, fakat konukseverliğiyle ün salmıştı. **Aşiret ağasının baş rakibi, bir başka klan ağası değil, fakat bu en yoksul köylerden birinin ağasıydı!**

Salt örgütlenme düzeyleri bazında düşünmek (köy, klan, aşiret), gerçek süreçlerin algılanmasını engeller.

2) Balıklarında bazı köy ağaları birden fazla köye "sahiptirler." Fakat köylerden yalnızca birinde yaşarlar diğerlerinde de bir temsilci ya da (aracı) bulundurulur. Bu temsilci haraçları toplardı. Bekçi **çuxa**, **kixa** ya da **köxa** diye adlandırılırdı.

II-1. Farklı Aşiretler Arasındaki Liderlik Durumu

Balık aşiretlerinin toplumsal örgütlenmeleri, Leach'ın anlatımlarındaki kadar katıksız ve sistematik olmasa da diğer aşiretler arasında en basit olanıdır. Bu bölümde, daha kompleks toplumsal örgütlenme biçimine sahip bazı aşiretler anlatılacak.

Mengûr

Mengûr'ler Balık'lerin güneyinde yaşayan bir yarı göçebe aşirettir, bunlarda **köy ağası yoktur**. 1966'ya kadar ,aşiret ağası tarafından atanan bir **kıxa** öşürü (zekat) toplardı.

Merkezi gücün, savunucuları, bütûn klanlardan devşirilmiş ve "emredildiğinde kardeşini bile öldürebilen" kiralık katilleri tarafından perçinlenen ağa için yılın belli dönemlerinde karşılıksız olarak çalışılırdı : (**bêgar**). Bu çalışma, ağanın ovalardaki geniş arazilerinde hasat kaldırma, (aşiretli Mengûrlar dağ eteklerinde yaşar, ovalardaysa, aşiretli olmayan fakat aşiret ağasına bağımlı Kürtler yaşar) ot toplayıp ağanın sürûleri için kışlık yem hazırlama ve inşaat işlerini kapsardı. Bêgarı reddedenler ağanın vekillerince zorla işe koşulurdu.

Klan ağaları da vardı; aralarında bulunduğum Çenarei klanının ağası, Kale Dize ovasında aşiretli olmayan köylülerce toprakları işlenen bir köye sahipti-öğrenebildiğim kadarıyla-. (Aşiretli ya da aşiretsiz) çevre köylerden ortakçılar ürünün % 50 sini ödemek zorundaydılar.

Bu klan ya da aşiret ağası-aralarındaki güç dengesine bağlı olarak-öşürü toplarlardı.

Küçük anlaşmazlıklar köyün yaşlıları tarafından giderilir; daha ciddileri, önce **Eli Axa**'ya getirilirdi. Bu sonuncusu, belirli şekillerde karşılık isterdi. **Edmonds**'a göre; güçlü ağalar (Eli Axa gibi) sık sık suçluları para cezası ödemeye zorlardı. Tabii zarar gören tarafa değil, ağaya. ⁽⁷⁰⁾ İnsanlar çok seyrek olarak resmi bir mahkemeye başvururlardı. Bölgede ünlü bir şeyh de yoktu. Dolayısıyla Eli Axa, bölgede son olarak başvurabilecek yargıç ve aracıydı. Komşu aşiret **Mameş** de bazı sorunları O'na getirirdi. ⁽⁷¹⁾

İki kez güçle ilgili ani değişiklikler oldu. 1958'deki Qasım darbesinden sonra, dikkate değer bir anti-toprak ağası, bir ajltasyon sözkonusuydu, daha doğrusu varlığını hissettirdi. Köyler **öşür** ve **rant** ödemeyi ve **begarı** reddettiler. Öğrencilerden, küçük memurlardan ve aktif köylülerden oluşan küçük birlikler köylerde toprak ağalarını tehdit ettiler. Pekçok zengin şeyh ve ağa İran'a kaçtı. Eli Axa onlardan biriydi. Fırtına dindikten sonra geri dönüp köylüleri yeniden **begar**'a zorladı. Yenilmişti, fakat köy-

lüler ona zekat ödemeye devam ettiler.

Eylül 1961'de Kürdistan savaşı patlak verince harekete katılarak konumunu garantiye almaya çalıştı. Bölgedeki pekçok ağanın zaman zaman yapmaya çalıştığı gibi. Derken , 1966 'da güçlü bir kişiliği olan **Heso Mêrxan, Barzanî**'nin sağ kolu olarak bölgeye kumandan olarak atandı. **Heso**, Behdînan'lı yoksul bir köylünün oğluydu. Ve kendisinin yanında hiç bir otoriteye, ne ağanınki ne de partininkine tolerans göstermedi. Eli Axaya yapılan ödentilere son verip, aynı miktarı vergi olarak nasyonalist harekete aktardı. Köylülerden bazen hareket için çalışmalarını da rica etti -tazmin etmeden-. Batı'daki komutan Eli Şaban da benzer şekilde davran-
dı.

Bu durum elbetteki ağalarda ters bir tutuma yolaçtı. Bazıları, (görünüşte, Eli Axa değil) eski konumlarına yeniden kavuşmak için devletin yanında yer aldılar. Bunlar çömezleriyle birlikte bölgeyi terke zorlandılar ve topraklarının bir kısmı **Heso** tarafından yoksul köylülere dağıtıldı.

Sıradan bir Mengür için küçük bir değişiklik oldu : Qale Dize ovasında tepelerdeki köylerde. Heso, Eli Axa'yla yer değiştirdi. "Kıxa, Mes'ûli dê" (Köyün sorumlu kişisi), (Kürt yönetiminin temsilcilerine verilen ad) olarak yeniden kutsandı. Ve Heso tarafından atanmaya başladı, (olması gerektiği gibi seçilerek değil) ancak yaz otlaklarında, Heso'nun karargâhlarına uzak yerlerde. Eli Axa, süper yargıç ve Mengür'ün diğer aşiretler karşısındaki tek temsilcisi olarak gücünü kullanmaya devam etti.

Yukarıdakilerden de anlaşıldığı gibi, gücün, aşiret ağası, köy ağası ve klan ağası arasında bölüşüldüğü-Balıkler'de olduğu gibi-fazlaca merkezli olmayan bir politik örgütlenme genel bir özellik değildir. Mengürler'de, silahlı bir mayetin varlığı aşiret ağasına, yerel liderlerin zararına, güçlü bir merkezli otorite sağlamaktadır.

Bu silahlı mayet ya da savunucular, önemli bir kurumdur. Aşiret toplumundaki akrabalık anlayışına karşıttır. Çünkü, ağanın adamları eğer ağa emrederse kendi akrabalarına karşı döğüşebilmektedirler. (Sıradan aşiretçiler onlardan ahlaki bir öfkeyle sözederler.) Bu nedenle, bazı yazarlar bu çömez sistemini ^(71a) "aşiret düzeninden feodal düzene tedrici geçişte bir ilk adım" olarak değerlendirtiyorlar. "Feodal" Kürt toplumunun nasıl olduğu sorununun tartışması bana biraz anlamsız geliyor. Fakat

Germenik aşiretlerde, bu tür çömezlerin, (Avrupa feodalizminin özsel bir öneme sahip tohumu niteliğindeki) söz konusu aşiretlerin Roma İmparatorluğu'yla ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıktıkları gerçeğine dikkat çekmek istiyorum. ^(71b) Bu konu, III. Bölüm'de tartışılacak olan hipotezleri gündeme getiriyor.

Pijder

Açık seçik bir tabakalaşmayla ifade olunan bir başka çeşit merkezi organizasyona da **Pijder**'de rastlıyoruz. Burada da, Balık yöresinde olduğu gibi her köy (ya da az sayıda yakın köyler) öşür ödenen kendi ağasına sahiptir. (Elastiki Kürtçe deyimlere göre, 'köyü yiyen'). Ancak burada, köy ağaları köylülerle akrabalık ilişkileri içinde değiller. Hepsi de bir ve aynı soydan gelirler. (İsim babası, 1840'larda yaşamış olan **Mir Awdel Axa** olan Mirawdeli soyu). 1920'lerde bu soyun ciddiye alınabilecek altı kolu vardı. Bunlardan ikisi, büyük reisler sürekli mücadele halindeydi. Bu mücadele büyük reislige aday olanlardan **Babekr Axa**, (1959'da öldü) ve onun 2. kuzeni **Ebbas** (1945'te öldü). Ancak, bazı bölgelerde diğer kollarin üyeleri **bölgesel** gücün önemli bir payına sahiplerdi. Duruma bakılırsa, çatışmalar köy ağasına iletilir ve eğer daha ciddi iseler ailenin yöredeki güçlü kolunun en "yetkin" ağasına iletilirdi. (Bunun köy ağasının sülalesinden olması mutlaka gerekiyordu). Soyun kolları arasındaki sürtüşmeler, 1918'den önce, dış yayılma ile kontrol edilirdi. Önceleri Mirawdeli, yalnızca Nüredini diye adlandırılan bir aşireti yönetirdi. "Sonraları herhangi bir legal adı-sanı olmayan çömezlerini köylere yadılar." ⁽⁷²⁾

İngilizlerin Güney Kürdistan'ı işgalinden sonra, bu yayılma durduruldu (1918/1919). (Fakat 50'lerde yeniden başladı. 71. Not) Şimdi, **Babekr Axa**'yla **Ebbas Axa**, arasındaki çatışma kızışmıştı. İngiliz yöneticilere, yerel Kürt yöneticiliğinin bir prototipi olan Babekr Axa'nın kişiliği çekici gelmişti. ⁽⁷³⁾ Ebbas da eşit ölçüde prototipleşmişti : Güvenilmez ve hain. O'nu bu role zorlayan İngilizlerin büyük destek verdikleri ve her fırsatta, öğütlerine başvurdukları Babekr'le olan rekabetiydi. Kısa bir dolaylı yönetim sırasında bile, diğer bütün bölgeler İngilizlerce, **Qale Dize** ve **Nawdeşt**'se hâlâ Babekr Axa tarafından kontrol ediliyordu. "**Qale Dize**'nin makamı resmi görev yapıyor, fakat aşiretsel politikalarda bir İngiliz konsolosu gibi davranıyordu". ⁽⁷⁴⁾

Bütün aşiret şimdi, Babekr ve Ebbas taraftarları olmak üzere ikiye bölünmüştü. Duruma göre hükümet yanlısı ya da karşıtı tutumlar alan Ebbas ve Babekr yanlıları olarak bölünme soy içindeki sıralınışa göre de-ğildi, basitçe yönetici ailenin iki rakip kolu arasındaydı. Diğer kollar, ba-zen birinin bazen de diğerinin yanında yer alırlardı. -O sırada İngilizlerin konumuna bağlı olarak.-

İngilizler güçlü göründüklerinde Babekr'e katıldılar, prestijlerini yitirdiklerindeyse Ebbas'a. Bütün İngiliz karşıtları, (örneğin, Şêx Mehmûd isyan ederken, Güney Kürdistan'ı yeniden alıp Türkiye Cumhuriyeti'ne katmayı umarak, anti-İngiliz propaganda yapan Türk ajanları) Ebbas ta-rafının desteğini kazanmayı amaçladılar. Çünkü Pijder, bütün Güney Kür-distan'da en güçlü aşiretti ve Babekr İngiliz işbirlikçisiydi. Bu durumda, açıktaki en uygun aday Ebbas'tı. Güç dengesiye her zaman eşitsizdi ve İngilizler Babekr'den yanaydı. (Geçmişte de iki rakipten güçlüsüydü. 1919'da Ebbas yalnızca 500 silahlı adam sağlarken, Babekr 1000 adam toplamıştı.) (75)

Daha sonraki bir aşamada, aşiretsel çatışmalar başka tür çatışma-larla kesildi. Bunlar, ağalarla köylüler ve aşiretli olmayan köylüler arasın-daydı. Aşiret üyeleri arasında bile, yönetici aileye gösterilen bağlılık ve ita-at dereceleri arasında farklar vardı. Büyük olasılıkla Nüredini yaşlılardan oluşan inançlı bir kesim vardı. Diğerleriye, bağımsızlıklarına ve kendile-rinden koparılan haraçlara içerleyenlerdi.

Tam bir bağımlılıktan kaçmayı başarabilen **Mameş** aşireti bile, Pij-der ağalarından hâlâ nefretle söz ederler (71. nota bakınız). Açıktır ki, da-ha şanslı olanlar da benzer duygular taşımaktadırlar. Toprak kayıtlarının ve iddiacılar arasında toprağın gerçek sahiplerinin belirlendiği 1950'lerde, ağalarla bağımlı köylüler arasında şiddetli yasal çatışmalar oldu. Küçük çapta köylü isyanları da gerçekleşti.

Güney Kürdistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi toprak işgalleri yapıldı. Qasım'ın darbesinden sonra, anti-toprak ağası hareket, Pijder üyeleri arasında, büyük destek gördü. Bazı çarpışmalardan sonra, Pijder ağaları İran'a kaçtılar. Kürt nasyonalistleriyle Qessam'ın Arap hükümeti arasında yükselen gerilim, sınıf karşıtlıklarını geri planlara itince geri döndüler. Ağalar bazen, genel milliyetçi duygulardan, anti-toprak ağası duyguları köreltmek için yararlandılar. Ağalar da Kürt değilmiydi? Ancak

geleneksel güçlerini giderek kaybedip , otoritelerini Kürt gerilla kumandanlarına terkettiler. En son 1969'da sadık adamlarıyla birlikte, devletin safına geçip, ulusalcı güçlere karşı savaştılar.

Topraklarının önemli bir bölümü, topraksız köylülere dağıtıldı. Fakat 1970'de sağlanan barıştan sonra, geri dönüp topraklarını geri aldılar. -1970 toprak reformu düzenlemelerine kadar. - (75a)

Yani Pijderlerde belirgin bir tabakalaşma sözkonusuydu : Yöneticiler Mirawdeli soyuna mensup, bağımlı gruplar arasında "orijinal" (Nüredini) tebar, daha yabancı, (ya kendi iradeleriyle katılmış ya da istilayla dahil edilmiş) aşiretlerden ayırabiliriz ve bazı yörelerde, aşiretli olmayan köylülerdi bunlar. (Zorla bağımlılaştırılmış)

Hemewend

Hemewend aşiretinin örgütlenme biçimi çoğu açılardan Pijder'inkine benzer ve belki de daha katı hiyerarşik bir yapıya sahiptir. (76) Bu aşiret önceleri soygunculukla ünlenmişti. İran'dan Osmanlı İmparatorluğu'na geçtiklerinde, yerleşik disiplinli bir orduya sahiplerdi. Yerleşik aşiretli olmayan köylüleri "miskên", "yo'ksul", "hizmetli" diye anarlar. Aşiret (Caflarda olduğu gibi) bir begzade soyu tarafından yönetilirdi. Diğer soyların kendi ağaları vardı. Geçmişte her köy, köy ağası tarafından yönlendirilen aşiret ordusuna asker vermek zorundaydı. (10-15) Bu küçük birimler, çok daha geniş birliklerin başı olan ağaların yönlendirdiği daha genişlerle birleşirlerdi. Ya tek tek ağalar tarafından ya da ortaklaşa baskın grupları oluşturulurdu. Önemli operasyonlarda, merkezi olarak begzade soyunun önderliğinde gerçekleştirilirdi. Miskên köylerinin işgali açıktır ki tek tek ağaların adamlarıyla birlikte savaşarak gerçekleştirdikleri bir olaydı ve sonunda köyler ağaya ipotek edildi.

Adamlarından bazıları, (genellikle akrabaları ve çömezleri) köyde yaşar ve yıllık ürünün bir kısmını ağaya ulaştırırlardı. Belli bir aşamadan sonra, ağanın yerel temsilcileri bu vergileri gaspettiler. Böylece miskênler kendi topraklarının sahipleri değildiler ve aşiret mensupları tarafından kastle bölünmüşlerdi. Teorik olarak belli toprak parçalarından yararlanma hakkına sahiptirlir ve bu hakkı miras yoluyla devredebiliyorlardı. Fakat "bu haklar kolaylıkla ihlal edilebilirdi". (77)

Miskênlerin mutlaka yoksul olmaları gerekmiyordu : Bazı sahipsiz geniş araziler, topraksız tarım işçileri tarafından işletiliyordu. (çoğu yabancı orijinli olan) Hemewend'ler tarafından sömürülmek, aşiretli köylüler için kendi soylarının ağalarınca sömürülmekten daha kötü değildi. Tahılın % 10, 20 si, yeşil sebzelerin 3/4 'ü verilir. Yani miskên köylerinde toplumsal tabakalaşma gözlenebilmektedir : Ağa , Hemewend aşireti mensupları, toprağı işleme haklarıyla miskênler ve tarım işçileri.

Dışsal yönetim etkili olmadan önce, Hemewend'lerle miskênlerin "feodal" ilişkileri karşılıklı yarara dayanıyordu. Sonuncular sömürülüyor fakat diğer aşiretlere karşı korunuyorlardı. Miskênler aynı zamanda, aracılık ederek Hemewend'lerin baskınlardan edindikleri malları pazarda satarak ekonomik yararlar da sağlıyordu. Fakat hükümet gücünü hissettirdikçe bu ilişki karşılığa dönüştü. Hemewend'ler daha fazla baskın düzenleyemediler, tarım yaparak geçinmek zorundaydılar. Büyük olasılıkla bu geçimi sömürüyü arttırarak sağlayacaklardı. Daha üst bir statüye sahip olarak hükümet yetkilileriyle daha iyi ilişkilere sahiplerdi ve miskênlere karşı yönetimi kullanabiliyorlardı. ⁽⁷⁸⁾ Barth, (1950'de) bölgeyi ziyaret ettiğinde, Hemewend'lerle miskênlerin çatışmasının su yüzeyine çıktığına şahit olmuştu. Toprak kadastro çalışmaları yürürlükte olduğu için çatışmalar çok yoğundu. Miskênlerin sonraki köylü eylemlerine katılmalarıyla ilgili somut verileri ne yazık ki toplayamadım.

Dizeyi

İşgal, aşiret dışı köylülüğün bağımsızlaştırılmasının tek yolu değildir, Pijder ve Hemewend örneklerinde gösterildiği gibi. Dizeyi açık bir örnektir. Ekonomik ve politik güç burada, Osmanlıların Erbil'de yönetici olarak kabul ettikleri, 19 yy. yılın başında ve böylece Erbil ovasındaki en verimli toprakları ele geçirmeyi başaran ve yerleşik nüfusu hakimiyeti altına alan Dize'li **Ehmed Paşa**'nın torunlarının elindedir. Ailenin: yarı-göçebe aşiret nüfus üzerindeki hakimiyetinin bu dönemden sonraya mı yoksa daha eskilere mi dayandığı açık değildir. Şurası kesin ki, onlar, aşiret halkınınkinden daha farklı bir orijine sahipler. Yazılı kaynaklar, aşiretli ve "aşiret dışı" unsurlar arasında çok seyrek olarak ayırım yapmaktadırlar. **Hay**'a göre, (1921-77) nüfus 30.000 dolaylarındaydı ve 1920'de yönetici aile 4 rakıp kola ayrılmıştı. Yarı-göçebe aşiretler, ovanın uç bölgelerinde yaşar, yaz mevsiminde dağlara göçerlerdi. ⁽⁷⁹⁾

Miskênler'de ovada ağaya bağlı olarak yaşarlardı. Toprak sahibi olan ağalar Erbil ovasının yarısını sahiplenmişlerdi; sahiplikleri işgalle değil, (Dizeyi aşireti "saygın bir aşiretti ve baskın yapmazdı".) ⁽⁸⁰⁾ fakat Osmanlı imparatorluğu'yla birlikte yaptıkları hilelerle gerçekleşmişti. Bu durum onlara, elde ettikleri topraklara **legal bir sıfat yakıştırma** fırsatını verdi. Devlet organlarının etkin bir şekilde kendilerine yardım etmesinden sonraki gerekliliğini, **Hay** defelarca kanıtlamış bulunmaktadır. Ehmed Paşa'nın en önde gelen ağa ve bir aşiret reisinden çok, başarılı bir esnaf ve kârını bilen bir adam olduğunu da söylemektedir. Aşırı zenginleşmesinin, hile, kurnazlık ve gaspla gerçekleştiğini de eklemektedir. ⁽⁸¹⁾ Sonunda, devlet-karşıtı oldu. Çünkü İngilizler daha az kazanmasına neden olabildilerdi. (Hay'ın da düşündüğü gibi) Daha doğrusu İngilizler rakibi olan **İbrahim Axa**'ya taraftarlar. O'nu, büyük reis olarak görüyorlardı. O dönemde ağalarla miskênler zaten çatışma halindeydiler.

1918'in sonunda, İngilizler işgal etmiş oldukları Güney Kürdistan'da, Güney Kürdistan'ın bağımsız bir Arap devletine dahil olup olmasısıyla ilgili bir nabız yoklaması yaptılar. Musul ve Erbil ovalarıyla ilgili raporlarda şöyle deniyordu:

"Kırsal alanlardaki nüfusun görüşü, onları Türkiye'den bağımsız kıldığımız, fakat toprak sahiplerinin tiranlığından da özgür kılmak zorunda olduğumuz yolundadır. ⁽⁸²⁾ - Ulusal ve sınıfsal duyguların ilginç bir bileşimi. (Hay : 1921:68) "Dizeyi'lerin otoritelere karşı savaşımalarında, ağalara yardım etmeyi reddettikleri " bir olaydan söz eder. Fakat bu sadakatsız Dizeyi'lerin hangileri, aşiretliler mi yoksa miskênler mi olduğu açık değildir. Irak'ta monarşi döneminde, Dizeyi ağaları Bağdat'taki yetkililerle iyi ilişkiler kurarak ağalık konumlarını korudular. 1953'te ciddi bir köylü ayaklanması Erbil ovasını sarstı. Büyük olasılıkla, Irak'ın yakın tarihinde yaşanan en ciddi ayaklanmaydı bu. Korkan ağalar (çoğu zaten kasabalarda yaşıyordu) bölgeden kaçtılar ve sonra ordunun korumasında geri getirildiler.

Ulusal savaşta az sayıda miskên savaşa katıldı (ulusalcı birliklere). Bu durum, yönetici ailelerin bazı üyelerinin harekette liderlik konumuna ulaşmalarından sonra da değişmedi : (Alle , her ateşte birkaç ütü bulunduracak kadar akıllıydı) Ovalarda (asla savaşçı adamlar olmayan) miskênlerin çekingen kaldıkları bir gerçektir. Bazı aşiretli köylüler ve yarı-göçebeler etkin bir şekilde, ulusalcı harekete ya katıldılar ya da karşı

tavır aldılar. Ancak, bu tavır alışlar genellikle ağalarının teşvikiyle ya da öncülüğüyle gerçekleşti. Savaşçı kapasitenin yokluğu yanında, miskinlerin katılmamak için bir başka nedenleri daha vardı : Temel amaçları topraklarının sahibi olmak ve ekonomik olarak rahatlamaktı. İhtiyaçlar, ulusal, kültürel haklardan ya da özerklikten daha acıldı. Bir toprak refarmunun Bağdat tarafından uygulanması, **Barzani** tarafından uygulanmasından daha olanaklıydı. Nedeni ise basitti : **Barzani** açık ovaları askeri yöntemlerle asla savunamazdı.

II-j. Gelişmenin Arkasındaki Güç : Kuzey Cezire'nin Sömürgeleşmesi

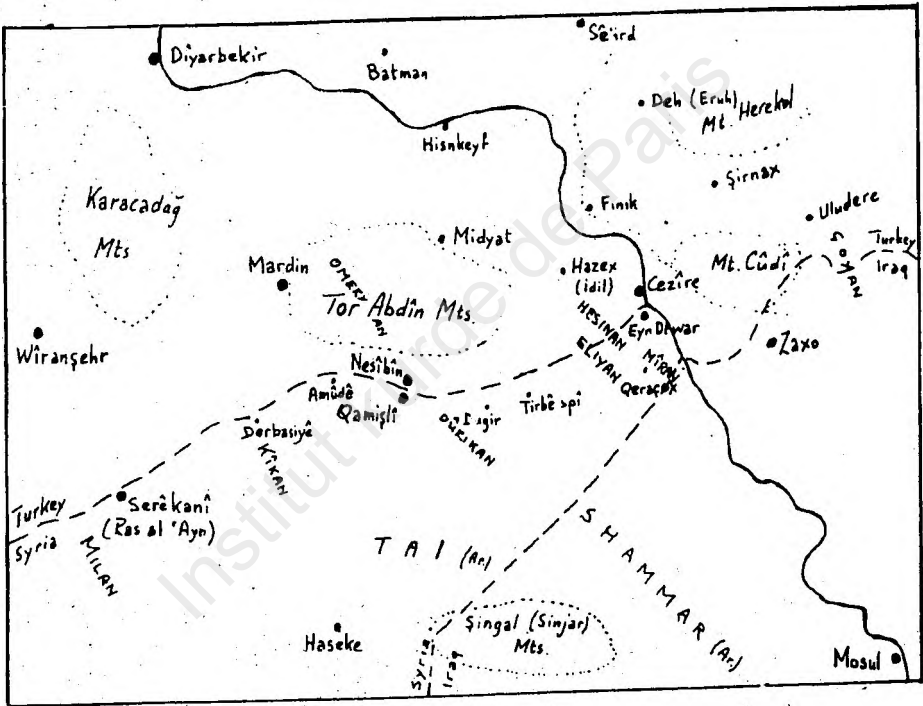
Feodalizmin "katıksız" biçiminin, Avrupa'nın (Batı Avrupa) herhangi bir yerinde değil de, sözkonusu bu üretim biçiminin ve politik örgütlenmenin önceden olduğu gibi bir boşluğa aşılandığı Ortodoğu'daki Haçlı Prenslüklerinde, kendinden önceki üretim ve politik örgütlenme biçimleri tarafından engellenmeden kendi sistematik sonuçlarına varabildiği tartışmaları yapılagelmiştir. ⁽⁸³⁾

Gerçekliklerinin yalnızca katıksız olmayan kanıtlar sunduğu toplumsal örgütlenme biçimlerinin soyut tanımlarının yararlılığı şüphelidir. Ancak, şurası kesin ki, bu Haçlı Prenslüklerini yakından bir inceleme, gerçekte Avrupa feodalizminin mantığına ilişkin anlayışımızı geliştirecektir.

Kürdistan'ın aşiretsel ve yarı -feodal örgütlenmesine ilişkin benzer bir "laboratuvarı"da, Kürt aşiretlerinin sonradan yerleştiği ve daha önceden yerleşilmemiş ya da çok seyrek olarak yerleşilmiş bir alan olan Kuzey Cezire oluşturmaktadır. Son derece bol bulgular karşısında dikkatli olunması gerekir. Fakat aşiretlerin politik yaşamlarına ilişkin bazı dinamikler burda daha bir açıklığa kavuşabilir. Bu bölüm hazırlanırken, 1976'da Cezire'de yapılmış olan çalışmadan yararlanıldı.

Kuzey Cezire'ye yerleşme süreci, verimli toprakların çekiciliğine kapılıp gelen kişiler ve aşiretlerle birlikte hız kazandı. Bu süreç, Türkiye'yle Suriye'deki manda yönetimi arasında 1924'te yürürlüğe giren sınır belirlenmesinden sonra daha da hızlandı. Göçebeler yıllık göçlerini daha fazla sürdüremediler, hatta bazıları sınırın güneyine yerleşti. Türkiye'deki Kürtler'e dönük zulüm, pek çok Kürdü kendi topraklarını bırakıp Suriye'ye gö-

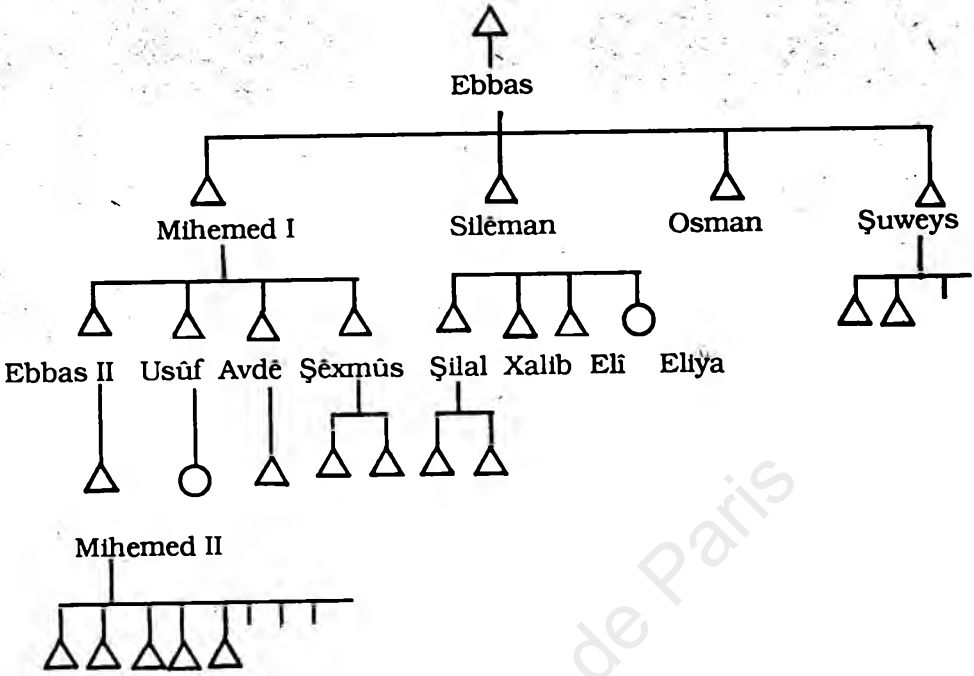
çe zorladı, öyle ki Kamışlı bölgesinde, "bir kasaba, 28 köy, 48 mezra, 29 çiftlik (köy yerleşim birimleri) beş yıldan daha az bir zaman içinde ortaya çıktılar." (86) İlk yerleşenler, Hevêrkan konfederasyonunun göçebe bir aşireti olan Dûrik'lerdi. Bu aşiretin üyelerinin çoğu daha kuzeydeki yazlık otlaklara yakın yerlerde yerleşmişlerdi, fakat hâlâ yılın belli günlerinde ve bayramlarda, reislerine hediye olarak koyun gönderiyorlardı.

HARİTA - 6 : Kuzey Cezîre

Bazıları gelip Cezire'ye yerleşmişlerdi. Aşiret yönetici ailenin ismiyle anılıyordu (Dürük). Bu ailenin ilk yerleşen üyesi **Ebbas**'tı. (Bak Şekil 3) (Kesin olmamakla birlikte, 1850 dolaylarında). İlk toprak kaydı, onun yaşadığı dönemde yapıldı. En büyük üç oğlu adına çok geniş toprakların tapusunu aldı. (En gençleri olan Şuweys henüz doğmamıştı.) Bu topraklar, aşiretin eskiden beri sahip olduğu otlaklardı. Kendilerini Ebbas'a bağımlı sayanlar arasında aşiret mensubu olmayan köylüler kadar başka aşiretlerin mensupları da olmuş olabilir. Öyle görünüyor ki, o dönemde hiç bir Dürükanlı henüz çoğu göçebenin küçümsediği bir uğraş olan tarımsal uğraşa başlamamıştı.⁽⁸⁷⁾ Tanıştığım köylü Dürükanlılar aşirete yeni katılmışlardı. Ebbas ölünce yerini büyük oğlu **Mêhemed** aldı. O döneme kadar aile, Arap aşiretlerinkine benzer bir şekilde örgütlenmiş ve Mêhemed, Arap aşiret reisleri arasında büyük bir ün yapmıştı. Güç ve prestij açısından onların rakipleriydi. Çok masraflı törenler düzenler. Bu törenlerde yüzlerce hayvan kesilirdi. O kadar ki, akan kanlardan küçük çaylar oluşurdu. Bu törenlerde Cezire'nin bütün ileri gelenleri hazır bulunurdu. Araplarda ve Kürtlerde güç ve prestij, askeri gücün ispatı ve cömertlikle kazanılırdı, Mêhemed'in gücü ise daha çok bu cömertliğinden kaynaklanıyordu. Bugün bile, her Arap şeyhinin önünde saygıyla eğilmesi için, torunlarından birinin onun adını anması yeterlidir. Mêhemed'in başka özellikleri de vardı. Yaklaşık kırk kadınla evlenmişti. -sağlam bir müslüman olarak-. Her seferinde dört taneden fazla almamak kaydıyla. Yeni gelinden önce bir diğerini boşanmıştı. Fakat , oğulları yerini alacak yaşa gelmeden önce, genç yaşta öldü. Kardeşi **Sileman** yerini aldı. Sileman, ağabeyinden biraz daha yavaş davranarak yalnızca 14 kadınla evlendi. Ve boşadığı kadınları - 10 kadın-evinde barındırdı. Ailenin diğer kollarında da evlilik ilişkileri çok yoğundu. Dolayısıyla aile hızla çoğaldı. Ancak, ailenin başı dışında kimse, sözü edilmeye değer özel bir gelire sahip değildi. Köylüler, istedikleri yerleri ekip biçmekte serbesttiler.

(Toprak çok genişti) Fakat ürünün % 10'unu ağaya teslim etmek zorundaydılar. Aile reisi bunu, aile üyeleri arasında yeniden dağıtırdı. Böylece cebine birşeyler giren herkes bütünüyle bu akrabalığa bağımlı kalırdı. ⁽⁸⁸⁾ Tabii ki herkes bu düzenlemeye dahil değildi. Yalnızca aile üyeleri. Kuşkusuz Ebbas bu topraklara yerleşirken, her Kürt reisi gibi o da yalnız değildi. O'nunla birlikte bir grup akraba, maiyeti, sürüleri için çobanlar, değişik kökenlerden bağımlı köylüler. (Şekil 3) Bu köylülerin büyük bir bölümü Yakubi Hıristiyanlardı ("Süryani").

ŞEKİL - 3 : Dürîkî Ağalarının (Mala Ebbas) soyağacının bir kısmı

Tor Abdin dağlarında, Ebbas'ın buraya yerleştiği dönemlerde bu Hristiyanların burada yerleşik olup olmadıkları açık değildir. Büyük ihtimalle küçük bir bölümü yerleşik olmalıdır. Diğer birçoğu kalabalık dağlardan inmiş olabilirler. Ebbas onları diğer aşiretlerin (özellikle Şammar aşireti) baskınlarından korumaya başlayınca daha fazla inmediler. Ebbas'ın ikinci oğlu Sileman, bir Hristiyan kıızıyla evlenince (Müslümanlaştırarak) babasının ve dindaşlarının memnuniyetsizliğine rağmen, kendilerine bir gelir kaynağı yaratmak amacıyla, sayısı artan köylüleri, aile toprakları genişledikçe oralara yerleştirmeye başladı.

Abbas'ın yaşadığı Dugir, ailenin reislerinin ikamet ettiği "başkent" olmuştu. Ailenin diğer üyeleri başka köylerde köylülerin başında bulunuyorlardı. Onlar henüz Silêman ve oğulları **Silal** ve **Xalib**'le kan davası ris-

kine girmek istemiyorlardı. Ve geliri sahiplenmeye çalışıyorlardı. Öşür normal olarak köyün ileri gelenine ödeniyordu. (**Rispî, mûxter**; ya ağa tarafından atanıyor ya da köylüler tarafından seçiliyordu.) Ağaya ileten bir kişiydi, bu öyle görünüyordu ki; tam bir kontrol altında olmayan birtakım köylüler de vardı. Rispî, öşür topluyor, fakat ağaya teslim etmek yerine konukevi için biriktiriyordu. Yalnızca bir başka aşiretle çatışma durumlarında, bu aileler Düriki ailesine finansman sağlayacaklardı. (Sonradan Fransız'lara karşı olduğu gibi)

Daha önce de söylendiği gibi Dugir'in dışında yaşayan aile üyeleri öşürü kendilerine maletmiyorlardı. Ancak, Şılal ailenin başına geçince, bazıları çeşitli yollara başvurarak kendilerini O'na daha az bağımlı kılmayı denediler. Aile o dönemde, sabana koşacakları hayvanı olmayan köylülere yönelerek yeni bir ilişki biçimine geçti. Onlara katır, saban ve tohum sağlandı. Bu koşullar ürünün yarısına karşılık sağlanıyordu. Fakat bu köylülerin büyük ağaya da öşür verip vermediği konusunda kesin veriler yoktur. Böyle olsa bile, bu köylüler büyük ağadan çok kendilerine üretim araçlarını veren ağaya bağlıydılar. Anlaşılacağı üzere birincisi çatışmalara yol açan bu yeni gelişmelerden pek memnun değildi. Bu anlaşmazlıklar toprakla ilgili değildi. Toprak hava kadar boldu. Anlaşmazlıkların egemenlikle de ilişkisi yoktu : Yönetici ailenin başı bu alanda kavga vermiyordu henüz. Bunda önemli bir etken, aile üyelerinin aile reisinden bağımsızlaşma isteğiydi : (ağalar arasında) aile dayanışmasının kısıldığı görülüyordu. Bunu mümkün kılan yeni üretim biçimiydi. Aile içindeki çatışma belli bir derecede dönemin kıt olan bir olgusuyla ilgiliydi : İşbölümü. Yeni bir köylülük doğmuştu (ya da bu gerçeklik ilk kez algılanıyordu). (89) Pekçoğu onların efendisi olmak istiyordu. İlginç olan şu ki, ailedeki "isyanlar" **var olan** politik ve ekonomik ilişkileri değiştirmeye çalışmadı. (Öşürü gasp etmeye kalkışmadılar ve Sileman'ın konumuna karşı mücadele etmediler.)

Fakat onlar , **yalnızca geleneksel politikaları yürütmek yerine yeni düzenlemelere giriştiler.** Ancak son elli yıl içinde liderlikle ilgili gözle görülür değişiklikler olmuştur. Düriki'lerin göçebe olduğu sürece ağanın otoritesi, akıllılığı (en azından öyle sanılmaları), adaleti ve askeri başarılarına, kendisine yılda bir hediye ettikleri koyunlara rağmen ekonomik konumu diğerlerinden çok farklı değil. Ağalar genellikle, aşiretin en zenginleri değillerdi. İyi bir ağanın sık sık kurban kesmesi gerekirdi. Fakat Cezire'de tarımın önemi arttıkça, hayvancılığın önemi göreceli ve mut-

lak olarak azaldı. Ağanın konumu da ekonomik olarak ayrıcalıklı bir duruma doğru evrildi. Bu gelişme, ağanın politik gücünü elimine etmese de azaltan Fransız idaresi ve yargı mühakemeleri tarafından hızlandı. Bu nedenle belirleyici olan kriteri tesbit etmek önemlidir. Eğer, ilk atalar belirleyici ise (pratikte olmasa da göçebe ideolojisinde olduğu gibi) Süleyman'ın ölümünden sonra, en büyük oğlu olan II. Abbas'ın yerine geçmesi gerekirdi. Fakat, neden Şilal'in Süleyman'ın yerini aldığını sorduğumda kimse, atalardan söz etmedi. Ebbas'ın neden sırada olduğuna ilişkin primojenture ilkesinden daha farklı nedenler sıraladılar : O (ve kardeşi Şeyhmus da) daha erkekti (mêr), daha cesur ve daha örgütleyiciydi, Şilal'den. Fakat sonuncusu başka özelliklere de sahipti, O, daha akıllı ve cömertti (merd). Ölümünden sonra yerini alan kerdeşi Xalib, bu özellikleri paylaşıyor ve hükümetle nasıl uğraşılacağını iyi biliyordu. Xalib örneğinde de görüldüğü gibi bu, herhangi bir cömertlik değildi : "O kızlarını yeğenlerine, (brazi, erkek kardeşin oğlu) başlık istemeden verir." Tabii bunun en ideal rekabetin ve çekişmelerin uç verebileceği gedikleri kapayabilmektir.

-Fakat onlar yeni düzenlemelere giriştiler. Yalnızca geleneksel politikaları yürütmek yerine, sosyo-politik değişimi başlattılar. 1920'lerde, **Avdê**'nin yaşadığı köyle ilgili bir olay, aile reisinin politik otoritesinin hâlâ tanındığını kanıtladı ve aşiret toprakları üzerinde hâlâ kesin kontrolü olduğunu gösterdi. (Şekil 3'e bakınız) Köy sakinlerinin tümü Hıristiyandı. (Yakubi ya da Süryani). Dûrikan ve diğer Hevêrkanlılar arasında Hıristiyanlar daha az sömürülmekteydi.

-Kürdistan'ın diğer parçalarına oranla, onlar aşiretin üyeleri bile sayılmaktaydılar. Genelde Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler çok içten değildi. Özellikle Fransız egemenliğinde pek çok çatışma ortaya çıktı. Bu dönemde Hıristiyanlar kendilerini daha fazla güvenli hissettiler, sömürüye ve zülme boyun eğmek istemediler.

Dûrikan topraklarındaki bazı köylere bütünüyle Hıristiyanlar yerleşmişlerdi : Fransızlar hiç bir tazminat ödemedi bu köylerden birini istimlak edip köysüzlere verdiler. Büyük olasılıkla, Hıristiyan köyünde yaşayan Avdê'ye köyü, hemen köylülere satmasını emretti. Avdê, bu emre boyun eğip, köyü tümünden sattı, -kendisinin de yaşadığı- ve kazancı Şilal'e teslim etti. Açıktır ki, toprak artık elden çıkarılabilir, yabancılaşabilir (satılabilir) bir mülk olarak algılanıyordu. Fakat **tamamen özel mülk olarak** ⁽⁹⁰⁾ o, artık kollektif aşiret toprağı değildi. Fakat hâlâ, büyük ağa tarafından yö-

netilen yönetici ailenin kollektif mülküydü.

Sonraki gelişmelerle ilgili olarak ele alabileceğimiz isim bir süre kendisine misafir olduğum II. Mehmet'tir. Mehmet, amcası Şeyhmus'un evinde büyümüşü. Çünkü babası 1922'de Fransız'lara karşı savaşırken öldürülmüşü. Fakat son zamanlarda, Şeyhmus'la ciddi çatışmalara girmişü. Kendisine bağımlı bir grup köylüsü vardı. Şexmüs'un, benzer bir konumunu Mehmet de istiyordu. Mehmet amcasını terkedip Dügir'e gitti. Şilal'in reis olarak bulunduğu Dügir'e. Burada yoksul bir köylüye, bir katırla saban verince, Şilal'le ilişkileri bozuldu. Bunun üzerine, Dügir'e bir saat uzaklıktaki bir yere yerleşti. Fakat Dügir'deki akrabaları, O'nu daha uzağa kovmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Yoksulluk ve açlıkla bu zor dönemi, yalnızca, (dayısı olan) ilk kayınbabasının yardımıyla (parasal ve diğer türlü) geçirmeyi başardı. Evini bile bu dayının adamları yaptılar. Sonunda amcası Şexmüs da gelip yakınında bir ev yaptırdı.

Mehmet düşman akrabalar tarafından sarılmış bulunuyordu. Ancak, bir anlaşmaya varıldığında kısa bir ara verilebilirdi. Ve Mehmet, Silēman'ın kızı Eliya'yla evlendi. (Eliya, Şilal'in kızkardeşıydı) Ancak, bir süre sonra yeni anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Mehmet, hırslı bir genç adamdı, otorite için mücadele ediyordu ve yaman bir savaşçıydı. Hiç yılmadan devam etti ve bağımsızlığını kazandı. Evinin yakınında yavaş yavaş bir köy oluşmuşü; Tarım araçları ve hayvan verdiği yoksul köylüler değil fakat "sıradan" köylüler de köyünde yerleştiler. Onları öşüre bağladı. Dügir için değil, kendisi için. Benzer gelişmeler diğer köylerde de gerçekleşmişü. Sonunda Xalib'e gelir sağlayabileceği yalnızca Dugir ve başka bir köy kalmışü. 1952-54 lerde yeni bir toprak kaydı yapıldı ve yeni bağımsızlaşan topraklar yasal onay aldılar. Mehmed'in köyünün etrafındaki bütün topraklar çocuklarının adına kaydedildi. Makineleşmeden ötürü, şimdi kiralıcılarıyla olan ilişkileri de değişmektedir. (1950'lerin ilk yarısında traktör, son yarısında da biçerdöver). Aslında artık tarım için daha fazla köylüye ihtiyaç duymamaktadır. Çünkü artık bütün işlerde, kalifiye işçilerle birlikte gerekli makinaları kiralayabilmektedir. Fakat köylüler gene "O'nun adamlarıdır", onları kolay kolay uzaklaştıramaz. Mülklerinin yarısını, şimdi gerekli araç gereci kiralayarak direkt olarak işlemektedir; diğer yarısı da az ya da çok eşit bir biçimde aynı makinalarla topraklarını işleyen köylüler arasında dağıtılmışü. Köylüler ürünün % 10'nu Mehmed'e vermektedirler. Fakat O, bu köylülerden uygun bir şekilde kurtulmanın

planlarını şöyle yapmaktadır : Toprakları , çocukları arasında bölüşüldüğünde, toprak reformu için tespit edilen tavanın altına düşecektir.

Şimdi de toprak reformundan yararlanacak köylülerin başka yerlerde toprak alacaklarını ummaktadır. Bu değişim başka şeylerde de görülmektedir. Yalnızca Diwanxane kapanmakla kalmadı, ağanın evine de daha az ziyaretçiler gelmektedir artık. Gene de, çatışma durumlarında, eski maiyeti evini sıkça ziyaret etmektedir.

Otoritenin tedrici desentralizasyonu bu bölgedeki aşiretlerde genel bir eğilimdir. Belli bir dönem güçlü bir merkezi otoriteye sahiptiler. Devlet kontrolünün artması ve yönetici ailenin genişlemesinden sonra merkezileşme eğilimleri güçlendi. Fakat bu, eğilimin tersine de dönebileceği anlamını dışlamaz. 1926'da, Türkiye'den Suriye'ye güçlü bir kişiliğe sahip biri gelmiş, "geleneksel" ve "modern" metodları kullanarak gücü kendinde toplamayı başarmıştı. Bu, **Haco**'ydu. Hewerkan'ın en son büyük şefi. Bu aşiretin yakın tarihi ve özellikle **Haco**'nun kariyeri verdiğimiz en son örnek olacak.

Hewerkan Konfederasyonu ve Haco

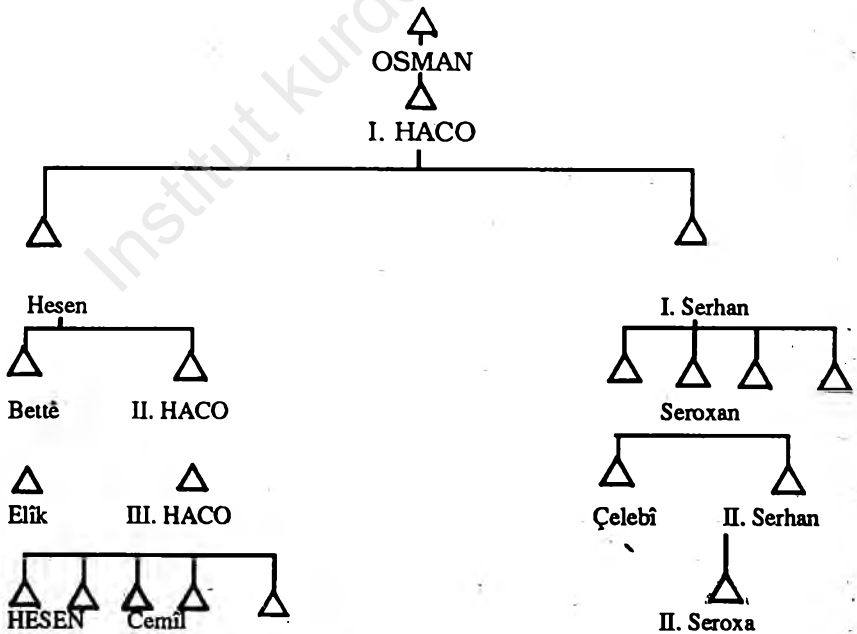
Hewerkan, 24 aşiretli büyük bir konfederasyondur. Bu aşiretlerden bazıları kalıcı olarak aşirete katılmış Hıristiyanlarla birlikte, Müslümanlar ve Yezidilerdir. Hewerkan, Botan Emirliğine bağlıydı. Mir'ler döneminde düzen hüküm sürerken ne aşiretlerarası ne de aşiret-içi kavgaların olmadığı söylenir. Hewerkan, Botan Mir'inin vassalı olan bir reise sahipti. Fakat son mir Osmanlılara yenilip de sürülünce (1847) Emirlik, pek çok aşiret gibi liderlik kavgalarıyla parçalandı.

Hewerkan'ı yöneten ve -şimdi yalnızca adı hatırlanan- ilk hanedan **Mala Şêxê**'ydi; son zamanlar yerini **Mala Remo** aldı. Fakat yiğitliği ve cesareti ile aşiretin diğer alt-gruplarını da kontrolü altına aldı. Oysa torunları, otoriteyi yavaş yavaş bir başka aileye kaptırdı. Elikan alt-biriminden (Bak:Şekil 4) **Mala Osman**'lara. Ailenin etkinliği arttığında Osman ölmüştü. Hesên, yönetimi diğer birkaç alt-bölüme de yaymıştı. Hesên gibi, süper bir yönetici Hewerkan'da bulunamamıştı. Otorite, Mala Elî Remo ve Mala Osman'lar arasında paylaşılmıştı. Sonra, sonuncusu bütün konfederasyonun kontrolünü ele aldığı anda bile onlar, sonradan görme olarak

değerlendirilmişlerdi. Mala Eli Remo daha genel bir saygınlığa sahipti. Mala Eli Remo'ların önünde ayağa kalkmaları ve tersinin olmaması önemlidir. ^(91a) Ve Mala Osman'lar arasındaki anlaşmazlıklarda Mala Eli Remo'ların arabuluculuk yapmaları da dikkate değer.

II. Haco egemenlik alanını bir hayli genişletmiştir ama hâlâ bütün bir Hewerkan'ı kapsamamaktadır. Stratejisi, komşu aşiret Dekşûri'yle ve hiç bir zaman Botan Emirliği'ne bağlanmamış yabancılarla mücadele etmekte. Bu strateji, önemli sayıda Hewerkan'lıyı arkasında toplamakta yardımcı olmuştu. Aynı zamanda Dekşûri'lerin işbirliği yaptıkları Osmanlı yönetimiyle de çatışmaya yol açmıştı. O zamandan beri Hewerkan soyguncu bir aşiret olarak ün salmıştı. 1896'da II. Haco, Dekşûri reisi Cimo'nun kışkırtmasıyla öldürüldü.

Liderlik, -ailenin yeni kolları olan- Elik, Bettê ve Çelebi'ye geçti. Sürekli çatışmalarla, bütün alt bölümleri aileleri etrafında birleştirdiler. Elik, cesur, karizmatik bir liderdi. Aşiretin efsanevi kahramanıydı.

ŞEKİL - 4 : Hewerkan Ağalarının (Mala Osman) soyağacının bir kısmı

Elik, yönetime karşı gerilla hareketine 20 yıl boyunca katılmıştı. Kuzeninin öcünü almak için Cimo'yu kendi elleriyle öldürdü. 1. Dünya Savaşı yenilgisinden sonraki karmaşık günlerde Midyat'ı ele geçirerek bağımsız bir yönetim kurmayı denedi. O döneme kadar, yalnızca Hewerkan'ın büyük çoğunluğunu değil, komşu aşiretleri de yönlendiriyordu. Türkler ve diğer aşiretler tarafından zulmedilen Hıristiyanlar, O'nu koruyucu olarak görüyorlardı. Hıristiyan savaşçılar, güçlenmesine yardımcı oldular. (92) 1919'da Elik, sefalet koşullarında öldürüldü ve aşiretinin birliği bozuldu. Çelebi ve II. Serhan, sahip oldukları 100 kişilik bir maiyetle (maiyet için yüksek bir rakam), Hewerkan'ın bir bölümünü kontrolleri altına aldılar. Bazı bölümler kendi liderlerinin yönetiminde bağımsız kaldılar, diğerleri III. Haco'yu tanıdılar. Haco henüz çok gençti (babasının ölümünden sonra doğmuştu) fakat büyük bir reis olma kapasitesine sahipti.

Cesaretiydi, ne istediğini biliyordu ve elde etmekte de terüdütlü değildi; baskınlarda uzmandı ve iyi bir askeri taktisyendi. Zamanla Çelebi'nin kendisiyle karşı karşıya gelmemeye özen göstererek Çelebi'nin adamlarını rahatsız etmeye başladı. Başlangıçta karşı tarafın merkezi güçlerini değil, kolay üstesinden gelebileceği sempatizan halkasını hedef alıyordu. Örneğin, Çelebi'yi destekleyen fakat O'nun güç merkezinden yeterince uzak bir köy saldırı hedefi olabilirdi. Haco, eğer adamlarının köylülerden çok daha güçlü olduklarına yüzdeyüz emin olabilseydi, sadece saldırıda bulunacaktı. Akıllı bir adam gereksiz risklere girmez ve yükselmekte olan biri, bozguna uğratılmasına izin vermez. Sık sık, silahlı adamlarıyla birlikte bir köyü basar ve bulabildiği hayvanları kaçırdılar. (Bunu ilk duyduğumda, anlayamamıştım, bana bir aşiret reisinin kendi aşireti üzerinde üstünlük sağlaması için yanlış bir yol gibi gelmişti) Ve Haco'nun oğlu Cemil'e babasının sömürsünden çok söz edildiğini söylediğimde ; "Bu sürüleri çaldıklarını mı düşünüyorsun?" diye sorup, sonra da Avrupa'luların bu tür olayları farklı değerlendirdiklerinin farkında olarak, Haco'nun onları ele geçirdiğini, fakat bunun oldukça farklı bir şey olan hırsızlık değil, "**talan**" ("yağma") olduğunu açıkladı. Hırsız gece gelir ve gizlice çalardı; **gerçek erkekler**, açıkça alırlardı. (Meydan okuyarak, en güçlü olduklarını göstererek). Haco yaman bir yağmacıydı ve Çelebi, bütün köylerini yeterince koruyamıyordu. Öyle ki, birçokları birtakım çıkar ilişkileri nedeniyle, Haco'nun maiyetine girmişlerdi. Diğer pekçok köyde de bir kısım köylüler Haco'nun tarafından, diğerleri de Çelebi tarafındaydılar. Bu köyler arasında sık sık gece çatışmaları olurdu.

Köyler, genellikle önceden bölünmüşlerdi. Fakat, Haco'yla Çelebi'nin otorite mücadelesi bu bölünmüşlüğü körüklediğinde ciddi çatışmalar meydana geldi. Ve eskiden beri süregelen karşıtlığa yeni bir gerekçe sundu. ⁽⁹³⁾ Yavaş yavaş ama sürekli biçimde onu Hewerkan'ın büyük reisi olarak tanıyanların sayısı arttı. 1925'e kadar aşiretin aşamalı yapısından da tahmin edilebileceği gibi çoğunluk onu destekliyordu.

O, başlangıçta, kendi maiyeti üzerinde otorite sağlayıp sonra da bunu daha geniş birimlere yaymadı. Bütün alt-grupların hepsinde aynı zamanda etkindi. Kendisine katılan küçük birimleri başkaları izliyordu. Gruplar arasındaki kan davaları, gruplardan birini Haco'ya bağlamak için kullanılıyordu. Ve çok önce bütün konfederasyon üzerinde kontrolü sağlamıştı. Haco , büyük ölçüde politikaya da bulaşmıştı : Ulusalci bir birlik oluşturmaya çalıştı. (Tabii ki kendi liderliğinde)

1925'te çıkan **Şêx Seîd** isyanı bastırılmıştı. İsyanın katılımcıları daha çok kuzeydeki Diyarbekir aşiretleriydi. Türk hükümeti diğer aşiretleri isyancıların üzerine göndermek gibi eski taktiği denediğinde, isyancılara karşı operasyonlara katılan aşiretler arasında Hewerkan da vardı. -Resmi olarak 1921'de teslim olmuştu-. Elik'in ölümünden 1,5 yıl sonra, şimdi artık "soylu" bir aşiretti ve henüz hükümetle karşı karşıya gelmek riskine girmek istemiyordu. Haco ve adamları, itaatli bir biçimde Diyarbekir'e doğru yöneldiler. Fakat isyancıları uzak duracaklarını garantileyerek aynı yılın sonunda isyancıların büyük bir bölümü katledildikten sonra, Kürt davasına ihanet etmenin ayıbını taşımadan geri dönebildiler. Elbette Haco alternatifsiz değildi : İsyana katılabılırdi. (Büyük olasılıkla isyandan haberliydi ve katılmaya çağrılmıştı.) Ancak, isyan planlanmıştı ve başkalarınca yönlendiriliyordu. Kendisi bu durumda en fazla ikincil bir rol oynabilirdi; sanıyorum bu nedenle beklemeye karar verdi.

O'nun zamanı bir yıl sonra geldi. 1926'da Mart ayının ortalarında adamları polisi ve sınır postanesini basular ve bütün hükümet memurlarını kovup , Suriye ve Irak'taki aşiretlerle komşu aşiretlerden acil yardım istediler. İsyan hatalı planlanmıştı ve geriye dönülüp bakıldığında, neyin bu isyanı acilleştirdiği açık değil. Türk misillemesi bu bölgeyi de etkilemiş olabilir, Orta Kürdistan'ın diğer bölgeleri için planlanıp (sakat başarılı olunamamış), benzer küçük çaplı isyanlardan olabilir. Haco'nun Kürt milliyetçiliğine başvurusuna cevap gelmedi. Zaten kontrollü altında olan birkaç aşiret ve diğer aşiretlerden gelip kendisine katılan bir takım kişiler

dışında, (Bunlar arasında Şêx Seîd'in Irak'ta mülteciliği denemiş olan kardeşi de vardı) aşiret reislerinin çoğu katılmaktan korktular. Sonra da Türk ordusu tarafından Suriye'ye çekilmeye zorlandı. Suriye'nin kuzeyi henüz tümüyle Suriye kontrolünde değildi ve Haco'nun adamları sınırdan rahatlıkla girip çıkabiliyorlardı gene. Tai aşireti (Arap) Haco'ya barınak verdi. Böylece , bir süre daha, bir çete grubuyla Türkiye'ye baskınlar düzenleyerek, Türk petrolleri'ne saldırarak, Fransız'larca durdurulana dek "isyancı" olarak kaldı.

Büyük bir reis olarak Fransız'lardan saygı görüyordu. Fakat Kürt ağalarıyla ilişkileri pek iyi değildi. Çünkü çok güçlü bir rakipti. Diplomatik becerisi sonunda O'nu Fransız'lar karşısında Kürt aşiretlerinin tek sözcüsü durumuna getirmişti. Öte yandan, uyguladığı eski yöntemler, geri kalan grupları kontrolü altına almasında destekleyici oluyordu. Diğer ağalar gibi tarımla uğraşmadı. O. bir çiftçi değildi, bir savaşçı ve politikacıydı. Kendisi için bir kasaba inşa ettirmiştir. Fransızlar'la ortaklaşa yapmıştı bunu : **Tirbêspî**. Cezire'ye geldiğinde burada sahip olduğu birşey yoktu. Tirbêspî'yi Düriki ağalarından satın aldı. Köylülerden hiç biri kendisine , öşür vermediler. Fakat son zamanlarda, seyrek de olsa bunu uygulamaya başlamıştı.

Muhtarlar, belli bir miktarın ödenmesinin, gelişigüzel saptanan miktarlardaki ödemelerden daha doğru olacağını düşünüyorlardı. Fakat, Haco'nun adamlarının devam ettiği baskınlarla daha fazla kayıplara uğranılıyordu. Karşıt Düriki ağaları, Haco'nun sonunda bütün çevrenin efendisi olacağı korkusuyla kendi aralarındaki anlaşmazlıkları bir tarafa bırakarak -ki aksi durumda üzerinde anlaşamayacakları birşey kalmayacaktı- bir araya geldiler. Onlar hâlâ Haco'yu alçaklık ve hırsızlıkla suçluyorlardı. Fakat, öyle görünüyor ki, asıl endişe, Haco'nun Fransızlar'la olan ilişkiydi. Örneğin, ne zaman Fransızların işçiye ihtiyaçları olsa, Haco'dan istiyorlardı ve ücretler de ona ödeniyordu. Dolayısıyla pekçok kişiye Haco cazip geliyordu. Politik gücü yükseltmenin böylesi sıradan yolları yanında, (kan davalarında arabuluculuk, baskınlar, devletle iyi ilişkiler vs.) Haco, nüfuzunu arttırmak için hâlâ, 3. bir yola sahipti. (Samimi) bir Kürt ulusalcısı olarak, Xoybûn'un önde gelen üyelerinden biri oldu. (Ararat İsyanı planının büyük bölümünü o hazırladı). Ararat isyancıları, Türk ordusunca tehdit edildiğinde, orduyu şaşırtmak için Güney'de de baskınlar düzenledi. Bütün bunlardan sonra Haco, Kürdistan'ın en güçlü ve nüfuzlu liderlerinden biri olmuştu. Ekonomik ve politik gelişmeler gücünü

azaltmadan önce öldü. Ve anılarda bölgenin son büyük lideri olarak kaldı.

Hewerkan'ın politik örgütlenmesi ilginçtir. Çünkü henüz yeterince açık olarak stabilize olmamıştır : Bir aileden diğerine geçecek (ya da bir alt-birimden diğerine), kurumlaşmış bir merkezi otorite yoktur. Ancak, böylesi bir otoriteyi kurmaya aday iki kişi, aynı aileye mensuptu. Eğer gelişmeler kesintisiz devam etseydi, Mala Osman, Caflarda olduğu gibi begzade ailesi olabilirdi. Gerçek bir politik gücü olmamasına rağmen (kendi alt-birimi olan Erebiya'nın dışında), Eli Remo, Mala Osman'dan daha saygındı.

II-k. Aşiret Mensubu Olmayan Bağımlı Köylülerle Aşiret Mensubu Kürtlerin İlişkileri

Önceki bölümlerde "aşiret-dışı" gruplardan sözedilmişti. Diğerleri gibi Kürt aşiretlerine "feodal" hizmette bulunan Kürtler'den. Aşiretli olmayan Kürtler genellikle topraksızdır ; ortakçı ya da topraksız tarım işçileridirler. "Aşiretli olmayan" terimlerinin de ifade ettiği gibi, aşiret biçiminde örgütlenmiş değillerdir. Politik önemi olmayan gevşek, sığ soylar dışında, akrabalığa dayalı örgütlenmeleri yoktur. Soy içi evliliklere de ciddi bir eğilim yoktur. Ancak bu, aşiretlilerin, aşiretli olmayanlardan kendilerini ayırırken kastettikleri şey değildir. Onlara göre bunlar iki ayrı kastı oluşturmaktadırlar : Efendiler ve hizmetliler, yönetenler ve yönetilenler. ("Eşiret" teriminin tartışıldığı sayfaya bakınız.)

Aşiretliler savaşçıydılar ve çalışmazlar, aşiretli olmayanlar kavgaya, savaşmaya uygun değildiler ve ağalarca emeklerinin sömürülmesi doğaldır. Bir koyun sürüsünden farklı olmayan üreticilerdir. "Sürü" aslında "reyet" in ilk anlamıdır (Arapça : ra'yah). Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi, Kürdistan'da da bu terim bu grupları tanımlamak için kullanılır.

19.yy'da, Kürdistan'ı gezen birçok Avrupa'lı, bu ayrımı yorumlamıştır. Onların tanımlamalarında bu ayrım daha kesin ve daha titizdir. Fakat geçen yarım yüzyılın farklılıkları yumuşattığı kesinlikle doğrudur. Genel olarak aşiretliler, göçebe hayvancılar ya da yarıçoban tarımcıydı. Aşiretli

olmayan köylüler ve zanaatkarlara ekonomik ve politik olarak hükmederlerdi. Bugün aşiretlilerin çoğu yerleşik hayata geçmiş ve tarımla uğraştıklarından ve bu iki kesimde de sınıf karşıtlıkları belirlediğinden farklılık, eskiden olduğu gibi, kesin bir ayırım çizgisi biçiminde değildir. Tartışmak için 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başında yazılmış olan raporlara başvuracağım.

Köylülüğün Aşiretler Tarafından Sömürülmesi

Aşiretli ve aşiret-dışı gruplar arasındaki ilişkilerin doğası, daha doğrusu ikincilerin birinciler tarafından sömürülmelerinin derecesi zamana ve yere göre değişmektedir. Şimdilerde Pervari ve Hekari bölgesinde aşiret-dışı köylülerin yapmak zorunda oldukları tek iş, ağanın sürüleri için kışlık ot biçmektir. Başka işlere zorlanmazlar. Şataq ve Nordüz bölgelerinde, (Hakkari'nin hemen kuzeyinde) aşiretli olmayan köylüler (yerel nüfusun büyük çoğunluğu) kendi topraklarının sahibi olarak görülmezler, ürünün büyük bir kısmını Giravi ağasına, büyük ağalarına teslim etmek zorundadırlar. ⁽⁹³⁾ **Barth**, Güney Kürdistan'da Hemewend aşiretinin aşiretli olmayan köylülerden tahılın % 10-20 sini, sebzelerin 4/3'ünü aldığını gözlemlemişti. Bu miktar diğer ağaların tarım yapan aşiret üyelerinden aldıklarından fazla değildi. Ancak bir fark var. Hemewend ve özellikle de Dizeyi'lerde Miskênler (aşiretli olmayan hizmetlilerin burdaki adlandırılması), toprağa bağlıydılar. Ağa tarafından "sahiplenilmişlerdir" ve bir ağayı bir başkası için kolay kolay bırakmazlar. ^(93.a) Irak'ta şimdi toprakağasına, karşı tutumlara rağmen, Dizeyi ağaları miskenlerinin özgürlüklerini sınırlandırılmamışlardır. Geçmişte aşiretli olmayan köylüler yalnızca serflerdi. **Taylor**, 1860'larda, Botan bölgesindeki köylülerin (Hıristiyanların), ("Zêrkiri" altınıla) üzerinde çalıştıkları toprakla alınıp satılabildiklerini gözlemlemişti. (Taylor. 1865 : 51) 45 yıl önce vatandaşı **Reach**, Silemani bölgesini ziyaret ederken, (Baban prensi tarafından davet edilmişti) günlüğüne : "Aşiretlilerden biri bana, köylülerin yalnızca onlar tarafından kullanılmak üzere yaratıldıklarına inandıklarını söylediğinde, aslında Kürt çiftçilerinin koşullarını yansıtıyordu." (Reach I, 89) diye yazmıştı. **Reach**, onları Büyük ve Küçük Antiller'deki zenci kölelerle karşılaştırıyordu. Bir başka ağa **Reach**'e : "Onlardan hakkımı alıyorum. Zekat olarak ya da başka biçimlerde % 10'nunu alıyorum." demişti. (Reach I, 96)

Etnik Farklılıklar

Bazı durumlarda, bağımlı aşiretli olmayan köylülük etnik köken açısından aşiret ağalarından farklıdırlar. Hıristiyan köylüler bunun en somut örneğidir. Bunlar farklı bir dil kullanmaktadırlar ve farklı bir maddi kültüre sahiptirler .Kürdistan'daki bütün Hıristiyan gruplar Kürt aşiretlerine bağlı olarak yaşamamışlardır : Özerk topluluklar da vardı (Orta Kürdistan'daki Nasturiler) hatta hükmedenler de! Ancak Hıristiyanların çoğu aşiret ağaları tarafından sömürülüp, politik olarak yönetiliyorlardı. Bu Hıristiyan grupların orijinleri ve Kürtler'le ilişkileri pekçok örnekte muğlaktır. İstilacı Kürt aşiretlerince boyun eğdirilen bu Hıristiyan grupların eski nüfusu oluşturdukları şeklindeki varsayım (tarihsel kaynakların gösterdiği), bu etnik gruplar arasındaki ilişkilerde ispatlanamıyor.

İstisnai örneklerden biri Kürtler'le Ermeniler arasında, "Ermeni plato-sundaki" ilişkilerdir. (94) Platonun hemen hemen tamamında önceleri Ermeniler yerleştiler. Özellikle tarımcı kesimleri. Çaldıran savaşından sonra (1514) Pers İmparatorluğu sınırlarında muhafızlık yapmaları için birtakım göçebe çoban Kürt aşiretleri platoya gönderildiler. Ermeni köylülerle, Kürt aşiretler arasında, ilginç bir uyum gelişti. Kışın bu plato çok soğuktu. (Normal : -25°C) Yerli Ermeniler bu koşullara uygun bir barınak tipi geliştirmişlerdi. Yarı yarıya ya da bütünüyle yer altında evler inşa etmişlerdi. Yeni gelen Kürtler doğal olarak böylesi kışlıklara sahip değillerdi. Onlar çadırlarda yaşıyorlardı. Ve görevleri olan sınır bekçiliği, onların güney ve güneybatı yönündeki sıcak alçak yerlere gitmelerini yasaklıyordu. Böylece, kışın Ermeniler'le birlikte yaşamak için buldukları yere gidiyorlardı. Burada sürülerini barındırmak için güvenli, korunaklı evler de buluyorlardı. Yiyecekleri için besin maddeleri ve hayvanları için yem Ermeniler'ce karşılıyorlardı. Onlar da bunu hayvansal ürünlerle aynı olarak ödüyorlardı. Fakat aldıklarından fazla değil. En güçlü ortaklıklara uygun oldukları halde 19. yüzyıl boyunca Kürt-Ermeni ilişkileri bozulmaya başladı. Rus-Türk savaşlarının etkisiyle, Kürtler tarafından Ermeniler'e yapılan baskı arttı. Sultan Abdülhamid tarafından Kürtlerden oluşturulan alaylara, istediklerini çalıp, yağmalama ve hatta istediklerini öldürme yetkisi verildi . (Bkz. Bölüm-III m). Pekçok Ermeni Kafkasya'ya göçtü, çoğu da katliamlarda öldürüldü. Yerlerine Kürtler yerleştiler.

Fakat aşiretlerin hizmetinde olan birçok aşiretli olmayan Kürtler de vardır. Önceki başlıklarda onları Hemewend ve Dizeyi'ler içinde ele aldık. Buralarda onlara "miskên" deniyordu; Kuzey Kürdistan'da da genellikle

"Kurmanç" denir. Daha güneyde Caf topraklarında da onlar "miskên" olarak biliniyorlar fakat geçmişte "gûran" terimi daha yaygındı burada. Bu son terim, İran Kürdistanı'nda kuzeyde Rızaiye bölgesine kadar olan yerlerde hâlâ kullanılmaktadır. Hemen hemen her yerde "reyet" terimiyle aynı anlamdadır. (Ar. ra'yah, çoğulu ra'âyâ) Bütün aşiretsiz Kürtler aşiretlere bağımlı değildir; Diyarbekir ovasının köylüleri, örneğin kentte yaşayan feodal toprak ağaları - ki bunlar Osmanlı bürokrasisinde konumlanmışlardı - tarafından sömürülüyorlardı. Bu aşiretli olmayan Kürtler'le ilgili iki hipotez hemen ortaya çıkıyor :

A- Bunlar basitçe, aşiretsizleşmiş Kürtler'dir : Ataları tarımla uğraşmaya başlayınca tedrici olarak aşiret örgütlenmesinden uzaklaşmışlar ve göçebe çobanlığın askeri yetilerini kaybetmişlerdir. Ve sonra da bir başka aşiretin boyunduruğuna girmişlerdir ya da önce işgale uğramışlar ve işgalciler için ekip-bıçmeye zorlanmışlar ya da aynı aşiretin güçsüz bir kolu olup yerleşmek zorunda kalmış olabilirler. ⁽⁹⁵⁾

B- Aşiretlilerden farklı (etnik bir dil kullanan) bir kitleyi oluşturuyorlar. Daha eski ve yerleşik bir halkı temsil ediyorlar. Bugünkü Kürt kültürü yüksek düzeydeki homojenliğinin yanı sıra, en azından orijin olarak iki farklı kültürün aşılmasının sonucu olabilir.

İlk bakışta , birinci hipotezin daha akılcı görünmesine rağmen, gezginler ve araştırmacılar tarafından durmadan öne sürülen hipotez ikincisidir. En son **Rudolph** (1959) ileri sürmüştür bunu. Bana göre belli açılardan A hipotezinin bir varyantı doğrudur, bazı açılardan da B daha doğrudur; yeniden formüle edilmesi gerekmesine rağmen. Herhangi bir spesifik durumda, bir başka yerde, aşiretsiz köylülüğün farklı orijine sahip olması gerçeği, aynısının burada da geçerli olduğu şeklindeki bir tezi desteklemek için kullanılamaz. Sanıyorum, **Rudolph** bu yanlışın kurbanı oluyor. Orta Kürdistan'a yaptığı seyahatte, yarı-göçebelerle, tam yerleşik köylülerin maddi kültürleri arasındaki farklılıkları ortaya çıkardı. Bu , Güney Kürdistan gözlemleriyle birlikte (eşirêt/gûran farklılığı) onu bir "veberschichtungstheorie" önermeye itmiştir. Bu, B hipoteziyle özdeştir. Hissedilen kültürel farklılıklar rahatlıkla çevresel (ekolojik) faktörlere atfedilmesine ve diğer etnik grupların etkilerine rağmen. Sözelimi bölgede yaşamış olan veya hâlâ yaşayan Ermeni ve Nesturi Hıristiyanlar örneği. (Bu bakış açısı **Hütteroth** tarafından da savunulmuştu. 1961. s. 40-41.)

Köylülerin, göçebelerin saldırgan egemenliğine ya da işgallerine uğradıkları vurgulanmıştır. En iyi bilinen Hemewend örneğidir. Heme-

wend'ler bugünkü topraklarına (Silêmani ve Kerkûk arasındaki) Avrupalıların sık ziyaretleriyle aynı zamanda gelmişlerdi. **Barth**, 1950'de onların köyleri nasıl işgal ettiklerini anılarında belirtiyordu. (cf. p 97/9 ; Barth 1953, s.53-55). Ancak Hemewend biraz lıpık bir aşiretti; geçimlerini öncelikle baskınculukla sağlıyorlardı, çobanlıkla değil. ⁽⁹⁶⁾ Bir başka işgal örneği de Pijderler tarafından veriliyor. Yenilenler arasında aşiretsiz Kürtler kadar aşiretli Kürtler'in de olduğu belirtilmelidir. 3. örnek, yukarıda anlatılan Kürt-Ermeni "yardımlaşma" sına ilginç bir paralellik gösteriyor. **Fırat** (1975), **Xormek** aşiretinin (Erzurum'un güneyindeki Varto yöresindeki yerleşik tarımcılar) göçebe **Cibran** aşireti tarafından nasıl bağımlılaştırıldıklarını açıklıyor. O zamandan beri Cibranlılar kışlarını Xormek bölgelerinde geçiriyorlar ve Xormekliler'i, sürüleri için korunaklı binalar yapmaya zorluyorlar. Xormekler **aşiret** olarak adlandırılıyorlardı, fakat daha çok aşiretsiz olanlara benzeyen Cibranlarla birebir bir karşılık içindeydiler.

Xormek'lerin Alevi olduklarını not etmek yerinde olacak. Ve Cibranlıların da Sünni-Osmanlı İmparatorluğu'yla, Alevilerin Pers İmparatorluğu'yla işbirliği yaptıklarından şüpheleniliyordu ve böylece , onlara yapılan zulüm kolaylıkla açıklanabiliyordu.

Aşiretlilerin aşiretli olmayan köylülere hükmetmesi her zaman işgalle gerçekleşmiş değildir. Bu konudaki devlet müdahalesiyle ilgili iki örnekten sözedilmişti : Dizeyi, Kürt Ermeni "işbirliği". Bu bağımlı köylülerin (köken olarak) aşiretlilerden farklı olup olmadıkları ayrı bir sorudur. Açık-tırki, "etnik farklılık" terimi, totolojiden kaçınılarak yorumlanmalıdır. Kast benzeri, iç evliliklerin yapıldığı gruplardaki ekonomik uzmanlaşmalardan kaynaklanan kültürel farklılıkların ötesinde ele alınmalıdır. "Etnik kökenlerin farklılığı" şeklindeki bir tanımlama, sözkonusu kültürlerin ortak bir orijine sahip olmadıkları, en azından belli bir zaman birbirlerinden bağımsız olarak geliştiklerini vurgulama anlamına gelir. Grupların genellikle farklı diller konuştukları kanıtlanmıştır. ⁽⁹⁷⁾ Güney Kürdistan'daki **Gûran**'lar gibi. Gûranların başlangıçta, ağalarından daha farklı bir etnik gruba ait olduklarına ilişkin bolca kanıt vardır. Fakat gerçek durum, yerleşik , aşiretli olmayan köylü nüfusun göçebe aşiretler tarafından bağımlılaştırılmasından daha kompleksdir. Çünkü , "etnik köken açısından farklı olmak" şeklindeki bir ibare, göçebelerle köylülüğün karşılıklı ilişkilerinin dinamiklerine ilişkin ve daha genişçe tartışacağım, bir ulusun farklı grupların kaynaşmasından oluşmasıyla ilgili olarak çok önemli bakışaçıları sağlar. Gûran'lar üzerine son sözün söylenebilmesi için (henüz) yeterince şey bilinmiyor. Bu nedenle, bilinen gerçekleri özetlemeye girişmeye-

ceğim. (Bu , **Minorski** ve **Hadank** tarafından hayranlık uyandıracak bir şekilde yapılmıştır.) ⁽⁹⁸⁾ Fakat sadece , daha önce farkedilmemiş, şimdiki durumla ilişkili olanlardan söz edeceğim.

II-1. Gûran

Rich'in kendi formüle edişine göre, "yalnızca toprağı işleyen ve aşiretlerden bütünüyle farklı bir etnik kimliğe sahip köylülerin kesinlikle askeri bir fonksiyonları yoktur." (Rich : I , 88) Rich, Silêmanî bölgesi köylülerinin durumuna dikkati çeken ilk Avrupa'lıdır. Köylüler "**Gûran**" diye adlandırılırlardı ve bu Gûran'lar "fizyonomileri ve kullandıkları Kürtçe'yle farkedilirlerd:". (İbid 81) Rich'in bir şeyleri kanstırdığı ve sonraki "uzmanların" bununla ilgili olarak uyardıkları düşünülebilir : Gûran sözcüğü birbiriyle özdeşleştirilmemesi gereken iki ayrı kesimi ifade etmektedir. Bu isim, Güney Kürdistan'da şimdi hepsi de Güney Kürtçesi konuşan bağımlı köylüleri anlatmak için yaygın olarak kullanılmaktadır. Fakat Dalehu'da, Kirmanşah'la Silêmanî arasındaki dağlık bölgede **Gûran** diye adlandırılan geniş bir aşiret konfederasyonu da vardır. Bu Gûran'ların ve komşu grupların Kürtçe'den oldukça farklı olan ve Orta İran dilleriyle (Semmani ve Siwandi gibi) ve Kuzey Kürdistan'da konuşulan Zaza ya da Dimili lehçesine benzeyen bir dil kullandıkları bilinmektedir. ⁽⁹⁹⁾

Gûran bir aşiretler konfederasyonu iken (ve aşiretli olmayan fakat bağımsızlaşmamış gruplar), Gûran'ların bir başka yerde aşiretli olmamaları gerçeğı, bu isim benzerliğinden yola çıkılarak bu iki ayrı topluluğun aynı orijine sahip oldukları şeklinde bir çıkarım yapmayı engellemektedir. Yani **Rich**, "köylü ırkının" farklı bir lehçe kullandığından söz ederken, yalnızca isim benzerliğinden yola çıkmış ve bu isim benzerliğini köylülüğe bağlamış olabilir. Ancak **Rich**, Farsça'yı bilen ve Silêmanî'deyken Kürtçe'yi öğrenmiş olan iyi bir dilciydi. Daha sonra Sine'yi ziyaret ettiğinde (Senandej, İran Kürdistanı'nda dönemin Erdelan valisinin yerleşim yeri) eşrafın Gûrani konuştuğunu farketmişti. Şimdi artık bildiğimiz gibi Gûran (Hewraman), aslında kıbar, edebî bir dildi Erdelan'da ⁽¹⁰⁰⁾. Bu, Silêmanî bölgesinde Gûran köylülerinin konuştuğu lehçeye ilişkin Rich'in gözlemlerini güvenilir kılmaktadır.

(*) İlerideki sayfalarda, yazım şekli aracılığıyla ikisi arasındaki farklılığı belirtmeye çalışacağım : Köylülüğü kastettiğimde başharflı "g" olarak, diğer durumda ise "G" olarak kullanacağım. Şöyle : Birinci durumda "gûran", ikinci durumda "Gûran".

Soane'de de bunu dolaylı olarak destekleyecek kanıtlar vardır. Gûranî şivelerinde "Şehrızori" diye geçen. (Soane, 1912; 382) Şehrızor, Silêmanî'nin güneyinde bir bölgenin adıdır. (İdari anlamda, Kerkük ve Silêmanî'yi de kapsayan bir bölgeyi ifade eder.) Gûran'lar artık Gûranî konuşmazlar. Fakat Güney Kürtçesi tek değildir. Sine'de bu lehçe bütünüyle gerilemiştir. Gûranlar'da bile, lehçeyi konuşan birkaç grup kalmıştır; pekçoğu, Kırmanshah Kürtçe'sinin bir biçimini benimsemişlerdir. **Mckenzie**, Güney ve Kuzey Kürtçe'sinin diyalektlerinin Güneyin lehçeleri üzerindeki güçlü etkisine bağlanabileceğini ileri sürmektedir. (Mckenzie 1961)

Rich, gûranları Kürt sayıp saymamakta tereddütlü görünüyor. Bazen onlara Kürt, lehçelerine de Kürtçe demekte. (Büyük olasılıkla, zamanımızda olduğu gibi, O'nun zamanında da Kürtler arasında kullanıldığına bakarak.) Başka yerlerde de , göçebelere "gerçek Kürt" olarak adlandırmaktadır. Gûranları da köylü "ırkı" diye tanımlamaktadır. Tıpkı **gûran/Gûran** sözcüklerinin ifade ettiği ve birbirleriyle önceden özdeşleştirilmeyecek farklı gruplar gibi. "Kürt" nitelmesi de farklı şekillerde kullanılmaktadır. Avrupalılar genellikle onu salt etnik ve dilsel özelliği anlatan bir sözcük olarak kullanırlar ve doğruluklarını da aynı şekilde algıladıklarını varsayarlar. -Yanlış bir varsayım-. Ortaçağda yaşamış Arap coğrafyacılar, "**Kürt**" sözcüğünü (Arapça çoğulu "**Akrâd**"), ne Arap ne de Türk olan göçebe ya da yarı-göçebe aşiretler için kullanmışlardır. En milliyetçi aşiretler için bile aynı adlandırma söz konusuydu. Şimdilerde pek hesaba katılmayan çok seyrek olarak da Arapça konuşan göçebelere bile "**Akrâd**" diye adlandırılırdı. (Örneğin, Kuzistan'daki aşiretler) ^(100a)

Bu adlandırma, Rich'in göçebelere Kürt demesini sağlayan etkenlerden biridir. Bir Ahle Hak ilahisinde, (Eski Kürtçe, diğer şirler gibi Gûranî değil) "Gûran" ve "Kord" terimlerinin ifade ettikleri anlamların birbirine karşıt olduğunu farkettim. Bu şiiri kendisinden duyduğum kişi (bir Gûran), içeriğini şöyle açıkladı : Bir Kürt çadırda yaşar ve göçer; bir gûran köyde yaşar ve yerleşiktir. Görüldüğü gibi etnik farklılığa değinilmiyor. ⁽¹⁰¹⁾ Fakat bir başka zaman da, tamamen etnik farklılık (ya da dil farklılığı) anlamında ele alınıyordu ⁽¹⁰²⁾ ve Gûranlar Kürtlere dahil ediliyordu.

Hewreman'da oturan (ve Rich'in görünüşlerinin "köylü ırkına" benzediğini farkettiği Gûranlar,) hâlâ Gûranî konuşanlar, yüzyılın başına kadar Kürtlerden farklı olduklarını düşünürlerdi ve Hazar Denizi'nin güneybatısından geldiklerine inanırlardı. ⁽¹⁰³⁾ Hawramiler kendilerini giderek

"Kürt" görmeye başladılar. Kürtler'le ilişkileri de yoğundur : Pekçok evlilikler yapılmakta ve pekçok Hawramî, Kürt milliyetçi hareketine katılmaktadır. Ancak bazı kültürel farklılıklar hala çok belirgindir. Kürt aşiretlerine kıyasla Hawramî topluluğu çok kapalıdır. Son yıllarda kuzeydeki ulusalçı hareketin Hawraman'da da karargâhlarının olmasına rağmen yöre halkının tam desteğini kazanabilmiş değildir. "Kürt" ve "gûran" terimlerinin kullanımındaki karmaşıklık, meydana gelen egemenlik, asimilasyon ve kaynaşma süreçlerinin algılanışını güçleştirmektedir. Tarihsel kaynakların yetersizliğinden değil, aslında yığınla döküman vardır. Fakat her hipotezi, karşıt bir kanıt yanlışlamaktadır.

Rich'e göre konular her zaman basitti : Silêmanî bölgesinde aşiretli-ler azınlıktaydı. (gûran'lar 4-5 kat daha fazlaydılar. Rich, I. 177) Oysa kuzeyde aşiretli-ler nüfusun gittikçe çoğalan bir bölümünü oluşturuyorlardı. Ve daha da kuzeyde Riwandîz bölgesinde hiç "köylü ırkı" bulunmazdı, onun dediğine göre. (İbid. 101) ⁽¹⁰⁴⁾

Bilgilerini , Silêmanî'nin önde gelen aileleriyle sınırladığı gözlemlerine dayandırıyordu. Daha Kuzey'deki Pijder bölgesinden sesleniyordu. Ve böylece dağlık Orta Kürdistan'ın Kürtler'in anayurdu olduğu sonucuna varmıştı. Burada, (yerleşmiş olabilmelerine rağmen) hemen herkes aşiretliydi. Ve Kürtler buradan gelip güneye inmiş ve yerleşik gûran'ların topraklarını işgal etmişlerdi. Kürt Baban Prenslığı varlığını bu işgale borçluydu. İşgal edilen topraklar, prensin akrabalarına haraç olarak verilmişti. Sonunda, aşiret şeflerini yasallaştıran bağımlı gûranların serfleştiği bir çeşit "feodal" örgütlenme ortaya çıkmıştı.

Rich, gözlemediği toplumsal çeşitliliğin (renkliliğin) iki farklı etnik gruptan ileri geldiğini varsaymakta haklıydı. Ancak, eski yazılı kaynaklar gibi, dilsel kaynaklar da , kuşkuya yer bırakmazken, bunların birinin göçebelerden, diğerinin köylülerden oluştuğu konusunda haksız bir basitleştirme yapıyordu.

Gûranî dilinin buraya, Hazar Dentzi'nin güneyinde yaşayan ve kendilerini **Dailami**'lerden sayan insanlar tarafından getirildiğini belirtmektedirler. 14. yy 'dan bu yana coğrafyacılara, bugünkü Güney Kürdistan'da Gûran diye anılan bir topluluğun yaşadığından söz etmektedirler. Birçok kanıt şimdiki Gûranî'leri, Dailami'lere ve Hazar'a bağlamaktadır. Fakat bu, bütün Gûranî konuşanların ve konuşmuş olanların bu göçmenlerin torunları olduğunu göstermez. Bu Gûran'ların aşiret biçiminde örgütlenmemiş oldukları varsayımı kanıtlanmamıştır.

Rich'e göre, "**gûran**" terimi, bağımlılık aşiretsizlik ve köylülüğü ifade ediyordu. ("Kalabalık" anlamını da veriyordu.) Silêmanî'deki aşiretli Kürtler, isteyerek bu anlayışı pekiştiriyorlardı. Rich, Baban beyini methetmeye çalışarak, komşu Erdelan beyinin (İran Kürdistanı'nda bir emirlik, bugünkü Kordestân'a karşılık gelen), "bir gûran" olduğunu ve alay etmenin yanlış olduğunu söyler. Erdelan beyleri gûran'dılar ve Gûranî konuşuyorlardı. (Bunlara, "bağımlı köylü" demek zordu) Bölgedeki bütün seçkinler de gûran'dı. Rich'in sonradan farkettiği gibi (I, 201) pek çok Kürt aşireti bu gûranlara haraç vermekle yükümlüydüler. Rich'in Sine'de gördüğü askerler Kürt değillerdi. (Silemanî'de gûranların savaşmaya uygun görülmedikleri gibi.) Fakat, haşın görünüşlü Hawramiler kesinlikle "köylü ırkına" mensupturlar. Açıkta ki, Erdelan gûranları Baban topraklarında olduğu gibi Kürt aşiretlerinden aşağı kalmıyorlardı. Kürt emirliklerinde olduğu gibi, yöneticilerinin çoğu yabancı orijinliydi. Kendileri dışında başkaları tarafından da övücü sözlerle anılmışlardı. ⁽¹⁰⁶⁾ Rich zamanında bu hanedanlığın egemeni görünen Baban, 16. yy. da, onların vassalıydı. ⁽¹⁰⁷⁾ Erdelan gûranlarının çoğu köylüydü. Ancak Gûranî konuşan bir savaşçı grup da vardı : Hewramîs.

Diğer bir örnek de, Gûran aşiret konfederasyonudur. Bu yüzyıla kadar güçlü kalan liderleri, yerleşik kesimlerdenidir. En azından birkaç üye aşiret kesinlikle Kürttür. (Onlar kendilerini, Gûranî konuşan gûran'lardan ve Ahle Hak'lardan din ve dil açısından ayrı görürler.)

Üçüncü olarak, **Şerefname**'ye göre, Bradost Beyliğine bağlı beyler, (Kürt) Gûranlar'ın torunlarıdır. ⁽¹⁰⁸⁾ Yani birkaç örneğe göre de, Kürt aşiretleri Gûran liderlerine bağlıdır. Eğer bütün Gûran lar köylü olsalardı bu olmaması gereken bir durumdu. Aslında, daha sonra Güney Kürdistan'da Gûran'ların iki katlı bir toplumsal örgütlenmeye sahip olduklarına dair kanıtlar vardır. Aşiret, askerî "kast" ve büyük olasılıkla aşiret-

dışı unsurlardan oluşan bağımlı köylülük.

a) Böyle bir örgütlenme, Hewraman'da hâlâ vardır. Konuştuğum Hewramlılara göre **Hewramanî** için, **Hesensoltani**, **Mistefasoltani** ve **Behrambegî** diye adlandırılan üç aşiretten söz edilmektedir. Bu aşiretlerin isim babaları kardeşlerdir. Aşiret üyelerinin hepsi de "**zevanîn**" dir. (Arapçası çoğul olarak "xan", "yönetici"). Toprak sahibidirler ve topraksız köylülere hükmederler. (Burada "**gûran**" değil "**reyet**" diye adlandırılan Hewramî'ler, kesin olarak ⁽¹⁰⁹⁾ Gûran'dırlar. Dil, fizyonomi ve maddi kültürleri onları Kürtlerden ayırmakta Gûran'lara yaklaşılmaktadır.) Şehrîzor'daki gûran köylülerin horlanmalarının tersine, Hewramî'ler Kürtler arasında dayanıklılıkları ve cesaretleriyle ünlüdürler.

b) İlk kez Mısırlı bilimadamı **Şihab ad-Din al-Umari** Kürtler'i anlatırken (1343) Gûran'lardan söz etmişti : Hemedan ve Şehrîzor dağlarında Kürt diye adlandırılan bir ulusu keşfeder. Gûran' (**al-Kürâniya**) lar güçlü, kavgacı, (jandowa-ra'aya) asker ve köylülerden oluşmuşlardı.⁽¹¹⁰⁾ Bu son nokta, iki kast'lı bir örgütlenmeye işaret ediyor.

c) **Şerefname**, Gûran'larla ilgili açıklayıcı bilgileri pek içermemektedir ; yeterince dikkat göstermemektedir ve birkaç karışıklık vardır bu konuda. Büyük olasılıkla, aşiretler arasında sıkça yapılan karıştırmalar nedeniyle. Fakat, Gûran'lardan söz edildiğinde aşiret ya da aşiretler konfederasyonu şeklinde söz edilmektedir. ("Taife" ve "eşiret" terimleri kullanılır.) Şeref Xan'ın yapıtının girişinde şöyle denir : "Kürt aşiretleri (**tavayafe Kord**) dörde bölünmüştür : **Kirmancı, Lor, Kolhor, Gûran**" ⁽¹¹¹⁾ Eğer dil farklılıklarına göre bu ayırım yapılmışsa doğrudur. İlginç olan şu ki, Gûran'lar aşiretler arasında sayılmakta ve büyük ölçüde aşiretsel olan diğer üç gruba dahil edilmektedir.

d) Gûran konfederasyonu, hakkında en az bilgi verilen grup olarak kalmıştır. Burada yerleşik nüfus, konfederasyonun aşiretlerine bağımlı değildir; aslında konfederasyon'un ilk lideri, (bu bölge Pers İmparatorluğuna bağlandıktan sonra Zohab bölgesinde hükümet yetkilisi olarak bulunan) yerleşik olanlardandı. Üye aşiretlerden bazıları Kürtler'di. Caf aşiretinden kopup Gûran konfederasyonuna giren ilk grup gibi ⁽¹¹²⁾ bu aşiretler Sünnî Müslüman iken, diğer Gûran'lar Ehli-Hak dinine bağlıydılar.

Göçebe **Qelxani** aşireti Gûranî lehçesini konuşur; Tufengci aşireti (yerleşik) ve aşiret-dışı fakat göçebe olmayan Gûranlar Gûranî yerine, Kırmanşah lehçesine benzeyen bir lehçe kullanırlar. Göçebe Gûran'ların kökeni belli değildir. Kürt aşiretleri olabilirler. Gûran topraklarındaki otlaklardan yararlanabilmek için Gûran'lara bağlanmış olabilirler. (Caf'ların yaptıkları gibi) Giderek din dillerini değiştirmiş olabilirler, ya da "gerçek" Gûran da olabilirler. -Bu durum, ilk Gûran'ların aslında aşiret biçiminde örgütlendiklerinin işareti olabilir. -

Qelxani'lerin Ehlî-Hak oldukları gerçeği, önceki olasılığı düşündürebilir. Fakat Müslüman göçebeler de süper şekilde İslamlaştırılmışlardır. Ve diğerlerinin dinsel ayinlerine katılmazlar.⁽¹¹³⁾ Qelxani'ler tipik şarkılar söylerler. Şarkı söyleyişleri, Kürtler'den çok Hewramî'lerininkine benzer. Bu örnek de son olasılığı güçlendiriyor. Yüzyılın başlangıcında, Gûran'ların yarısı hâlâ göçebeydi, geçmişte Gûranların çoğu göçebeydi.⁽¹¹⁴⁾ Bu olgu, bütün aşiretlerin Gûran'laşmış Kürtler olduğu şeklindeki düşünceyi çürütmektedir.⁽¹¹⁵⁾

Sonuç : Gûran ve gûran

Yukarıda anlatılanlardan şu sonuç çıkıyor. En az 14. yy. dan bu yana, Güney Kürdistan'da Gûran diye bilinen Orta-Kuzey İran'dan gelmiş olup Orta İran orijinli bir dili konuşan bir topluluk yaşamaktaydı. Dil, görünüm ve kültür açısından Kürtler'den farklıydılar. Fakat Kürtler gibi yönetici ve askeri birimlerden oluşan aşiret bileşimine ve daha az şekillenmiş bir köylülüğe sahiptiler. Aşiret birliğinde göçebe çoban aşiretlerin de olup olmadığı belli değildir. Dağlı olarak Gûran'lar Kürt'lerle birçok ortak özelliklere sahiptiler. Yalnızca **Şeref Xan** değil, Mısır'lı **Al-Umarî** de onları Kürt saymaktadır. Moğol egemenliğinin sonlarına doğru, dışardan biri, Kürt (?) Baba Erdel⁽¹¹⁶⁾ yönetime geldi. Önceleri bu egemenlik Şehrîzor'la sınırlıydı. Daha sonra torunları Kürtler'i olduğu kadar, ondan da fazla Gûran'ları kontrolleri altına aldılar. Sonradan başka yerlerden gelen Kürtler yavaş yavaş Gûran olan yöneticilerin yerlerini aldılar⁽¹¹⁷⁾ ve buralarda "gûran" adı "köylü" anlamına gelmeye başladı.

Bu gelişmeler geniş bir alanda meydana geldi; İran'da, Herki'lere ait toprakların kuzeyinde, (Rezaiye'nin batısı) köylülerin Gûran diye adlandırılmaları,⁽¹¹⁸⁾ Gûran'ların eskiden çok geniş bir alana yayıldıkları (ya da terimin kullanım alanının genişleyerek diğer bağlı grupları da kapsadığı)

düşüncesini geliştiriyor.

Gûranî konuşulan bölgenin Kendül'de (Kuzey-Doğu Kirmanşah'ta bir vadi; Gûranî lehçesi **Mann** tarafından incelenmiştir) olması Şehrizor ve Hemedan'da bulunmuş olan Al-Umarî tarafından da belirtildiği gibi daha doğuya da yayıldığını düşündürmektedir. Hewraman ve eski Gûranlar Kürtler tarafından bağmılaşdırılmamışlardır. Şimdi mevcut olmayan Gûran konfederasyonu, Gûran beyleri tarafından Kürtler de dahil edilerek oluşturulmuştur.

Gûranların Dinsel Özellikleri

Bu konuda, Gûran konfederasyonu ile ilgili kesin bilgiler yoktur. Daha önce de söylendiği gibi Gûranlar Ahle-Hak dinine bağlıdır. (Kendilerine sonradan katılan birkaç aşiret dışında). Bu, Şiliğin çok uç bir koludur. (Uç diyorum çünkü İslamla çok az ortaklıkları vardır.) Babası Müslüman ve Seyyid olan, Peygamber soyundan gelen Sultan Sohak tarafından yaygınlaştırılmıştır.

14. yy başında, Hemedan'dan gelip Hewraman'a yerleşmiştir. Hewraman, Sultan Sohak'ın öğretisini yaydığı ilk yerdi ve bu çevrenin ilk mabedydi. Sultan Sohak'ın esinlendiği düşüncelerin bilinen pek çoğu bu dönemden daha eski zamanlara dayanır, **İsmailî** etkisi taşır. Bu dinin ilk dönemlerde Lehistan'da çok taraftar bulunduğu bilinmektedir. Ünlü (Lor ?) şair **Baba Tahîr**, (Hemedan'da gömülüdür) bu grupla ilişki içindeydi. Bu ilk dönemde Sultan Sohak'ın Hamedan'lı olması Gûranlar arasında öğretinin kolaylıkla kabul görmesini sağlamaktaydı. Eski Gûran'ların ilişkilerinin bulunduğu **Deylemî**'lerin, Şiliğe büyük eğilim duydukları - özellikle İsmailî mezhebine- bilinmekteydi. ⁽¹¹⁹⁾

Kuzey Kürdistan'da, **Ehl-i Hak**'lara çok benzeyen topluluklar vardır. Orta Türkiye'de milyonlarca Şii Müslüman (Alevî) Türk ve Kürt bulunmaktadır. Bunlar, Türkiye'de her zaman dinsel bir baskı görmüşlerdir. Dinleri, devlet dini olduğu komşu İran'daki gibi hiçbir zaman sistematize olmamıştır. Bu nedenle aşırı eğilimler beslenebilmiştir. Özellikle ulaşılması zor Dersim yöresinde bu durum geçerlidir. ⁽¹²⁰⁾ Burada Ehl-i Hak'ı hatırlatan birçok kavram saptanmıştır.

• *Peygamberin yeğeni ve damadı Alî'nin kutsallığına inanış. (Sünnî Müslümanlar Alî'nin 4. ve son halife olduğunu kabul ederlerken, Şiîler O'nu ilk imam ve peygamberin tek yasal halefi olarak tanır.)*

• *Dünyanın ilahi oluşumu (tanrısal varedilişi) (İsmailî mezhebinin temel kavramı)*

• *Yeniden diriliş inancı*

• *Dinsel ayin, (Cem) çalgılar eşliğinde dinsel şarkıların söylendiği toplantılar. (Dalehû'da "temmir" (tambur), Dersim'de Türk sazı ve bu iki grubun müzikleri de benzerdir.) Bu iki bölgede de benzer hikâyeler anlatılır. (121)*

Dersim Kürtlerinin bir bölümü Zazadır. (**Deylemli**'yi çağrıştıran biçimde kendilerine **Dimli** demektedirler.)⁽¹²²⁾ Kuzey Kürdistan şivelerinden çok Gûranî'ye benzeyen bir dildir. Aralarında başka kültürel benzerlikler de vardır : Gûraniler gibi, özellikle de Hewramî'ler gibi, Dersimliler de (Orta-Deylem'e benzeyen) sert koşulları olan, vahşi bir bölgeye yerleşmişlerdir.

Diğer Kürt'lerden farklı olarak çok gelişmiş bir bahçe kültürleri vardır. Bu benzerlikler Deylemliler'le ortak bir kökene sahip olabileceklerini akla getirmektedir. Zazalar daha sonra batıya göçmüşler, Gûran'lar da Güney-batı'ya. Fakat bu tahmin daha fazla açıklamayı gerektirmektedir :

1) Dış etkilere en uzak kalmış Hewramiler ortodoks Sünnilerdir. Ve Ehl-i Hak olduklarına ilişkin hiçbir ipucu yoktur. (Sultan Sohak, Hewraman'da sıvrılmış ve orada ölmüştür. Fakat, kendisinin en yakın öğrencileri daha güneyde Dalehû da, şimdiki Gûran konfederasyonunun topraklarında gömülmüşlerdir; görüldüğü gibi mezhep Hewraman'da kök salmamıştır.)

2) Aynı şekilde, Zazaların da büyük çoğunluğu ortodoks Sünnilerdir, Alevî değil. Alevî nüfus içinde Zazalar azınlıktadır.⁽¹²³⁾

3) Şimdiki Anadolu Alevileri, Bektaşilikten etkilenmişlerdir. **Hacı Bektaş**, 13 ve 14. yüzyıllarda Anadolu'da yetişmiş olan popüler bir din adamıdır. -O'nunla ilgili olarak anlatılan öyküler, kendisinden 1000 mîl kadar daha güneydoğuda yaşamış olan bir çağdaşı **Sultan Sohak**'inkilere

benzemektedir. Hacı Bektaş adının Ehl-i Hak'lar arasında da bilinmesi ilginçtir; bazıları O'nu Sultan Sohak'la özdeşleştirmektedirler de. ⁽¹²⁴⁾ Bu durum, topraklarından göçtükten sonra Zazalar'la Gûran'lar arasında ilişkiler olduğunu göstermektedir. ^(124a) Birtakım dil farklılığı olan dini gruplar tarafından aracılık rolü oynanmış olabilir. **Bacilan**, toprakları Gûran topraklarının güneyinde olan ve Gûranî konuşan bir aşirettir. İzole olmuş küçük Bacilan grupları, Musul'a kadar olan yerlerde sürgünde yaşamaktadırlar. Dinleri hakkında bilinen, **Ehl-i Hak ateizmine** benzediğidir. ⁽¹²⁵⁾ Diğer bir izole olmuş Ehl-i Hak grubu da Kerkük yakınlarında yaşayan Kakai'lerdi. ⁽¹²⁶⁾ Dinleri oldukça farklı görülen Yezidiler de (gerçek durumlarının az bilinmesine rağmen) köprü görevi yapmış olabilirler. Yezidilerle Ehl-i Haklar arasındaki ilişkinin bazı ipuçları vardır. ⁽¹²⁷⁾ Gûran'ların dinsel anlamda muhalif oluşları bazı bilimadamlarını, Gûran adını "**gebr**" den türetmeye itmiştir : "Zerdüştlük" (gebr-an - gewran - goran) istilacı Müslüman orduları onlara bu adı vermişlerdir. Bu olasılık da yabana atılamaz. Kürdistan'a ilişkin en az bir kaynaktan terim bu anlamda kullanılmaktadır. ⁽¹²⁸⁾ Ancak Ehl-i Hak'ı Zerdüştlükle özdeşleştirmek için yeterince kanıt yoktur. Satana olan saygıları dinsel ikiciliğe olanak tanımamaktadır. Onlara göre satan Şeytan soyundan gelmemektedir. **Minorsky**, Gûran adını Garbarâkan, "hızlı biniciler" teriminden türetmek için birçok argümanlar ileri sürmüştür. Argümanlar, Gûran'larla Hazer bölgesi arasında ilişkiler kurmaktadır. ⁽¹²⁹⁾ **Minorsky** açıkça, coğrafyacıların sözünü ettikleri ve şimdi de aynı adla anılan konfederasyona bağlı Gavbarâkanların bunlarla aynı olduklarını açıkça ilan etmektedir. Bağımlı köylüler olan (gûran) ların da bunlardan tamamen farklı olabileceğini ve bu kelimenin "gebr" den türemiş olabileceğini de varsaymaktadır. ⁽¹³⁰⁾

Gûranlar'la, **gûran**'ların farklı kökenlere sahip olmaları tabii ki mümkündür. Fakat yukarıda gösterilen kanıtlarla, Gûranî konuşan topluluklarla Şehrîzor'un gûran köylüleri arasındaki yakın ilişkilerin reddedilmesi zordur. En azından Gûran konfederasyonunun bazı üyeleri kadar.

Hangi Kürtler Gûran'dır?

Kürt ulusalcılarına göre Gûranların (ve Hewramî'lerle Zazalar'ın) Kürt olduklarına şüphe yoktur. Dilbilimci **Mann**, **Hadank** ve **Mckenzie** kararlılıkla bu görüşü reddetmektedirler. Açıktır ki, dolaylı ya da dolaysız olarak kimlerin Kürt olup kimlerin olmadıklarının tanımlanıp tanımlanamayacağını pek çok farklı yolları vardır. "Ulus" ve "etnik grup" gibi kav-

ramlara, belli özel grupların bir ulus oluşturduğu, diğerlerinin oluşturmadığı gibi, önceden kesin tartışması yapılmayan düşüncelerle varılmıştır. Böylece tanım, bu tür spesifik örneklere uydurulur. Bu konuda keyfiliğin olduğu inkar edilemez.

Belli bir tanımın seçimi direkt politik sonuçlar içerebilir -Örneğin, devletin bir partinin ya da diğer tür örgütlenmelerin ulusal soruna ilişkin davranışlarıyla ilgili.- Bazı tanımlamalar diğerlerinden daha haklı ya da işe yarar mı?

gûran ve Gûran gibi karmaşık bir örnek aydınlatıcı olabilir. Birçok "Ulus" tanımlamaları "**kültürel**" toplulukları kastetmektedir. (ifade edildiği gibi, diğerlerinin yanında, ortak bir dil) Ortak bir **toprak parçası** ve ortak bir **tarih**. Bu kriterlerden hiçbiri tek başına yeterli değildir, ulus nitelenmesi için. Ancak bu kriterler çok katı bir şekilde ele alınmamalıdır, varolan uluslardan hiçbirinde tam bir kültürel bütünlük yoktur. Pekçok sınıfsal, mesleksel ve dinsel alt-kültürler vardır, her birinde. Bazı tanımlar fazlasını da içerir. Din, Ortadoğu'da çok önem verilen kültürel bir unsurdur. Pekçok Kürt, kendilerinden din dışında hiçbir bakımdan farklı olmayan Yezidiler'i Kürt saymaz. Marksistler, bir gruba ulus demeden önce birliğin maddi temelinin olup olmadığına bakarlar. Kürtler için pratik bir önemi olan özel bir tanımlamaya değinilmesi gerekir. Bu tanım, ona dayanılarak birkaç partinin Kürtlerin ulusal varlığını inkâr ettiği ve bu nedenle self-determinasyon hakkının tanınmadığı Stalin'in tanımlamasıdır.

Kültürel, coğrafi ve tarihsel birliğin yanında, bu tanımlamada bir ulus, belli bir derecede ekonomik entegrasyona da sahip olmalıdır. Ve üyeleri birbiriyle, bir başka ulusun üyelerine oranla daha yakın ekonomik ilişkiler içinde olmalıdırlar. ⁽¹³¹⁾ Bu tanımlamaların amaçlarından biri de Rus Yahudilerinin ulusal bir statüye sahip olduklarını inkar etmektir. Bir sosyolog için bütün bu kriterler yeterli olamaz. Sorun, bir grubun kendini bir birlik olarak görüp görmediği ve böyle davranıp davranmadığıdır. (Yalnızca ulus, "an sich" olarak değil, fakat aynı zamanda "für sich" olarak)

Şimdi Gûran konfederasyonuna dönelim yine. Kürt olarak adlandırılabilir mi? Dil kriterine göre yaklaşıldığında, bazı konfederasyon üyesi aşiretler kanıt olarak gösterilebilir, bazıları değil. Benzer şekilde, tarihsel yaklaşımlar da bazılarını Kürt olarak kabul ediyor, bazılarını değil. Bu karşılık önceki gibi değildir. (İlk dönemlerde Gûranî konuşanların bazıla-

rı Kürtleşmiş, Kürtçe konuşanların bazılarında Gûranîleşmiş olabilirler.) Din kriteri, Gûranları üçe bölmüştür. **Ehl-i Hak**'lar (Kürtçe ve Gûranî konuşanlar), **Sünni Müslümanlar** (Kürtçe konuşanlar; bunlar "gerçek Kürt" olabilirler) ve **Şiiler** (Kürtçe konuşanlar).

Ekonomik ilişkiler ölçütü, Gûran'ları Kürt ulusunun ya da Kürt topluluğunun bir parçası yapmaktadır : Konfederasyon kendi içine kapalı bir birlik olarak kalmamıştır ; ekonomik ilişkiler onları çevredeki Kürtler'le kaynaştırmaktadır. Subjektif kriterler onları gene ayrı tutabilir. Pekçok Gûran'ın kendinden Kürt diye sözetmesine rağmen Kürt nasyonalist propaganda onlara hitap etmemektedir. Ancak bunun başlıca nedeni, Fars Hükümetinin onlardan, Kürdistan'ın geri kalan kısmını (İran Kürdistan'ının) korumaları için askeri timler (çirik; "gerilla") oluşturmasıdır. Böylece bir oluşuma yönelebilirler, çünkü kendilerini Kürt olayıyla özdeşleştirmemektedirler. Müslümanlıkla Ehl-i Hak'lık arasındaki zıtlığın da bunda rolü büyüktür.

II-m. Göçebeler ve Köylüler; Aynılar Mı, Farklılar Mı?

Silêmanî bölgesinin gûran köylüleriyle Kürt ağaların farklı etnik kökenlerden olduklarına şüphe yok. (Bu durum, bütün gûran torunlarının Gûran soyundan geldikleri, bütün aşiretlerin de "orijinal" Kürtler olduklarına işaret ediyor olsa da) Buna benzer şeylerin Kürdistan'ın diğer parçalarındaki aşiretli olmayan Kürtler için de ispat edilmesi mümkündür. Fakat, bütün "orijinal" Kürtlerin, eskiden beri var olan, aşiret biçiminde örgütlenmemiş olan yerleşik nüfusların toplulukların topraklarını işgal eden göçebeler olduğu sonucuna varmak yanlış olurdu. Şimdiki köylülüğün ve aşiretlielerin bu iki kesimi temsil ettiklerini öne sürmek de bir başka yanlış değerlendirmedir.

Herşeyden önce bir nüfusun yalnızca çoban göçebelerden oluştuğunu düşünmek zordur. Ancak çok zor koşullarda insanlar hayvansal besinlerle yetinirler. Göçebeler, yerleşik tarımcılarla kendilerine has bir ticari/yağmacılık ilişkilerine sahiptirler. Bazı dış katılımlarla birlikte, büyük çoğunluğunu Med'lerin göçebeler ve yerleşik gruplardan oluştuğu bilinmektedir. Göçebe kesim savaşçıları yetiştirir, her türlü sivil ihtiyaçları görölerek askeri etkinlikleri için olanak yaratılır. Göçebeler ve aşiretli olma-

yan yerleşik köylülük, bazen birbirlerine kapalı kastlar görünümündedirler. Başka yerlere ait bu tür kast engelleri hakkındaki bilgimiz, bu engellerin Kürdistan'da sanıldığından daha az güçlü olduğunu göstermektedir. (133) Bununla ilgili olarak somut kanıtlar az olmakla beraber yok değildir.

1) Gücsüzleşen göçebeler, (fiziksel ihtiyaçların dayatmasıyla) yerleşmeye ve tarım yapmaya zorlanırlar; çok az sayıdaki hayvanla. (Bu sayıya ilişkin tahminler 80 ile 200 koyun arasında değişmektedir. bak. not. 95) Yalnız hayvancılık yaparak yaşamak mümkün değildir.

Rich'e göre 1820'lerde, bütün klan ve soy gruplarıyla birlikte 10.000 çadırın bulan göçebelerle, 3000 aileden oluşan Caşlar yerleştiler. (Rich I, 177). 1920'lerde bu oran daha da yüksekti. Fakat, Edmonds'un da farketmediği gibi yerleşiklik yüzdeyüz değildir. Yerleşik aileler becerebilirlerse göçebelige de dönüyorlardı ya da kazançlı olduğunda. (Edmonds : 1957 : 139 - 156) Aşiret içinde göçebelikten yerleşikliğe sürekli bir geçiş vardı ya da tersi oluyordu. Diğer aşiretlerden birkaçı tam yerleştiler. Rich, Silemani bölgesindekilerin bir listesini vermiştir. (Rich I, 280-281) Bu yerleşik aşiretler giderek aşiretsel örgütlenmelerini yitirebilirler. Özellikle (soy gruplarının politik fonksiyonlarını yitirdikleri) bir başka aşiret tarafından işgal edildiklerinde. Pijder'ler tarafından boyun eğdirilen aşiretlerin konumu, ezilen Miskên'lerin durumuna çok benzemektedir. Onlar benzer bir feodal bağımlılık ilişkileri içinde tutuluyorlardı. Öte yandan, "aşiretli olmayan" köylüler bireysel olarak yada gruplar halinde nüfuzlu aşiretlere katılırlar. Hızlı çoğalan aşiretler, yeni üyelerinin bir kısmını başka aşiretlerden almış olmalıdırlar. Aşiret reisi savaşçıya ihtiyacı olduğunda, askerlerin soyuyla ilgili olarak pek seçici davranmaz. Rich, Siwel aşiretiyle ilgili olarak şunları söylemektedir : "Bunların gerçek orijinleri araştırılabilir, **fakat onlar herşeyleriyle aşirettirler** ve köylülere katılmazlar." (Rich. I. 280, vurgulama bana ait) Oysa Şehrızor'da, 1820'lerde Gûran'ların 4-5 katı aşiretliydi. (Rich I.177) Edmonds'a göre, 1920'lerde bölge nüfusunun (Halepçe : Şehrızor'un merkezi kısmı) 3/4'ü Caş aşiretine mensuptu. 1930'lardaki politik sorunlar ve aynı yıllarda bölgeye musallat olan sınıktılardan ötürü birçok köylü yerlerini, daha güvenli bölgelere gitmek için terketmişlerdi. 1843'te bölgeyi ziyaret eden **Frazer**'in iddiasına göre; (Frazer.-1840, I, 146, 148, 177) ; hâlâ toplam nüfus içindeki aşiretli oranı öylesine kayda değer bir biçimde değişmektedir ki, geçen yüzyılın trajik olayları süresince bazı köylüler aşiretli olmuş olabilir.

2) Daha önce de belirtildiği gibi, pekçok aşiretin lideri "yabancı kökenlidir." Bu, farklı bir biçimde de formüle edilebilir : Pekçok aşiret reisi, başka kökenlerden tebaya sahiptir. Bir aşiret reisine tabi olmak demek, reisin etrafında aşiretli olanlar kadar olmayanların da toplanması ve giderek "gerçek" bir aşiret olmaya yönelmesi demektir.

Bir örnek daha önce verilmişti; (bölüm j) : Kuzey Cezîre'de yerleşik olan Dürîkî ağalarının etrafında oluşturulan aşiret benzeri birim. Bu örnek, yeni üyelerin savaşı değil de köylü olmaları nedeniyle tipiktir. Ancak bu köylüler arasında, orijinal Dürîkî'ler uygun konumlarda görünmemektedirler. 10 yıl öncesine kadar ağalar hâlâ bir tebaya sahiptirler ve onlarsız atla gezintilere çıkmazlardı. Bu teba, yalnızca orijinal Dürîkî'lerden oluşmuyordu; Hristiyanların varlığı da göze çarpmaktaydı.

3) Kürdistan'daki bütün aşiretler, mutlaka aynı kökene sahip olmak durumunda değildirler. Çevrede bazı Kürt aşiretler Türkleşmişken bazıları da Kürtleşmişlerdir. Fakat bu çok açık bir şekilde gözlenebilir bir süreç değildir. Kürdistan'ın bütün bölgelerinde Ermeniler ve Ermenice konuşan Hristiyanlar da yaşamışlardır, (ve hâlâ yaşamaktalar). Bu sonuncular, genellikle bağımlı köylü ve zanaatkârdılar. Onlar, bölgede Kürtler'den önce yaşamış, onlardan daha eski bir topluluk olarak, Kürtler arasında barınak bulmuş ve kendilerini, onlara bağımlı kulmuş ovalı sığınmacılar olarak görürler. (Köken olarak, Hristiyanlaşmış Kürtler olmaları oldukça mümkün olmasına rağmen) kendilerini Kürtler'den din, dil ve üstün teknolojileriyle ayırırlar.

Fakat, **açık fizyolojik bir farklılık yoktur.** Kürdistan'da bulunmuş olan gezginler, Ermeniler ve Kürtler'in birbirlerine benzediklerini gözlemlemişlerdir. Kürdistan dışındaki yerlerde de benzer durum söz konusudur. ⁽¹³⁴⁾

Eskiden Ermeni olup, sonradan bu etnik farklılıkları aşan Ermeni topluluklarıyla karşılaştım. (Türkiye Kürdistan'ında Sêird ile Şîrnax arasında.) Müslüman olmuşlardı ve yalnızca Kürtçe konuşuyorlardı. Bunların içinde aktif savaşan Kürt ulusalcıları da vardı. (Kürtleşmeleri, bir tercih sorunu olmasından çok, 1. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni politikalarının bir sonucuydu.) Ancak, Ermeni kökenli olduklarını söylemekten çekinecek kadar Kürtleşmemişlerdi. (Genellikle ilk beş dakika içinde bunu ifade ederlerdi.) Daha da önemlisi, son

zamanlara kadar, Hıristiyanlardan oluşan gerçek aşiretler vardı :

a) Hekarî'de savaştan ve bağımsız Hıristiyan aşiretliler yaşardı: Asurlular (Nestûriler). Onlar da Kürt aşiretleriyle eşit konumdaydılar ve onlar gibi aşiretli olmayan köylülere hükmederlerdi. Bu köylüler Kürt ve Nestûriydiler : Hekarî'deki aşiretsel yapı hem Kürtler'den hem de Nestûriler'den oluşuyordu. Kürt ve Nestûri aşiretlerin ikisi de Kürtler'e olduğu kadar Nestûri köylülere de egemendiler. ⁽¹³⁵⁾

b) Orta Kürdistan'daki göçebe aşiretlerden en azından biri Ermeniydi. Ermeni Varto'da sözü edilen aşiretlerden ilki **Frödin**'di. **Hütteroth**, 1950'lerin sonlarında, (Kürt) Teyyan'larla birlikte göçüp konakladıklarını ve giderek onlarla kaynaştıklarını yazmaktadır. ⁽¹³⁶⁾

c) Daha önce de sözü edilen Tor Abdin dağlarında yaşayan ve Hewêrkan'lar olup onlara en iyi savaştanları sağlayan (Yakubî) Hıristiyanlar aşiretlerde örgütlenmiş olsalardı, fırsat çıktığında, "aşiretli olmayan" Kürtlerin yapamadığını yapmaları çok mümkündür.

ç) Hıristiyan aşiretler din ve dil farklılıklarından ötürü kolayca ayırdelebilirlerken; aşiretli Kürtlerle "aşiretilişmiş" Kürtleri ayırdelemek aynı derecede kolay değildi. (Soyların kökeni bir ölçüt olabilir fakat güvenilir değildir.)

4) Aşiretli olmayan Kürt köylüler, göçebe işgalciler tarafından basitçe Kürtleştirilmiş değildirler. Olgular göstermektedir ki, yukarda sözü edilen Nestûri aşiretleri yalnızca aşiretli olmayan Nestûri köylülere değil, fakat aşiretli olmayan Kürt köylülere de egemendirler. Eğer bu sonuncular köken olarak Kürt olmayan gruplar idilerse, Nestûriler bunları nasıl Kürtleştirebildiler? (Çeşitli açıklamalarda bulunmak tabii ki mümkündür, fakat biraz zorlama olur.) Diyarbekir ovasında, Kürt aşiretlerince hükmedilmeyen bir aşiretli olmayan Kürt nüfus vardır. Önceleri Osmanlı memurları olan ve şehirde yaşayan toprak ağalarının Kürtleştirilmiş olma olasılığı bir hayli düşüktür.

5) Elbette ki, Kürt aşiretlerine bağlanmış olan bütün gruplar aşiretsiz değildir. "Soylu aşiret" aşiretli olmayan köylülük arasında bir ara halkayı temsil eden "yanaşma aşiretler" olgusundan da söz etmek gerekir. Bu tür yanaşma aşiretlerden Pijderler anlatılırken söz edildi. Benzer şekil-

de Caflar arasında da "gerçek" Caflar ve yanaşma soylar diye bir ayırım vardır. Diğer bir örnek de Xormek aşiretidir. Bunlar, belli bir derecede bağımsız bir politik organizasyona sahiptirler. (Fırat, bunlar hakkında, 19. yy. 1ın başıyla 20.yyılın sonunu içeren bir dönemi kapsayan güvenilir bilgiler vermektedir.) Xormekler, köylüydüler, ve uzun bir zamandan beri yerleşiktiler. (Bazı Xormek'lilerin davar sahibi olup, yazın dağlardaki otlaklara gitmelerine rağmen). Fakat göçebe Cibran aşiretinin adamları tarafından kolayca boyunduruk altına alındılar. Konumları, aşiretli olmayan köylü gruplarından çok farklı değildi. Ancak onlar hâlâ, bölgedeki benzer köylü gruplarından ayrı tutulurlar (Lolan, Erdelan) ve tanınmış yönetici, ayrıcalıklı ailelere sahiptirler. İlk olarak, I. Dünya Savaşı yıllarında kendilerine Osmanlılar tarafından silah verildi ve milis kuvvetlerine katıldılar. Daha önce, silah kuşanma hakları yoktu, çünkü Aleviydiler. Yeneden aşiretleşme süreci başladı ve egemen Cibran'a karşı bağımsızlıklarını ileri sürmeye başladılar. (V. Bölümde, bu sürecin Kürt ulusal hareketinde oynadığı rol tartışılacak.)

6) Diğer "yanaşma soylar" arasında burada sözü edilmesi gerekenler, Çingene benzeri gruplardır. Bunlar toplumsal statü açısından en alt sırada olanlardır. En alttaki topraksız köylüler bile bunlara tepeden bakarlardı. Bunların çoğu göçebedir. 2-5 hane halkı (Household-ç-) birlikte gezerler. Onarım işleri, kalbur, süpürge. vs. yaparlar ve çalgı çalarlar - (Açık havada çalınan çalgılar.)⁽¹³⁷⁾ Kürtler bu kast- dışı grupla evlilik ilişkilerine girmeyi şiddetle reddederler. Cezire'de bu kast -dışı grup içinde çalgıcılar (motrib) ayrı bir "kast" ı oluştururlar ve diğerleriyle evlenmezler. (qeraçî, "çingene") Çalgıcılar, toplumsal horlanmışlıklarına rağmen, iyi ödüllendirilirler. Kirmanşah'ta Çingene kastı içinde farklı gruplar yoktur. Aynı hane halkı bir başka yerde, uzmanlık konusu olmuş bütün görevleri yerine getirir. Bu grup içinde toplumsal değişim çok sınırlıdır. Davranış özellikleri ve fizyonomik görünüşleri, onları hemen ele vermektedir.

Bazıları toprak satınalıp, köylü yaşamına geçmişlerdir. Şirnağ'taki Kürt ağa (p) ailelerinden birinin çingene kökenli olduğu ve zekice bir politik oyunla, geniş bir köylü kitlesi üzerinde egemenlik sağlamayı başardığı söylenir. Bu öykü doğru olmasa bile, böylesi bir toplumsal değişim olasılık biçiminde algılanabildiğini göstermektedir. Pekçok **motrib** ya da **qeraçî**, şehre göçüp orada inşaat işleri ve diğer tür ayak işlerinde çalışmaya başlamışlardır. Onlar hâlâ horlanmaktadırlar fakat yaptıkları işler, şehirlerdeki Kürt göçmenlerin yaptıklarından farklı değildir ve sonuç olarak

-istekleriyle- asimile olmaktadır.

7) **Rich**, Baban beylerinin aşiretsel kökenlerini sorduğunda birbirini tutmayan cevaplar almıştı. Bu cevaplardan biri "Kurmanç" olduklarını vurguluyordu. Fakat terim burada, Güney Kürdistan'daki aşiretlerden bazıları için kullanıldığı gibi "eşiret" anlamında değil, etnik özelliği belirtmek için kullanılmıştır :

Soane, Kormançların "safkan Kürt olduklarını" yazmıştı. Diğer aşiretler basitçe "**Kord**" olarak adlandırılırlar. ⁽¹³⁸⁾ Kürdistan'da "**Kurmanç**" terimi iki farklı anlamda kullanılır :

a) Kuzey lehçesini ("Kurmançî") kullanan bütün Kürtler'e takılan bir etnik lakab olarak. Zazaca konuşanlar genellikle dışlanırlar. -Kürt sayılmalarına rağmen.- Zazaca'nın Güney ve Güney-doğu lehçesi olmasına karşılık, Kurmançî Kuzeyin lehçesidir.

b) Daha dar bir anlamda ise terim, Kuzeyin bağımlı köylülüğünü anlatmak için kullanılır. Şataq'ın aşiretsiz köylüleri, -Giravî'lerce yönetilen- "Kurmanç" diye adlandırılırlar; bu bağlamda Giravî, "eşiret" ya da "axa" konumundadır.

Şirnağ ve çevresindeki köylerde aşiretsiz (aşiretsizleşmiş) köylüler, "Kurmanç" diye adlandırılırken, onlara ekonomik ve politik olarak egemen olan 4 soy "axa" soyu diye anılmaktadır. (Şirnağ'ı ilk kez ziyaret ettiğimde, hangi aşiretlerin burada yaşadığını sorduğumda, uzunca bir düşünmeden sonra "axa" ve "Kurmanç" diye cevapladılar.) Bu iki (sınıf-benzeri) grup arasında, şiddetli çıkar çatışmaları vardır. Aynı "Kurmanç" terimi, Güneyde aşiret savaşçıları için kullanılır ("Safkan" Kürtler için bile) ve Kuzeyde bağımlı aşiretsiz köylülük için. Daha kompleks bir ilişki, Kürt toplumunun aşiretli ve aşiretsiz katmanları arasındaki ilişkide kendini gösterir.

-Kendisiyle "Miskên", "gûran" ve "Kurmanç" terimlerini tartıştığım bir Kürt arkadaş sonradan, Dizeyilerin yönetici ailelerinden birine mensup, bu konularda bilgi sahibi biriyle konuştuğunda, sözü edilen kişi, Dizeyî bölgesinde (Gûran'ların eskiden yaşadıkları toprakların kuzeyi, dağ eteklerinin ve platoların kenarında, yani Kürdistan'ın merkezinin dışında) bu üç terimin farklı grupları ifade ettiğini söylemiştir :

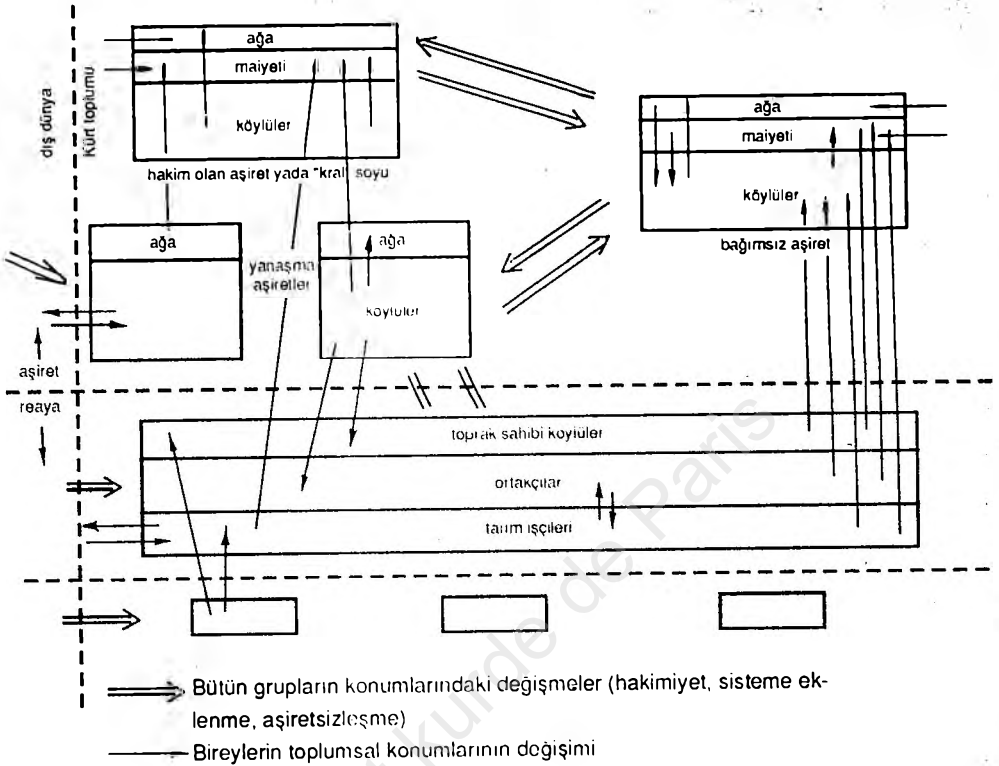
Miskên : Toprağa bağı, toprak ağasına bağımlı topraksız köylüler; Serfler,

gûran : (Topraksız) Günlük işler arayan, nerde ve ne zaman bulursa çalışan tarım işçileri,

Kurmanç : Genellikle bağımsız küçük çiftçiler.

Bu tanımlamalar, daha önce anlatılanlara uymaktadır : 1830'larda, Silemani bölgesinden pekçok gûran köylü kuzeye gitmek için bu bölgeyi terketmişti. Erbil bölgesinde bağımlı köylülük zaten vardı, fakat bunların Gûran'larla ilişkileri yoktu. Böylece burada "gûran" adı, göçmen, topraksız tarım işçileri -fakat bir ağaya bağımlı olmayan- (Bu demek değildir ki, şimdi "gûran" diye adlandırılanların hepsi, Güneyden gelen göçmenler ya da onların torunlarıdır. Terimin anlam alanı genişlemiş olabilir.) O halde Kurmanclar, bu alana yerleşmiş olan aşiretli Kürtlerdir. (Ya da önceden aşiretli olan)

8) Aşiret örgütlenmesinde, komşu güçlü devletlerin belirleyici rollerinin olduğunu belirtme fırsatını birkaç kez buldum. Özellikle, liderlik sorunlarıyla ilgili konularda, aşiretli ve aşiretli olmayan grupların ilişkilerinde devletlerin etkisi vardır. **Rich**, Silemani'de aşiretlilerin "Sipahi", köylülerin de "Reyet" diye adlandırıldıklarını yazar. (Rich. I ; 88) **Sand-reczki**'de daha kuzeyde, Herki'lerde aynı şeyi gözlemlemiştir. Şimdi bu iki terim, ("sipahi" ve "reyet", çoğulu "reaya") Ortadoğu devletlerinde bilinen iki sınıfı ifade eder. Vergi ödemeyen askeri kesimler ve vergi ödeyen (çoğunlukla köylüler), Osmanlı İmparatorluğunda sipahi, bu askeri görevinden dolayı, ("**timar**") adı verilen, üzerinde çalışan köylülerle birlikte bir miktar toprakla ödüllendirilen görevliyi ifade ederdi. Hizmetinin karşılığı olarak, bu köylülerden vergi alırdı. (Tımar sisteminin geniş bir açıklaması için gelecek bölüme bakınız.) Osmanlı yasa kitapları, sık sık, reyanın sipahi statüsünü ele geçirip, timarı sahiplenmesine karşı uyarılarla doludur. Bu da, bu durumun seyrek olmayan bir uygulama olduğunu gösterir -en azından İmparatorluğun bazı bölgelerinde. -Bu nedenle, kast engelinin aşılması çabaları Kürdistan'da bir anomali olmazdı. (Şekil 5)

ŞEKİL - 5 : Kürt toplumunda sosyal tabakalaşma

II-n. Sonuç

Özet olarak, Kürtler'in birbirinden farklı, heterojen orijinleri olsa gerek. Bu topraklarda pekçokları yaşamış ve hiçbir iz bırakmadan silinip gitmişler. Bunların hepsi şimdiki Kürtler'in ataları olmalı. Ancak aşiretlerle aşiretli olmayan köylülüğü, Kürtler'i oluşturan iki grup olarak özdeş kılmak yanlış olacaktır. Hemen her zaman gruplar arasında geçişmeler olmuştur. Bu geçişmelerin yoğunluğu ve yönü o günkü politik ve ekonomik koşullarla belirlenmiştir. Göçebeler köylüleşmiş ve köylüler de göçebeleşmişlerdir. Başarılı liderler etrafında gruplaşmalardan yeni aşiretler ortaya

çıkılmıştır. Bazı aşiretler köylü grupları kadar diğer aşiretleri de bağımlılaştırmışlardır. Soy örgütlenmesi, göçebelerin "doğal", sosyal ve daha az ölçüde savaşçı örgütlenmesidir. Bu soylar genç aşiretlerde göreceli olarak daha sığdır. Çoğunlukla da gerçek fonksiyonlar, birkaç yönlendirici soy etrafında örgütlenmişlerdir. (Pijderler'de ve Omeryanlar'da olduğu gibi.)

Yerleşik bir hayat sürdürenlerde -savaşmayanlarda- bazen soy bağları zayıftır. Özellikle de bu soylar kendi politik işlevlerini yitirip bir başka aşirete bağlandıklarında. Başkalarıyla birleşmemiş, tek grupların konumları aşiretten bağımsız kalmaları ya da aşiretin himayesine sığınmalarıyla değişmektedir. Yerleşik bir aşiretin aşiretli olmayan köylü konumuna gelişi vs. Bireysel değişim daha yaygındır ve çeşitli biçimler altında gerçekleşir.

Bütün bunlar, Şekil-5'te özellenmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AŞİRETLER VE DEVLET

III-a. Kürt Aşiretlerinin Karakteristik Özelliklerine Yeniden Bakış

Bu bölümde Kürt aşiretlerinin çevre devletlerden hangi yollarla, nasıl etkilendiği tartışılacak. Şimdi varolan aşiretlerin, güçlü devletlerle temas kurabilmeleri için gerekli olan sosyo-politik örgütlenmelere ne derecede sahip olduklarını tartışmadan önce, önceki bölümde de değinilen Kürt aşiretlerinin karakteristik özelliklerini yeniden ele almak yararlı olabilir.

1-) Aşiret mensupları kendileriyle, aşiretli olmayanlar arasında bir ayrım yaparlar. "Aşiret" (askeri aristokrasiyi) ifade eder.

2-) Aşiret mensubu olmakla göçebe ve yarı göçebe olmak arasında güçlü fakat bütünsel olmayan bir korelasyon vardır.

3-) Yapısal olarak en karakteristik özelliği aşamalı (segmental) oluşudur. Bu yapı özellikle kandavalarında, grupsal çatışmalarda ve politik liderlerin güç çekişmelerinde açığa çıkar. Bu yapı direkt olarak şunlarla ilgilidir.

4-) Ortak bir ata anlayışıyla. Bazı durumlarda (küçük) ya da "eski" aşiretler ya da alt bölümleri aşiret insanının büyük bir bölümü aslında çok az sayıdaki ortak atadan gelmiş olabilirler. Soyun homojenliği aşağıdaki etkenler dolayısıyla artar.

5-) İç evlilik eğilimi, aşiretin en alt aşamasında, grubunda kendini gösterir. (Amca kızıyla evlilik, gerçek ya da kategorik)

6-) Ortak davranış, aşiret düzeyinde ya da en büyük alt birim düzeyinde seyrek olarak görülür.

7-) Ekonomik birimler (hane halkından daha üst düzeydeki) yarı göçebeler için kamp grubu, yerleşik ve göçebe aşiretler için ise köydür. Bu sonuncusu genellikle bir aşiretin herhangi bir kolundan oluşur. Birincisi ise düzensiz bir kompozisyona sahip olur.

8-) Toprak birliği ikincil bir öneme sahiptir ve her zaman karakter-

ristik bir özellik olarak ortaya çıkmaz. Aynı aşiretin farklı kolları aynı yerlerde yaşıyor olabilirler. Herhangi bir bölgede iki ya da daha fazla aşiret ve soy tarafından kullanılıyor da olabilir. Bu istisnalar dışında aşiret ve üzerinde yaşadığı toprakla birlikte anılırlar. Biri diğerini ifade edebilir.

9-) Liderlik yapısı aşiretten aşirete değişiklik gösterir. Aşiretlerin çoğu bir büyük reise sahiptir. Fakat işlevleri çok belirgin değildir. Büyük reislerin işlevlerinin geçmişte daha fazla olduğu bellidir. Konumları daha çok savaş ve aşiret içi çatışmalarda bellidir. Küçük aşiretlerde reis (ağa) çoğunlukla sıradan aşiret üyesinin akrabasıdır. Büyük aşiretlerde ise reis yabancı kökenli olabilir.

10-) Bir aşiret ya da alt-birimin şefi, yalnızca politik bir lider değil, fakat aynı zamanda ekonomik ayrıcalıklara sahip biridir. Çoban göçebeler reise yıllık ödentiği aynı olarak öderler (birkaç koyun). Tarımcı aşiretlerde ödentiler daha dikkate değer ölçüdedir. Bazı durumlarda aşiret ağası, aşiret üyelerini sömüren bir toprak ağasıdır.

11-) Bazı örneklerde, aşiretlilerin davranışlarının asıl nedenlerinin söz konusu aşirete mensup olmaktan çok, belli bir lidere olan sadakatlerine dayandığı açıktır. (Örneğin, güçlü liderler yönetimindeki aşiretlerin hızlı büyümeleri, liderin ölümünden sonra yerini gerilemeye bırakmaktadır.)

12-) Aşiret reisleri nüfuzlarını artırmak ve yaygınlaştırmak için dış güçlerle bağlantı kurarlar. İçteki rekabetler, dışarıda bağlantılar kurulmasıyla sonuçlanır (Diğer aşiretler, politik partilerle).

Bu karakteristik özelliklerden bazıları, çoban göçebeliliğinin özel koşulları ile ilişkilidir. Başka yerlerdeki göçebe aşiretler gibi (önceki) Kürt aşiretler de bu koşullara sahiptirler. Ancak, toplumsal tabakalaşma ve liderlik konusu somut tarihsel koşullar ve olaylardan daha çok etkilenir. Bu bölümde önemli tarihsel olaylar tartışılacak. "Geleneksel" diye adlandırılan yapıları etkileyen hatta ortaya çıkaran olayları 4. ya da 5. yüzyıllarda Kürdistan'da meydana gelen önemli politik değişimleri anlatacağım. Dö-kümanlar, Kürt aşiretlerinin iç örgütlenmelerinin uzunca bir zamandan bu yana çevredeki devletlerle olan ilişkilerinin sonucu olduğunu vurgulamaktadırlar.

Okuduğum yazılı kaynaklardan ve yaşlı Kürtlerle yaptığım konuşmalardan çevre devletlerin aşiretlerinin nasıl etkilendiklerine ilişkin bir takım hipotezler geliştirdim. Bu hipotezleri sunacağım (ya da belki "yorumlar" demem gerekir.). Tarihsel metaryelleri sergilemeden önce (Başlık b, c, d) ilerdeki anlatımlar, tarihsel öyküler, bu hipotezlerin anlatımları gi-

bidirler. Hipotezlerin dayandırıldığı materyallerden yalnızca bir bölümü sunulabildi. Tüm materyaller iki kritere göre seçildi :

1-) Kürt tarihindeki önemli olayları açıklamalıydılar ve Kürt tarihinde önemli roller oynamış mir'lere değinmeliydiler.

2-) Hipotezlerin ilgi alanına giren süreçleri açıklamalıydılar.

Elbetteki materyaller, kendilerinden türetilmiş hipotezleri test etmek için kullanılamazlar. Ancak, görülecek ki hipotezler akla yatkındır. Hipotezlerle çatışan materyelleri keyfi olarak dışlamadım. Materyalleri içerikte yeterince geniş olarak sunmaya çalışacağım. Öyle ki, onlardan başka hipotezler de çıkarılabilsin.

III-b. Kürt Aşiretleri Özerk Birimler Değillerdir

Aşiretin "eski durumu" ("orijinal", "yabancı etkilerden uzak" anlamında) tasavvur edilebilse bile, şimdiki Kürt aşiretlerinin aynı olduğuna dair belirtiler yoktur. Kürdistan'ın en ulaşılmaz ücra köşesinde bile böyle bir "eski aşiret" bulunamaz. Pijder, Hemevend ya da Caf gibi biraz kompleks bir politik örgütlenmeye sahip aşiretler bile bu "eski aşiret"lerden değildirler. Ancak onların daha ilkel birimlerden evrildikleri düşünülebilir, yani onların küçük, şekilsiz çetelerden, yönetsel gücün bütünüyle merkezileştiği ve bu gücün spesifik kurumlarda temsil edildiği devlet aşaması arasında bir geçişi oluşturan evrim aşamasını temsil ettiği düşünülebilir. Böylesi bir evrimci perspektif çekici görünebilir ve bu kullanılarak Kürt aşiretler arasında politik örgütlenme farklılıkları açıklanabilir. Örneğin, toplumsal ve politik örgütlenmelerin daha kompleks biçimleri genellikle, ovalarla dağlar arasındaki geçiş alanlarında, ulaşılması zor vadilerde ve yüksek dağlarda örgütlenmeler basittir. Evrimci yaklaşım, insanı, politik kurumların gelişimini kolaylaştıran ya da yasaklayan faktörleri sıralamaya itebilirdi. Çeşitli evrimsel gelişmelerin rolünü inkar etmememe rağmen, evrimci bakışın Kürt aşiretlerle ilgili önemli bir gerçeğin gözardı edilmesine yol açabileceğini düşünüyorum. **Kürt aşiretleri, yalnızca devleti öncileyen bir aşamayı temsil etmiyorlar, fakat çeşitli yöntemlerle çevredeki devletler tarafından yaratılmışlardır da.**

Bu bölümün geniş bir kesiti bu iddianın açıklanmasına ayrıldı. Aşiretlerin bazen de yaratıldıklarını, daha çok da çevredeki devletlerin dam-

gasını taşıdıklarını göstermeye çalışacağımız aşiretin, devletin yarattığı bir oluşum olduğu şeklindeki düşünce, saha çalışması sırasında kendini bana kabul ettirdi. Özellikle de tarihsel dökümanları incelediğim sırada, sonradan, benzer bir düşüncenin, **Morton Friet**'in önemli bir makalesinde ifade edildiğini de gördüm. ⁽¹⁾

Yakın bir branştan tarihçi **Thompson** da Germenik aşiretlerin politik örgütlenmelerinin özerk bir evrimin sonucu olmayıp belli bir zaman süresince ticari ilişkilerde buldukları Roma İmparatorluğu etkisiyle önemli değişiklikler geçirdiklerine işaret etmektedir. ⁽²⁾ Antropologlar, aşiretlerin iç örgütlenmelerinin geçirdikleri evrimin, ilişki halinde oldukları devletlerin büyük etkisiyle gerçekleştiğini farketmekte geç kalıcılar. ⁽³⁾

İlk antropologların devletlerinin hizmetinde olmaları ve hatta bazı durumlarda bu nüfuzlarını keyfi bir şekilde kullanmaları daha şaşırtıcıdır. **Klasik Ortadoğulu** yazarlar ve doğubilimciler, yapıtlarında yöneticilerin emirle aşiret kurdurabilmelerini (kurduklarını) olağan bir gerçeklik olarak algılamışlardır. En ünlü örneği Şah-savanlardır ("şah" ı sevenler). Şimdi Azerbeycan'da, İran'da bir Türk aşiret konfederasyonu. Bu birim, İran şahı Abbas tarafından oluşturuldu -Sadakat çağrısına uyanlardan (1590)-. ⁽⁴⁾ Bir diğer örnek de, Şah Abbas tarafından büyük olasılıkla farklı kökenlere sahip Kürtlerin bir aşiret konfederasyonunda bir araya getirildiği ve Horasan'a sınır bekçiliği için gönderilen Çemizkezek'lilerdir.

Bu tarihsel dökümanların doğruları ne derecede yansıttıklarını belirlemek güçtür. Yeni birimlerin gerçek bir aşiret özelliğine ne kadar sahip olduklarını ve gerçekten kurdurulup kurdurulmadıklarını belirlemek de zordur. Devlet otoritesinin, aşiretin politik süreçlerine direkt olarak müdahale ettiği ve böylece aşiretin sosyo-politik ve ekonomik örgütlenmesini şekillendirdiğine ilişkin örnekler daha çoktur. Toprakta tam bir özel mülkiyet düşüncesinin girişi ya da aşiret liderlerinin devletin yönetim organlarında yetkiyle görevlere atanmalarının uzun vadeli etkileri olmuştur. Devlet tarafından direkt bir müdahale olmasa da, aşiretin ilişkilerinin bulunduğu güçlü bir devletin varlığı-rastlantısal da olsa-aşiret örgütlenmesinde değişiklikleri teşvik eder. Madeni paranın girişi dramatik bir örnektir. Öte yandan, Ortadoğu devlet yönetimleri üzerinde aşiretler çok önemli roller oynarlar. Hemen hemen bütün hanedanlıklar, aşiretlerin baskıcı, zorlayıcı gücüne dayanarak ele geçirmiş olan aşiret reislerince kurulmuştur.

1920'lerde son iki büyük aşiretsel hanedanlık devrildi. 1923'lerde IV. Sultan Mehmet Vahdettin Atatürk tarafından tahttan indirildi. İki yıl sonra Rıza Şah, Şah Ahmet'i devirdi. (Rıza Han, sonra kendini şah ilan etti, (fakat o bir askerdı, aşiret reisi değil). En son, 1963'te İran yönetimine Qaşka'ların (Güney İran'da büyük bir aşiret konfederasyonu) ⁽⁵⁾ politik mücadelesi, isyanlara karşı koydu.

III-c. Tekrarlanan Modeller : Aşiretler ve Ortadoğu'da Devlet Yönetimleri

Bazı basitleştirmelerle denilebilir ki, Ortadoğu imparatorluklarında politik süreçler her zaman devrimsel olmuştur. Burada söz konusu olan, yönetici elitin Paretocu sirkülasyonudur (göçebe) ⁽⁶⁾.

Bir aşiret zorla ya da başka biçimlerde kontrolü ele geçirip toplumun yönetici kesimi olmuştur (en azından yönetici katmanın bir çekirdeğini oluşturmuştur). ⁽⁷⁾ Birkaç nesil sonra, sözkonusu aşiret yerleşikleşip cengaverliğini yitirince yerini başka bir (göçebe) aşiret devralıp hanedanlığını kurmuştur. Ortadoğulu yöneticilerin aşiretsel kökenleri pek çok devlet kurumunda iz bırakmıştır : tersi de doğrudur. Aşiretlerin Ortadoğu devletlerini yarattığı şeklindeki yaklaşımla ilgili pek çok değerlendirmeler vardır. Birkaç Kürt aşireti (ve diğer Ortadoğulu aşiretler) bittişik devletlerin basit bir kopyası olarak algılanabilirler; öte yandan, Ortadoğu devletleri bazı aşiretsel özellikler gösterirler. Devletler ve aşiretler birlikte gelişirler -sürekli bir karşılıklı ilişki içinde-. Aşiretin (bazı aşiretlerin) devletten önce olduğundan şüphe etmek için pek bir neden yok. Fakat bu, varolan aşiretlerin toplumsal evrimin ilk aşamalarına karşılık geldiği anlamına gelmez. Devlet aşiretin yerine geçmedi, fakat onunla birlikte ve ilişki içinde varoldu. ⁽⁸⁾

Bütün Ortadoğu devletlerinin tipik özelliği askeri bir "kast" la ("soyluluk") ve bürokrasiyle, ⁽⁹⁾ geniş kitleler arasındaki ayrımdır. Aşiret mensubu olan ve olmayan Kürtler arasındaki karşılık da benzer bir durum (ve bir önceki bölümde sözü edilen diğer bağımlıların bazıları için aynı isimler kullanılsa da, bazı yerlerde aşiretli için sipahi denirdi. ⁽¹⁰⁾

Osmanlı İmparatorluğu'nun "feodal" süvarilerinden sonra, aşiret mensubu olmayan bağımlılar-teba-, genellikle reyet diye anılırdı. (Yerel

olarak, güran, miskên ve kurmanç terimlerinin tercih edilmesinin yanında). İslam ülkelerinin çoğunda bu terim vergi ödeyenler için kullanılırdı. (ilerde açıklanacak) Geri bir bürokrasi bile gözlemlenebilir; köyde aşiret ağasını temsil eden danışman ve yazıcılardan (kixâ, çuxâ) oluşur bu bürokrasi. Kürt emirlikleri, Osmanlı ve Fars bürokrasilerinin bir taklidi olan daha gelişkin bir bürokrasiye sahiptirler.

Aşiret düzeninde bürokrasinin bu kadar geri kalmasının bir nedeni de aşiretin küçük çapta olmasıdır.

Şimdiki işlerin çoğu reisin bizzat kendisi tarafından yapılabilmektedir. Oysa bu daha da geniş birimlerde fiziksel olarak olası değildir. Bir başka neden de, Kürdistan'da tarımın yağışa bağlı olmasıdır. Taraslama çok az ölçüde yapılmaktadır. Perslerdeki ve Güney Mezopotamya'daki gibi geniş bir bürokrasiyi gerektiren karmaşık sulama sistemleri yoktur.

Ortadoğu İmparatorluklarının askeri "kasti" Avrasya steplerinde ve Arap yarımadasında periyodik olarak ortaya çıkan göçebeler ve savaşçılardan oluşturuluyordu. Genellikle bu sonradan oluşan "aşiretsel" gruplar devlete yeni yöneticiler göndermişlerdir.

Büyük olasılıkla, bugünkü Kürt halkına en büyük genetik katkıyı İran'dan göçenler yapmışlardır. Bunlar "Medler ve Persler" olarak bilinirler. Kafkasya'yla Hazer Denizi arasında kalan dar geçitlerden, M.Ö. ikinci bin yılın son çeyreğinde güneye hareket edip Batı İran'a yerleşmişlerdir. Öyle görünüyor ki, bu göçenler, savaş arabalarında kullanılmak üzere Batı İran'ın yöneticileri tarafından iyi karşılanmışlardı (savaş arabalarında kullanılmak bir yenilikti). Karşılığında ollak ve ekilebilir alan verdiler. ⁽¹¹⁾ Fakat zaman içinde bu yeni gelenler, ya da onların bir bölümü, bu etnik olarak karışık toplumun yönetici kadrosunu oluşturmaya başladılar. M.Ö. 612'de Medler Asur'larla birkaç yüzyıl savaştıktan sonra ⁽¹²⁾ Asur başkenti Nineva'yı işgal edip yağmaladılar. Oldukça sınırlı zamanlarda aralıklı olarak Kuzey Mezopotamya'yı yönettiler. Medya ordularının korumasında yalnızca çoban göçebeler değil, Medya'nın yerleşik insanların da batıya göçüp Kürdistan'ın ana topraklarına yerleşmiş olması çok olası görünüyor. ⁽¹³⁾

Kürdistan'ın fiziksel konumu, O'nu imparatorlukların doğal sınır yapmaktadır. Dışarıdan bir gücün burada egemenlik kurup sürdürmesi

çok zordur. O her zaman Mezopotomya İmparatorlukları'nın kuzey ve kuzeydoğu sınırını oluşturmuştur. (Asur'un fethedilen toprakları, şimdiki Kürdistan'ın batısını oluşturuyordu.) Son ikibinbeşyüz yıl boyunca bu bölge Pers İmparatorluğu'yla, Küçük Asya'nın büyük imparatorlukları arasındaki tampon bölgeyi oluşturmuştur: Grek-Roma, Bizans ve Osmanlı İmparatorlukları-. Kürt dağları, çevredeki devletlerin bir araya getirdiği "aşiret" savaşçılarının ikincil kaynağı olmuştur (Eğer Arap çölleriyle Avrasya bozkırlarını birincil sayabilirsek). Bu durum özellikle Medler'in buraya gelişlerinden sonra geçerlidir. (Asur tarihçileri, Nairi krallarından söz ederler. Bunlar, şimdiki Orta Kürdistan'daki savaşçılar olabilirler). İslam tarihi ile ilgili dokümanlarda, aşiretiyle birlikte büyük hanedanlıkların hizmetinde olan şefler vardır. ⁽¹⁴⁾

Bunlardan en ünlüsü Selahaddin Eyyubî'dir, (Eski Avrupa kaynaklarında Saladin) Haçlılara karşı Kürt ve Türk birliklerine kumanda etmesiyle ünlü Rewadî aşiretinden bir Kürt'tür. Mısır'daki Şii Fatımî halifeliğine son verip kendini buranın Sünni yeni sultanı olarak ilan etti (1171). Sonra egemenliğini Mısır'dan Suriye'ye kadar yaydı. Torunları Mısır'ı 1249'a kadar, 1260'a kadar da Halep'i yönettiler. Ancak Selahaddin, çevredeki imparatorlukların askeri hizmetinde bulunmuş biri olarak Kürt aşiretlerinin iyi bir temsilcisi olmayabilirdi. O bir aşiret reisi değildi, gücünü aşiretsel kökeninde değil de, Halep'in bağımsız Atabeg'i (valisi) tarafından general olarak atanmasıyla, askeri yetenekleriyle, Kürdistan'da değil Tekrit'te kazanmıştı (İrak'ın Arap bölgesi). (Emrinde çalışan alt düzeylerdeki reisler daha tipiktirler.) Belki de, aşiretiyle güçlü bağlarının olmaması, diğer aşiretlerin de kendisine itaat etmeleri O'nun açısından bir şanstı. Konumu, karizması, aşiret sınırlarını aşan bir şeyhinkine benziyordu. O'nun özneline karizma, tınançsızlara (haçlılar) karşı gösterdiği başarıdan ve Fatımîlere karşıtlığına dayanıyordu. Yani dinsel bir anlamı vardı. Ordusunu oluşturan aşiret birlikleri, Türklerin yönetiminde olan Kürt ve Türklerden oluşuyordu, bu iki grup arasında sık sık çatışmalar meydana geliyordu. Bu nedenle Selahaddin Kürt kimliğini vurgulayarak adamlarının bir kısmını uzaklaştırmak istemedi. Dolayısıyla, Eyyubî ⁽¹⁵⁾ hanedanlığı bir Kürt hanedanlığından çok, bir İslam hanedanlığıydı.

III-d. Varlığını Sürdüren Bazı Modeller:Merkez-Çevre İlişkileri

Ortadoğu imparatorluklarında, merkezdeki hanedanlıkların periyodik değişiklikleriyle ilgili süreçler, periferide de gözlemlenebilir. Burada aşiretlerin rolleri açıktır. Başkentteki hanedan değişiklikleri gerçekte periferideki süreçlerin özel bir görünümü olarak ele alınabilir. Genellikle, imparatorlukların merkezi bölgeleriyle taşra arasında yönetim farklılıkları vardır. Merkezi bölgelerde direkt merkezi kontrol eğilimi, periferide ise vassallık vardır (direkt olmayan yönetim, dolaylı yönetim). Kürdistan her zaman ve hâlâ ait olduğu devletin taşrası olduğundan, periferide yaşanan süreçlerle ilişkilidir. Büyük olasılıkla bu süreçler imparatorlukların tüm diğer periferik bölgelerinde yaşanmaktadır. Merkezi otorite bazen keyfi olarak yerel nüfuzu olanlardan bazılarını seçip otoritelerini, nüfuzlarını kuramsallaştırmakta. Bu süreçlerin adlandırılması yere ve zamana göre değişiklikler gösteriyor. Konuyla ilgili olarak "vassallık" terimi en geniş anlamında ele alınmalıdır. Böylece yönetimlerin halkla ilişkileri bu seçilmiş adamlarla (ağalarla) kurulmaktadır. -Onların güçlerinin doğasını ve derecesini önemli ölçüde değiştiren-

Atanan ağalar köylülerinden vergileri toplayıp, asker kaydı yaparlar. Öte yandan önemli ölçüde özerkliği koruyorlardı. Fakat tek istenilen "sadaqatleri" dir. Karşılık olarak da yerel nüfuzlarını arttırmak için devlet desteği sağlarlar. Oysa, devletin desteğinden yoksun olan reisler, devletin tanıdığı ve ünvan verdiği diğer daha otoriter reislerin onayıyla davranmak zorundadırlar. (Silahlı bir grup adamın varlığı, yetersiz bir onayı telafi edebiliyorsa da). Devlete olan yükümlülükleri (vergi, asker toplama gibi, devletin istediğinden de fazla toplayabilir ve dengeyi kendisinden yana koruyabilir) kadar, uyguladıkları baskıcı yaptırımlarla da etraflarını da merkezi devlet aygıtının ilkel bir kopyası olan bir oluşum gerçekleşir. Bu kez onlar da, bir takım küçük reislere vassalları olarak sahiptirler. Ve bu vassallarıyla ilişkileri merkezi otoriteyle olan ilişkilerine benzer. Devletle olan ilişkilerinde olan bir azalmanın, bu etraflarında oluşan politik örgütsel yapının da gerilemesine yolaçan etkileri vardır. Bu saf politik etkiler yanında merkezden gelen önemli ekonomik etkilerin varlığı da sözkonusu. Ticaretle birlikte yeni ürünlerin ve paranın yayılmasının genellikle toplumsal tabakalaşmaya etkileri vardır. Bu süreçlerin önceden kestirilmesinin olanaksızlığına rağmen tarımın mekanizasyonu en son varılan noktadır.

Fakat kesinlikle bu etkilerin yalnızca biri değildir. Küçük bir reisin, güçlü bir devletin vassalı olmakla kazanacağı çok şey, fakat kaybedeceği çok az şeyi vardır. Bu durumda bazı özgürlüklerini yitirebilir, fakat bu kayıp, gücünün artırılmasıyla tazmin edilebilir. -Şimdi Kürdistan'da geçmişe göre, yerel yöneticilerle destek iki ya da daha fazla büyük gücün periferik bölgesinden-taşrası-olarak daha farklılaşmıştır-ki bu büyük güçlerin kavga konusuydu. Fakat onlar, birbirlerine karşı güçlerini dengelemeye çalıştılar. Bu tehlikeli ama kazançlı bir yoldu.

Cezayir anlaşmasıyla dünya, (ABD ve Sovyetler Birliği vassalı, uyduları olan) İran ve Irak gibi rakip ülkeler arasındaki son oyunun dramatik sonuçlarına şahit oldu. 1945'te sonuç olarak Barzanî'nin uydu (vassal) krallığının ⁽¹⁶⁾ birkaç günde çökmesiyle yüzbinlerce Irak Kürdü sınırı aşmış İran'ın güvenliğine sığındı. Barzanî İran'ın desteğini aldı, çünkü Irak'a karşı savaşıyordu. Barzanî her zaman, Irak'a kapıyı aralı bırakarak, İran'ın karşısında uzun bir süre bağımsızlığını korumayı becermişti. Aslında, böyle yaparak, birçok Kürt liderinin yolunu izliyordu. Başlangıcı tarihin derinliklerinde saklı olan bir zinciri takip ediyordu.

Bölgede fazla gücün olması, taşradaki küçük şefler arasındaki rekabetin biçimini etkilemektedir. Bir devletin uydusu olmuş bir rakip veya düşmanla başatmenin en etkili yolu, bir diğer devletin desteğini almaktır (ya da devletlerden birinin). Bu diğer devletin bir başka şefle rekabet ilişkilerine girmesi hakimiyetini artırmasının garantisidir. Kürdistan'da, devletlerin nüfuz alanlarını genişletmelerinin belli başlı yollarından biri, başka bir devletin yörüngesinde olan aşiret veya aşiret liderlerinin düşmanlarıyla ilişkiye geçmektir. Bu şekilde, yerel ya da bölgesel düşmanlıklar ve rekabetler, komşu hatta uzak devletlerin, kendi aralarındaki güç çatışmalarıyla iç içe geçer.

Hemen hemen hiç kimsenin öğrenim görmemiş olduğu göçebe bir kampta, Çin, S.S.C.B. , ve A.B.D.'nin günümüzdeki ilişkileriyle ilgili sorular sorduğumu hatırlıyorum. Konuyla ilgili bir hayli bilgili oldukları dikkatimi çekmişti. Hergün değişik haber ajanslarından haberler dinliyorlar ve hep birlikte tartışıyorlardı. Tabii ki, Kürdistan'ın bağımsızlığıyla ilgili haberler ilgilerinin odağını oluşturuyordu. Hiçbir yerde, Kürdistan'daki insanlar kadar iç ve dış sorunlarla ilgili insanlar görmedim.

Yukarıda sözü edilen uydu konumundaki (vassal) aşiret ve aşiret lider-

lerinin sadakati, işe yaradığı ölçüde geçerlidir. Yararlılığını yitirdiğinde kolaylıkla bir başka tarafa yönelebilir ya da tam bağımsızlık ilan edebilir. Merkezi otorite zayıflar zayıflamaz periferideki uydu güçler bağımsızlık işaretleri vermeye başlar. Bağımlılıklarını (sözde) devam ettirirler. Fakat bu bağımlılığın içeriği giderek boşalır: Vergi ödemeyi durdurur, istediğinde askeri yardım verilmez ve sonunda açıkça bağımsızlıklarını ilan edebilirler. Eğer merkez çok hızlı bir restorasyon geçiremezse, periferide bazı özerk şeflikler ve mini devletlerin ortaya çıkışı açıkça görülebilir. Bu yükselen şefliklerin bazıları diğerleri üzerinde egemenlik kurup tam bir devlet yapısı oluşturabilirler. Daha önceleri de olduğu gibi, bir imparatorluğun çöküşü, periferide eski imparatorlukların kopyası olan yeni devletlerin ortaya çıkmasını sağlarlar. Önce bağımlı durumdaki liderlerin mutlaka bağımsız yöneticiler olmaları gerekmez. Merkezi otoritenin çöküşüne eşlik eden karışıklıklar ve periferide yoğunlaşan rekabetler liderler arasından yeni liderlerin sivrilişip, yükselmesini mümkün kılıyor.

Merwaniler

Bu süreci açıklayıcı olması açısından Merwaniler örneğini vereceğim: Bağımsızlığını ilan edip bir yüzyıl egemenliğini sürdüren bir hanedanlık olarak (ca.985-1085).⁽¹⁷⁾

Bu dönemde, Abbasi Halifeliği merkezi otorite konumundaydı. Bu başkentte bir Daylami hanedanlığı olan Buyid'ler (955) dıztgınları ele almıştı. Halifeliğin çok zayıf olan yönetimine güç katmışlardı. Resmi olarak yönetimin başında halife vardı, fakat Buyid'ler her alanda hükmediyorlardı. Bir zamanlar Kuzey ve Orta Mezopotamya'yı bağımsız bir şekilde yöneten bir Arap hanedanlığı olan Hamdani'leri devirmişlerdi. (Hamdani'ler Bağdat'ı üç yıl yönetmişlerdi.) Hamdani ailesinin iki kolu, Halep ve Musul'da valilik yapmışlardı. Fakat yönetimleri süresince her zaman bağımsızlıklarına kavuşmak ve topraklarını genişletmek çabası içinde oldular. Dönemin büyük Abbasi isyanı, Fatımi'lerin isyanı Kahire'de meydana geldi, fakat Suriye'yi de etkiledi. Çağdaşı olan imparatorluklardan biri de Bizans'tı. İki bağımsız Ermeni krallığı Anı (Bagrati hanedanı yönetiminde) ve Van'daki (Artsunyan'lar) küçük roller oynadılar. Dinsel faktörler de gözden kaçmamış olmalı. Abbasi halifeler bütün Sünni Müslümanlar tarafından en büyük efendiler olarak ve dinsel olduğu kadar laik de olan liderleri olarak da kabul edildiler. Ancak Buyid'ler (12 imamcı) Şii askeri birlikler sayesinde olmazsa olmaz bir otorite uyguladılar. Buyid'lerin (çoğunluğu Sünni) olan Kürt halkı

İçinde popüler olmamalarının bir nedeni de bu olabilir. Fatımîler İsmailiydiler. (Yedici Şii'ler). Böylece dinsel duygular, Sünni Hamdaniler'i en yakın görülen yabancılar durumuna getiriyordu.

Merwanî Hanedanlığının kurucusu Kurd Bad (ya da Baz) önceleri bir çobandı. Daha sonra soyguncu oldu ve giderek bir çete oluşturdu. Ve Ermenistan yakınındaki birkaç küçük kasabayı ve Erciş'i ele geçirdi. Başka yerde Humeydî'nin şefi olarak adlandırılıyordu -bir aşiret olduğu belli olan-. Bu durum aşiret içindeki konumunu sarsmamıştı. (İlk zamanlarda, aşiret liderliğinin devlet tarafından cezalandırılmadığı zamanlarda) Hızlı toplumsal değişim üzerinde kısıtlayıcı önlemler de yoktu. Kürt aşiretlerinde, reislerin genç oğullarının çobanlık yapması da alışılmış bir durum değildi. Otoriter ve güçlü liderler Adud-ad Dawla'nın yaşadığı sürece Bad, dağlarda kalıp sessizliğini sürdürdü. Fakat Dawla'nın ölümü üzerine Bad'ın taraftarları hızla arttı. ⁽¹⁸⁾ Ve bir Hamdanî liderinin yönettiği Meyaferqîn'e (şimdiki Silvan'a) doğru ilerledi. Kenti kent sakinlerinin de yardımıyla kolayca aldı. (973/5) Kısa zamanda Amid (şimdiki Diyarbakır) ve Nesibin'in de yönetimini ele geçirdi. Kardeşlerinden birini Meyaferqîn'e bırakarak güneye ilerleyip Musul'u da aldı. Buyidler ve Hamdaniler üzerine birlikler gönderdi. Bağdat tarafından da tehdit ediliyordu. Bozguna uğramıştı, Meyaferqîn'e geri çekilmek zorunda kaldı. Arkasından gönderilen general O'nu Diyar Bekr ⁽¹⁹⁾ ültesinin iç kısımlarından çıkarmakta zorlandı. Hamdaniler topraklarının bir kısmının Bad'ın eline geçmesine razı oldular. Bad'ın yönetimindeki toprakların güney kısmının (Tor Abdin ve Cezire) Hamdanilere tabi olması şeklinde bir anlaşmaya varıldı. Kendileri de Buyidlere tabi olan ve bağımsızlık istekleri olan Hamdanilerin. ⁽²⁰⁾

M.S. 990'da Buyid Samsam-ad Dawla öldüğünde Hamdaniler merkezi otoritenin geçici zayıflamasından yararlanmaya çalıştılar. Diğer şeyler yanında Bad'a kaptırdıkları toprakları yeniden kazanmaya çalıştılar. Bad, birliklerini Tor Abdin yakınlarında topladı ve (kendisine açıkça destek veren) Musul halkıyla da bağlantı kurdu. Bir sonraki çatışmada ölmeseydi, Tor Abdin yakınındaki kasabayı ele geçirmiş olabilirdi. ⁽²¹⁾ Ölümünden sonra, kızkardeşinin üç oğlu sırayla yerine geçtiler. Ve dış saldırılara karşı ayakta kalmayı başardılar. (Bu dönemde Bizanslılar Van Gölü'nün kuzey kıyısını işgal etmeye kalkışmışlardı.) Hamdaniler'le evlilik ilişkilerine girdiler. Fakat kardeşlerin ilk iktisî iç muhalefetle karşılaştılar. Yalnızca üçüncüsü, Ebu Nasr iç barışı sağlayabildi, O'nun dönemi uzunca bir süre gelişme ve kültürel aydınlanma dönemi oldu. (1010-1061) Buyidler, Halife'yle ve Bi-

zans İmparatorluğu'yla dostça ilişkiler kurarak güçlerini pekiştirdiler. (22) Saltanatının 3. yılında yönetimini sağlamlaştırdıktan sonra 3 önemli yerden gelen elçiler, armağanlar sundular. (En azından iyi kabul gören, önemsenen bir vassal olduğunu gösteriyordu bu) Yalnızca armağanlar değil ünvanlar da sunuyorlardı. İlk gelenler halifenin elçisi ve elçinin Buytd 'korumasıydı'. Pek çok hediye, şeref madalyaları ve "Nasr-ad Dawla" (Devletin dayanağı) ünvanını ve bütün kasabaları ve Diyar Bekr surlarını kendisine teslim eden imzalı bir belge sundular. Birkaç gün sonra, Mısır Fatımi lideri Ebu Ali Mansur'un elçisi birçok hediye ve ünvan getirmişti. "İzz-ad Dawla" (Devletin Şerefi) ünvanını. Bir başka gün Bizans İmparatoru Basil'in elçisi geldi. Değerli armağanlarla birlikte. Bu üç büyük çağdaş güç tarafından tanınma, Ebü Nasr'ın bağımsızlığına ve saltanatın pekişmesine çok katkıda bulunmuştur. (23) Amid'i de hakimiyetine alarak yönetimini üst düzeyde sürdürdü. (24) Kahire ve Bağdat gibi Hizmetindeki bürokratlar, İslam dünyasının her bir köşesinden devşirilmişti. Politik mülteciler kabul edilerek, bu yeni devletin kozmopolitliğine katkıda bulunuyordu.

Merwani Devleti'nin iç örgütlenmesine ilişkin yazılı kaynaklar da malesef çok yararlı bilgiler sunmamaktadır Minorsky (büyük olasılıkla İbn-al Athir'e dayanarak) Bad'i Humeydi aşiretinin lideri olarak nitelendirir. Bunu da etrafına çok sayıda Beşnewi Kürt'ünü alarak, Hamdaniler'le son karşılaşmasına bağlar. (25) Ordusunun büyük bir bölümünün aşiret savaşçılarından oluştuğu şeklinde bir yorum yapar. Ancak kasabalarda yaşayanların çoğu Kürt değildi. Hristiyanlar ve Yahudiler çoğunluklardı. (26) Bad'ın ilk halefi, Ebu Eli, Meyaf'erqin'in sakinlerinden özellikle "sarhoş ve budala" olanların kendi tarafında değil de, Hamdanilerin tarafında olduklarından şikayetçiydi. Eğer "bir asker ya da Kürt" tarafından rahatsız edilirse, sorumlulara başvurmadan hemen öldürmeye kalktıklarını ifade ediyordu. (27) Köylülüğün büyük bir kısmı da Hristiyan'dı. (Yakubi "Suriyeliler", Gürcistan Ermenileri ve az sayıda Grek Orthodox). (28) Bu bölgede sözü edilen zaman aralığında tarımla uğraşan Kürtlerin olması büyük bir olasılıktır. Dağ insanları, soygunculuk ve hayvancılıkla geçinen dağ insanları olarak tanımlanırlar. (29)

Merwani Devleti'nde askeri kast, aşiretli Kürtlerden oluşuyordu, bürokratlar da daha çok Araplar. Köylülük, zanaatkarlar, tüccarlar v.s. Hristiyan ve yahudilerden oluşuyordu. Toprak rejimi çok karanlıkta kalan bir konudur; tımar sisteminin var olup olmadığı açık ve net değildir. Eğer var ise hangi koşullarda var olduğu da. İbn-al Azrak'ın toprak bağışından söz

eden bir pasajı vardır, fakat bu, biraz durumu ifade etmektedir. Ebu Nesr'in ölümünden sonra, yerine en yetenekli oğlu Ebûl Kasım geçti, bunun üzerine rahatsızlık yaratan diğer oğlu Seid, para ve toprak bağışıyla susturuldu. (30) Diğer kentlerin yöneticileri Meyaferqin yöneticilerinin akrabaları olan ve merkezden atanan memurlardı. Büyük olasılıkla bunlara da, askeri yetkililer gibi, karşılık olarak toprak bağışı (timar) yapılıyordu. Tıpkı diğer İslam İmparatorluklarında olduğu gibi. Fakat bu yaklaşımı doğrulayan somut kanıtlar yoktur.

Ebû Nesr'in ölümünden sonra Merwani Devleti'nin çöküşü başladı. Bunun belli başlı nedenlerinden biri, Selçuklu Türklerinin Balı İnan ve Mezopotamya'ya gelişleriydi. Bu göçebe savaşçılar soygunculuğa ve baskınlara çok hevesliydi. Sadece uygun bulduğu durumlarda aynı şeyi yapan şefler Tuğrul Bey'in kontrol edemediği durumdu bu. Ebû Nesr iki Selçuklu "general"i ile zaten karşı karşıya gelmiş ve onları geri püskürtebilmişti. Sonra, Musul, Selçuklular tarafından alınmış ve yağma edilmişti. Ebû Nesr, gene de onları şehirden kovmayı başarmıştı. 1055'te Tuğrul Bey Bağdat üzerine yürüdü. Bu tarihten sonra, Selçuklular, (Ortodoks Sünni olan) koruyucuları olarak Buyid'lerin yerini aldılar. Ebû Nesr artık Tuğrul Bey'in toprakları üzerindeki planları boşa çıkartmak için O'nu para ile memnun etmek zorunda kaldı.

Ebû Qasım ve Seid arasındaki taht kavgasında (yukarıda değinilen) Seid, Tuğrul Bey'in desteğini kazanmayı başardı. Büyük bir Türk birliğiyle, Meyaferqin kuşatıldı. Ancak bu birlikler gene de geri püskürtülebildi. Seid'e birkaç timar bağışlanırken, Selçuklular da 50.000 Dinar karşılığında geri çekildiler. (31) Selçuklular gene de genişlemeye devam ettiler. İlerleyişlerini Bizans'a yönelttiler. Fakat çatışmalar Merwani topraklarında ya da bu topraklara yakın yerlerde devam etti. Bu durum Ebû Qasım'ı çok endişelendirmişti. 1071'de Selçuklu sultanı Alparslan, Bizans İmparatoru IV. Romanus'u Malazgirt yakınlarında kesin bir şekilde yendi-Merwani toprağında. Bu olaydan sonra, Malazgird ve Axlal Selçuklu egemenliğine girerek, Selçuklu feodalleri tarafından yönetildi. 1084'te, Merwani'lere boyun eğdirmek için yeni bir Selçuklu atağı başlatıldı. Meyaferqin ve Amed kuşatıldı. Merwani lideri Ebûl Muzaffer, (Ebûl Qasım'ın oğlu) başkentini bırakıp Cezayir'e kaçtı, savunmayı vezirlerine bırakarak. Sultanın danışmanları, yalnızca Cezayir'in alınmasını, bu iki büyük kentin Ebûl Muzaffer'e bırakılmasını önerdiler. Fakat Ebûl Muzaffer, sultanın karargahında, toprakların güney sınırlarının yeniden belirlenmesi tartışmalarında, önerilere karşı direnince

(1085), kendisine teselli olarak Irak'ta küçük bir tımar verdiler. Yıllık gelirlerini toplayan Selçukluların kontrolüne girdiler.

Merkezi kontrolün zayıfladığı bir dönemden sonra periferide küçük ve çok küçük olmayan birimlerin ortaya çıkmasıyla birlikte yeni bir küçük merkezi otorite (Selçuklular gibi), periferideki yöneticilerin bağımsızlığı azaldı, ya da sarsıldı. Bu yeni merkezi otorite yeni bir hanedanlık olabilir (bağımsız çevresel birimlerden birinin olabilir), ya da önceki imparatorluk-taki iç reformların. Bundan sonraki bölümlerde, tarihsel kaynaklar incelenirken, bu durumla ilgili örneklerle karşılaşacağız.

Daha önce bağımsız olan liderlerin sonradan sadık birer kul olacaklarına inanılmayacağından, merkezi otorite onları bölgeden uzaklaştırmayı ya da elimine etmeyi deneyebilirdi. (Bu, periferideki şeflerin, yeni, güçlü merkezi otoritelere çabucak itaatlerini ilan etmelerinin gerekçesi olabilir.) Yoksa, rakipleri yerine atanabilirdi. Özellikle belli bir nüfuz sahibi olanlar). Bir başka alternatif olarak, bölge (askeri) bir bürokratin yönetimine geçici olarak da girebilirdi. Özellikle, son örnekte sık sık otorite boşluğu doğmaktadır. Yabancı biri, kolaylıkla yerli birinin yerini alamayacağından ⁽³²⁾ sonuç, bir önceki yöneticinin korumayı becerdiği birliğin parçalanmasıdır. Pek çok küçük şefler, şiddetli bir şekilde otorite boşluğunu edebildikleri kadıyla doldurmaya çalışırlar. Güç heveslisi bireyler arasındaki kavgalar sürer. Fakat eğer, tartışmaları nasıl yatıştıracağını bilen bir büyük şef yoksa, şeflik ya da devlet birkaç aşirete bölünür. ⁽³³⁾ Birkaç aşiret ayrı birimler olarak varlıklarını sürdürürler. Güçlü (bölgesel) otoritenin sarsılması pahasına.

Akıllı ve deneyimli bir Kürt yöneticisinin, bundan neredeyse 4 yüzyıl önce bu süreci anlatırken ⁽³⁴⁾ şöyle diyordu : Ülke, yöneticisiz kalınca, her köyün muhtarı prens olur.

ولديت زسلطان چو خالی شهر
رئیس بی هر قریه والی شهر

Vilâyet ze Sultan çü hâli şud
Reis-i bahr-i karye vâli şud

Yukarıda özetlenen genel süreçler, şimdi anlaşılır olacaktır. Sonraki bölüm, birinci tür örneklerin tarihsel içeriğini anlatmaktadır.

III-e. Kürdistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na Eklenmesi ⁽³⁵⁾

Ortadoğu'da Türk ve Moğol işgali, (XI. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar) büyük çalkantılara ve sık sık siyasi değişimlere neden olmuştur. Bundan, Kürtlerin coğrafi dağılımı da etkilenmiştir. Batıya ve Kuzey'e doğru göçerek Ermeniler'le içiçe girmişlerdir. ⁽³⁶⁾ XV. yüzyılın sonunda ve XVI. yüzyılın başında, iki yeni çok uluslu devletin, Osmanlı ve Pers İmparatorluklarının ortaya çıkışıyla birlikte, istikrar sağlandı. Bu iki devlet arasındaki savaşlar Kürdistan topraklarında yaşandı. Doğal olarak bu savaşlarda Kürt aşiretleri önemli roller oynadılar. XVI. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlıların askeri başarıları ve akıllı diplomasisi, yerel Kürt yöneticilerinin (mîrlerin) sadakatini kazanarak, Kürdistan'ın büyük bir parçasının Osmanlı'ya katılmasını garantiledi. İmparatorluklar için belirlenmiş olan sınırlar, daha sonraki yüzyılda yalnızca küçük değişikliklerle geçerliliğini korudu.

Giriş : Karakoyunlular ve Akkoyunlular

Timurleng'in ölümünden sonra, -Syr Darya'dan Batı Anadolu'ya kadar uzanan- İmparatorluğu hızla parçalandı. Uzak Batıda, Osmanlılar, küçük bir Türk prensliğinin yöneticileri, diğer benzer durumdaki prenslikleri egemenlikleri altına almayı başardılar. Azerbaycan ve Kürdistan'da iki Türk aşireti konfederasyonu bağımsızlıklarını kazanıp, bölgesel devletlerin yönetici katmanını oluşturdular. Bu aşiretler Karakoyunlu ve Akkoyunlu aşiretleriydi. Birincisinin asıl merkezi Van Gölü'nün kuzeydoğusundaydı. Timur'un ölümünden sonra, liderleri Kara Yusuf, Azerbaycan'ın büyük bir bölümünü işgal etmişti. Akkoyunlu konfederasyonu Amid'i (Batı Kürdistan'da) kendilerine başkent yapmışlardır. O dönemde toprakları hâlâ azdı ve işlenmesi zordu. 1450'lerde, emirliklerin çoğunluğu Karakoyunlular'ın egemenliğini batıya doğru (Bitlis, Seird, Hısınkeyf) yaydı. Kürt mîrlerinin Karakoyunlu yöneticilere bağımlılığı daha çok sözde olsa da. ⁽³⁷⁾ Daha önce Timur'dan kaçmak zorunda kalmış olan **Kara Yusuf**, kızını Bitlis mîri **Şemseddin**'le evlendirerek geri dönüşünü sağlamıştı. ⁽³⁸⁾ Mîr Şemseddin, bu evlilik için, topraklarının bir kısmını (başlık bedeli olarak) Kara Yusuf'a vermiş ve Timur'un torunlarından birini bozguna uğratması-

na yardım etmişti. Kürt Miri bir vassaldan çok, bir müttefik gibi görünüyordu. Daha batıda Mardin, Amid, Harput ve Erzincan'da Kürtler Akkoyunlular'ın egemenliği altındaydılar. Bu iki egemen hanedanlık arasındaki silahlı çatışmalarda, Kürtler önemli rol oynamışa benziyorlar. Çatışmaların çoğu Güneybatı Kürdistan'da, Mezopotamya'da meydana geldi. (39) Ancak, 1460'tan sonra Akkoyunluların güçlü ve yetenekli liderleri **Uzun Hasan** doğuya doğru ilerlemeye başladı. Türk birlikleri Hısnkeyf ve Seird'i aldılar. Karakoyunlular bu ilerleyişten tedirgin oldular. Bu işgal edilmiş bölgeyi kendi etki alanı olarak ele alıyorlardı. Karakoyunlu lider Cihanşah, ordusuyla birlikte Uzun Hasan üzerine yürüdü. Bu ordu 1467'de bozguna uğradı ve Cihanşah kaçarken öldürüldü. Ertesi yıl Akkoyunlular Kürdistan'ın büyük bir bölümünü boyunduruk altına aldılar. 1470'te Cezire bölgesi, ardından Çölemerik (Hekari Kürtlerinin başkenti) kaleleri alındı. (40) Artık bütün Kürdistan Uzun Hasan'ın payına düşüyordu. Şerefname'ye göre, **Uzun Hasan, Kürdistan'ın ileri gelenlerinin, özellikle Karakoyunlular'ın nüfuzuna sığınmış olanları imha etmeyi üzerine almıştı.** (41)

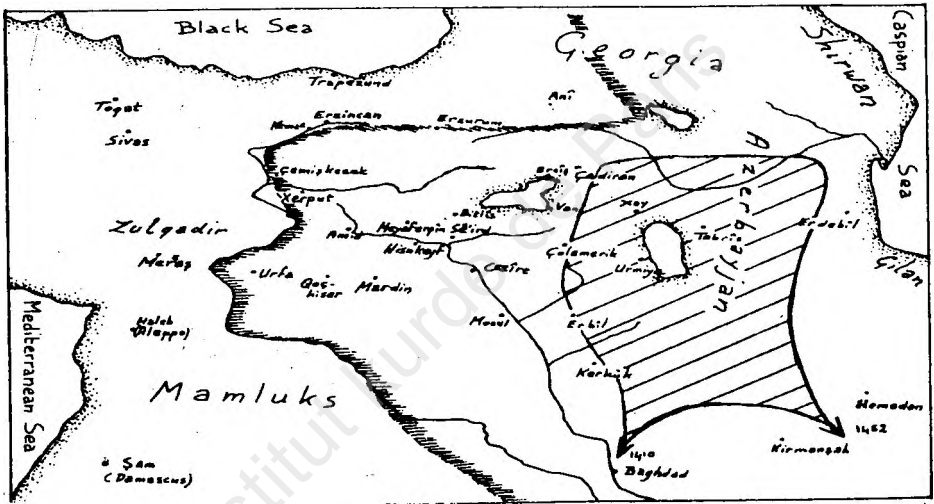
İran'da Uzun Hasan, Timur'un torunlarından birini yenince, Azerbeycan'ın ve İran'ın büyük bir bölümünün egemeni haline gelmişti. Tebriz'i yeni başkent yapmıştı. Aynı dönemde batıda Osmanlı İmparatorluğu da gelişip, yayılıyordu. II. Sultan Mehmet (1444 ve 1451-1481'lerde tahtta olan 'fatih') Avrupa'da ve Anadolu'da işgaller yaptı, Anadolu'nun diğer presliklerine rağmen ya da zararına. Osmanlıların rahatsız ettiği Venedik'liler, Uzun Hasan'a askeri ittifak önerdiler ve Türk Karaman Beyliği, Osmanlılar'a karşı Akkoyunlular'dan askeri destek istedi. Uzun Hasan'ın gönderdiği birlikler önce Tokat ve Sivas'ta başarılı olduktan sonra, Angora yakınlarında bozguna uğratıldılar (1473-74). Sözü verilen Venedik yardımını asla gelmedi. (42) Uzun Hasan'ın samimi ilişkiler içinde olduğu ve kendilerine itaat nişanları aldığı kentlerin anahtarlarını ve öldürdüğü Karakoyunlu liderlerin başlarını gönderdiği Mısır ve Suriye yöneticileri Memlükler, çatışmalarda tarafsız kalmayı yeğlediler. (43) Bu iki yeni büyük güç, aralarındaki mücadeleler, işgaller devam ettiği sürece, Memlük topraklarına el uzatmadılar. 1478'de Uzun Hasan öldü. Oğulları aynı başarıyı gerçekleştiremediler, İmparatorluk parçalandı. Uzun Hasan'dan sonra Kürt liderleri, bağımsızlıklarını öne sürmeye başladılar. Sonunda, yeni bir lider, Akkoyunlu bölgesinin yönetimini ele aldı. Kürdistan'ı da içeren bölgenin ve İran'ın şahı oldu, bu kişi şeyhliğe dayanan **Safavi** hanedanlığından **İsmail**'di.

Safaviler

Bu hanedanlık, ataları olan **Safi ad-Din**'in adıyla anılmaya başlamıştı (1252-1334). Erdebil'de yaşayan çok saygın Sünni bir din adamı ve evliyaydı, Safi ad-Din. ⁽⁴⁴⁾ Pekçok müridi vardı. O'nun çabalarıyla birçok Moğol ve Türk İslamiyet'i kabul etmişti. Sofi, özel bir öğretiyi yaymışa benzetmekle beraber, etrafında bir Sofi tarikatı boy atmaya başladı. Tarikat mensupları Sofi'ye O'ndan sonra da torunlarına güçlü bir kişisel bağlılık duyuyorlardı. Erdebil, militan Sofizm'in merkezi olmaya başladı. Cüneyd, tarikatın lideri olunca, benimsenen Sofizm'in temel yönelimlerinde ani bir değişiklik meydana geldi (1427). Bu gözüpek ve militan şeyh, geniş bir alanı dolaştı. Cihanşah tarafından Erdebil'den sürüldükten sonra Uzun Hasan'ın kız kardeşiyle evlenerek, O'nunla iyi ilişkiler geliştirmişlerdi. Bundan ötürü, Orta ve Güneybatı Anadolu'daki Türk göçebe aşiretlerinden taraftar bulmayı başarmıştı. Bu aşiretler çok başarılı bir şekilde İslamlaştırılmışlardı ve biraz aykırı inanışlara da eğilimliydiler. İlk Şii hareketi onlar arasında taraftar buldu. Bu durum, **Şeyh Cüneyd**, oğlu **Haydar** ve torunu **İsmail** (sonraki Şah) 'in de benzer aykırı öğretileri uygulamasının nedeni olmalı. Ali'nin yüceltilmesi bu hareketin özelliklerinden yalnızca birisiydi; müridler tarafından şeyhler, (tanrının cisimleşmiş şekilleri) olarak görülmeye başlandı. ⁽⁴⁵⁾ Halifeleri (vekilleri) onların dinsel propogandalarını yaydılar. Bu propoganda daha çok göçebe Türk aşiretleri ve yoksul kesimlerde yankı buldu. Bu Safavi şeyhlerinin müridleri bazı Türk aşiretlerinin giydiği kırmızı başlıktan dolayı Kızılbaş olarak anılmaya başladılar. Bu şeyhlerden en militanları İslam olmayan kuzeydeki krallıklara karşı savaş açtılar (cihad ilan ettiler). (Bizans'tan arta kalan son güçlü kalıt olan Trabzon'a -ki 1461'de Osmanlılara geçmişti-, Gürcistan'a ve diğer Kafkasyalı devletlere, özellikle Şirwan'a karşı) İsmail henüz çok gençken, babası Şirwan'a karşı saldırıya geçti. Genç, Şii Gilan'a sığınmak zorundaydı. Çünkü, Sünni Akkoyunlular, Erdebil'e hakimdiler. Safevi tarikatından rahatsız oluyorlar ve İsmail'i öldürmek istiyorlardı. 1499'da iç huzursuzluklar Akkoyunlular'ın gücünü önemli ölçüde zayıflattığında, İsmail Erdebil'e geldi. Sonraki baharda da -kendisine sadık birlikler toplamak üzere- (rivayete göre Erzincan'a) Anadolu'ya geçti. Kısa bir süre sonra, özellikle göçebe Türklere ve Türkleşmiş köylülerden oluşan 7000 kişiye ulaşan bir orduya sahipti. ⁽⁴⁶⁾ Birlikler arasında sözü edilmese bile, bunların arasında birkaç Kürt grubunun da olması büyük olasılıktır. Birkaç yıl sonra, Kuzey Kürdistan'daki Kızılbaş aşiretleri arasında ikisinin sözü edilmeye başladı. Bunlar, Çemişkezek ve Xınuslu ⁽⁴⁷⁾ idi. İsmail, ilk etapta Akkoyunlulara yönelmedi. Fakat, tebaini önce Şirwan'a saldırttı;

intikam, kandavası görünümündeydi. Benzer karşı saldırılarda öldürül-
müş olan babası ve dedesinin öcünü almak adına yapılmıştı. Şirvan işga-
linden sonra, Azerbeycan'ın son Akkoyunlu devletinin başı Almand, İsmail'in
ordusuna saldırdı. İsmail, ordusunu toparlayıp, Azerbeycan yönünde
ilerleyince Azerbeycan olgun bir meyve gibi eline düştü. Kendini Şah ve
devletin resmi dininin Şiilik olduğunu ilan etti (1507'in ortalarında). (48)

Bunu izleyen yıllarda küçük çapta yöneticileri elimine edip Akko-
yunlu İmparatorluğu'nun topraklarını ele geçirdi. (49)

HARITA - 7 : Karakoyunlu Devleti'nin sınırları (1406-1469)

 1512 yılında Şah İsmail'in Safevi İmparatorluğunun batı sınırları.

Zulqadır beyliği (Elbistan), Osmanlı İmparatorluğu'yla, Akkoyunlu
egemenliği arasında son bağımsız devletti. (50) Bu devletin başı, Akkoyun-
lu topraklarında egemenlik alanını genişletmek için Diyarbekir'deki bazı
kaleleri aldı. Şah İsmail güçlü bir orduyla (20.000 asker) düşmanın üstü-
ne yürüdü ve O'nu yendi. Diyar Bekir'li Amir Beg Mawsilu, bu kez de şa-

ha bağlanmaya yöneldi. Bu nedenle, İsmail O'nu cömertçe ödüllendirdi. O'nu eski yerinde bırakmak yerine, Horasan'dan Herat'a kadar uzanan alanın yönetimine getirdi. Yani etkin olduğu Kürdistan'dan uzağa. Diyar Bekr'in yönetimine de kendi kayını Muhammed Beg Ustaclu'yu atadı. (51) Amid'in merkez ilçesi, Amir Beğ'in kardeşi tarafından yönetiliyordu. Bu kişi, Amid'i idare ediyordu ve kent merkezini Ustaclu'ya vermeyi reddetmişti; Sünni Kürtleri, Ustaclu'nun Şii Türk birliklerine karşı kışkırtıyordu. Şah ordularının büyük bir kısmının ayrılışından sonra, Zulkadroğullarından yardım istedi. Ancak Ustaclu, bir çok Kürd'ü katlederek Zulkadır ordusunu bozguna uğrattı. Kürtleri öldürüp, yağmalar yaparak Mardin, Cezire ve Musul'u egemenlik alanına kattı. (52)

Şah İsmail'in Kürt politikası Uzun Hasan'inkine benziyordu. İkisi de Kürt yöneticilerinin yerine kendi yöneticilerini atadılar. Alternatif olarak, yönetimi yerli yöneticilere bıraktıklarında da bunlar eski ve güçlü aileler değil daha alt statülerdeki rakiplerden seçilirdi. (53) Bu politikaya karşı çıkan ve bağımsızlığı destekleyen Kürt liderlerin isyanları vahşice bastırıldı. Bağımlılıklarını Şah'a bildirmek ve biat ettiklerini açıklamak üzere anlaşmaya varan 16 Kürt aşiret reisi (ıyı karşılanmak umuduyla) Şahi Xoy'daki kışlığında ziyaret etmek istediklerinde tutuklanıp hapsedildiler (1510). (54) Ve şah, kendi güvenilir Kızılbaş aşiretlerinin liderlerini bu Mir'lerin bölge-lerine, onları bağımlılaştırmaları için gönderdi. Bazen dinsel faktörler bütün bu gelişmelerde tahmin edilebileceğinden de fazla rol oynadı. Kürtlerin çoğu Sünni Müslümandı. İsmail, Şiiliği devlet dini ilan etmişti ve birlikleri (çoğu) fanatik Şiilerden oluşuyordu. Bu, Kürtler'le, Kürtler'in başına getirilen ağalar arasındaki antagonizmayı (zıtlığı) körüklemeye yaradı.

Olayların Geriden Görünüşü

Bu döneme ilişkin kaynakların çoğu, yöneten sınıfların ya da katmanların bakış açılarını yansıtıyor. Döneme ilişkin tarihsel olaylar, Türk ve Kürt askeri ve politik liderlerin tehlikeli mücadeleleri biçiminde sunulmaktadır. İnsanlar ve rolleri hakkında hiç bir şey öğrenemiyoruz. Sıradan insanların rolleri hiçe sayılmaktadır. Bu konuda birkaç istisnai yapıt Hristiyan nüfusa ait olanlarca, Arami dilinde yazılmıştır. (55) Cezire'nin Muhammed Ustaclu tarafından işgali ve bunu izleyen olaylarla ilgilidir. Köylüler ve kasabalılar tarafından yaşanan felaketleri anlatır : Kızılbaşlar, Çekirgeler, Kürtler v.s.

"Kendini tanrı gibi gösteren ve bütün Doğu'yu işgal eden Şah İsmail, Ermenistan'a Muhammed Beg denen taş yürekli bir hükümdar gönderir. Ve kendisine boyun eğmeyenleri öldürmesini ve isyan eden bölgeleri harap etmesini emreder. Cezire kralı (miri) Mir Şeref, Muhammed'e itaat etmeyi ve hediyeler göndermeyi reddetti. Bunun üzerine ordularını gönderip Mir'in başkaldırısını bastırdı. Bütün ülkeyi talan etti ve hayvanları ellertinden aldı, çok sayıda insan öldürttü. Din adamlarını, çocukları, köylüleri, zanaatkarları, genç ve yaşlıları katletti. Köyler, manastır ve kiliseler yakıldı. Pekçok kadın ve erkek köleleştirildi. Bu durumda Mir Şeref, kendisiyle barış yapmak zorunda kaldı. Kız yeğenlerinden birini de O'nunla evlendirdi."

Ertesi yıl yaşamı felce uğratan yalnızca çekirgelerdi. Bir yıl sonra Mir Şeref yeniden ayaklandı. Muhammed Bey acilen Mir Şeref'in bölgesi olan - Kürt bölgesi- Botan'a birliklerini gönderdi. Çok sayıda Müslüman ve Hristiyan katledildi. Muhammed Bey'in Cezire'yi almasını engellemek için bütün kent sakinlerine (daha çok Hristiyanlara) yerlerini terketmelerini emretti ve emrindeki Kürtlere şehri ateşe verdirtili. Böylece, yönetimindeki Kürtlerle birlikte Şax'taki dağlara doğru çekildiler. Kızılbaşlar geldiğinde, kentin harabelerine girdiklerinde direnişle karşılaşmadılar, fakat kent sakinlerini kenti yeniden inşa etmeye zorladılar. Fakat bu inşa gerçekleşmedi ve yeni bir sefalet başgösterdi. Şah İsmail'in, "başlarını keçeyle saran" yürekli insanlar tarafından bozguna uğratıldığı söylentisi üzerine, Kürt aşiretler her yerde birleştiler; çekildikleri dağlardan inip, Kızılbaşlar'a saldırdılar. Cezire valisi bu mücadelede yenildi. Muhammed Beg, takviye birlikler gönderdi. Bu birliklere, şehir halkı tarafından, Kürtler'den kurtarılmak umuduyla boyun eğildi. Tersine bu birlikler, şehri talan edip halkını kırdılar. Önce soylular, Müslüman ve Hristiyan olmak üzere işkence gördüler. Kadınlar ve çocuklara tecavüz edildi. Giderek genel bir katliam yaşandı. Yeniden gönderilen takviye birlikler, Müslüman, Hristiyan, insan ve hayvan ayrımı yapmaksızın, "kadınlarına bile tecavüz ettiler." Şehir yakıldı. Katliamdan kurtulan, Müslüman, Hristiyan (Yahudi) ler esir edildiler. Yollarda, yürümecek durumda olanlar öldüler. Bu zavallı esirler, uzak ülkeler ve adalarda satıldılar.

Osmanlı-Safavi Mücadeleleri

İsmail'in politikası gözönüne alındığında, Kürtlerin ya da daha doğrusu geleneksel Kürt yöneticilerin kendilerini Safavi egemenliğinden kurtaracak başka bir büyük güç aramaları şaşırtıcı olmayacaktır. O dönemde buna en uygun alternatif Sünni Osmanlı İmparatorluğu'ydu. Sultan Be-

yazid (1481-1512) güçlü olduğu sürece, İsmail bu komşusuyla ilişkisini dostça sürdürmüştü. Ancak, yaşlılık yıllarında Beyazid'in gücü zayıflamaya başladı. Yaşamı boyunca, oğulları arasındaki taht kavgalarına şahit olmuştu. Aynı dönemlerde (1511) Teke'de başgösterip yayılan (Güney-batı Anadolu) toplumsal ve dinsel bir isyan patlak verdi. ⁽⁵⁶⁾ İlgili kanıtlar, bunun bir Kızılbaş isyanı olduğunu göstermektedir. İsmail'in olaylardaki rolü çok açık değilse de, bir sonraki aşamada, doğudaki iller de isyana katılınca, İsmail müdahale etti. Erzincan'a Nur Ali Halife Rumlu'yu temsilcisi olarak gönderdi, isyanı desteklemesi için (Ve dolaylı olarak da Beyazid'in torunu olan ve taht mücadelesi veren Murad'ı desteklemesi için). Yerli Kızılbaşlar Nur Ali'ye yardım ettiler. Yerel yöneticiler ve I. Selim tarafından gönderilen orduları yendiler. Selim (Yavuz) ordunun favoristiydi ve Şah İsmail'in ezeli düşmanıydı. (1461'den beri Osmanlılar'ın olan) Trabzon valiliği yapmıştı. Safevi topraklarında gözünün olması İsmail'in canını sıkıyordu. Selim'in ilk icraatlarından biri, Kızılbaş tebaadan çok sayıda insanı cezalandırıp, hapse tiktirmek oldu. (Bazı kaynaklara göre 40.000 kişiyi) ⁽⁵⁷⁾ Artık bu iki monark savaş bahanesine sahiptiler. Gerginliği tırmandırmak için Muhammed Han Ustaclu, ⁽⁵⁸⁾ (yalnızca bir yönetici) kışkırtıcı beyanlarla Selim'i savaşa davet ediyordu. 1513-14 kışında, Selim savaşa hazırlandı ve baharda 100.000'in üstünde bir orduyla doğuya sefere çıktı. Selim'in yaklaşması üzerine, Muhammed Beg, egemenliğindeki yerleri boşalttı. Osmanlı-Safevi İmparatorlukları arasında bir bariyer oluşturmak çabasıyla bütün bu yerleri yaktı. 60.000 devenin taşıdığı erzak sayesinde, Sultan engeli aşmayı başardı. 1514 Ağustos'unda, iki İmparatorluğun orduları, Çaldıran'da (Van Gölü'nün kuzeydoğusu) karşı karşıya geldiler. İsmail ciddi bir bozguna uğradı. Selim Tebriz'i işgal etti. Ancak, lojistik problemler, Osmanlı ordusunun kıştan önce dönmesini ⁽⁵⁹⁾ gerektiriyordu. İsmail tekrar Tebriz'i işgal etti ve kendi yöneticilerini batıya gönderdi. Muhammed Han Ustaclu, Çaldıran'da öldürüldü. Böylece yerine Muhammed'in kardeşi Kara Beg'i atadı -Han ünvanıyla-. Diğer iki kardeşi Ayvaz Beg ve Ulaş Beg, Bitlis ve Cezire valileri oldular. Kara Beg, Diyarbekir'e geldiğinde Kürt mirlerini isyan halinde buldu. Onlar, Selim'i hükümdarları olarak tanımışlardı ve Safevi'lerden kurtarılması için O'nun yardımını istemişlerdi.

Osmanlılar'ın Kürt Politikası

Şerefname'de yazılanlara göre ⁽⁶⁰⁾ Safevi savaşından önce, yaklaşık 20 kadar Kürt miri Selim'e bağlılıklarını bir deklerasyonla bildirmişlerdi. Bu olayın baş mimarı İdris-i Bitlîsiydi. Resmî olarak, Akkoyunlu hü-

kümdarı Yaqub'un (Uzun Hasan'ın oğlu) sekreterliğini yapmıştı. Önemli bir tarihçi ve başarılı bir diplomattı. Osmanlı kaynaklarında, ⁽⁶¹⁾ Selim'in hizmetinde olduğu belirtilmektedir. Kürtler'e ilişkin derin bilgisi değerlendiriliyordu ve Kürtler'in desteğinin kazanılması için kullanılıyordu. **Kürt beylerine Selim'den yana olmayı öğütleyen ve başkente beylerin bağlılık sözüyle dönen Bitlisi'den Şerefname övgüyle bahsetmektedir.** Şerefname'deki ifadeyle ("samimi dostluk ve bağlılık" sözü). 1514'te Osmanlıların Amid'e girişinde Amid halkı şehrin kapılarını onlara açtı. Başka yerlerde de, Kızılbaş işgalinden kalan birlikleri söküp atan Kürtler, ellerinden alınmış olan konumlarına yeniden kavuşmak için çabalayan mirler tarafından yönlendiriliyorlardı. ⁽⁶²⁾ Fakat yukarıda değinildiği gibi kıştan önce Sultan ordusuyla birlikte batıya çekildi ve İsmail birliklerini Kürdistan'a gönderip egemenliğini iddia etti. Kürt mirleri birliklerini toplayıp Kızılbaş güçlerine karşı koydular. Selim'in, giderken sınırlarının, cephesinin yöneticisi ve askeri kumandan olarak bıraktığı Bıyıklı Muhammed Paşa'dan yardım aldılar. Şerefname'nin bu atamaya ilişkin anlatımı dikkate değerdir. Tümüyle anlatılan biçimde olmasa bile, nasıl olmuş olabileceğine ilişkin işaretler taşır :

Sultan batıya dönmek için Tebriz'den ayrıldığında, Kürt mirleri bazı topraklar üzerindeki miras haklarını tanımaları için İdris'i O'na göndermişlerdi ve aralarından birini beylerbeyi ilan etmesini istemişlerdi. Böylece bir liderlik altında birleşerek Kara Hasan'ın üzerine yürüyüp O'nu Kürdistan 'dan kovmayı başarabileceklerdi. (Beylerbeyi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda bir eyaletin askeri ve sivil kumandanı olduğunu belirtmek isterim) Bu ünvan, yalnızca Sultan'ın oğullarına ve yüksek rütbeli paşalara teklif edilebilirdi. ⁽⁶³⁾ Bunun üzerine Sultan, illerinden hangilerinin bu göreve layık olduğunu sorduğunda, akıllı İdris şöyle öğütledi : "Az ya da çok hepsi de birbirlerine denktir, hiç biri diğerinin önünde başağmaz." Kızılbaşlar'a karşı etkili ve birlikte bir mücadele için koordinasyonu sağlayacak bir otorite, bütün mirlerin itaat eteceği, sarayın hizmetinde olan biri olmalıdır.", dedi. Bu öğüt dinlendi ve Bıyıklı Mehmet Paşa Beylerbeyi olarak Kürdistan'da kaldı. ⁽⁶⁴⁾

Kızılbaş kumandan Kara Han, Amid'e ulaşır ulaşmaz şehri hemen kuşattı. Halen Kızılbaşların elinde olan Mardin, Hisnkeyf ve Urfa'dan takviye birlikler geldi. Kuşatma bir yıl sürdü ve halktan bir çok kişinin yok olmasına mal oldu. (Von Hammer'ın kaynağına göre 50.000). ⁽⁶⁵⁾ Fakat Kızılbaşlar Amid'i almayı başaramadılar. Bu dönem boyunca, koordinatsız bir savaşın yarattığı kaos ortamı yaşandı. -Kürt rakipler, Sünni-Şii, Os-

manlı ve Safevi İmparatorluklarının içinde yer aldığı mücadelede, tarafları birbirlerinden ayırmanın zor olduğu bir kaos ortamı-. Fakat sonunda, kendi mirlerinin komutasındaki Kürt aşiret birlikleri, Bıyıklı Mehmet'in düzenli orduları ve Selim'in gönderdiği diğer paşaların birleşmesiyle, Kızılbaşlar birkaç kez yenildiler. Sonuncusu, finali belirledi. Kürt birliklerinin elinde olan Koçhisar'da Safevi ordusunun çoğunluğu öldürüldü, sağ kalanlar İran'a kaçtılar. (66)

Bu olaylardan sonra, Kürdistan'ın büyük bir bölümü Osmanlılar'a bağlandı : DiyarBekir'in tümü, şimdi Kuzey Irak diye adlandırılan ve buranın batısındaki her yer. 20 yıl sonra, Selim'in halefi Süleyman, sınırları daha doğuya doğru genişletti. Bazı aşiretler ve emirlikler Farmlar'ın etki alanında kaldı. Birkaçı da yüzyıllar boyunca bağılıklarını belirtiyorlardı. Sınırlar henüz kesin olarak belirlenememişti. İdari sistem, çok az değişiklikle, 1515'te uygulanmaya başlayan şekliyle dört yüzyıl korundu. Bu durum, Sultan'dan tam yetki ve güç alan İdris'in kazanımıydı. Kızılbaşlar'a karşı birlikte davranan mirleri, bölgesinin kalıcı (geleneksel) yöneticileri olarak atadı. -Bu konumların çoğunlukla askeri yetkililer tarafından doldurulduğu ve kalıtsal olmadığı bir imparatorlukta, bu bir anormallikti. İdari sistem, (III. Bölüm h.) da daha ayrıntılı olarak ele alınacak.

Kürdistan'daki en önemli egemen ailelerin tarihlerini anlatan Şerefname'de şu açıklıkla ortaya çıkmaktadır ki, İdris'in atadığı mirlerin hepsi de dört yüzyıl krallık benzeri bir yönetim uygulayan eski ailelere mensuptur.

Akkoyunlular ve Safeviler bu ailelerin güçlerini dağıtma politikası gütmüşlerdi. Bunu başardıklarında, yerlerine kendi (Türk) yöneticilerini yerleştirdiler. Bir diğer biçim de şuydu, pek aristokrat olmayan Kürtler'i iş başına getirmek. Osmanlılar, eski aristokrasinin yerini sağlamlaştırmışlardır. Sonradan görmelerin, Osmanlı Devleti'nden kaynaklanan gücü paylaşmalarına izin verilmedi. Aşağıda, bu politikaları bu kez de, birkaç Kürt miri ailesinin konumundan bakarak açıklamaya çalışacağım.

III-f. Bazı Kürt Emirliklerinin Siyasi Tarihi

Hisnkeyf Melikleri

Hisnkeyf, Dicle üzerindeki kalesiyle -Amid'le Cezire arasında kalan eski bir kasabadır. Çok yakın zamanlara kadar, kasabanın nüfusunun çoğunluğu Yakubi Hristiyan'dı (Süriyani : Arami ve Arapça konuşanlar).

Kentin çevresinde hâlâ, Süryanîler, Müslüman ve Yezidi Kürtler yerleşik-
tirlir (aşiretli olan ve olmayan). Sözü edilen dönemde, nüfusun daha da
karışık olması gerekiyor. Şerefname'de yalnızca Kürt aşiretleri ve Hristi-
yan köylülerden söz ediliyor. Yüzyıllardan beridir, çok seyrek kesintiye
uğramalarla, aynı aile gücünü korumaktadır. Bu ailenin üyeleri, Selahad-
din Eyyübi'nin torunları olduğunu iddia etmektedirler. Şerefname bu aile-
den, burada yerleşik olan beş aileden biri olarak söz etmektedir ve bu
doğrudur. Bunlar hiç bir zaman tam bağımsız ve mutlak monark oldukla-
rını iddia etmediler. Fakat zaman zaman kendi adlarına para basıp, hutbe
okutmuşlardır. ⁽⁶⁷⁾ "Melik", "Kral" ünvanı taşırlardı. Melik Eşref, Timur
Leng'in çağdaşıydı. Timur Leng'e teslim olup, mutlak bağlılığını ilan et-
mişti. (Bu konuda kuşku götürmez maddi ifadeler bulunmuştur.) Yönetim
süresi uzun ve sakin geçti. Ölümünden sonra (15. yüzyıl başında) oğlu
Melik Xelil, "büyük ve küçük aşiretlerin rzasıyla" ⁽⁶⁸⁾ babasının yerine
geçti. Karakoyunlular, hiçbir zaman etkilerini Hisnkeyf'te duyuramadılar
Melik Xelil, Timur Leng'in oğlu Şahrük'ü hükümdarı olarak tanıdı. Şah-
ruk Van'da, bağımsızlık ilan etmiş olan Kara Yusuf'la savaşırken, Melik
Xelil haraç ödemeye gitti. O'nun dönemi, barış ve huzur dönemi oldu :
"Askerleri ve halkı, cömertliğinden memnundular." ⁽⁶⁹⁾ Yerine geçen kar-
deşinin oğlu Melik Xelf, komşu Cezire'nin Botan aşiretiyle birkaç savaş
yapmıştı. O'nun zamanında, Akkoyunlu Uzun Hasan doğuya doğru yayıl-
maya başladı. Türk birlikleri Hisnkeyf'i kuşattılar. Melik Xelf'in yeğenle-
rinden biri O'nu haince öldürüp, kapılarını Türklere açtı. Uzun Hasan'ın
vassalı olarak amcasının tahtına oturmayı planlamıştı. Fakat bu plan,
sözkonusu Monark'ın politikasına ters düşüyordu. Kenti ve bölgeyi, baba-
dan oğula miras yoluyla geçebileceği bir biçimde Türklere vermişti.

Melik Xelil, katledilen Melik Xelf'in kardeşlerinden biriydi ve Suri-
ye'ye kaçıp, Akkoyunluların zayıflamasına dek burada kaldı. Topraklarına
dönüp Mir Şah Mihemed Şirwî'ye yardımcı oldu. Şirwî, aşiretinin başı, her
zaman Hisnkeyf'in vezirliğini yapmıştı; tebama bağlılıklarını gösterme çağ-
rısında bulundu. Bütün karışık aşiretler ve gruplar O'nun bayrağı altında
toplanıp, önce Sêird'e, ardından da Hisnkeyf'e yürüdüler. İki kenti de Ak-
koyunlular'dan aldılar. Bundan sonra, Melik Xelil tam bağımsızlık ilan et-
ti. "Kürdistan'da hiçbir prens O'nun gücünde değildi." Yaptığı herşey kral
tarzındaydı. Sonradan Şah İsmail olarak tarihe geçecek olan persin kız-
kardeşiyle evlendi. Bağımsızlığı, Şah'a haraç ödemeye ve bağlılığını bildir-
meye gittiğinde (diğer 15 Kürt miriyle birlikte, bak: önceki başlıklara) so-
na erdi. Diğerleriyle birlikte zindana atıldı. Kayınbraderi tarafından
kendisine tanınan tek ayrıcalık, karısını ve allesini çağırmasıydı. Kızılbaş-

lar Hisnkeyf'i sahiplendiler : kenti (Kürt) Becnewi aşiretinin gözetimine bırakıp ayrıldılar. Bu aşiret, şeflerini öldürdüğü için Melik Xelil'e kinliydi. Çaldıran savaşından sonra Melik Xelil, kaçıp, Hisnkeyfe geri döndü. Halkı Kızılbaşlar'a karşı mücadelede yönlendirecek olan şefin seçimi dolayısıyla bölünmüş bir şekilde buldu. Aşiretlerin çoğunluğu Melik Xelil'in oğlu Süleyman'ı desteklediler. Fakat geri kalanlar yeğenlerinden birini tercih etti. Botan aşireti bu bölünmüşlükten yararlanıp Sêird'i kuşattı. Bu kuşatma, kenti Kızılbaşlar'dan alıp kendilerine katmayı amaçlıyordu. Ancak birkaç gün içinde, Malik Xelil, tebanın birliğini sağladı. Botan'lar şehri terke zorlandılar. Ve Melik Xelil sonunda başardı. Hisnkeyf'i elinde tutan Becnewî'ler sarıldılar. Fakat Melik onları cezalandırdı. Bunun yerine Becnewî aşiret reisinin babasını vurmasından sonra tazminat olarak bir köyün muhtarlığı garantisini verdi.

Hisnkeyf'in statüsü Osmanlı İmparatorluğuna eklenmesinden sonra net değildi. Melik Xelil, çeşitli biçimlerde burayı ölümüne kadar yönetti. Ancak dört oğlu arasında rekabet mücadeleleri dışında birşey yoktu. Yerine geçen Hüseyin iki kardeşini hapsetti. Dördüncü oğlu Süleyman, Hüseyin'i öldürtüp yerine geçmek için Amid'in Osmanlı valisine sığındı ve vali O'nu Hüseyin'in yerine geçirtti. Kardeşlerinin rekabeti ve aşiretlerin kardeş rekabetlerinde katil olarak suçladığı Süleyman'ın yönetimde kalmasını olanaksız kıldı. Amid'in kalelerinin (surlarının) anahtarını gönüllü olarak Hüsrev Paşa'ya, Amid valisine teslim etti. Bu, atalarından beri mirlik konumunu elde tutan ailenin sonu oldu.

Sultan, Süleyman'ı Urfa ve daha başka yerlerin valiliğine atayarak ödüllendirdi. Erkek kardeşlerine de yüksek gelir getiren timarlar dağıttı. (70)

Hekârî ve Mîrleri

Bu emirlikler ilginçtir. Çünkü toprakları uzun süre Safevi etkisinde kalmıştı. Hekârî her zaman bu iki imparatorluk tarafından da elde edilmek istenen bir yer olmuştu. Doğal koşulları, düşmana karşı etkili bir korunma olanağı sağlamasına rağmen, mîrler sık sık daha çok politik yeteneklere ihtiyaç duyuyorlardı, bağımsızlıklarını korumak için. Emirliğin nüfusunun büyük bir kısmı Asurî'lerden oluşuyordu. (Aramî konuşan, Nesturî ibadetli yapan Hristiyanlar). Bunların yarısı, Kürt aşiretlerine bağlı

köylülerdi. Diğer yerlerdeki Hristiyanlar gibi. Diğer yarısı da, asıret biçiminde örgütlenmiş ⁽⁷¹⁾ savaşıçılardı. Emirliğin politikalarında oldukça önemli roller almış olduklarını göreceğiz. Egemen aile, Abbasi halifelerinin torunlarından olduğunu ileri sürerdi. Belli bir süre kendi adlarına bastırdıkları para vardı ve hutbede adları geçerdi. Önceleri Hekâri Kürtler'inden daha güneyli olarak söz ediliyordu. ⁽⁷²⁾ Fakat inceleme konusu olan dönemde, onlar, Van ve Çolemerik'te yerleştiler. (Sonraki kent Hekâri olarak adlandırıldı.) Mirler, şimdiki Türkiye'nin Van ve Hekâri illerini ve Kuzey Irak'a kadar sarkan bölgeyi yönetiyorlardı.

Timurleng'in girişinde (1387) Mir Ezdin Şer, burayı yönetiyordu ve Timur'a karşı sertçe direndi. Fakat Timur'un sivil halkı imhasına karşı sonunda teslim oldu. Akrabası Nesredin, kimsenin gelmeyeceği biçimde Van kalesini siper alarak, Timur'un ordusuyla korkunç bir savaş sürdürdü.

Yalnızca büyük bir güç bu direnişi kırabilirdi. Bu, Timur'u, Hekâri'yi sözde uydu devlet yapmakla yetinmesinin nedeni olabilirdi. Bütün bunlardan sonra, Timur' u ve hakimiyetini tanıyan Ezdin Şer'e babasından kalma arazileri timar olarak verildi ve yönetimi ona bırakıldı. -Aile, Timur ve haleflerine sadık kaldı-. Timur'un oğlu Şahruk, soyguncu Kara Yusuf'a karşı (Karakoyunluların kurucusu) bir savaş başlattığında, Ezdin'in oğlu Melik Mihemed, (Bitlis miri Şemseddin ile birlikte) Şahruk'a saygılarını bildirmeye ve egemenliğinin yenilenmesini sağlamaya gittiler.

Şerefname'de Karakoyunlu egemenliği konusunda pek açıklama yapılmıyor. Büyük olasılıkla bu, ailenin Timur soyundan başka, bu hükümdarlara da teslim olmuş olmasındandır. Hekâri ailesinin yakın dostu olan yazar, bu konudan söz etmemeyi yeğlemiş olabilir.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (Türk) birliklerini Hekâri'nin başkenti Çölemerik'e gönderdi. Bu şehri almayı, yöneticisinin büyük ihmali sonucunda başardılar -bir başka Ezdin Şer, danışmanlarının ısrarına rağmen, savunma yapmadı- ve mir öldürüldü. (Beraberinde, işgale karşı koyabilecek herkes) Bölge (Kürt) Dumbili aşiretinin kontrolüne bırakıldı. Kötü kader büyük olasılıkla, Cezire'den kaynaklanıyordu. Dumbili reisi Şeh Ehmed, Akkoyunlu adına kendi işgallerini gerçekleştirmek için Uzun Hasan'la iyi ilişkiler içindeydi. Hekâri'nin doğu yöreleri Mehmudîlerin kontrolüne bırakıldı. Bu, farklı bir kökenden gelen bir Kürt aşiret konfederasyonuydu. İsim babaları olan ve Karakoyunluların hizmetine giren Şeh Mehmud'un etrafında toplanmışlardı. Kara Yusuf, o dönemde He-

kâri'ye ait olan Aşût ve Xoşap bölgelerini kendisine vereceğine söz vermişti. Oğlu Mir Hüseyin Beg, Uzun Hasan'ın tarafına katılmıştı ve resmi bir ünvanı, babasınınkinine oranla daha geniş olan bölgelerde elde etmişti. Yani, Hekâri Emirlîği -ikisi de Akkoyunluların vassalı olan- iki "yabancı" aşiretin kontrolüne girmişti. Şimdi, bazı yörelerdeki Asûriler, -Diz (5 aşiretsel topluluktan biri) esnafırlar (ve Mısır'da Hekâri ailesinin bir kolu yaşıyordu), Mısır ve Suriye'ye sık sık gidip geliyorlardı. Esededdin, burada Çerkez sultanlarının hizmetinde bir savaşçı olarak ünlenmişti. Asûri esnaflar ününü duydular ve kendisiyle tanıştılar. O'ndan kendileriyle birlikte dönmesini ve allenin arazilerine sahip çıkmasını istediler. Dönüşü çabuk oldu. Dumbilî'ler tarafından işgal edilen kalelerden birisi Diz kalesiydi. Hristiyan tebaı yakacak odun ve ihtiyaç malzemelerini kaleye kadar getirmek zorundaydılar.

Şu iki nedenle : Asûriler gibi giyinerek Esededin ve aşiretinden birkaç cesur adamla birlikte kaleye girdiler ve yakacak odunların arasına gizlenmiş silahlarla Dumbilî'leri biçtiler. Kısa bir sürede Hekâri toprakları işgalci Dumbilî'lerden temizlenmiş oldu. Bu Dumbilîler daha sonra - Safevî'lerin vassalı olarak- Azerbeycan'da Xoy yakınlarında görüldüler. Ancak Mehmûdiler, kuşkuları üzerine çeken rekabeti sürdürerek Hekâri topraklarının bir kısmını ellerinde tutmayı başardılar. Ve Akkoyunlu (Türk) birliklerinden yardım alarak Esededin'in oğlunu birkaç kez yendiler. Esededin'in oğlu Bitlis'ten yardım alınca Mehmudiler geri püskürtüldüler. Esededin'in torunu Zahid Beg, kendisine diğer Kürt mirlerinden daha çok güvenen Şah İsmail'e teslim oldu ve O, babadan oğula geçerli olmak üzere mir olarak ilan edildi. Ölümünden sonra, arazileri (en azından) iki emirlîğe bölündü. Vostan (Van Gölü'nün güneydoğu ucu) ve Hekâri. Buraların yönetimine de Seyd Mihemed ve Melik Beg getirildiler. Bu dönemin olayları biraz karışıktır ve Şerefname'de birçok boşluk vardır, konu hakkında. Ancak şurası açıktır ki, aile içindeki rekabetler, bu sınır bölgesinde Osmanlı-Safevi yarışı yüzünden kıskırtılmıştır. 1534'ten beri Hekâri, resmen Osmanlı'ya bağlıydı, fiilen bağımsızdı. Melik Beg'in oğullarından biri, Şah Tahmasb'ın hizmetine girdi (Şah İsmail'in oğlu). Diğerleri de, Osmanlıların kendisine büyük bir tumar verdikleri Diyarbekir'e gitti. Çıldır için yapılan Osmanlı-Safevi savaşına katıldı (1578). Savaşta esirler alındı, Safevi ordusuna teslim edildi ve O'nun tarafından öldürüldü. Diğer oğullar, Hekâri topraklarını babalarının temsilcileri olarak, tıpkı Osmanlı-Safevi hükümdarları gibi, oğullarını taşraya yönetici olarak atayarak yönettiler. Şu iki nedenle : Yönetimi aile içinde merkezileştirmek ve rakiplerini başkentten uzak tutmak. Melik Beg'in en büyük oğlu Zeynel Beg, babasına karşı is-

yana kalktı. Bu konuda, aşiretin ileri gelenlerinden yardım aldı. Babasını yendi ve hapsetti. Ancak, Melik Beg kaçmayı başardı. İlk olarak kardeşi, Voston'daki Seyid Mihemed'e ve buradan da büyük onurla karşılandığı Bitlis'e. Seyd Mihemed, yeğeni Zeynel'i Çolemerik'ten almak ve bütün aileyi toparlayıp kendi yönetimine almak için büyük Pinyanış aşiretinin (ya da konfederasyonunun) desteğini sağladı. Zeynel de Azerbeycan'a, Hekâri'yi yeniden almak için Safavi desteği sağlamaya gitti. Safavi'ler Seyd Mihemed tarafında olduklarından, umutlanamıyordu. Bu kez aynı niyetle İstanbul'a gitti. Süleyman'ın veziri Rüstem Paşa, bu sınır bölgesinin bağımsızlığıyla ilgileniyordu. Fakat Zeynel'in Safaviler'e ani çıkışını bildiğinden, O'nu, karısını ve çocuklarını Osmanlı topraklarına getirerek, sadakatinden emin olmak istedi. Zeynel, karısını ve yakınlarını almak için Hekâri'ye gittiğinde, Rüstem Paşa'nın azledildiğini duydu. İstanbul'a dönmeyip İran'a yöneldi, Şah Tahmasb'ın desteğini sağlamak için. Fakat Seyd Mihemed'in Safavi'lerle ilişkileri gelişmişti ve Zeynel'e ilgi göstermediler. Himayecisi Rüstem Paşa'nın vezirliğe geri döndüğünü duyar duymaz İstanbul'a dönmeye karar verdi. Oysa, vezir Zeynel'e eskisi gibi ilgi göstermedi. O'nu Hekâri'ye atamak yerine, O'na Bosna'da bir tımar verdi.

Bu sırada Van Valisi İskender Paşa, Hekâri mirinin (teorik olarak bağımlı olduğu ⁽⁷³⁾ Seyd Mihemed'le çelişmeye başlamıştı. Bu şef, yönetimini Hekâri'de sağlamlaştırmıştı ve Safavi'lerle ilişki içindeydi. ⁽⁷⁴⁾ (Büyük olasılıkla bu ilişki, bir sempatiden çok Osmanlılara karşı bir denge hesabıyla) ve (Xoşab'ı hala ellerinde tutan) Mehmûdiler'in yardımıyla oluyordu. İskender Paşa, bir hileyle Seyd Mihemed'i yakalayıp ölüme mahkum etmeyi başardı. İstanbul'dan Hekâri'yi pasifize etmesi için Zeynel'e bir mevki verilmesini istedi (danışman ya da siyaset adamı işleviyle). Kısacası, işbaşına geldikten sonra, sınır boylarında bir inceleme yapmaya gönderildi. Burada, tesadüfen Bayendir Beg'le karşılaştı. Benzer bir görevi Şah'ın adına yapan iki kardeş çatıştılar. Bayendir Beg öldürüldü ve savaşçılarından birkaçını Zeynel, İskender Paşa'ya savaş esiri olarak götürdü. Osmanlı'ya olan sadakatini bu şekilde ispatlamannın bedeli olarak Zeynel, Hekâri'ye yönetici oldu. Böylece aile varlığını, Osmanlı ve Safaviler'le Hekâri konfederasyonunun diğer aşiretlerine karşı sürekli entrikalar düzenleyerek uzun süre korudu. 19. yüzyılın ortalarında -aynı aileden gelen- son Hekâri miri azledildi. Bugün bile Hekâri politikaları bu eski günlerinkine benziyor.

Çemişkezek (75)

Çemişkezek, şimdi pek popüler olmayan bir Dersim ilçesi (Kuzeybatı Kürdistan'da) ve Kürdistan'ın en ücra köşelerinden biridir. Şerefnâme, burayı yöneten aileden (ki bu aile büyük olasılıkla Selçuklu soyundandır (76)) Kürdistan'ın en görkemli ailelerinden biri olarak söz etmektedir. Ve ailenin egemenlik alanı o kadar genişti ki, bu bölgeden sık sık "Kürdistan" diye söz edilirdi. Pek çok büyüklü küçüklü aşiretler bu aileye bağımlıydılar. 31 kaleye sahiptiler. Sahip oldukları her şey, Cengiz Han, Timur Leng ve Kara Yusuf'un korkunç dönemine kadar aile mülküydü. Karakoyunlular bu yöreyi işgal ettiler, ancak Uzun Hasan'ın ortaya çıkmasıyla birden bire sona erdi. Eğer Şerefnâme'de yazılanlar göz önüne alınacak olursa, Akkoyunlu hükümdarları, bütün yerli (Kürt hanedanlıklarını elimine etme gayreti içine girdiler. Özellikle Karakoyunlularla ilişkiye girmiş olanları.) Akkoyunlu aşiretlerinden Harbandlu, Çemişkezek yönetimine gönderildi. Gerçekte bu bir işgaldir. Fakat genç mir Şeh Hesên enerjik davranarak adamlarından bir ordu oluşturdu ve işgalci Türkleri kovmayı başardı. O ve torunları Şah İsmail dönemine kadar mülklerini ellerinde tuttular. Ailenin bu monarka karşı davranışı çok dostçaydı. Bu, büyük olasılıkla, onların Kızılbaş ya da en azından Şii çizgide olmalarındandı. (77) Şah İsmail, Erzincan'a Nur Ali Halife Rumlu'yu askeri yetkili ve vali olarak gönderince, Çemişkezek miri Hacı Rüstem Beg, hiçbir direniş göstermedi. Bu durum, 30 yıl önce Osmanlılara karşı aldığı, -sürgün edilmesine neden olan- tavırla çelişiyordu. 1473-1474'lerde, Sultan Mehmet, bir Akkoyunlu ordusuna ve Sultan'a bağlanmak isteyen Kemax kalesi komutanına (Çemişkezek'in hükümdarlık alanında kalan) hareket emri verdiğiinde, Hacı Rüstem, şiddetle karşı koymuştu. Şimdi, O, aynı kaleyi Şah İsmail'e sunuyordu. Şah'ın adamı olarak huzura çağrıldı ve Çemişkezek'e karşılık İran'dan bir bölgenin valiliğine atandı. Bu esnada Çemişkezek halkı durumdan pek hoşnut değildi. Nur Ali, turanik ve korkunç bir vali olduğunu ispatlayarak büyük aşiretleri bile imha etti. Sonunda bütün bölge silahlı isyana kalktı. Osmanlı ordularının yaklaşmasının da yarattığı etkiyle (Selim'in 1514'teki savaşı) Hacı Rüstem'in dönmesini sağlamak için İran'a bir elçi gönderdiler. Rüstem, Çaldıran'da İsmail'in ordusuna katılmak üzere yerini terketmişti. Kendisi Savaş Kurulu'nun da üyesiydi. Yenilgiden sonra Rüstem, Osmanlı tarafına geçmek istedi ve "etek öpme onuruna erişti." Ancak Sultan aynı gün O'nu cezalandırdı. Torum ve mir ailesinin üyeleri, uydu aşiretlerin reisleri de cezalandırıldı. Hacı Rüstem'in oğlu Pir Hüseyin Beg, hâlâ İran'daydı. Haberi duyunca Mısır'a gitmeye ka-

rar verdi. Buradaki Çerkez hükümdarların hizmetine girmek niyetindeydi. Ancak, kurnaz bir adam kendisine Sultan Selim'e gidip, bağlılığını bildirmesini öğütledi. Böyle de yaptı. Sultan genç adamın cesaretine hayran kaldı ve O'na atalarıyla eşit şartlarda Çemişkezek Emirliğini verdi.

Sultan, Bıyıklı Mehmed Paşa'ya Kızılbaşlar'ı Çemişkezek'ten kovması için emir vermişti. Fakat Pir Hüseyin, aşiretleri çabucak etrafına toplayıp işgalcileri tek başına atmıştı. Bunu 30 yıl süren barış dönemi izledi. Ancak, geride kalan 16 oğlu, taht sorununda anlaşamadılar. Bu nedenle Çemişkezek'i üç parçaya bölmüş olan Sultan Süleyman'a başvurdular. Parçalardan biri merkeze (sexman) bağlanıp diğer ikisi sancaklara (valiliklere) devredildi (Mecengird ve Pertek). Bu parçaların yönetimi hakim olan ailede kaldı. Gayri-müslimlerden alınan nüfus vergisi (cızıye) ve -resmen mirin hakkı olan- sürü vergisi bundan sonra tahta saraya aktarılacaktı. Vali olmayan 14 kardeş de küçük ya da büyük timarlar elde ettiler. (Timar ve zeamet için gelecek başlığa bakınız.) Kısa bir süre sonra, içlerinden biri zekice bir planla Sultan'a başvurup, Sexman'ı miras hakkı olarak elde etmeyi becerdi.

Yukarıda adı geçen 'timar' ve vergi konuları, gelecek başlıklarda, Osmanlı yönetim sistemi çerçevesinde sistematik bir şekilde ele alınacak. Kürdistan'ın Osmanlı'ya dahil edililişinin yolları da tartışılacak.

III-g. 16. Yüzyılda Osmanlı Kürdistan'ındaki İdari Sistem

15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda İdari Sistem ve Toprak Rejimi ⁽⁷⁸⁾

Osmanlı İmparatorluğu üç geleneğin mirasçısıdır. Başlangıç yıllarında, kurucuları ve yönetici katmanları Türk aşiretlerindendiler. Türk gelenekleri İslam'la birlikte zaten değişmişti. İslami kurallar özel ve toplu yaşamın her alanına egemendi. İmparatorluk diğer devletler tarafından fethedilmişti (en önemlisi Bizans'tı). Bu devletlerin kurumları ve yerlilerin gelenekleri -az ya da çok değişikliklerle.- Osmanlı İmparatorluğu'nda korundu. Bu durum vergilendirme sisteminde ve toprak rejiminde büyük

farklılıklara yol açtı. Daha az ölçülerde de yönetim şeklinde etkiliydi. Bu nedenle, aşağıdaki genel tanımlamalardan başka, pek çok yerel istisnalar vardı.

İmparatorlukta iki yönetim şekli bir arada işliyordu; ikisinde de atamalar Sultan tarafından yapılıyordu. Her bölge bir **Bey** tarafından - askeri kumandan- yönetiliyordu, yargılama işleri de **Kadı**'nın sorumluluğundaydı. Kadı, şeriat konusunda uzman olmak zorundaydı. Kanunname'de aynı zamanda Sultan'ların pratik yargısal yönetimi de yer alıyordu. (Kanunname, vergileri, tasarruf karşılıklarını belirleyen "kanun kitab" dır) Kadı, yargısal otoriteyi temsil ediyordu; yasamaya ilişkin otorite kısmen, pratik yaşama ilişkin yasalar yapabilen Sultan'la birlikte kullanılıyordu. Fakat sonunda şeriatla vücut buluyordu. Her bölgede yasal uzmanlar, müftüler bulunuyordu. Karmaşık şeriat yasalarını kendi eklemeleriyle birlikte, olası özel durumlara uyarlamak görevleriydi. Herhangi biri bir adli problemini müftüye aktarıp çözümünü isteyebilirdi, bu durumlarda müftü **fetva** verirdi. Yetkisine dayanarak bu tür fetva verme biçimi yalnızca Sünni Müslümanlar arasında geçerli olan bir kanun yapma biçimiydi. Yürütmeye ilişkin otoriteler Beg'lerdir. Beg, öneminin sembolü olarak Sultan'dan bir rütbe alırdı. (sancak) Yönetimindeki bölge de sancak diye adlandırılırdı, kendisi de **Sancak Bey**'i olurdu. Birkaç sancak beyinin üstünde de sonradan vali olarak adlandırılan Beylerbeyi bulunuyordu. Otoritesi altındaki sancaklardan oluşan birime de **Beylerbeylik** ya da eyalet denirdi. İmparatorluğun bu şekilde eyalet ve sancaklara bölünüşü birkaç kez değişikliğe uğramıştır (her defasında birimler küçülmüştür).

Osmanlı ordusu, aşiretli atlılardan (**sipahi**) oluşmuştu. Bunlar, çoğu zaman 'feodal' olarak adlandırılırdı. Çünkü, sipahiler askeri hizmetlerinin karşılığı olarak bir arazi parçası elde ederlerdi. "Feodal", kendisi için "tımara"ndaki köylülerden yıllık geliri devşirme hakkına sahipti. Her bölgede belirlenmiş özgün kurallara göre. Sipahilerin belli başlı üç temel görevleri vardı. İlk olarak, yönetsel ve basit yargısal görevler. (Köylüler arasındaki toprak anlaşmazlıkları v.s.) Merkez için vergi toplamakla da yükümlüydüler. İkinci olarak, toprağın işlenmesini garantiye almak zorundaydı. (Yani köylülerin göçünü engellemek zorundaydı.) Üçüncü olarak, belli sayıda atlıyı silahlandırıp, hazır tutmakla sorumluydu. (**Cebelü**) Bulundurması gereken cebelülerin sayısı, sahip olduğu tımarlardan elde ettiği **gelire** orantılıydı. Bu gelir, çok değişkendi. Bir sipahinin düzeyi ya da statüsü tımarının büyüklüğüne bağlıydı. (Parasal birim olan akçeyle ifade

edildiği gibi) (79)

Yasalara göre iki ya da üç çeşit timar belirlenmişti.

Timar : (Yılda 20.000 akçeye kadar olan gelirler. Ortalama değer yaklaşık 6.000 akçe.) Bu orta dereceli bir sipahiye belirtiyordu.

Zeamet ise, (genellikle gelirler, 20.000'den 100.000 akçeye kadardı.) sipahi subaylarına ya da yüksek dereceli memurlara ayrılmıştı. (80)

Has : Sancak beyleri ya da çok yüksek dereceli çalışanlara ayrılmıştı. Timar ve zeametten farklı olarak has, memurun kendisine değil kuruma aitti. Belli köylerin yıllık gelirleri, diğer tür vergi ve ödentilerden oluşuyordu (sancak beyleri için) ya da bir milyon akçeye kadar (beylerbeyi için). Toprak bağıışı, sipahi ordusunu ve onun hiyerarşik yapısını, imparatorluğun teritoryal düzleminde "şekillendiriyordu". Birkaç sipahinin timarının olduğu köylerde bu sipahiler bir subay tarafından (**Çeribaşı**) yönlendirilirdi. Belli bir bölgedeki timar sahipleri, cebelüleriyle birlikte, **subaşının** önderliğinde askeri bir birim oluşturuyorlardı. Kendisi de zeamet ya da has sahibi olan bir sancağın subaşısı adamlarıyla birlikte sancakbeyinin komutasında bu sancağın alayını oluştururlardı. Bir eyaletin sancak beyi, beylerbeyine bağlıydı ve sancak alaylarından oluşan ordunun kumandanıydı. İmparatorluğun Avrupa sınırlarında kalan bölgelerde, 1475'lerde 22.000 timar sahibi sipahi, Asya kısmında ise 17.000 timarlı sipahi bulunduğu tahmin ediliyor. (Henüz Kürdistan'ı içermiyor-ken) (81) XVI. yüzyılın ortalarında sipahilerin toplam sayısı 200.000 olarak veriliyor (Cebelülerle birlikte). (82)

Timar sistemi, birkaç noktada Avrupa feodalizminden ayrılmaktadır:

1- En azından teorik olarak merkezi kontrol daha sıkıydı. Toprak devlete aitti. Timar sahipleri asla toprağı sahiplenemezlerdi. Fakat yalnızca **taahhüt** edilen ödentileri toplamak zorundaydılar. Köylülerin aşırı sömürülmesi -sipahiler tarafından- timarın geri alınmasına neden olabilirdi. Timar, sipahinin oğluna miras olarak kalmasına rağmen herhangi bir anda geri alınabilirdi.

2- Feodal Avrupa'da lordlar, gerçekte, tek yargıç olmaları ve gelecekteki yasalara göre yargılamayı gerçekleştirmelerine rağmen, çok kısıtlı

yargısal güçlere sahiptiler. Sipahiler, tımarlarında Osmanlı Devleti'nin yasalarını uygulamak zorundaydılar. Fakat başka durumlarda ceza olabileceği gibi, sivil davalar da kadının önüne getirilirlerdi.

3- Diğer yandan, sipahinin köylüler üzerindeki hakları sınırlanmıştı, Avrupa'ya oranla. Onları satamama ve devredememelerine rağmen (köylüler önce kaydedilirdi), **neredeyse, vazgeçilmez, miras yoluyla geçen kiracılık haklarına sahiptiler.** Eğer bir köylü yeterli bir neden göstermeden ayrılırsa ve toprak üç yıl üst üste işlenmezse, sipahi toprağı ondan alıp bir başkasına verebilirdi. Köylülerin asıl zorunlulukları toprağı işlemektir. Bu nedenle ayrılmalarına izin verilmezdi ve eğer ayrılmışlarsa, sipahi onları zorlayabilirdi.

4- Avrupa'da bu kadar önemli olan **sadakat** kavramı pek yoktu. Sipahi, askeri bir disipline bağlı olan askeri bir adamdı. Diğer düşey (alt ve üst) sadakat ilişkileri olabilirdi. Fakat sistemin yürümesi için mutlaka gerekli değildi.

Ancak bu farklılıkların çok abartılmaması gerekir. Merkezi yönetimin zayıfladığı durumlarda sistem, yazılı kuralları aşmaya yönelmiştir. Sipahiler ve begler ayrıcalıklarını artırmaya başlamış ve sistem belirgin bir şekilde Batılı, Avrupa'lı bir yapıya yaklaşmıştır. Aşağıda göreceğimiz gibi bu, özellikle Kürdistan'da böyleydi. Toprak işleyiciliği yukarıdaki gibi üç biçimle sınırlı değildi. Bazı devlet toprakları dışarıya tımar olarak hiç verilmiyordu. Bunlar saraya aitti. (Emlak ya da Hass-ı Hümayun, Sultan'ın Has'ı) Buralardan elde edilen gelir, maaşlı memurlar tarafından toplanıyordu. Diğer devlet toprakları (sultan ya da beylerbeyi tarafından) ayrı tutulmuştu. Bu toprakların vergileri, dinsel yatırımlar olarak (vakıf, eskaf-çoğul), camilerin, türbe ve çeşmelerin yapım ve onarımında kullanılıyordu. Diğer bir vakıf kategorisi de köken olarak özel mülk olan, geltrin (bir kısmı) bağışlandığı vakıf tipi idi. Devletin sahiplenmesini engellemek için toprağın yalnızca küçük bir bölümü, yasal olarak devlete ait değildi, özel (**mülktü**). Teorik olarak bu kategori, kasabalardaki topraklar ve yalnızca birkaç bölgedeki tarımsal arazilerdi (Arap bölgelerinde ve Kuzey Irak'ta). Ancak, pratikte yerel olarak pek çok güçlü, nüfuz sahibi kişi devlet arazilerini gaspedip kendilerinin özel mülkümüştü gibi davranıyorlardı. Bazı sultanlar bu fiili sahipliği, ürünün %10'unun hazineye verilmesi koşuluyla tanıdılar (Öşür). Daha sert tavır alan sultanlar, bu topraklar üzerindeki devlet sahipliğini ısrarla savunup, bu mülkleri aldılar.

Reaya ile (vergi ödeyen bağımlılar, daha çok köylüler) ⁽⁸³⁾ askeri kat-

man arasında keskin kast farklılıkları vardır. Sadece, beylerin, sultanların oğulları, Müslüman olmasalar da (**kullar**) tımar alabilirlerdi. ⁽⁸⁴⁾ Yeni işgal edilmiş bölgelerdeki askeri zümre mensupları da tımar edinebilirlerdi. ⁽⁸⁵⁾ Buralarda askeri zümreden sayılan kullar küçük yaşlarda ebeveynlerinden alınır ve Müslüman öğretisiyle eğitilirlerdi. Bunlar Hristiyan köylülerin çocuklarıydılar. ⁽⁸⁶⁾ Sultan ya da soylular tarafından sahiplenilirlerdi. Fakat bu alt statülerde oldukları anlamına gelmiyor. Aralarında bazılarının basit el işleri yaptıkları doğrudur, ama yüksek dereceli devlet memurları da bunlardandı. Reaya, ne askeri görevlerden sorumluydu ne de ayrıcalıklara sahipti. Silah taşımalarına bile izin verilmezdi. Yasalar, reaya içinde de ayrımlar yapmıştı. İdari amaçlarla kullanılmak için gerekli toprak miktarının ölçütü **çiftlik**ti (yaklaşık olarak 6-15 hektar yada 15-34, toprağın verimliliğine bağlı olarak) Bir heyet birden fazla birimlere bölünmesini engellemişti. Reaya, bir çiftlik, yarım çiftlik ve daha az ölçülerdeki çiftlikleri işleyenler olmak üzere sınıflandırılmıştı. Bu son kategori, araziden kaçan köylüleri içeriyordu ve belli nedenlerle kayıtlı değillerdi; daha önce göçebe olanlar, baba ocağını terkeden reayanın oğulları v.s. Eğer boş araziler ve boş tımarlar varsa, sipahi bunları bu topraksız köylülere kiralayabilirdi. Her bir alana karşılık gelen bir ödentiyle, eğer toprakta üç yıl arka arkaya kalırlarsa, bu sipahinin reayası olabilirlerdi. Bu toprakların zilyetliği miras olarak kalabilirdi.

Köylülük bir takım vergi ve yükümlülöklere tabiydi. ⁽⁸⁷⁾ Bunlardan bazıları şeriata dayanıyor, diğeri de gelenek ve Osmanlı yasalarından kaynaklanıyordu. Bu sonuncular, bölgeden bölgeye değişiklikler gösteriyordu. Doğu Anadolu'da Akkoyunlu Uzun Hasan'ın getirdiği vergi sistemi bir süre uygulandı. Ancak, sonradan dikkate alınmayarak değiştirildi. (Bak. **Hinz**1950) Alınan vergilerin en önemlileri şunlardı :

1- Nüfus vergisi (**cizye**, **haraç** da denirdi); her yetişkin gayri-Müslim erkekten, olanaklarına göre üç biçimde alınırdı. Birinci biçimde, askeri hizmetten muaf oluşlarının tazminatı olarak alınırdı. Kural olarak bütün cizye, merkezi hazineye giderdi. ⁽⁸⁸⁾ Sipahiler, tımar sahipleri cizyeyi kendileri için değil hazine için toplarlardı.

2- Bazı topraklar, diğeri iki şeriat vergisine tabiydi : Öşür, Müslümanların sahip olduğu serbest işlenen mülklerden alınan vergi, ürünün %10'u ya da daha azı verilirdi. **Haraç** (ya da **Harac-ı Erziye**), Müslüman olmayanların işledikleri toprakların ürününden alınan %20-33 paydı. Bu araziler daha sonra Müslümanlar tarafından sahiplenildiğinde de aynı vergiler dayatıldı.

3- Tımarlarda çiftlik kiracısı belli bir miktar yıllık ödüyordu: **Resm-i Çift**. Çiftliğin yarısını işleyenler bu miktarın yarısını ödüyorlardı. (89)

4- Resm-i Çift'e ek olarak, miktara oranlanmış (dönümlere, yüzey birime) bir toplam ödemek zorundaydı. **Resm-i Dönüm**. (90)

5- Bazen sipahiye ödenen vergi tahıldan bir payı oluşturuyordu (genellikle %30) **Saliye** denen (aslında bu, cebelü ve atlarını beslemek için yiyecek ve yemdi) vergi.

6- Hem göçebeler, hem de yerleşik olan hayvancılar hayvanları için yıllık vergi ödüyorlardı. **Resm-i Ağnam**.

7- Göçebelerle yarı göçebeler de, topraklarını otlak olarak kullandıkları sipahiye vergi, çeşitli ödentiler ve geçiş bedeli ödemek zorundaydılar. Bunların yanında, birçok vergi ve diğer tür ödentiler vardı. Ve de para cezaları, evlilik vergisi, pazar ve yol ödentisi.

Bir başka ünlü "vergiden", zekattan ("sadaka vergisi") söz edilmiyor. Diğer vergilerle ilgili bazı kurallar zekattan ileri gelmektedir. (91) Yeni vergilerin zekatın yerini mi aldıkları, yoksa diğer vergilere ilaveten, gönüllü olarak mı devam ettiği açık değildir.

Reaya, sipahi için **angarya**'ya da zorunluydu. Bu zorunluluk üzerinde titizlikle durulmaktaydı; öşürü pazara taşımak (eve değil) gibi. Sipahinin özel çiftliğinde yılda bir kez her aile 3 gün çalışmak zorundaydı. (92) Sipahi tımarını kaybetme riskinden dolayı bundan fazlasını isteyemezdi. Açıktır ki bu son sınırlama teoriktir. Köylülerini, izin verilen orandan daha fazla sömüren belli sayıda sipahi de vardı. 16. yüzyılın başlangıcında, merkezi hazine, toplanan vergilerden fazlasına ihtiyaç duyunca yeni yükümlülükler dayatıldı (**avariz-i divaniye** adı altında). Bu vergiler zaman içinde, öncekilerden daha yüklü olmaya başladılar ve adaletsiz, ağır bir yük haline geldiler. (93) Hangi vergilerin, hangi oranlarda alınacağı, sultan tarafından her eyalet için **kanunnameler**'de belirleniyordu.

*Bu kanunnameler, yerel şartlar ve geleneksel vergi ve ödentilerle pekiştiriliyordu. Fakat genel uygulamada vergilendirme daha eşitçe ve hakkıydı. Bu durum, 1516-1518 yıllarıyla ilgili bir takım Osmanlı dokümanlarıyla güzel bir şekilde gösterilmiştir. Bu dokümanlar, **Ö.L. Barkan** tarafından yayınlanmış ve **Hinz** tarafından incelenmiştir (1950). Burada, Anadolu'da Akkoyunlu Uzun Hasan'ın uyguladığı vergilendirme sistemi ve Osmanlılarca daha basittirinin uygulanması anlatılıyor. Uzun Hasan'ın vergileri bölgeden bölgeye çok değişmekteydi. (Akkoyunluların geleneksel vergi-*

lere dayandıklarını ifade ediyor.) Ve çok sayıda özel ödentiler içeriyordu. Hristiyanlardan alınan vergiler önemli ölçüde farklıydı : Bunlar, Müslümanlar'dan daha fazla vergi ödemek zorundaydılar. Ve (birgün yerine) 12 gün karşılıksız çalışmak zorundaydılar. Osmanlılar bu aşırı farklılığa son verdiler. Ve (geçici olarak) bu özel vergileri kaldırdılar. Kaynaklar, Müslümanlar'dan alınan vergileri 4 başlıkta ele alıyorlar. ⁽⁹⁴⁾

Resm-i Çift : Çiftlik başına 50 akçe (150 kg. buğdaya karşılık, bak:Not:79)

Tarımsal Üründen Vergi : Mevsimlik sebzeilerin %20 si, %14'ü meyve ağaçlarından bağlardan ve bahçelerden, bal vergisi, %10.

Resm-i Agnam : Hayvan başına $\frac{1}{2}$

Göçebeler ek olarak hane başına 640 gram tereyağını yılda bir kez vermek zorundaydılar. Hristiyanların vergilendirilmesi bundan daha ağır değildir. Onlar Resm-i Çift yerine, herbir çiftlikten almak yerine, adam başına **ispence** denen 25 akçelik vergi ödemek zorundaydılar. Meyve ağaçlarından, vs, sipahiye %14 yerine %20 ödemek zorundaydılar. Sonradan çıkan bir kanunnamede, (16. yy. ortalarında) ⁽⁹⁵⁾ Diyarbekir ve Mardin için çıkan, hem Hristiyanlar ve hem de sipahi için üç çalışma günü yılda bir kez olmak üzere geçerliydi. Göçebeler bu zorunluluktan muaf tutulmuşlardır. Bu angarya yerine, her çalışma günü için sipahiye 2 akçe vermek zorundaydılar.

Gelirin sipahiye timar olarak ödenmesi ve daha sonra da asker olmayan memurlara da ödenmesi vergi toplamayı daha pratik, kolay bir iş durumuna getirdi. Bu uygulamanın bir diğer nedeni de, külçe altın kutluğuydı. (16. yy. sonuna kadar altın, gümüş Amerika'dan imparatorluğa yayılmaya başladı.) Vergiler aynı olarak ödeniyordu. 1523'te, toplam devlet gelirlerinin %37'si timar biçiminde dağıtılıyordu. Daha önce bu oran daha da yüksekti. Merkezi olarak toplanan cizye %8'i oluşturuyordu, en büyük gelir payı emperyal Has'lardan geliyordu. Sarayın topraklarından, arazilerinden geriye kalanlar daha küçük ödentilerden, geçiş bedellerinden ve vergilerden oluşuyordu. ⁽⁹⁶⁾ Timar olarak bağışlanmamış ödentiler ya da Vakıf olarak yatırılanlar, ya maaşlı memurlarca (**eminler**) ya da **vergi çiftçileri** (mültezimler) tarafından toplanıyordu. Bu sonuncular, merkezden atanabilirlerdi. (Sonradan kurum, devlet tarafından satıldı). Mültezimler sorumlulukları altındaki araziden belli bir miktarı yıllık olarak Hazineye ödüyorlardı; maaşları köylüden sızdırdıklarından oluşuyordu.

Merkezi devlet aygıtının gelir ihtiyacı artınca, sultanlar, timar sistemini **iltizamla** değiştiriyorlardı. ⁽⁹⁷⁾ Açıkır ki bu, köylülüğün yükünün artması anlamına geliyordu. Ordunun modernleşmesi, ateşli silahların ve piyadenin süvarileri giderek arka plana itmesi, devlet ihtiyaçlarının artması ve timar sahibi sipahilerden toprağın uzak tutulması vergi yükünün artmasının nedenleriydi. 15. yy. da başlayan bu gelişmeler, aralıksız ve kesintisiz bir süreç değildi. Güçlü bir merkezi otoriteyi gerektiriyordu ki bunun eksikliği sık sık duyulan birşeydi. 1832'ye kadar son timarlar geri alınmadı. ⁽⁹⁸⁾ 16. yy'da (atlı için kullanışlı olmayan ateşli silahlara karşı direnen) sipahi ordusu zaten yerini modern piyadelere bırakmak zorundaydı. Bu ordu, sipahilerden oldukça farklı bir katmandan oluşuyordu : Bunların hepsi de sultanın kullarıydı (**Kapı kulları**). Ünlü **yenicheriler** kapıkulu ordusunun piyade koluydu. Yanlarında topçular ve süvariler de vardı.

Kapıkulu Orduları : Sipahilere karşı sürekli hazır duran bir orduydü. İmparatorluğun bütün bölgesel merkezlerinde alayları vardı. Politik yaşamdaki etkinlikleri sayesinde giderek devlet içinde devlet olmaya başladılar.

Osmanlı Yönetim Örgütlenmesinin Kürdistan'daki Uygulanışı

1514 ve 1517 yıllarında, İmparatorluğa eklenen topraklar üç eyalete bölündü. ⁽⁹⁹⁾

DIYARBEKİR : (Van Gölü'nün batısında, Kuzey Kürdistan'ın büyük bir kısmını içeriyordu.)

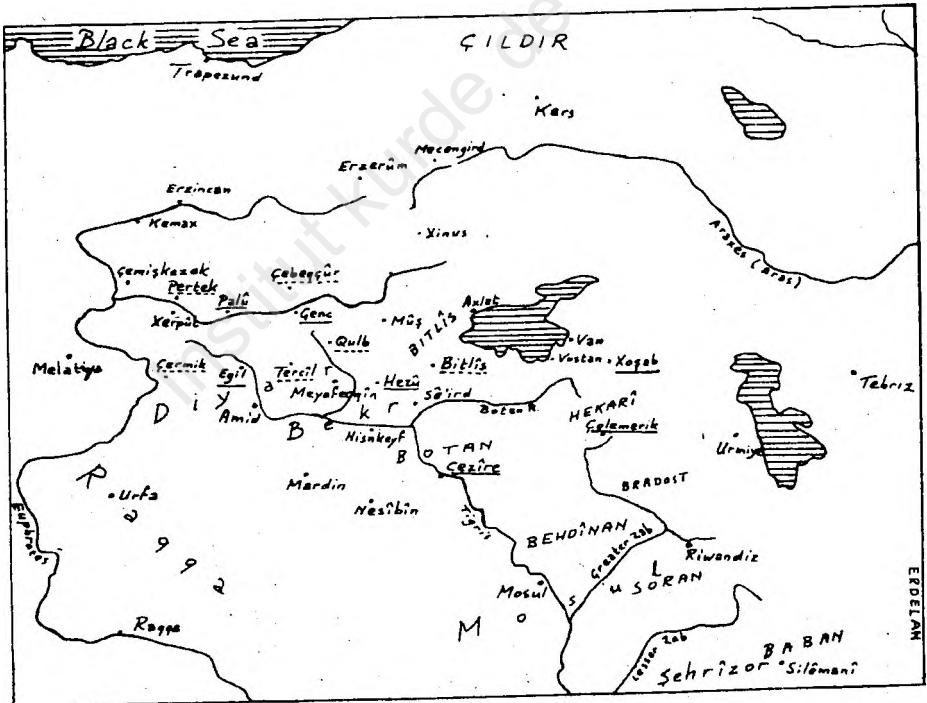
RAKKA : (Şimdiki Urfa iliyle Suriye'deki Rakka'yı içeriyordu. Burada, refah düzeyi daha yüksek olan Süriyani köylüler yerleştiler.)

MUSUL : (Şimdiki Kuzey Irak -yaklaşık olarak-)

Önceki bölümde de değinildiği gibi, bu bölgeler arasında idari örgütlenmenin ilk gerçekleştiği yer Diyarbakır'dı. İdari çatıyı kurmakla görevlendirilen İdris, eski Kürt egemenlerine önemli konumlar verdi. Böylece bu aileler varlıklarını koruyup egemen konumlarını pekiştirdiler. (Harita 8). Bazı bölgeler tamamen özerk kaldı : Yöneticiler, konumlarının tanınması için belge aldılar. Fakat merkezi hükümet, yönetici seçimine müdahale etmedi ve yöneticilik babadan oğula geçiyordu. (Babanın yerine geçecek olan oğulu seçmek aşiretin işiydi, hükümetin değil) Bu bölgelere "**Kürt hükümeti**" denirdi. Merkezi hazineye ipotek ödemezdi ve herhangi bir biçimde düzenli askeri hizmetlerle yükümlü değillerdi. (Sipahiler ve diğer askerler buraları sömürmezlerdi.) Bölgenin arazilerini Sultan timar

olarak vermezdi de.

Bölgenin geri kalan kısmı bazılarının sıradan yöntemlerle yönetildiği 20 sancağa bölünmüştü. Bu diğerleri, merkezden atanmış olan sancak beyleri tarafından yönetilir, "**Ocaklık**", "**Yurtluk**" ya da "**Akrad Beyliği**" diye adlandırılırlardı. ("Aile mevkil" ya da "Kürd Sancağı"). Yönetim Kürd olan egemen ailesinin insiyatifinde kaldı. (100) Bu sancaklarda merkezi hükümet (Beylerbeyi) müdahale yetkisine sahipti. Her görevli, Beylerbeyi tarafından yeniden yetkilendirilirdi. Fakat yalnızca egemen ailelerin üyeleri yönetici yetkilerle donatılabilirdi. Yani, aileler arası rekabet çatışmalarında devlet bir çözümü dayatabilir ve uygun bulduğu bir adayı atayabilirdi. Fakat yöneticiliği ailenin elinden alamazdı. Osmanlı yöneticileri 19. yüzyıla kadar bu düzenlemeleri sürdürmüş gibi görünüyorlar. Kürt'lerin Osmanlılar'dan bağımsız düşünceli olduğuna dair daha çok şey söylenebilir.

HARITA - 8 : En önemli emirliklerin yerleşim bölgeleri

— Palu

Çermik-Ocaklıklar

Sözgelimi, 1655'te Bitlis Miri ⁽¹⁰¹⁾ *Ebdal Xan, merkezi otoriteye başkaldırıp bağlı olduğu Van valisinin uyarılarına aldırmayınca vali büyük bir orduyla üzerine yürüdü. Ve Ebdal kaçtı. Vali, Ebdal'a ait çok şeyi müsadere etti. Kent halkının isteğine uyarak, Ebdal'ın oğularından birini, Ziyadin'i yerine geçirmeyi planladı.* ⁽¹⁰²⁾

Diğer türlü, diğer sancak beylerinin devlet karşısındaki yükümlülükleri bu Kürt sancakbeyleri için de geçerliydi. Askeri seferlere katılmak, Beylerbeyine itaat etmek durumundaydılar. (Elbette, Beylerbeyi Kürt değildi ve merkezden atanıyordu.) Sancaklarının yıllık gelirinden bir kısmını hazineye göndermek zorundaydılar. (Yıllık gelir dağıtımının ayrıntıları Bitlis örneğinde, gelecek başlıkta verilecek.) Merkezi hükümet güçlü ve Sultan'ın birlikleri yakında olduğu zamanlarda, Kürt sancakbeyleri görevlerini daha bir titizlikle yerine getiriyorlardı. Diğer durumlarda, kendi bildiklerince davranmağa, askeri ve ekonomik yükümlülüklerini dikkate almamaya yönelebiliyorlardı. Yeri gelmişken, kaynaklarda sözü edilen bir Kürt kulun "İsyanı" şu anlama geliyordu : İstenen haracı ödememek, askeri katkıda bulunmamak.

Kürt sancaklar, sıradan sancaklar gibi, tımar ve zeamet'e bölünmüşlerdi ve başındakiler bütün diğer sipahilerle aynı yükümlülüklerle bağlıydılar. Görevlerini savsakladıklarında tımar, ellerinden alınır. **Fakat oğullarından birine ya da bir akrabaya verilmek zorundaydı, yabancısı verilmezdi.** (!) ⁽¹⁰³⁾ Böylece bu tımarlar yalnızca yerlilere verilir. Bu tımarların bağışlanması güç dağılımını pekiştiriyordu. Bu durum etkisini toprak dağılımı dönemlerinde gösteriyordu. "Hükümetler" zeamet ve tımarlara sahip değillerdi ve Beylerbeyi'nin ordusuna düzenli birlikler de göndermezlerdi. Elbetteki bu, gerektiğinde, bu hükümet yöneticilerinden muharebelere katılmalarını istemelerine engel değildi. Önceden de söylenildiği gibi, bu yöneticiler merkezi hazineye yıllık ödemiyorlardı da.

Evliya Çelebi'nin şöyle bir yorumu var :

"Bu bölgenin yöneticileri tam bir otoriteye sahiptiler. Yalnızca, toprak gelirlerini değil, fakat sancaklarda zeamet ve tımar işletenlere ödenen bütün diğer tür vergileri ; evlilik, at, bağ, bahçe, otlak vergilerini de elde ediyorlardı." ⁽¹⁰⁴⁾

Evliya'ya göre, gene onun zamanında (ca 1660) bu eyalet, 730 sipa-

hi, ya da cebelülerle birlikte 1800 adam sağlayabiliyordu. (IV. Murad döneminde (1623-1640)) ⁽¹⁰⁵⁾ Benzer düzenlemeler, Kürdistan'ın (hem "Ek-rad Beyliği" hem de "Kürt Hükümeti") olarak adlandırılan diğer parçalarında da yapıldı. Diğer kaynaklarda bu durum, Evliya ve sonraki gezi notlarında, Şerefname'de, Von Hammer'ın kendi döneminde (19. yy. 'ın başı) İmparatorluğun idari bölünmüşlüğü'nün iyi bir özeti verilmiştir. Örneğin; Şehrızor eyaleti üzerine şöyle yazar : ("Şehrızor'daki 20 sancağı sıraladıktan sonra) "Bu sancaklarda, başında, bazı aşiret reisleri ya da prensleri vardı. Bunlar herhangi bir sancak beyine bağlı değillerdi, bağımsız bir varlık sürdürüyorlardı. Sancak beyinin sahip olduğu belli standartlara sahip değillerdi. Harp divanına katıldıkları gibi sancak beyiyle birlikte savaflara katılırlardı. Ve ölümleri halinde, rütbeleri oğullarına kalırdı. Atlenin tümüyle varlığını yitirdiği durumlarda bu rütbe yabancılara, hükümet tarafından verilirdi." ⁽¹⁰⁶⁾

Osmanlı imparatorluğu'nun eyaletleri üzerine, A. Birken'in araştırması da (1976) 16. yy. dan 19. yy. a kadarki sancaklarla ilgili verilere değiniyor ve yararlı ipuçları sunuyor. ⁽¹⁰⁷⁾ 1550'den sonraki dönemlerde, Diyarbekir'de daha fazla bölgenin miras yoluyla yönetildiği açıktır : Bu, merkezi otoritenin zayıflamasının bir göstergesidir. Benzer bir durum, -merkezi otoritenin çok zayıflaması ya da tamamen ortadan kalkması nedeniyle- diğer eyaletlerde de meydana gelmiştir. Pek çok örnekte bu durum, yeterince belgelenmemesine rağmen bir örnek yeterli olabilir.

*Samtske * Ermeni Prensiği (Kafkasya'da Kars'ın kuzeyinde) 1514'lerde Osmanlılar'ın uydu devleti haline geldi. 1578-79'larda, Çıldır eyaleti olarak İmparatorluğa tamamen eklendi. Yöneticileri Beylerbeyi ünvanını aldılar. 17. yy. da Çıldır 15 sancakdan oluşuyordu. 4'ü "göçebeydi" ya da "babadan oğula devam eden". Bundan çıkarılacak anlam Kürt aşiret beylerince yönetilmiş olmasından başkası olamaz. 1800'lerde, 22 sancaktan söz ediliyordu. 3'ü normal düzenlemeye tabii, 19'u beyler tarafından babadan oğula yönetilen Kürt sancaklarıydı. ⁽¹⁰⁸⁾ Belli ki bu sınır eyaletinde Beylerbeyi yeterince güçlü bir otorite sağlayamamıştır. Böylece, küçük Kürt şefleri bağımsızlaşabilmişlerdir. Bunun üzerine idari bölünme fiili güç ilişkilerine uyarlanmıştı.*

Ek-rad Beyliği ve Kürd Hükümeti şeklindeki yönetim biçimlerinin yanısıra İdris-ı Bitlîsi'ye ait olan bir başka biçim de vardır : 19. yy. ın sonunda yaşayan gezgin Lynch, Kürt aşiretlerinin Çaldıran Savaşı'ndan

• Samtske'de yerleşik Ermeniler ve göçebe Kürt aşiretleri yaşıyorlardı.

sonra yerleşim yerlerini bırakıp Gürcistan'a ve Pers İmparatorluğu sınırlarında kalan Ermeni Platosu'na göçtüklerini söyler. "Kendilerinin buldukları sınırlarda sürekli olarak milis gücünü oluşturdukları, bu nedenle, vergilendirmeden **süresiz olarak** muaf tutuldukları söylenmektedir." (Lynch, 1901 : II, 421)

Lynch, bu iddiayı, eski bir gezginin notlarından bir pasaj aktararak destekliyor. Konsül Taylor (19. yy. ortalarında) Ermeni platosundaki göçmenlerin "orişin olarak Diyarbekir dolaylarından gelen göçmenler olduklarını, bu toprakların yerlilerinin yalnızca bir tek aşiret olduğu, Mamekanlı'lar olduğunu, -Ermeni Mamıkonyan'ların torunları olduğunu söylemiştir." Platadaki Kürt aşiretlerinin buraya sınır bekçileri olarak getirildiklerinden şüphe etmek için çok az neden vardır. İdris, tersini yapmıştır. ⁽¹⁰⁹⁾ Elde edilebilir kaynaklar bunun çok sonraları yer aldığını gösteriyorlar. Bu uygulama Ortadoğu İmparatorluklarında çok yaygındır. Kürtlerin sınır boylarında koruyucu oldukları örnekler pek çoktur. Daha da eski örnek; Germiyanogullarıdır. -Türkler ve (Yezidi) Kürt aşiretlerinden oluşan Germiyanlar, Selçuklular tarafından Batı Anadolu'ya tehlikeli Türk aşiretlerine karşı milis kuvvetleri olarak götürüldüler. ⁽¹¹⁰⁾ Aşağıda iki örnek daha vereceğim : Şah Abbas tarafından, Özbek saldırılarına karşı İran'ı korumaları için Horasan'a götürülen Kürt aşiretleri (III. Bölüm, İ.), Sultan Abdülhamid tarafından Doğu eyaletlerine karşı oluşturulan Hamidiye Alayları. (III. Bölüm, m.). Bu alaylar, orişinlerinin tersine **her zaman bir aşiret ya da aşiret konfederasyonu özelliğini taşıdılar.**

Öncelikle, Kürt Emirliklerinin Osmanlı İmparatorluğu'na idari eklenmesi bir gerçektir. 19. yüzyılda, Osmanlıdaki modernleşme eğilimleri, etkili bir merkezi kontrol girişimleri, bu Emirlikleri lağvedinceye kadar çok az değişikliklerle varlıklarını sürdürdüler.

III-h. Kürt Emirliklerinin İç Örgütlenmesi

Yerel Kürt yöneticilerinin tanınması ve sankcakbeyi ya da özerk yöneticiler olarak atanmaları, kaçınılmaz olarak reisliklerin (Emirliklerin) iç örgütlenmesini de etkiledi. Zamanın egemen aillelerine verilen miras hakları yüzünden güç dağılımı -önce de olduğu gibi- donduruldu. Osmanlı tahtı ve Osmanlı Devletinin, cazibe merkezi olmasıyla, yerel yöneticiler bunları taklit ettiler. Reisliklerin, (Osmanlı) devlet kurumlarının taklit

edilmesiyle daha çok "devlet benzeri" bir yapıya ulaşmış olması olasıdır. Ancak, bunun incelenmesi zorunludur. 16. ve 17. yüzyıllarda Emirliklerde var olan "Devlet benzeri" bazı kurumlar, tam bağımsız ya da Ortadoğu devletlerinden birisine bağımlı olan, Osmanlı Devleti'nden çok önce vardı. Daha önce anlatıldığı gibi Hisnkeyf Melikleri, Eyyubilerin torunlarıydı. Bu Emirlik, Eyyubi devlet aygıtından kalma birçok özelliği koruyan, Eyyubi devletinin halefi olan bir devlettir. Ancak bazı Kürt hanedanlıkları da yüzyıllarca, aralıksız olarak Osmanlı'ya bağımlı olarak işbaşında kaldıklarından, Osmanlı Devleti'nin özelliklerini aldılar.

Bu bölümde, Osmanlı egemenliğinin iki farklı dönemine ilişkin bilgi vereceğim : 16-17. yüzyılda Bitlis ve 19. yüzyılın başında Botan. Hiçbir Emirlik hakkında, uzun bir döneme ilişkin yeterli bilgilere ulaşmak mümkün olmuyor. Bu nedenle, bu iki emirliğin karşılaştırılması onların giderek belirginleşen Osmanlılaşmalarına dikkat çekmekten başka önem taşıyor. 1820'lerdeki Baban tahtı, 1650'lerdeki Bitlis'inkinden daha çok Osmanlı tahtına benzemektedir. Fakat bu, büyük olasılıkla, Emirliklerin özgün koşullarından ileri gelmiş olmalıdır. Ve burada ele alacağımız kişilikler de birbirlerinden farklı ilgilere ve düşüncelere sahiptirler. Bu nedenle aşağıdaki betimlemeler geçerli bir karşılaştırma için temel olma iddiasında değil; onları, önceki bölümde çizilen şemaya bir ışık tutması açısından veriyorum.

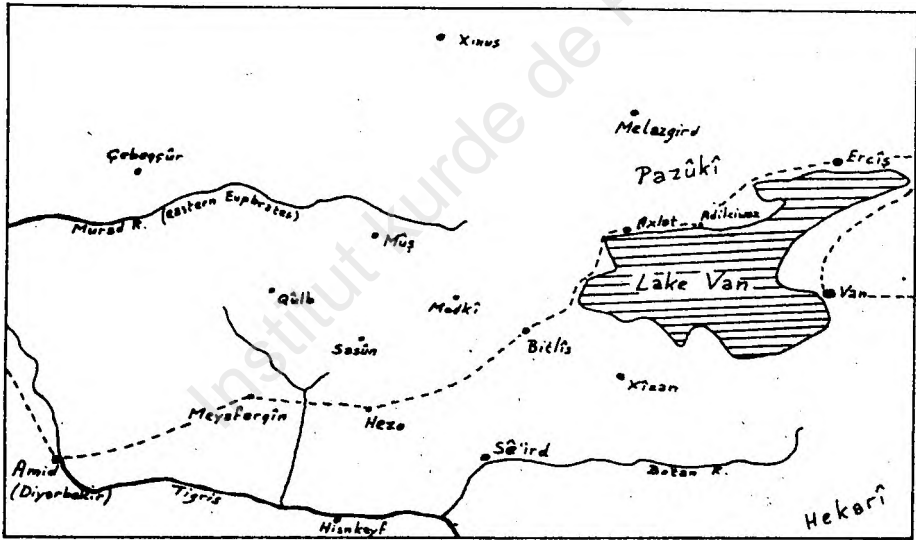
Bitlis

Bitlis Emirliği, 16. ve 17. yüzyıllara ilişkin, hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz emirliktir. Mirlerinden Şeref (ya da Şerefeddin) **Şerefname**'nin yazarıdır (1597). **Evlıya Çelebi**'nin yapıtında, Emirlikle ilgili uzun bir bölüm vardır. Çünkü ünlü gezgin 1650'lerde Bitlis çevresinde uzun süre bulunmuştur. Buraya -Van'a vali olan- dayısı Melik Ahmet Paşa'yla gitmiştir. Bitlis bu valiliğe bağlıydı. Vali, yeğeni ve kendilerine eşlik eden 3000 kadar askerle Van'a doğru ilerlerken, Mir Ebdal Khan tarafından sıcak bir şekilde ağırlanmışlardı. Ancak, daha sonra Ebdal Khan, komşu topraklara baskın yaparak Osmanlı selametine duyduğu nefretini gösterdi. Melik Ahmet Paşa cezalandırılması için Bitlis'e asker gönderdi. Ebdal Khan kaçtı, bütün mülkleri müsadere edilip yerine oğullarından biri geçirildi. Evliya bütün bunların şahıdıydı. İstanbul'a geri dönerken üç kez Bitlis'te kaldı. Ebdal Khan, yeniden Bitlis'e dönmeyi ve bütün gücü elinde top-

lamayı tercih etti. Evliya burada O'nun "mısafırı" olarak (rehine olarak) kalmaya zorlandı. Kitabın 4. ve 5. ciltlerini "Yolculuklar" ın genişçe anlattığı bu olaylara ayırmıştır. ⁽¹¹¹⁾ Aynı dönemde, Evliya gibi Fransız gezgin **Tavernier** de Bitlis'te konuktu. Evliya'nın anlattıklarını destekleyen az bir bilgi verir. ⁽¹¹²⁾

Tarih

Tartışılan dönemde Emirlik, Bitlis (merkez) Axlat, Muş ve Xinus'u kapsıyordu. Halkın büyük bölümü (özellikle verimli Muş ovası) Ermeniydi. Aslında son zamanlara kadar, bu toprakların tek sakinleri olarak Ermeniler kalmışlardı.

HARITA - 9 : Bitlis ve çevresi (Evliya Çelebi'nin Güzergâhı)

Buraları Selçuklular'ca işgal edildi. Fakat, burada önemli bir çoğunluğu oluşturup hiç yozlaştıramadılar. (Selçuklular, yalnızca Axlata, Van Gölünün kuzey batı kıyılarına yerleştiler.) Buralarda, Selçuklular zamanında Kürtler var idilerse de, dağlardaydılar. Kasabalar ve ovalar Ermeniler'e kalmıştı. Açıkçası, Kürt göçebeler 12. yy'da Bitlis dağlarına sahip olmuşlardı. Kentle ilişkileri hâlâ "baskınlar" "soygunlar" (eşkıyalık) şeklindeydi. Moğol akınları (1251-1259) Bitlis'in kısmen boşalmasıyla sonuçlandı. Bu durum kuzeydoğuda yeni Kürt akınlarını davet etti. Bitlis'teki bazı aşiretler hâlâ kuzeydoğudan geldiklerini hatırlamaktadırlar. Şerefname'de bu tür bilgiler en önemli aşiretler için verilir. 1375 dolaylarında, kent ve ovaları da sahiplendiler. ⁽¹¹³⁾ En azından oldukça sık olarak baskınlar düzenledikleri ve pek çok Kürt'ün daha önce gelip yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Şeref Han, Mûş ovasının birçok Ermeni köyüyle dolu olduğunu fakat, ovayı çevreleyen tepelerdeki köylerde Müslümanlar'ın yaşadığını söyler. Göçebe ya da yarı göçebe olarak. (Harita 9)

Bunlar, önceleri göçebe olup, sonra tarım yapanlar ya da daha verimsiz alanlardan Mûş'a göçmüş olan tarımcı Kürtler olabilirler. Müslüman olmaları bize, verimli ovayı politik olarak önemsiz buldukları Ermeniler'e bırakıp, kendilerinin dağ köylerinde yaşamaları gerektiği, onların tarımla hayvancılığı birlikte götürdüğü sonucunu veriyor. ⁽¹¹⁴⁾

Şeref Han, atalarının Bitlis'i 13. yüzyıldan bu yana yönetmiş olduğuna inandırılmış olabilir. Rivayete göre, onların büyük bir aşiret konfederasyonunun lideri konumunda olmaları, Eyyubiler tarafından Bitlis yönetimine atanmalarından önceye rastlar (1200). Bu konfederasyon Rojeki ya da Rûzîkî diye adlandırılırdı. Halk etimolojisinde var olduğu gibi (Şeref Han, ona "eşiret" der.) Konfederasyon bir günde oluşturulmuştur. ("Rojek" Kürtçe'dir). 24 alt birim ("qebile") bir araya gelip kendilerine bir büyük reis seçtiler. Bunun üzerine bütün Bitlis'i ve Hezû'yü (daha Batı'da) işgal ettiler. İşgal edilen alanlar paylaşıldı. Gerçek Rojeki olmayanların bu paylaşımından pay alamadıkları söylenir. (Şerefname II/1:229) Yani "gerçek Rojeki" ler Kürtler arasında da seçkindiler. Mirler Rojeki alt birimlerine ait değildiler. İlk büyük reis halef bırakmadan öldüğünde, Rojeki'ler Sasani soyundan gelen (Pers İmparatorluğu'ndan önceki hanedanlık) ve iyi referanslara sahip iki kardeşi çağırıp yönetici olmalarını istediler. Bunlardan biri, Êzdîn (İzz ad-Dîn) Bitlis prensi seçildi. Kardeşi Ziyadîn ise Hezû'yü yönetmeye başladı. (Şerefname II./I:230)

Aşiretler ve Mîr'ler

Aşiretlerle yöneticiler arasında bir "toplumsal anlaşma" vardı. Rojekî'ler, Kürdistan'da diğer aşiretlere oranla Mîrlerine daha sadık olmalarıyla ünlüdürler. Fakat herhangi bir Mîr'den memnun kalmadıklarında, O'nu bertaraf da edebiliyorlardı. Yerine eskisinin akrabalarından birini getiriyorlardı. Aynı şey zavallı Êzdîn'e de yapıldı. Bir süre sonra Rojekîler kardeşini tercih ettiler; Ziyadîn'i Bitlis'e götürüp, Êzdîn'i Hezû'ye gönderdiler.

Bitlis'te Mîr'in olmadığı zamanlarda, Akkoyunlu Uzun Hasan ve Sa-fevî Şah İsmail gibi sert hükümdarlar Mîr'leri zindana tuktığında, ya da Rojekîler'de bir kaos baş gösterdiğinde, büyük aşiretlerin ağaları Mîr'lerin kaçmalarına ve sonra da Bitlis'e dönüp birliği sağlamalarına yardım ederlerdi. Aşiretlerin Mîr'lere ihtiyaç duymalarının temel nedenlerinden biri barışın kotarılması ve korunması ve aşiretlerarası uyumun sağlanmasıydı. Açıktır ki Bitlis gibi geniş bir bölgeyi yöneten böylesine büyük bir konfederasyonda sürekli rekabet çatışmaları olacaktır. Mîr'ler aşiretlerarası kavgaları kontrol etmekte her zaman başarı sağlayamazlardı. Doğal olarak yöneticilik için bazen iki ya da daha fazla aday çıkardı. Büyük aşiretler karşı tarafın adaylarını daha fazla kendi dar çıkarlarına bağlı kılarak desteklerlerdi.

Bitlis Aşiretleri

Rojekî adından Şerefname'de hayranlıkla söz edilir, fakat, söylenceye göre sayılarının 24 olması gerekiyor. ⁽¹¹⁵⁾ Ancak, aşiretlerden bazılarının, Rojekî'ler Bitlis'i işgal ettiklerinde zaten burada yaşıyor oldukları da başka bir anlamda söylenmekte. Bu nedenle listede beş aşiret yer alıyor. (Qisanî yada Kisanî, Bayigî, Modkî, Zewqî ve Zeydanî) Rojekî'ye mensup iki çatışmalı aşirette (Bilbaşî ve Qewalisî) sonuncusu 19 alt birime bölünmüştür. ⁽¹¹⁶⁾ Şerefname'nin tarihçe anlatımında, Qewalisî ve Bilbaşî "Kral yetiştiren" aşiretler olarak tanımlanır. Kavga durumlarında, diğer aşiretler bunlardan biriyle ittifak yaparlardı. (İlgili örneklere bakınız). Bilbaşî ve Qewalisî aşiretlerinin alt gruplarından Şerefname'de nadiren söz edilir. Anlatılan olaylarda yalnızca ağalarından birkaçının rollerine değiniliyor. Ancak bu iki aşiretin büyük reisleri Mîr'in en yakın danışmanlarıydı. Şöyle ya da böyle bunlar Bilbaşî ya da Qewalisî diye adlandırılırdı. Hiçbir zaman kendi alt birimlerinin adıyla anılmazlardı. Bu, söz konusu aşiretler-

de, herhangi bir alt birime ait olmayan şef soyların bulunduğunu göstermektedir. (Caflar'daki Begzade soylar gibi). Evliya'nın öyküleri, Rojeki'nin Bitlis Kürtler'i içinde elit bir kesimi oluşturduğunu doğrulamaktadır. Mir'ler sayıları 70'den az olmayan büyüklü küçüklü aşiretlerin başıydı⁽¹¹⁷⁾ (eşiret ve qebile). Rojeki bunların 40.000 nini tek başına oluşturuyordu. (Evliya'nın verdiği rakamlar genellikle abartılıdır.) Rojeki'ler kentte yaşarlar ve diğer Kürtler'in tipik özelliği olan cesurluk bunlar için pek geçerli değildir. Dinsel eğitimleri vardı ve çok kültürlü insanlardı. (Evliya, IV. 1162) Bitlis'in askeri gücünü diğer aşiretler oluşturuyordu. Bunlar içinde Modki'ler silahlı 700 adamla dikkati çekiyorlardı. Birlikte önemli miktarda asker topluyorlardı. Evliya'da, Tavernier de sayılarının 10.000'i bulunduğunu tahmin etmişlerdi. ⁽¹¹⁸⁾

Mir'in Aşiretler Üzerindeki Kontrolü

Evliya'nın orada bulunduğu sürece 70 aşiret reisi Mir'in sarayındaydılar. (aynı yapıt, 115) Bunlar, büyük olasılıkla, aşiretlerinin Mir'e sadakatlerinin kanıtı olarak orada bulunmak zorundaydılar. İran şahları da, benzer bir politikayı, imparatorluklarının sınırları içinde yaşayan aşiretler ve konfederasyonlar için uyguladılar. TorAbdin dağlarında yaşayan ve Botan aşiretine katılmış olan yaşlı insanlar bunun yaygın bir uygulama olduğunu söylüyorlardı. Her aşiret reisi kardeşlerinden ya da oğullarından birini (ya da birkaçını) Mir'in sarayına göndermek zorundaydı. Gidenler orada kalmak zorundaydılar. Bu durum "Xızmetê Mir" "Mir'in hizmetinde bulunma" diye adlandırılırdı. Gerçekte bu şefler, kendilerine iyi davranılan rehinelere. Onların Mir'e minnettar olmaları, Mir'e de aşiretleri kontrol olanağını sağlıyordu.

Mir, henüz başka bir yönetim taktiğine de sahipti. Aşiret kavgalarını kullanma önce de söylendiği gibi, kandavaları ve aşiret kavgaları ancak otoritesi iki tarafça da tanınan birinin müdahalesiyle sonuçlanabiliyordu. Birbirlerine yakın yerlerde yaşayan ve çıkar birliği olan aşiretler için böyle bir otoriteye başvurmak avantajlıydı. Bu durum Rojeki'nin Êzdin ve Ziyadin'i yöneticileri olmaya çağurmalarını da açıklıyor. (Olayın gerçek mi yoksa sembolik mi olduğunu) Mir'in iki aşiretsel koalitsyon arasındaki rekabetin ve dengenin sürmesinden yana olmuş olması mümkündür. Qewalisi ve Bilbaşı'lerin arasına girerek benzer şekilde Hekarî Mirleri de emirlikteki aşiretleri, sağ ve sol diye bölmüşlerdi. Bazıları bunu hâlâ hatırlamaktadır. Ancak kontrolün bu metodlarla sağlanması tehlikeli bir yoldur. Emirlik

için birkaç adayın olduğu zamanlarda, iç çekişmeler yoluyla Emirliğin zayıflaması ihtimaline rağmen her aşiret ya da aşiret koalisyonu kendi adayını seçmek durumundaydı. (119)

Böyle bir durum Akkoyunlular döneminde, Mir'lerin kovulmasıyla meydana geldi. Aşiret retslerinin Mir'i geri getirme, Bitlis'i yeniden ele geçirme girişimleri boşa çıktı. (Akkoyunlu egemenliğinden Bitlis'i geri almak) 30 yıl sonra, (Mir ailesinden) yalnızca iki erkek sağ kalmıştı. Biri komşu Botan'da mülteci olarak yaşayan Şemsedin ve (amcasının oğlu) sürgünde İran'da olan Şah Mihemed, Aileye çok sadık olan bir ağa, (120) Şemsedin'i önce Bitlis'e geri getirdi; Rojekilerin gönüllü bir ordusu O'nu bekliyordu. Şehri alıp, Şemsedin'i babadan kalma tahta geçirmek için. Ancak, Türk birlikleriyle yapılan çatışmada Şemsedin öldürüldü. Kuzeni Şah Mihemed daha şanslıydı. Aşiretler Bitlis'i almasına yardım ettiler. Şehrin ve bölgenin başına geçti. Kısa süre sonra öldü (1497). İki kuzen de genç oğullar bıraktılar. Şah Mihemed'in oğlu İbrahim babasının yerini aldı. Fakat çok genç olduğundan devlet işleri Ebdurehman Axa qewalisi tarafından yürütüldü. O'na bazı konfederasyonların şefleri eşlik ettiler. Şemsedin'in oğlu Şeref (Şerefname'nin yazarının dedesi) Mûş valisi yapıldı. Açıktır ki Bilbaşî'ler, politik önemi olan kurumların Qewalisi'lerin elinde bulunmasından rahatsız oldular. Şefleri Şex Emir birlikleriyle beraber biat ödemek üzere Şerefe Mûş'a gitti. İbrahim ve Ebdurahman Axa'ların açık isteklerine karşı kuzenler arasındaki ilişki hızla bozulmaya başladı. Mir İbrahim, Şerefe Bitlis'e dönmestini emretti. Aldatmak niyetindeydi. Muhalif bir Qewalisi tarafından uyarılan Şeref bunu reddetti. İbrahim bu kez harekete geçirebildiği bütün aşiretleri Mûş'a gönderdi. Şeref, Bilbaşî'lerin ve Qewalisilerin bir kısmının desteğini aldı. Komşu konfederasyon ya da prenslik olan Pazûkî'lerin desteğini de. İbrahim taraflı çoğunlukta idi ve ağırlığını koydu. Ancak müttefiği olan ağaların bir kaçı Şerefe gizli bir anlaşma içinde oldukları belliydi. Fakat açıkça, cesurca söylenmiyordu. Ertesi gün hepsi de aniden İbrahim'e karşı tavrı aldılar... Şimdi artık insiyatif Şeref'teydi : yeğenini kovdu ve Bitlis'i kuşattı. İbrahim kısmen teslim oldu : Şeref, Bitlis merkezini, Axlat'ı ve Xînus ve Mûş'u da egemenliğine kattı. Kuzenler anlaşılabilir ve barış yaptılar. Fakat (özel çıkarları olan) Şex Emir Bilbaşî, uzlaşma günü İbrahim'i tutuklattı. 7 yıl tutuklu kaldı. Belli bir süre Şeref, Emirliğin tek yöneticisiydi. (Şerefname II/I:277-283)

Şeref Han'ın üzerinde özellikle durduğu egemen aileler arasındaki rekabet ilişkilerine dışardan etkilemekle yardım edilemez. Fakat güç çe-

kışmelerinin bir yönü de yalnızca Bitlis aşiretlerini değil de, diğer aşiretleri (Pazûki) ve nerdeyse dış güçleri de içeriyor olmasıdır. Maalesef, aristokrat yazarımız, (Şeref Xan-ç-) aşiretlerdeki işleyişe ilişkin az bilgi veriyor. Öyleki olayların perde arkasını biz ancak tahmin edebiliyoruz. Yukarıda anlatılan olaylardan sonra, istikrarın sağlanması epey bir zaman aldı. Osmanlı-Safavi rekabeti (Bitlis sınır bölgesiydi.) 16. yüzyıl boyunca, iç çatışmalar, rekabetler içinden çıkılmaz hale gelmişti. Mirler, her seferinde, durumun gerektirdiğine göre, ya Şah'a ya da Sultan'a bağlılıklarını bildirip ünvan alıyorlardı. Uzun süreler İran'da yaşayıp burada yüksek mevkilerde bulunmuşlardı. 1578'de Şerefeddin (Şerefname'nin yazarı) III. Murat tarafından Bitlis'e davet edilip buranın yöneticisi oluncaya dek.

Yıllık Gelirler ve Askeri Yükümlülükler

Bitlis zengin bir ildi ; verimli tarımsal alanlara sahipti. (Özellikle Mûş ovasında). Kürdistan'da ünlü otlaklar vardı. Burası önemli bir ticaret merkeziydi de. Stratejik bir konumdaydı. Yörenin önemli ticaret yolları buradan geçiyordu. Büyük esnaflar yaşıyordu burada. Bunların çoğu Yakubi, Süryani ve Hristiyanlardı. Bitlis önemli bir zanaatkarlık merkeziydi de. Evliya özellikle, Smith marka silahlardan, aynı zamanda terzilerden, dokumacılardan, debbağcılardan, boyacılarından da söz etmektedir. (Evliya ; IV:1184) Şerefname de 800'den az dükkan ve otelden söz etmektedir. (Şerefname II/I : 217) Evliya yarım yüzyıl sonra bunların sayısını 1200 olarak vermektedir. (Evliya, IV:1664) Bunlar Ermeniler, Süryaniler ve Araplardır.

Yani, Bitlis önemli bir gelir kaynağını temsil ediyordu. Bağımsızlığın derecesi, Mir'in gelirlerden kendine ayırdığı payın yüksekliği idi. Diğer sancakbeylerinininkinden çok fazla olan. Başlangıçta, sancakbeyliği olmasından dolayı İmparatorluğun fermanlarına göre kendisine aylık olarak gelir ulaşan **hass** vardı. ⁽¹²¹⁾ Bitlis'in köylerinden gelen ve pazar vergilerinden oluşan gelir toplamı 500.000 akçenin üzerindeydi. 5 yıl sonra 1533'te Sultan, Mûş'un bir kısmını da Mir'in hassına ekledi. 200.000 akçelik ek gelir demektir bu (Şerefname II/I:434). Dahası Mir, Hristiyan'lardan elde edilen 43.000 akçelik cizyenin yarısını kendine ayırıyordu. Diğer yarısını da birliklerinin bakımına harcayan Van valisine ayırıyordu (Evliya, IV:1162). Aslında, bütün cizye hazineye aitti. Fakat bu elde edilen cizye büyük bir miktar değildi. Şerefnameye göre, Hristiyanlar,

yıllık olarak, kişi başına 70 akçeyi "Cızıye ve Haraç" olarak ödüyorlardı.
(122)

Ebdal Xan, kendinden öncekilerden daha çoğunu alabilmişti. Genç bir adam olarak Ebdal Xan, Sultan IV. Murad'ı öylesine memnun etmişti ki (1623-1640) hükümdar bütün bölgenin, Müş'un haracını ömür boyu kendisine bağışlamıştı (Evliya, IV:1161/2). Bu da dikkate değer bir miktardı. Miktarlar konusunda, Şerefname'deki rakamlardan bir fikir edinebiliyoruz. (Titiz bir karşılaştırma olanağını vermeyen) Sultan Süleyman devrinde bir sayım yapıldı (1520-1566). Bu sayımda Müş'un geliri 1.5 milyon akçe olarak saptandı. Buna, 4.000 Hristiyan reayadan alınan cızıye ve haraç da dahildi (herbirinden 70 akçe). Vakıfa ve saraya bağlı olan köyler hariç (Şerefname II/I:224). Evliya'ya göre, Mir, Müş'un haracını kalelerin komutanlarına vermek ve Müş garnizonundaki askerlerin maaşlarını ödemek için kullanıyordu (Evliya, IV:1162). Son olarak Mir şehirden geçen kervanlardan yol başı parası da alıyordu (Evliya, IV:1161).

Evliya'nın -belirttiklerine ek olarak- hesaplamalarında kapalı olarak ifade ediliyor. Bitlis'teki bütün sürü sahiplerinden alınan yıllık vergi de vardı. Bugün de olduğu gibi bu, büyük olasılıkla, aşiret adamının ağaya karşı olan geleneksel sorumluluğuydu. Elbette ki bu ödentiler her zaman gönüllü olarak verilmiyordu. Mir, bir miktar silahlı adamı ödentileri toplaması için görevlendiriyordu. Bu adamların Emirliğin sınırlarını aşıp, başka Emirliklerin topraklarında yağmalar yaptıkları da sık gerçekleşen olaylardandı. Bütün diğer Kürt Mirleri Van ve Erzurum valilerine Ebdal Xan'ı şikayet ediyorlardı. "Onun 40 yıl önce öldürülmüş olması gerektiğini söyleyerek". 10.000 (?) adamı Malazgird'e geçip 40.000 koyunu alıp 300 kişiyi öldürdüğünde, Ebdal Xan, Van valisine adamlarının sürü vergisi topladıklarını, bu arada bazı yanlışlıklar yapmış olabileceklerini söyledi (Evliya, IV; 1237-1242).

Yıllık geliri toplayan tek yerel güç Mir değildi. Evliya'ya göre Bitlis'te 13 zeamet ve 214 tımar vardı. Bunlar aşiret adamları tarafından işletiliyordu. Bazılarıysa, alaybeyi, çeribaşı ve yüzbaşı gibi askeri rütbelere sahiptiler. -Sipahi ordusunda- Yasal düzenlemeye göre bu tımarların 3000 cebelüyü geçindirmesi gerekiyordu. Savaş durumunda bunlar Van valisinin ordusuna katılmak zorundaydılar. Fakat kendi Mir'lerinin buyruğuyla (Evliya, IV:1162). Bu 3000 adam Osmanlı ordusu içindi, fakat bir bölümü de Mir'in kendi amaçları doğrultusunda bir araya getirilmişlerdi.

3. yerel tüketici kurumlar da dinsel kurumlardı. Şerefname'de çok sayıda köyün vakıfa ait olduğu yazılıyor. Evliya'da da bunun nedenleri var. Yalnızca kentte medrese, 70'den az olmayan mektep ve bazı tekkeler (derviş "locaları") vardı. Toplam 110 mihrap vardı, kentte (Evliya, IV, 1162/63). Bütün bu kurumlar muafı. Yıllık gelirlerin bir kısmı buraların bakımı için ayrılmıştı; aynı şey 70 çeşme, 41 kuyu için de geçerliydi. Kültürlü ve dindar Bitlis halkından, Rojeki'lerin hiçbir üretken faaliyette bulunmayıp camide satranç oynadıklarını Evliya'nın gözlemlediği bu kesimin, vakıflarca desteklendiği, vakıf gelirlerinden yararlanmış olmaları olasıdır.

Geri kalan gelir, devlet hazinesine gidiyordu. Haraç ağası vali tarafından atanan iki memurdan biriydi. Mir atamıyordu. Bazı alanlar (örneğin; Mûş ovası) saraya bağlıydı. Buradan elde edilen gelirin tümü saraya gidiyordu; diğer alanların haracı küçük vergiler gibi alınıyordu. Cızıye, açıklandığı gibi vali ve mir arasında eşitçe paylaşıyordu.

Diğer Askeri Birlikler

Bitlis'te bir yeniçeri alayı vardı. Kumandan, Mir tarafından değil vali tarafından atanıyordu. Bu vali tarafından atananan 2. memurdu. Dahası, Evliya, Mir'in kentte 10.000 (?) adamının olduğunu söyler. Bunlar, kılıç, kalkan ve topuz taşıyorlar ve renkli bir üniforma giyiyorlardı. Evliya'nın betimlemesinden, bir köle ordusu⁽¹²³⁾ görüntüsü ortaya çıkmaktadır (Evliya:IV,1184) Ancak, 10.000 gibi bir rakkam yanlış gibi görünmektedir. Bu birlik sürekli hazır durumda bulunuyor, gerektiğinde Mir'in aşiretlerden topladığı birliklere yedek güç işlevini görüyorlardı : 20.000 ya da daha fazla atlı ve daha da çok sayıda yayadan oluşuyordu, aşiret birlikleri. (118. not'la karşılaştırınız.)

Kurumlar ve Yargı

Belirtildiği gibi yalnızca iki görevli vali tarafından atanırdı. **Haraç ağası, Yeniçeri komutanı.** Bütün diğer memurlar Mir tarafından atanırdı. Evliya bunlardan en önemlilerini sıralıyor : **Kadı, müftü, Naqib-ül-üşraf,** ⁽¹²⁴⁾ **Kale komutanı.** Yol ve pazar vergilerini toplayan diğer küçük capta görevliler.

Yargısal otorite resmi olarak kadıya aitti. Ancak itaatsiz tebaının cezalandırılmasında, Mir, kadıya hiç başvurmazdı. Kadının görevi Bitlis'te Mir'i direkt olarak ilgilendirmeyen işlerdi. O'nu atayan merkezi yönetim değil, Mir olduğundan kadının bağımsız davranması bir hayli zordu. (Diğer sancaklardaki kadıların yaptığı gibi). Bu anormal bir durumdu. Evliya'nın ima ettiği gibi Kadı'nın maaşı da oldukça yüksekti. ⁽¹²⁵⁾ Eğer Mir'le iyi anlaşır ise bunu daha da yükseltebilirdi. (İbid, 1162) Yani yargı konusunda Mir, İstanbul'dan bağımsızdı. Ve çok sıkı bir kontrole sahipti. Bu bağımsızlık, yasama uzmanı müftünün İmparatorluğun diğer yerlerindeki gibi Haneî değil de Şafî olması (Kürtlerin çoğunluğunun olduğu gibi) gerçeğiyle perçinleniyordu. (Mekke, Medine ve Kudüs -yaru salem- gibi halkın Haneî olmadığı yerlerde, müftüler, çok seyrek olarak üç anlayışın kurallarını uyguluyorlardı. Bitlis istisnaydı.) ⁽¹²⁶⁾ Yürütme, yargı güçleri titizlikle ayrılmamıştı, (gelişi güzel uygulamalar görülmüyordu) Şeriatın yorumlanmasında, Osmanlı devletinin bağımsızlığı iddia edilirdi.

Yani, **Bitlis uydu bir devletin başkenti gibi, bir İmparatorluğun bir ilinden daha öte bir anlam taşıyordu.** Egemen aileye, yüksek düzeyde bir bağımsızlık bahşedilmişti. Onlar bundan aşırı bir ölçüde yararlanıyorlardı. **Tavernier**'in oralardan geçtiği dönemlerde Mir ne Osmanlı ne de Savaî egemenliğini tanıyordu. Bu iki imparatorluk da Mir'le iyi ilişkiler içinde olmayı gerekli görüyordu. Bitlis'in stratejik öneminin bunda payı büyüktü. (Tavernier : I, 300.) Melik Ahmet paşa, Van'a yeni tayin edildiğinde, süper bir askeri güçle Ebdal Xan'ın bağımsızlığını sınırlayacağını göstermeye çalıştı. Ancak Evliya'nın da şahit olduğu gibi bu kampanya sonuca ulaşmadı.

Sosyal Tabakalaşma

Bitlis Emirlığı, toplumsal tabakalaşmanın bir hayli yüksek bir düzeyde ulaştığı bir yerdi. Bu şekliyle Osmanlı İmparatorluğunun küçük bir örneğini oluşturuyordu.

- 1) En tepede Mir ve ailesi,
- 2) Hemen altında aşiret ağaları ve diğer soylular.

Danışmanlar ve diğer yüksek düzey görevliler bu katmanın üyeleriy-

diler. Aşiret sakinlerinden bir kısmı kendilerine bağımsız bir gelir sağlayan timarları ellerinde tutuyorlardı ve bunların çoğu kentte yaşıyordu (Ev, IV:1185). Diğerleri büyük olasılıkla çobanların otlattığı sürülerinin başında olmak zorundaydılar. Ve aşiret adamlarının hediyelerinden nasıplanıyorlardı. Sarayda kalanların Mir tarafından finanse edilmiş olmaları büyük olasılıktır.

3) Benzer konumda olup, aşiret mensubu olmayan yüksek dereceli memurlardan oluşan elit bir kesim vardı ki bunlar sanat ve bilim adamlarıydı. (Mir kendilerine aylık ödüyordu.) Bir de dinsel liderler : **Şeyhler, seyyidler, melalar.**

4) Sıradan aşiret mensuplarını aralarındaki farklılıkların çok esnek ve karşılıklı geçişlerin uygun olmasına rağmen iki katman şeklinde değerlendirmek gerekir : Atlılar ve atı olmayanlar. Bu atlılardan çoğu timar işleten tarafından cebelü olarak seçilirlerdi. "Köle-asker" lerle birlikte ("nöker"). Aşiret adamları askeri katmanı oluşturuyorlardı. Nökerlerin nasıl toplandığı pek açık değildir.

4.a) Kentte çok sayıda Kürt yaşardı. (Evliya bunların hepsini Roje-ki olarak değerlendiriyordu.) Bunlar, diğer Kürtler gibi savaşçı değil, fakat temiz insanlardı. Hangi işlerle uğraştıkları belli değildir.

5) Kürt köylüler (reaya) dağlarda ve tepelerde yaşıyorlardı, fakat aşiretlerle olan ilişkileri ve kendileri hakkında çok şey bilmiyoruz.

6) Bitlis ekonomisinin motoru göçebelerin sürüleri yanında Hıristiyan reaya'ydı. (Özellikle Ermeni ve Süryani reaya). Yerleşik bir yaşamı sürdüren köylüler daha çok Ermenilerdi. Kent nüfusunun önemli bir bölümünü de Ermeniler oluşturuyordu. ⁽¹²⁷⁾ Çoğunluğu oldukça iyi bir durumdaydı : Mükemmel zanaatçılar, büyük esnaflar vardı aralarında. Diğerleri, yüksek gelir getiren meyvecilik yapıyorlardı. Bitlis nüfusunun etnik bileşimiyle ilgili istatistikler ulaşılabilir durumda değildir. (İlgili veriler, açılmamış olan Osmanlı arşivlerindedir). Cuinet'in 19. yüzyılın sonlarına ilişkin istatistikleri pek güvenilir değildir. Ermeni katliamından önce, kentin %40'ı (önceki Emirliğin sınırları içinde) hâlâ Ermeniydi. Kürtlerin %15-20'siyse hâlâ göçbeydi. ⁽¹²⁸⁾

Emirliğin politik eliti grup (2) ve grup (3) elemanlarından oluşuyordu. Bu durum, Ebdal Khan'ın Melik Ahmet Paşa tarafından kovulmasın-

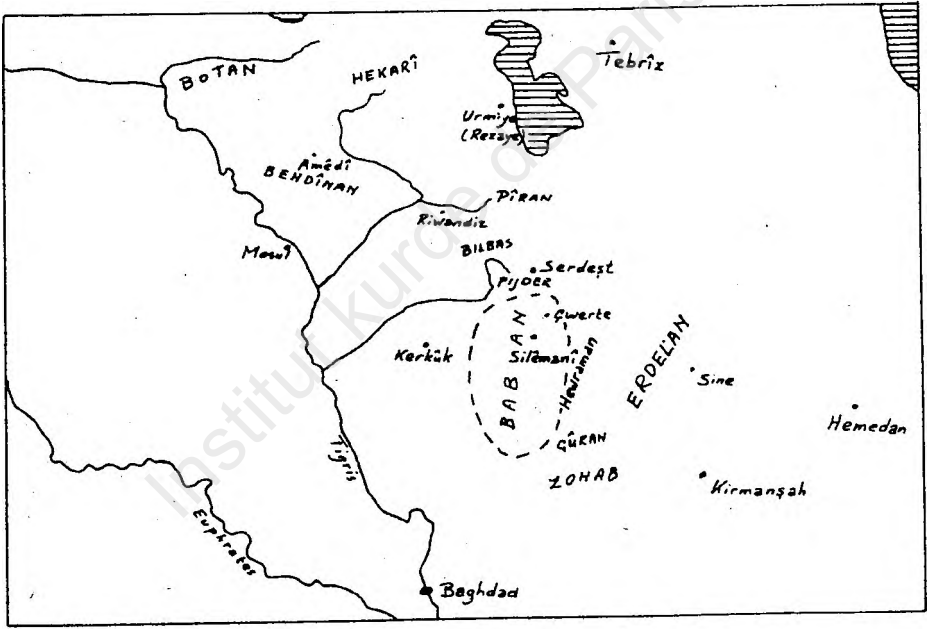
dan sonra yerine geçen adayın durumunda açıkça gözlenebiliyor. Ebdal Xan'ın üç oğlundan biri özel bir meclis tarafından seçildi. Bu mecliste, aşiret ağalarının yanısıra, bilim ve din adamları, şeyhler, "soylular" (a'yan) ve Bitlis seyyidleri bulunuyordu (Ev, IV:1273-4). Hristiyan tebaa, politik olaylarda söz sahibi değildi ve asla askeri görevlerde bulunmalarına izin verilmezdi. Kriz dönemlerinde bile. ⁽¹²⁹⁾ Şerefname'de onlardan yalnızca gelir kaynağı olma özellikleriyle söz ediliyor.

Yalnızca bir kez, Mir'lerden biri (Osmanlı) birliklerinin tehdidi altındayken ve birçok aşiretin desteğini aldığı bir durumda, sadık ağalarından biri O'na Ermenileri de silahlandırmasını ve savunmaya katmasını öğütledi. Şeref Xan bu teklifi, teklif yapan ağanın cehaletinin yeterli bir kanıtı olarak değerlendiriyor (Hamâqat vanâdâni). Mir'in diğer danışmanları da benzer görüşlerdeydi. Sonuç olarak, Kürtler, onurluca ve kesin bir şekilde yenildiler. Bir süre sonra da, Ermeniler bir başka Lord'a haraç ödemek zorunda kaldılar (Şerefname, II/1:314-6).

III-h. 2 Baban⁽¹³⁰⁾

Baban Emîrliği, şimdi Irak diye bilinen yerde, 1550'den 1850'ye kadar önemli tarihsel roller oynadı. Hemen hemen bütün bu süre içinde, (resmen) Osmanlı İmparatorluğu'na bağlıydı. -Pers'lere karşı girilen ve Pers yanlısı olan İkzî Erdelen Emîrliğinin zararına olarak- birkaç işgal hareketine katıldı. Yöneticileri her zaman bağımsızlığı artırma eğiliminde olmuşlardı ve bu amaçla zaman zaman İran'la birlikte davranmışlardı. Bağdat Valisi ve Pers'ler, Mirler arasındaki kavgalarda taraf olup müdahale etmişlerdi. Bunu Baban üzerindeki etkilerini arttırmak için yapıyorlardı. 17. yüzyıl başında, Baban Mir'leri yüksek Türk rütbesi olan **Paşa** ünvanını aldılar. (O zaman, birkaç sancakbeyi bu ünvanı taşıyordu. Fakat, sonradan birçok sancakbeyi bu ünvanı aldı.) Aşiretli olan ve "olmayan" kesimleriyle büyük bir nüfusu yönetiyorlardı. Aşiretli aşiret ağaları aracılığıyla yönetiliyor, "aşiretli" olmayanlar Mir'in atadığı bir vali tarafından yönetiliyorlardı. Bu valilerin herbiri bir tasarruf bölgesine sahipti. ⁽¹³¹⁾ Bazen bu atanan valiler, bölgeyi kışık olarak kullanan göçebe aşiretlerin şefleri, bazen de, başka yerlerden gelmiş olan şefler ve Mir'in akralarıydı. Elbetteki hepsi de askeri ya da "aşiretsel kast"a mensuptular. Bu bölgeler sıkça el değiştiriyorlardı. Egemen ailenin bir başka kolu yönetime geçtiğinde (ya da işgal ettiğinde) kendi yakınlarını yönetim kademele-

rine seçiyorlardı. Bu valilerden herbiri de kendi adamlarını beraberlerinde getiriyorlardı (Rich :I, 90) 19. yy. başlarında, Baban'ı ziyaret eden İngilizler bu tür atamalarla ilgili birkaç not düşmüşlerdir. Rich, kendisini ağrlayan Mehmud Paşa'nın, kendisine karşı olan amcasına (Ebdullah) irat olarak, (en verimli) bölgelerden birini vererek uzlaşma sağladığını yazar. (Rich:I,149) Bir başka örnek de şöyle : Pîran aşireti şeflerinden biri, (Baban toprakları dışında kalan) Selim Axa, Çwerte bölgesine davet edilmişti (Baban topraklarına). Ve bölgeye, sınır muhafızı olarak feodal bir temele dayandırılarak yerleştirilmişti. 1919'da torunları, buradaki aşiret mensubu olmayan köylülerin karşı konulmaz efendileriydiler. (Edmonds 1957 . 101)

HARİTA - 10 : Baban Emirligi ve çevresi

Sultanın sınır boylarında Kürt kullarıyla başının belaya girmesi gibi, Mir de yönetimindekilerle problemler yaşardı zaman zaman. Babanlar'ın yönetime getirdikleri Pijder bölgesi Valisi Yüsf Beg, Tebriz'e gidip, Abbas

Mirza (Pers prensi) ya biat etti. Abbas, o dönem itibarıyla Vali konumunu korudu, fakat bu kez Abbas Mirza'nın uydusu olarak. Mirza, daha sonra, Serdeşt'i de Yusuf'un egemenlik alanına kattı.

Bu, Rich'in 1820'de varışından kısa bir süre önce olmuştu. Osmanlı ve Pers etkisini dengeleyerek önemli ölçüde bağımsız kalmayı beceren Mehmüd Paşa, Türkler'den çok Farslar'a beslediği sempatiyle, Abbas Mirza'ya bağımlılığını ilan etmişti. Bu olay iki komşu imparatorluk arasında savaşı körüklemişti.

Gerçekten de, Emirliğin 19. yy başındaki koşullarına ilişkin tek kaynak, Rich'in yapıtıdır. Baban başkenti Silêmani'de uzun süre kalmıştı Rich (1820'de). Bölgeden, 10.5 yıl sonra geçen Frazer ve Ainsworth, olması gerekenden çok az bilgiye sahiptirler. Rich'te en dikkate değer bölüm saraya ilişkin gözlemleridir. Orada, en önemli aşiretlerin şefleriyle tanışmıştır. Baban paşalarının, aşiretlerinin itaatlerini sürekli kılmak için, Bitlis Emirliği'nin metodlarını kullandıklarını gösterir. Daha da ilginç olan, saray görevlilerinin listesidir. Bu görevlilerin ünvanları, titizce gerçekleştirilmiş bir Osmanlı sarayı taklidini gösterir (ya da İstanbul'un taklidi olan Bağdat sarayı). **Rich'in sözünü ettiği görevliler :**

"Başbakanlık" : Babadan oğula geçen bir işlev (Rich I, 115). Başbakan resmi olduğu kadar resmi olmayan birçok etkinliğe sahip, rütbeli olan herkes, Divanxane'sinde olmak zorundadır. (Sultan'ın politikalarının gerçek yaratıcısı ve uygulayıcısı olan Köprülü ailesi örneğini hatırlatmak pek uygun düşecektir.)

"Silikdar" : Kılıç kuşanan (büyük olasılıkla; Silahdar). Bu da babadan oğula geçen bir görevdir. 1820'de bu görevin sahibi genç bir delikanlıydı. Yetişkin oluncaya kadar bir başkası görevi O'nun adına sürdürdü (Rich:I,115). (Osmanlı'lar da, sarayın iç hizmetlerinden sorumlu en üst üç görevliden biri, Silahdar ağaydı; Sultanla bütün iletişimi O sağlardı.) (Shaw (1976):115)

"Işık Ağası" : Ya da tören düzenleyici (Rich:I,168)

"Harem Ağası" : Kadınlar bölümünün muhafızı Rich, bunların hadım edilmemiş "gür sakallı Kürtler" olduğunu hayretle gözlemişti (Rich:I,284). (Osmanlı İmparatorlu'nda, harem ağası, bütün İmparatorluğun en güçlü erkeklerinden biriydi.) (133)

"İmrahor" : Ya da at seyisi (Rich:I,366). Emir'in ahır, Sultanın dış hizmetlerden sorumlu yüksek dereceli görevlilerinden biriydi (Shaw

(1976):117). İdari olmayan fakat gene de önemli bir görevli olan **müneccimbaşı**. (Osmanlı sarayında müneccimbaşı yüksek (dini) görevlilerden biriydi.) (Shaw (1976):117). Rich, esas olarak Emirliğin yönetsel örgütlenmesiyle ilgilenmiyordu; yukarıdaki görevlerle ilgili yalnızca notlar düşmüştü. Anlatımları, Baban sarayında görev dağılımının epey ayrıntılı olduğunu gösteriyor.

Rich, gelirlerin toplam dağıtılmasını içeren ekonomik sorunlara ilişkin pek bilgi vermiyor. Rich, büyük, zengin ve güçlü Caf aşiretinin (birkaç bin aile) yıllık olarak 30 kere vergi ödediğini farketmişti. Diğer aşiretlerin ödediklerine kıyasla bu çok küçük bir miktardı (Rich:I, 281 n). Açık-tır ki, problemlere yolaçmadan böylesine büyük bir aşiretten haraç almak çok zordur. Mir'in atadığı valiler görev sürelerinden emin olmadıkları için, köylüden sızdırabildikleri kadar sızdıyorlardı. Egemen aile içindeki rekabet mücadeleleri, Osmanlı ve Pers entrikalarıyla birleşmişti. Bu durum ani değişikliklere yolaçabiliyordu. Yeni Mir, kendi yönetim kadrosuyla geliyordu. İşte bu nedenle görevlilerin görev sürelerindeki ve konumlarının devamı konusundaki belirsizlik, katmerli bir sömürüyle sonuçlanıyordu, - asla himaye ilişkilerine dönüşmeden-. Bu, Emirliğin İmparatorlukla paylaştığı en kötü özelliklerden biriydi. Bir aşiret ağası, Rich'e, bu güvensizliğin, aşiretlerin arazilerini daha verimli kılacak tarımsal uğraşlara yönelmemesinin başlıca nedeni olduğunu söylemiştir. Eğer hiç biçmeyeceklerse niye eksinlerdi? Bunun yerine, aşiretler, bağımlı köylülüğün (güran) yükünü ağırlaştırdılar. Yasal olup olmadığına bakmadan, istediklerini koparabildikleri bir uygulamaydı bu (Rich:I, 89-96).

Kırmanşah'ın Pers olan valisinin (Prens Muhammed Ali Mirza) burayı istilasından sonra sömürü daha da arttı. Çünkü Persler de paylarını istiyorlardı. Sonunda, köylülük kitlesel bir şekilde ayaklandı, bir tek Lord tarafından sömürülmeliydiler (Fraser;1840 I,177).

Ne kadar gelirin, Baban'lar tarafından İstanbul'daki merkezi hazineye ya da Bağdat'takine gittiği belli değildir. Osmanlı'nın gücünün zirvesine ulaştığı dönemlerdekinden daha az olduğu kesindir. Şerefname'de yazılanlara göre, o dönemde Baban toprakları İmparatorluğun sınırlarına dahildi. Yani bu topraklar tımar olarak verilmiyor, gelir devletin maaşlı görevlilerince toplanıyordu. Her aşiret lideri Şehrızor eyaletinin hazinesine 4 eşek yükü altın ödüyorlardı (Şerefname, II/1:144), Belli ki, Baban, merkezi devlet aygıtından daha bağımsız bir konumdaydı. Ancak, köylülüğün sömürülmesi bu süreçte artmıştır.

III-h.3 Bazı Yorumlar

Metaryallerle ilgili bazı kısa yorumlar yapmak istiyorum :

1) Anlatılan Emirlikler, Osmanlı İmparatorluğuyla ortak kurumlara sahiptir. Örneğin ; Bitlis'te tımar sistemi ve bir "kul ordusu" (nöker) vardı. Bu ordu kapıkulu ordusunu çağrıştırıyor. Elbette ki bundan, bu kurumların mutlaka Osmanlı İmparatorluğundan alındığı veya Osmanlı İmparatorluğu tarafından kurulduğu anlamı çıkmaz. Benzer kurumlar, daha eski Ortadoğu devletlerinde de vardı. Küçük devletler ya da büyük imparatorluklarda. Bu kurumlar, Ortadoğu'nun ortak kültürel mirasıydılar, Emirliklerle Osmanlı, Savaşı imparatorluklarının paylaştığı. (Aslında, Osmanlı İmparatorluğu da, benzer bir Emirlikten doğup büyüdü.) Emirlikler İmparatorluğa eklendiklerinde, birbirlerinin kurumlarından etkilendiler : İmparatorluk, karşılaştığı bazı kurumları korudu. Fakat onları daha birleşik bir idari sisteme entegre ederek bunu sağladı. Farklı "sınıfların" -en azından yasal düzlemde- hakları ve ödevleri, Emirliklerde de İmparatorluğun diğer yerlerinde olduğu gibi belirlendi. (Vergilendirme üzerine değinmelere bakınız.)

2) Rich'in de anlattığı gibi, Baban Emirliği İmparatorluğun çöküş belirtilerini yansıtmaktadır. O dönemde farkedilen en açık belirtiler, görevlilerin sık sık değiştirilmeleri ve köylülüğün aşırı sömürülmesidir. Şurası açık ki, Emirliğin içine girdiği ekonomik ve politik gerileme süreci, İmparatorluğunkine paralel olmuştur. (Bunun tek yanlı bir süreç olduğu söylenemez, İmparatorluktan etkilenişmiş olsa bile.)

3) Anlatımlar (özellikle Bitlis'le ilgili) İmparatorluğa kısmi bir entegrasyonun olduğunu göstermektedir. Bunun en önemli göstergesi, gelirin büyük bir oranına Mir tarafından el konulmasıdır; bir diğeri de, İmparatorluk ordusuyla, Mir'in ordusu arasındaki nicel zıttıktır. Üçüncü olarak, Mir'in yargısal işlerde bağımsız olma özelliği var. Onun görevlisi olarak varlığını ortaya koyan kadı ile beraber. Mir bu bağımsızlığa, İmparatorluğun O'nu yenme, alacağı etme koşullarına, gücüne sahip olmasına rağmen sahipti. (Ebdal Xan örneğinde olduğu gibi). Bağımsızlık sadece, Emirliğin sınır olma özelliğinden ileri geliyordu. Kürdistan halkının rızası olmadan sürekli kontrol altında tutmanın güçlüğü, yalnızca doğal koşullardan ileri geliyordu; böyle olmasında, Kürdistan'ın iki imparatorluk

arasındaki bölgede yer alıyor olması da etkiliydi. Osmanlı Padişahları, Mir'lerin sadakatini sağlamak için onlara çeşitli ayrıcalıklar tanımak zorundaydılar. (Şeref Xan, Safavi hizmetinde bulunuyordu. Osmanlılar O'na ihtiyaç duyduklarında geri çağırıldılar ve birçok ayrıcalıklar tanıdılar.) Aslında Mir'ler bu iki imparatorluğu birbirlerine karşı dengeleyemeselerdi, elde ettikleri güce ulaşabilirlermiydi, ulaşamazlarmıydı, bu şüphelidir. Şimdiye kadar, imparatorlukların çevresinde ya da iki imparatorluk arasında kalan tampon bölgede bağımsız politik birimlerin serpilip gelişmesine çok az dikkat edildi. **Eisenstadt**, imparatorlukların siyasi düzenleriyle ilgili önemli yapıtında (1963), bu olaydan söz bile etmez. Osmanlı İmparatorluğu'nun ça aralarında bulunduğu tarihsel, bürokratik imparatorluklar, babadan oğula geçen feodal politik düzenlerinde "açık bir teritoryal merkezleşme" özellikleriyle diğerlerinden ayrılırlar (1963:23). Kürt Emirlikleri, görüldüğü gibi hiç de o kadar açık bir "teritoryal merkezleşme" gerçekleştirmemişlerdir.

4) Timar düzenindeki vergilendirme biçimi tartışmaları bize, Osmanlı yasallığının (Müslüman olmayanlar dahil) köylüleri aşırı sömüründen koruduğunu gösterdi. Bundan çıkan sonuç şudur : Etkili bir devlet kontrolü sağlandığında köylülüğün sömürüsü azalmıştır. Son dönemlerde olanlar genellikle tersi gibi görünüyor. Bu da aslında bir örnektir, fakat konunun yalnızca bir bölümüdür. 16. yy. da Osmanlı yasaları, köylülüğün vergi yükümlülüğü ile ilgili konularını açıklığa kavuşturdu. Kürt Emirliklerinde de vergi oranlarının düşüp düşmediği belli değildir. Fakat fazla ağırlaşmamışa benziyor. (17. ve 18. yy. da merkezi kontrol azalmıştı.) Merkezi kontrolün azalmasıyla bıkıkta, (**İltizam** sistemi yüzünden) köylülüğün sömürüsü dehşetli bir biçimde arttı. 19. yy. da merkezi otorite yeniden devreye girip vergileri **direkt** olarak toplayınca bunun anlamı yükün hafiflemesi değil, ağırlaşmasıydı. Hükümet kendi vergilerini toplayabilecek kadar güçlüydü, fakat, aşiret ağalarının da kendi hesaplarına vergi toplamalarını engelleyebilecek kadar değil. (Ya da buna istekli de değildi.)

5) Timar sistemi köylülüğü (bir bölümü) aşiretliğin yasal hizmetleri durumuna getirdi. Açıktır ki, aşiret/reyet ayrılığının kökenleri bu olayda saklı değildir, o, çok daha eskilere dayanıyor. Fakat bu ayrılık, legal olarak onaylandı ve korundu. Yasalar "kast" engelini korumasını garantilediler.

6) MİR'ler emirliklerindeki aşiretleri, grupları ya da konfederasyonları, aşiret reislerini saraylarında gözetimde ve birbirlerine karşı dengede tutarak, kontrolü sağladılar : ("Böl" ve "yönet"). MİR'lerin konumlarının devletçe tanınması katılaşmalarını getirdi. Fakat bu olay tek başına, MİR ailelerine olan sadakati açıklamaya yetmez. "Karizma" sözcüğünün yanlış bir niteleme olduğunun, açıklama getirmeye yetmeyeceğinin farkındayım. Ama MİR'lerin otoritelerinin karizmatik karakterinin üzerinde durmak zorundayım da. Son Emirliğin yıkılmasından yüzyıldan fazla bir zaman sonra, halk hâlâ MİR'lerden saygıyla söz ediyordu (III. Bölüm k.). Güncel politik güç, danışmanlarda toplanmış olmalı. Ancak aşiret adamları MİR'e bağlıydılar. Danışmanları onun yerini asla alamadılar.

III-İ. Intermezzo : Kuzeydoğu İran'a Göç

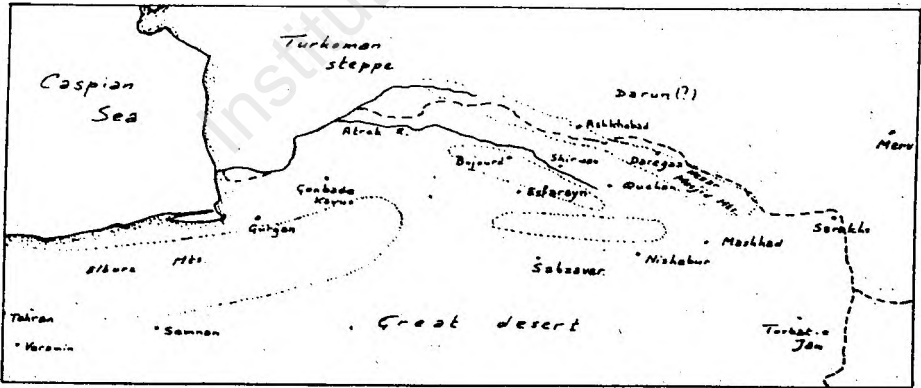
Bütün Kürdistan Osmanlı İmparatorluğu'na eklenmedi; bir kısım Kürtler Pers egemenliğini Osmanlı'nunkine tercih ettiler. (Ya da işgale uğrayıp bu egemenliği kabule zorlandılar) Burada, bu iki İmparatorluğun Kürtlere ilişkin politiklarındaki farklılıkları incelemeye niyetli değilim. Fakat konuyu, Kürtlerin bir kesimiyle ilgili Safavi politikalarını vurgulayan birkaç noktayı belirtmekle sınırlayacağım. İran'ın kuzeydoğu eyaleti kuzey Horasan'da birkaç yüzbin Kürt yaşamaktadır. Bazıları hâlâ göçebe, - çoğu da yerleşiktir- İl diye adlandırılırlar buradaki aşiretler üç grupta toplanmıştır : **Şadlû**, **Zefranlû** ve **Keywanlû**. Kullandıkları dil Kurmancidir. Fakat çevredeki etnik gruplardan Türkçe konuşanların dillerinden etkilmişlerdir. Bazı aşiretler Türkçe bile konuşmaktadırlar. Kürtlerin çoğunluğunun Sünni olmasına karşın onlar hâlâ Şiidirler. Özgün gelenekleriyle, **Çemişkezek** diye adlandırılan geniş aşiretten gelmektedirler. Çemişkezek'liler buraya, 1600'de Şah Abbas tarafından Özbek ve Türkmen'lere karşı sınır korumacılığı için gönderildiler. Daha küçük Kürt aşiretlerinden küçük gruplar, bir süreden beridir buralara yerleşmiş durumdalar zaten. Geriye kalanlar da daha sonra, gene Şahlar tarafından oraya gönderilmişlerdi. Nadir Şah (1730-1747) aşiretleri İmparatorluğun değişik bölgeleri arasında hareket ettirmekte çok başarılıydı. Burada yalnızca, konuyla ilgili birkaç gelişmeyi ele alacağım ⁽¹³³⁾

Safaviler iki güçlü Sünni komşuya sahiptiler. Batıda Osmanlılar, kuzeydoğuda Özbekler. Bunların ikisi de Şiizmi, İran'ı işgal etmek için ye-

terli neden olarak görüyorlardı. Birincisiyle olan sınırlar, Türk Aleviler tarafından korunuyordu. Bu arada Kürtler de işe yarıyorlardı. Fakat onların bağılıklarına her zaman güvenilemezdi. -Şii bile olsalar-. Sınır boylarındaki aşiretler ve emirlikler, kime "bağılılık" göstereceklerine duruma göre karar veriyorlardı. Bazen Safaviler, bazen de Osmanlı'lar olabiliirdi. İran'a Kürdistan'dan gelmiş olan Şii Kürtler bile diğer Alevilerle birlikte aniden Osmanlı'lara katılabilirlerdi. (bakınız:Çemişkezek). Bu nedenle Safaviler Kürtlerin askeri yeteneklerinden, isyan tehlikesinin daha az olduğu başka cephelerde yararlanmayı tercih ettiler. Safavi politikasının (kısmen başarılı) bir diğer yönü Kürtler'i yeniden organize etme girişimiydi. (Diğer Alevi grupları gibi). Yeni aşiret ve konfederasyonlarda gerçekleştirildi bu: (İl). İl'ler şeflerinin Şah tarafından atandığı örgütlenmelerdi. Aşiretin de kabul edebildiği, Şahla kişisel bağlantıları olanlar şef seçildiler. Daha önce de dendiği gibi, Şerefname'de bir Gil ya da Kil aşiretinden söz edilir. Ve **Çekni**'lerin buraya nasıl gittikleri anlatılır. ⁽¹³⁴⁾ Bu aşiret, İran Kürdistan'ının en cesur aşiretlerindendi. 16. yüzyılda, büyük şefleri yoktu; aşiretin alt birimleri batı İran'a dağıldılar. -Soyguncu ve hırsız gibi kötü bir şekilde ünlenmişlerdi.- Yönetim bunlara karşı bir baskı hareketini başlatınca bazı Çekni ağaları Hindistan'a kadar göçmeye başladılar. Horasan'a vardıklarında (burası Özbeklerce kısmen işgal edilmişti) Herat'ın isyancı valisinin hizmetine girdiler. Şah Abbas (1538-1629), sonunda isyanı bastırdı. Fakat savaşçı Çekni'lerin -eğer doğru yönetilirlerse- Horasan'ın yeniden ele geçirilip korunmasında çok işe yarayacaklarına karar verdi. Muhafız grubunda (**gorşl**) Çekni'lerin ileri gelen ailelerinden bir kişi bulunmaktaydı : Budax Bey. Şah, Budax'ı Horasan'da Guşan yakınlarında bir yere Emir (askeri komutan) olarak atadı. Ve aşiretini yönetmesi için O'nu aşiretinin başına gönderdi. Plan tuttu. Çekni şimdi eski uygulamalarını sürdürmek için devlet desteğine de sahipti. Daha önce hırsızlık olarak görülen şeyler, şimdi bir vergilendirmeye dönüştü. Herkes mutluymdu, (akrabaları) köylüler bile. Çekni'ler şüphesiz ağır bir yüküldü. Fakat onları, Özbekler'den koruyorlardı. Özbekler'le daha kötü deneyimler yaşamıştı. Şah Abbas'ın kışkırtmaları İmparatorluğun gerilemesine yol açtı. Kuzeydoğu ve Kuzeybatı bölgelerini Özbekler ve Osmanlılar işgal ettiler. Doğuda Özbekler geri püskürtüldü. (Çekni'lerin de katkısıyla). Kuzeydoğu cephesini sağlamlaştırmak için, çokca muhafıza ihtiyaç vardı. Aynı dönemde güneydeki Türkmen bozkırlarına dağılmış olan "Çemişkezek" liler göçe zorlanıyorlardı. **Hare-Varamin** (Tahran'ın güney-doğusu) de 40.000 den fazla Kürt aile yaşıyordu. Bunlar daha çok çadırlarda yaşayan çobanlardı. Bazıları Hacı Rüstem Bey'le İran'a gelen Çemişkezek'lilerdi, burada

kalmışlardı. Kürdistan'dan başka aşiretler de vardı. (Örneğin Horasan'da şimdiki kabilelerden birinin adı **Hasanlı**'dür. Xinus'taki **Hasenan** aşiretiyle bir ilişkisi olduğu belli oluyor.)

Ancak diğerlerinden çoğu Kafkasya Kürtleri'ydi. O zaman, Güney Kafkasya'da pek çok Kürt aşiret vardı. Bazıları, 24 lakabıyla anılırlardı. Bunlardan bazıları Osmanlılar Kafkasya'yı işgal ettiklerinde İran'a kaçmışlardı (1576). Bunu izleyen Osmanlı-Safavi savaşları boyunca pek sıcak karşılanmadılar. İran'da, güvenilirliklerinden şüphe edildi. Şah Abbas, çoğunu Gilan'a yerleşmeye zorladı. Diğerleri Hare-Varamin'e gönderildi. Ordaki Çemişkezek'lere katıldılar. Şah Abbas, bir Çemişkezek şefini, Şah Eli Han'ı onların başreisi olarak (Mir) atadı; büyük olasılıkla, bütün grup bu nedenle Çemişkezek diye adlandırıldı. 1598'de bu Çemişkezek'lerden bir kısmı Mir Şah Eli Han'ın komutasında Şah Abbas'ın Afganistan seferine katıldı. 1600'de, 40.000 ailenin kuzey Horasan'a göçmesini emretti. (Darun'a, şimdiki Aşkabat'a). Şah Eli Han, bölgenin valisi tayin edildi ve **İxanî** ünvanı aldı. Kürtler Özbeklerle bu topraklarda savaşmayı zor buldular. Bir süre sonra, -kanlı çarpışmalarla- güneye doğru Guşan dağları çevresine geri çekildiler. Pir Budax Beg'in Çekni'lerinin, daha kalabalık olan Çemişkezek'lerle kaynaşmış olmaları olasıdır. Bu nedenle, daha sonraki yıllarda adlarına pek rastlayamıyoruz. (Harita-11)

HARITA - 11 : Horasan

----- Bugünkü uluslararası sınırlar ○○○○○○ Dağ silsilesi

1627/8'de Şah Abbas Çemişkezek'e yeni bir Mir atadı. Yusuf Sultan, Gürcistan doğumluydu ve sarayda Müslüman gelenekleriyle yetişmişti. Şah'ın muhafız alayının (gorşl) üyesiydi. Yusuf Guşan valisi de oldu. Eğer bu Şah Eli'nin gücünü kırmak için idiyse pek başarılı olmadı: Aşiretlerin çoğu Şah Eli'nin kardeşi Mehrab Bey'i liderleri olarak görmeye devam ettiler. Şimdi iki egemen aile vardı. Yüsun, Şadi aşiretinden bir Kürt kadınla evlendi; torunları ve adamları Şadlü olarak adlandırıldı. Belli bir süre sonra, egemen aileler, coğrafi bir bölüşüm üzerinde anlaştılar : Şadlü aşireti Dojnurd şehir merkezi olmak üzere batıya, **Ze'feranlü** (Şah Eli Xan'ın torunlarının adıyla anıldığı aşiret) daha doğuya, Şirman ve Habuşan dolaylarına. Bu iki egemen ailenin yanısıra, bazı küçük aşiretler de ortaya çıkıp onların etrafında toplandılar. Ze'feranlü topraklarının doğusunda bulunan **Keywanlü** aşireti o zamanlar özerkti. (Sonradan Ze'feranlü'lara tabii oldular). Birkaç büyük aşiretten de bağımsız diye söz edildi. (Şah ve "iki büyük aile") Örneğın, Emarlü (Nadir Şah tarafından buraya getirilmişlerdi) ve Qeraçürlü (Şadlü'lerden biri) ancak bağımsızlıkları geçiciydi. Yalnızca, şefleri resmen tanınan aşiretler bağımsız kaldılar : Kaçarlar zamanında (19. yy. ve 20. yy. başında) iki aile de İlhanî ünvanına sahipti ve bölgelerini yönetiyorlardı. Bunlar sık sık isyan çıkardılar ve gerçekten bağımsız yönettiler. Bol miktarda topladıkları ödentilerden az bir kısmını, o da seyrek olarak devlet hazinesine gönderdiler. Toplanan gelirin bir miktarı, uydulaştırdıkları şeflerine ve Türkmen şeflerine barışı devam ettirebilmek için **hediyeler** biçiminde yeniden dağıtıldı. Bağımsızlıklarının yanısıra, devlet onayını almış olmaları, varlıklarını diğer ailelere oranla daha uzun bir süre sürdürmelerini sağlamış gibi görünüyor.

III-j. 19. Yüzyıldaki Siyasi Değişiklikler

19. yüzyılın ilk yarısı boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iki karşıt eğilim işlerin gidişini etkiledi. Geçen yüzyıllardan bu yana yavaş yavaş fakat sürekli gerileyen İmparatorluk, çöküş durumuna geldi. İmparatorluğun bu durumu, bağımsızlık ve ayrılık isteklerini kamçılıyordu. Avrupalı güçlerin İmparatorluk üzerindeki doğrudan etkisi, zayıflığın bir başka belirtisi olarak yorumlanıyordu. Ancak bu Avrupa etkisi reformaları da teşvik etti; II. Sultan Mahmut (1808-1839) merkezi kontrolü yeniden sağlamak için büyük çabalar harcadı. Yani merkezden kopma ve merkezi-

leştirme eğilimleri aynı anda varoldular. Bu durum, dönemin bir uygulaması olan bütün Emirlik'lerin tasfiyesi ile açıklanabilir. Ve iki Kürt Emirliğinin umulmadık bir güce saltanata da erişmesini -geçici de olsa- gözlemleyebiliyoruz bu arada. II. Mahmud, tahta çıktığında, İmparatorluk sınırları içinde yarı-bağımsız bir statüde olanlar kesinlikle yalnız Kürt Mir'leri değildi. Bütün Anadolu'da, yerel, nüfuzlu aileler, devlet fonksiyonlarını ele geçirmiş ve gerçekten bağımsız yöneticiler haline gelmişlerdi : (Derebeyleri). Pek çok **atanmış** valiler de İstanbul'a aldırmadan, kendi yollarına devam ediyorlardı. . Mısır, kısa süren bir Fransız işgalinden sonra (1798-1801), popüler Mehmed Ali Paşa'nın kontrolünde gerçek bir bağımsızlık elde etmişti. 1806-1812'de Rus-Türk savaşında İmparatorluk yeni bir yenilgi aldı. Rusya, geçici olarak Erzurum ve Trabzon'u alınca daha da kötüsünü yaşadı (1828-1829). (Böylece Kürdistan'ın bazı bölgeleri geçici olarak İmparatorluktan koptu.) 1828'de Yunan milliyetçileri, başlangıçta Mahmud'un başarılı bir şekilde bastırdığı küçük bir bağımsız Yunan devleti kurmayı başardılar. 1830'larda, Avrupalı güçler Osmanlı'yı bu Yunan Devleti'nin bağımsızlığını tanımaya zorladılar.

Mısır'daki Mehmet Ali Paşa, Sultan tarafından aldatıldığını düşünerek Suriye'yi işgal etti (1831). 1832'de, Generali İbrahim Paşa Anadolu'nun bağrında (!) Osmanlı ordusunu yendi. 1839'da Nizip yakınlarında yeni bir Mısır zıtlaşması yer aldı ve Osmanlılar gene yenildi.

Kürdistan'ın batısında İbrahim Paşa tarafından defalarca bozguna uğratılmış olan ordu, önceki yıllarda, Kürdistan'a seferler düzenleyip gaddarca, Kürt şeflerinin başkaldırılarını, direnişlerini kırmıştı. 1806-1812'de ki Rus savaşından hemen sonra, Sultan Mahmud enerjik bir şekilde merkezileştirme politikasını başlattı. Büyük oranda da bunu başardı ve "bir takım politik, askeri ve polisiye önlemlerle isyancı paşaların ve derebeylerinin üstesinden gelip, onların yerine İstanbul'dan görevliler atadı." (135) 1826'ya kadar Anadolu derebeyleri bastırılmıştı ve sıra Kürdistan'ı pasifize etmeye gelmişti. Generali **Reşid Mehmed Paşa** (önceki Sivas valisi sonraki sadr-ı azam), seferleri düzenleyen askeri dehaydı. Yüzyılın ortalarına kadar, Kürdistan'da emirlik kalmamıştı. Resmî olarak Kürdistan Osmanlı valilerince doğrudan yönetiliyordu. Ancak, pratikte doğrudan Osmanlı yönetimi, çok etkisiz kaldı. Şehirlere yakın yerlerde valilerin etkileri biraz vardı, ama başka hiç bir yerde otoriteleri yoktu.

Kısmen ilk merkezileştirmelere tepki olarak, kısmen de uluslararası

durum ve Osmanlı-Mısır savaşlarına cevap olarak iki Kürt Mir'i merkezi otoriteye isyan ederek, geniş alanları işgal ettiler ve eski parlak Emirlik dönemini yeniden canlandırdılar.

Rewandizli Mir Mihemed (bir gözü olmadığından Kôr Mir diye adlandırılıyordu), 1814'te, gerilemiş olan Soran Mir'liğine yükseldi. 20 yıl sonra, şimdiki Kuzey Irak'ın çoğunu işgal ettikten sonra, Bağdat valisi, Mir'i durduramadı. Kendi süperliğinin tanınmasının sürmesi boş umuduyla işgali tanıdı. Ve paşa ünvanı verdi. Mir birliklerini, Nesibin ve Mardin yönüne gönderdiğinde ve Mısır'lı Paşa'yla temasta olduğunu söylediğinde, Sultan, Reşid Mehmed Paşa'yı üzerine gönderdi. Musul ve Bağdat Valisinden harekate yardımcı olmasını istedi. Mir-i Kor kendisi için çok uygun olan koşullarda teslim oldu : Rewandiz valisi olarak kaldı. Fakat Sultan'a bağlılığını açıklamak zorundaydı. (1835)'de Sultan'la uzun şartlar görüştüğü İstanbul'a gönderildi. Ancak dönüşte mucizevi şekilde ortadan kayboldu. Kardeşi Resûl birkaç yıl Rewandiz valiliği yaptı. 1847'de Bağdat valisi O'nu sürgün edinceye kadar. Bu Soran emirliğinin sonu oldu : Bu tarihten sonra Rewandiz Türk yönetimine girdi. (136)

Liderleri **Bedr Khan Beg** önderliğinde, yıkılmadan önce kısa bir saltanat dönemi yaşayan 2. Emirlik de Botan Emirliği'di. Kürtlerin çoğu, O'nun yönetimini ve isyanını modern milliyetçiliğin ilk örneği olarak değerlendirebilir.

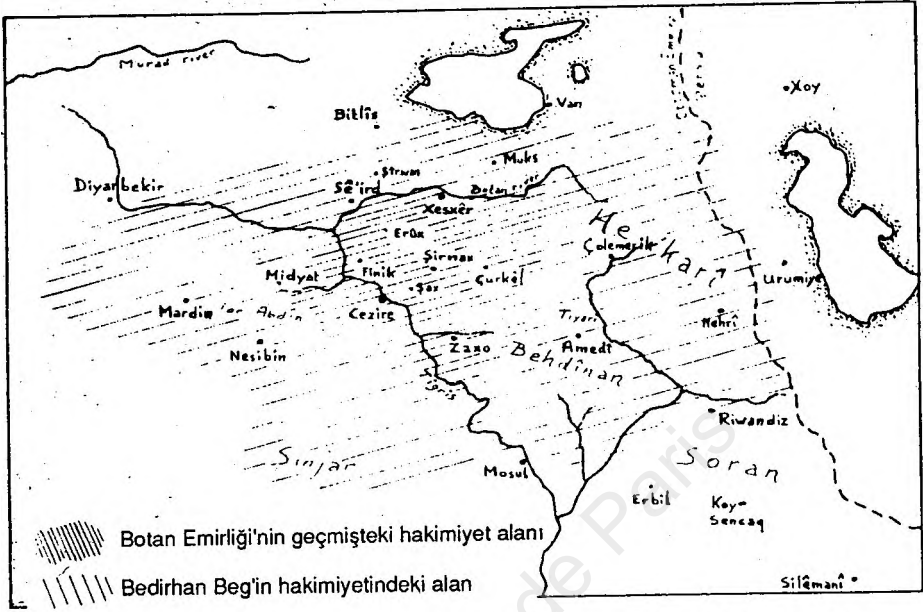
III-k. Bedr Khan Beg'in Yükselişi ve Botan Emirliğinin Düşüşü (137)

Botan, yüzyıllarca, Halid İbn Walid'in torunları olduğunu iddia edenlerden oluşan bir aile tarafından yönetildi. -Halid İbn Walid peygamber'in en ünlü generallerinden biri-. Şeref Khan'a göre, üç kardeş rekabet etmek yerine, topraklarını böldüler. En önemli üç bölge, Emirliğin en önemli kenti olan Cezire'ye bağlıydı. Diğer iki bölgenin merkezleri, Fınik ve Gurkêl kaleleriydi. Kuzeybatı ve Kuzeydoğu Cezire'de ayrı ayrıydılar. (Şerefname 1/2, 146) Bazen bu üç parça, genellikle Cezire'nin liderliğinde birleşik bir cephe oluştururlardı. Diğer zamanlarda, aralarında şiddetli çarpışmalar olurdu. Sözlü destanlar, Botan'dan derlediğim bu çatışmalar-

rın istisna olmaktan çok kural haline gelmiş olduğunu gösteriyor. (Fakat, destanlar daha çok olağanüstü olaylarla ilgilidir, normal durumla pek ilgili değildirler.) Botan'ın askeri omurgası, (Cezire bölgesi) iki göçebe aşiretten meydana geliyordu : ⁽¹³⁸⁾ (HARİTA 12) **Şillet** ve **Coxsor** aşiretleri. (Bitlis'in Qewalısı ve Bilbaşlı'ları ve Hekari'nin sağ ve sol aşiretleri gibi). Bu iki konfederasyon, hâlâ hatırlandığı gibi, bütünüyle göçebe aşiretlerden oluşmuştu. Gürkêle bağlı Kürtler Hacı Beyran olarak biliniyorlardı. (İlk Mirlelerinden Hacı Bedr Xan'dan sonra.) Onlar, göçebe-yarı göçebe ve aşiretli olmayan yerleşik Kürtler'den oluşuyordu. Finik'e bağlı olanlar Dehî diye adlandırılırdı. Benzer bir kompozisyona sahiptiler. ⁽¹³⁹⁾ Cezire'deki yönetim, güçlü aşiretlere kumanda ettiğinden sık sık Hacı Beyran ve Dehî'ye boyun eğdirirdi. Üç kardeş Emirlik arasındaki ittifaklar, kaçınılmazdı. Şillet ve Coxsor'un güç yasaları, diğer iki konfederasyonun topraklarından geçirdi çünkü. Bu konfederasyonlar tek tek birimler halinde değillerdi. Gürkêl'in son Mir'i Seid Beg, Şımax ağalarının (Hacı Beyran'a bağlı bulunan) kendisine karşı Cezire Mir'inin savaşına katıldı ve orada öldürüldü. Seid Beg'in ölümünden sonra, bu ağalar, (kısmi bir başarıyla) vergi toplayarak O'nun yerini almaya çalıştılar. Cezire Mir'ine karşı uzun süre bağımsızlıklarını sürdürdüler. Fakat Mir ünvanı alabilmek için hiçbir zaman yeterli güce ulaşamadılar, (Hacı Beyran'ı aşan). Coxsor ve Şillet arasında, iki aşiret yönetici rol oynadı : Miran ve Batuan. Mir güçlü bir kişiliğe ve politik yeteneğe sahip olmadığından Mir'den çok bu aşiret şefleri önemli kararları alıyorlardı. "Hepsinden sonra" Mir ailesinden biri bana "Ağa, bütün aşiretin en iyi adamıydı. Mir'se Türklerin icazetiyle Mir'di." diye anlatmıştı. ⁽¹⁴⁰⁾ Hâlâ bilinen eski bir deyiş, **gerçek** gücün bu iki aşirete dayandığını yansıtır :

"Miran Mir'in,
Batuan Wezir'in,
Şillet Seyên Pir'in."

"Miran'lar Mir
Batuanlar vezir
Şillet'ler eski köpektirler." (141)

HARITA - 12 : Botan Emiriyye'nin en geniş sınırlarına ulaştığı dönem (1846)

1821'lerde Bedr Xan Beg, bu düzensiz kümelenişin Mir'i oldu. Miran reisi Brahîm Axa otoritesini tanımadı. Yani haraç ödemeyi reddetti. Batuan'la Hacı Beyran Kürtleri arasındaki çatışmalarda barışı sağlamış olması Mir'in en azından belli fonksiyonlarını yerine getirdiğinin ifadesidir. Brahî Axa, Bedr Xan tarafından öldürüldü. Coxsar aşiretlerinden yardım gören Miran'la Botan'ın diğer Kürtleri arasında savaş başladı. Yüzlerce kişi öldürüldü. Bedr Xan Beg, aşiretler üzerinde otorite kurmayı başardı. Aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bağımsızlık sinyalleri veriyordu. 1828/29 daki Rus savaşında, aşiret adamlarından savaşçıları Osmanlı ordusuna göndermeyi reddetti. (142)

Bedr Xan bütün Emiriyye'yi yönetti. (Hacı Beyran ve Dehi'ler dahil). Sert cezalandırma yöntemleriyle, demir pençeyle yönetiyordu. Botan'ı güvenli bir sığınak haline getirdi. Bu şekilde burada önceleri eşkiyalık ve hırsızlık yuvasıyken sonradan yaşam ve mülkiyet saygı görmeye başladı. Herşey başarılı yürüyordu. (143)

Önemli kararlarda, Mir bütün büyük ağaları topluyor, düşüncelerini alıyordu. Ancak, son karar gene de kendisinden çıkıyordu.

Ordu modernleştirilmeye çalışıldı. Artık, aşiret savaşçıları savaşa kendi reislerinin komutasında gitmiyorlardı. Aşiretsel birimler varlıklarını sürdürüyorlardı. Fakat Mir'in direkt komutasında olan, bütün aşiretlerin en iyi askerlerinden oluşan mükemmel alaylar vardı. Bu alaylar sürekli orduyu oluşturuyorlardı. Kendi ağalarından çok Mir'e sadıktılar. Halk onlara "xolam" demeyi tercih etmişti. ⁽¹⁴⁴⁾ ("Matyet" diye çevrilebilir). Böylesine üst, elit birimlerin oluşturulmasının, aşiret ağalarının konumlarını sarsan yan etkileri vardı. Çünkü, en iyi adamlarını kaptırıyorlardı. Bedir Xan, Orta Kürdistan'da iki büyük lider olan Hekari Mir'i Nûrullah Bey ve Muks'tan Xan Mehmûd'la da ittifak yapmıştı. Yakınındaki ve ızağındaki daha alt düzeylerdeki şeflerle de, (Müş ve Kars'a kadar). ⁽¹⁴⁵⁾ Bu fazla bağımsız tavırlar takınan Kürt Mir'lerine karşı giriştiği bir dizi muharebelerden sonra, Kumandan Reşit Paşa, uzun bir kuşatmayla başkent Cezire'yi aldı (1836). Mehmûd Xan, büyük bir orduyla imdadına yetişmeye çalıştı. (Safraştian'a göre 1948:51) (Bu ordu 20.000 Kürt, Ermeni ve Asurilerden oluşuyordu.) Fakat Botan nehrini geçemediler, çünkü Türkler köprüyü uçurmuşlardı. Geçici olarak, iki liderde adamlarıyla birlikte dağlara çekilmek zorunda kaldılar.

Kürt'ler, Osmanlı ordusunun 1839'da Mısır'lı İbrahim Paşa'nın birliklerine yenilmesine şahit olmuşlardı. İçlerinde Bedr Xan'ın torunlarının da bulunduğu Kürt milliyetçilerine göre -ki bunlar atalarının anlayışlarından etkilenmişlerdi-, bu onlar için Osmanlı devletinin zayıflığının işaretiydi. Mir şimdi, bağımsız bir Kürdistan kurmayı planlamaya başlamıştı. Bu yaklaşımı destekleyen çağdaş kaynak yoktur. Bedr Xan isyan etti, fakat büyük olasılıkla başka nedenlerle ve daha sınırlı amaçlarla. ⁽¹⁴⁶⁾

Osmanlıların geçici olan yeniden merkezleşmelerine dayanarak (kullanarak) komşu toprakları işgal etti. 1845'te Diyarbekir, Musul-İran sınır çizgisindeki alanları aldı (askeri garnizon). 1846 yazında yanında 4 hafta kalarak şu gözlemi yapmışlardır. ⁽¹⁴⁷⁾ "Hemen hemen Kürdistan'ın bütün aşiret şefleri hediyelerle gelip O'na saygılarını bildiriyorlardı; at, katar ve değerli eşyalar sunuyorlardı, hediye olarak." Hekari Bey'i ve Xan Mehmûd bile O'nun huzurunda olmaktan onur duyuyorlardı. "İnatçı, fetih ateşle yanıp tutuşan pek çok aşiret şefi, parmaklarıyla ters yönü işaret etmeye cesaret edemezlerdi." ⁽¹⁴⁸⁾ Mir, konuklarına, Sultan'a verdiği bağlılık sözünü bozmaya niyetli olmadığını da belirtmişti. Bu tavır, O'nun bağımsızlık ve milliyetçilik konularındaki tutumundan en azından şüphelerin doğmasına yol açmıştır. ⁽¹⁴⁹⁾

Ancak, başka olaylar Bedr Xan Beg'in planlarını bozdu. İngiliz ve Amerika'lılar Orta Kürdistan'daki Nesturileri "keşfettiler" ve bir misyonerlik çabası içine girdiler. -Nesturi'lerin yarıya yakın bir kısmı, aşiret mensubuydu ve açık fikrliydi.- ve Müslümanların hakimiyetinden kurtulmak istiyorlardı. Bu, Kürt ağalarının egemenliği altında yaşayan köylü Nesturiler için de geçerliydi. Osmanlılar'ın bir Hristiyan güç tarafından yenilmesi, güzel günlerin müjdecisi oldu. Misyonerler, İngiliz ve Amerikan hükümetlerinin, onlara, kendi kendilerinin efendisi olmaları için yardımcı olacağını bildirdiler.⁽¹⁵⁰⁾ Elbetteki bazı Nesturi'ler bu yabancılarla birlik sağlayıp güçlenme yanlısı oldular. Nesturi dini lideri Mar Şimun, daha önce hiç ulaşamamış olduğu bir güce ulaşmıştı. Bundan Kürtler kadar bazı Nesturiler'de rahatsız olmuşlardı.⁽¹⁵¹⁾ Aslında, Kürtler öfkelenmekten öte tehdit altında hissediyorlardı kendilerini. Bu konuda misyonerler de pek rahatlatıcı bir rol oynamamışlardı. Tiyari bölgesinde Amerikan misyonerleri, bütün ovanın önünde uzandığı bir tepenin üzerinde bir yatılı okul yapturdular. Bu kaleye benzeyen yapı Kürt'lerin şüphelerini, giderek Müslümanlar'la Hristiyanlar arasındaki gerilimi artırdı. Mar Şimun'un da dahil. Nesturiler Mir'e haraç ödemeyi durdurduklarında, Mir, Bedr Xan Bey'den onları cezalandırmak için yardım istedi. Tiyari üstüne büyük aşiret birlikleri gönderildi (1843). Kürt'ler Nesturi'lere derslerini vermek için pek istekliydiler.⁽¹⁵²⁾ Korkunç bir katliam yapıldı. Birkaç yıl sonra, başka bir bölgede eşit şiddette kanlı bir saldırı daha yapıldı. Yankıları Avrupa'da duyuldu ve Bedr Xan'ın düşüşüne neden oldu. Fransız ve İngilizler bu şefin cezalandırılması ve gelecekteki katliamların önlenmesi için Osmanlılar'a baskı yaptılar. Bedr Xan üzerine güçlü bir ordu gönderildi ve teslim olmaya zorlandı. Akrabalarıyla birlikte, büyük sevgi gösterileriyle karşılandığı İstanbul'a gönderildi. Ve oradan da sürgüne, **kimsenin O'nun yerini almasına da izin verilmedi.**

Mir'den Sonra Botan

Hemen sonra Emirlik, düşman aşiretlere bölündü. Başlarında bir Mir olmayınca, aşiret çekişmelerini kontrol altına almak olanaksızdır. Osmanlı valilerine güvensizlik duyulduğundan, bu valiler isteseler bile arabuluculuk yapamıyorlardı. Burada yasaları ve düzeni **hakim kılamıyorlardı.** Aşiret çatışmaları zamanla durulmadı. Aşiretsel birlikler bozuldu, yeni alt-aşiret birimleri ortaya çıktı ve kopmalar yaşandı. Birkaç lider,

kendi bölgelerinde (örneğin Şirnex'in aşiret mensubu olmayan ağaları ve Miran şefleri) politik ve ekonomik alanda güçlerini arturdular. Ancak hiçbiri Mir'lık görevini üstlenemediler. Birbirlerine rakip, çok sayıda aşiret reisi vardı. Sonradan Mir'an aşireti reisi Mistefa Axa, Sultan Abdulhamid tarafından Hamidiye Paşası yapıldı. Ve bölgenin en güçlü adamı olmayı başardı (1890'da). 1877'deki Osmanlı-Rus savaşından hemen sonra, Emirlik kısa bir dönem için Osmanlı İmparatorluğu'na yeniden entegre oldu. Bedr Xanoğulları Osman ve Hüseyin, Paşa ünvanı aldılar ve bu savaşta Osmanlılar yenilince, iki kardeş Botan'a geri dönüp yönetimi ellerine aldılar. Yaşlı olanı, Osman Paşa, Mir'liğini ilan etti. Öyle görünüyor ki aşiretlerin çoğu gönüllü olarak yönetimine girdiler. (153) Kürt kaynaklarına göre, Osman, 8 ay Çolemerik, Mardin, Midyat, Nesibin, Zaxo, İmadiye bölgeleri arasında kalan alanı yönetti. Hutbede adı geçiyordu. Sultan'ın gönderdiği ordular geri püskürtüldü. Ama Mir hileyle hapsedildi. Düzensizlik giderilmiş oldu. Bugün bile pek çok kişi Emirlik dönemini altın çağ olarak nitelendiriyor. Ulusalçı propagandayla bu imaj daha da abartılmış bulunuyor. (154)

Sonuç

Böylece, Kürdistan'daki "göreceli" karmaşık toplumsal örgütlenmeden (Emirlikler) daha basit (aşiretlerin değişik düzeylerdeki karmaşıklığı) toplumsal örgütlenme biçimlerine "geri dönüşüm" oldu. Başka deyişle, daha basite "indirgenmiş" oldu. Bu, toplumsal evrim sürecinde geri bir adım mıydı? Belki de şöyle düşünülebilir : Emirlik, daha ileri evrimsel bir adımın atılması için yıkılmak zorundaydı. Bu anlamda belki de ileri bir adımdı. Kürtlerin "eklenme" yerine "**entegre**" olacakları gelişimini tamamlamış bir devlete geçişleri için gerekli olan bir adım. Ne var ki toplumsal evrim kavramı ("itici güç"), ancak ciddi bir tahrifle olaylara uydurulabilir. Fakat Kürtler'in devlet içindeki entegrasyonları yavaş yavaş gerçekleşiyordu. Süreç henüz tamamlanmış değildir. 1920'lere kadar ve bazı yerlerde daha da geç olarak **devlet, bireylerle değil aşiretlerle uğraşıyordu**. Zaman içinde aşiretler daha basit birimler haline gelmeye başladılar. Ters bir evrim süreci izlediler. Örneğin, Teyyanlar Botan Emirliğine entegre oldular. Oysa Şillet konfederasyonuna bağlı bir aşiretti bu.

Emirliğin ilgasından sonra konfederasyon da parçalandı. Teyyan aşiretinin bir kolu ayrılıp Çoxsor'a katıldı. -Bu da bir konfederasyondur.-

Bölünme bile iki aşiretin bir araya gelmesini sağlayamadı. On yıllar sonra da yalnızca adları kaldı. Bütün aşiretler farklı davranıyorlardı. Teyyan aşireti şimdilerde, "gerçek" bir birim değildir artık. Büyük reisleri yoktur; qebilelerse her zaman ayrı ayrı olmaktalar. Aşiret olarak birlikte davranılmamaktadır. Birimlerin büyüklükleri ve karmaşıklık derecesi, devletin yönetim sistemine karşılık vererek az ya da çok ona adapte oldular gibi görünüyor. Daha sonra, yoğunlaşıp karmaşıklaştılar. Aşiretlerin durumu pek böyle değildi. Bu tek yönlü bir süreç değildir. Sürece çok önemli katkısı olan faktör, şöyle açıklanabilir : Emirliğin ilgası indirilerek yönetimin yerini direkt yönetimin alması anlamına gelmiyordu. Aslında dolaylı yönetim uzun süre devam etti. (Kürdistanın çoğu bölgesinde hâlâ böyledir.) **Fakat daha alt düzeylerde bir kaynaşmaydı, söz konusu olan.** Mir'lerden sonra, aşiret ağaları ve sonra da köy ağaları (ya da Bavik'in büyüklükleri) hükümet otoritesini temsil ediyorlardı. İnanıyorum ki bu durum etkinliği ve dolayısıyla aşiret birimlerinin karmaşıklığını herhangi bir şeyden daha çok belirlemiştir.

III-1. Yeni Toprak Yasası ve Etkileri

19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğun'da uygulanan tüm reformların tartışılacağı yer burası değildir. ⁽¹⁵⁵⁾ Yukarıda, Emirliklerin feshini tartışmıştık. Şimdi Kürdistan'ın ekonomik ve sosyal örgütlenmesini çok etkileyen bir başka duruma döneceğim : Sınır belirlenmesi ve toprak kaydı. 1858'deki uygulamalar, toprak rejimini normalleştirmeyi ve suistimalleri önlemeyi amaçlıyordu. İmparatorluk arazilerinin çoğu mülk edinilmişti. Hem yerel aristokratlar, hem de daha önce atanmış olan mültezimlerce (Vergi çiftçileri). Bir başka yerde de, mültezimlik kurumunun el değiştirilmesi aşırı sömürüye yolaçmıştı, köylülük üzerinde. ⁽¹⁵⁶⁾ Toprakların kitle halinde çölleşmesi de durumu etkilemişti. Sultan II. Mahmud (1808-1839) bu son tımarları geri aldı ve onları iltizama çevirdi. Halefi Abdülmecit, Toprak Yasasıyla, ⁽¹⁵⁷⁾ Vakıf toprakların az bir bölümü dışında toprak **mülkiyetinin** devlete ait olduğunu ilan etti. Toprağın zilyetliğinin bireylere bağışlanması özel bir devlet kurumu aracılığıyla yapıldı : (Tapu Kurumu). Küçük bir bahşişe karşı (Duhaliye), topraktaki hakkını ifade eden bir belge veriliyordu, mülk sahibine : (Tapu senedi). Böylece tüm ekilebilir topraklar, özel kişiler adına kaydedildi; **Komünal Zilyetlik**, tasarruf hakkı tanınmadı. (Madde 8 : Bir köyün ya da kasabanın toprağı, bütün ola-

rak halka ya da halktan birkaç kişiye bağışlanamaz, ayrı ayrı toprak parçaları halinde herkese verilecektir.") Aşiretin bölünmesini amaçlayan reformcuların düşüncelerini yansıtmakla beraber, Avrupalı eğilimleri de yansıtıyordu yasa formülasyonları.

Toprak Kanunu aslında, göçebelerin toprağa yerleşmeleri için tuzaktı. (Kolaylıkla elde edilebilecekti ekilebilir topraklar). İhtiyacı duyulmayan otlak alanlar da özel olarak sahiplenilebilecekti. Toprak kaydı, kısa zamanda başlatıldı. Fakat yavaş ilerliyordu. 1869'da, Irak'ta başlatılan toprak reformu (ünlü reformcu Mithat Paşa Bağdat valisi olduğunda) kısmen sürdürüldü. İngiliz işgali döneminde devam edildi. (Güney Irak'ta 1914'te, Irak Kürdistan'ında 1918/1919'da).⁽¹⁵⁸⁾ Ancak, reformun başlamasından kısa bir süre sonra, iki eğilim ortaya çıktı :

1) Kullanım hakkı kısa zamanda, tam sahiplenmeye dönüştü. Kanun, zilyetliği kalıtsal yapıyordu ve toprak, hediye olarak ya da paraya karşılık transfer edilebiliyordu, Tapu Kurumunun izniyle. Ancak, işletenler, topraktaki hakları üzerindeki kısıtlamalardan habersizdiler ve toprağı mülkleri olarak algılıyorlardı.

2) Açıkça, Toprak Yasası toprağın, onu işleyen zilyeti olacağını belirtirken, zapt uygulamalarını yasaklayan cümleler uygulamada yalnızca küçük bir azınlık yararlanabiliyordu. "Tapu kurumunun ihmalciliğı ve rüşvetçiliğı" ⁽¹⁵⁹⁾ köylülüğün korkusunu ve hükümete olan güvensizliğini artırdı. Köylüler, yalnızca, vergi toplamak ve askere almak için hatırlanıyorlardı. Böylece, hükümet görevlileriyle nasıl uğraşacağını bilenler kendi adlarına geniş arazilere sahip olabildiler. Kürdistan'da bunlar, şeyhler, yüksek dereceli memurlar, toprağı işleyenler, gerçek olup bitenleri çok geç anladılar. Konuyla ilgili olarak, Irak'taki gelişmeleri 1930'larda araştıran **Dowson**, Kürdistan'la ilgili olarak şunlara işaret etmiştir : "Pek çok, köy, yerel soyluların kısmi ya da bütünüyle kişisel zilyeti olarak görünüyor. Çok eskilerden beri, toprağı işleyenlerin ya da otlak olarak kullananların haklarına aldınılmaksızın. Bu konuda sıkıntılar, topraklar kasabada oturan tüccara borç karşılığında rehine ya da icara verildiğinde yaşanmıştır. En rahat davranan yerel ağaların köylülerle olan ilişkileri ve karşılıklı bağımlılıkların, çoğu zaman, toprağın sömürsününün daha dışında kalarak gerçekleştirildiğı daha mekanik çabalarla yer değıştirdiğini ve içerden de bu çabaların engellendiğini görüyoruz." ⁽¹⁶⁰⁾ Diğer durumlarda ağanın kendisi, köyü bırakıp kentte yaşamaya başlar ve sömürüyü oradan yo-

ğunlaştırıldı. **Dowson**'un değerlendirmesi, bütün Kürdistan için geçerli değildir. Fakat çok çeşitli farklılıklar vardır.

Kuzey Kürdistan'da köylülerin çoğu tasarruf senedine sahiptirler. Aynı şey bana da temin edilmişti birçok kez. Geri kalan yerde, toprak, yasal olarak ağaya aittir. Başka yerlerde, haraç olarak (zekat) ağaya verilen miktar, burada kira olarak verilir. Bu köylerde, toprak kaydı henüz büyük değişiklikler getirmemişse benziyor. Büyük tapulu işletmeler dağlık yerlerde seyrek olarak bulunur, fakat, kentlerdeyse bu istisna olmaktan çok kuraldı. (Son toprak reformlarına dek). Ekonomik ve politik etkinliğini bu toprak kaydına borçlu olan bir sülale ise II. Bölümde sözü edilen Dizeyi'lerdi. Ataları (Ehmed Paşa ya da oğulları), Erbil ovasının büyük bölümünü adlarına kaydettirdiler, sonra da varlıklarına başka araçlarla yenilerini eklediler.

Toprak Yasası Uygulamalarının Etkileri Şöyle Özetlenebilir :

- 1) Aşiretsel ekonominin komünal özelliklerinin gerilemesi : kişiselleşme.
- 2) Aşiret içinde tabakalaşma süreçleri hızlandı ; böylece aşiret ağaları, zamanla toprak ağaları oldular ve sıradan aşiret adamları üzerinde olağanüstü güç sağladılar.
- 3) Yeni bir yaşam tarzıyla birlikte yeni bir sınıf belirlendi : kentli toprak ağaları. ⁽¹⁶¹⁾
- 4) Kentli toprak ağalarıyla, köyde kalan toprak ağaları arasında yeni bir tür işbirliği ve himayecilik gelişti. **Hay** Erbil'e geldiğinde (1919), şehirli ağaların "muhteşem misafirhanelerini" nin olduğunu gördü. "Aşiret şefleri" kente geldiklerinde, buralarda kalıyorlardı : "Her aşiret ağası, kentli ağalardan birinin yanışmasıydı." Nesiller boyunca sürmüş olan ilişkilere karşılık, dostluğu da pekiştirmek için ziyaretçi hediyelerle gelirdi. "Ve aynı zamanda, aşiret çatışmalarında, patronun çıkarlarının kullanılması beklenirdi; buna karşılık, patron da kentte, aşiret ağasının bir temsilcisi gibi davranırdı zaman zaman." (Hay:1921:83/84)
- 5) Normal uygulamada, toprağı işleyenler, geleneksel haklarının bir kısmını yitirip ortakçı ya da kiralanmış emekçiler oldular. Toprak ağası eğer isterse, kiracıyı topraktan atabilirdi. ⁽¹⁶²⁾ Fakat bu yetki, daha çok potansiyel olarak vardı. Ta ki tarımın mekanizasyonu insan gücü artığı yaratıncaya kadar (1950'ler). O zaman pek çok ortakçı topraklarından

atıldı. Çünkü toprak yasal olarak toprak ağasına aitti ve köylüler isyan ettiklerinde, ağalar devlete dayanıyorlardı. Olanlar, toprak yasasından bir yıl sonra gerçekleşiyor olmasına rağmen, bu yasanın doğrudan sonuçlarıydı. (Dahası bu yasanın uygulanma biçimiydi.)

Irak'ta İngiliz Toprak Politikası

Osmanlı egemenliğinde toprak yasasının uygulaması biraz eksikti. Uygulandığı yerlerde bile, ihmallerle birlikte yürütülmüş, eski üretim ilişkileri korunmuştu. ⁽¹⁶³⁾ İngiliz işgali tapu kurumunu yeniden canlandırdı. Çünkü, etkili bir toprak kayıt uygulamasını vergi toplamanın ön şartı olarak görüyordu. 1919'da gelir komisyonunun belirttiği gibi, toprak kayıt yanlışlarının düzeltilmesi eğilimi yoktu. "Toprağı olmayanlara toprak dağıtmanın bizim işimiz olmadığını iyi bilmemiz gerekir. Fakat toprağı olanların haklarını korumak da bizim görevimizdir." ⁽¹⁶⁴⁾ Aslında İngiliz politikası oldukça bilinçli olarak, sıradan aşiretlilere karşı, aşiret şeflerinden yana tavır alır. 1923'ten 1929'a kadar, Irak Yüksek Komisyonu üyesi olan Sir Henry Dobbs, bunu toprak politikasının köşetaşı yapmıştı. ⁽¹⁶⁵⁾ Bunun etkileri özellikle Güney Irak'ta görülüyordu. Burada Arap aşiret şefleri büyük toprakların sahibiydiler. **Ancak, Irak Kürdistan'ında, Osmanlı toprak kanunundan kaynaklanan eğilimler İngiliz yönetimi döneminde de güçlendi.**

III-m. Kürt Aşiret Milislerinin Kuruluşu : Hamidiye Alayları

1876'da, II. Abdulhamid Sultan oldu. Reformlar O'ndan öncekiler tarafından başlatılmıştı. Fakat buna rağmen, bu Sultanın politikalarının bir kısmının reformların tersi yönde işlediği gözlenebiliyor. Oysa bu reformlar, göçebelerin yerleştirilmesini ve aşiret ilişkilerini çözmeyi amaçlıyordu. Abdulhamid bu genel çizgiye açıkça ters düşen önlemler aldı (1891'de). Aşiret reisleri tarafından yönlendirilen, Doğu eyaletlerinde düzeni sağlama gerekçesiyle aşiret milisleri oluşturdu. Bu milisler Hamidiye diye adlandırıldılar, Sultan'dan sonra. Yeni yetkiler sonucunda, şeflerin güçleri olağanüstü artmıştı. Ve bu güç sık sık suistimal ediliyordu. Bir başka sonuç da, bazı aşiretlerin güçlenmesi ve bölgesel güç dengesinin değişmesiydi. Bu, Sultan'ın diğer politikaları gibi, özellikle İngiltere ve Rusya gibi büyük güçlere karşı bir reaksiyondur. ⁽¹⁶⁶⁾ İmparatorluğun do-

ğu eyaletlerinin bazı bölgeleri, 1828/29 ve 1877/78'de Rusya tarafından iki kez işgal edilmişti.

Rusya, Ermeni milliyetçiliğini, doğu ve batıdaki başarılı Slaw modeline dayanarak kışkırtıyordu. Aslında Ermeni'ler, 1877/8'de Rus istilacılarına yardım ettiler. 1878' deki Berlin Kongrelerinde İngiliz'ler de "Ermeni sorununa" ilgi gösteriyordu. 1880'lerde, Ermeni terörist çeteler İstanbul'da ve Doğuda harekete geçtiler. Kürtler'in Osmanlı Devleti'ne bağlılıkları da şüpheliydi. 1880'de Şeyh Ubeydullah Nehri, bir Kürt devleti kurma isteğini ifade ederek bir isyanı yönlendirdi ve bu konuda İngiliz desteğini kazanmaya çalıştı. ⁽¹⁶⁷⁾ Müslüman olan Kürtler, kriz dönemlerinde, Halife-Padişahın Pan-İslamcı sloganları doğrultusunda kazanılabilirlerdi. Ya da kazanılmayabilirlerdi. Hamidiye Alayları'nın kuruluşunun bu temelde değerlendirilmesi gerekir : Sultan'a bağlılıklarından ötürü Kürt'leri ödüllendirmek ve Doğu Anadolu'da en etkili korunma yöntemini uygulamak. ⁽¹⁶⁸⁾

Hamidiye Alayları, Kazak modeline göre örgütlenmişlerdi. Göçebe ve yarı-göçebe aşiretlerden olanlarla oluşturulmuştu. (Aralarında, az sayıda Türk Karapapak aşireti mensupları da vardı.) Atlı alaylar biçiminde, kendi aşiret reislerinin önderliğinde toplandılar. Bazı büyük aşiretler, her biri 800-1000 kişiden oluşan alaylar verdiler. Küçük aşiretler de hazır kurulu olan alaylara katıldılar. Askeri eğitim, düzenli ordunun subayları tarafından yaptırılıyordu. Hamidiye birimleri sürekli hareket halinde değillerdi : Yalnızca görevli olduklarında, Alay mensupları karşılığında para alıyorlardı. Fakat görevlilerin aileleri vergilerden muaf tutuluyorlardı : Hamidiye Alaylarının sayısı giderek arttı : Sayıları 1891'de 40'ken, 1893'te 56 oldu, 1899'da da 63. ⁽¹⁶⁹⁾ Hamidiye Alaylarının kuruluşunun direkt hedefi, Ermeni terörizminin daha fazla dallanıp budaklanmasını önlemektir. Ve Kürtler O'nun kendileri için çok iyi niyetler beslediğini düşünüyor ve O'na **Bavî Kürdan**, "Kürt Babası" diyorlardı. Bölgedeki bazı gözlemciler (İngiliz elçisi), Kürtler'i daha iyi yönetmek için bölme taktiğinin uygulandığını farketmişlerdi. "Bazı durumlarda, Hamidiye alayları için aşiretler arasında yapılan seçim, bölgede dengeyi korumaya hizmet ediyordu. Diğerleri üzerinde ise tersi bir etki yapıyordu. Mümkün olan yerlerde, güçsüz aşiretler seçiliyorlardı. Çünkü, eğitim ve teçizat olanakları, daha güçlü olan rakipleriyle güçlerini dengelemek için yararlıydı." ⁽¹⁷⁰⁾ Ya da, Kürt yanlısı, açık sözlü bir İngiliz vekilin sözleriyle Hamidiyelerin asıl amacı, "Yönetime karşı bir birlik oluşturmalarını önlemek için, aşiretlerarası kavgaları (kul-

lanmak" idi. ⁽¹⁷¹⁾ Eğer amaç aşiretleri birbirlerine karşı dengede tutmak idiyse, pek başarılı değillerdi. 1893/94'lerde aşiretlerarası çatışmalar artmıştı (Duguid:147). Ancak, daha da önemli olan bir gerçek var, Hamidiye'ler bazı aşiretlere, başka zaman kolay elde edemeyecekleri bir gücü, komşuları aleyhine sağlamışlardı. Aslında, Hamidiye alayları için yapılan seçimlerde, rakipler arasında olmaktan çok taraftarlar arasında anlaşmazlıklar çıkıyordu. Şef seçilen, yeterince ganimet dağıtabilirdi artık. (Çalışmanın karşılığı yüksekti:Silahlar). Bu sayede, aşiretin ana kollarını yanına alabilmekti amaç. Ve Hamidiye alaylarını rakiplerine ve düşmanlarına karşı kullanabildi. Hamidiye komutanlığına yükselmiş olan iki şef, devletin karşısına bir tehdit olarak dikilecek güce ulaşmışlardı. Bunlardan ilki Miran'lı **Mistefa Paşa**'ydı. ⁽¹⁷²⁾ Eski Botan Emirliği'nin bütün şefleri dışarda bırakılarak, Hamidiye alaylarının başına getirildi ve Paşa ünvanı verildi. Diğer göçebe aşiretlerin şeflerine daha düşük rütbelere verildi. **Coxsor** ve **Şillet** ⁽¹⁷³⁾ aşiretleri de emrine verilmişti; Bu aşiretler aracılığıyla halkı kontrol altında tutuyordu. Aynı dönemde Botan'ı gezen Lehmann Haupt, Mistefa Paşa'nın kendi küçük "Krallığını" kurduğunu ifade ediyordu. Mistefa Paşa'nın işbaşına gelmesinden kısa bir süre sonra, Osmanlılar'ın burada etkisi yoktu artık. Cezire'de bile; Herşey Mistefa Paşa'nın elindeydi. Kervanlardan ve Dicle üzerinden geçen sallardan yüklü geçiş bedelleri alıyordu; adamlarıysa çevre bölgelere baskınlar düzenliyorlardı. ⁽¹⁷⁴⁾ Yani Mistefa Paşa, daha önce Mir'lere ait olan otorite elde etmişti. Ancak iki önemli farklılık vardı :

1) Gücü, ortak bir anlaşmayla değil, şiddete dayanıyordu. Aşiret içi çatışmalar da açığa çıkmıştı. Kavga konuları, çözölemeyen sorunlar asla önüne getirilmedi. (Daha önceleri Mir'lere iletildiği gibi) o tür sorunlar, şeyhlere götürölüyordu. ⁽¹⁷⁵⁾

2) Sivil yönetim karşısında bağımsızlığını koruyabildi. Çünkü, temel olarak kendi güçlerine dayanmakta olan Mirlerin aksine güçlü bir komutanlığı vardı. Hamidiye'nin süper komutanı ve kumandanların koruyucusu **Zeki Paşa**'ydı. Aynı zamanda Sultan'ın kayınbiraderiydi ve Erzincan'daki 4. Ordunun komutanıydı. Zeki Paşa, Hamidiye milislerini, büyük sıkıntı olan sivil memurların adli yetkilerinin dışında tuttu ve yasaları ihlal edenleri her zaman korudu. Yani, aslında Sultan'dan Doğu eyaletlerine doğru uzanan iki paralel ve rakıp otorite zinciri vardı. Hamidiye birimleri sık sık, sivil yönetimin görev alanıyla ilgili yasaları ve düzeni ihlal ederlerdi. Fakat çoğunlukla, cezasız kalırdı suçları. ⁽¹⁷⁶⁾ Mistefa Paşa'nın adı hâlâ korkuyla anılır. Ve Cezire'de ailesi , çok saygın bir konum-

dadır. Buraları 1919'larda görüp tanıyan **Majör Noel**, bütün göçebe aşiretlerin Milan aşiretinin **kolları** (alt birimleri) olduğunu sanmıştı. Mistefa Paşa'nın egemenliğiyle ilgili önemli bir yanlıştır bu. ⁽¹⁷⁷⁾

Ünü yerel çevresini aşmış olan bir başka komutan da İbrahim Paşa'ydı. Büyük Milan Konfederasyonunun şefiydi. (Bir süre önce, aynı bölgede beyleri olan Mısır'lı İbrahim Paşayla karıştırılmamalı.) Türk ve yabancı otoriteler, efsanevi bir hırsız olarak adını yaymışlardı : "Hamidiye komutanlarının taçsız kralı". ⁽¹⁷⁸⁾ 19. yüzyılın sonuna doğru, Milan değişik sayıda aşiretlerden oluşuyordu. (Sünni Kürtler'in yanında, kısmen Arap ve Yezidi Kürtler'i de kapsıyordu.) Küçük bir Milan çekirdeği etrafında toplanmışlardı. Viranşehir'de sağlam karakollar vardı. Urfa ve Rakka'daki aşiretlerin çoğu göçebeydi. Bölgedeki egemen aile bütün bu çevre üzerinde üstünlük iddiasındaydı. Söylenceye göre, şimdiki Kürt aşiretlerinin tümü iki büyük aşiretten, **Milan** ve **Zilan**'dan türemişlerdi. Aşiretlerin çoğu hâlâ kendilerini bu aşiretlerden birine dahil eder. Doğu'dan ve Batı'dan ayrı ayrı gelindiğini varsayarlar. İbrahim Paşa, ailesinin bütün Milan aşiretleri tarafından önder olarak tanındığını iddia ediyordu. Kürdistan'ı epey dolaşmış olan **Sykes**, İbrahim Paşa'nın Dersim ve Erzincan'a kadar olan yerlerde, bütün aşiretler tarafından çok sayıldığını farketmişti. -O'na politik olarak doğrudan bağımlı olmamalarına rağmen- (Syks 1908 : 470). Bu saygı tek başına aile üyelerini politik olarak güçlendirmeye yeterli değildi. Önceki yüzyılda, İbrahim Paşa'nın ataları tarafından yasal olmayan bir aşiret konfederasyonu kurulmuş ancak diğerlerinin karşısında, hızla gerilemişti. 1850'lerde iç çelişkiler konfederasyonu parçaladı. Komşu ve geleneksel düşmanları olan Arap Şammar aşireti topraklarını işgal edip, önceleri Milan'a haraç ödeyen aşiretleri haraca bağlayarak kazançlı çıktı. İbrahim 1863'te aşiret reisi oldu ve kısa sürede, konfederasyonun bazı bölümlerini yeniden birleştirdi. Şammar aşireti tarafından yönlendirilen Kürt ve Arap aşiret koalisyonu, kendisine 2 büyük saldırıda bulundular, fakat yenildiler. 3. atakta, Şammar Kürt müttefiklerini daha fazla hesaba katmadı. Önemli bir aşiret olan (Kürt) Kikanlar taraf değiştirmiş, haraçlarını İbrahim Paşa'ya ödemeye başlamışlardı bile. Milan, Şammar'ı yendi. Bu yengide, Şammar'ın eski müttefikleri Milan'a yardım etmişlerdi. ⁽¹⁷⁹⁾

Bundan sonra İbrahim'in egemenlik alanı genişledi. Daha çok aşirette boyun eğdirilip, daha fazla bölgeden haraç alındı. Böylesine güçlü birinin Hamidiye Alay Komutanı yapılması, Sultan'ın aşiretleri dengede tutmaktan öte bir amacının olduğunu göstermektedir. İbrahim Paşa,

Sultan'a her zaman sadık kaldı. Fakat eyalet yöneticileri O'nu kendilerinin başlıca düşmanı olarak gördüler. Adamları çoğu yerde baskınlar düzenliyorlardı. Hatta zaman zaman çadırlarını Diyarbakır surlarının etrafına kurup halkı rahatsız ediyorlardı. Bu durum, **Sultan'a karşı ilk açık protesto hareketinin başlamasına yol açtı.** (!) İçlerinde sonradan ünlenecek olan **Z'ya Gökalp**'in de olduğu genç kentlilerden oluşan bir grup, Sultan, İbrahim Paşa'yı Hicaz yolunu korumak üzere güneye göndereceğine söz verinceye kadar, postaneyi ve kimi resmi binaları işgal etti. (180)

1908'in Temmuz'unda, Jön Türk isyanı Abdülhamid yönetimine son verdi. **Bu kez İbrahim Paşa da ayaklandı** : Yeni düzeni, yönetimi tanımayı reddetti ve bağımsızlığını ilan etti. Bütün Suriye'yi isyana kışkırttı. Jön Türk'lere karşı Sultan'ın yanındaydı. Türk tarafından gelen askeri saldırılarla yenik düşüp, güneydeki Eldüleziz dağlarına kaçmaya zorlandı (Urfa-Raqqa arasında). 5.000 adamı Türk'lere bağlılıklarını ilan ettiler. (181) Bundan hemen sonra İbrahim öldü. Fakat oğlu Mehmüd çok etkili oldu. Aslında 1919'da bir İngiliz "uzman", O'nun İngiltere'nin kurmaya niyetlendiği uydu Kürt krallığının başına getirilebilecek en uygun aday olduğuna işaret ediyordu. (182)

Hamidiyeler, çok açık olmayan bir rol oynadılar, Ermeni katliamında (1894/96). Bu Sason'da bir Ermeni isyanına yolaçtı. İsyân **çifte** vergiyi protesto etmek için çıkmıştı; Devletin ve Kürt'lerin aldığı geleneksel pay. Sonunda Hamidiyeler isyanı bastırmak için Ermeniler'in üstüne gönderildi. Bütün Doğu Anadolu'da, Ermeni karşıtı saldırılar, baskınlar düzenlendi. Bu baskınlar, Sultan'ın emirleriyle yürütülüyordu. Fakat baskınlarda Hamidiye'lerin insiyatıfleri de büyüktü. Binlerce, belki de onbinlerce Ermeni öldürüldü. Diğerleri de yağmalandılar. Ancak, bütün bu vahşetin yanında, (20 yıl sonrakının tersine) sistemli bir dışlama ve sürgün gerçekleşmedi. Aslında, sivil yönetim de, Hamidiye'nin verdiği zararların bir kısmını telafi etmeye çalıştı. Bir İngiliz elçi şunları kaydediyordu." 1894 Ağustos ve Eylül'ünde, Erzurum'da, Kürtler'in gasp ettiği ganimetler hükümet tarafından Ermeni sahiplerine geri verildi." (183)

Genç Türk'ler Sultan Hamid'i tahttan indirince, Hamidiyeler de dağıldı (Sultan'ın sadık adamları olan). Ve düzenli orduda subay rütbesi almış olan Kürt reislerinin oğullarının rütbelerini indirdiler. Ancak Kürt aşiret birimleri ordunun yararlı ve hatta gerekli bütünleyicisi olduğundan, özellikle Doğu cephesinin zor koşullarında Hamidiye'ler "milis" olarak

canlandırıldılar. Bu kez Orduyla biraz daha kaynaşmışlardı fakat öncekinden çok farklı değillerdi. Bu Alaylar, 1912 ve 1913'teki Balkan Savaşında yer aldılar ve çok ağır kayıplar verdiler. I. Dünya Savaşı ve Bağımsızlık Savaşında doğu cephesinde savaştılar. Mustafa Kemal'e modern Türkiye'nin bağımsızlaştırılması için yardım eden milislerin kumandanları, **Azadi'nin** ("Özgürlük", 1923'te kuruldu), bu Kürt milliyetçiliği örgütünün üyeleri oldular. Bu liderleri, 1925'teki büyük Kürt İsyanında görüyoruz.

III-n. 20. Yüzyılın Başında Meydana Gelen Değişiklikler

Kürdistan'da, 20. yüzyılın ilk dönemlerinde meydana gelen bütün değişikliklerin bir değerlendirmesini yapmaya çalışmak çok büyük bir iddia olurdu. Bu değişikliklerden, aşiret örgütlenmesi üzerinde doğrudan etkisi olan birkaçıyla yetineceğim.

Yeni Sınırlar : Kürdistan'ın Yeniden Paylaşımı

I. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesiyle ve bağımsız bir Kürdistan'ın kurulmasına ilişkin sözlere rağmen Kürdistan'ın bölünmesiyle sonuçlandı. Türkiye, Suriye, Irak'ı ayıran sınırlar, aşiretlerin yerleşim yerlerinden geçiyordu. Çoğu göçebe aşiretin kışlık ve yazlık otlakları sınırlarla ikiye bölünmüş oldu. Böylece bu aşiretler göç yollarını değiştirmek zorunda kaldılar. Tabii eğer alternatif otlaklar, yerleşim yerleri bulurlarsa, örneğin Botan göçbelerininin çoğu Türkiye'de kaldılar. - Yazlık otlaklarının olduğu yerlerde-. Miran'lar, kışları Suriye Cezire'sinde yaşıyorlardı. Zaten Suriye ve Irak sınırlarına yakın yerlerde yaşıyorlardı. Burası öteden beri kışlıklarıydı. (Atatürk'ün zulmüne uğramak korkusuyla). Bazı bölümleri Irak'ta yerleştiler. 1950'lerden bu yana, Türkiye'de göçbelerin yerleşmeleri kademeli olarak sürmektedir. Çünkü kalan kışlık otlaklar aslında yeterli değildir. Miran'lar Suriye'de tarıma yöneldiler. Çünkü geleneksel buğday üreticileri olan Diyarbakır köylüklerinden koparıldılar.

Sınırlarının belirlenmesiyle birlikte yeni bir meslek türedi : **Kaçakçılık**. Kürdistan'ın sınırları içinde yer aldığı ülkelerde tütünün, lüks eşyala-

rın ve etin elde edilebilirliği ve fiyatı dikkate değer bir ölçüde farklılaştı. Bu sonuç ve genel işsizlik sorunu kaçakçılığı, Kürt ekonomisinin dayanaklarından biri yaptı. Kaçakçılığın Kürdistan'ın "ulusal gelirin" yaptığı katkıyı hesaplamak imkânsızdır. Fakat bir sıralama yapabilirsek bu maddeyi 3. sıraya yerleştirme caseretini gösterebiliyorum, tarım ve haycancılıktan sonra. Başlangıçta, kaçakçılığın aşiret bağlarını çözücü bir etki yaptığı görülmektedir. Bu bireysel olarak sürdürülebilecek bir meslekti ve aşiretliyi aşiret ağalarına daha az bağımlılaştırıyordu. Ancak bu durum değişmiştir. Artan kontrol, sınırların yasal olmayan yollardan açılmasını güçleştirmiştir; Suriye ve Türkiye sınır boylarında mayın tarlaları vardır. Sınırı aşma konusunda uzmanlaşmış ayrıcalıklı bir grup vardır. Fakat kaçakçılık çoğunlukla (istisnasız bütün büyük çaplı kaçakçılık) sınır görevlisine verilen rüşvetle kolaylaşmaktadır. Bu durum, rüşvet yedirmenin yollarını bilen iki ayrı kesimin ekonomik ve politik gücünü yeniledi : Eski ağalar ve yeni girişimcilerin. Sıradan kaçakçılar, bunların kaçakçıları durumuna geldiler. Yeni bir himaye sistemine bağlandılar.

Yeni Yönetimlerin Aşiret Politikaları

1919'dan bu yana, Kürdistan'ın değişik parçalarının sınırları içinde yer aldığı 4 Devlette hükümetler, Kürt aşiretlere karşı kendi politikalarını sürdürdüler. Bu politikalar, hükümetten hükümete değişiyordu. Irak'taki İngiliz yönetimi, bazı göçebe aşiretlere başka zaman sahip olmadıkları despotik güç olanakları tanıdı. Aşiret reisi adaylarından birini aşiret reisi olarak seçtiler. İngiliz işbirlikçiliği yapan bir aşiret ağası yalnızca sıradan yöntemlerle güç kazanmıyor, açıkça **aşireti üzerinde mutlak bir hukuksal otorite de ediniyordu**. "Aşiret uyuşmazlıklarıyla ilgili düzenleme" ye göre aşiretler arasındaki uyuşmazlıkların sivil mahkemelere iletilmesine gerek yoktu, bu tür sorunlar, "geleneksel" araçlarla çözülebilirdi. Yani, reis ya da yaşlılar meclisi tarafından gelenekler uygulanarak yalnızca sivil davalar değil, cezai davalar da, bu yolla değerlendirilebilirdi. Kısa bir süre için, Kürt ağalar, jandarma (Kürt) üzerinde yetkili olarak bölge valisi olarak atandılar. Bu jandarmaların, ağanın özel ordusu olarak kullanıldığı düşünülebilir (anlaşılabilir) bir şeydir. Kürt bölgelerinde, dolaylı keyfi yönetime son verildiğinde bile İngilizler kendilerine "sadık" olan reislere maaş ödemeye devam ettiler. İngiliz yönetimi, Kürdistan'da dolaylı yönetim uygulayan son yönetimdi. -Açıkça formüle edilmiş bir politika olarak-. Daha sonraki manda yönetimi döneminde, bu politikayı yeniden uyguladılar.

Irak, bağımsız bir krallık olduğunda, aşiret reisliğini destekleyen politikaların çoğundan geri dönüldü. Maaş ödemelerinin durdurulması gibi, Sonuç, ağaların aşiret üyeleri üzerindeki etkinliklerinin azalması oldu. (184)

Türkiye'de başından beri, oldukça farklı bir politika izlendi. (185) Büyük Kürt İsyanından sonra (1925-31), sistematik bir aşiretsizleştirme ve asimilasyon politikası uygulandı. Ağalar ya öldürüldü ya da uzaklara sürgüne gönderildi. Çok sayıda aşiretli başka bölgelere sürüldü. Şeyhlere de zulmedildi. Kandavaları gibi çatışmalarda da artışlar oldu. Yerleşme sorununu tartışabilecek, tanınan otoriteler yoktu. Jandarma karakolları ve okullar, devleti aşiretlinin yakınına getirip, onlara Türk yurttaşları olduklarını öğretti. Ayrı bir Kürt birliğini dile getiren herşey ortadan kaldırıldı; dil, giyim kuşam, isimler ve aşiretlerin kendileri. Aşiretler de bu ağır baskıya direnç gösterdiler. Ancak yeni şeyler türedi ; sürgündekiler döndüler. Önceki kadar güçlü olmasalar da, resmi görevlilerin çoğu, halkla ilişkilerinde, doğrudan temaslardan çok bu reislerin aracılığına başvurmayı daha kolay buluyorlardı. Öyle ki devlet eskisine benzer yöntemlerle, ağaların konumunu destekledi. Benzer şeyler az ya da çok, Kürdistan'ın diğer parçaları için de geçerliydi. Artık gerçekten büyük ağalar yoktu. Merkezi kontrolün daraltılmasının bir sonucu olarak, dolaylı yönetimin gayri-resmi sistemleri, idari mekanizmanın gediklerinden sızıyordu. Hükümet görevlileriyle nasıl uğraşılacağını bilen ağalar, (bölge valileri, jandarma komutanları, yargıçlar, istihbarat görevlileri) nüfuzlarını rakiplerinin aleyhine arttırabiliyorlardı. Adamlarını memnun edecek torpil olanaklarına sahiplerdi. İşe girmek, (az bir olasılıkla) askerlik hizmetinden muaf tutulmak, cezai yaptırımlardan uzak tutulamak... Devlet görevlileri, düzeni ve kanunları ayakta tutmanın en kolay yolu olarak, ağaları ve şeyhleri aracı olarak kullanmayı buluyorlardı. Bu iki tür otoritenin yan yana varoluşlarının ilginç biçimleri gelişti. Başarılı ağa ve şeyhlerin rakipleri, kamuoyunu yanlarına çekmek için milliyetçi bir çizgiye ulaştılar.

Karalama kampanyasında, istihbarat servisinin adamı olmak gibi bir suçlama epey etkilidir. Tanıdığım hemen her şeyh ya da ağa hakkında, çeşitli istihbarat servislerine çalıştıkları şeklinde suçlamaların yapıldığını duydum. Konuyu kendileriyle tartıştığım birkaç kişi, böyle bir kurumla ara sıra ilişkide olduklarını teslim ettiler, fakat bu ilişkileri, tehlikede olduklarında ya da misilleme olarak devreye soktuklarını ve mümkün olduğu kadar işin içine girmeden, kurumsal bağlantılardan kaçınarak yaptıklarını ifade ettiler. Aynı kişiler, karşılarının, onların bu tür ilişkilerine tepki olarak

harekete geçtiklerinden de emindiler.

Türkiye'de ağaların devletten güç almak için (giriştikleri) tek yol hükümet görevlileriyle dostluk kurmaları değildir. Serbest seçimler, parlamento, senato ve yerel yönetimler için (kasaba ve merkez köylerde) her il kendi parlamenterini seçer. Bazı iller öylesine küçüktür ki, buralarda, ağa ve şeyhlerin taraftarı olmak, ya da onlarla bağlantılı olmak, Parlamenta gönderilmeleri için yeterlidir. Parlamento üyesi olduklarında seçmenleri için bir takım şeyler yapmaları olanaklıdır. Örneğin yol, su, elektrik, okul gibi hizmetlerle ilgili işleri takip edebilirler. Ve hizmetlerin çoğu, özellikle zor ulaşılabılır şeyler, öncelikte seçmen köylere ulaşılar. Parlamenter olarak nüfuzlarını başkentte, taraftarlarının çıkarları doğrultusunda kullanırlar.

Ciddi güçlükler içinde olan köylüler, bazen Ankara'ya gidip Milletvekillerinden, birşeyler yapmalarını rica ederler. (Elbette ki, bunlar içinde güçlüler, nüfuz sahibi olanlar daha iyi bir ilgi görürler. Ancak, diğerleri de dileklerde bulunabilirler.) Seçilen belediye başkanları da, daha az miktarlarda olsa da, taraftarlarına dağıtacak imkânlar bulabilmektedirler. Yerel yöneticiler de, parlamenterler de, **yerel** güçlerini artırmak için büyük olanaklara sahiptirler. Bu nedenle seçim dönemleri, yoğun politik mücadele dönemleridir. Yatışmış çatışmalar canlandırılır. Yenileri patlak verir. Geleneksel rekabetler yeni etkiler kazanır. Kürt toplumu bu dönemlerde daha aşiretçi bir görünüme bürünür. Çoğunlukla seçimlerde yaratılan gerilimler bir yıl gibi bir zamanı alır.

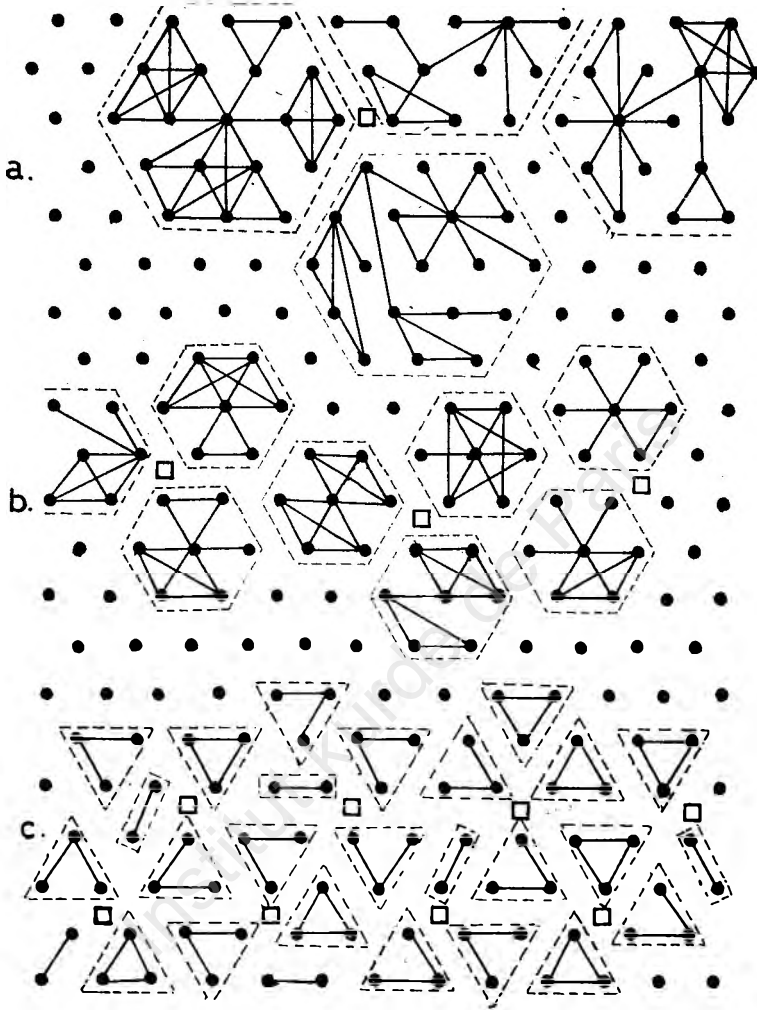
III-o. Sonuç Olarak Birkaç Değınme

Yukarıda da anlatıldığı gibi, 1500 'lü yıllarda Kürdistan bir takım emirliklerden oluşuyordu. Bu emirliklerin özerklikleri çevredeki imparatorlukların gücüne göre değişiyordu. Bu emirlikler pek çok açıdan (örgütlenme ve tabakalaşma açısından) çevrelerindeki büyük devletlerle benzeşiyorlardı. Vergi ödeyen büyük bir reaya sınıfı vardı : (köylüler, zenaatkârlar, tüccarlar.) Bunun yanında, Kürt olmayan unsurları da içeren "askeri" aşiretliler sınıfı. Bu sonuncular bir takım aşiretler konfederasyonu şeklinde örgütlenmişlerdi. Konuyla ilgili kaynaklar, konfederasyon çapında ortak tavır almanın pek yaygın olmadığını yazarlar. En

azından bazı Mir'ler, Mir'e sadakati, aşiretsel dayanışmadan üstün tutan adamlardan kurulu bir orduya sahiptiler. Mir'e olan sadakat yalnızca, adamlarıyla sınırlı değildi : Bu, emirliği birlik içinde tutan faktörlerden biri, belki de en önemlisi idi. Mir'lerin yönetimlerinin **kurum** olarak değil de birey düzeyinde sorgulanabilir oluşu, belki de, Ortadoğudaki akarabalığın mistik bir şekilde onaylanmasıyla ilgilidir : Süper lider kavramı hemen herkesin eğitiminde vardı ve yeniden sorgulanmasına gerek yoktu. Osmanlı işgali çoğu emirliğe dokunmadı, egemen allelerin konumunu sağlamlaştırdı. 19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim ağı aşındırıldı. Ve emirlikler kaldırıldı. Dolaylı yönetim uygulamasına devam edildi. Ancak, bu dönemde büyük aşiret reisleri nüfuz rekabeti içindeydiler. Bazı aşiret liderleri, daha önce hiç kimsenin ulaşmadığı güce ulaştılar, sırtlarını giderek güçlenen devlet aygıtına dayandırarak bunu gerçekleştirdiler. Bu dönemin tipik politik birimleri büyük aşiretlerdi. Aşiretlerin birlikte davranmalarından kaynaklar da söz ederler. Tek istisna, şeyhlerin davranışlarıdır. **Şeyhler** birden fazla aşiretin (aşiret kollarının) bağlılığını kazanmış tek otoritedirler. Bu yüzyılda, merkezi devlet kontrolü arttıkça büyük aşiret şefleri varlıklarını yitirdiler. Birkaç aşiret hâlâ büyük bir reisin otoritesini tanımaktadırlar. Fakat yararlığını yitirmişlerdir. Artık özel fonksiyonları yoktur. Büyük aşiretler artık, bütünleşmiş birimler olarak hareket etmemektedirler; yalnızca köy, (İdari birim olarak) ve bavik'lerde seyrek olarak böyle davranılabilir. Özellikle bavik'in mezini (yaşlısı) politik fonksiyonlar yerine getirir. Kürt toplumunun bu atomizasyonu şematik olarak (ŞEKİL 6 ve 7)de gösterildi. İdari ilişkiler yoğunlaştıkça, özerk birimler küçülür ve önemli politik fonksiyonlar daha alt düzeydeki şefler tarafından sürdürülür. Aynı zamanda, aşiret örgütlenmesi daha az kompleks olur. Büyük aşiretler ve konfederasyonlar için (b aşaması) aşiretin herhangi bir koluna dahil olmayan bir lider süleleye (soya) sahip olmak yararlıydı ve matiyetinde bulunması genellikle zorunluymdu. Küçük aşiretlerde, şimdi temel siyasi birim olan klanlarda ve soylarda, şef genellikle sıradan topluluk üyesinin akrabasıdır. Bu şefler devletin desteğini alırlar ve konumlarını baskıcı güçlere dayandırır. (İngiliz işgali döneminde Irak'ta örneklerinin görüldüğü gibi) Şef, akrabaları üzerinde bile tiranik bir yönetim uygulayabilir : (ŞEKİL 6) Daha az bir gücü temsil ettiği -o da yalnızca resmi olmayan gücü- durumlarda, şef daha istisnai, önemli bir kişidir. Bu son tip daha genel olan örnektir. Dağlık bölgelerdeki yerleşik yada yarı-göçebe aşiretlerde uzun zamandır var olan bir durumdur.

Böylece Kürt toplumu son 5 yüzyılda, toplumsal evrimin çok önemli olduğu düşünölen aşamalarından geçmiş bulunuyor : Aşiret, şeflik ve (proto) devlet. Fakat **aşağıya** doğru ilerleyen bir sıralamayla bu ters evrim süreci, Kürdistan'ın eklemlendiğı devletlerin siyasi kurumlarının ulaştıkları gelişme düzeylerinin direkt sonucudur. Bu durum ekonomik geri kalmışlık süreçleriyle ilginç bir paralellik göstermektedir. Ve periferide neredeyse evrensel olarak rastlanan bir durumdur. **Stavenhangen** ve **Frank** gibi otoritelerin ikna edici tartışmalarında da olduğu gibi. ⁽¹⁸⁶⁾ Latin Amerika'nın geri kalmış, yarı-feodal çevresel tarım bölgeleri, gelişkinlik düzeyi daha düşük bir geçmişin kalıntısı değildir, fakat ekonomik merkezlerin gelişmeleriyle bu hale getirilmişlerdir. Çevre ölkedeki politik kurumlar, politik merkezden gelen etkileri daha açık bir şekilde almaktadırlar. (Kürdistan'da belli oranlarda olduğu gibi). Biraz abartmayla, bir "aşiretleşmeden" bile söz edilebilir. Aşiretsel birimlerin oluşması süreçlerinden biri de, devletin oluşumlarında direkt rol aldığı milisler, sınır muhafızlığı ve benzeridir. Uygulamayla biraz ilgili olan şey aşiretlerin parçalanması ve yeniden yerleştirmedir. (İran'da sık olarak meydana geldiğı gibi). ⁽¹⁸⁷⁾

Böyle kurulan birimler, köken itibariyle heterojendi. Fakat bu aşiretsel birimlerden, kısmen iç evlilikler nedeniyle zaman içinde daha homojen bölükler gelişti. Büyük aşiretler varlıklarını benzer gelişmelere borçlu olabilirler. (ŞEKİL 7)

ma gelirler.

□ Temsilî Hükümet

● Yerel grup, soy vs.

ŞEKİL - 7 : İdarî mekanizmalar netleştikçe yerel birimler daha küçük ve daha az kompleks duru-

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞEYHLER : DİN ADAMLARI, EVLİYALAR VE POLİTİKACILAR

IV-a. Başlangıç Noktaları

Aşiret liderliği ile ilgili bölümde (özellikle Bölüm II'de), aşiret içinde güç elde etmenin çok seyrek olarak kişisel kapasitelere bağlı olduğu tartışıldı. Aşiret liderleri, yalnızca birçok kişiyi matyetlerinde bulundurmakla kalmazlar, (kiralananmış eşkiyalar yerine matyet yumuşak bir adlandırma) saygınlık ve nüfuz iddialarını desteklemek için fırsat bulurlarsa bütün diğer güç sahibi olanlarla birlik olurlar : Buldukları her türlü dış güç kaynağını ustaca değerlendirirler. Bu son nokta, tıpkı bir Kürt olgusu olarak adlandırılmaz. Bütün aşiret toplumlarında görülme olasılığı büyük olan olgulardan biridir. Ayrıca, dış güç kaynaklarının önem derecesi bir toplumdaki diğerine çok önemli ölçüde değişir. Genel olarak, **Tanrı ve devletten** hemen sonra anılırlar. ⁽¹⁾ Aslında bu (ayrıcalıklı) kişilerin kendi toplumlarında iki dış güçten en azından biriyle ilişkili olmaması çok nadiren rastlanan bir durumdur. Yüzyılın büyük Kürt lideri **Mela Mistefa Barzanî** ikisini de kullandı. Aynı şey daha az bir geçerlilikle rakibi **Celal Talebanî** için de söylenebilir. Geçen bölümde, aşiret politikalarıyla çevredeki devletlerin politikaları arasındaki ilişkiler tartışıldı; bu bölüm politik önemi en büyük olan dinsel alanla ilgili olacak. Politik ve ekonomik güç kazanmanın çok önemli bir yolu vardır : Dinle bütünleşmek. Kürdistan'da bu, en iyi şeyhler tarafından yapılır. Bu nedenle bu bölümde öncelikle, popüler din adamları ve liderler ve de müridlerin örgütlendiği derviş tarikatları ele alınacak. Başlangıç olarak, dinle bütünleşme bağlamında bazı şeyhlerin söylenmesi gerekir : İslam ve rolleri.

Tanrılaştırma

Tanrıdan güç almanın en direkt yolu, elbetteki Tanrı olduğunu iddia etmektir. Ancak bu biraz riskli bir iddiadır. İlahi bir güçle donanmış ve

Tanrı'ya ulaşmış bulunan din adamları bile bunu kolaylıkla iddia edemezler. **Hallac-ı Mansur**'un akıbetinde görüldüğü gibi. ⁽²⁾ Ortodoks Müslümanlar için kendini Tanrı'yla özdeşleştirmek **hiledir**. ("Çok tanrıcılık"). Kimse ciddi olarak böyle bir iddiada bulunamaz. ⁽³⁾ Ancak muhalif Safevi şeyhleri, **Cüneyd** ve **İsmail** (İran Şahı olan) böyle bir iddiada bulunmuşlar ve başarı da sağlamışlardı. Günümüzdeki muhalif mezhepler; **Ehli-Hak** mezhebinden olanlar, Tanrının çeşitli **görünümlerde** insan bedenine geçici olarak girebildiğine inanırlar. Bu mezhebin birkaç dinsel-politik lideri, böylesi bir "İlahî kudret" sahibi olmakla ünlenmişlerdir.

Seyyid Berake, (19. yy. da, Kirmanşah'ın batısında, Tütşamî'de yaşadığı) büyük olasılıkla son zamanların en hırslı ve en başarılı lideriydi. Bir takım ilahî gücün canlı taşıyıcısı olarak bilinirdi. Bölgesinde birinci derecede politik bir rol oynuyordu. **Ehli-Hak** kozmolojisini geliştirdi. -Politik hırsını tatmin etmek için-. ⁽⁴⁾ Misafiri olma onuruna eriştiğim torunu **Seyyid Nesreddin** kendine ilişkin hiç bir kudret iddiasında bulunmadı. Tersine çok mütevazı ve saygılı bir insandı. Fakat müridleri O'na bir takım ilahî kuvvetler yakıştırıyorlardı. (Oysa hâlâ hayatta olan babası bu güçlere sahip değildi.) Bu nedenle istese kendisine büyük itaat gösterirlerdi.

Peygamber

Tanrısal olduğunu iddia etmekten daha güvenlisi, kendisine tanrısal vahiy'in indiğini iddia etmedir. Ortodoks Müslümanlar Muhammed'in **son** peygamber (resul) olduğuna inanırlar. "Peygamberlerin Mührü" yani, kutsal bir kitabı olan son insan. Böylece peygamber olduğunu iddia eden biri Ortodoks Müslümanlığa ters düşer. Tehlike potansiyeli taşıyan bir davranış. Aykırı mezheplerden çok azında kurucular ya da başka birileri için böyle iddialarda bulunulmuştur. Peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan hareketlerin karizmatik ve kutsanmış (ya da kutsanacak olan) liderleri, kendilerini "resul" ilan etmekten sakınırlar, bunun yanında, İslamî lügattan daha incelikli ve dikkatli seçilmiş ünvanları alırlardı (ya da kendilerine verilir) : **İmam, qutb, gawt, bab, mehdi** vs. Kürdistan'da, birkaç **peygamberi** ya da **mesihçi** hareket tanıyorum. Fakat pek çok politik hareket de, "peygamber hareketi" havasına bürünmüştür. Kürt ulusal hareketlerinden çoğunun şeyhler tarafından yönlendirilmesi rastlantı değildir.

1975'teki büyük ulusal savaş süresince, birkaç kişinin geleneksel

dinle alay ettiğini duydum. "Dinim Kürdistan, peygamberim Barzani" Barzani'nin kendisi şeyh olmamakla birlikte ünlü bir şeyh ailesinden gelmektedir.

Gawt ve Qutb

İslam tarihinin başlangıç döneminde incelikli bir spekülâtik (teosofik) sistem geliştirildi. Bu sistem **ilahi bir hiyerarşiyi** içeriyordu. Peygamberlik kapısı kapandığında, Tanrı'yla kulları arasında aracılık yapacak evliyalar vardır düşüncesi temelinde. En ilk formülasyonu büyük olasılıkla 'Tirmizi'lerdi. (Miladi takvimle 9. yüzyılın sonu, 10. yüzyılın başı, Bknz:**Shimmel** : 56-57) Bu evliyalar hiyerarşik olarak örgütlenmişlerdir. Sürekli olarak ilahi anlamda karşılaşırlardı. (Fiziksel olarak birbirlerinden binlerce mil uzakta olsalar ve asla karşılaşmazsalar da)

Dünya işlerini yönetirlerdi. En baştaki **qutb** diye adlandırılırdı ("kutup", "mihver") ya da **gawt** ("yardımcı"). Her döneme ait bir yardımcı vardı ve meçhuldü. Büyük bir evliya olan ve sonradan da **Kadirî** tarikatına ismini veren **Abd al Qadir Gilani**, ölümünden sonra, döneminin gawtı olarak bilindi. Son zamanların Kürt şeyhlerinden çoğunun ünü daha sınırlıydı. ⁽⁵⁾ Gawt ya da qutb, daha sonra önemlerini yitirdiler. Bu ünvan şimdi, genellikle herhangi bir tarikatın süper lideri için kullanılır, öyleki birden fazla aqtab (qutb'un oğlu) vardır. Benzer şekilde, birden çok şeyhin ya da müridlerinin aynı zamanda gawt iddiasında bulunmaları bu ünvanın düzeyini düşürdü. Gawt ya da qutb'un altında, 5 kutsallık mertebesi vardır; (Hajwiri). Miladi takvimler, 11. yüzyılın ortasında şöyle sıralamaktadır. Yukardan aşağıya :

3. Nugaba (teftişçiler)
4. Awtad (destekleyenler)
7. Abzar (sofular)
40. Abdal (vekiller)
300. Ayar (tyl)

(Nickholson'dan sonra 1963:124)

Yüzyılın bitiminde, Osmanlı imparatorluğu döneminde bu ermişlik hiyerarşisi anlayışı hâlâ yaşıyordu. **Lusy Garnett**'in konuyla ilgili notlarında açıklandığı gibi. ⁽⁶⁾ Ancak, Kürdistan'da duyduğum tek ünvan,

gawt'tu. Sofular arasında ermişlerin bulunduğuna dair genel bir inanış vardır. (Veli ya da daha çok **evliya** denen) ⁽⁷⁾ insanoğluyla Tanrı arasında aracılardır ve aralarında bazıları da kutsallık açısından diğerlerinden üstündürler. Fakat bütün bunlar belli belirsiz bir durumdadır. Örneğin bir ermişin mutlaka şeyh olması ya da şeyhin ermiş olması gerekmez. Kürtler'de bu iki kategoriye özdeşleştirmek gibi bir eğilim vardır.

Mehdi

Bu bölümdeki tartışmaları, Sünni Müslümanlar'la sınırlı tutmaya niyetlendiğim için, **imam, bab** ve diğer kavramlar üzerinde durmayacağım. Yani Şiilikle ilgili olan şeyler ve diğer uç muhalif mezhep. Fakat üzerinde durulması gereken biri var. Çünkü o en azından teorik olarak kitleleri harekete geçirmektedir : Mehdi (Mesih). Bu da, Kur'anda yeri olmayan bir mertebedir. Halk inanışından kaynaklanmıştır ve resmi İslam ideolojisinde de kabul görmüştür. İslami spekülâtif felsefeyle örtüşmüştür. (Böylece bu kavram, mehdi kavramı, gawt gibi, kurgusal felsefeden kaynaklanıp giderek halk inanışlarına dönüşen kavramlarla ters bir yol izlemiştir.) Rehberlerim bana, hadislerden yalnızca birkaçının Mehdilerle ilgili olduğunu söylediler. Ve bu hadislerin pek "sıkı olmadığını" da (Yani, hadisler arasındaki geçiş, halkaları pek güvenilir değildir.). Fakat İslam uzmanları, onların aslı unsurlar olduğunda birleşiyorlar. Koleksiyonlardan, kitaplardan alıntı yapmaktansa bir **Mela'nın** (köy hocası) bana anlattığı İslam'ın bin yıllık beklentilerini aktaracağım.

*Dinin zayıfladığı, sofuların zulüm gördüğü, dünyada adaletsizliğin kol gezdiği zaman, insanüstü güçlere sahip bir adam, Mehdi gelecek. Kureys aşiretinden olacak bu (Peygamberin aşireti) ve Kudüs'ten gelecek (Jerusalem). Bütün dünyayı dolaşacak, adaleti ve dini yerleştirecek; bütün insanları Müslüman yapacak. Dünya'yı 40 gün yönetecek. (Sonuncu gün, sıradan bir dünya gününden daha uzun olacak.) Ancak bu 40 gün sonra, **Deccal** ("dolandırıcı", "hilekâr") gelecek, insan görünümünde ve kör, fakat çok güçlü; dini tahrif etmeye çalışacak ve -Tanrının kendisine verdiği güçle çoğu insanı, İslam'dan döndürmeyi becerecek. Bu kıyamet günü olacak, çok az yiyecek ve içecek bulunacak, Güneş batıdan doğup, doğudan batacak. Fakat İsa, (Hazreti İsa) beyaz bir sütunla birlikte (Şam'daki büyük Omayya Camii'nin minarelerinden biri. Hz. İsa minaresi diye anılır) göklerden Şam'a inecek. İsa Deccal'e seslenecek ve bunu duyan Deccal korkup*

kaçmaya çalışacak. İsa O'nu Kudüs'te yakalayıp orada öldürecek. Bu, İsa'nın dünyayı 40 gün yönetmek üzere dönüşüdür. (Birinci gün bir yıl kadar, 2. gün 1 ay, 3. gün bir hafta ve diğer 37 gün de sıradan günler olacak.) İsa, Muhammed'in kurallarını uygulayarak yönetecek. Bu 40 günden sonra pişmanlık (tobê) kapısı kapanacak : İnanmayanlar artık kurtulamayacak. Meleklerden Esrafil, borusunu ilk kez çalacak ve dünyadaki bütün canlılar ölecek. Dünya 40 yıl boş kalacak. Gökten tohum yağacak, Esrafil borusunu ikinci kez çaldığında dünyadaki herşey, herkes yeniden dirilecek. Fakat herşeyden önce Hz. Muhammed melekler tarafından uyandırılacak. Muhammed insanoğlunun yeniden dirilişine şahit olmak için Bura'ya binecek. (Muhammed'i göğün yedi katına taşıyan at benzeri kanaili bir hayvan.) Yeniden yargılama ve inananlarla inananmayanların ayrımı yapılmaya başlanacak. ⁽⁹⁾

Seyyidler

İlahi bir kudrete sahip olma iddiasından başka, Tanrı'yla ilişkili olmanın ve bundan nüfuz elde etmenin bir başka yolu daha vardır : San ve üstün peygamber Muhammed'le ya da O'nun yoldaşlarıyla özel bir ilişkide olma iddiası. Üstelik bu, peygamberlik iddiası (eshab) kadar riskli de değildir. Fakat etkili olması garantili değildir. Muhammed'le açıktan ilişkili olanların torunları olan Seyyid'lerin (seyyid ; arapça çoğulu sâdât) horlanmalarından da belli olduğu gibi. Bu Seyyidler kesinlikle harcanmaktadırlar; çünkü, gerçekliği bazen şüpheli olan soylarından başka övünecekleri bir şeyleri yoktur. Burdan aldıkları güçle, toplumdan finansman destek beklerler. Seyyidlerin düşük prestijlerinin altında yatan gerçek, sayıyla değer arasındaki ters ilişkidir. Bunlar bütün Kürdistan'da görülebilirler. Soy itibarıyla Arap olup sonradan Kürtleşmişlerdir. Bir Seyyid'in seyideyle evlenmesi zorunludur. (Bayan seyyid). Öyle ki, Kürtler arasında olup Kürt soylarından farklı tipik seyyid soyları vardır.

Tanıştığım seyyidlerden biri bana, Maweloî seyyidleri taifesinden olduğunu söyledi. -Seyyid Ehmet Mawelo'nun torunları-. Taife şimdi 200 aileden oluşuyor. Genellikle Mehabad yakınlarında yaşıyorlar (İran Kürdistanı) ve çok yoksuldurlar. (Seyyidlerin sayı itibarıyla çok olmaları sonucu, dindar Müslümanlar'ın yaptıkları katkılar, durumlarını düzeltmeleri için çok yetersiz kalmaktadır.) Bana bilgi verenin babası Mehabad'dan Irak Kürdistanı'na gitmişti, şimdi orda Mengür aşrettiyle birlikte yaşamaktalar. Seyyid-

ler köyün en yoksullarıdır. Ne koyunları ne de toprakları vardır. Geçimlerini, dağlardan topladıkları yakacak odunu yakındaki kasabada satarak sağlamaktadırlar. Bunun yanında, köylüler için hayır işleri yaparlar. Bana bu bilgileri veren seyyid evlenmek istediğinde, aynı yerde yaşayan bir seyyide yokmuş. Ve hiçbir köylü, kızını O'na vermek istememiş. Bunun üzerine köyden bir kızla anlaşmışlar, yaşlılar araya girip de kızın ebeveynlerini yatıştırıncaya kadar bir başka köyde konaklamak zorunda kalmışlar. Şimdi kayırbabası arasına onlara yardım etmektedir, yiyecek yardımı vs.

Mehabad yakınında bulunan Maweloi soyunun şimdiki durumu hakkında kesin bilgim yok. Bir kez Seqqiz'de bu soydan gelen iki kişi gördüm. Yakın bir köydendiler. İkisi de müthiş yoksuldular. Yakınlarda, Maweloi seyyidlerinin yaşadığı 3 köyün olduğunu söylediler. Aralarında birkaç ailenin ekonomik durumunun iyi olmasına rağmen çoğunluğunun kendileri kadar yoksul olduğunu söylediler.

Yoksul seyyidlerin konumları biraz çelişkili. Kendilerine karşı hürmetsizlik sağlayacak yeterli bir neden değildir. Çünkü onlar, mükemmel Adam'ın torunları olarak saygıya hak kazanırlar. Yani, çoğunluğun onlara karşı davranışında bir iç çelişki vardır. Çatışmalar genellikle, bir şakalaşmaya dönüşür. Birkaç kez farketmişim gibi, seyyidler genellikle şakalaşmaların, toleranslı favorileriydiler. Şeyhlerin hepsi yoksul ve güçsüz değillerdir. Güçlü ve prestiji olanların gücü ve prestiji kendilerinden sonra torunlarınca artırılarak devam ettirilir. Bunun için, Kürdistan'da en önemli örnek, **Kadiri** tarikatı şeyhleridir. Nerdeyse hepsi de seyyiddir ve müridlerine göre şeyhler arasında da en itibarlı olanlar, peygamberle kanbağı olanlardı. ⁽¹⁰⁾ Benzer şekilde konumlarını haklı bir gerekçeye dayandırmak istedikleri için, İslam büyüleriyle aralarında kanbağı olduğunu iddia ederler. -Özellikle Arap olan İslam liderleriyle-. (Bazen açıkça asılsızdır bu iddialar.) Kürt din liderlerinin sayısı az değildir. Bu tür iddialarda bulunan ailelerin ne kadar prestij kazandıkları belli değildir. Fakat iddialarının kendilerine, arabuluculuk yapma yetkisini sağlaması ve bu yolla da otoritelerini dayatabilmeleri olasıdır. Böylece de, ayrıcalıklı konumlarını pekiştirme fırsatını bulabilmektedirler. Büyük şeflerden çoğu aşağıda belirtilen soylardan birine ait olduklarını iddia etmektedirler.

1. **Omeri**. Halife Ömer'in torunları (örneğin; Giravî soyu)
2. **Xalidi**. Xalid bin al -Walid (bin al-Mugira, al-Mahzumî)

İslamın ilk büyük generallerinden biri. Soyadını peygamberden almış olan "Allah'ın kılıcı". Botan mirleri O'nun torunları olduklarını iddia ediyorlardı. Şerefname'de de bundan söz edilmektedir. Zeydan ailesi de aynı iddiada bulunuyordu, Hekârî'nin Pinyanış aşiretinin liderleri olan. Kalid'in halef bırakmadan ölmüş olması, bu tür iddialara karşı ciddi bir karşıtlık oluşturmamışa benziyor.

3. Ebbasî-Abbasi halifelerinin torunları. Hekârî ve Badinan Mirlerinin ikisi de bu aydın aileye mensup olduklarını söylediler.

Kürt ulusal hareketlerinin gelişmesiyle birlikte bu egemen ailelerin kolları, bütün iddialarında eskisi gibi ısrarlı olmadılar. Böylece, Bedr Khan ailesi, Bedr Khan Bey'in torunları Botanlı ataları ve Osmanlılar'a karşı mücadelelerinden ötürü daha çok prestij kazandılar. İlk ulusal hareketler olduklarını öne sürmekten çok hoşnuttular. Dahası, şimdi Kalidi olduklarını inkâr etmektedirler! Özet olarak ; Peygamber ya da diğer İslam büyükleriyle aynı soydan gelmiş olmak Kürt toplumunda prestij kazanmak için yeterli değildir. Ama, gene de bu özellik zaten başarılı olanları daha da başarılı kılabilir

Dinsel Fonksiyonlar

Şiizmin tersine, Sünnî İslamlar dinsel bir hiyerarşiye sahip değillerdir. Birlik halinde birlikte yerine getirilen etkinlikler için, üst düzeyde bir din adamı tarafından belirlenmiş bir çerçeve Sünnilerde yoktur. İran politikalarında açıkça gözlemlenen faktör. En yüksek dinsel rütbeler kadılık ve müftülük rütbeleridir. Kadının görevi yargılama, müftününki de dinsel yasaı korumak ve geliştirmektir. Osmanlı İmparatorluğu'nda bağımsız bir sivil yönetime paralel olarak yüksek bir hiyerarşi oluşturdular. 19. yy.daki reformlara kadar bütün yönetim teorik olarak onların elindeydi. (Pratikte, özellikle Kürdistan'da yasaları işleten genellikle yarı-bağımsız yöneticiler (mirler) di.) Müftü, fetvalar verebiliirdi. Şeriatı yeni durumlara uyarlayarak karar verirdi. Bu fetvalarla da politik olayların yönünü ciddi ölçülerde etkileyebilirdi. (Kendisine sorulan sorulara cevap verme şeklinde yapardı bunu.) Zamanlamanın da uygun olması koşuluyla öylece Osmanlı birliklerinin Revandiz mirlerini yenmelerini, müftünün verdiği, Halife-Sultanın ordularına karşı silah kullananların inançsız ve karılarından boşanmış sayıldıkları şeklindeki fetva kolaylaştırmıştı. (Jwaideh:171) ⁽¹¹⁾

Özellikle kadının otoritesi (daha az bir oranda müftününki de), Tanrı buyruğuna dayanmasına rağmen Osmanlı devlet aygıtına büyük ölçüde bağlıydı. Bazı müftü ve kadılar yetkilerini kurnazca kullanarak zenginlik ve güç edinip toprak sahibi soylular zümresine katıldılar. Kürdistan kentlerinde, bildiğim kadıyla, hiç mürid de edinemediler. Ve Kürt aşiret politikalarında çok seyrek olarak önemli roller oynadılar. Çünkü bu alan şeyhlerin egemenlik alanında kaldı.

Molla

Sünni İslamda tek dinsel yetki (batılı anlamda) mollanınkidir. ("Hoca", din adamı, Kürtçe'de **mela**).^(11a) **Molla, köydeki dinsel törenleri yönlendirir.** Köy çocuklarına Kur'an dersleri verir. Modern okulun kurulmasından önce molla, dinsel ve laik konular da dahil genellikle köydeki en iyi eğitilmiş kişiydi. Diğer köylülerden daha çok gezmişti. Ortalama düzeydeki bir molla, iki farklı köyde görevliydi. "Kuran okulları"nda da ders verirdi.

Genç Türkler döneminde (1910'larda) şeriat mahkemeleri devletin sıkı kontrolü altına girdi. 1924'te, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki şeriat mahkemelerinin hepsi kaldırıldı; kadının fonksiyonu sona erdi. Müftülük makamı varlığını sürdürdü fakat, nüfuzunu yitirdi.

Fakat şimdilerde çoğu köyde gençler, molla eğitiminden daha üstün bir eğitim düzeyine sahiptirler. Ve pek çok köylü, mollanın dinsel konular dışında pek bilgili olmadığını farkındadırlar. Kaldığım köylerden ikisinde, çok kişinin dinlediği hocalar çok etkiliydi. Çünkü onlar gerçekten akıllıydılar, diğer köylerde genellikle mollanın eski kafalı olduğu düşünülüyordu. (Bu bir istisna mıydı bilmiyorum, fakat sözünü ettiğim iki köydeki mollalar ateşli milliyetçydiler ve bağınaz sofı da değillerdi). Bir mollanın politik olarak önemli roller ve konumlar elde ettiğini duymadım, okumadım.

Şeyhler

Ele alacağım son ve politik önemi en büyük olan dinsel rol **şeyhlerin** rolüdür. (Kürtçe Şex). Sözünü ettiğim, birçok roldür. Yukarıda sözü edilen roller belli zamanlarda, şeyhler tarafından oynanmıştır. Kutsal bir

adam olarak birincil rolleri, kitlelerin taraftarlığını kazanmak, popüler olabilmek ve mistik bir kardeşlik anlayışını öğretmek, yerleştirmektir. (Derviş ve Sofi tarikatları) Şeyhler, kendilerine tapınıldığında ibadet yaptırırken bazen müridleri tarafından peygamber, mehdi ve (çok özel durumlarda) tanrı rolüne yakıştırılır, adeta bu rollere zorlanırlar. Saygınlıkları dolayısıyla, ideal arabuluculardır. (Bu da onlara politik güç verir). Derviş tarikatları sayesinde bütün Kürdistan'daki dervişlerle ilişki halindedirler. Bu nedenle de potansiyel olarak geniş kitleleri harekete geçirmeyi becerebilirler. İslam dünyasında pekçok derviş tarikatı vardır. Kürdistan'da, yalnız ikisi var : **Kadiri** ve **Nakşibendi** tarikatları. Bütün şeyhler bu ikisinden birine bağlıdırlar. Bu geri kalan kısmı söz konusu tarikatlar ve şeyhlere ayrılmıştır.

IV-b. Derviş ve Sûfi Tarikatları

Şimdi 70 yaşlarında olan ve Suriye'de yaşayan **Mela Hesên Hîşyar**, 1925'teki **Şêx Seîd** isyanına katılanlardandı. O zaman, (Türk ordularından) askeri tecrübesi olan genç bir adamdı ve Şeyh Said'in yaverlerindendi. Kürdistan tarihinin bu bölümüne ilişkin bilgilerin çoğunu ona borçluyum. Akli dengesi bozuk bir dinsel fanatik olarak lanse edilen şeyhi anlatırken, O'nun kişiliğinin diğer yönlerine dikkat çekmeye özen gösteriyor ; milliyetçiliği ve sömürüye karşı oluşunu vurguluyordu. Şeyh bir keresinde, ulusal sorunla ve ulusalcularla ilgilenmeyip kendi çıkarlarıyla ilgilenen tarikatının şeyhlerine seslenirken şöyle demişti : "**Nakşibendi Şahı Kürdistan'ımızda bir gangster şebekesi (şêrketê gangster) kurmuştur.**"

"**Şahê Neqşbend**" Nakşibendi Şahı, 14. yy. da, kurduğu fakat hâlâ adını taşıyan tarikatla ünlenmiş bir din adamının onurlu ünvanıdır. Bütün Kürdistan'da en etkili tarikatlardan biri olmuştur. Rakip Kadiri tarikatıyla birlikte, bütün aşiret bağlarını çözen, kesen ve devletten bağımsızlaşan hatta ona meydan okuyan tek örgütlenmeydi. İlişki ağları, bütün Kürdistan'da hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer parçalarına da yayıldı. **Şêx Seîd**'in yaptığı "gangster şebekesi" ⁽¹²⁾ benzetmesiyle, örgütsel yapısı mafya benzeri bir örgütlenmeye benzediği kadarıyla doğru noktaya parmak basıyor. Sözü edilen tarikatın örgütlenmesinde hiyerarşik ilkeler temeldir. Fakat yeterince merkezleşmiş değildir. Göreceli olarak bağımsız olan bölgesel merkezler vardı ve etkinlikleri güncel koşullarla değişiyordu.

İki tarikat da, aktif çalışan üyeler ağına ve finansman katkıda bulunan geniş bir mürid kitlesine sahipti.

Ancak, **Şêx Seîd** meslektaşlarına (gangster şebekesi) benzetmesini yakıştırdığında kastettiği, örgüt yapısıyla ilgili özellikler değildi; kastettiği, bu şeyhlerin kırsal kesim insanların çoğunu maruz bıraktıkları, boyun eğme ve acımasız sömürüydü. Van'ın İngiliz konsolosu **Bertram Dickson**, benzer bir düşünceyi ifade etmişti : "Bazı (şeyhler) haydutlardan çok az farklıdır. Fakat küçük ağalar üzerinde uyguladıkları güç pek büyüktür. Ve onları genellikle kendi isteklerini yerine getirmeye zorlarlar." (Dickson 1910:370) Aynı kişi, bir tarikatın şeyhleri arasında yoğun rekabetler olduğunu da gözlemlemişti. (Aynı de-sentralize ilişki ağları içinde, kendi merkezliklerini arttırmaya çalışan). O'nun zamanında Herkî-Oramar bölgesi (Orta Kürdistan), Şemdinan, Barzan, Bame şeyhlerinin adamları arasındaki çekişmelerden ötürü kargaşa içindeydi.

Şêx Seîd bağlı bulunduğu (en azından tarikatın diğer şeyhlerinin bağlı bulunduğu) bu tarikatı eleştirirken, liderlerinden biri olduğu ulusal hareket ve kendisi, taraftar toplamak için bu tarikata bağımlıydılar. Nakşibendi tarikatı olmaksızın bu kadar savaşıcı harekete geçiremezdi; O'nun kutsallığına olan inançları olmaksızın da onlar bu kadar fanatikçe döğüşemezlerdi. **Şêx Seîd** isyanı hakkında bildiklerim, Nakşibendi ve Kadiri tarikatlarıyla ilgili olarak dikkatimi ilk çeken şeylerdi. Bu iki tarikat, Nakşibendi ve Kadiri tarikatları, Kirene'nin Bedevi aşiretlerinin bağlı olduğu Sanusi tarikatınıninkine benzer fonksiyonları yerine getirebildiler. -Ya da getirdiler- gibi görünüyorlar. Yani, aşiretsel sınırları aşip ve karşılıklı zıtlanan bölümlere ayrılmalarına karşın örgütsel bir çatı, çerçeve yaratmayı başardılar. Burada da, Kirene'deki gibi, aşiret çatışmalarının üstesinden gelen, birlikte davranılıp ulusal bağımsızlık için savaşılmasını sağlayan o mistik düzendi. **Şêx Seîd**, isyanından sağ kalarak kurtulmuş olanlarla tanıştıktan ve çağdaş dökümanları inceledikten sonra orada iki hareket arasındaki benzerlikler kadar farklılıkları da gördüm. Kürdistan'da tarikat, örgütsel bir çerçeve çatı olarak önce sandığımdan daha az önemliydi; söz konusu olan daha çok **kutsal bir adam olarak şeyhin** rolüydü. Bu isyanda, detaylı olarak V. bölümde tartışılacak tarikatlarla ilgili olarak beni etkileyen başka birşey de, vardı ki beni şaşırtmıştı. (Rastgele yaptığım gözlemlerden ve literatür araştırmalarından öğrendiklerim). Tarikatların müridlerini alt sınıflardan devşirmeleri gerçeğiydi, beni şaşırtan. Bu durum, daha aristokratik olan, -hatta züppece de denilebilir diğer çoğu tari-

katlar karşısında çelişkili bir durumdu. Bu nedenle Nakşî ve Kadiri tarikatları bazan "demokratik" olarak adlandırılırlardı. -Bu terimi pek de hak etmediği halde-. Bu tarikatlar baskıya açık olan tek örgütlerdi. Ve sanıyorum bazı durumlarda, yeni gelişen sınıf mücadelelerinde örgütsel çerçeve olarak kullanıldılar. **Barth**'in monografisini okuyunca bu sanılarıma kısmi destekler buldum. **Barth**, Hemewend bölgesini ziyaret ettiğinde, "miskenler politik amaçlarla derviş kardeşliği gütmek ve bütün komşu köylerdeki miskenleri bir direniş hareketine organize etmekle suçlanıyorlardı" (ağalar tarafından) diye belirtir. (Barth 1953:591) Tabii ki ağalar tarafından böyle bir suçlamanın yöneltilmesi, tarikatın (bu örnekte Kadiri tarikatı) gerçekten de sınıf mücadelesi aracı olmaya doğru ilerlediği anlamına gelmez. Maalesef **Barth** daha fazla bilgi vermiyor ve yorumda bulunmuyor. Fakat tarikat konusu daha çok ilgimi çekti.

Tarikatlar sınıf ve ulusal hareketin potansiyel metası gibi görünüyorlar. Sınıf mücadelesi ve ulusal mücadele problemleriyle ilgili biri için, çok açık araçlardır.

*Ağanın etkisiyle, Güney Kürdistan miskênlerinin Kadiri tarikatına ne kadar yöneldiklerini saptayamadım. Çünkü politik durumdan ötürü Heme-wend bölgesini ziyaret edemedim. Ve bu bölgeden olanlarla yaptığım görüşmelerde onlar da, miskên'lerle ağalar arasındaki çatışmaya ne kadar katılım olduğunu hatırlamıyorlardı. Gerçekten de Kasım'ın darbesinden sonra (1958) Irak Komünist Partisi legale çıktıktan sonra ve toprak ağalarına (kısmen İngiliz Komiseri'nin kontrolünde) Moqawama aş-Şabiyya tarafından saldırılar yapıldığında, bölgenin en etkili Kadiri şeyhlerinden **Şêx Letif** ant-den Komünist Parti üyesi olarak ortaya çıktı. Fakat açıktır ki bu, topraklarının zaptını engellemek için başvurduğu bir politik manevraydı.*

Araştırmalarımın gösterdiğine göre şimdilerde tarikatlar ulusal hareketde kayda değer bir rol oynamamaktadırlar. Bu durum beni hayal kırıklığına uğrattı. Tarikatlar sınıf karşılıklarıyla ilgili konum aldıklarında da, ayrıcalıklı olmayanların çıkarlarına ters olan bir konum aldılar, onların karşı çıkışlarına aracı olmak yerine. Fakat gene de, deneyimlerim sınırlıdır. Kürdistan geniştir oysa. Mehabad'daki (İran) Kadiri tarikatıyla Amûdâ'daki (Suriye) ve Meydan'daki (Türkiye) Kadiri tarikatı aynı değildir. Ve Nakşibendiler arasındaki farklılıklar daha da fazladır. Türkiye Kürdistan'ındaki aşırı tutuculuktan tutun, Irak'taki Heqqe mezhebinin yabancı aşırılıklarına kadar ⁽¹³⁾ bulunduğum yerlerde, bazı gizli aktivitelerin be-

nim farketmemin dışında devam ettiği anlaşılabilir. Bu nedenle, tarikatların ulusal ve sınıf baskısına maruz kalanların örgütlenme ve harekete geçirilmesinde önemli roller oynamadıklarını (ya da artık oynamadıklarını) söyleyerek bulgularımı abartmak istemiyorum.

Aşağıda, tarikatların işlevlerini, Şeyhlerin etkinlikleri ve müridlerinin gözlemlerine ve yaptığım görüşmelere dayanarak ele alacağım. Başlangıç için, daha fazla genel bilgiler sufi ve derviş tarikatlarıyla ilgili olarak verilmelidir. Ve Nakşibendi ve Kadiri tarikatlarının tarihi ve Kürdistan'a girişleri de ele alınmalıdır.

IV-c. Sûfî ve Dervîş Tarikatları : Örgütlü Popüler Mistisizm

Sufi tarikatlarına iki perspektiften yaklaşılabilir ve bu iki perspektif uzlaştırılmaz : Biri, batılı eleştirel akademik yaklaşımdır ve çoğunlukla özel beğeniye göre işletilir ve yazılı kaynaklara dayanır. Diğer, tarikatlarda süren gelenekler ve uygulamalardan hareket eder ; sufi tarikatlarından birine bağlı olanların bakış açısını gözönüne alır. Bu son yaklaşım daha az eleştireldir. Ve batılılara göre fazlasıyla yerlidir. "Gerçek" tarihle yeterince ilgili olmadığı ve bu tarihin bugünkü sufi uygulamaları için taşıdığı anlamla da ilgili olmadığı için. Bu yaklaşım temel olarak, tarihsel değildir : Oysa, batılı oryantalistler uygulamaların gelişimi ve terimlerin etimolojik yapısına ve anlamlarının tarih süreci boyunca geçirdiği değişimlere büyük ilgi göstermektedirler. "Gelenekçiler" şimdiki pratikleri aydınlatmaya ve terimlerin şimdiki kullanım biçimlerini geriye dönüp değerlendirme eğilimindedirler. Diğer yandan söyledikleri ilgili deneyimlere dayanır. Deneyimleri geçmişin büyük mistiklerinininkinden çok uzak görünmesine rağmen. Tarikatlardan edindikleri batını öğretiyeye ilgi duyanlar, batılı akademik çalışmaları aldatıcı, hâyâl kırıcı bulabilirler. Öte yandan, ezoterik öğreti olarak bugüne aktarılanın, oldukça yanlış yorumlanmış olan geçmişin büyük mistiklerinin öğretileriyle direkt bir ilişkisi var mıdır, yok mudur, bu şüphelidir.

İdeal olan, bir antropoloğun bu iki yaklaşımı da birleştirmesidir. Olanaksız olmamakla birlikte zor bir görevdir bu. Herbiri yılları alacak olan çalışmalar gerektirir. Böyle bir sentezi gerçekleştirebilecek bir aşı-

mada olmadığının farkındayım. Bölümün geri kalan bölümünde, bunlardan birinden diğerine daha sık başvuracağım. Sufizm ve tarikatların gelişimleriyle ilgili konularda, Batılı bilim adamlarının ikincil çalışmalarından yararlandığımı belirteyim. Tarikatlardaki gelenekler, "yüksek" ve "popüler" olarak ikiye ayrılabilir. Birincisi direkt olarak mistik uygulama ve yorumlanmasıyla ilgilidir. İkincisi, muğlak bir evliya ibadeti "üstün" geleneğin sulandırılmış bir versiyonudur. İbadet ve kendini adama ve kendinden geçmeye teşvik eden teknikler vs. Tarikatların toplumsal rolü yalnızca ikincil gelenekte ilgilidir. İnsanlar içinde yaşayıp onların davranışlarını etkileyen bir gelenek olduğu için en çok onun üstünde duracağım.

Tarikatlar, sufizm gelişmesi ya da kurumlaşması ve rutinleşmesinde (Weber) göreceli olarak son aşamayı temsil eder. ⁽¹⁴⁾ O dönemde sufizm (İslam mistisizmi) uzun bir evrimden geçmişti. İlk mistikler dinsel ibadetten başkasıyla ilgilenmiyorlardı. Tanrı'yla ve gerçekle doğrudan bağ kurma pratiği; konuyla ilgili teoriler oluşturma, bu pratiklerin spekülatif yorumlama sistemlerini kurmak ilgi alanlarından biriydi. Genellikle izole olmuş münzevi bir yaşam sürdürürlerdi. Meditasyonlarını olumsuz yönde etkileyecek hiç bir şeyin olmadığı izole olmuş yerlerde. Halk kendilerini, kaba, kalın, bazen birden fazla giydik'eri yün giysilerine göre sofi diye adlandırmıştı : (Ar.Sûf:yün). Tesadüfen, nadiren, bir ya da birkaç müridleri olurdu. Öğretim yaptırılmaz fakat benzer ibadetleri yaptırılırdı. Sonradan sufilerden ileri gelenler, giderek daha çok öğretmen yerine geçmeye başladılar. Sonunda sufi müridleri arasında, (ya da genel olarak insanlar arasında) Tanrı'yla insan arasında bir aracı olarak görülmeye başlayana kadar bu böyle devam etti. Aynı zamanda, uygulamaların felsefileştirilmesi ve ortodoxlarca kabul edilebilir terimlerle açıklama eğilimi vardı. Teosofik sistemler geliştirildi. Az ya da çok meditasyon ve kendinden geçmenin standart metodları geliştirildi. Öyle ki, müridler, göreceli olarak, daha kısa bir sürede en azından ustalarınınkine benzeyen uygulamaları gerçekleştirebildiler.

Tariqa (Dinsel Yol) ve Silsile (Kutsal Soy)

Birçok büyük dini önder tarafından spesifik bir yol (tariqa) oluşturulur. **Trimingham**, tarikatın ne olduğuna ilişkin mükemmel bir özet vermektedir. "Bir uygulama metodu, araştırmacıya, bir düşünce hissetme ve eylem yolunu göstererek rehberlik etme." "Aşamaları" gerçekleştirme doğrultusunda yönlendirim. İlahi gerçekliği duyumsamak. (Trimingham

1971:3-4) Köken olarak "tariqa" basitçe bu, kutsal ilerlemeyi, gelişmeyi ifade eder; sonradan (15. yy. da) terim, (belli bir din büyüğüyle bütünleşmiş olan) belli bir düşünce okulu ve tekniği anlamını kazandı. Büyük bir din adamının ölümünden sonra tarikatı varlığını korudu ve müridlerden müridlere geçti. (Ya da bu zamana kadar kurulmuş olan Yol'lar başlangıç noktalarıydılar : Bilgiler ve teknikler ezoterikti, genel bir kabulü amaçlamıyordu.)

Tarikatte, görev ve yetkinin eldeştirilmesi Arapça'da silsile ya da isnad olarak adlandırılırdı. Yani bir sofi üstadının silsilesi, O'nu bu özce tariqa'nın kurucusuna bağlayan kutsal bir soydur. O'nun statüsünün göstergesidir. Ve eskiden olduğu gibi O'nun "kartıdır". Sonradan sofiler, saygınlığı olup kabul görenleri tarikatlarına katmaya, daha az kabul görenleri de dışlamaya ve başlarını ağrıtabilecek gibi olanları da (Sultanlar, yerel yöneticiler) kendileriyle birleştirmeye özen gösterdiler. Böylece pek çok düzmece bağlar bu transfer zinciriyle ilişkilendirildi. Daha da ötesi, silsileler, tarikatın kurucusundan peygambere yakın bağı -ve bazı batını öğretileri kendisinden devraldığı- olan birine kadar çerçevesini genişletti.

Mürşid, Mürid ve Ta'ifa

9. ve 13. yy. ların Sufi öğretmeni şeyh ("yaşlı adam") diye adlandırılırdı. Ya da mürşid ("öğreten"). Genellikle inzivaya çekilip ya da bir dinlenme evinde (zaviye, tekiye) müridleriyle çevrelenmiş olarak yaşadılar. İlk müridler çok hareketliydi, bir şeyhten diğerine sık sık gidip gelirlerdi. Sonraki dönemlerde, tek bir şeyhle olan ilişkileri daha yoğunlaştı. Müridler şeyhe ve vekiline olan bağlılıklarına dair yemin etmek zorundaydılar. Yani, mürid-mürşid ilişkileri daha merkezileşmişti : Mürid mürşide mutlaka itaat ederdi ve dinsel yolda ilerlemek için mürşid'in vazgeçilmez olduğu düşünülürdü. Tarikat kurucusuna ve şeyhe bağlılık aynı yolun taraftarlarını da birleştiriyordu. Onlar, taifa adı etki uyandırdıkça geniş bir aile haline gelmeye başladılar. (15)

Şeyhe gösterilen hürmetin artmasının bir başka sonucu da, kendisine atfedilen kutsallığın kardeşleri ya da oğullarınca da paylaşılmasıydı: Yetki ve sıfatlar babadan oğula geçmeye başladı. Önceleri sıkı bir düzenle işleyen ta'ifeler, sözü edilen mistisizmi az ya da çok tekelleştirmişlerdi. Bu ta'ifalardan birisine ait ya da belli bir tarikata bağlı olmayan birisinin din

adamı sıfatına sahip olması çok zordu. Bu varolan dîni örgütlerin herhangi birisinde şeyh ünvanına erişmenin yalnızca bir tek yolu vardır : Sözkonusu yapılanmanın bir başka şeyhinden icazet (genellikle büyüğünün) alma. Şeyhin oğullarından en azından birisinin babasından icazet alacağına kesin gözüyle bakılır. İşte bu nedenle bu silsilede baba-oğul ilişkileri aynı zamanda mürşid-mürîd ilişkisidir de.

Halife

Tarikatının (örgütünün) etkisini daha geniş alanlara yaymak isteyen bir şeyh, görevliler atar (Arapça:Halife, Kürtçe:xelife) ve tarıkata müridler kazanması ve örgütlenme çalışmalarını yürütmesi için başka yerlere gönderir. Nasıl halife olunabileceği daha sonra anlatılacak. Bazı yapılanmalarda halife kendi adına hareket edebildiği gibi, başka halifeler de atayabilir. Bir kısmında ise böyle bir işleyiş yoktur. Kürdistan'da Kadiri tarikatı sonuncu kategoriye dahildir. Çok az bir istisnaya, yalnızca şeyhin oğulları şeyh olabilirler. Halifeler asla olamazlar. Bir halifenin oğlu da halife olabilir, fakat, şeyhin de onaylaması şartıyla. Nakşibendi tarikatında, diğer yandan halifelerin bağımsız davranmaları için icazet almaları oldukça yaygındır. 19. yy. da çok hızlı bir şekilde yayılmasının nedeninin bu olması mümkündür. (bak. Bölüm IV. h.)

Silsilenin Bir Başka Yorumlanması

Şimdilerde, silsilenin, Tanrı'nın kutsadığı sıradan insanlar topluluğu olduğu şeklindeki anlayış yaygındır. Tanrı'dan Muhammed'e, o günkü şeyhe varıncaya kadarki azizler zincirlemesi, şeyhten halifeye, halifeden müridlere kadar. Aynı zamanda, birisinin Tanrı tarafından kutsanması için, bu silsilelerden saygın olanına girip, en azından şeyhle uzaktan da olsa kontağa geçmesi gerekir. Kürdistan'ın bazı bölgelerinde hâlâ söylendiği gibi "Kimin şeyhi yoksa, O'nun şeyhi Satan'dır" (Şeytan). Bu düşünce, şeyhleri, teşvik eden bir düşüncedir.

Keramet

Tanrı tarafından kutsanmak için şeyhlerin aracılığının gerekli olu-

şu, şeyhlerin Tanrı'nın temsilcileri olduğu ve gerçekten "kutsayabilecekleri" düşüncesinin perçinlenmesine yolaçmaktadır. Bu olasılık, gerçek bir evliyanın, Tanrı'nın sevgili kulunun ayrıcalığının en kesin ispatı olan mucizeler yaratma gücüne sahip olduğu inancısını da beraberinde getirmektedir. (Karamat, tekil, karama, Kürtçe: Keramet). Büyük evliyaların kerametleri, ölümlerinden sonra da devam eder : Yattığı mezar, ziyaret yeri olup, ziyaretçilerin hastalıklarının tedavisi ve vahiy inmesine yardımcı olacağı inancıyla ziyaret edilmektedir. ⁽¹⁶⁾ Şeyhin mucizeler yaratan kerameti, çok çeşitli olabilir : Bazen, batılların mucize olarak kabul edemeyecekleri şeyler (bir yaranın iyileştirilmesi, herhangi bir tıbbi müdahale olmaksızın, ya da bir günahkârın dindar bir yaşama döndürülmesi) gibi. Diğerleri, gelecekteki bilgilerin alanında kalır. (Lokman hekimlik gibi ya da telkin ve his, aldatma ve hileye dayalı şeyler.) Bu becerilerin büyük bir bölümü, batıllarca, rastlantı olarak açıklanacaktır. (Yağmur duası : insanlar bu olayla ilgili hayal kırıklıklarını unutmama, fakat tektük başarıları da hatırlama eğilimindedirler.) Birkaç durum var ki, kolayca "psişik" bir olgu olarak silinip atılamaz. Bazı şeyhler (aslında çok azı) açıkça telepatik bir kehanette bulunurlar, rüyalar görüp, gördükleri görüntülerden söz ederler. (Bak. Saïda'nın mucizevi öyküsü)

Doğal olarak biri bir kez şeyh seçilince -seçme deyiminin doğruluğu tartışılır, genellikle aşiretler bir bütün olarak aynı şeyhi tanırırlar-, kendisinin bu sığata layık olduğunu ve aslında diğerlerinden daha iyi olduğunu kanıtlamak ihtiyacını duyar. Bu şeyhin mucizeleriyle ilgili öykülerin her anlatılışında bir şeyler katılması dilden dile dolaşmasına yolaçar. Bazen diğer şeyhlerin müridleriyle rekabet adına yapılır bunlar.

Çeşitlilik ve Dinsel Akımların Temel Birliğı

Batılı bilimadamları genellikle, tarikat, silsile, mürşid ve benzeri kavramların orijinleri, anlamları ve gelişimleriyle ilgilenirlerken, dervişlere göre silsile değişmez aracılığıyla batını bir öğretinin yürütüldüğü bir zincirleme ilişkiler bütünüdür. Bazı değişiklikler olmuşsa da, batıllarca yüzeysel bulunup, ilgiye değer bulunmamışlardır.

Batını olan -dışardan gelenlere göre araştırılma gereğinin şüphe götürmediğı- ebedi ve değişmezdir ve yalnızca bu ciddiye alınır. (Batınlık, Kürdistan'da tarikatların iyi eğitilmemiş üyeleri için, sofiliğın "yüksek" ge-

leneği olmasının yanında, bir yabancı için batıl inanç ve putperestlik olarak adlandırılabilir). Batını öğretinin değişmez olması gerekiyor çünkü Tanrı birdir ve değişmezdir. Muhammed son peygamber olduğundan, doğru yolun gösterildiği son kişidir; bu nedenle her silsile peygambere yönelir. Yolları ve varmak istedikleri son, bir olsa da farklı tarikatların olması, Tanrı'nın teklifiyle çelişir görünmektedir. Aslında, bazı eğitimsiz müridler kendi tarikatlarının diğerlerinden daha üstün olduğunu iddia etseler de, bütün tarikatların eşit önemde oldukları şeklinde genel bir eğilim vardır. Saldırlar, direkt olarak tarikata değil (saygınlığı sık sık ifade edilen), belli bir şeyhe yöneltilir. (Tarikatın da saygınlığını zedelediği düşünülen şeyhlerle). Her biri belli bir tarikata ait birtakım teorilerle neden bu kadar çok tarikat olduğunu açıklamaya çalışır. Bu teorilerin hepsi de, bir diğeri için tarihsel köklerinin olmadığını söyler. Bir Kadiri şeyhi bana her bir tarikatın dört temel tarikatın bir alt grubu olduğunu, her birinin peygamberden, "doğru yolda" dört halifeden birisine devredildiğini söylemişti,

Şöyle ki, **Ebu Bekir**, Nakşibendi tarikatını devraldı : **Ömer** : Kubrawi; **Osman**: **Şuhrawardi**; **Ali**: **Kadiri**. Nakşibendi ve Kadiri tarikatları, silsilelerini, Ebu Bekir'e ve Ali'ye bağlı kalarak yönetirler. Ancak, bilgiyi veren kasıtlı olarak, Kubrawi ve Suhrawardi'yi Ömer ve Osman'a atfetmiş olabilir. Bu iki tarikatın Kürdistan'da bir varlıkları yoktur. Literatürde de bu ikisinin dinsel önderliklerinin izine rastlamadım. ⁽¹⁷⁾

Bir başka Kadiri şeyhi de, tarikatlar arasındaki farkları dört halifenin kişilikleri bağlamında ele alınmıştı : Her birine -peygamber- insancıl bir yol göstermişti. Ebu Bekir, alçak gönüllü, sakin bir adamdı ve Kur'an'ı saklı bir yerden sessizce okurdu. Bu nedenle, Nakşibendi tarikatı üyeleri yüksek sesle okuyup dans etmezler fakat sessizce kendilerinden geçerler. Ali ise tersine yüksek sesle Kur'an'ı okuyup, inanmayanları tahrik edip kızdıran fakat sonunda onları doğru yola getiren güçlü, etkili bir adamdı. Bu nedenle Kadiri ibadeti çok yüksek sesle yapılır, kılıçlar, hançerler, zehirli yılanlar kullanılır. ⁽¹⁸⁾

IV-d. Örnek Olarak, Kadiri Tarikatının Tarihi

Yukarıda anlatılan sofizmin gelişmesi çok ağır bir seyir izlemiştir ⁽¹⁹⁾ ve hiç de tek tip değildir, bu gelişmenin bütünsel tek biçimi yoktur.

Değişik evreden diğerine geçiş için belirli tarihler vermek mümkün değildir. Tarikatların liderlerinin yönetime geçiş tarihlerini temel almak yanıltıcı olur çünkü, tarikat liderleri çoğu zaman babalarından bir başkasının ölümü üzerine devralırlardı görevi. Ya da açık olmayan nedenlerle. Sonradan Kadiri tarikatlarının kendilerini adlandırdıkları şekliyle Şeyh-Abd-al Kadir al-Jilani (ya da Farsça ve Kürtçe'de olduğu gibi: Gilani) buna örnektir.

Hayatı hakkında kesin olarak bilinenler (özellikle halk arasındaki söylencelerde ve tarikat içinde anlatılan hikayelerde, birbiriyle çelişen şeyler vardır. Türbesi Bağdat'ta olup, en ünlü ziyaret yerlerinden biridir.) şöyledir :

Abd-al Kadir (1077-1166 Miladi) Gilan'da doğdu ve Bağdat'a göçtü. (20) İslâm hukuku uzmanı olduğu (Harbalit Okulu'nda) genç yaşlarda, sofizmin muhalifi olduğu ve sofizme yönelmediğine ilişkin kanıtlar vardır. (Bak. Trimmingham : 41-42) Buna rağmen, orta yaşlarda sofi eğitimi aldı ve birkaç yıl boyunca, inzivaya çekilip, derviş hayatı yaşadı; ellisekizinden sonra, artık ünlü bir vaiz olmuştu -fakat bir sofi dervışı değil- (21). O'na atfen yazılan ilk belge bir evliya ve mucid olarak ölümünden 15. yüzyıldan sonra yazıldı ve yalnızca miladi 1300 dolaylarında, Suriye ve Irak'da Kadiri tarikatlarının varlığına ilişkin kanıtlar vardır. Büyük olasılıkla, Kadiri tarikatının İslam dünyasında yayılışı M.S. 15. yy. 'dan önce olmamıştır. (22) Abd-al Kadir ile bu adı taşıyan tarikat arasındaki bağlantı açık değildir. Bazen Sadatê Nehri diye anılan Orta Kürdistan'da ünlü bir şeyh ailesi (Bak. Ek, tablo 2) Kadiri'nin oğlu Abd-al Aziz dolayısıyla, torunları olduklarını iddia ederler. -Orta Kürdistan'da Kadiri kolunu benimsetmek için gelmiş olduğu söylenir-. Biraz şüpheli bir durum, Kürdistan'da, orjinlere ilişkin daha fazla kanıtın bulunduğu Kadiri şeyhi ailelerinden biri var : Berzenciler. (Ek, Tablo 1) M.S. 1300 dolaylarında iki seyyid kardeş, Hamedan'dan, Şehrızor'a geldiler. Seyyid Mûsa ve Seyyid İsa Berzenc'de yerleştiler, onların güney Kürdistan'da Kadiri tarikatını tanıttıkları söylenir. Seyyid Mûsa, çocuksuz öldü. Berzenci şeyhleri Seyyid İsa'dan gelmediler. (23) Aslında, Sadatê Nehri ve Talebanî ailesi dışındakilerden, benim bildiğim bütün Kadiri şeyhleri silsilelerinde bir Seyyid İsa'ya sahiptirler. (Kürdistan'da bazen "Kutb-al Arifin", "Arifler Ocağı" diye adlandırılan) Bu tarz silsilelerden tipik bir örneği aşağıda vereceğim. (Çoğunlukla olduğu gibi, yalnızca zincirdeki önemli kişilerden söz ediliyor.) Bu, Sine'de Hac Seyyid Wafa Selami'nin silsilesidir. Bana dikte ettirildiği gibi (ve haftalık

ayinlerde okunan isimleri) genellikle kullanıldığı gibi, Farsça olarak yazdım.

Herşeyin orijini, tabii ki Allah'tır. Bu nedenle silsile O'nunla başlar, Allah, Muhammed'e Cebrail tarafından yalnızca Kur'an'ı göndermekle kalmadı aynı zamanda, onun gizli, ruhani anlamını da bahsetti. O'nu ve bütün tarikatları Muhammed, yeğeni ve damadı olan Ali'ye şimdi Kadiri yolu olarak bilinenleri öğretti. Silsile burdan devam eder.

3. Hasan'ê Basri,
4. Habib'ê Acem,
5. Davud Ta'i,
6. Maruf'ê Karki,
7. Cüneyd Bağdadi,
8. Ebu Bekir Şibli,
9. Ali Hakbari,
10. Ebu Yusuf Tarsusi ;
11. Said Mahzuni'l Mübarek,
12. Abd-al Kadir Gilani (qutb)
13. Abd-al Cabbar (Abd-al Kadir'in oğlu)
14. Ahmed-ê Rifai (qutb)
15. Ahmed-ê Bedevi (qutb)
16. İbrahim Dasuki (qutb)
17. İsa Berzenci ve Musa Berzenci
18. İsmail Vulyani
19. Ali Qos-ê Dalpembe
20. Hüseyin (Ali Kos'un oğlu)
21. Hacı Sulh Abd-as Salam (Hüseyin'in oğlu)
22. Hac Seyyid Vefa Selami

Bu, görelî olarak küçük bir silsiledir. Bazen daha çok karmaşıkları verilir. Bazen de daha kısadır. Elbette, sıradan nesillerde olduğu gibi burada da en önemli kişilerden söz edilir. Fakat, bu zincirlemede, takibeden yüzyıllar arasındaki açıkların, kopuşların bir başka nedeni vardır. Bir kişi, birlikte çalıştığı şeyhden sofi eğitimini ve icaze alabilir. Fakat genellikle olan, sözkonusu kişinin kendisini yönlendirenin uzun zaman önce ölmüş

olan, tarikatın büyük bir şeyhinin olduğu izlenimini vermesidir. Bu dinsel bağ diğerlerinden daha önemli görülmektedir. Bu ikisi arasında kalanlar - fiziksel olarak- silsileden elimine edilirler. Bu şekilde, açıktır ki, herhangi birisi tarikatla "gerçek" bir ilişkisi hiç olmamış da olsa, birinin silsilesine ait olabılırdı. Fakat kim ki ün salmış ya da kim ortodoks ya da himayesinde olabileceği biriyle ilişkiyse -arkasında, aykırı pratiklerin gizlenebileceği bir ön cephe olarak -dürüst bir inanışla kendiliğinden ya da teşvikle olsun- dinsel kutsal bağlarla görüntüde kalan maksatlı davranış arasındaki çizgi çok incedir.

Bu silsilede Cüneyd Bağdadi'nin bulunması belki de dalaverenin ilk örneğidir. Cüneyd, ağırbaşlılığın ve ortodoksluğun babası, pek çok tarikatın silsilesinde görülür. Kendisi, deneyimini, etkileyici ajitatif ve ortodoks olmayan bir dille ifade eden çağdaşı Bıstam'lı Ebueyid'in tersine -etkisi en az Cüneyt kadar olmasına rağmen fakat şaşırtıcı şekilde silsilelerde temsil edilmeyen-⁽²⁴⁾ silsile, Cüneyt'e varıncaya kadar burda verilen şekliyle birçok tarikatlarda da hep aynıdır. (Bakınız: Trimmingham'ın da yayınladığı, İlk Tarikatlar 1971 : 262)

Trimingham, tesadüfen belirtmiştir ki, Ali, M.S. 11. yy. a kadar silsilelerde yer almamaktaydı. En eski silsileye göre Hasan Basri tarikatı gelenekçi Anas İbn Malik'ten devralmış, o da Muhammed'den. (Aynı yapıt: 261)

Diğer iki tekiye'de (aynı şehir, Sine'de ve Mehabat'ta ayrı ayrı) alternatif bir silsile buldum. Abd-al Kadir Gilani'nin Ali'yle bağlantısı, yukarıda sayılan din adamları aracılığıyla olmayıp (Sünnilerin de, Şiiilerin de birlikte kutsadıkları) fakat 12. Şia'nın ilk 7 imamı dolayısıyla kuruluyordu. Bu şaşırtıcı değil -kendi içinde- Seyyid İsa ve Mûsa'nın 7. İmam Musa-al Kâzım'ın torunları olduğu söylendiğinden öyleki, bu silsile dinselden çok soydan ataları olarak -bu iki kardeşin- düşünülebilir.⁽²⁵⁾ Şiiilere göre ise, 12 İmamlar, ilahî bilginin asıl taşıyıcılarıdır ve bazı politik nedenlerle, bazı şeyhler bu silsileden seçilmiştir. İran bir Şii devlettir ve Sine'de geniş bir Şii nüfusu vardır. Kürtler'in hemen hepsinin Sünni olmalarına rağmen Kadiri tarikatı özellikle Sine'deki Şiizmeye çok toleranslı yaklaşmakla ünlüdür. Onlar ve (Şii) Ne'matallahî tarikatının dervişleri birbirlerinin ayınlarına katılırlar bazen. Onlar bu toleransı, şimdiye kadarki Sünni-Şii karşıtlığından çok farklı bir şekilde açıklıyorlar : Sünni ve Şii ayrımı yalnızca, olağandışı ve görüntüsel (zahiri) dir. Fakat içsel olarak (batını) dü-

zeyde, dervişler farklılık görmemektedirler. Ebu Bekir Şibli, Cünyet'in göz-bebeği de **Brown**'un gösterdiği silsilede yer almaktadır (1858); (50-51). Ebu Said Mahsunî'l Mübarek gibi. Bu verilen isim de açıktır ki, Ebu Sa'id Mübarek Mükerrimî, Abd'ül Kadiri yetiştiren teologist, fakat sofi olmayıp, Hanbeli davasını benimseyen bir din bilgininin adının taklididir. Aradaki iki ermiş, Ali Hakkari ve Ebu Yusuf Tarsusi -9 ve 10 numaralıdır.

Gördüğüm diğer silsilelerin hiç birinde bunlar yoklardı. Literatürde de kendilerinden söz edildiğini duymadım. Tespit ettiğim bütün silsilelerde, Abd-al Kadir'in zamanıyla silsilenin Kürdistan'a girmesi arasındaki iki yüzyıl karanlıktadır. Abd-al Kadir'in oğlu Abd-al Cabbar hakkında literatürde gerçekte boşluklar var. Adının geçmesinin nedeni de bilinen belli bir türbesinin olmasıdır : Babasının mozolesinin girişinde tıpkı ünlü hac yerinin gardıyanı gibi. Sonraki üçünün de, büyük olasılıkla, Kadiri tarikatıyla ortak yapacakları bir şeyler yok. Ahmed ar-Rıfai, Abd-al Kadir'in çağdaşı. (1106-1182'lerde yaşamış). Güney Irak'ta ünlü bir ermiş, pek çok müridi var ve haklı olarak, Rıfai tarikatının kurucusu olarak gösterilebilir. ("Uluyan dervişler" denmiş. Sesli zikri ve olağanüstü, çılginca davranışları, ateşten geçip vücutlarını kılıçlarla yaralayarak ibadet ettikleri için.) (26)

Rivayete göre, Abd-al Kadir ve Ahmet ar-Rıfai arasında bir ilişki vardır, bazen amca ve yeğen oldukları söylenir. (Brown : 1868 : 52). Rıfai söylencelerinde, Abd-al Kadir'in, Ahmed'in dinsel büyüğü olduğu kabul edilir, fakat tarihsel belgeler, aralarında bir ilişki bulunmadığını göstermektedir. (27)

Ahmet Bedevi ve İbrahim Dasuki, ikisi de Mısır tarikatlarının kurucularıdır. Etkinlikleri Mısır'la sınırlı kalmıştır. Kronolojiye göre mümkün olmamasına rağmen, (28) Rıfai'nin müridleri oldukları söylenmektedir. Nedense bu son ikisi benim için bir sır olarak kaldılar, saptadığım diğer Kadiri tarikatlarında da görünmüyor. Kürt Kadiri pratiklerine benzerliği nedeniyle içerilmiş olmalı : Yüksek sesli zıkr, ayakta dua okumak, vücuda çeşitli şiddet uygulamalarında bulunmak; kılıçla, hançerle ve bıçakla yaralamak, kırık camları çiğnemek, iğne, zehir v.b. (Bak. Bölüm 4, Kadiri ayinleri) Bu tür ayinlerle ünlü olan Kadiri değil, Rıfai tarikatıdır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki derviş tarikatlarıyla ilgili ciltler dolusu çalışmasında **Brown** bu tür pratikleri, Kadiri tarikatı için yazmamıştı ve ben Kadiri dervişlerinin Kürdistan'dan başka bir yerde bulduklarını duy-

madım ve okumadım. Bu nedenle Kadirilerin Kürdistan kolunun Rıfai tarikatinin etkisinde kaldığı anlaşılabilir değildir. ⁽²⁹⁾ Bildiğime göre, Kürdistan'da, doğrudürüst Rıfai hanları yoktur, fakat geçmişte varolmuş olabilir -bazılarının bana söylediği gibi- ve hâlâ, birkaç tane var. Kürdistan'dan uzak değil. Suriye ve Irak'ta.

Böylece silsile, İsa ve Mûsa Berzenci kardeşlerin nerede ve nasıl tarikata ulaştıklarını bir sır olarak bırakmaktadır. ⁽³⁰⁾ Tarikatın Kürdistan kolundan **Trimingham**'ın ayrıntılı Kadiri grup ve dalları listesinde söz edilmiştir. Ve literatürde de herhangi bir ipucuna rastlamadım. Diğer Kadiri kollarından soyutlanmış olarak, Kürdistan Kadirilerinin bir özelliği olarak değerlendirilebilir.

Öyle görünüyor ki, en azından Seyyid İsa'dan sonra, tarikat yalnızca babadan oğula geçmiş (şeyhten herhangi bir müride değil). Edmonds'a göre Güney Kürdistan'ın bütün Kadiri şeyhleri (Talebaniler'in dışında) soylarını belli bir noktadan, Baba Resûl Gewre'den izlerler. Seyyid İsa'nın dokuzuncu kuşağı olan Baba Resûl'un onsekiz oğlu vardı. Altısı çizgisini devam ettirdiler. Diğer altısı da aynı zamanda şeyh ünvanını taşımak iddiasındaydılar. Sonraki kuşaklar önemli ölçüde çoğaldılar, o kadar ki şimdi bütün Kürdistan'da bu ailenin pekçok kolu yaşamakta ve şeyhlik uygulamalarıyla herbiri övünmektedir. Silsilenin alt kesimi, şeyhin nasıl Berzenci ailesinin diğer kollarına bağlandığını göstermektedir. Bu bölümün ekinde Berzenci şeyhlerinin soy ağacı verilmektedir. Bilgiler daha çok Edmonds (1957) ye dayanmakta. Tablo 1'de yeniden biraraya getirildi. Ali Qos Dalpembe burada Baba Resul'un üçüncü kuşağı olarak görünmekte. Ailenin diğer kollarıyla ilişkiler de apaçaktır.

IV-e. Kürdistan'ın Diğer Ermişleri

19. yüzyıla kadar Kadiri tarikatı Kürdistan'da aktif olan tek tarikatı ve Kadiri şeyhleri önemli dini liderlerdi. Yalnız ilk yakın zamanlarda, birkaç sofi tarikat Kürdistan şehirlerinde vardılar. **Evliya Çelebi Seyahatname**'sinde açık olduğu gibi. Bunların yanında, (şeyh ya da evliya, aziz diye adlandırılan) başka kutsal adamlar da vardı : Belli bir tarikatla dirsek bağlantısı olmayan fakat "tarikat şeyhleriyle" aynı roller oynayan, dinsel

önder, mucid ve arabulucu (çatışmalarda). Bütün İslam dünyasında ün salmış ve yerleri hâlâ hac yeri olan ermişlerin bazıları Kürdistan'da yaşarlardı. Örneğin ben aşağıdakilerin türbelerini ziyaret ettim.

-**Uwais al-Qarani (Veysel Karani) (Kürtçe : Wēsulgranî):** Peygamberi hiç tanımamış olan Yemenli bir çağdaşı, rivayete göre, peygamberin ölümünden sonra, onun ruhu tarafından yönlendirilmiştir. ⁽³¹⁾ (Bir Kürd'ün bana anlattığına göre, Muhammed, O'nu, (Wēsulgranî'yi) cenette gece yolculuğu yaparken görmüş.) Türbesi, Türkiye Kürdistan'ında Bilis yakınlarındadır. Türkiye'de en sık ziyaret edilen türbelere dendir.

-**Abu'l Wafa (Öl-1107) :** Önceleri önde gelen Kürt yolkesicilerinden biri yani "eşkiya", fakat değişip ermiş olduktan sonra Tacül-Arifin (Bilgeler'in Tacı) diye anılmaya başlanmış. Onun aracılığıyla Bağdat sofî geleneği Türkler'in geleneksel Anadolu mistisizmini etkileme fırsatı bulmuştur (Trimingham, 1971, s.49-50, 70). İnsanlar hâlâ Siirt'teki mezarını ziyaret ederler.

-Arapça yazdıktan sonra, kendi yerli Kürtçesiyle olduğundan daha ünlenen kişi **Şêx Ehmed**'dir. Genellikle, **Melayê Cezerî** olarak bilinir. (öl:1160) Büyük bir sofî'ydü. Ve çok iyi bir mistik divan bırakmıştır, hâlâ eğitilmiş Kürtler arasında ünlü olan. İnsanlar hâlâ, "ne zaman Şêx Ehmed, bir taşın üstüne oturup öğütlerde bulunsaydı taş öylesine ısınır ki, kadınlar üzerinde ekmeğin pişirebilirlerdi" diye anlatırlar. Türbesi Cizre'dedir. (Medresar'da "kırmızı okul" da) mucizevi güçlerle ünlü olmamasına rağmen hacıları çekmektedir. ⁽³²⁾

-Tillo köyünde (şimdi yeni adı, Aydınlar) Siirt yakınlarında, 18. yy.'da yaşamıştır. (Türk mü?) **Marifatnamesi**, bilimsel, felsefi ve bilgisel sarı ansiklopedik çalışması olan **İbrahim Hakkı Erzurumlu**. Bu çalışmadan anlaşılıyor ki, Nakşibendi yoluna girmiştir. Diğerlerine geçtiğine dair bir belirti bulunmuyor.

Bu büyük adamların yanında daha az ünlü figürler de vardır. Bir kısmı kendilerini ibadette kaybetmiş, gerçek çılgınlardı. Bazıları da insafsız, arkalarından gelenlerin saf dinsel duygularını bilinçli, yönlendiren, güç meraklısı kimselerdi. Bazılarında da bu iki özellik de birleşmişti.

Küçük kasabaların çoğu ve önemli köylerde bir ya da fazla ermiş tür-

beleri vardır. Çoğu zaman, isimleri unutulmuştur ve kısaca, "Şeyh" diye anılırlar. Türbeleri odak yerleridir. İnsanlar, etkili duacılar oldukları için ve tedavi için ziyaret ederler. Bazı türbelerin genel olarak kerametli olduklarına inanılır, diğerlerinin de belli hastalıklarda özellikle şifalı oldukları varsayılır. Bu türbeler ve diğer kerametli yerler de (bak, not 16'ya) genellikle "Ziyaret" diye adlandırılır. Ziyaretçiler çoğunlukla para ve ip, ya da elbiselerinden bir parça bağlarlar, türbeye. Neden demek gereksiz. (Eğer, üstünde düşünülürse, cevabı, Ortodoks İslam'la bağdaştırmak zor olacaktır.)

Yerel şeyhlerden bazıları yaşamları boyunca, dikkate değer etkilere sahip olabilirler. Yerel yöneticilere sadece öğütlerde bulunuyorlarsa bile. Ancak, bildiğim kadarıyla onlar hanedanlıklar kurmadılar ya da halife olmadılar. Bu nedenle etkileri, zaman ve mekân olarak sınırlı kaldı. Ölümlelerinden sonra, insanlar türbelerini ziyaret edebilirler, fakat bu da giderek anlamsız bir ibadet şekli olmaya başlıyor. 1800 dolayında şeyh vardı. Son iki şeyh ailesinin hanedanlıkları vardı Kürdistan'da ve ikisi de Kadiri tarikatıyla ilişkilidiler : **Berzenci** ve **Sadatê Nehri** ailesi.

IV-f. Kürdistan'da Kadiri Şeyhleri

Bu şeyh ailelerinin büyük ve kalıcı etkinliklerine birkaç faktör katkıda bulundu. İlk olarak, Kadiriler olarak (ve onların iddia ettikleri gibi, Abd-al Kadir'in torunları bile) büyük şeyhin prestijini paylaştılar. - Ölümünden sonra ünü hızla artan- O, İslami dinsel hiyerarşide, ermişlerin en büyüğü olarak bilinir. ⁽³³⁾ Mekke yolundaki Hacıların Bağdat'taki türbesine uğramaları, yaygın bir davranış olmuştur.

İkinci olarak, Berzenci ailesi (daha az derecede Sadatê Nehri) Kürdistan'ın birçok yerinde etkinlik oluşturmayı becermişlerdir. Etki, güç ve zenginlik bir kuşak tarafından (ele geçirilen) bir diğerine aktarılmıştır. Onu sağlamlaştırıp artıran. Şeyhlik statüsünün miras kalması, onların durumunda diğer şeyhlere oranla daha haklı ve normal görülmüş olabilir. Çünkü onlar Seyyiddiler. (Ve Abd al Kadir'in torunları bile olabilirlerdi.) Ve zaten diğer miras edilebilir statülere de sahiptiler. Üçüncüsü; diğer şeyhlerin de yerine getirdikleri işlevlere ek olarak, onlar Kürdistan'da yalnızca Derviş kardeşliğini yönettiler. (Kent tarikatları ortadan kalkmışlardı ve Nakşibendi tarikatı 1808'den sonra yeniden devreye giriyordu.)

Onlar ya da (halifeleri) dervişlerin birlikte ayın yaptıkları haftalık toplantılar düzenliyorlardı. Adamları içinde, gerçek dervişler yalnızca küçük bir oranı temsil ediyorlardı. Fakat kendilerini tam adamlardı ve şeyhleri için mükemmel propagandacıydılar. Halifelerini, tarikatı yaymak için göndererek sonunda bütün Kürdistan'ı kavradılar, az sayıda yerel merkezler vardı : Ailenin yönetici kolları örgütlenme ağı tam merkezleşmiş değildi : Berzenc'deki bazı kollar, merkezin otoritesini tanımayı reddetmişlerdi. (34) Berzenci şeyhleri, büyük miktarlarda toprak ve dünyevi güç elde etmeyi başarmışlardı. En azından aşiret ağaları ve feodaller. Bu yüzyılın başlarında içlerinden biri, **Şêx Mehmûd**, (bakK:Ek, tablo 1 nr 10) Anti-İngiliz politikacı ve Kürdistan milliyetçisi olarak 1922'de kendini Kürdistan kralı ilan ederek ün salmıştı.

Şêx Mahmûd İsyanları

Bu dönemde, Şeyh Mahmud (Şêx Mehmûd) Berzenci ailesinin lideriydi ve büyük olasılıkla, Güney Kürdistan'da en etkili adamlardan biriydi. I. Dünya Savaşı'nda Irak'ı işgal eden İngilizler, anlaşmadan sonra, (10 Ekim 1918), Mezopotamya'yla Osmanlı İmparatorluğunun bıraktığı yer arasında bir takım yarı-bağımsız tampon Kürt devletleri kurmayı planlıyordu.

*Şeyh Mahmud açıkça, bu dolaylı yönetimin kilit adamı olarak seçilmişti. Şeyh, Kürdistan'ın geniş bölümünde bir (İngiliz) devlet adamının "yardımcılığı"yla "hükümdar"lığa, yöneticiliğe atandı. İlk danışmanı ciddi bir anlaşmazlıkları olmayan **Majör Noel**'di. Sonradan (Nisan 1919) hırslı **Majör, Soane**'yle yer değiştirmişti. Sonuncusu, Kürtler için en iyi olanı kendisinin bildiğini düşünüyor ve aynı derecede hırslı olan Şeyh'den nefret ediyordu. Sonuç, yerel aşiretlerin hepsinin katledildiği (Caf aşiretinin büyük kesimleri dışında) bir anti-İngiliz isyan oldu. Şeyh, kendini bağımsız bir lider olarak ilan etti. İsyanın bastırılması, çok geniş bir askeri hareketle mümkün oldu; Şeyh sürgüne gönderildi. 1922'de, İngilizler, şeyhi Silêmanî'ye geri getirme ihtiyacını duydular. Çünkü Türkler, Kürtler arasında yürüttükleri anti-İngiliz propagandalarında başarılı oluyorlardı. İngilizler ve Türkler (M. Kemal'in nasyonalistleri) Kürdistan'ın tyiliği üzerine hiddetli bir propaganda savaşına tutuştular. Rekabetin gerçek konusu, (G. Kürdistan'ın büyük kısmını kapsayan) ya petrol yatağı Musul'un T.C sınırlarına alınması ya da İngiliz mandası Irak'ta kalmasıydı.*

Kürt ulusalcıları bağımsız bir devlet kurmayı tasarlıyorlardı. İngilizler (yarı) bağımsızlık sözü verip ve Şeyh Mahmud'la uzlaşarak, Kürtler'in bağıllığını yeniden kazanmayı umuyordu. Musul petrolünü kaybetme korkusu onların, şeyhin yeni ayaklanmalarından duydukları korkuyu yenmelerini sağladı :

"Biz, Türkleri, kendi kaynaklarımızdan uzak tutabileceğimizden umdu kestikten sonra, Şeyh Mahmud'u geri getirip, Kürt ulusalcılığını pekiştirmeyi bunun tek yolu olarak gördük." İngiliz devlet yöneticisi Edmonds alışılmamış bir açıklıkla yazıyor (1957:304). İngilizlerin büyük öfkelerine karşılık, Şeyh, bağımsız bir Kürdistan Devleti kurma çabalarına kendi liderliğinde devam etti. Türkler'i ve İngilizler'i birbirlerine karşı kullanarak Kürdistan'ın diğer parçalarındaki ulusal hareketlerle bağlar kurarak.

Atandıktan yalnızca 1 ay sonra, kendini Kürdistan Kralı ilan etti. (Kasım 1922) Türkler'le gizli ilişkiler kurmuştu ve Şubat 1923'e kadar İngilizler'e karşı açık bir ayaklanma içindeydi. Başkenti, İngiliz kuvvetleri tarafından bombalandı. Mayıs'ta Şeyh, İran cephesinde geri çekildi. Aşiretlerinin Irak içlerine doğru akın ettikleri yerlerden. 1927 Haziran'ında İngilizlere teslimiyetini bildirdi. ⁽³⁵⁾

(Berzencî'lerin dinsel boyunduruğunda -etkisinde- olmayan) Caf dışında, bütün Süleymaniye (Silêmani) bölgesi isyanı desteklediler. Bölgenin kuzeyindeki birkaç aşiret de. ⁽³⁶⁾ Eğer Berzencîler'in, yüzyıl önce, gerçek dinsel politik tekelleri sarsılmış olmasaydı, isyan, daha büyük ve daha zorlu olurdu. Kerkük şehrinin büyük çoğunluğu (politik büro çalışma raporuna göre %80) ⁽³⁷⁾ İngilizlerin, Şeyh'i, şehrin başına getirmeleri teklifini reddetmişti. İsyana başladığında, çok az sayıda insan isyanı desteklemişti. (Silêmani'ye yakın topraklarda yaşayanlar) Önemli neden, bu şehirde bir başka şeyh ailesinin yerleşik olmasıdır. Talebaniler ve Kerküklüler'in çoğu onlarla (dinsel, politik) bağlar kurmuştu. Bu bağlar Berzencî'lerinkinden daha güçlüydü.

Talabani Şeyhleri

İngiliz kaynaklarına göre, bu dönemde, bölgenin en etkili ailesi **Talabani** ailesiydi (Edmonds :1957: 269-271). Benzencilerle güç arayışı içindeydiler. Sonuncular sık sık anti-İngiliz başkaldırılarda bulduklarından, birincilerin İngiliz yanlısı bir tutum almaları şaşırtıcı olmamalı. 1920'lerde, şehrin çevresinde ailenin yerleşik bir şeyhi yaşıyordu. Akrabaları ve taraftarlarının arasında daha çok bir aşiret reisi gibiydi.

Zamanın bir İngiliz raporu ⁽³⁸⁾ "aileye bağlı köylüler de dahil, aşağıda varlıkları sergilenen ailenin gücünü anlatıyor.

- Şeyh Hamid : 700 ev, 300 at, 400 piyade
- Şeyh Muhammed Ra'uf : 200 ev, 50 at
- Şeyh Tahir : 150 ev, 60 at."

Aile, biraz askeri gücü de denetler. Ailenin en nüfuzlu şeyhi Şeh Elî'ydî. (Sonradan oğlu Muhammed Ali -Mihemmed Elî- tarafından yeri alındı.) Kerkük'de otururdu. Bölgenin en nüfuzlu eşrafıydı.

Bu dönemde, ailenin nüfuzu daha çok aşiretsel olmakla birlikte, bu nüfuz öncelikle, geçmiş kuşakların **dinsel** etkilerine dayanıyordu. ⁽³⁹⁾ Onların konumları biraz yeniydi. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Mela Mehmûd hanedanlığın kurucusu, Kadiri tarikatını yaymak için Hindu Şeyh Ahmed'den icazet aldı. Ahmed buraları gezmişti. Mela Mehmûd, Zengene aşiretinin sıradan bir üyesi, şeyh olarak ün kazanınca, aşiretin büyük reisi, kızını O'na verdi (ya da torununu). Böylece dinsel statü, aşiretsel "Soyluluk" la bağıntılandı -torunlarına, atalarının konumlarını devralma kolaylığı yaratan-. Ailenin otoritesinin büyük Zengene aşiretinin sınırlarını aşıp aşmadığı açık değil. Ayrıca, adamlarının düzenli bir derviş düzeni (tarikati), kurup kurmadıkları (burada, örnekler, negatif görünüyor). Ailenin üyelerinden biri, **Celal Talabani**, (Koy sancağı kolundan) çok yakın zamanlarda, Kürt ulusal hareketinde yüksek bir yer elde etmiş bulunuyor. K.D.P'nin Polit Büro üyelerinden biriydi. Irak Kürdistan'ında seçkin bir gerilla stratejisti olmuştu ve sonuçta Barzani'nin Kürt ulusal liderliğinde baş rakibiydi. Kariyerinin başarılı başlangıcı, şüphesiz ailenin ününe dayanıyordu. (İnkâr edilmez kişisel özelliklerinin yanında). Ailenin bir başka üyesi, Mükerrerem Talabani, Irak Komünist Parti yöneticilerindendi (1977). Şimdi bu aile, Berzenciler'in Kerkük'teki etkisini gölgelemiştir. Bu şehirde Berzenciler'in bir kolu vardır (Kripçine'de), fakat, açık ki müridleri daha çok diğer Kürdistan'ın parçalarında.

Kürdistan'a Nakşibendi etkisi girince, sert bir dalga, Kadiriler'in -ve dolayısıyla Berzenci etkisine de- 19. yy. başlarında vurdu. Bu tarikat çok kısa zamanda bütün Kürdistan'da yayıldı. Bazı Kadiriler, Nakşibendi yoluna döndüler. Diğer yerlerde yeni şeyhler ortaya çıktı, temsilcilerini çevreye gönderen. Sonunda, sıradan insanların büyük kısmı dinsel inanışlarını değiştirdiler. -Finans katkıları kadar- Kadirilerden, Nakşî tarikatına, Kadiriden Nakşî şeyhlerine. Bütün bunlar bir seçkin insanın aktivitelerine karşılıklı : **Mevlana Halid** (Mewlana Xalid), Kadir yolunda eğitildikten sonra, Hindistan'a gitti. Burada Nakşî yolunu yaymak için icazet aldı. Döndüğünde pek çok şeyhi görevlendirip Kürdistan'ın dört bir köşesine yolladı.

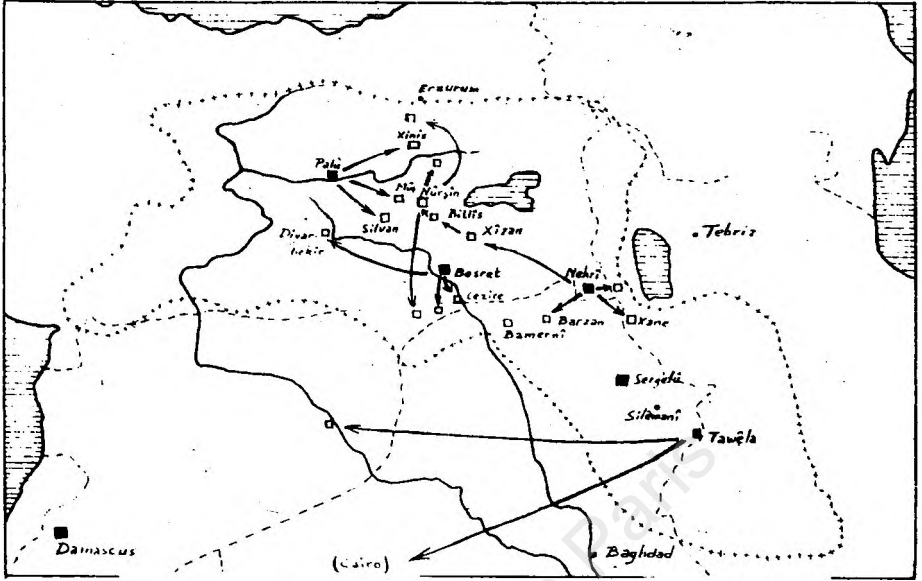
IV-g. Nakşibendi Tarikatı ve Nakşilik Yolu

Nakşibendi tarikatı tarihsel köklerini Orta-Asya'da bulmaktadır. Tarikata adını veren, **Baha ad-Din Nakşband** (1318-1389 Buhara), ne tarikatın kurucusu ne de yolun düzenleyicisidir.

Fakat kendisiyle, yolu arasındaki bağlaşıklık -ilişki-, **Abd al Kadir**'nin durumundan daha belirgindir. Bu tarikatın önemli bir reformcusu olarak bilindiğinden onun zamanında zaten var olan ve kuralları ilk defa, Abd al Halik Gujdavanî zamanında belirlenen (Gujdavanlı, Buhara yakınlarında öldü, 1220) Baha ad-Din bu dinsel ecdadı onayladı ⁽⁴⁰⁾ ve Abd al Halik ve Baha ad-Din tarikatın resmi silsilesinde elbetteki Muhamme'de dayanmak zorunda; bunu halife Ebu Bekir aracılığıyla yapmaktadır. Tarikatı İslami merkezlerden Orta Asya'ya getiren, Yusuf Hamadanî (1049-1140; not 30 da, Kadiriler'le olan sıkı ilişkileri yazıldı.) Abd al Halik, Yusuf'un 4. halifesi olarak bilinir. ⁽⁴¹⁾ Tarikatın resmi seceresinin Orta-Asyalı olduğu inkâr götürmez (daha çok Budist), kullanılan mistik tekniklerdeki Orta-Asya etkileri de inkâr edilemez. Abd al Halik tarafından formüle edilen 8 tane kuraldan bazıları ve Baha ad Din'in eklediği 3 tane ⁽⁴²⁾ Budist rahiplerinin bazı öğretileriyle aynıdır (özellikle Tibet Budizmi). Belgelediğim diğer İslamik emirlerden -buyruklardan- farklı ilkeler ^(42a) Daha önce de söylendiği gibi, Baha ad Din zamanında bu yol vardı, fakat henüz bir düzen verilmemişti; bunun, daha çok net olarak belirlenemeyen bir ikinci kuşak tarafından gerçekleştirildiği varsayılır. Nasr ad-Din, Ubeydullah al Ahsar (1404-1490), sonradan da müridler tarikatı, Hindistan ve Türkiye'de yaydılar. (M.S 1500 dolaylarında) Türkiye'de (ya da Nakşibendi

propagandasının ana merkezi Mekke'de) değil, Delhi'de Mevlana Halid (Mewlana Xalid) oluşum içindeki yetkilerini Şeyh Abdullah Dehlawi (43) 'den aldı.

Mevlana Halid, (ya da gerçek adıyla Ziyadin Xalid ; Mevlana onur ünvanıdır) Caf aşiretinden bir Kürttü. Sine'de, Silêmani ve Bağdat'ta yaptığı medrese dini eğitiminden sonra Silêmani'de molla oldu. Kürt Nakşiler hâlâ, bir dini rüyanın onu dini bilgi edinmek için nasıl Hindistan'a gönderdiğini anlatırlar. Hindistan yolunda ya da kısa süre önce Sadatê Nehri'nin yetiştiricisi olan Şêx Ebdullah'ın yanında hizmette bulundu. (Ek tablo II) O'nu Kadiri yoluna kazanan Şeyh Abdullah'ın Ziyadin'in, Berzenci Şeyhinin oturduğu Silêmani'de (Süleymaniye'de) değil de Şêx Ebdullah'ın yanında Kadiri olması önemlidir. Aşireti Caf, sonraki zamanlarda da, Berzenci şeyhlerinin ve bu aileyi yöneten şeyhlerin tersine, Nodê'li Şêx Me'rûf, Mewlana Xalid'in ölümcül düşmanı oldu. Delhi'de Ziyadin, birkaç yıl Şeyh Abdullah'la birlikte okudu; Nakşi tarikatına girme izni aldıktan sonra Irak'a döndü (1808). Bağdat ve Silêmani'de de 1820'ye kadar oturdu. Sonra sonuncu yeri terketmek zorunda kalıp Damarcus'a yerleşti. (44) Çok etkili bir misyonerdi. Nakşi tarikatı adına bazı Kadiri şeyhlerini bile döndürmeyi başardı. Önceki öğretmeni Şêx Ebdullah ve Berzenci ailesinin Ergelü kolundan Şêx Ehmedî Serdarî (iki soy da hâlâ Nakşidir) daha da çok sayıda taraftar kazandı. (45) Bu taraftarların bazılarını şeyh olarak ilan etti. Bu yeni şeyhler tarikatın yayılması için ikinci merkezler olmaya başladılar : Bazıları, kendi adlarına şeyh olan halife -temsilciler atadılar. Yani, hızla genişleyen bir şebeke Kürdistan'ı sardı. (bak : Harita 13). Bu şeyhliklerin yalnızca ünlülerinin haritaları çizildi; onlar Nakşi şeyhlerinin bir bölümünü Kürdistan'da temsil ediyorlardı. Bu ailelerin edindikleri nüfuz sonradan Kürt ulusalcılığında anahtar rolü oynadı. **Şêx Ubeydullah, Şêx Seid, Mela Mistefa Barzanî** önemli ulusal hareket liderleri, **Mewlana Xalid**'den Nakşibendi tarikatını devralan şeyhlerin torunlarıdır.

----- Kürdistan'ın yaklaşık sınırları

■ Mevlana Halid'in halifelerinin yerleştikleri yerler

□ Diğer Nakşibendi şeyhlerinin (Halifenin halifesi vs.) yerleştikleri yerler

→ Şey-Halife ilişkileri

HARITA - 13 : Nakşibendi Tarikatı'nın önemli propaganda merkezleri

Beklenebileceği gibi, Nakşibendi tarikatının hızlı büyüüşü Kadiri şeyhleri arasında kıskançlıklara yolaçtı. Özellikle, Kürdistan'da nüfuzlu kimseler arasında, şimdi konumunu yitirenlerdi bunlar. **Şêx Me'rûfê Nodê**, Berzenci ailesinin Silêmanî'deki başı, Mewlana Xalid'in kılıç düşmanı oldu. Xalid'in elde ettiği olağanüstü hürmetten ve büyük saygınlıktan rahatsız olan din adamlarıyla ittifak içindeydi. Belli bir ölçüde rekabet ve karşılıklı kıskançlık iki tarikat arasında her zaman oldu.

IV-h. Nakşibendilik Neden Hızla Yayıldı?

Kürdistan'da tarikatlar ve şeyhler üzerine bir şeyler yazmış hemen her yazar, ortaya çıkışından hemen sonra Nakşibendiliğin Kürdistan'da hızla yayılması üzerine yorumlarda bulunmuşlardır. Ancak hiçbiri, şeyhlerin olağanüstülüklerinin ötesine taşan bu olguya bir açıklama getirmeye çalışmamışlardır. Herhangi bir toplumsal olguda, kişilik karakteristikleri açıklamanın yerini tutuyorsa bu eksikliklerdir. Şeyhin ölümünden sonra da

tarikatin Kürdistan'da oynadığı olağan dışı politik rolün nedenini anlamaya çalıştığımızda, -görüşüme göre- Şeyhin kişilik özellikleri kesinlikle ilgisiz kalmaktadır. Açıklama için aşağıdaki faktörlerden birini ya da ikisini sorgulamak zorunludur :

- 1) Nakşibendi tarikatının karakteristik özellikleri (örneğin, onu Kadiri'den ayıran özellikler.)
- 2) Tarikatın girdiği dönemde, Kürdistan'ın özel toplumsal konumu.

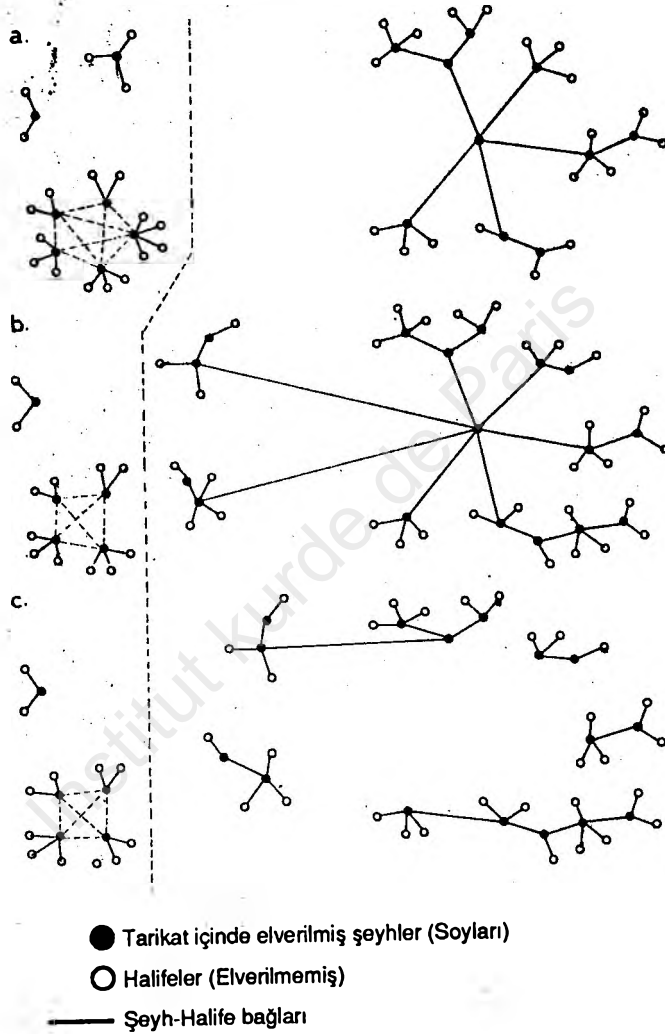
1) Nakşibendi Tarikatının Özellikleri

Pek çok Nakşibendi'ye göre, tarikatlarının hızla yayılmasının nedeni, tarikatlarının dinsel üstünlüğü ve şeyhlerinin olağanüstülüğüdür. İnanışlarını kişisel olarak, Nakşibendi meditasyonlarının özellikle gerçekten akıllı ve aydın bir adam olan **Durû'lu Şêx Osman** tarafından yaptırılan - yönlendirilen-, Kadiri'lerin, kendinden geçiren büyük tekniklerinin yanında daha çok dinsel değeri olduğu şeklindeki inanışlarını paylaşmama rağmen, bu benim için yeterli bir açıklama değil. Dünyevi başarıların, ahlaki ve dinsel başarılarından üstünlüklerinden ötürü olmasının nedenleri gösterilemiyor. Daha da ötesi toplumsal olgular için sosyolojik açıklamak bulunması gerekiyor. ⁽⁴⁶⁾ Birincil olarak sosyolojik açıdan, elbetteki tarikatın örgütsel şekillenişidir, incelenmesi gereken. Nakşibendi Tarikatının örgütsel olarak daha etkili olduğu ve özerk gelişimlere olanak verdiği düşünülebilir. Kadiri tarikatına göre daha önce not edilen bir farklılık ilginç olabilir : Genelde, Kadiri şeyhlerinin temsilcileri ne kendi kendilerine şeyh olabiliyorlardı ne de oğullarına halifelik seçebiliyordu. Şeyhlik, Berzenci Seyyidleriyle sınırlıydı ve de Sadatê Nehri ailesiyle. Bildiğim tek örnek -şeyhlik icazeti sonunda alanlardan- Talebanî ailesiydi. Oysa, Mevlana Halid'in bir çok halifesi tarikatın yol verdiği şeyhlerdi. Kendi halifelerini atayabiliyorlardı, onlar da, kendi halifelerini. Bu olasılık da, ancak, sınırlı bir ölçüdeydi. Nakşi halifelerinin çoğu "tarikatin ilan ettiği" şeyhler değildi. Ve şeyhlerin çoğu az sayıda halife atadılar. İki tarikat arasındaki bu farklılık grafikte gösterilebilir. (Şekil 8a). Tarikat izinli şeyhlerin soyları, siyah noktalarla belirtildi. Kendi halifeleri açık dairelerle bir çizgiyle birleştirildi. Soldaki üç yapı, Kürdistan'da, halifeleriyle birlikte üç Kadiri şeyh ailesini temsil ediyor. Bu ailerden biri olarak Berzenciler birkaç kola ayrılmışlar. Onları birkaç siyah noktayla gösterdim. Aralarındaki kırık çizgiler, ilişkilerinin şeyhlerle halifelerinki kadar güçlü olmadığını anlatıyor. ⁽⁴⁷⁾ Kadiri ve Nakşi grafikleri arasındaki fark, birincilerde, çevredeki noktalar ikincil

merkez durumuna gelmemişler, oysa diğeri çevrede yeniden bir kristalleşmeyi ve onlar da daha küçük kristalleri temsil edebilir. Bu grafik, Nakşibendi yolunun, bazı Kadiri şeyhlerini, müridleriyle birlikte nasıl taraflarına çektiklerini ve kendi yapılarına eklediklerini anlatır. (Şekil 8b) Gelişme ilkeleri belli bir yeterlilikle temsil edilmesine rağmen. Bu grafikler, gerçekte olduğundan fazla bir kaynaşmayı gösteriyorlar. Berzenciler için de, Nakşiler için de. Mewlana Xalid'in ölümünden hemen sonra, birbirine çok yakın yaşayan Nakşi şeyhleri arasındaki çatışma su yüzüne çıktı. (48) Şimdi, grafiğin merkezindeki ilişkiler yoktur. Nakşiliğin Kürdistan kolunun başı olarak bilinen bir kimse yoktur. Kimse Mewlana Halid'in halefi olarak tanınmıyor. Bazılarına göre **Biyare/Tawêla** şeyhleri Xalid'in halefleridir, diğerkleri de, Şêx Ehmed Keferi -Damaskus'ta-. Şam'da sözde lider olarak hiç örgütsel bir gerçekliğe dönüşmedi. Müridler yalnızca kendi şeyhlerini ziyaret ederler ve şeyhlerinin müridlerine (ya da torunlarına) saygı gösterirler. Daha fazla merkezi adamları yoktur. Yeni düzen, birtakım bölgesel parçalara bölünmüştür. Ve propaganda merkezleri olarak çalışmaya devam etmediler. Şimdiki durum, (Şekil 8c) de gösterilmiştir. Şebekenin bazı kolları birbiriyle ilişkili değildir. Aslında, şeyh soyları arasında uzlaşmaz ilişkiler de olabilmektedir. Bazı soylar çok dolaylı ilişkilerini, çocuklarını aynı okullara göndererek ve evlilik ilişkileriyle canlandırmak isterler. Ek'te önemli şeyh ailelerinin soy ağaçları bu bağları gösteriyor. Parçalara ayrılmış olmak, birliğin yetersizliği, Nakşiliğin Kürdistan'da Sanusiliğin Kirine Bedevileri arasında kazandığı yaygınlığa hiç bir zaman ulaşmamış olmasının nedenlerinden biridir : Aşamalı yapıya sahip aşiret toplumlarında merkezi yapıyla birleşmek. Fakat Nakşilerin, Kadiriler'e göre gelişmenin içsel kapasitesine sahip oldukları gerçeği, sabit kalır ve geçici de olsa, bir birliğe yolaçar. Dahası, yerel ya da bölgesel düzeyde Nakşi şeyhlerinin bazıları, tarikatın bir bütün olarak Kürdistan'da başaramadığını başardılar : Onlar, aşiretliğin daha az bölünmüş bağlılıklarını sağladılar. (Bak : **Şêx Seid İsyanı**, Bölüm V)

Yani, Nakşilerin örgütsel yapıları hızlı yayılmalarını kolaylaştırdı, bazen Kadirilerin yok olması pahasına; fakat bu durum, sorunu gerçekten açıklar mı? Sanmıyorum. Aslında, bu örgütsel yapı, bu tarikata özgü değildir. Şeyh soyundan gelmediği halde şeyhlik ünvanı alanlar Kadirilerde de vardı. Ancak, Kadiriler, özel durumlarda, tercih ederlerdi bunu. Nakşiler diğerk tarikatlar gibi Kürdistan'da önceden bazı şeyhler tarafından temsil edildi. (49) Fakat bu yapı, tarikatların bütün Kürdistan'da bir ağ halinde yayılmasını sağlayamadı. Sonuç, kaçınılmaz olarak, toplumsal yapıda bazı şeylerin değişmiş olması gerektiğini gösteriyor. Aniden tarika-

tın yayılmasını kolaylaştıran bir değişiklik olmalı bu.

ŞEKİL - 8 : Kürdistan'da Kadiri ve Nakşibendi tarikatlarının yapısı ve gelişme aşamaları

2) 19. Yüzyılın Başında Kürdistan'da Sosyo-Politik Değişimler

Bu değişikliklerin neler olabileceğini bulmak zor değil : 19. yy'ın ilk yarısı Kürdistan'da büyük bir karışıklık ve önemli politik değişiklik dönemidir. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki parçada. **Rich**, değişik yerlerde alıntılar yaptığım bu değişikliklerden birini açıklamıştı zaten. (Diğerlerini de beraberinde taşıyan). Avrupa emperyalizminin giriş yıllarında 1808'den 1821'e kadar, Rich, İngiliz Doğu Hint Şirketi'nin Bağdat'taki temsilcisiydi. ⁽⁵⁰⁾ Elbetteki, bu döneme ait Kürdistan'la ilgili en iyi kaynak değildir. Sonradan, bir sürü Avrupalı kâşiflerce izlenmiştir. Kürdistan'la ilgilenenlerin çoğu, misyonerlik ya da bilimsel ilgilerinin yanında, görevlisi oldukları ülkelerinin ticari ve politik çıkarlarını da gözetiyorlardı. Özellikle Hristiyan misyonerler derin incelemeler (ipuçları) bıraktılar. Onlar diğerlerinden daha uzun kalmışlardı ve hareketleri kilise ve okul binaları (kale-benzeri) içinde daha açık olan, Osmanlı idaresi üzerinde büyük etkisi olan ve farkedilen Avrupalı güçlerin (özellikle Britanya, Fransa, Rusya) söylentileri ve korkularıyla, kendilerini Müslümanlar'a karşı yerel Hristiyan gruplarla birleştirdiler ⁽⁵¹⁾ (açık bir çıkar birliği içinde). Ve bu da kaçınılmaz olarak Kürtler'le diğer Hristiyan grupları arasında tansiyonun yükselmesine yolaçtı. Bu koşullarda, açıktır ki dini liderler, anti-Hristiyan ve anti-yabancı duygular yaratarak kolayca başan sağlayabilirlerdi. Olan kesinlikle buydu.

Bu gelişmeler, bir başkasıyla çok yakından ilişkiliydi : Yarı-bağımsız Kürt Emirliklerinin yıkılışı. (Alman subaylarının Osmanlı ordusuna yardımlarıyla). ⁽⁵²⁾ Kürdistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'na katılışından bu yana (16. yy. ın başları) Osmanlılar, Kürdistan'ın geniş toprakları üzerinde yerel hanedanlıklar aracılığıyla, dolaylı bir yönetim kurmuştu. (Bak. Bölüm III.) 17. ve 18. yy. da merkezi kontrol artmak yerine azaldı. Fakat 19. yy. ın başlarında Sultan II. Mahmud'dan başlayarak (1808-1830) bir dizi askeri ve idari reformlar getirildi. Merkezi ve direkt bir yönetim amaçlayan merkezden atanan valiler, beyliklerin gücünü tek tek yıktılar. Bu beyliklerin yıkılmasıyla, (göreceli olarak, otoriter fakat genellikle adil bir yönetimi uyguladıkları geniş alanları ele geçirmişlerdi.) düzen ve güvenlik de yok olmuştu. Emirlikler, pek çok çatışan, -Otorite boşluklarını doldurmaya eşit ölçüde aday olan- küçük reislerin yönettiği aşiretlere bölünmüşlerdi. Mirlerden kalan boşluklar. Mirlerin sert fakat güvenilir yönetimi, kanunsuzluk ve emniyetsizliğe meydan vermişti. Bütün ülke, kandavaları ve aşiret kavgalarıyla kaynamaya başladı. Osmanlı idaresi,

dengeyi sağlayabilecek yeterlilikten henüz uzaktı : Reisler Osmanlı varlığına içeriyor, sıradan aşiretliler açısından da çok güvenebilmek için fazla yabancı bir durumdu. Osmanlı yöneticilerinin tek yapabilecekleri ise idam etmek, hapse atmak ve sürmek gibi daha da azdırıcı şeylerdi. Ancak, pasifikasyon onarıcı barışla aynı şey değildir. Bu kriz dönemlerinde barış ve güvenlik bulmak için halkın ortak cevabının (**yeniden**) dine yönelmek olması anlaşılabilir bir şeydir. Daha önce de defalarca belirtildiği gibi şeyhler, yalnızca yerli, idari olmayan, genellikle aşiret örgütlenmesinin dışında olan otoritelerdir. Bu nedenle, arabuluculuk yapmaya uygundur. Böylesi bir aşiretsel çatışma döneminde şeyhlere şiddetli bir ihtiyaç vardır. Özellikle, kaosu önleyebilecekleri. Bu sorunları konularını güçlendirmek için kullanmayı isteyip, çıkarları peşinde koşanlar dışında. Bu politik keşmekeş bir şeyh etrafında "Tatu ve Suto'nun hikayesi" adlı ilginç bir gerçek hikâyeye anlatılır. Hikâye Nikitin'e sözü edilen şeyhin (Nehrilerden Muhammed Sidiq) katibi tarafından anlatılmış ve **Nikitin**'in eseriyle ve **Soane**'de tercümesi verilmiştir (1923). Fakat elbetteki, nerde ve ne zaman ihtiyaç duyulsa ulaşılabilir değildir. Tanrı tarafından gönderilmiş gibiydiler. Fakat Tanrının ajanlarıyla. Bu durum Tanrının ajanı Mewlana Xalid'di. Beklenen zamanda gelen. Hindistan'dan Irak'a 1808'de gelip geçerken Damaskus'ta 1826'ta öldü. O, propagandaya başladığında, zaten Mir'lerin gücü sarsılmıştı. Fakat birkaç Emirlik, saltanatın son dönemini yaşıyorlardı : **Botan**, **Hekari**, **Baban** ve **Soran**. Bu dönemde, şeyhlere olan ihtiyaç bastırılabilir gibi görünüyordu. Mir'lerin yönettikleri yerde, kaman ve düzen (Osmanlı'nın değil Mirlerin kanun ve düzenleri) genellikle sağlanmıştı, bazı yazılanların açıkladığı gibi. ⁽⁵³⁾ Ve aslında, şeyhlerin ilk kuşağı Mewlana Xalid'in kendisi tarafından dışarıya gönderildi.

Orta Kürdistan, misyonerler tarafından "tartışmaya açıldı". 1835'ten sonra, Reşid Mehmed Paşa -Osmanlı ordularının büyük kısmının başında bulunan- Mehmet Paşayı, Revandiz'li "Miri Kor" u yenmesinden sonra, hırslı sert fakat başarılı Muhammed Paşa (İnce Bayraktar) vali olarak atandı, (Orta ve Güney Kürdistan'ın çoğunu kaplayan) Musul şehrine. Bundan sonra Kürdistan'daki Müslüman, Hıristiyan çatışması hızla şiddetlendi. 1843'te, Botan Emirliğine bağlı Kürtler, aşiretli Nesturi Hıristiyanların yerleşik olduğu Tiyari bölgesini istila ettiler. 10.000 kadar insanı öldürdüler, pek çok kadın ve çocuğu köle olarak aldılar. ⁽⁵⁴⁾ **Layard**'ın da kabul ettiği gibi, bu katliamı, Amerikan misyonerlerce okul ve pansiyon inşa edilmesi kışkırtmıştı. ⁽⁵⁵⁾ Fakat Layard, özellikle anti-Hıristiyan duy-

guları dolayısıyla Kürtler'in ve Botan Miri Bedr Xan Beg'in konağında yaşayan fanatik **Şêx Taha**'yı suçlamıştı. ⁽⁵⁶⁾

Aynı dönemde, yarı-bağımsız Kürt beyliklerinin zaptı ve düşürülüşü barış içinde sürdürülüyordu. 1834'te Rawandız Mir'i hapse atıldı. İşgal etmiş olduğu Behdînan ondan sonra tekrar özeklik kazanamadı, direkt olarak Musul Valisi tarafından yönetildi. (Aşîret kavgasını engellemeyip, keyfi bir böl-yönet politikasıyla kıskırttı.) Alman, **Von Moltke**, 1839'da, Osmanlı askeri operasyonlarına birkaç küçük beyliği düşüren katıldı. 1845'te Osmanlılar, İngilizler tarafından Bedirhan beyin adamlarının Nesturi mezalimi öfkesini taşıyarak bu güçlü yöneticiyi ve müttefiki Hekarî Beyi Nûrullah Beyi düşürmek için sıkıştırdılar. Sonunda, 1847'de son Baban lideri Ehmed Paşa, Bağdat Valisince askeri bir bozguna uğratıldı. Oysa, önceleri bildiğimiz şeyhlerin hiçbiri **öncelikli** bir **politik** lider konumunda değillerdi.

Bu dönemde, **nerdeyse bütün önemli politik liderler** Kürdistan'da ya şeyhlerdi ya da en azından şeyh allelerinden. Kürdistan'ın en önemli şeyh ailelerine bir göz attığımızda, politik geleneklerinin, Emir'liklerin yıkılışından hemen sonra başladığını görürüz. (Detay için Ek'e bakınız.)

1) **Sadatê Nehri** : Belli bir süre, Şemdînan Mir'i ve şeyhleri ikili bir yönetim uyguladılar. (Hekarî'nin güneyinde) ⁽⁵⁷⁾ I. Şêx Seyyid Taha, Kürtlerin dinsel duygularını kullanarak ve Hıristiyanlar'a karşı kıskırtarak Botan'da ciddi bir etkinlik elde etmişti. Bedr Xan Beg, yakalandıktan sonra, Nehri'ye kaçmıştı. Şemdînan Mir'inin barınağına, Mûsa Bey'in, 1849'da **Layard**, Nehri'yi ziyaret ettiğinde, Mûsa Bey büyük olasılıkla, Türk egemenliğine resmi olarak girmeyen son Mir'di. Ancak, konumu kötüydü, etkinliğini Seyyid Taha'ya kaptırmıştı. (Layard : 1853, I, 376). Taha'nın oğlu **Ubeydullah** zamanında, bütün dünyevi işlerin insiyatîfi şeyhin eline geçmişti. ⁽⁵⁸⁾ Geniş alanı yöneten son kırk yılda, Şemdînan'ın güneyinde yeni bir güç yükselmeye başladı.

Zîbarî aşîretinin yeni şefi Memed Axa zamanında resmi olarak bu aşîret Behdînan Emirliği'ne bağlıydı. Fakat babasının yerine geçtiğinde, Musul Valisi ona bir cüppe göndermişti. (Ve böylece resmen O'nu vassalı yapmıştı. Bu benim tesadüfen farkettiğim, bir aşîret reisinin, Mir'in değil muhatap edildiği dolaylı yönetim ilişkilerinin ilk örneğidir.) Bu şef, çabu-

cak, çevre aşiretlere de gücünü uygulamaya başladı. ⁽⁵⁹⁾ Hatta, Şemdinan'da bile. Diğer aşiretlerin şefleri, onun aracılığıyla, Musul'a haraç veriyorlardı. Memed Axa'nın yükselişi, Seyyid Taha'nın halifesi Abdurrehman Barzani'yi (Tacedin) Zibarî topraklarındaki Barzan köyüne göndermesine karşılık gerçekleşmiş olması mümkündür. O zamandan beri, Barzan şeyhleriyle, Zibarî ağaları düşmandırlar.

2) **Barzan**, Zibarî topraklarının güney kıyısındadır. Diğer küçük aşiretlerin topraklarını sınır ederek bir şeyhin yerleşmesi için ideal bir yer; arabuluculuklarını yapabileceği çatışan grupların arasında bir yerde. Kısa sürede Zibarî ağaları, Barzani şeyhlerini, en tehlikeli rakipleri olarak gördüler ve Barzan tarihi, bu ağa ve şeyhlerin savaşlarıyla doludur.

Ancak, 1910'a kadar, Barzan şeyhi Abdusselam II. nin baş rakiplerinin Zibarî ağaları değil de başka iki şeyh olması önemlidir : Mihemed Sidiq, Nehri ve Behadin (?) **Bamernî** ⁽⁶⁰⁾. Bu sonuncusunun orijinini bulaamadım. O da Nakşibendi Şeyhi idi ve (İngiliz yöneticinin deyimıyla) "dağlarda büyük dinsel etkisi vardı. O ve oğlu Rauf, bu konumlarını kendi kişisel amaçları için kullanıyorlardı. Hristiyanlar pahasına zenginleştiler." ⁽⁶¹⁾

Behdinan bölgesinde, Emirliklerin yıkılmasından sonra politik çatışmalar üzerine çokça yazmış olan **Badger**, hiçbir şeyhten söz etmemektedir.

3) Yalnız Nakşî tarikatı değil fakat Kadiri Berzenci ailesinin de, en önemli politik gücü, Baban Emirliği'nin yıkılışından sonra elde etmiş olmaları, hipotezi destekleyen önemli bir noktadır.

Edmonds'un bilgilendirdiği gibi (1957:73/4), Mawlana Xalid'in kiskanç rakibi **Şêx Me'rûf** değil oğlu **Kak Ehmed**'di. Büyük saygınlık edinen ve zamanında politik rolü büyüyen ailenin hakimiyeti, Baban yönetiminin yıkılmasından sonra pekişti. Kürdistan'da yaşayıp politik güç edinen taraftarları olan bütün şeyh ailelerinin aşiret yaşantısının hakim olduğu ve kan davası ve kavgaların yoğun olduğu yerlerde oturmaları ve taraftar kazanmaları önemli bir olgudur. Güçlü liderliklere sahip büyük aşiretler arasında (Berzenci'lerin hiç etkisinde kalmamış ve karşı olmuş Caflar) ⁽⁶²⁾ ve bütünyle feodal alanlarda (Diyarbakır ve Erbil ovaları) aşiret çatışmalarının az olduğu yerlerde şeyhlerin büyük etkinlikleri olmadı. Şeyhlerin,

tarafklarını daha çok en fazla sömürölen toplumun en alt tabakaları, özellikle aşiretli olmayan köylöler arasından devşirdikleri şekildeki gözlemle çelişiyor gibi. Barzan şeyhleri Zibari ağalarına karşı, aşiret-dışı, sömürölen köylölerin şampiyonları haline geldiler. **Barth**'ın belirttiği gibi, Hemewend ağaları, miskênlerin, kendilerine karşı örgütlenmek için Kadiri taraftarlarını kullanacaklarından korkmuşlardı. Ben de, en çok kendini adanmış ve aktif dervişlerin topraksız ya da küçük köylölerden çıktıklarını gözledim. Lümpen proletarya ya da küçük zanaatkârlardan.

Bu nedenle, "Feodal" alanlar, geniş sömürölen köylö nüfusuyla şeyhlerin mürid kazanabilecekleri ideal alanlar olarak düşünölebilir. Ancak, bu alt sınıflar şeyhlerin güçlerinin artışında az bir öneme sahipler. (Barzan şeyhlerinin olası ayrıcalıklarıyla birlikte). Gerçekte, bütün şeyhler daha çok aristokratiktir : Onlar şefleriyle -reisleriyle- ilgilenmeyi tercih ederler. Bu reislerin ve sorunlarının yönetilmesi bütün aşiretin yönetiminin en etkili yoludur. Ve böyle yapıyordu. Büyük şeyh, **Ubeydullah Nehrî** örneğin, çok güçlüydü. Çünkü, pek çok reis (ve böylece bütün aşiret) O'na bağlıydı. Aynı şey **Şêx Mehmut Berzencî** için de doğrudur. Şeyhler sık sık, aşiret reislerinin kızlarıyla evlenir; şeyh için bu, yüksek statüsünün tanınması demektir. İki taraf için de garantili bir durum (Ancak, güvenilir değil). Böylece birbirlerine karşı insafsız davranmaz ve 3. tarafa karşı birlikte davranırlardı. Bir kez bir şeyh gücünü oluşturdu mu ve bir müridler ağı geliştü mi din bu ağ aracılığıyla tarikat üyelerince başka amaçlarla da kullanılabilirdi. Sınıfsal davranışlar için bile. Ancak bu, şeyhlerin güçlenmelerinde bir faktör değildir. Dahası, şeyhlerin müridlerine, tarikatı bir sınıf mücadelesi aracına dönüştürmelerini için izin vereceklerine inanmak güç. **Şêx Latif Berzencî**'nin kendisi, Bart'ın devrimci miskênlerinin mürsüdi, bölgenin en büyük toprak sahiplerinden biriydi.

Biraz geç gerçekleşen, üçüncü bir sosyo-ekonomik değişiklik de, Şeyh ailelerinin nüfuzlu konumunu sağlamlaştıran toprak kaydıydı (tapu). Bu Osmanlı İmparatorluğu'nun temel idari reformlarından biriydi, 19. yy. ın ikinci yarısında. (Bölüm III. I.). Bu önlemden kârlı çıkanlar, ağalar, şeyhler ve zengin tüccarlar, yerel yöneticilerdi. Tapu memurlarıyla ilişkiye geçen kişilerdi bunlar ve birçok toprağı adlarına kaydettirmeyi başardılar. Şeyhlerin elde ettikleri bu topraklar, müridlerin toprak bağışlarıyla takviye edildi. Dinsel amaçlarla toprak bağışlamak desteklendi. Eski bir uygulamaydı : (Vakıf) . Hasılatın bir kısmı ya da tümü, caminin ya da türbenin bakımı için verilirdi. Vakıf topraklarıymış gibi davranırlardı. Yani

Berzencî şeyhleri, Silêmanî çevresinin en zengin toprak sahiplerinden olmuşlardı. Zenginlikleri, politik güçlerini artırıyordu.

Bu bölümdeki argüman şöyle özetlenebilir : Mewlana Xalid'in aktiviteleri nedeniyle, Kürdistan'da, 19. yy'ın ilk 30 yılında, şeyhlerin sayısı arttı. Avrupa'nın etkisiyle yaratılan Hıristiyan boyunduruğu -egemenliği-korkusu ve misyonerlik çalışmaları, Kürtler'i özellikle, Hıristiyanlar'a karşı Müslüman birliği propagandası üzerinde durmaya itti. Kürt Emirliklerinin çöküşünü izleyen genel kaos ve güvensizlik ortamı çoğu kıştı dine yöneltti (yani, güvenlik bulmak umuduyla şeyhlere).

Böylece, şeyhlerin halk içindeki nüfuzları artı. Mir'lerin resmi olarak sağladıkları sıkı otorite in yokluğu nedeniyle ciddiyetsizlik ve aşiret çatışmalarında önemli artışlar olmuştu. Rekabet savaşları, reisler arasında. Aşiret yapısından uzak olmak gibi konularıyla şeyhler bu çatışmaları sona erdirebilecek tek otoriteler olarak görünüyordular. Böyle yaparak, çatışan tarafların zararına olarak, kendi nüfuzlarını ve zenginliklerini artırmayı becerdiler.

Yani şeyhler, Kürdistan'ın en nüfuzlu yerli liderleri oldular ve ulusal duyguların açık odakları haline geldiler. Toprak kaydı, pek çok şeyhe maddi gücünü sağlamlaştırmak ve toprak ağası olarak tanınmak fırsatını verdi.

IV-i. Kadiri Tarikatı Ayinleri

Buraya kadar yalnızca, Kürdistan'da aktif olan sofi ve derviş tarikatlarının tarihi üzerinde durdum. Bu ve izleyen bölümlerde, bu tarikatların şimdi nasıl çalıştıklarını anlatacağım

Dervişlerle ilk temasım, önceki bir gezide (1973) bir grup Kadiriyle Mehabad şehrinde oldu (İran Kürdistan'ı). Haftada iki kere, perşembe ve pazartesi gecesi, (gün batımlarına göre sayan Müslümanlara göre, bunlar Cuma -kutsal gün- ve Perşembe geceleridir.) Mehabat'taki Kadiri dervişleri bir araya gelirler, (Hanaqa ya da tekiye) ayini için (meclis). Şehirde iki tekiye var. Biri Şêx Abdülkerim'in (Kripcine'li) müridlerinin, diğeri de, Şêx Baba'nın Xewsabadlı torunlarından birinin (Bak, Ek tab 1, nrs 7 ve 11 ayrı ayrı) ⁽⁶³⁾ Yalnızca özel durumlarda, başka bir kentten gelen şeyhin ziya-

retinde, dervişler birbirlerinin konaklarını ziyaret ederler. İki şeyh ayrı yerlerde yaşadıklarından ayınlar, halifelerince yönetilir. Ben, yalnızca, Kripçine konağının içini ve mecliste olanları aktaracağım. İçi basit bir caminininki gibidir : bir mihrab, fakat minber yoktur. Aynı duvarda, Muhammed'in temsili bir çizili resmi asılı ve diğer iki portre, Şeyh Abdülkerim ve dedesi. Yeşil bir bayrak üstünde Allah Muhammed ve 4 halifenin (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) adları. Ziyaret ettiğim bütün tekiyeler az çok buna benziyorlardı. Bazılarında daha fazla portre ve bayraklar, şeyhlerinin silsileleri duvarda yazılıydı. Teorik olarak bir meclis her yerde kurulabilir, bir özel odada bile. Fakat ziyaret ettiğim bütün Kadiri grupları özel bir konağa sahiptiler. Şeyhin müridleri ve dervişlerinin katkılarıyla bedeli ödenen ayın boyunca, şeyhin portreleri, bayraklar, darbuka ve kesici aletler kullanılır; konağı sıradan bir camiden ayıran Nakşi tekiyesi genellikle daha güneşe bakar. Nakşiler, oldukça seyrek olarak meclislerini camide de yaparlar.

Meclis, akşam duasından sonra başlardı. Dervişler birer birer gelir en alt statüdekiler ilk önce, mesleki ve finansman açısından daha yüksek statüde olanlar diğerlerinden geç gelirler. Girenken herkes selam verir. İçerdekilere, mihraba yönelip onu ve yeşil bayrağı öper. (Öpüp alınlarına götürürlerdi.) Bazıları, Muhammed ve şeyhin portreleri bulunan duvarı da öperlerdi. Sonra diğerleriyle birlikte otururlardı. (Bir genç tarafından hazırlanmış olan) sigara (!) çay içerlerdi. Ve günlük haberlerden konuşurlar. Halife geldiğinde hepsi ayağa kalkar, o oturduktan sonra otururlardı. Bir daire biçiminde oturur, halife mihrabın önünde, iyi giyimliler halifeye en yakın oturanlardır. Halife başlama işaretini verir. Sigaralar söndürülür, bardaklar taşınır. Halife kısa bir duayla açar (Arapça) : Muhammed ve halkı için arkadaşları ve ilk ermişler için. Standart dualardan biri.

Sonra, Kadiri tarikatının bütün silsileleri, Nakşibendi, Suhravardi, Kubravi, Çisti tarikatları gibi ve Ghawth-e A'zam için dua etmeye devam ederdi. Bu dua boyunca, herkes bir ara, sessizce dua okumaya dalar. Bu dualardan sonra, bütün dervişler **zıkre** başlarlardı. (Arapça; zıkr "hatırlama" Tanrının adını çağırarak) şöyle : "yâ hû, yâ hû, yâ mân hû, yâ mân laise allâhû"

"yâ allâh, daim allâh"

"yâ allâh, mevlâm allâh"

Yüksek sesle ve ritimli bir şekilde ibadet ederler. Sesi güçlü ve güzel olan kör bir derviş bu ayini yönetiyordu. Her kısmın nasıl ve kaç kez olacağını göstererek. Bu dervişi daha önce de dilenirken görmüştüm. İran'da O'nun dilenciler arasında çok yaygın olan alçak gönüllülüğe kendini kattığını hiç görmedim; burda tekiyede güçlü sesi kadar ve ilahileri - aksansız Arapçasıyla- okumasıyla inkar edilmez bir saygınlığı vardı. Temiz elbiseli olan tek kişi gibi görünüyordu; diğerleri günlük elbiseleriyle katılmışlardı. Beyaz sarığı onun belirli bir dinsel kariyere ulaştığını göstermektedir. (Bu, mollacılık belirtilerinden biridir.) Uzun bir tespihle, okunması gereken dualar sayılır. (Bazan on farklı zikrin çoğu 7 kez tekrarlanır.)

Sonra, Şêx Ebdulkerim'in silsilesi bazı kör dervişlerce anılır. Bu silsilede düzeni bozan tek şey, Bah-ad Din'in de yer alıyor olmasıdır. (Şêx Ebdulkerim'in Nakşibendi yolunu öğretmek için icazet aldığı söylenen sıradan Kadiri silsilelerinde Baha ad Din'den asla söz edilmez.) Gene bir zikir (zikr denen : Zikrî heqq) : Dervişler şahadet getirirler, (Tanrıya inanç ifadesi "la- illa-ha illa- Mah" (Tanrı'dan başka Tanrı yoktur.) Birkaç yüz kez, vücudun üst kısmını sağa-sola sallayarak tekrarlarlar. (lâ illaha da sola, illâ llâh'da sağa olmak üzere) ⁽⁶⁴⁾ Vücut hareketleri tek başına, bende hipnotik bir etki bıraktı; katılanlar içinse bu etkinin çok daha güçlü olması gerekiyor, hızlı ritmik soluk alış ve baş hareketleriyle birleşerek, "Lâ illâ hâ illâ'llâh" arkasından daha kısa söylenişle "Allah, Allah Allah ..." gelir. Müziğin sesi katılınca -dümbelik- vücut hareketleri çılgınlaşıyordu. Bu ana kadar dervişler başlarındaki sarıkları atmış ve uzun saçlarını bağlamış olurlar. (Kadiri dervişler genellikle saçlarını uzatırlar; normal olarak bağlanmış şekilde sarığın altında saklı durur. Fakat zikir anında sarıklar çıkarılınca, zaten oldukça etkileyici olan eylemlerine daha hiddetli, şiddetli bir görünüm katıyordu.) Bazıları çılgınlaşıp, vahşi çığlıklar atarlardı zikir boyunca. Bir kaç yüz kez "Allah Allah" diye tekrarladıktan sonra, dualar bitmişti. Darbuka çalmaya devam ediyordu ve dervişlerin hareketleri daha da vahşileşiyordu. Aniden biri sıçrayıp bir şiş kaptı (40 cm uzunluğunda, 5 mm genişliğinde tahta saplı, kısa metal zincirlerin bağlı olduğu) ve haykırarak konak etrafında gezdirip herkesin dikkatini çekmeye çalıştı. Trans durumunda görünmesine rağmen halife ve benim bir yabancı ziyaretçi olarak kendini izlediğimden emin olunca, önümde diz çöküp başını arkaya sarkıtıp ağzını açarak şişin sivri ucunu ağzına soktu, alt çenesine bastırarak şiş çenesinin altından çıkardı. Ayağa kalkıp tekiyenin etrafında yürümeye başladı. Beş dakika falan sonra, şişi geri çıkardı ve baş par-

mağıyla yaralı yeri bastırıldı. Bir damla kandan fazlası yoktu. Birkaç dakika sonra birlikte kahve içtik. Aynı anda başkaları da benzer şişler alıp çıplak sırtlarına koyarak bir başkasına sırtlarını kılıcın keskin ucuyla vurdurdular, büyük yaralar açarak. Bir başkası da, bir avuç dolusu iğneyi bir bardak suyla yuttu. Bütün bunlar, kendi içinde harikulade şeyler olmasına rağmen daha çok gösterişsizdi ve hilesizdi. Sonra, başka tekyelerde daha ilginç şeyler gördüm : bardak çiğneyip yutuldu, zehirli ilaçlar yutuldu. Elektrik kablolarına dokunuldu. Ya da keskin kılıç üzerine yatan -çıplak sırtla- birinin üzerine bir başkası daha çıkar, ağırlıklar altında yavaşça çekilirdi kılıç. Kılıcın açtığı yarayı halife düzeltip tükrüğünü sürerdi. Abd al - Qadir; bu tükrük tedavisini ilk başlatandı söylendiğine göre. O'nun kerameti metodun devam ettirilmesini sağladı ve diğer halifeler, bu kerametten dolayı metodu başarıyla uygulayabilmekteler. Kadiri silislesinde kuşaktan kuşağa geçer bu keramet.

Bütün dervişler kendilerini yaralamazlar, bazıları yalnızca diğerlerinin önünde dans ederler ve bazıları ritmik hareketler yapar yalnızca. Müzik durduğunda hepsi oturur, sarıklarını giyerlerdi. Çay gelir ve atmosfer yumuşardı. Bir süre sonra, bir derviş dümbeleği alır bir ilâhi söylemeye başlardı. Bazı dervişler tekrar trans durumuna geçme belirtileri gösterince halife kısa bir duayla ayine son verdi.

Katıldığım Kadiri meclisleri (İran'da Sine, Mehabad ve Bane, Suriye'de Amûde'de) hepsi aynı şekilde yapılırdı. Zıkr boyunca ışıklar ya azaltılır ya da bütünüyle söndürülürdü. Transa geçişi büyük olasılıkla kolaylaştıran, transın çok samimi görünmesine rağmen, (bazı durumlarda içten değildi ve insanların acı çektikleri gözle görülebiliyordu.) dervişler çoğu zaman dikkatleri üzerlerine çekmek için olabildiğince çaba harcıyorlardı. Başlamadan önce çığlıklar atarak özellikle benim, bir yabancıнын ayrıntıları görmesine dikkat ediyorlardı. Ancak, en önemli seyirci halifeydi. (Abd al-Qadir'i temsil eden şeyh, Muhammed'i temsil eden Abd al Qadir, Tanrıyı temsil eden Muhammed.) Öte yandan, halife de dervişlerin trans halindeyken kendilerine ciddi zararlar vermeyeceğinden emindir. Böyle olduğunda durmalarını söyleyip, yaralarına dokunur, tükrük sürerdi. Ciddi bir şekilde yara almış dervişe rastlamadım : hassas organlar korunurdu. Şaşırtıcı olan, kimsenin tehlikeli enfeksiyonlar kapmamasıydı. Kullanılan araçlar hiç temiz değildi. Dervişler, Abd al Qadir'in kerametinin şeyhlerden halifelere geçmiş olan- onları tehlikeli sonuçlardan koruduğuna inanıyorlardı. Şeyhten ya da halifeden izinli olanlar bu tehlikeli

işleri yapabiliyorlardı. Diğer türlü, bunları yapan herhangi birinin mutlaka öleceğini söylüyorlardı.

Kadiri derviş'inin neden bu kendini adayan -feda eden- uygulamalara yöneldiğine ilişkin konuya değişik düzeylerde yaklaşılabilir. Geleneğin tarihsel kökenleri karanlıkta kalmıştır. Hindistan'dan ya da Orta-Asya'dan ya da gelmiş -bazılarının sanıldığı gibi- olabilir. Ancak herhangi bir ciddi ipucu yoktur. Dervişler, kendilerini ne bir öz işkence yoluyla yaralıyorlar, ne de çılgınca teşvik etmek için.

Bu eğilimlerin var olduğu Orta Asya ve Hindistan pratiklerinden Kürdistan'dakini ayırmak gerekiyor. (Tabii bu, uygulamanın oralardan alınmadığının kanıtı olmuyor.) Bu uygulamanın rasyonalitesi Kadiriler arasında var : Bir şeyh, kendini yaralamanın "çok yüksek hal olduğunu ve yalnızca belli insanların girebileceğini" söylüyordu. Ve kendisinin asla böyle bir "hale" giremediğini ekledi. Özel bir yapının belirtisidir. Açıktır ki, şeyh başka özelliklere sahipti. Herhangi bir şekilde, şeyh açıkça bunun isteksizce -irade dışı- yapıldığını, dinsel zorlamaların dervişlere bunu yaptırdığını söylemek istiyordu. Konuştuğum Kadirilerin çoğu, bu uygulamalara verilen önemle ilgili iki neden üzerinde birleşiyorlardı. Bir yandan, inananlara ve dışardakilere, İslamın en doğru din ve Kadiriliğin de olağanüstü güçler bağışlanmış yol olduğunu gösteriyordu. (Abd al-Qadir'e, bu yaraları iyileştirmek için yetenek bağışlamıştı.) Aslında birkaç ayından sonra, Tanrı'nın inananlarını nasıl koruduğunu gördükten sonra, İslam'a dönmem önerilmişti.

Bir kez, sünnet olmaktan kaçmakla sıkıntıya girmiştım. Halife, ayini gördükten sonra Müslüman olmaktan başka seçeneğimin kalmadığına inanıyordu. Reddettiğimde bana, dinsel kerametın elinde olduğunu ispat etmek için, kılıç eylemlerinin birini yapmama yardım edeceğini söyledi. Bu bir yabancıya yapılan şaka değildi : meclisi görmeye gelen gençlere de benzer bir baskı uygulanıyordu.

Diğer yandan, bu tür uygulamaları yapmaya istekli dervişler, hem tarikata ve Tanrıya bağlılıklarını hem de ilahî bir yeteneğe sahip olduklarını ispat etmiş olurlar. (Tanrıya güven : Tevekkül, mistik inanışta bir aşamayı anlatıyor.)

Bu nokta bizi, "neden?" sorusunun cevaplanabileceği bir başka dü-

zeye getiriyor. Herkes transa geçmiyor ve transa geçen herkes şış ve kılıç kullanmıyor. Bunları yapanların daima en yoksullar olması değişmez bir durumdur. En alt statüde olanlar : İşsizler, küçük zanaatkârlar ve küçük tüccarlar, bu konumda olurlar. Öbür dünyada ayrıcalıklı olması düşünce-siyle.

İyi tanıdığım dervişlerden biri, gazete satıcısıydı -gazetenin çok az okunduğu bir yerde kazançsız bir iş-. Pek gösterişli değildi. Gittiği yerlerde alaya alınır. Bir keresinde bir grup gençle konuşurken yanımıza gelip selam verdi. Yanındakilerden biri, selam yerine hakarete varan bir tarzda alayla karşılık verdi. Açıkça onu inciten bir şekilde. Ben selamını aldım ve ayak üstü biraz sohbet ettim. Sonra beni konağa davet ederek, "Eğer gelirsen sana önemli şeyler göstereceğim. Onlar (yanındakileri göstererek) bu konulardan anlamazlar" dedi.

Derviş bu tür şeyleri, sonuçta Tanrı için yaptığına inanıyordu. Fakat diğer dervişlerin, özellikle halifenin de bunu görmesini istiyordu. Birinin kendini olağanüstü görmesinin, eğer bu düşünce başkalarıyla da paylaşılmıyorsa ne yararı var? (Bu nedenle, bir yabancıнын (benim) meclise katılması sorun yaratmadı.)

İki kez, halifenin gelemediği meclislere katıldım. Dervişler zıkrı gerçekleştirdiler, dualar, ilahiler okundu, fakta şış ve kılıç bir köşede kaldı (65) ve hatta, kendinden geçme belirtileri de çok hafifti. Diğer yandan, bir gün iki şey, Xewsabad tekiyesine geldiğinde, gördüğüm zıkr en çılgıncasıydı. Çoğu etkili gösterilerde bulundu. -Tam olarak transa geçmemiş, aldığı kılıç yarasıyla bitkin bir hale gelmiş olan bir yaşlı da dahil- Şeyhler ve halifeler bu dünyadaki yoksulluğun tazmini üzerinde yoğun bir şekilde dururlar, müridlerine dinsel inanç aktarırken -eğitirken-.

Ziyaretlerim daha çok ayından sonra şeyh ya da halife, ben ve dervişler arasında süren uzun tartışmalar içindi. Sık sık bana, (dervişlerin de onayladığı) bilgi, zenginlik ve bilim (ilim) in bu dünyalık olduğunu fakat bunların fani olduklarını anlatıyorlardı. Gerçek olanın ilahi zenginlikler ve yürekteki ırfan -yalnızca konakta bulunabilecek olan-. Tarikatlar sıkıntılardan, güçlüklerden çıkış yolu sağlayıp, uysallığı teşvik ederken, genel olarak karşı-devrimci bir fonksiyonu yerine getirirler. Belki de mutlaka böyle olmaması gerekebilir : birçok kitlesel hareketler, - haklarında bilgilerimizin kat olduğu- (Bak. IV. bölüm. O) bunların çoğu, eğer kelimenin

anlamını genişletirsek olsa olsa "devrimci" diye adlandırılabilir. Bunların hepsi de şeyhe mutlak bir itaatle karakterize olur. Uğrunamutlulukla birbirlerini öldürdükleri. Şişi vücutlarına saplayan dervişler Tanrıyla bütünlüklerine inanmaktalar.

Trans durumu için son birkaç not; bu duruma geçmek herkes için kolay değildir. Pekçoğu bunu nasıl yapacağını öğrenmek zorundadır. Bazıları çekingendir ya da korkarlar ve asla ulaşamazlar o noktaya. Belki de, "sıradan" "basit" insanların "eğitilmişlere" oranla göreceli olarak daha kolay yapabildikleri şeklindeki yaygın inanç doğrudur. İzlenimlerim, belli oranda bunu destekliyor. Neden, kılıç ve şişi her zaman "en basit" insanların yaptığına ilişkin başka nedenler de olabilir. Deneyim işi kolaylaştırıyor. O kadar ki, eğitilmiş dervişler istedikleri zaman trans durumuna geçebilmekteler ve sık sık bunu irade dışı olarak yaparlar : Trans, bir ilahi ya da çalınan dümbelek le "hileli" yapılabilir, birkaç kez şahit olduğum gibi şiş ve kılıç, sanki "otomatikman" hareket ediyor gibi görünüyordu. Bazen, dervişlerin beklenmedik bir şekilde transa girip, vücutlarını kesip, doğrar gibi hareketler yaptıklarını gördüm.

Bir N'ematullah dervişi bana, bu vücudu irade dışı incitmekle ilgili biraz şaşkıncu bir öykü anlattı. Ne'matullahi bir Şii aristokratik derviş düzenidir. Sine'de bir tekiyeleri de var; kadı dervişlerinden birinin bu Ne'matullahi dervişle iyi ilişkileri vardı. O ve müridleri bazen tarikatın Tahran'daki merkezini ziyaret ederlerdi; Sofi kasidelerini dinlemeye istekli dinleyiciler buldukları zaman. Bu Kadiri dervişlerinden biri Ne'matullahi'ye girip, Sine'deki haftalık meclislerine katılmıştı. Önce, dualar şiirler okunurken, aniden transa girdi; keskin birşey bulmak için etrafa bakındı. Fakat Ne'matullahlar, kendini sakatlamasına karşı olduklarından bulaamadı. Bunun üzerine sıçrayıp, kafasını duvara vurmaya başladı. Korkan Ne'matullahi dervişleri onu durdurabilmek için çok yalvarmışlardı. Sanki kafatası yarılmışçasına bağırıyordu. Ancak, durulduğunda yarasızdı; çıkan ses de duvarda açılan çatlağın sesiydi.

Amûdê'de (Surtiye'de) benzer zikrler gördüm. Fakat gördüklerimin, "normal" sara nöbetleri olup olmadığından emin değilim. Genç bir adam ansızın yerlerde yuvarlanıp kafasını duvara vurmaya başladı. Gücü olağanüstüydü, üç adam beyninin zedelenmemesi için güçlkle tuttuk. Gönüllülükle ilgili hiçbir şey artık yoktu, bütünüyle zorlamaydı.

Bazı dervişler, gerçekten saralıydılar. Anlık vücut kontrollerini yitmişler bazı biyolojik bozukluklardan ileri geliyordu. Bazıları transa girmenin yollarını öğrenmişlerdi ve saralılarınkı kadar şiddetliydi gösterileri. Belki de bu dış benzerlik nedeniyleydi ki, saralılar derviş ve din adamlarınca saygı görüyorlardı.

Şiirler ve şarkılar genellikle birkaç çeşitti. Bazı Şiirler, "yüksek" sofi geleneğindendi. (Örneğin; Rumi'nin Divan'ı, Şems-ı Tebrizi) ya da tarikat şeyhlerinin bu geleneği taklid eden şiirleri. Diğerleri, İslam tarihinin önemli olaylarını ya da büyük şeyhlerin mucizevi işlerini anlatıyorlardı. Şöyle bir Kadiri şarkısı kaydettim. (Çok yaşlı bir Kadiri Dervışı tarafından söylenen) I. Dünya Savaşından kalma ve Hıristiyanlara karşı Müslümanların savaşını öven. ⁽⁶⁶⁾

IV-j. Nakşibendi İbadeti

Nakşibendi meclisleri, Kadirilerinkinden oldukça farklıdır. Onlarda 1 ya da 2 haftada bir yapılır. Akşam ve yatsı namazları arasında. Durû'de izlediğim (Nakşibendilerin **Hatma** dedikleri) ibaretlerini anlatacağım. Şeyh Osman Durû köyünde, tekiyenin yanında bir cami de vardır. Halk akşam namazı için camiye gider. Namaz geçici ya da sürekli olan mollalarca, şeyhle birlikte kıldırılır. Namazdan sonra, daire biçiminde sıralanıp ışık söndürülür, **Hatma** başlar. Şeyhin kendisi her zaman yoktur (genellikle yoktur). Olduğun da da ibadette özel bir rol oynamaz. Şeyh olduğunda, katılanların duygulanımları daha güçlü olmaktadır. Mollalardan biri ya da birkaçı, biraz keyfi olarak seçilen duaları okutur. Bir aradan sonra, dualar içten okunur. Belli ayet ve sureler. Yöneten mollalar hangilerinin okunacağını önceden belirlerler. Bundan sonra, bir meditasyon devresi başlar : "Ölümün tasavvuru", sessizlik içinde ölümlerini hâyâl ederler. Ölümden sonra nelerin olacağını daha çok. Mezarda yatış ve iki meleğin sorgulamaları. Bu tasavvur 5-10 dakika sürer, sessizlik yüksek sesli hıçkırık belirtileriyle bozulur. (Normal ağlamadan farklı sanıyorum.) Bu ki-min daha iyi hâyâl edebildiği ve yanlışların farkedilmesinin nasıl acılı olduğunu ve aynı zamanda, insanların doğru yola gelmelerine yardımcı olacak bir atmosfer yaratırlar.

Aynı yöneten molların "**rabite şêx**" i yönettiği bölüm en önemli bölümdür, ki bu aşamada müridler (rabita : Ar : bağ, bağlantı) şeyhle din-

sel-ilahi bir bağ kurmaya çalışırlar. Katılımcılar kapalı gözlerle, şeyhi hayallerinde canlandırmaya çalışırlar, canlandırma işlemi yeterince yapıldığında, şeyhin onları Muhammed'in önünde yönlendirdiğini bu nedenle Muhammed'in de onları yönetmiş olduğu bu meditasyon 10-15 dakika sürer ve genellikle tam bir sessizlik içinde gerçekleşir, birkaç surenin daha okunmasıyla meclisin Nakşibendi bölümüne son verilir. Çünkü, Şêx Osman aynı zamanda Kadiri icazetine de sahiptir ve kısa bir Kadiri zikri törene eklenir. (Bildiğim kadarıyla Şêx Osman, bir ayın töreninde iki zikri birleştiren tek şeyhtir. Diğer Nakşibendi şeyhleri Kadiri icazetine sahip olduklarını iddia ederler, fakat zikri gerçekleştirmezler.) Yaklaşık 100 kez ritmik bir şekilde şahadet getirilir. ("la illaha illa'llah") ve ardından uzatarak "allah..." diye feryat ederler yaklaşık 200 kez tekrarlayarak, sonra da kısa kısa "allah, allah" özel bir kendinden geçme hali gözlenmez. Kılıç ve hançeri, kaba ve kınabilir bir davranış olduğunu söylerler ve burda yapılmasının yeri olmadığını... Hatma tamamlandığında akşam namazı vaktidir ve köyden birçok kişi gelir ve yatsı namazı kılınır.

Duri dolaylarında, Kadiri zikriyle bütünleşmenin yanında, diğer yerlerdekinden farklı olan birşey var : Burada Hatma, sabah ve akşam namazlarından sonra, her gün iki kez yapılır. Oysa çoğu yerlerde haftada bir ya da iki kez yapılır.

Başka bir yerde katıldığım Hatma ⁽⁶⁷⁾ yalnızca, Suriye'de Şêx Elwan'ın köyü Helwa'daydı. (Brahim Heqqi'nin oğlu, bak Ek'te, tablo IV, no. 23) Bu şeyh, ayini, Xadim'in yardımıyla kendisi yönetir. (Xadim; bir çeşit kayyum, tekiyenin bakımından sorumlu.) Peygamber için kılınan namazdan sonra, herkes içinden bazı süre ve âyetler okurdu. Örneğin şeyh, "Ihlâss aş-şerife" (al-ihlass suresi 112) dediğinde, müridler, bu süreyi 33 kez okudular, sayıları tespihleriyle sayarak. Burada, Hatma, gün batımından bir hayli sonra başladığında yatsı namazı hemen adından geldi. Şeyh, katılanlara namaz kıldırdı. Sonra, herkes bir halka oluşturarak oturdu. Şeyhse vâlze başlardı. (İnsanların dinsel inanışlarını zayıflatan televizyon ve radyo gibi şeytan icadı şeyleri lanetleyerek). Vâlzen sonra, meditasyon başladı. Önce, ölüm ülkesine meditasyon. Xadim, herkese gözlerini kapatmalarını söyler ve şeyhle bağlantıya geçmek için gözler uzun bir süre kapalı kaldığı halde, Şêx Osman'la şiddetli yoğun bir bağlantıya geçilmektedir. Müridlerden birkaçı, çeşitli vücut hareketleriyle transa geçmeyi denediler. Sona doğru, şeyhin yardımcısı, müridlerden ikisine kalkmalarını söyledi ve üçü tekiye etrafında monoton bir sesle ilahiler söyleyip do-

landılar. (Arapça olduğundan anlamadığım). Şeyh de, halkadakileri tek tek dolaşıp herkesin kulağına "Allahu ekber" diye fısıldadı ("Allah en büyüktür") ve herbiri hareketlerini durdurup transtan çıkıp gözlerini açtılar. Hatma bitti. Müritler, şeyhin elini öperek birkaç özel soru sordular ya da hemen gittiler.

Nakşibendi Ayininde Meditasyon

Nakşibendi Hatmasının bazı görüngüleri bana Tibet Budistlerinin pratiklerini hatırlattı. Başlangıçta değindiğim gibi (bu tür pratikler, bütün Budist geleneklerinde yer almadığı için, "Orta Asya" adlandırması -benzetmesi- "Budist" benzetmesinden daha uygun olabilir.) Ancak, Nakşibendi ibadet pratiklerini yakından gözlemledikçe, tanıdıkça, daha farklı bir içerik katıldığını -burada- farkettim.

1) Kur'an daki duaların defalarca sessiz okunması **Mantras** okunuşunu hatırlatıyor. (bazı "Tibet" Budist geleneklerinde (okullarında) öğrencilere özel bir mantra verilir, bir başkasınca bilinmediği düşünülduğünden sessiz okunması gerekir.) **R.A. Nicholson**'a göre (1063:17). "Sofiler, tespih kullanılmasını Budistlerden öğrendiler."

2) Tibet Budistlerinde de, ölümle ilgili meditasyon uygulamaları vardır. Onlarda, dünyalı olan ne varsa, herşeyin kaçınılmaz olarak, kendiliğinden yok olacağı inancındadırlar. Ancak, Kürtler yalnızca, ölümden sonraki olacaklarla ilgili meditasyon uygulamaları yaparlar.

Sradan bir sofi bana şöyle anlattı : Ölümünden sonra, bedenimin nasıl yıkandığını ve kefen içinde mezara konuşumu hayal ederim. Bütün akrabalar mezarımı terkettikten sonra, bir melek başucuma gelip bana sorar : "Tanrın Kimdir?" ve ben doğru bildiğim cevabı veririm. "Senin Tanrın benim de Tanrımdır." Ve O "Dinin hangisidir?" der, ben "İslam" derim. O, "Peygamberin kimdir?" der, ben "Senin de benimki de Hz. Muhammed". "Ne ye inanırsın?", "Kutsal Kur'ana". Bu cevaplardan sonra, yaşantımın muhasebesi yapılır. İyiliklerimi ve kötülüklerimi yazan iki melek, bunların birbirleriyle karşılaştırmasını yapar. Eğer kötülüklerim, iyiliklerimden fazlaysa, yeniden dirilinceye kadar mezarımda yanacağım. ⁽⁶⁸⁾ Ve Cehennem'e mi, Cennet'e mi gideceğimin kararı verilecek. Bütün bunları hayalimde yaşarım ve günlük yaşantıma yansır.

Nakşibendi müridleri içinde, meditasyonun nasıl olacağı konusunda tam değil de yetersiz bir anlaşma vardır. Birkaçı, bana şeyhlerinin, meditasyonun nasıl olacağı konusunda hiç bir açıklamada bulunmadıklarını, birşey öğretmediklerini söylediler. Şeyhlerin kendi yorumları olduğuna dair bir izlenim de edinmedim. Bu belki de, geçmişte yarı-egitilmiş halifeleri pek çok olan, fakat eğitimlileri bir ya da iki tane olan şeyhler arasındaki büyük misyonerlik çabaları sonucudur. Bu durum, ortodoksluğuyla ünlü bir tarikatdaki diğer çelişkilerden biri olarak kabul edilebilir. Bazı, göreceli olarak eğitilmiş müridlerden biri bana, yalnızca dört soruyla ilgili -meleğin- meditasyona geçtiklerini söyledi. (Her Müslümana bu soruların cevabı öğretilmiştir.) Ve -cevapların- derin, batını anlamları üzerine Türkiye'de bir şeyh (Şêx Seyfîdîn Aydın, Sürt) yukarıda anlatılanlardan hiç birinin meditasyon için doğru yol olmadığını söyledi. -Ölüm üzerine-. O şu biçimi öğütüyor : "Ben, mezarda yardımsız, yalnız uzanmış haldeyken yalnızca Tanrıyla ilişkiye geçebilirim, bütün insan kökenliler uzakta kalırlar." Kendisine bu meditasyonun İslam kökenli olmayabileceğini söylediğimde, Peygamberden bir hadis okudu. Peygamberin her sabah nazamından sonra yaptığına ilişkin.

3) Rabıta : Tibet'teki meditasyon, meditatörle meditasyon objesinin özdeşleşmesini ve Buda'nın ya da şürekasının görüntülerini içerir. Rabıtada mürid, şeyhi tasavvur eder ve bu sayede ilahî bir bağlantı kurmuş olur.

Temel düşüncenin bu olmasına rağmen, verilen içerik değişir. Bazıları görüntülerde, şeyhin, peygamberin hatta Tanrının önüne getirir, müridi. Çoğu bunu şu şekilde görüntüler. Tanrı'dan gelen bir ışık demeti şeyhin alınına düşerek geçer (Bazılarına göre, bu ışık şeyhe ulaşmadan önce tüm silsileden geçerek gelir) ve bu ışık müridlerin kalplerinde yansır. Ve bu ışığın müridlerin kalbine yansıdığı an, müridler, birkaç yüz kez "Allah" diye haykırırlar. -Kalpleri, Tanrı adına aşkla çarpıp, ağlamalıdır.- Ve bu yolla Tanrıyla birleşmiş olur. Daha birçok teknikler kullanılır kendinden geçmek için : hızlı soluklanma, elleri, kafayı ya da bütün vücudu sallamak v.s. (69)

Bildiğim kadarıyla buna benzer bir meditasyon başka tarıklarda yapılmamakta. Sanıyorum bunda Budist etkisini inkâr etmek zordur. Nakşibendiliğin tarihsel kökenleri bakımından (Orta Asya), Budizmden etkilendiğinin kanıtları vardır. (70) Hindistan'da daha çok sanskristik özel-

likler kazanmış olabilirler. -Hindistan'da, Nakşibendiliğin en ortodoks tarikat olduğu söylenebilir de.- (i.e. sanskristik olmayan) (Subhan : 1990)

Bu meditasyonlara verilecek anlam ne olursa olsun, Dinsel bütünleşme duyguları yaratmanın çok etkili bir metodudur. Başka hiçbir tarihatta, şeyh, Tanrıyla kul arasında böyle aracılık yapamamaktadır. Bu durumda, şeyhin kutsallaştırılması ya da peygamberle aynı düzeye konması analaşılabilir olmaktadır. Bu daha çok eğitim düzeyi düşük müridlerde açıkça gözlenebilmektedir. **Wahhabi**'lerin, ⁽⁷¹⁾ derviş tarikatlarını baskı altında tutmaları bu nedenledir. Onlar, sofizme karşı değillerdi, fakat, azizlerin dejenere kutsallaştırmalarına saldırıyorlardı; Tanrıyla kul arasında arabulucunun olabileceği düşüncesi yasak edilmişti, onlarda.

Bizler, batıda, genellikle rüya ya da hissetmeyle (ampirik) gerçeklik arasında kesin ayırım yaparız. -Bu ikisi arasında önemsiz sayılmayacak ilişkilerin olduğu kabul edilse de : rüyalar gelecek yaşamı, olacakları anlatabilir, bazı durumların hayalde canlandırılması da aynı bedensel etkiyi yaratabilir. "Psikomatik" hastalıklarda olduğu gibi. Batılılar (ve batılaşmış doğulular), genellikle, kişinin meditasyon boyunca yaşadıklarının aklın -beynin- bir ürünü olduğunu reddederler. Ancak, Kürdistan'da ve bu anlamda bütün İslam dünyasında, rüya, uyurken vücudu terkeden ruhun maceralarıdır. Görülen rüya, başka bir yerde yaşanan **gerçek** bir durumdur. Akli olguların böylesi bir kavranışı karşısında, pek çok sıradan kişinin, meditasyon sırasında olanla "gerçek" oluşlar arasında ayırım yapmamaları ve ruhlarının, şeyh aracılığıyla ilahi varlıklarla bütünleştiğine inanmaları şaşırtıcı değildir. ⁽⁷²⁾ Bu nedenle, bunu sağlayan şeyhe olağanüstü özellikler atfetmeleri doğaldır. Bu, Nakşibendiler (Kürt) arasında, şeyhe nerdeyse, tam bir adanmışlık ve sorgusuz bağlılığı açıklama yollarını açar. Barzan şeyhleri eğer isterlerse, müridlerinin kendilerini uçurumdan atabilecekleri söylenmektedir. ⁽⁷³⁾ Şeyhlerin yönettiği bazı ısyanlarda, halkın topyekün katılımı, bu şartsız bağlılığın ipuçlarını veriyor. Birkaç Nakşibendi şeyhi, özellikle kriz dönemlerinde taraftarlarınca, peygamber ya da Mehdi olarak ilan edilirler. (Bak, ileride, Bölüm IV. :) Kadirilerde olduğundan çok daha fazla sapma biçimleri Nakşi tarikatında gelişmiştir. Özellikle yarı eğitilmiş, eğitimsiz köylüler arasında.

Ortodoksluk ve Heterodoksluk

En ortodoks ve uç aykırı inanışların ve uygulamaların ikisi de Nakşi tarikatında bulunmaktadır. Daha önce söylendiği gibi, Hindistan'da, (tarikatın Kürt kolunun köklerini barındıran) en ortodoks Sünni tarikatı olarak ünlenmişti. Kürdistan'da da, bazı şeyhler, ortodoks, legalci bir İslam anlayışını öğütüyorlardı. Ancak, daha şaşırtıcı olan etrafında muhalif rüzgârlar esenlerin olmasıdır. ⁽⁷⁴⁾ Örneğin Serglü'lü Şeyh Abdülkerim tarafından kurulmuş olan, Heqqe gibi bir mezhep (hızip), sexuel sapkınlık ve dinsel olarak da, saf olmayan ibadetle suçlanmaktadır. Mezhep, Irak Kürdistan'ında, birkaç köyde, bir çeşit ilkel komünizm uygulaması gerçekleştirmişti. (Ek'te tablo I'in notlarına bakınız.) Barzan şeyhi Ehmed'in Nakşibendî müridleri, domuz eti yiyip şarap içmekle suçlanıyorlardı; Ailesi, aşırılıklara sahipti. (Ek tab:II) Bu pratiklerden daha da yaygın olanı bazen en ortodoks şeyhlerin müridlerinin sahip olduğu muhalif inançların yaygınlığıdır.

- Türkiye Kürdistan'ın bazı yörelerinde mahşer gününde, şeyhin müridlerini cebine koyup sırat köprüsünden geçirerek cennete götüreceğine inanırlar. ⁽⁷⁵⁾ -Bu inanış rabitanın aşırılaştırılmış bir yorumuna benzemektedir.-

Türkiye Kürdistan'ında pekçok kişi, bana, şeyhlerinin gökyüzüne uçabileceğini söylediler ve bu söylediklerine harfiyen inanıyorlardı. Bu şekilde bir müridine yardım eden bir şeyh sayesinde, Kıbrıs harekatında asker, 20 Rum askerini esir etmeyi başarmıştı. -Bazı şeyhlerin de Mehdilği iddia edilir. (Bak bölüm IV.o.)

Nakşiler arasında bu aykırı anlayışların yaygınlaşmasına katkıda bulunan en azından iki faktör vardır : Yapılan meditasyonlar, şeyhe olağan üstü güçler atfedilmesine yolaçar. Bir başka faktör ise; tarikatın hızla yayıldığı dönemde, iyi eğitilmiş olanlar da halife olmuş olabilir. Öyle ki, aykırı pratikler ve "yüksek" sofi geleneğinden yanlış uygulamalar tarıkata girmiş olabilir.

Bilim adamları bazen, İslam'da, temsilcilerinin sık sık birbiriyle çeliştiği iki zıt eğilimin varlığını belirtirler : Bir yandan duygusallık, adanmışlık içeren (yaygın) sofilik uygulamaları, -pratikleri- ⁽⁷⁶⁾ Ancak Kürdistan'da, iki eğilim de sık sık yalnızca zıtlaşmaz, bazen birleşir de. Fanatik

ortodoks eğilimlerden biri, Türkiye'deki Nurcu hareket (Arap ülkelerindeki Müslüman Kardeşler benzeri), köklerini Kürdistan Nakşi geleneğinden almaktadır. Nakşibendi şeyhleri, önemli ölçüde bu harekete dayanır.

Geleneksel legal dinsel eğitim merkezlerinin (yarı-illegal) çoğu Nakşi şeyhleriyle bağlantılıdır. Bir ölçüde, Atatürk'ün tekkeleri kapatıp şeyhleri baskı altında tutması nedeniyle, bunlar yalnızca dinsel otorite rolünü üstlendiler, molla rolünü. (77) Fakat tarikatların serbestçe faaliyet gösterebildikleri yerde İslam'daki iki eğilimin kombinasyonu vardır : Durû 'de Şêx Osman'ın etrafında pek çok mollası vardır. Ve köy ortodoks öğretinin ve mistik pratiğin merkezidir. Pekçok Kadiri şeyhi de, ulemalaştı. Sözelimi Berzenci ailesinin üyeleri, (Silêmani'de) ve Amûdê'deki bazı şeyhler (Suriye). Bu şeyhler arasında, ortodoks taraftarlar yanında kendilerini evliya olarak ilan eden ve şeyhler hakkında muhalif inançlar taşıyanlar da var.

IV-k. Şeyh ve Halife; Diğer Şeyhlerle İlişkiler

Şeyh, en yakın ve inançlı taraftarlarından birini halife seçer ve nüfuzunu yayması için çevreye gönderebilir. Halife olmanın formal gerekleri fazla değildir : Belli bir derecede, dinsel eğitimin alınmış olması gerekir. (mulla'lar gibi) Ve çile ya da helvet (xelwet) yapması, 40 günü, inzivaya çekilip dua ve meditasyonla geçirmek, gündüz oruç tutup, geceleri çok az yiyip içmek gerekir. Daha fazla şeyin gerekip gerekmediği tabii ki şeyhe bağlıdır. Çileden sonrada, icazet verebilir. (Tarikatta eğiticilik yapması ve meclisi yönetmesi için). Kadirilerde, dervişlerin kendilerine eziyet etmeleri ve yaralarını tedavileri için de icazet verilmesi gerekir. Daha önce de belirtildiği gibi, Halife, şeyhine itaat göstermeye devam eder. Kadiri halifeleri, kendilerini halife ilan edemezler ve halifelerini seçemezler. Nakşilerde bu mümkündür. Fakat hangi koşullarda Nakşibendi şeyhinin, halifesinin şeyh olmasına izin verdiği bana pek açık gelmedi. Bana öyle geliyor ki, halifenin kendini şeyh ilan etmesi, şeyhin ekonomik çıkarlarına ters düşüyor, bu durumda bağımsızlaşır ve önderin rakibi haline gelir. Müridlerin sadakatı anlamında (finansman anlamı olan) esas şeyhin önünü alabilir. - Yalnızca dolaylı nüfuz uygulayan- Şeyhinin isteğine karşın şeyh olan bir halife örneği biliyorum : Abdurrahman Barzanî (Tacedin). Seyyid Taha Nehri'nin halifesiydi. Öldüğünde, kardeşi Ebdusselam, Seyyid Taha'ya karşı yerini aldı ve kendini şeyh ilan etti. Ve, Heqqe mezhebinde liderlik, Mamê Rıza'nın halifesi Hame Sûr tarafından üstlenilmişti. Bu örneklerde,

gerçek güç dengesi katıydı-kesindi : Halife, şeyhinden bağımsız olarak, güç tabanına sahipti ve böylece kendini bağımsızlaştırabiliyordu. Ancak, bu bir kural değildir; pek çok halife de, önceleri tarafından şeyh yapılmışlardır. Saygı, bağlılık ve hatta itaat ilişkisi, ideal olarak devam eder, sonraki kuşaklarda da. Bazı şeyh aileleri, toplumsal konumları açısından, diğerlerinden üstündürler. Çünkü ailelerinden birinin atası, diğerinin mürididir.

Tanıdığım şeyhlerden biri, bana, bir Ortadoğu ülkesinin gizli servisinin, bir keresinde kendisine, babasının müridinin -burada çalışan- oğlu aracılığıyla baskı yönelttiğini söyledi. Bana anlatan, etkili bir bilinç bunalımı geçirmişti. Çünkü, O şeyhe itaatsizliğin nerdeyse mümkün olmadığını ve aynı zamanda böyle davranmanın isyan olduğunu düşünüyordu.

Köken olarak mürid ya da halife olmayan şeyhler arasındaki çelişkiler üzerinde böyle bir kontrol yoktur. Birbirine yakın yerlerde yaşayan bu tür şeyhler arasında, müridler üzerine rekabete girerler. Rekabet, genellikle bir kural gibi işler, istisna olmaktan çok. Rekabet, açık bir savaş gibi yoğun da yaşanabilir. Şêx Ehmed Barzanî ve büyük Bradost aşiretinin şeyhi Reşit Lolan arasında olduğu gibi. (İkisi de Nakşibendi şeyhiydiler) Mücadele, periyodik olarak, 1920'lerden 1960'ların sonuna kadar sürdü. Bu çatışma, Kürt ulusal hareketinde bozguncu bir rol oynamıştı : Barzanî'lerle olan geleneksel düşmanlıkları yüzünden Bradostlar, Irak Hükümeti'nin yanında yer almışlardı. (78) Çoğu şeyh, rekabet ilişkilerinde, mülayim davranıyorlardı. Böyle davranmaya çabalıyorlardı. Müridleri ise çok daha fanatikler, diğer şeyhlere karşı olup kendi şeyhlerini öne sürerlerken.

Şêx Ehmedê Xiznevî'nin müridleri örneğin, diğer Müslümanlarla kontakt kurmaktan sakınırlardı. Kirli-safkan olmadıklarını düşündükleri için özellikle, bu rakip şeyh Brahîm Heqqî ve temiz olmadığı kabul edilen oğlu için geçerlidir. Onlardan birinin su içtiği kaba dokunmayı reddederdi, Xiznevî'nin müridleri kirlendiğini düşünerek. Brahîm Heqqî müridlerinden biri, oç almaya girişmişti : Şêx Ehmed'in köyü, Tell Ma'rufa gidip köyün kuyusundan su çekip içmiş, sonra da kirlenen suyu geri kuyuya aktarmıştı.

IV-1. Şeyh ve Müridleri

Müridlik şeyhin, ya da halifesinin konağını sık sık ziyaret etmek ya da meclislere katılmaktan öte bir şeydir. Hatta, bütün bir aşiret kendini belli bir şeyhin müridleri olarak lanse edebilir-algılayabilir-. Yani, Mehabat yöresinde iki önemli aşiret, Mameş ve Mengür, birincisi "Xewşabad Müridleri" (Şex Baba Seid ve halefleri) ve ikincisi Xaneqa müridleridir (bir başka yerel Kadiri şeyhinin köyü). Ortaya çıkarabildiğim kadarıyla, bu alandaki hiç bir aşiret, bütünüyle Kripçine'nin müridi değildir. Mehabad'da, Kripçine tekiyesi yalnızca (yoksul) kasabalıları çekebilmekte. Aşiretliğin büyük çoğunluğunun "kendi" şeyhleriyle ilişkileri biraz yüzeyseldir : Eğer şeyh, çok uzakta yaşamıyorsa, senede bir ya da iki kez ziyaret edilir veya aynı olarak ya da nakit olarak bir hediye sunulur. Çocuk hastalandığında, bir kadın kısırca, ya da uzun bir yolculuğa çıkacaksa (askere gidiş) şeyhe gider, duasını ister ya da bir muska yaptırılır. Gene çatışmalarda, (küçük çaplılardan, birkaç ölünün olduğu kan davalarına kadar) arabuluculuk için -ya da keyfi olarak- şeyhe gidebilirler. Pekçok şeyhin bir kaç aşirette müridleri vardır. Öyle ki aşiretlerarası barış sağlama etkilili olabilir. (Yerleşim yerlerini, iki aşiretin topraklarına sınır olan bir yerden seçmeleri sıkça görülür.)

"Mürid" teriminin kullanımının yanında, (şeyhle mistik bir ilişkiyi ifade eden) sıradan aşiretlinin, şeyhiyle olan ilişkisi de tamamen dinsel bir içeriğe dayanmaktadır. Kadiriler arasında, hatta, Nakşiler arasında daha çok böyle gibi geldi bana. Halk şeyhi, dinsel öğütler almak için değil, çocuklarını ya da kendini kötülüklerden ve hastalıklardan koruması için nuska yaptırmak için ziyaret eder. Ya da başka türlü amaçlarla ("kutsanmak" -"bağışlanmak"). Bu sebeple, şeyhler için, mucizevi olmak önemlidir. Bazı şeyhler, lokman hekimlikte, geleceği görmeye başarılıdır. çoğu da, insanları etkilemenin yollarını bilirler. Bu nedenle, çok uzaklardan ziyaretçileri gelebilir.

Dar anlamda, mürid, manevi-dinsel disiplin uygulayan bir taraftardır. "Sofi ve derviş" terimleri, İslam dünyasında bu tür insanlara verilen addır; terimler içiçe girmiştir. Ancak, Kürdistan da, "Derviş" terimi, Kadiri tarikatı tarftarları ve "dilenen keşişler" için kullanılır. Oysa, "Sofi" terimi, Nakşibendi yolunu izleyenlere verilen addır. (Sonuncusu, aynı zamanda, yaşlı ve dindar olanlara denir.) Nakşiler, "derwêş" ünvanını çok açıkça reddederler. Çünkü onlara göre, bu, gerilik ve batıllığı ima eder. Derviş ya

da sofi olmak isteyen biri, önce tövbe etmek zorunda. (tobê, Ar : towbah) Bu, temiz bir yaşama dönme ve bütün günahlardan arınma anlamına gelir. Tobê'nin, -müridi olduğu- şeyh ya da halifenin önünde yapılması gerekir. Kadiri tarikatında çoğunlukla, tobê'den sonra dervişler, zarar riski olmadan hançer (şiş) ve kılıç kullanacağına dair söz alırlar, bu andan itibaren, Abd al Kadir'in kerameti onu korur.

Bazı şeyhler, yalnızca, gelecekteki yaşamlarını manevi değerlere adayabilecek olanların tövbe etmelerine önyak olur. (Genellikle yaşlı adamlar) Diğer şeyhler herkesin tövbe etmesine izin verebilirler, yaşa bakmadan; bunu, taraftarlar kitlesini sağlamlaştırmak için yaptıklarını sanıyorum. Özellikle, şeyhler arasında rekabetin fazla olduğu yerlerde, tıpkı, Suriye Cezire'sinde olduğu gibi gezip olabildiğince çok tövbekâr edinebilmek için çok çaba harcarlar. Tobê'nin özgün anlamı bir defalık dönmedir, dünyadan uzaklaşma. Yalnızca yaşlılardan beklenebilecek olan, burada değişmiş oluyor. Beş-altı yaşlarındaki çocuklar tövbeye zorlanırlar, yalnızca birkez değil, fakat her yıl, şeyhe bağlılığını pekiştirme olarak. Sıradan inananların algılamasında, tövbe periyodik arınmadır. Şeyhlerin ve onun en bağlı müridlerinin, siyah uzun sakal, beyaz giysilerle, ülke çapında gezdikleri görülebilir. Her köyde dururlar ve şeyh köylüleri tövbeye çağırır ve finansman katkı sağlanır.

Tobê etmek : Burada, (Amûdê'de), bir grup insanın tövbe ettiklerini gördüm. -Kadiri tekiyesinde-. Şeyh oturmuş iki kolunu yana açmış ve beş mürid (biri 8 yaşında oğlan çocuğu) elini ona vermiş, okuduğu duayı kelime kelime tekrarlıyordu. Bu müridlere zorlukla dikkat veriyordu. Dua bitir bitmez ordakilerle şakalaşmaya devam ediyordu, tören bitmemiş olmasına rağmen. Bir tas su getirildi, üstünde şeyh dua okudu, dua okuyarak üzerine üfleyip ya da tükürdükten sonra, sırayla herkes sudan yudum yudum aldılar. Buradaki bazı törenler için yağmur duası gibi, (bugün seyrek olarak yapılan) ⁽⁷⁹⁾ katılanların tövbekar olmaları gerektiği söyleniyor (günahlarından arınmış ve yeni günahlarla kirlenmemiş). Bu törenlere katılan şeyh, önce tövbe ettiriyor.

IV-m. Şeyhlerin Ekonomik Gücü

Daha önce de belirtildiği gibi pek çok şeyh kutsallık ve dinsel önderlikle ünlüdürler ve ticari ve politik göstergeleriyle birlikte, çok kerametli

olmak gibi bir üne sahip olmak ("özel maharetler", mucize yaratma yeteneği) zengin olmanın emin yollarından biridir : daha kutsal olmanın anlamı, daha çok mürid, daha çok günlük ziyaretçi gelmesi -diğer yandan çay ve yiyecek sunulması- demektir. Fakat diğer yandan, aynı ve nakdi olarak hediye gelmesi demektir. Pek çok şeyh aynı zamanda, çok miktarda toprağı da, hediye olarak, satışlardan ya da haraç olarak sahiplenmişlerdi. Çünkü şeyhe çalışmak özellikle hürmet sayılırdı. Şeyhler, köylüleri başka toprak ağalarından daha çok sömürebilirlerdi. Aşiret ağalarının uzun süre isteyemeyeceğı şekilde, "Senyörlük" hizmetine devamı sağlayabilirler. Köylülerin oğulları, ağanın evinde ve müridlerin evlerinde çalışmak zorundaydılar. -Misafirlere hizmet etmek gibi-. Genellikle, kutsanmaktan başka ödüllendirilme yoktu.

Şeyhler, diğer ekonomik kaynaklara da sahip olabilirler. Örneğin, Xizan şeyhlerinin Van Gölü kuzeyinde pekçok tahıl değirmenleri var. (Kendi köylerinden uzaklarda). Bunlardan bazıları hâlâ suyla çalışır fakat çoğu da motordur. Şeyhler, eğer çıkarlarına dokunursa modernizasyona karşıdır. Köylüler dönüşümlü olarak şeyhin değirmeninde çalışırlar, ücretsiz olarak (Kim ücret istemeye cüret edebilirdi?) Ve pek çok ücretini ödeyen müşteri vardır : İnsanlar, şeyhin değirmenini tercih ederdi. Çünkü bereket taşıdığına inanılırdı ve yöredeki halifeler ağı da O'na bölgede güvenilebileceğı danışmanlıkları sağlar.

Şeyhin ekonomik gücü ve politik etkisi birbirini güçlendirir. Açık örneğine, toprak kaydı zamanında rastlandı. (bak. Bölüm III. 1) Politik ilişkilere, öneme sahip şeyhler, kayıt zamanında, önemli miktarda toprak sahibi olmayı başardılar. Zengin ve saygın olmakla, aşiret şeflerince istenir damattılar. Reislerin kızlarıyla evlenerek, politik etkilerini çoğalttılar, nüfuzlarını da. Dahası, 4 kadınla evlenebildiklerinden, evlilik onlara, birçok aşiretle bağlantı kurma olanağı sağlıyordu.

Reis kuşaklarıyla ilişki içinde olarak, zeki bir şeyhin avantaja çevirebileceğı, aşiret çatışmalarına çağrılabilirler. Kurnaz olanlar, iki aşiret arasındaki çatışmaları kızıştırabilir bile. İkisine de hakim olabilmek için reislerin varlığını nasıl ele geçirebileceğine dair en iyi örnek (gerçek) Suto ve Tato öyküsüdür. (Nikitine ve Soane : 1923) Büyük olasılıkla reislerin hünleriyle değil, fakat, köylülerin (aşını) sömürsüdür ki, şeyhlerin gerilemesini sağladı. 1959'da, isyancı köylüler, Kasım hükümetince uyarılarak, pek çok toprak ağasını Irak'tan İran'a kovdular. ⁽⁸⁰⁾ Aşağıda IV.p'de. (Ba-

merni)'de bir köylü isyanı detaylıca tartışılacak.

IV-n. İki Şeyh : Durû'lü Şeyh Osman ve Cezire'li Şeyh Sayda

Durû, İran Kürdistan'ında verimli bir vadide küçük bir köydür. Irak sınırına yakın, Hewraman'ın kuzeydoğusunda. Şeyhin evinin yakınında, 30 ev vardır. İran toprak reformunda bazı toprak parçaları köylülere dağıtıldı. Fakat çoğu hâlâ şeyhler tarafından elde tutulmakta : Tahıl, meyve ve sebze bahçeleri. Köyde kaldığım kısa süre içinde, halk gerçek mülkiyet ilişkilerine ve şeyhle ortakçı arasındaki tahıl paylaşımına ilişkin bilgi vermeye yaklaşmıyordu. Sahiplerinin iyi bir yaşam sürdürdüğü birkaç dükkan var. Çünkü ziyaret için gelip birkaç gün kalan çok sayıda insan vardır. Şeyhin ziyaretçileri için iki misafirhane vardır. Yerleşik müridler şeyh tarafından özel bir davranış görmezler. Kışın, köy dışında, ovada modern binalar kullanılır. Yazın da, serin olan köyde, ovaya bakan yamaçlarda yazlıklar.

Sürekli yerleşim yerinde, köylüler ve dükkancılar dışında, şeyhin akrabaları, yakın müridler ve birtakım mollalar ve dinsel eğitim görenler barınırlar. Şeyh köyünü dinsel öğretim merkezine ve dinsel eğitim faaliyetler alanına çevirmişti. Değişken fakih akışı devreleri vardır. (Şeriat öğrencileri). İran'daki tüm Sünni gruplardan çoğu Kürt ve Türkmen olan iki fedai (biri Hewrami reisnin oğlu) ve birkaç hizmetli, sakinlerin son kategorisini oluşturur. Köylüler ve çocukları da, hizmetli gibi davranırlar, gerektiğinde. Yerleşik müridler, Irak'ın ve İran'ın bütün Kürtleri değil yalnızca, fakat, dönmüş Hıristiyanları (Asurlar), Türkmenler, Kuzeydoğu İran'dan, Lübnan'dan Araplar ve Amerika'dan İslam olmuşlar bile. Mısır'lı şeyh tarafından gönderilmiş, aralarında, mistik ilgileri fazla olmayan yaşlılar da, şeyhin yanında, yaşam güvencesinde olmak için, dışarı atılma riski olmadan yaşıyorlardı. Bu müridler, günlük Kur'anlarını okuyorlardı ya da yalnızca oturuyor, birşey yapmıyorlardı. Zamanın önemli bir kısmı, namazla geçiyor, yalnızca, zorunlu rekatları değil, fakat, öğütlenenleri de kılıyorlardı. Acelesiz kılınan (diğer Müslümanların tersine, diğerleri belli bir aceleyle kılarlar) namazdan sonra, tesbîh çekerek. "Allahu ekber" "Estağfurullah" ve "Elhamdürillah" ı 33 kez tekrarlıyorlardı. ⁽⁸¹⁾ (bezen iki katı)

Burda günde iki kez Hatma vardı. Akşamdan önce ve sonra. Sofile-

rin çoğu ve süreklil misafirler katıldığı sıradan köylülerin büyük çoğunluğu, tekiye-camiye, yalnızca normal saatlerinde gelir. Hatma'ya katılmazlar. Yerleşik müridler, şeyhten özel bir ilgi görmezler; dinsel vaizlerin özel saatleri yoktur, diğer şeyhlerle olduğu gibi. (Amerikan müridler, şeyhin yalnızca elini öpmeye gelenlere çok zaman harcadığından şikayetçiydiler, fakat doğulu müridlerden hiç biri şikayet etmiyorlardı.) Yalnızca şeyhin yakınında olmak bir şekilde onunla değiş tokuş yapmak yeterliydi. Yerleşik mollalar, öğrencileri, Arapça ve fikh (İslamik yargılama) konusunda eğitiyorlardı. Öğrencilerin doktrine ilişkin sorularında cevap, toplu namazlar ve Hatma da yöneltiliyordu. Biri, şeyhin sekreteri olarak çalışıyordu.

Hergün pek çok konuk Durû'ye geliyordu. Yaz aylarında günde 5-10, kışın bazen 30-40. Çoğunun ki periyodik ziyaretti. Bazıları özel bir nedenle, öğüt, hasta tedavisi, nuska için. Şeyhi ziyaret zaman isteyen bir iş olabilir. Genellikle şeyhin huzuruna çıkmak için birçok insan bekler. Birbirleriyle didişirler. Şeyhin korucusu onları ayırır. Şeyh zamanını alır : Bazen bütün gün beklenebilir. Zengin ve nüfuzlu kimseler, diğerlerinden önce kabul edilirler. Ziyaretçinin, köyden ayrılmadan önce bir kez daha şeyhe ayrılıp ayrılamayacağını sorması gerekir. Şeyh bu isteği reddedebilir. Bu da, huzura kabul edilmek için tekrar beklemeye başlamak anlamına gelir.

Beş gün huzura çıkmak için bekleyenleri tanıdım. Tarlalarında yapacakları işleri vardı. Hergün gitme izni istediler. Hergün reddedildiler, çünkü ertesi günde beklemeleri iyi olacaktı. Önceleri şeyhin bunu sükunet, sabır aşılama için yaptığını düşündüm. Sonradan, zenginleri bu kadar bekletmediğini gördüm. Bir gün bir hükümet yetkilisi helikopterle Sine'ye gelmişti. Bütün yoksul ziyaretçiler yürüyüşe gönderildi ve öteki hemen huzura alındı. Herkesten önce de gitti.

İki kez, şeyh kendisinin yanbaşıında oturmama izin verdi. Açık bir statü farklılığı gözleniyordu : Sıradan insanlar ayakta kalıyor, varlıklılar yanına oturmaya davet ediliyordu. Bir koruyucu, ziyaretçileri içerde ya da dışarda tutuyordu. Şeyh, kıbar ve acelesiz davranıyordu. Çoğu oldukça sınırlıydı ve yansıtmamak zorundaydılar. Onlara kim oldukları, kimin akrabaları oldukları, nasıl yaşadıkları, geçimleri, hasatın nasıl olduğu ve aynı köyden olanlardan, durumlarının iyi olup olmadığı araştırılıyordu. Ziyaretler özel bir nedenle değil de, sadece yararlanmak içinse, görüşme kısa tu-

tuluyordu. Eğer muska istenirse, şeyh yanındaki malzemelerle hemen bir tane yapıyordu : Bir parça kağıt ve Kur'andan birkaç ayet, kendi el yazısıyla (böylece, şeyhin kerametinden yararlanma olanağı artıyordu.) Herkese, bir avuç şeker de verilirdi. Hizmetçi, şekerleri şeyhin elinden geçirip konuklara dağıtırdı. Yani, şeyhin bereketi taşınmış oluyordu. Ayrılrken ziyaretçiler elini öpüyorlar, çoğu da cebine para koyuyorlardı. Çoğu ziyaretçiler, bir hastayla gelirlerdi. Şeyh önce rahatsızlığı sorar, dokunmadan sessizce uzun bir bakış atardı hastaya, belli bir etki yarattığını gördükten sonra, çeşitli basit ilaçlar verirdi. Durum ağır olursa, kasabadaki doktora bir not yazıp, ücretsiz bakılmasını sağlardı. Eğer psikolojik bir rahatsızlık ise, bir avuç şeker verirdi. Kendisine, nasıl teşhis ettiğini sorduğumda, babasından geleneksel doktorluk öğrendiğini ve ilahi bir güç aldığını söylemişti. Muskalar çeşitliydi. Çocukları, düşmekten ve küçük kazalardan koruyanlar, kısırlığı tedavi edenler v.s. Hepsi de, Kur'an dan ilgili ayetlerin yazılı olduğu basit kağıt parçalarıydı. Genellikle, bir beze konup, gıysilere takılırdı. Birgün, şeyhin, biraz özel bir muska hazırladığını gördüm : Bir **gulebend** ("kurşun durduran"). Şêx Osman, bu tür kurşun ve patlayıcıları etkisizleştirme yeteneğine sahip olduğu söylenen birkaç (belki tek) şeyhten biriydi. ⁽⁸²⁾ Bunu isteyen Irak'tan bir Kürttü, sürekli bombalanan (1974-75 savaş dönemi) köylerden birinden bir öğretmen. Muska, uzun bir dua'dan oluşmuştu. Sihir ve Kur'an... Şeyh, onu bir dolabın iki gözünün arasına koydu, bir pamukluya sarıp bezin içine yerleştirdi. Sahibine, O'nu koltuk altında taşımamasını söyledi.

Şêx Osman, ruhsal rahatsızlıkları tedavi edebilme ününe sahip. Ziyaretçiler birkaç gün kalıyorlardı. Ve kabul etmem gerek ki, bu birkaç gün içinde, dış davranışlarında, ciddi değişiklikler oluyordu. Şêx Osman'ın yerini anlatmak, olağanüstü marifetlerini anlatmadan eksik kalır. İlginç bulduğum iki örnekle sınırlandıracağım.

Şeyhle iyi ilişkileri olan Sine'li bir molla, rüyasında Muhammed'i görmüş. (Muhammed, Fatma ve Ali rüyaları dindarlarda yaygındır, bunları gerçek görüntüleriyle yorumlarlar.) Muhammed O'na Şêx Osman'ı sık ziyaret etmesini buyurmuş, "benim sevgili temsilcimdır, bunu unutma" demiş. Molla rüyaya başlangıçta çok dikkat etmemiş. Birkaç gün sonra tekrarlanmış rüya. Molla, ertesi gün Durû'ye rüyayla ilgili olana gelmiş. (Mollanın kendisinden öyküyü dinleyen biri anlattı.) İktncisi, bir mucize öykünün İran Şah'ının adamları tarafından nasıl algılandığını gösterir. Durû'nun kuzeyini birlikte gezdiğimiz bir seyyar satıcı bana anlattı. Şeyhler konusunda müt-

hiş kuşkuluydu genel olarak. ("Hileci ve sömürücüler" diyordu onlara). Fakat, Şêx Osman'a övgüler yağdırıyordu. Üç yıl önce, şeyh, Şah'ın huzuruna çağrılmıştı. (Bunun doğruluğunu öğrendim.) Kabul odasında, şahın ziyaretçilerine ayrılmış sandalyelerin tümü elektrikliydi. Eğer biri şaha zarar vermeye kalksa, bir düğmeye basarak elektrik verebilirdi (!) Şeyh, kim olduğunu Şaha göstermek istemiş, mucizevi gücünü kullanarak, tüm Tahran'daki elektrikleri kesmişti. Teknisyenlerin tüm çabalarına karşın elektrikler geri verilememişti. Birkaç saat sonra şeyh, Şah'a gülümseyip, insan gücü ve Tanrı gücüyle ilgili birşeyler söyleyip, elektrikleri vermişti. O zamandan beri, Şah, Şêx Osman'ı evliyaların en büyüğü olarak görmekteydi. Ve her yıl ziyaretine gelirdi. Tahran'lılardan, gerçekten de, üç yıl önce nedeni bilinmeyen bir elektrik kesintisinin olduğunu öğrendim. Sabotaj olarak yorumlanıyor. Şeyhin Şahu ziyaretine denk geldiği için bazı müridler ikisi arasında ilişki kurmaktalar. Bu, Tanrı ve Kul'un gücünü karşılaştırmada kullanılan klasik bir öyküdür.

Şeyh Sayda (Saida)

Bir başka büyük şeyh, Cezire'li Şêx Saïda'dır. 1972'de ölen oğlu Nûrullah'la belli bir zaman geçirdim ve bana Müslüman yaşantısını öğretti. Türkiye ve Suriye Kürtlerini ziyaretlerimde, Şeyh Saïda'ya saygılı olduklarını gördüm. Yalnızca, gelişkin milliyetçiler. O'nun hain ve Kürdistan'ı geri bırakanlardan biri olduğunu söylüyorlardı. Şeyh Kürdistan hareketinden ve isyanlardan kendini uzak tutmuştu. Hatta Türk Hükümetine jurnalcilik yaptığı da söylenmekte. Atatürk'ün, tekiye ve anti-şeyh baskısında, operasyonunda Şêx Saïda'ya gene dokunulmamıştı. Atatürk'ten onur madalyası bile almıştı. (Dendiğine göre) Dolayısıyla, diğer şeyhlerin zararına, kendi gücünü artırabilmişti. Teki'yesi de kapatılmıştı, fakat Hatma yapmaya devam etmişti. Cami de, yönetimdeki medrese de açık kalmıştı, diğer yerlerdekiler kapatıldığı halde. Bugün bu medreseler hâlâ işlemektedir. Şimdi, eylemci Nurcuların yarı gizli örgütleri - organizasyonları- durumundadır. Bu medrese aracılığıyla, bazı fanatik Müslümanla ilişki kurabildim. (bak. Bölüm IV.g) Bölgedeki Hristiyanlar Şêx Saïda'nın varlığından pek memnun değiller. Azılı bir anti-Hristiyan propagandacıdır. Müslüman ve Hristiyan ilişkilerindeki gerginliğe en çok katkısı olanlardandır. Hristiyanlar, Müslümanlarca saldırıya uğramaktalar. (Kürt Müslümanlar). Midyat, (Cizre-Mardin yolu üzerinde) eski bir Hristiyan kasabası, iki farklı topluluğu barındırıyor. Köylerden sürekli bir

Müslüman akışı, Hristiyanları şehrin belli noktalarına sığınmaya zorluyor. Beni, Cizre'ye gitmemem için uyardılar, çünkü Avrupalı bile olsalar Hristiyanlar yaşam tehlikesiyle karşılaşabilir. (Aşırı abartma, fakat, Hristiyanların yaşadıkları korkuyu anlatıyor ve hükümetten yardım isteyemiyorlar.) Şimdiye kadar, Hristiyanlardan büyük kısmı yerlerini terketmişler; Genç Türklerin acımasız likidasyon politikası sonucu değil (buna karşı kendilerini korumayı başarmışlardı) fakat, daha çok yaşamı çekilmez hâle getiren ince yöntemler sonucu. Hazax ilçesi, (yeni ismi İdil:Midyat ve Cizre arasında) kahramanlık ününe sahip : Hristiyan jenositi süresince, Yakubiler buraya sığınıp, yıllarca kasabayı korumuşlardı. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşının sonuna kadar Şeyh Saïda'nın zeki ve barışçıl politikalarıyla kasaba Müslümanlaştırılmış... Bu %100 Hristiyan kasabasında bir cami yaptırmış, cami yakın köylerdeki Müslümanlar'a hizmet vermekte. Caminin Şex Saïda'yla bağlantılı olması onu çekim merkezi haline getirmekte.

Göçbeleri de çekmekte. Hükümetin de bunda rolü var; Müslümanlar'ın işgaline karşı direnmeleri için Hristiyanlara izin verilmiyor, "anti-demokratik" ve "ayırıcı" olacakları gerekçesiyle. Şimdi, kasabada Müslüman çoğunluk var. Hristiyanlar'ın çoğu kaçmış, bazıları İslam'a dönmüş. İnananlar, bunun Cihad'ın mükemmel bir örneği olduğunu ve Şeyh'in ününe katkıda bulunduğunu düşünüyorlar. Bir inanç kahramanı olmanın yanında, şeyhin başka özellikleri de vardı : "Kışın, bir buzlu su içinde açık havada banyo yapar. Yazınsa, odasında soba yakar." "Günlerce, dinsel hayellerle-İlahi uykulara dalar ve günlük namaz saatleri dışında kimse onu uyandıramaz" sayısız mucizeleri var. Yaşlı müridlerinden biri, sınırda, tütün kaçakçılığında yakalandığında, Şeyh tütünü bulgura çevirerek mucizevi gücünü kullanıp, müridin salınmasını sağlamıştı. Geleceği okumakla ilgili mucizeleri var. Öğrencilerinden biri bana anlattı :

Ben askerdeyken, izne, Cizre'ye geldim. Geri dönmeden önce, Şeyhi ziyaret etmiştim, bana "bir altı ayın daha var değil mi demişti. "O an, yaşlı adamın "yanlışını" ciddiye almamıştım. Ertesi gün otobüsümün durduğu ilk yerde, bir telefon görüşmesi yapmamı ısrarla söyledi. Nedenini anlamadım, ama söz verdim. Fakat arabamı değiştireceğim ilk iki yerde Şeyh'e telefon etme zamanım olmadı. Üçüncü otobüsüm kaza geçirdi. Eğer telefon etseydim, bu otobüse binmezdim. Hastaneye kaldırıldım. Şeyhe telefon ettiğimde şeyh evde değildi. Oğlunu, yaralı olup olmadığını sorması konusunda tembihlemişti. Hastanedeki doktor bana, şeyh olup olmadığını sordu. Rüyasını-

da beyazlar giyirmiş biri O'na hastaneye gelip bana yardım etmesini söylemişti. Birkaç ay hastanede kaldım ve kazadan tam altı ay sonra askerlikten ayrıldım.

Bu türden çok öykü dinledim. Çoğunluğu abartılmış. Fakat, gerçeklik payı olması gerekir. Şeyh büyük olasılıkla gerçek bir gelecek okuyucuydu. Fakat dinsel imajı, onun gücünü bütün sınırların ötesinde abartıyordu, aşırılaştırıyordu.

IV-o. Kurtarıcılık

Uzun süreden bu yana baskıya ve sömürüye karşı girişilen başkaldırı hareketleri, protestolar, sembolik olarak mitlerde, halk hikayelerinde, şakalarda -fıkralarda-, v.s ifade edilir. **Wertheim** (1971), bu kültürel öğelere "karşı noktalar" der, egemen değerler sistemine karşı yer katmanlarına karşı ortak bir hareketi yönlendirme potansiyeline sahiptirler. Temel özellik ütöpik bir ilahi refah dönemi beklentisi, bir Mesih'in liderliğinde, inananların kolektif çabalarıyla ulaşılabilecek olan. Pek çok örnekte, Mesihçi hareketler, devriminin prototipi olarak yorumlanırlar. ⁽⁸³⁾

Protest hareketler ilgi odaklarımdan biri olduğundan mesihçi düşünceleri ve bu tür hareketlerin temel karakterlerini inceledim. İslamda, Mesihçilik, Mehdilikle içiçe geçmiş durumdadır. Ve bu kavramla ilgili kişileri soruşturdum. Pek az insanın Mehdi'nin ne olduğunu bilmesi beni şaşırttı; daha da azı, Mehdinin ne zaman geleceğini ve kıyametin ne zaman kopacağını biliyordu.

Yine de, geçen yüzyıl boyunca Kürdistan'da, birkaç Mehdi hareketi meydana gelmişti. Literatürde de sonradan farketmişim gibi. Bunlarda Mehdinin rolü, şeyhlerce oynanmıştı. Sonradan farkettim ki birkaç hareket-liderlerinin asla Mehdi olarak tanımlamadığı- Mesihçi karakterdeydi. Örneğin, Heqqe mezhebinin aykırı davranışları, norm ve değerlere karşılıklarıyla, mesihçi olarak anılmaktalar. Bu mezhebin yeni lideri bir "ütöpik" toplum kurmuş, köyünde herşeyin ortaklaşa olmasını öngören cinsel özgürlükten büyülenmişlerdi. (Konuyla ilgili bilgi için bak, Ek, tablo I, nr 4) İlk nasyonal hareket de Mesihçi karakterdeydi. Katılımcılar, ortak bir ayaklanmayla, lidere itaat ederek, istenen yeni düzeni kurabileceklerine inanıyorlardı. Büyük bir hücumla üstesinden gelineceğine inanılıyordu,

bu nedenle katılanların uzun vadeli bir stratejik planları yoktu, (ya da yetersizdi). Bu hareketlerin tümü, ortak olarak, batılılaşmaya karşıydı ve geleneksel değerlerin korunmasını amaçlıyordu ve çoğunlukla dinsel bir söylemle donanmışlardı. En önemlisi, büyük olasılıkla, 19. yy. daki Şeḫ Ubeydullah Nehri'nin (proto) ulusal hareketiydi. (Bkz, Ek, Tablo II)

1880'de, Şeḫ Ubeydullah, Orta Kürdistan'da pek çok aşireti büyük bir isyana kattı. Önce İran'a hareket edip, bağımsız bir devlet amaçladı. ⁽⁸⁴⁾ Bu isyanın patlaması bir Kürt devletinin kurulmasını kolaylaştıracak gibi görünen uluslararası gelişmelerle teşvik edilmişti. 1877-78. Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlıları zayıflatmış görünüyordu. İngiltere'yle özel bir savunma anlaşmasına zorlanmıştı. Osmanlıların Ruslar tarafından başka zararlara uğratılmamasına yardım edecek ve Asya illerinde Sultan'ın Hristiyanlarını koruyacaktı. Bu Hristiyanların çoğu Kürdistan'da yaşıyorlardı. Hekar'de Şeḫ Ubeydullah ve Mar Şimun (Nasturilerin dinsel ve siyasi lideri) Osmanlı kontrolünden uzak iki başlı bir yönetim -kısa bir süre izlemişlerdi. Osmanlı-İngiliz anlaşması açıklandığında, Şeyh, İngilizler'den (Mar Şimun, Ermeni din liderine Ameriken misyonerleri aracılığıyla) liderliğinde bir bağımsız Kürt devleti kurulması için yardım istemişti. Kürtler'in İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki baskı ve sömürülüşlerini yeni farketmesinden ötürü böyle davranmaya zorlanmıştı. (Amerikan misyonerlerinin o zamanlar iddia ettiği gibi) İki yakada da Osmanlı-İran tarafında, şeyh en saygın Kürt lideriydi, Kürt ulusalcı isteklerinin doğal bileşkesiydi. Taktik anlayışı, O'nu önce İran'a saldırmaya yöneltti. İran, Osmanlı'dan zayıf görünüyordu ve Osmanlı hükümeti bu konuda destekçi de görünüyordu. Osmanlılar Şeyh'i uzaklaştırmak istemiyordu. Ermeni aykırıcılığına karşı, sonradan Şeyh'e ihtiyaçları olacaktı çünkü. Fars topraklarında yarı özerk bir Kürt devleti, fakat Sultan'ın yönlendiriciliğinde... Büyük ihtimalle, Osmanlı'nın Ubeydullah'a yardım sunarken hesapladıkları buydu. 1880 Ekim'inde (aralarında, cesur Nasturilerin de olduğu) aşiret birliklerini Fars sınırlarına gönderdi. İran Kürdistan'ı aşiretleri (Mameş, Mengür, Zerza, Gewrik, Bane, Herki/Begzade) hemen katıldılar. 15.000 lik güçlü bir ordu, Şeyhin oğlu Ebdulkadir komutasında Saücbulag kasabasını aldı (Mehabad). Şeyhin kendisi, 8.000 kişiyle Urumiye (Rızaiye) yi kuşattı. Mehabad'ın Sünni din adamlarının, bunun şizme karşı bir "Cihad" olduğunu yaymada özel çıkarları vardı. Komşu kasaba Mianduab'a (Azert şti Türklerin) saldırıldı ve 3000 kişi öldürüldü. Amerikan misyoner Cochson (Urumiye'de) Ubeydullah'ı, Urumiye'ye saldırıyı durdurmaya ikna etti. Bu İran birliklerinin, Tebriz'den gelip, Kürtleri gafil yakalamalarına fırsat verdi. Şeyhin adamları, geniş bir alana dağıl-

dılar, bir kısmı da almak istedikleri Tebriz yolundaydılar. İran birlikleriyle karşılaştıklarında (Azeri Türklerden ve Kamseh Fars aşireti adamlarından oluşan) sonunda (Kasım ayında) Kürt birlikleri bozguna uğratıldı ve Aralıkta Şeyh geri döndü. Azeriler, yerel Sünni Kürtlerden öç aldılar. Birlerce aile şeyhin gert dönen adamlarıyla birlikte Türkiye'ye girdi. Çoğu katledildi, köyleri yakıldı.

Rusya ve İngiltere'nin aracılığıyla, Farslar, Osmanlılar'a, isyancıları cezalandırması için baskı yaptılar. Zamanın gözde metodunu kullanarak, Şeyh'in üstüne karşıt aşiretleri yolladılar, bunlar Şeyh'i ve yakın akrabalarını tutukladılar. Önce İstanbul'a getirildiler, ordan sürgüne Mekke'ye gönderildiler. Şeyh, 1883'te burda öldü.

Mesihçilikle nasyonalizmin birleştiği bir başka örnek de Barzan şeyhleridir. Bu şeyhlerden hemen hepsi de, peygamberin kurtarıcı benzeri, yarı ilahi bir üne sahipti. Barzan köyü de bir çeşit ütöpik toplum gibi algılanır. Müslüman, Hristiyan sığınmacılar buraya kabul edilir : Kürt ulusalcılığının merkezi olmasına bu durum katkıda bulunmuştur. İki şeyh gerçekten de (Mesih) Mehdi olarak adlandırılır : Ebusselam I. ve oğlu Mihemed. (bak ek tablo II. nin notları) Birincisi, aşiret çatışmalarının çalkantılı ortamında ve Şêx Ubeydullah'la olan silahlı çatışmalardan ötürü Mehdi olarak ilan edilmişti, adamları tarafından. O'nu İstanbul'a yürüyüp Sultan'dan halifelik almaya davet eden taraftarları reddettiğinde onu sıkı bir şekilde dövmüşler ve hatta, bazı iddialara göre, eğer gerçek ise onu pencereden atmışlardı. Küçük oğlu, Mihemed, diplomatik olarak güçlü rakip Şêx Ubeydullah Nehri'ye gidip, tarikat çalışması için izin istemişti. İki ileri gelen aile arasında dostça ilişkiler yeniden kurulmuştu. Bu durum, Şeyh Ubeydullah'ın sürgününden sonra Şêx Mihemed'in işine yaramıştı. 1880'den sonra, bütün aşiretler, Şêx Mihemed'i tek dini önderleri olarak görmeye başladılar. Gene, meraklı taraftarlar şeyhlerini Mehdi olarak ilan ettiler. Hareketin koşullarıyla ilgili elde olan bilgi eksiktir. Mihemed'in, adamlarından çoğunun katıldığı Ubeydullah isyanıyla yakın ilişkisi olsa gerek. En iyi kaynak **Nikitin** (1925 a) dir. Kürdistan uzmanı ve Nehri'li Mihemed Sidîq'ın önceki sekreteri, Barzan ailesinin tarihini ona anlatmıştı. Burada, Nikitin'den bir paragraf sunuyorum.

"Şêx Mihemed'in müridleri yeniden O'nu Mehdi diye anmaya başladılar. Hadis'e göre, Mehdinin adının da Muhammed olması gerek (böylece, onlar da öyle dediler). "Bizim şeyh gerçek bir mehdî." Silah satın almaya

başladılar. Kürdistan'ın bütün aşiretleri, Zibarî, Şirvanî, Mizûrî en yabanî olanlardır. Şêx Mihemed'e kendilerini adayan birlikler sağladılar. 5.000 in üzerinde. Hepsini topladıklarında, kimsenin kendilerine karşı koyamayacaklarını iddia ediyorlardı. "Musul'a yürüyüp orayı alacağız, burdan Şam'a Damaskus'a gideceğiz. Oradan da İstanbul'a saldıracamız. Sultan Hamid'i bacağından yakalayıp, tahttan indireceğiz ve yerine kutsal Mehdi'yi getireceğiz." Peygamberin temsilcisinin yerini alması gerekir. Aşiretlerin bu "Ulema" planlarıyla ilgili hayalleri yıkıldıktan sonra, dediler ki "Durdurun bu imansız, hükümet sizi imha eder." Müridler, kestnikle bu mollaların "kafir" olduklarını ilan ettiler. Nikitin'e bilgi veren, bu mollaların cezalandırılışını da anlatmıştı. Birkaç ibret verici ve acımasız cezalandırmadan sonra, diğer mollalar, yakındaki akrabalara kaçtılar, saklandıkları." Mehdi'nin birlikleri iki sıraya ayrılıp biri, Aqra'nun yolunu tuttu, diğeri de Riwandiz'in, ikisi de Musul'a yürüdü, kaymakamlarını tutukladılar. Onları dövdüler ve evlerini tahrip ettiler. Salih Zeki Paşa'nın o zaman valisi olduğu Musul'a haber ulaştı "Bu vali, akıllı bir adamdı. Şeyhle silahlı bir çatışmaya girmekten kaçındı. Hareketi bir hileyle bastırdı. Şeyhin birliklerini Musul'a beklediklerini söyledi. Kendisinin ve garnizonundakilerin, Mehdiye katılma ve Abdulhamid'e karşı harekete geçme isteklerini açıkladı. Şeyhi, kendi evinde kalmaya davet etti. Şeyh'in birlikleri de, eğer üçe bölünürlerse barakalarda kalabilirlerdi. Saf Şeyh ve adamları, bu saygı dolu sunuşu memnuniyetle kabul ettiler. -sonuçları belli olan- Dicle üzerindeki büyük bir bınada hapsedilmiş olan Şeyh ve beraberindekiler, birbirlerini uzun kuşaklarıyla aşağıya salıp, özgürlüğe yüzerek ulaşabildiler. Çünkü, Barzan halkı balıklardan iyit yüzerdi ve sudan korkuları yoktu. Ancak, Mehdi ünvanı bundan sonra terkedildi." (Nikitine, 1925 a : 150/1)

Kesin olarak bilmememize rağmen, öyle görünüyor ki, bu hareketin dış nedenlerinden biri, Şêx Ubeydullah bozgunu ve yakalanışıdır. (Fars ve Osmanlılar eliyle) Osmanlı yönetimi, Mehdi'nin savaşmak zorunda kaldığı şeytan gücüdür. Osmanlı sultanlarının halifelik ünvanını gaspetmiş olmaları gerçeği, bir başka tartışma konusu olmuştu. Ancak, bu Mesihçi hareketlerin meydana gelişlerinin içyüzünü anlamak için zamanın yerel koşullarıyla ilgili şimdi edinebildiğimizden daha çok bilgiye ihtiyacımız var. Şeyh'in bu hevesli adamlarının kimler olduğuna dair daha kesin detaya ihtiyaç vardır. Osmanlılar'ın yenilmesi ve Güney Kürdistan'ın İngilizler tarafından işgali, Mesih benzeri hareketleri frenlemişe benzer. Edmonds'un notunda İngiliz politikası :

"Bu dönemde, Süleymaniye'nin birçok yerinde, Liwa'da (ilçe) aktif bir misyonerlik kampanyası yürütülüyordu; Kadiri şeyhleri karanlık çöktükten sonra, herhangi bir köyde dönmüşlerin evler arasındaki sessiz koşuşturmaları ve zikir yaparkenki haykırışlarını cin çarpmış gibi -duymak olağandı ve birkaç kez, **bir alçağın köşeye sıkıştırılınca hemen pişmanlık bildirip, diğer şehir sakinlerine dönmesi dikkatimi çekmişti.**" (Edmonds : 1957 : 237 altını ben çizdim)

Benzer şekilde, genç Türk Cumhuriyeti'ndeki hızlı değişiklikler, özellikle eğitimsiz, dindar köylülükte belirsizlik yaratmıştı. Atatürk, laik reformlarından ötürü, şeyhler tarafından dinsizlikle suçlanmıştı. Şeyh kendisi Mehdiydi, bu bazen açıkça iddia da edildiği gibi bazı durumlarda Mesihçi halk hareketlerine yol açardı. Gene, bilgiler yetersizdir. Türkiye'deki bu tür isyanlara olan antipatik yaklaşımı bir örnekle göstereceğim:

"1935 yılında, Sirt-Beşir'in Kayıntar köyünden Şêx Xalid diye biri, Nakşibendi şeyhi olduğunu ilan etmiş. (Aynen böyle) 1935 Aralığında Şêx Xalid, adamlarını Eruh çevresine göndererek, ordaki insanlara Mehdi olduğunu kabul ettirmek istemiştir. Şêx Xalid'in adamları bir ayaklanmaya başlamış, kan dökmeye başlamışlardır. Şêx Xalid ve çevresi dağıtılıp cezalandırılınca, yeri oğlu Şêx Qudus tarafından alınmıştır. Şêx Qudus dağlara çıkıp, şeyhlik ve tarikat propagandasını başlatmıştır. Hükümetin sert bastırma hareketinden sonra, Qudus, Suriye'ye kaçmıştır, burada tesadüfler sonucu bir sonuca ulaştı. (Dr. Çetin Özek, **Türkiye'de Gerici Akımlar**. İstanbul, 1968:160)

Hakkında ayrıntılı bilgi toplamış olduğum tek isyan, dinsel öğeler de içeren **Şeyh Seid**'in nasyonalist hareketidir. -1925'teki - Bir yandan bu hareketteki bazı unsurlar Şêx Xalid'inkini hatırlatmakta; diğer yandan bazı öğelerse onu sonuncudan ayırmaktadır ve daha politik bir hareket haline getirmektedir. **Şêx Seid İsyanı** gelecek bölümde ayrıntılı anlatılacak.

IV-p. Şeyhlerin Etkilerini Yitirışleri

Şeyhlerin gücünü ve nüfuzunu azaltan en önemli hareket, Atatürk'ün tekiyeleri kapatıp -1926- şeyhlere baskı uygulaması ve sindirmesidir. Ulusalçı ve yukarıda anlatılan gerici hareketlerin ikisi de, Atatürk'ün

tek ve laik bir devlet kurma projesini tehdit ediyordu. Önlem, Atatürk'ün geleneksel yöntemiyle uygulandı. 1926 başlarında, bir İngiliz konsolosu şöyle yazıyordu : "Cahillik ve batılığın odağı olan tekiyeler ve zaviyeler kapatılıyor. Şeyhler öyle imha ediliyorlar ki, en uygun deyişle bir rezalet."⁽⁸⁵⁾ Cezaları infaz edilen şeyhlerin sayısı oldukça kabarıktı. (Hepsinden önce Şeş Seid ve dava arkadaşları; sonra da, isyanla direkt ilişkileri olmayanlar) Diğerleri de sürgün edildi. Kürdistan'ın dışında yaşamaya zorlandılar. Sürekli göz altında olarak. Diğer birçok şeyh, Irak ve Suriye sınırlarına geçtiler, fakat açık olarak tarikatların etkileri hiçe indi. Fakat, kapalı olarak aktiviteleri devam etti. 1950'de Demokratik Parti hükümeti döneminde açıkça belli olduğu üzere, dinsel duyguların açık ifadelerine izin verilmesi üzerine, bir kaç şeyh, Türkiye'de politikaya katılmaya ve rol oynamaya başladılar, partilerinin korunması altında. (Fakat kapalı olarak ve itinalı, aşırıya kaçmadan). Hatta bunlar ulusal duygularını bile açmaya başladılar.⁽⁸⁶⁾ Kemalist subaylar tarafından gerçekleştirilen bir askeri darbe, Demokratik Parti yönetimine son verdi (Mayıs 27, 1960) ve geçici olarak şeyhler gene geriye çekilmek zorunda kaldılar. Tedrici olarak iyileşen eğitim ve daha özgür politik tartışma ortamı pek çok genci kesin olarak şeyhlerin alanından uzaklaştırdı. Fakat 1965'de ve sonraki seçimlerde, şeyhler ve akrabaları, parlamentoya seçilmeyi yine başardılar. Politik özelliklerinden ötürü değil, bölgelerindeki nüfuzları nedeniyle. Fakat, "modernizasyon" ve sınıf karşıtlıklarının kristalize olması, burjuvazi ve proletarya dirilme hareketleri içinde dinsel etkilerin kaybolmasına yolaçtıysa da (gelecek bölüm) hâlâ diğer toplumsal katmanlarda etki yaratıyordu. Toplumsal olarak, küçük kasabalardaki küçük burjuva ve köylülük; bazı şeyhler açıkça bu son gelişmeden yararlandılar.

Buna rağmen, bütün olarak, yarım yüzyıl öncesine göre şeyhler Türkiye Kürdistan'ında daha az öncü rol oynuyorlardı. Azalmışlardı ve daha az direkt etkileri vardı. Babaları şeyhlik yapmış olan birkaç kişi tanıdım. Fakat bu fonksiyonu sürdürmüyorlardı. Ama yine de belli bir dinsel fonksiyona sahipler, fakat çok daha az önemde. Köy mollasınınki kadar. Sonuncular çoğunlukla devletten aldıkları maaşla geçiniyorlardı.

Suriye'de ise şeyhler hiç sıkıştırılmadılar, hiç yer altına geçmeye zorlanmadılar. Onların buradaki etki yitirilerini izlemek daha kolaydır. 1950'lere kadar, etkilerinin azalmadan sürdüğü görülüyor. Bazı bilgi verenlerime göre, Türkiye'den pek çok şeyhin akın etmesiyle, halk üzerindeki dinsel etkiler artmıştı bile ; Kürtler, 1920'lerden öncekine göre daha

dindar olmuşlardı. 1950 ve 60'ların ekonomik-politik gelişmeleri hızlı değişim getirdi. Yollar inşa edildi, okullar yapıldı. Traktör, tarımda ekonomik ilişkileri değiştirdi. Şehirlerde, iş bulmak "modern" sektörde biraz kolaylaşmıştı. Radyo edinildi ve onunla birlikte Nasır'ın sesi ulaştı, her köye. (Suriye 1958'de Birleşik Arap Cumhuriyetine katılmıştı). Şiddetle, İslam dayanışması yerine Arap milliyetçiliğini yükselten Nasır dolayısıyla insanlar (halk), 1961'de başlayan Irak'taki Kürt savaşıyla ilgili olarak da bilgilendiler. Bu yıllar boyunca giderek daha çok insan, Müslüman ve Suriyeli kimliklerinin yerine Kürt kimliklerini vurgulamaya başladılar. Din, gençler üzerindeki etkisini hızla kaybetti. Burada, çoğu şeyh de Kürt milliyetçiliğine karşı oldu. Şimdi bunlar, bunun bedelini ödüyorlar. Batılıklarının olduğu kadar, bilimsel dünya görüşünün düşmanları olarak algılanmaya başladılar ve Kürt davasının hainleri olarak da taraftar kaybedişleri dramatikti.

1930'larda, küçük Amûde kasabasında, taraftarları olan 30-50 şeyh sayılıyordu. Cuma günleri müridleriyle alay halinde davul çalarak camiye yürürlerdi. Namaz boyunca, şeyhler ilk sırayı alıyorlardı. Müridler kendi şeyhlerinin arkasından yerlerini alıyorlardı, bu şeyhlerin gücü arkalarında sıralanan müridlerin sayısı ve statüleriyle belirleniyordu. Bu dönemde, nüfusun %80-90'ı, herhangi bir şeyhin müridiydi. Gene aynı köyde, Kürdistan ulusal örgütü Xaybûn'un çoğu üyesi, Fransız manda yönetimi tarafından yaşamaya zorlanmışlardı. (Xoybun ; entellektüellerin 1927'de kurdukları örgüttür.) Şeyhler, bu nasyonalistlerin köydeki aktivitelerini, haklarında giriştikleri karşı propagandayla imkânsız hale getirmişlerdi : ("ew kafirin, kûştina wan hêlal e", "bunlar inançsızdırlar, öldürülmeleri helaldir.") Özellikle Kadiri şeyhleri, (çoğu hepsi Seyyid olan, anti-Arap) İslam'ın yalnızca iki ulus tanıdığını belirtiyorlardı : İnananlar ve inanmayanlar. Kürt milliyetçiliği onlara göre, İslamı bölmek için şeytanca bir plandı. Xoybûn halk desteği rekabetini hiç kazanamadı. Xoybûn'un çalışmalarıyla değil fakat ekonomik ve (dış) politik gelişmelerin sonucu olarak yukarıda anlatılan şeyhler, desteklerini yitirdiler. Amûde'de yalnızca iki aktif şeyh var ve müridleri kasabanın ileri gelenleri değildir.

Şeyhin bütün müridleri aynı sadakati göstermezler. Ekonomik olarak sömürülenler, toprağında çalışan köylüler; farklı bir kategoridedirler. Şeyhe olan bağlılıkları yittiğinde ve O'nun ilahî gücüne olan inançları zayıfladığında, sömürüyü daha fazla onaylamayacaklar ve belki de isyan edecekler. Köylülerin ayaklanmaları için bir dış uyarım gerekli gibi görün-

mekte. (Şeyhlerin nüfuzlarını azaltan dış politik gelişmelerdi.) Aşağıdaki örnek böyle bir isyana önektir. ⁽⁸⁷⁾

1950'lerin sonlarında, Bamerni köylüleri, sorgusuzca (1950'lerin başında ölen) Şêx Behadîn'e katkıda bulunanlar, oğlu Mer'ûd'un onları daha fazla sömürmelerine karşı çıktılar. Şêx Behedîn'in ölümüne kadar, Kürdistan ötesinde bile büyük bir etki yaratmıştı. ⁽⁸⁸⁾ Irak monarşisi ve Başbakan Nuri Said taraftarlarındandı. Kral, Şeyhi ziyaretlerini kolaylaştırmak için bir uçak pisti yaptırmıştı. (Şeyhin ötesinde ise birden fazla ateş vardı : monarşi Kasım tarafından devrildiğinde, Şeyhin akrabalarından biri, darbeyi yapan subaylar arasındaydı, Xalid Nekşibendî.)

Şeyh ve geniş ailesinin bir kısmı (200 dolayında insan), bir miktar müridle birlikte aynı köyde yaşıyorlardı. Hediyelerden başka, Şeyh'in geliri bütün topraklarına sahip olduğu üç köyden geliyordu : Serseng, Kedîş ve Bêbet. Bamernî'de toprakların yarısına sahipti; geri kalan, bağımsız küçük işletmecilerindi. Bu son kategoridekiler, Şeyh'e karşı isyan etti ve O'nun mantıksızca ekonomik iddialarına katılmayı reddettiler. Bamernî ortakçıları, öteki üç köydekiler hiç katılmadılar.

Behadîn'in ölümünden ve oğlu Mes'ûd'un yerini almasından sonra, protesto iki konuyla ilgili çıktı :

1) Uçak pisti inşaatı için şeyhe para ödenmişti. Fakat çoğu ailestne kaldı ve işçilere ödenen (Bamernî köylülerine) ücret çok düşüktü. Köylüler, Mes'ûd'un geri ödeme yapmasını istediler. Reddettiğinde mahkemeye dava açtılar. (1958'de monarşi devrildikten sonra).

2) Sulama : Bamernî'de su yeterli değildir. Şeyh kendi topraklarının önce sularmasını istiyordu, böylece su sıkıntısının yükünü taşıyan her zaman küçük çiftçiler oluyordu. Protestolarını giderek daha açıkça bildiriyorlardı. Aşağıda özetlenen olaylar, Irak'taki Kürt ulusal hareketinin gelişmesiyle bağlantılıdır. 1959 Mart'ında, (Nasırcı) Musul'un komutanı Abd al Vahhab Şavvaf, Başkan Kasım'a karşı ayaklandı. Bamernî'den köylülerin de aralarında bulunduğu bütün Kasım yanlısı Kürtler, Musul'a gidip isyanın bastırılmasına yardım ettiler. (O zaman Kasım hâlâ Kürtler'in ulusal haklarını tanıyacağına söz veriyordu.)

Burdan zaferle döndükten sonra, Bamernî'ye bir grup genç adam bal-

tasını vs. alıp, silahlanıp, Şeyhin korunaklı barınağına gidip bağırarak, sövgüler sayıp dökerek meydan okudu. Hepsi de, küçük çiftçilerdendi. Bazıları Musul'da bulunmuştu. Yaşlı dindar bir köylü onları durdurmak istedi. Bir top güllesi atılıp, evlere geri dönüldü. Birkaç gün sonra top güllerini, Şeyhin tekiyesinin karşısındaki tepeden ateşlenmeye başladı.

Önce de memnuniyetsizlik işaretleri verilmişti, hatta birkaç köylü, müridlerden birkaçıyla dövüşmüşlerdi de. (Silah olarak bıçak kullanarak.) Fakat bu ciddi bir başkaldırıydı. Bir başka fırsatta (kısaca, Şuwaş isyanından sonra) köylüler, şeyhten nefretlerini, şeyhin köşkünün önünde zürna çalarak, dansederek belirtiyorlardı. (O zamana kadar, zürna, Bamernî'de yasaklanmıştı. Şeyh onun şeytani bir âlet olduğunu söylemişti.) Şeyhin adamlarıyla köylüler arasındaki savaş 1959'un sonlarından 1960'ın başına kadar devam etti. İki köylü üç mürid öldürüldü. Hükümet düzeni sağlaması için bir jandarma birliği gönderdi. Şeyh güvenlikte hissetmiyordu kendini, yeniden Musul'a sığındı.

Kasım hükümetiyle Kürt ulusalcıları (Barzanî ve KDP) arasında çatışmalar su yüzüne çıktıktan sonra, pek çok köylü Barzanî safına geçti. Şêx Mes'ud ve adamları hükümet tarafına geçerken. (Bu saflaşma, Barzanî şeyhiyle, Bamernî şeyhleri arasındaki çekişmeden kaynaklanmış olabilir. Bamernî köylüleri köydeki Jandarma karakoluna saldırdılar. Bazı köylüler yakalanıp Dohok'a zindana gönderdiler, fakat jandarma Bamernî'de sonuna kadar kaldı. Şeyh uzaklarda, köylünün tahılını paylaşma olanağından yoksundu. Köylülüğe göre, ulusal hareket kendilerinin sömürüden kurtuluşlarını da hedef almıştı. Şeyh ailesinin üyeleri, doğal olarak, topraklarını geri alma umuduyla hükümet yanlısı birliklere aktif olarak katıldılar.

Nerdeyse, her zaman ve her yerde isyan edenler, en çok ezilip sömürülen köylüler değildir. Daha çok orta köylülüktür, belli ölçüde bağımsız olan, fakat şeyh tarafından sömürüldüğünü hisseden. ^(88a) Şêx Behadîn sağken başkaldırmadılar; o saygındı ve açıkça iddia ettiği ayrıcalığı hakeden özelliklere sahipti. Kendisinden daha az nitelikli oğluna yerini bıraktığında, bu iddiaların doğruluğunu sorgulamak daha kolaylaşmıştı. Protestolar, köylülerin, devlet düzeyindeki bir politik krizde bile önemli roller oynayabileceklerini ispatladıkları bir dış kriz yaşandığında, açık bir isyan haline geldi.

Şeyhlerin nüfuz kaybına ilişkin bir noktayı daha belirtmek gerekir : Daha çok aşiretsizleşmiş olanlarda (daha az aşiret çatışmalarının olduğu) ve hükümetin (ya da Irak'ta ulusal hareketin) çelişki çözmede yeterli otoriteye sahip olduğu alanlarda bu daha açıktır. Bunun sözkonusu olmadığı yerlerde (Türkiye'nin Güneydoğusu'nda) şeyhler, güçlerini devam ettirirler. Böylece, Şeyhin arabuluculuk rolünün, Şeyhin konumu için ne kadar önemli olduğu ortaya çıkıyor.

IV-r. İslâmcı Bir Akım : Nurculuk

Türkiye'deki İslâmcı akımlardan -büyük olasılıkla en güçlüsü ve kesinlikle de katıksız- biri de Kürdistan'da doğdu ve Nakşibendi tarikatıyla yakın bağlantılar kurmuştu. Buna rağmen bu hareket kendisini anti-tarikatçı olarak lanse etmişti.

Bu nedenle, bu hareketle ilgili kısa bir özetle bu bölümü noktalıyorum.

Sözü edilen akım Türkiye'de **Nurculuk** ya da **Nurcu** hareketi olarak bilinmektedir. Taraftarlarının kendilerine yakıştırdıkları "nurcu" adlandırması, "ilahi ışığın izindekiler" anlamına geliyor. Bu isim hareketin ruhani lideri olan **Saidi Nursi**'nin çok sayıda yazısının toplandığı kapsamlı yapıt **Risale-i Nur**'dan alınmıştır. Sözü edilen yapıtta, yazarı da pekçok bakımdan sıradışı özelliklere sahiptir. Nurcu hareketinin ateşli muhalifleri oldukları halde, Saidi Nursi'nin cesareti, onuru ve saygın kişiliğinden hayranlıkla bahseden kişileri görmüştüm. Taraftarlarına göre O, mucizeler yaratan büyük bir evliyadan daha geride değildi. O, aynı zamanda, zamanın büyük bilginlerinden biri ve Kur'an'ın en yetenekli yorumcusuydu.

Said, 1873'te Bitlis'in Nûrs köyünde doğdu. İlk öğrenimini bu ilde, bir kısmı Nakşibendi tarikatıyla bağlantılı olan medreselerde gördü. Çok zeki, dikbaşlı ve hatta asiydi. Öğretmenlerini etkiler, tartışmada onlara meydan okurdu. Çok genç bir yaşta, bir bilgin olarak ünlendi ve kendisini "**Bediüzzaman**" olarak adlandırmaya başladığında kimsede buna itiraz etmedi. 1907'de İstanbul'a gitti. Burada Sultan'a Kürdistan'a bir üniversite kurulması teklifini yaptı. Sâid halkının eğitimine çok önem veriyordu. Bu üniversite kurma idealini (ki bu üniversite, El-Azhar'ın bir eşi olacaktı) bütün ömrü boyunca sürdürdü. Ve İstanbul'da yaşayan Kürtler'in çocuk-

ları için bir ilkokul açma projesini de savunuyordu. 1908'deki Genç Türk darbesinden sonra, (ki bu darbeyi desteklemişti) İstanbul'da kurulan ilk Kürt derneğinde aktif olarak çalışıyordu. Fakat aynı zamanda, Muhammedi Birliği'nin de önde gelen üyelerinden biriydi. Bu dernek, Şeriat'ın korunmasını amaçlıyordu ve 1909'da Genç Türkler'in anayasal düzenine karşı, tepkici unsurların giriştikleri isyan hareketinde temel rolü oynamıştı. 1911'de Said, askeri komutan sıfatıyla Balkan Savaşı'na katıldı. Ve birkaç yıl sonra, doğuda Rusya'ya karşı askeri birliklere komuta ediyordu. Burada da, cesaretiyle kendini farketmişti. Söylendiğine göre, öldürülmeleri emri verilmiş olan 1500 Ermeni'yi sağ salım Rusya sınırından karşıya geçirerek hayatlarını kurtarmıştı. Daha sonra Ruslar tarafından esir alınmıştı. 1918'de Rusya'dan Almanya'ya kaçıp oradan da İstanbul'a geçti. Burada Kürt ulusalcı örgütünde yeniden çalışmaya başladı. Ayrılcı eğilimlerden çok, taraftarı olan Kürtler'in eğitim sorunları ve ahlâken yükselmelerine ilgi duyuyordu. Osmanlı topraklarının Avrupalılarca işgal edilmesine şiddetle karşı koydu. Mustafa Kemal hareketine sempati duydu ve 1922'de bir mektupla Ankara'ya davet edildi. Fakat Mustafa Kemal'le ayrıştılar. Çünkü, onların yeni Türkiye'de dine karşı takınacakları tutum tamamen ters bir çizgiydi. Şex Seid'in Kürt İsyanı'na katılmamışa benziyor. Fakat yine de isyan sonrasındaki baskı döneminde Türkiye'nin batısına sürgün edildi.

Bu sürgün hayatının dönüm noktası oldu; politikaya direkt olarak katılmaktan uzak durdu ve yaşamının geri kalan kısmını Kur'an'ın yorumlanması ve vazetmeye adadı. Mustafa Kemal'in laikliğine karşı açık bir saldırıya asla geçmedi ve bir alternatif olarak İslâmi bir devletin propagandasını kesinlikle yapmadı; tavrı felsefi düzeyde kaldı, artık eylemli değildi. Benzer şekilde, kendini Seidi Kurdi olarak adlandırmaktan korkmasına rağmen Kürt ulusalcılığına olan tüm ilgisini yitirdi.

Oysa bu yıllar Kürtler'e ait herşeyin yasaklandığı yıllardı. Kemalist basın O'nu tehlikeli bir karşıt, Türkiye'deki laik anayasal düzenin karşısında tehditkâr bir unsur olarak lanse etti. Vaazlerinden ve yazılarından ötürü sık sık mahkemeye çağrıldı, hatta 1960'ta ölümünden sonra bile öylesine tehlikeli görüldü ki, görevliler cesedini mezarından çıkarıp bilinmeyen bir başka yere yeniden gömdüler.

1925'ten sonra yazdığı pekçok kitap ve risalenin hepsi birden **Risale-1 Nur** diye adlandırıldı. Bu yapıtta, Kur'an'ın 20. yüzyıla uygun bir yo-

rumunu yapmayı amaçlamıştır. Yorumlar daha çok Saïd'in rüyalarına, hayalinde canlananlara dayanıyor ve birkaç kişinin anlayabildiği 19. yüzyıl Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Saïd, modern bilimle, (reformist) İslâmî öğretinin bir sentezine ulaşmaya çabalamıştır ve fakat, genelde çalışma, güçlü bir mistik tutumu yansıtmaktadır. O'nun Nakşibendiler'le önceki temaslarını anmaya değmez, çünkü Saïd, mistik eğilimine karşın **tarikati, soflığı** artık zamana uymadığı için reddetmiştir.

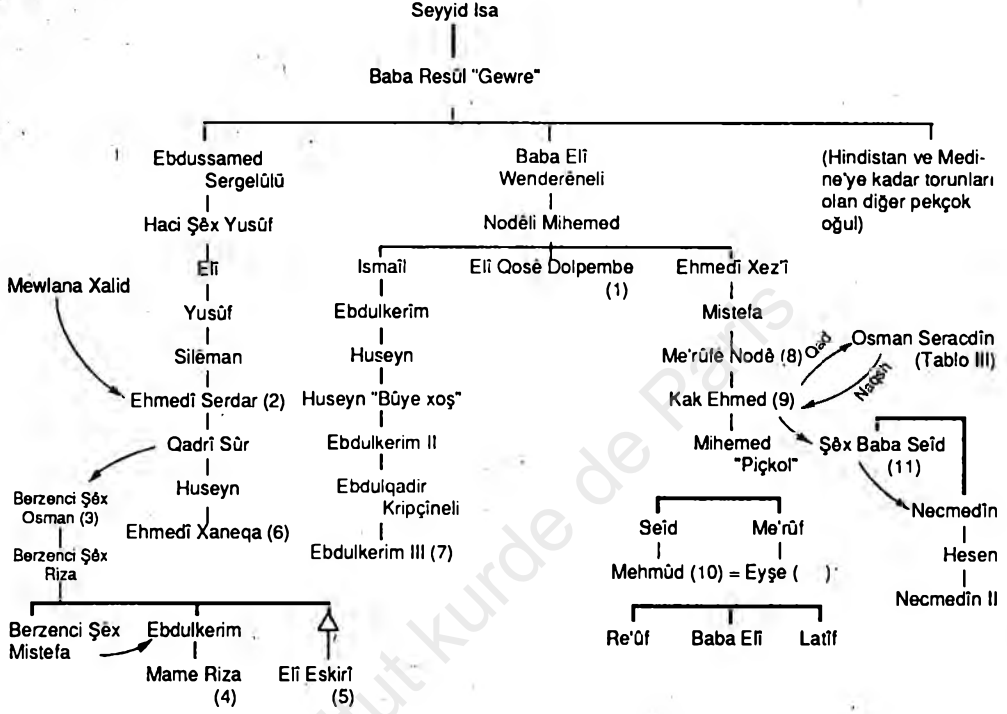
Nurcu hareket, Saïd'in kişisel izleyicilerinin yazılarını kopye edip (bütünüyle elle) çoğaltmaları ve küçük gruplar halinde okuma toplantıları düzenlemeleri sonucu yeniden canlandı. Demokrat Parti yönetimi döneminde (1950-60) diğer islâmî gruplarla birlikte, Saïdî Nursî taraftarları da geniş bir ifade özgürlüğü elde ettiler ve Nurcu hareket hızlı bir gelişme gösterdi. Bu hareketin bölgesel bir yoğunluk alanı yoktur ama Nurcular içinde Kürtler'in çok önemli oranda olmasa da ağırlıklı bir temsiline olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye Kürdistan'ında iyi örgütlenmiş bir Nurcu hareketi vardır. Türkiye'de Nurcular'ın toplam sayısını tahmin etmek zor, fakat büyük olasılıkla 1 milyonun üzerinde olsa gerek.⁽⁹⁰⁾ İstanbul'da bu hareketle bağlantılı olan bir yayınevi var ve bir gazete yayınlıyorlar. Kürtler'in yaşadığı bölgede hareketin bir bölümü Nakşibendî tarikatıyla ilişkilidir. Bu durum Saïd'in tarikatları reddeden anlayışıyla karşılaştırıldığında şaşırtıcıdır.⁽⁹¹⁾ Yaşamının son döneminde Saïd'in Kürt ulusalcılığıyla da ilişkisini kesmesine rağmen pekçok gelenekçi Kürt ulusalcısı, Saïd'in bir Kürt molla olması nedeniyle Nurcu harekete ilgi duymuştur. Söylentiye göre, Kürt Nurcular arasında sakın, sessiz "yeni Saïd"e değil de 1925 öncesinin "eski Saïd"ine yakınlık duyan küçük bir ulusalcı grup var.⁽⁹²⁾

Nurcu hareket şimdiye kadar, Türkiye Kürtler'i arasında kabul gören en önemli dinsel harekettir. Farklı insanları farklı nedenlerle çekiyor gibi. Risale-ı Nur'un mistik niteliğinin yarattığı etki dindarları çekerken, dindar entellektüeller de hareketin modern bilime karşı takındığı olumlu tutumdan etkilenmişlerdir. Kürt ulusalcıları "eski Saïd"e ilgi duyarken, tutucular da hareketin anti-komünist vurgusuna kapılmışlardır. Daha yakın bir zamanda ise hareket, askeri yönetime karşı takındığı karşıt tutumla büyük bir sempati topladı, hareketin yayın organının çıkarılması yasaklandı, çünkü 1982 Anayasası'nı (askeri yönetimin düzenlediği) reddetmişti.

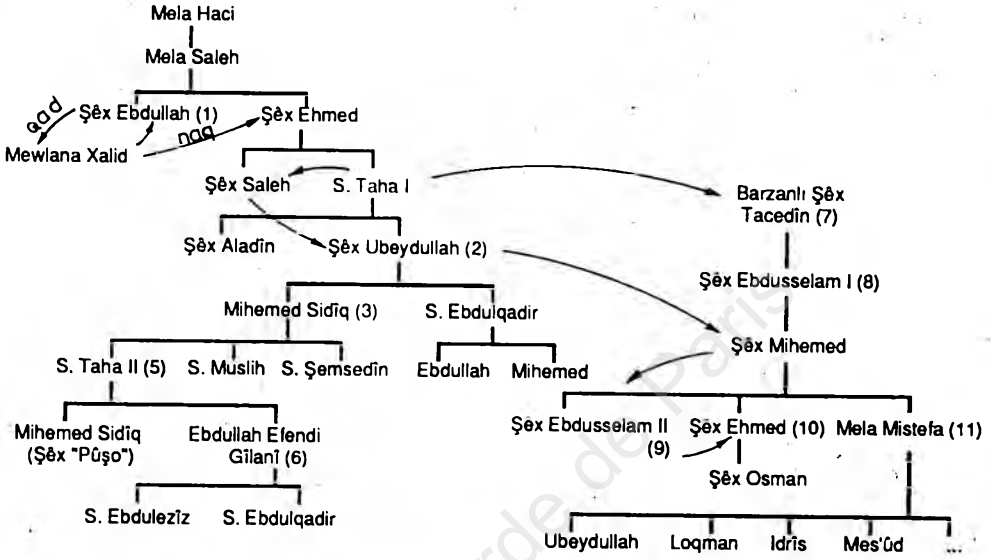

İttihat ve Terakki'nin bayramlık kıyafeti
(Çizgi: Karikatürist Cem, 1991)

Tablo - I : Metinde sözü edilen Berzencî ailesinin kolları

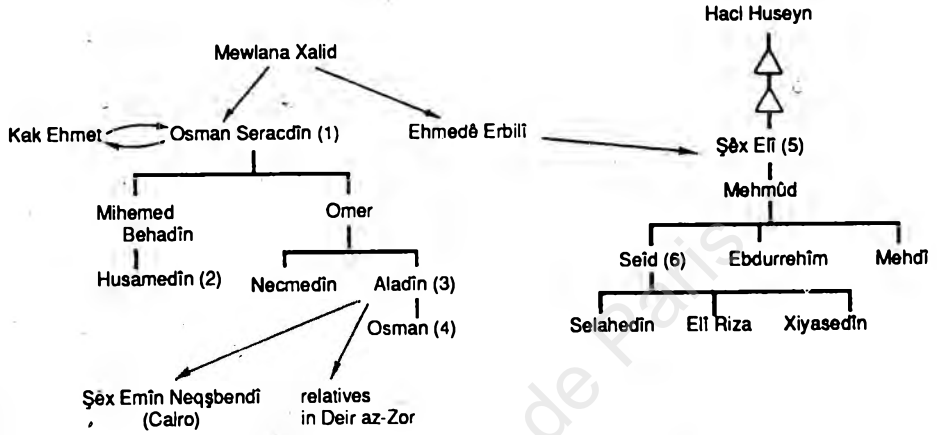
Tablo - II : Sadatê Nehri ve Barzan Şeyhleri (Yalnızca metinde adı geçen kollar)

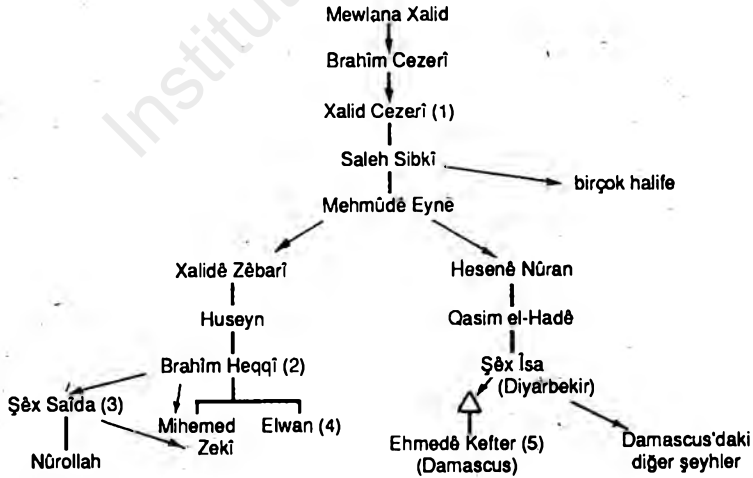
S. = Seyyid

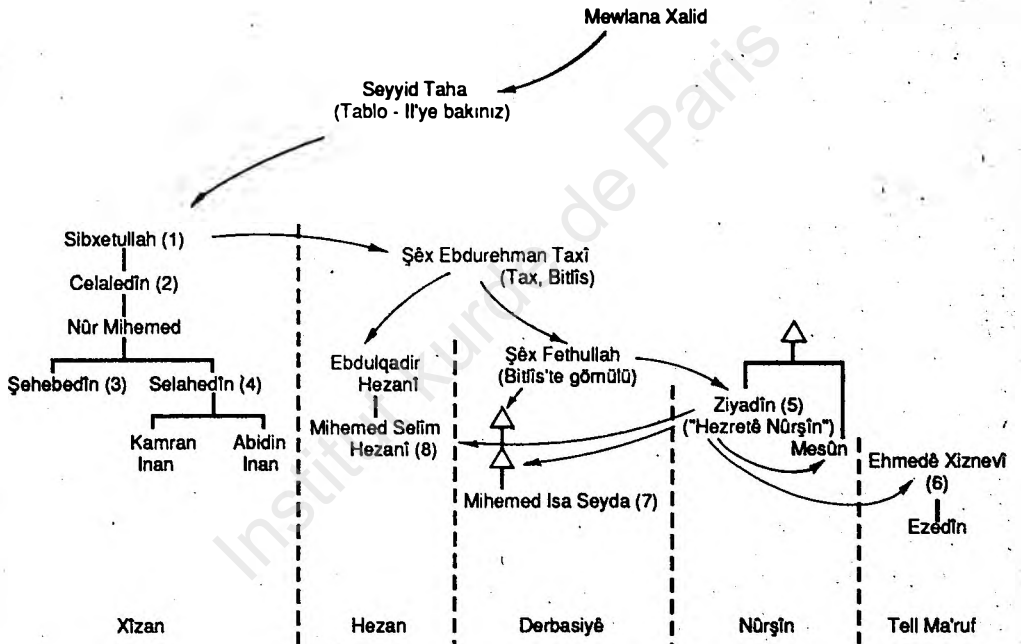
Tablo - III : Biyare / Tawêla ve Palû Şeyhleri

Tablo - IV : Diğêr önemli Nakşibendî aileleri

Tablo - V : Daha nüfuzlu olan Nakşibendî aileleri

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM EKLERİ

Bu bölümü desteklemek için, Kürdistan'daki en önemli şeyh ailelerinin soy ağacını veriyorum. Önemli bulduğum müürşid halife ilişkilerini de göstererek bazı şeyhlerle ilgili kısa biyografik notlar da düştüm.

TABLO İİN NOTLARI : Berzenci Allesinin Kolları

1) **Hac Seyyid Wafa**; Salami'ye bağlı kolun atası, (testte silsilesi verilmiş olan.)

2) **Ehmedî Serdar**; Mewlana Xalid'den Nakşibendi yolunu öğrenen (lider bir Nakşibendi şeyhi olan).

3) **Hacı Şêx Osman**; Nakşibendi icazetini aldığı Qadri Sûr'un uzaktan akrabası.

4) **Şêx Abdülkerîm (Sergelû'lü)**; kendine Nakşibendi demeye devam etmesine rağmen, alışılmış olandan çok farklı uygulamalar getirdi, yeni bir tarikat ya da mezhepmiş gibî. Taraftarları **Heqqe** olarak adlandırılır. Bazı uygulamaları, çevredeki Müslümanlara ve İngiliz yönetimine iğrenç gelmekte : Kadınlar ve erkekler, cami avlusundaki su teknesinde birlikte yıkanırken görülmüşler. Suya köpekleri de alarak. Saygınlığın - temizliğin- tam bir bozuluşu ve benzer şeyler. (Bak,Edmonds 1957 : 20-206)

1944'te halefi Mamê Rıza, tutuklanıp bir ölü gömme kampına, Güney Irak'ta kapatıldı. (Edmonds'a göre) Yüzlerce ya da binlerce (kuzeni Eli Eskirî'ye göre 12.000) kişi, taraftar köylüleri, şeyhlerinin sürgününe katılmak için köylerini terketmişler ve hükümeti şeyhlerini geri göndermeye zorlamışlar. Hükümet bunu yapmaya zorlanmış ve O'na Silêmani'de ev hapsi vermişler, böylece taraftarlarının ziyareti mümkün hale gelmiş.

Edmonds, Mamê Rıza'nın tutuklanışını basit bir idari sorun olarak göstermeye çalışmış, fakat Eli Eskirî, kuzeninin, Molla Mustafa Barzani'ye yardım ettiği için tutuklandığını söylerken sıkıntılıydı. Ev hapsinden kaçıp, Barzani'nin yolunu tutmuş olan ve burada yeni bir hükümet karşıtı isyan yönlendiren Mamê Rıza, elli adam gönderip Barzani'ye yardım etmişti.

Heqqe mezhebi, hâlâ varlığını sürdürmekte; Mamê Rıza'nın halifesi Hamê Sûr, liderliğini yapmaktadır. Bana anlatılanlar, köyünü bir "kolhoz" gibi organize ettiğini söylediler. Toprak ortak işlenmekte; kadınlar dahil herşey, ortak mülk. Mamê Sûr'un kendisi daha eşit olan bu "eşitlikçi" toplumda, tek kişiydi : Halkın anlattığına göre, çok para harcamakta ve yetmişlik yaşına rağmen, köyün bütün kızları için ilk gece hakkını kullandığı söylenmekte.

5) **Eli Eskirî** ve babası şeyh değillerdir. Eli, önde gelen bir ulusalçı gerilla lideri. Şimdilerde (1977) Irak hükümetine karşı başlatılan isyanın en önemli gerilla lideridir.

6) **Ehmedî Xaneqa**, 1920'lerin Kerkûk kasabasını yönetenlerin ve (Talebanî'lerle birlikte) akrabası Şêx Mehmûd'un en önemli rakiplerinden biriydi. Güney Kürdistan'da 1923'te ciddi bir biçimde Türk yanlısı propagandaya girişmişti. Büyük olasılıkla İngilizlerin rakibi Şêx Mehmûd'u Kürdistan liderliğinde kendilerinin adayı olarak geri getireceklerinden korkarak tutuklanmasını (Edmonds'un kendisi tarafından) ve Kerkûk'teki Türk etkisini etkili bir şekilde kontrol etmeyi sağladı. (bak Edmonds, 1957)

7) **Kripçine'li Şêx Ebdulkerîm**. (Irak) Kürdistan'da, şimdiki en etkili (Kadiri) şeyhtir belki. Irak'ta ve İran'da pek çok halifesi var. Kendilerini Mehabad, Bane ve Sine'de ziyaret ettim. Irak'taki Kürt savaşının son dönemi boyunca (1966'dan beri, eğer doğru bilgi verildiyse) Barzanî'lerin karşısında, devletin yanında yer aldı.

8) Rîchi, Silêmani'yi ziyaret ettiğinde (1820), **Me'rûf Nodê'li** kasabada Berzenci şeyhiydi. Mewlana Xalid'e karşı Ulema'yla ittifak yapmıştı, çünkü sonuncunun Silêmani'den atılmasından beri, (not 44) torunları kasabanın ve çevresinin tartışmasız dini ve (Baban emirliğinin yıkılmasından sonra) politik liderleri olmuşlardı.

9) **Kak Ehmed**, mucizeleriyle ünlenmişti. Mewlana Xalid'le olan uzlaşmaz ilişkilerine rağmen. (Bazı Nakşibendilere göre, babasının kuşkırtmasıyla Ehmed, Mewlana'yı öldürmeye bile teşebbüs etmişti.) Sonradan, Xalid'in halefi, Biyare şeyhi Şêx Osman'la sıcak ilişkiler kurmuştu. Bu iki şeyh saygın yollarında birbirlerine söz geçiriyorlardı. (Edmonds : 1957-74-78)

10) Kendini Kürdistan kralı ilan eden **Şêx Mehmûd**. (bak, not 35)

11) **Şêx Baba Seîd**, ya Kak Ehmed'in torunu ya da O'nun uzaktan akrabası. Irak'tan gelip, Xewsabad köyüne yerleşmişti. Mehabad yakınında. Lehmann-Haupt, O'nu 1898'de Mehabad'da ziyaret edip, 8000 taraftarının olduğunu yazdılar. Lehmann-Haupt, Urumiye'deki Hristiyan misyonerlerinin şeyhin ve yakın akrabalarının Hristiyanlığı kabul edip vaftiz oldukları halde, Kadiri şeyhliğini ve Müslümanlığı dışarıya karşı sürdürdüklerini söylediklerini yazdılar. (Lehmann-Haupt, cilt 1:232-272) Fakat misyonerler köylülere kolayca ulaşabiliyorlardı ve sonra misyonerlerin baskısı karşısında, Şeyh döndüğünü halka açıkladı. I. Dünya Savaşı yıllarında, Mehabad, Türk birliklerince işgal edildi. Türkler Şeyhin döndüğünü duyunca, açıklamayla bunu geri almasını istediler, reddedince astılar. Kardeşi Necmeddin yerini aldı. (After Rev. F.G. Coan, Yesterday in Persia and Kürdistan, Şêx Baba'yla ilgili Pasaj, Bulletin mensuel du Centre d'étudies Kurdes (Paris), 1950 nr. 10 : sayfa 6-7'den alındı) Oğlu Hesen, yakın bir zamanda öldü ve oğlu Necmedin II. yerini aldı. Hâlâ Xewsabad'da oturur. Taraftarları genellikle Mameş aşiretindedirler; düzenli ziyaretlerde bulunurlar. Şeyhin kardeşlerinden birini Mehabad'da tanıdım. Xewsabad'lı taraftarlarının Mehabad'ta birkaç kez ziyaret ettiğim bir konakları var. Burdaki derviş toplantıları diğerlerinden çok farklı değildi. Ne burada, ne de bir başka konakta, Baba'nın dönmesinden hiç söz edilmedi. Şeyh gene kabul görmekte, ilkeleri sürdürülmekte ve garipliğinin üstü örtülmektedir. Hatta ölümünden sonra bir caddeye ismi verilmiştir.

TABLO II'DEKİ NOTLAR : Sadatê Nehri Ve Barzanî Ailesi

1) **Şêx Seyyid Ebdullah** Kadiri tarikatında, Mewlana Xalid'in öğretmeni idi; sonradan kendisi ve kardeşi Nakşibendilik yolunu benimsediler. Bundan sonra müridleriyle birlikte yalnızca Nakşibendiliği yaydılar. Bu dönemlerde aile Nehri'ye taşındı. Şemdinan bölgesinin başta gelen köyü. Tanındıktan sonra, aile Orta Kürdistan'da, birkaç yüzyıl yaşadı : Abd al Kadir Gilani'nin oğullarından birinin Abd al Azız'in torunu oğlu Ebu Bakr'ın Hekari'ye yerleşmiş olduğuna dair bir söylenti vardır. (Nikitine, 1956 : 212)

2) **Ubeydullah**, anlatıldığı gibi, büyük bir ulusal isyanı yöneten kişi.

3) Ubeyd'in halefi **Mihemed Sidiq**'in da sürgüne gönderilip gönderilmediği çok açık değildir. Eğer böyleyse, ne zaman döndüğü bilinmiyor. 20. yy. ın başında Nehri'de yaşıyordu. Orta Kürdistan'ın en etkin şeyhi olarak tanınıyordu. (Dickson 1910 : 370; Nikitine, Soane, değişik yerlerde geçtiği gibi). Güçlü rakibi, Barzan şeyhi Abdusselam II, Oramar bölgesinde çok huzursuzluğa neden olmuştu. (İki şeyhin toprakları arasında kalan Oramar). Herki aşireti aracılığıyla, Girdi, Zerza ve Xûmarû aşiretlerini direkt olarak yönetiyordu. Toplam 13.000 insan üzerinde ve geniş topraklarda etki sahibiydi. (Nikitine-Soane 1923 ; 77n) Şêx Mihemed Sidiq, Tato ve Suto öyküsünün akıllı, gözü açık baş kahramanıydı. (Nikitine-Soane 1923) Ağalar arasındaki rekabeti ustalıkla kullanan ve güç toplayan. Ölümünden sonra (1911) sıkı bir iktidar kavgası, oğlu Seyyid Taha ve kardeşi Abdulqadir arasında sürdü. Birincinin ilk eli aldığı.

4) **Seyyid Abdulqadir**, babasıyla birlikte Mekke'ye sürüldü. 1908'deki Jön-Türk devriminden sonraya kadar İstanbul'a dönmedi. Aynı yıl, **Kürt Teali ve Terakkî Cemiyetinin** kurucularından biri oldu. (bak, V. bölüm d) İstanbul'da, bütün Kürt ulusal hareketlerinde rol aldı. Osmanlı senatosunda ve yüksek mecliste üye oldu. 1925'te, Şêx Seid büyük isyanından sonra, -büyük olasılıkla birlikte davranmadığı, rol almadığı-kendisi ve oğlu asıldılar.

5) **Seyyid Taha II**, babasının yerini alan bir politik ve dinsel lider olmaktan çok bir aşiret lideriydi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya'ya gitti ve bağımsız Kürdistan için destek almaya çalıştı. Tabii kendi liderliğinde. 1917 Devriminden sonra Türkiye'ye döndü. Fakat öldürülme planları yüzünden kaçmaya devam etti. 1919'da, İngiliz korumasında Birleşik bir Kürdistan için, Bağdat'taki işgalci İngiliz yönetimini zorladı. İngilizler ilgisiz kalınca, İran'a gidip, İran hükümetine karşı silahlı isyan başlatmış olan Şikak aşiret reisi İsmail Axa "Simko" ya katıldı. 1922'de Irak'a dönüp Türkler'e karşı hizmetini onlara sundu. (O dönemde Irak'ta, Riwandiz'de bir askeri güç bulunduran İngilizlerin savunmaya zorlandığı ve aktif propaganda yapan Türkiye'ye karşı) İngilizler, Riwandiz de büyük etkinliği olan Seyyid'i değerlendirip kasabaya kaymakam olarak atadılar. Seyyid Taha'nın nüfuzu dolayısıyla Türkler kovulabildi. İngiliz yönetimi restore edilebildi. Birkaç yıl sonra (1932) Taha, İran Şahı Rıza tarafından Tahran'a davet edilip burada zehirletildi.

6) **Şêx Abdullah Efendi**, (1941'de) Dize köyüne yerleşti. Mergîwer'de (İran Kürdistan'ında Herki aşiret topraklarında) akıllı ve dindar biri

olarak biliniyordu ve milliyetçiydi. Çok saygı görüyordu. Şimdi bile ondan "Kürdistan'ın en sevilen adamı" diye söz ederler. O ve kardeşi Mihemed Sidiq, "Orta büyüklükteki bir aşiretin adamlarını kontrol ediyorlardı. (8.000 kişi) Fakat nüfuzları daha uzaklarda da yayıldı. (Eagleton : 1963 ; 20) (1945-46'da) (Sovyetler Birliği'nin ce desteklenen hatta teşvik edilen) Özerk Mehabat Kürt Cumhuriyeti hazırlıkları yapılırken. Bir çok kişi O'nu Kuzey'in (Irak Kürdistan'ında) favori lideri olarak seçmişlerdi. Ancak, Sovyetler O'nu İngiliz ajanı olarak kabul edip seçilmesini engellediler. Oğullarından hiç biri şeyhliği sürdürmek istemedi. Ebduleziz, Bağdat'ta askeri akademiye devam etti ve Irak ordusunda yüksek rütbeli subay oldu (bazılarına göre mareşal). Sonra sessiz bir yaşam sürdürdüğü Rızaiye'ye gitti. Ebdulqadir, Dize'de yaşar ve bilinen bir toprak ağasıdır. Köy ince bir ticaret ve yaşam merkeziydi. Fakat şimdiyse, üzücü bir gerileme içinde.

7) İlk Barzan şeyhinin kim olduğuyula ilgili bilgiler, yanlı ve çelişkilidir. Bazı kaynaklara göre (örneğin, Damalujî'den Jawideh tarafından alıntı yapıldı : 1969 ; 1945) **Tacdin**, Xalid'in kendi halifesiydi. Başkalarına göreyse, Şêx Taha Nehri'ydi. Bulduğum en iyi tam kaynağa göre, ilk şeyh Tacdin değil, Ebdurrahman'dır. (Nikitine : 1925a) büyük olasılıkla ikisi özdeşleştirilebilir : Tajdin ismi (Ar.Taj ad Din : "Dinin Tacı") bir onurlandırılmadır. Bazı kaynaklara göre, Ebdusselam I, Ebdurrahman'ın küçük kardeşidir, oğlu değil. Ancak, Tajdin belki de Nehri'deki dinsel eğitiminden sonra Barzan köyüne dönüp, orda kısa sürede, Zibarî ağalarınca sömürülen yoksul köylülerin gözbebeği olmuştur. Köylüler, Kürdistan'ın her yerinden gelmiş olan sığınmacılarla birlikte sonunda Şeyhe büyük bir kişisel bağlılıkla bir çeşit aşiret kurmuş olabilirler.

8) **Ebdusselam I**, Tajdin'in oğlu ya da kardeşi, Seyyid Taha'nın kardeşi Şêx Saleh tarafından halife ilan edildi. Tajdin'in isteğine karşı olarak Saleh'in ölümünden sonra, kendini şeyh ilan edip, Ubeydullah'ın düşmanlığına neden oldu. (Nehri'de, Saleh'in aynı anda yerine geçen) Ubeydullah, Ebdusselamın ve müridlerinin delirdiğini ve şeytanın kurbanları olduğunu söyledi; bu yüzyılın başında Barzaniler, "diwane" olarak adlandırılırlardı. Fakat, Ubeydullah, Ebdusselam üzerine aşiret birlikleri de gönderdi. Çünkü, Ebdusselam'ın nüfuzu giderek artıyordu. Askeri yenilgiye rağmen, Ebdusselam'ın müridleri şeyhlerinin Mehdi olduğunu iddia ediyorlardı. Zavallı adam, olası bir Ubeyd saldırısından çekindiği için önce saklandı ve sonra kaçtı. Oğlu Mihemed yerini aldı. Ubeydullah'la sıcak ilişkiler kurdu, düzenli olarak ziyaret edip öğütlerini aldı. Ubeydullah

O'nu halifesi yaptı. Ancak, Şeyhlerin aileleri arasında karşıtlık ve düşmanca ilişkiler devam etti. Ubeyd'in Kürdistan'dan sürgününden sonra, Mihemed yeniden Mehdi ilan edildi : Mehdiler, özetlendiği gibi isyana kalkıştılar.

9) Ebdusselam II, Mihemed Sidiq Nehri'yle (3) ve Behadin Bamer-ni'yle sürekli güç kavgasında olan bir şeyhti. Seyyiddin Taha II yle (4) olan ilişkileri sıcaktı. Taha, Osmanlı baskısından kaçıp bir keresinde Barzan'a sığınmıştı. Ebdusselam, birkaç kez, Osmanlılar'ın Musul valisine karşı isyana girişti. 1916'da yakalanıp Musul'da asıldı.

10) Ehmed Barzanî, kardeşinin yerini almıştı. Dini lider olarak sürekli, Irak'ta İngiliz yönetimine ve yerine geçen monarşiye karşı ayaklanmıştı. Zibarî ağalarıyla ve Bradost Şefi Şêx Reşid Lolan'la olan sürekli çatışmalarının yanı sıra, rakipleri onu domuz eti yiyip şarap içerek, münafıklaşmakla suçluyorlardı.

11) Kardeşi Mela Mistefa Barzanî, kendini, ailenin geleneksel düşmanlarıyla ve hükümet birliklerine karşı savaşta lider olarak kabul ettirmişti. 1944'te, ilk isyanını başlattı. (Sürgünde olduğu -Şêx Ehmed'le birlikte- Süleymaniye'den kaçtıktan sonra.) Bütün düşmanlarıyla birden savaşmak durumunda olmadığından Zibarî ağalarıyla barış yaptı. Zibarî reisnin kızıyla evlendi. (Bu kadın Kürdistan ulusal hareketinde büyük bir kişisel etkiye sahip olmuştur.) İki yıla yakın, gerilla mücadelesi verdi. Her zaman hareket halindeydi ve Irak Ordusu'yla büyük savaşlara girmekten kaçındı. 1946'da İran'a gitti ve kısa ömürlü Kürt Cumhuriyeti'nde general oldu. Cumhuriyetin yıkılmasından sonra Irak, İran ve Türkiye üzerinden uzun bir yürüyüşle (Odyssea) Sovyetler Birliğine geçti. 11 yıl sürgünde kaldı. 1958'deki Kasım darbesiyle Irak'a davet edildi. 1961'den 1975'e kadar, kısa ara vermelerle, Irak hükümetlerine karşı savaştı. Barzanî'nin büyük karizması, efsanevi hayatı, askeri başarıları, Kürdistan'da genel ulusal bilinçlenmeye ve Kürtler'in onuruna diğer herşeyden çok katkıda bulunmuştur.

TABLO III'ÜN NOTLARI : Biyare/Tawêla Ve Palû Şeyhleri

1) Şêx Osaman Seracdin (Saraj ad Dîn) Silêmanî'de Xalid'in önde gelen halefiydi. Tawêla ve Biyare köylerinin ağa ailesinden geliyordu. Hew-

raman, Silêmanî'nin güneyinde -tam Irak tarafında- Kak Ehmed'le sıcak ilişkiler kurmuştu : Şeyhler birbirlerine farklı tarikatlarında söz geçirebilirlerdi. O dönem bu ailenin şeyhleri, Nakşibendi ve Kadiri tarikatlarında lider konumundaydılar. Kak Ehmed'in torunları olan Berzenci'ler Nakşibendi tarikatında yer almazlardı.

2) Edmonds'un zamanında **Husamedin** (Tawêla'da) ve **Aladin** (Biyare'de) kuzenler bölgenin en etkili politik liderleriydiler.

3) "Birincisine moral otoritesi, kanun ve düzeni gözeten aktif çabalarından ötürü büyük saygı besliyorum. Kuzeni ise tersine uslanmaz, açgözlü, birlik içinde görünmeye dikkat eden resmi bir ünvan uğruna nesiller boyu bilinçsiz köylülerin toprakları üzerinde hükümetten pay almak için hiçbir fırsatı kaçırmadı. O ufak bir maaş alabilmek ve yükselebilmek için utanmadan, ısrarlı isteklerde bulunan açgözlü bir yaşlıydı." (Edmonds : 1957,156)

4) **Şêx Osman**, Irak'ta Biyare'den İran sınırı tarafındaki Durû'ye Kasım darbesinden sonra göçtü. Pek çok toprak ağası da. Irak Kürdistan'ında, Mugawama Ash-sha'biyya ("halk direniş güçleri") dan korkup kaçtığında, Durû'nun bu köyünde, Şêx Osman'ı iki kez ziyaret ettim.

5) **Şêx Eli** ; Kadiri Şeyhi Hac Huseyn'in büyük torunlarından biriydi. (Hac, Berzenci ailesinden olabilir) Silêmanî'den Şam'a geçmiş, ordan da tekiye açtığı Diyarbekir'e. Eli gençliğinde, Diyarbekir ve Cezire'de okudu. Sonra da, Xalid'in halifelerinden Erbil'li Nakşibendi Şêx Ehmed'le tanıştı. Bu süre içinde Nakşi tarikatında bulundu ve Şam'a geçip burada Xalid'in yanında beş yılını geçirdi. (Bir başkasına göre, Şêx Eli, Şêx Ehmed'in Nakşi tarikatında Şêx Ehmed tarafından eğitilmedi, Xalid'in üvey kardeşi olan Şêx Mehmûd Sahib tarafından eğitildi) Sonra, önderi Onu Paluya, Diyarbekir'in kuzeydoğusuna tarikat açması için gönderdi. Hükümet yetkilileriyle olan problemler, Eli'yi pek çok mürid edindiği Mûş ve Bitlis in doğusuna gitmeye zorladı. Pek çok Kadiri şeyhini Nakşibendiliğe kazandı. (Atalarının halifelerini ?) Yaşamının sonuna doğru Palû'ya döndü. (Bkz. Rondot, 1937 : 46)

6) Torunu **Şêx Seid**, Zazaca konuşulan aşretler arasında (Palû, Lice, Hani) büyük bir etkiye sahipti. 1925'te Türkiye Kürdistan'ında en kitlesel isyanı yönlendirdi. Kardeşleri de öncü roller oynadılar. V. bölümde anlatılacak.

TABLO IV NOTLARI : Diğer Önemli Nakşibendi Aileleri

1) **Kalid Cezerî**, Kalid'in halifelerinden biriydi. Cezire (Cizre) 'nin kuzeybatısında, Besret köyüne yerleşti. Brahîm Heqqî ile olan ilişkileri bütünüyle genetik mi bilmiyorum. İkinci Kalid'in soyadı, Zibarî aşiretine bağlı olduğunu göstermekte, dolayısıyla, şeyhlerden birinin torunu olmaktan çok halife olabilir.

2) **Brahîm Heqqî**, Atatürk'ün baskısından sonra Besret'ten ayrılıp Suriye'ye gitti. Çok kerametli olmakla ünlüydü : yağmur yağdığı anda elbiseleri hiç ıslanmıyor. (Not.5'te açıldı.)

3) **Şeyh Saîda**, Brahîm Heqqî'nin halifesi, Cizre'de kalan, Türkiye'nin Güneydoğusu'nda büyük etkisi var, mucizeleriyle ve geleceği okumasıyla ünlü. İlk önderinin oğullarını eğitti.

4) **Şeyh Elwan**, Dugir (Suriye Cezire'si) yakınlarındaki Helwa köyünde tekyesi (tekke) var. Burada bir Hatma'ya katıldım. Şeyh tarafından pek etkilenmiyordum.

5) **Şêx Ehmedê Keftêr**, Batı Kürdistan'da, Nakşibendi müridler tarafından bahsedildi. Tarikatın başı-önderi olup olmadığını sorduğumda, diğerleri buna itiraz ettiler.

TABLO V'İN NOTLARI : Daha Etkili Nakşibendi Aileleri

1) **Şêx Sibxetullah**, Xizan'da, Bitlis'in doğusunda yaşamakta, geniş bir alanda "ghawt" olarak bilinmekte -tanınmaktadır- Ailesi ile ilgili bilgim çok yetersiz ve bazen çelişkili de; verdiğim soyağacının %100 doğru olduğundan emin değilim, verilen tarihler şüphelidir.

2) **Celaledîn**, 1877-78 Rus-Türk savaşında, 30.000 kişilik Kürtler'den oluşan bir kuvvetin başında, yağmacı bir akımı yönettiği -Beyazid'a kadar- söyleniyor. (Dickson : 1910 ; 370)

3) **Şêx Şehbedin**, 1912 ya da 13'de, Genç Türklere karşı pan-İslamîc (Kürt ulusalcı tonu ağırbasan) bir isyanı yönetti. Diğer liderler, Şêx (ya da mela) Selim, Şêx Eli de Xizan'dan, destek vereceklerine söz ver-

diler, fakat gerekli olduğunda vermediler. İsyana bastırıldı ve liderler, Bitlis'teki Rus konsoloslukuna sığındılar. I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde, Türkler, konsoloslukları aldılar ve isyancıları astılar. (Bu isyanla ilgili rapor, bütünüyle çelişkilidir; bak. Nikitine (1956) ; 195 , Chirguh. 19 : Safrastian ; 74 ; Swaideh : 238/9 : Türkçe gazete Dünya, Haziran 4, 1977)

4) Büyük isyana kadar (1925-1930) **Selahedin**, Kemaliler'le birlikte davrandı; Kemaliler'le bölgede kendisine geçici bir otorite sağlayan Demokrat Parti (Türk) de 1950'lerden sonra, aktifti. Ortalama Kürdistan ulusalçı grupla birlikte davranan oğulları şeyhliği devralmadı. Fakat politik kariyeri seçti. Kamran, senatör oldu, hatta, NATO genel sekreter vekili, ikinci sekreter. (Bütün ülkede, sadık Amerikancılardan biri olarak bilinir.) Sağcı milliyetçi cephe hükümetinde Ağustos'tan Aralık'a kadar Devlet bakanıydı. 1977'de Abidin, parlamentoda Bitlis milletvekilidir. Aile, Kuzey Kürdistan'da, geniş toprakların sahibidir.

5) **Şeş Ziyadin**, çoğunlukla, "Nürşin Hazreti" olarak anılır. (Nürşin : Mûş ve Bitlis arasında bir köy) Şeyh, örnek bir kutsallığa sahip, politika-ya ilgisiz; erkek yeğeni ve halefi Mes'un, ulusal davaya sempati duymasına rağmen, iş ciddileştiğinde uzak kalmayı her zaman becermiştir. (Şeş Seid İsyanında olduğu gibi. 1925)

6) Xizne köyünden **Şeş Ehmed**, Atatürk'ün operasyonundan kaçarak Suriye'ye gitti, fakat etkisi Türkiye'de bugüne kadar sürdü. Suriye'ye gelişi, Mewlana Xalid'in Hindistan'dan Suriye'ye döndüğündekinden farklı olmayan etkiler yarattı. Kadiri mürid kitleleri anında etrafında birleştiler. Bu durum prestij kaybeden yerleşik Kadiri şeyhlerinin karşı propagandasını ve gelirlerini kışkırttı. O'na kafir dediler, fakat pek etkili olmadı. Onlarca yıl Şeş Ehmed, Suriye'nin kuzeybatısında, rakipsiz bir etki yarattı. Köyü Tell Ma'ruftan, fazla dindar olmayan muhaliflerce "Vatikan" diye adlandırılan bir köydü.

7) **Şeş Mihemed İsa**, Hazretin halifelerinden birinin oğludur. Cıbran aşiretinden tarftarları olan Cıbranlılar, Şeş Seid İsyanı'na katılmıştı ve bu Şeyh de Suriye'ye kaçmıştı. Şeş Mihemed İsa da milliyetçi kuşağın önde gelenlerinden biriydi ve Suriye K.D.P'sinin dört kurucusundan biri oldu (1956).

8) Hezret'in diğer halifesi, Hezandan **Mihemed Selim**, Şeş Seid'e karşı geldi, bölgede böyle davranan tek şeyhti.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ŞEYH SAİT İSYANI

V-a. GİRİŞ

1925 Şubat'ında Türkiye Kürdistanı'nın geniş bir alanında bir Kürt isyanı çıktı. Türkiye Cumhuriyeti idaresindeki bazı kentler alındı, Türk idareciler tutuklandı. İsyanın açık hedefi İslâmi prensiplerin benimsendiği bağımsız bir Kürdistan'dı. Hareketin karizmatik lideri, bölgede önemli bir nüfuza sahip olan Nakşibendi şeyhlerinden **Şêx Seîd** idi.

Bu hareketi öncekilerden (**Şêx Ubeydullah Nehri** liderliğindeki 1880 İsyanı) ayıran özelliklerden en önemlisi, hareketin bir politik örgüt tarafından planlanmış olmasıdır. -Kitleleri harekete geçirebilmek için Şeyh'in karizması kullanılarak-. Ancak Şeyh, hareketin bir figürü olmanın da daha öte bir anlamı ifade ediyordu; askeri hareketlerin süper lideri olarak değerlendiriliyordu.

Buradakiyle, Irak'taki Kürt mücadelesi (1961-1975) arasında bir paralellik var. **Barzani**'nin de (Şeyhin kendisinin tek başına değil de, Şeyh ailesinin) **Irak Kürdistan Demokrat Partisi**'yle benzer bir ambivalent ilişki içinde olduğu biliniyor. Büyük ölçüde, bir partinin varlığı ve politik propaganda yayınlarının kullanılması nedeniyle ki, bu hareketler, **Ubeydullah**'inkinden farklı olarak, hareketin liderlerinin ortadan kalkmasıyla yok olmadılar.

Şeyh (Şêx) Said, isyan bastırıldıktan iki hafta sonra yakalandı, birkaç ay sonra da asıldı. Ancak, adamları gerilla eylemlerini birkaç yıl devam ettirdiler. Bir sonraki isyan (Ararat İsyanı denilen ve 1929-1930 yıllarında yükselen hareket) aslında Şêx Seîd İsyanının devamıydı. **Şêx Said İsyanı**, Türk milliyetçiliği tarihinde yeni bir döneme işaret eder. Çünkü bu isyan, ağalar ve şeyhlerin devletle olan ilişkilerdeki rollerininin çarpıcı bir örneğini teşkil ettiği içindir ki, bu son bölümün konusu olarak seçtim.

Bu Bölümün Kaynakları Üzerine Birkaç Not

Kürt milliyetçiliğinin ilk dönemleriyle ilgili birinci bölüm içinde önceki bölümlerde yararlanılan kaynaklardan söz edildi. Bu nedenle bu kaynaklara yeniden dönmeye gerek yok. 2. alt bölüm daha çok Türk tarihi üzerine standart çalışmalara dayanıyor : **Lewis** (1961), **Shaw** ve **Shaw** (1977), **Avcıoğlu** (1974) ve **Aydemir**'in çalışmaları ve diğer kaynaklar dipnotlarda belirtilmiştir. Bölümün geri kalan kısmı, bir dizi görüşmeye ve yazılı kaynaklara dayanıyor. İsyanın gerçekleştiği merkezi yerlerde kalmadım, fakat yaşlılarla, isyandan etkilenen alanların güneyinde diğer bölgelerde görüşmeler yaptım. İsyanın sonra Suriye'ye kaçan bir takım kişilerle de görüştim.

Değerlendirmelerin çoğu yetersizdir. İsyan, Kürt tarihinin en büyük olaylarından biri olarak görülüyor ve anlatanlar, daha çok kendi öykülerini süsleyerek, abartarak anlatıyorlardı. Bu yüzden, gerçekte olup bitenleri ayırmak güçleşmekteydi. Hepsisi Suriye'de yaşayan aşağıdakilerden gerekli bilgileri aldım. Tümü de az ya da çok doğru şeyler söyleyecek pozisyonda olanlardı. Bunlar, Kürtlerce de otorite olarak babul ediliyor.

Mela Hesên Hişyar

İsyan patlak verdiğinde 20 yaşlarında, orduda küçük rütbeli bir subaydı. Silvan'da (**Meyafêrîn**) bulunuyordu. **Şêx Said** 'in uzaktan akrabası olan bu kişi, İsyan boyunca şeyhin yakınında bulundu. Şêx Said'in yakalanmasından sonra gerilla mücadelesine devam eden binlerce kişiden biriydi, yakalanıp hapse düşünceye kadar (1927). 1928 Affıyla serbest bırakıldı. Ararat İsyanının çıktığını duyunca gidip katıldı ve bu durum isyan bastırılınca kadar sürdü. İsyanın sonra, Türkiye'de bir süre kaçak yaşadı.

Kendi değerlendirmelerinde , **Şêx Said**'e daha merkezi bir rol atfediyor ve şeyhin dinsel saygınlığını reddetmemesine rağmen, O'nun daha çok milliyetçi motivasyonla davrandığını ve dinsel söylemi, bir araç olarak ulusal harekete hizmet amacıyla kullandığını söylüyordu.

Memdûh Selîm

Aslen Van'lı olup , **Kürt Öğrenci Örgütü Hêvî** 'nin kurucularından biriydi. 1912'den itibaren I. Dünya Savaşı boyunca Erzurum'da subaydı. Ermeni soykırımından sonra, yeniden İstanbul'da milliyetçi çevrelerde önde gelen bir gazeteci olarak görülmeye başladı. **Azadî** yle yakından ilişkisi olduğu halde İsyana direkt katılmış gibi görünmüyor. 1927'de (Merkezi Suriye'de olan) **Xoybûn** 'un kurucularından biriydi ve Ararat (Ağrı) İsyanı'nı örgütleyenlerdendi. Kendi rolünün ne olduğu konusunda konuşmakta olağanüstü isteksizdi. Fakat kişisel olmayan konularda yararlı bilgiler verdi. Konu hakkında epey bilgili görünüyordu.

Şêx Mihemed İsa Seyda

İsyan sırasında henüz çocuktü. Babası , Cibran aşiretinden bir seyhti ve isyana aktif olarak katıldı. Babası serbestken küçük çocuk ve annesi bir süre hapis yattılar. Bir süre sonra serbest bırakıldılar, çünkü annesi Kürt değil Çerkez'di. 1926'da Suriye'ye kaçtılar. Şeyh, Türkiye'den gelenlerce sık sık ziyaret edilir. Ve bunlardan ötürü isyanla ilgili olarak bilgi sahibiydi.

Arif Beg

Maden'den Zaza bir Kürt. 1925'te Diyarbekir'de Ziraat mühendisi; ve o zaman köylerde olup-bitenler hakkında biraz bilgi sahibi.

Aşağıdaki yazılı kaynaklar ilginçtir :

Zinnar Silopi : Doza Kürdistan (1969). Silopi, **Diyarbekir Kürt Teâlî Cemiyeti** 'nin yöneticisi **Qadri Beg Cemîlpaşa** 'nın takma adıdır.

M. Şerif Fırat

Doğu İleri ve Varto Tarihi yazarı. Fırat, isyana aktif olarak karşı çıkan **Xormek** aşiretinin ileri gelen ailelerinden birine mensuptur. Bu garip kitabında yazar, Kürtler'in gerçekte Türk olduğunu ispata çalışmış ve

Alevi aşiretlerin, özellikle kendi aşireti Xormek'in (Xormak, Alevi Kürt bir aşirettir) her zaman T.C. nin inançlı savunucularından olduğunu iddia ediyor. Kitapta, bütün Kürt milliyetçiliği hain olarak ilan ediliyor. Yine de kitap, özellikle kuzeydoğu bölgelerindeki isyan hareketi için yararlı bir kaynaktır. Yazar, bir öğretmen olarak doğru bilgi veriyorsa benziyor. (Kitabın ilginç bir öyküsü var. 1945'te ilk yayımlandığında yazarı öldürdü. 1960'daki askeri darbeden sonra Cumhurbaşkanı Gürsel, kendisinin yazdığı ve yazarı büyük bir idealist olarak tanıtan bir önsözle birlikte kitabı yeniden Milli Eğitim Bakanlığı yayımları arasında yayımlattı. 1970 askeri darbesinden sonra 1970'te kitabın Ankara'da 3. basımı yapıldı.)

M. Nuri Dersimî

Kürdistan Tarihinde Dersim 'in yazarı. İsyân sırasında Dersimî, genç bir veteriner-subaydı. **Kürdistan Teâlî Cemiyeti** üyesiydi. 1920/1921'deki **Koçgiri** İsyânı'nda ve yakınında devam eden olaylarda önemli rol oynadı. Ancak Şêx Said'le ilgili değerlendirmelerinin Fırat'a dayandığı anlaşılıyor.

Diğer çağdaş Kürt Kaynakları, propagandist yapılarına karşın, söze dilmeye değer :

Süreyya Bedirxan :

"**The Case of Kurdistan Against Turkey**" , Filedelfia-1928; aynı "Les massacres kurdes en Turquie" , Kahire - 1928 ; **Dr. Bletch Chirguh** : "La question kurde, ses origines et ses causes" , Kahire -1930.

Yukarda sözü edilen 3 broşür, Xoybun'un öncülüğünde hazırlanmış olup, sürgündeki bu örgütün görüşlerini yansıtmaktadırlar. Ancak yazarları, 1918-21'lerde İstanbul'da etkindiler. Bu dönemle ilgili bilgileri birinci eldendir. Şêx Said İsyânı'yla ilgili olarak da gene Suriye sığınmacılarından mükemmel bilgiler almışlardır. Ek bilgileri, Londra'da, yabancı büro dökümanlarından aldım (**Public Record Office**). Türk kaynaklarından gazeteler ilginçtir. Genelde resmi görüşü yansıtıyorlar, seyrek olarak da başka şeyleri. 1925 yılının **Cumhuriyet** gazetelerini inceledim. **Aydemir** 'in ve **Avcıoğlu** 'nun eserlerindeki bilgiler başka yerlerde kolay bulunmaz.

Doğrudan ısyana ilişkin önemli bir kitap bulamadım. Anılmaya değer kitaplardan birisi şudur: Behçet Cemal: **Şeyh Said İsyanı**, İst. 1955

İkinci dereceden pekçok kaynak kullandım ki, bunlar notlarda belirtilmiştir.

V-b. Kürt Ulusal Bilinçlenmesinin Tarihi

Kürt ulusallığı önemli bir toplumsal güç olarak biraz yeni bir olgudur. Bu, geçmişte Kürt "Ulusal " benliğinin olmadığı anlamına gelmiyor. Diğerleriyle aralarındaki dilsel fark açıldı ve kendilerini Türk, Arap ve Farslar'dan farklı gördüklerinin çok eski göstergeleri vardır. (Müslüman olmayan komşularından söz edilmiyor). Örneğin 17. yüzyıl Kürt Şairi **Ahmedê Xanî** , epik şiiri "**Mem û Zîn**" e "**Derdê Me**" (Derdimiz) başlıklı bir bölümle başlamıştı. Burada Kürtlerin, Osmanlı ve Safeviler'le önceki imparatorluklar tarafından boyunduruk altına alınmalarına yolaçan bölünmüşlükten yakınıyor. Kürt bir **kralın** çıkması umutlarını taşımakta :

*"Eğer aramızda yalnızca uyum olsaydı,
eğer aramızdan yalnızca bir kişiye itaat etseydik,
O bizi kölelikten kurtarırdı.
Türkler, Araplar, Farslar'ın köleliğinden kurtulup
Dinimizi ve devletimizi yüceltirdik
ve okumada ve akıllılıkta önde giderdik. "* (1)

Xanî, Kürdistan'da yaygın biçimde okunmaktadır. Elyazmaları **mellalarca** (köy imamları) kopye edilip saklanmıştı. Öğrenciler, Xanî'nin öğütlerini, Kuran sureleri, **Hâfız** ve **Sa'dî** 'yle birlikte, ezbere bilirlerdi. Mem û Zîn , evrensel planda Kürtler'in ulusal epiği olarak kabul edilir. Bu nedenle, Xanî'nin yakınmaları, eğitilmiş Kürtler'in birkaç yüzyıl önceki duygularını yansıtır.

Xanî 'nin Kürtler'in yükselişi, toparlanmaları için özlemi, birçokları tarafından paylaşılmış olmalı. Yazdıklarının Kürtler arasında, diğerlerine karşı her zaman güçlü bir dayanışma yarattığını varsaymak yanlış olur. Bu asla, Kürt şeflerin kendi adamlarına karşı, yabancılarla birlik yapmalarını engellemedi; dış düşmana karşı birleşmelerini sağlamadı. Ve aslında bu, **Xanî**'nin şikayetinin özüyüdü. Yalnızca güçlü bir kral, Kürtler'in bir-

birleriyle kavgalarını durdurabilirdi ve onları yabancı boyunduruğundan kurtarabilir ve onları ilerletip geliştirebilirdi. **Xanî** 'de henüz, bir halk hareketine yöneltmeye ikna edecek bir düşünce bulamıyoruz. Soyut idealleri ya da ulusa bağlılığı övmüyor. Güçlü ve akıllı bir lider, ezici bir öneme sahip. Ve aslında 1920'lere kadar, az ya da çok milliyetçi karakteri ağır basan halk hareketlerine verilen desteğin motivasyonu ulusal duygulardan çok, liderlerine duyulan bağlılıktı. O zamandan beri, ulusalcılık çok güçlü bir motivasyon olmuştur. Fakat yine de , milliyetçi ya da diğer liderlerden birine duyulan bağlılık, ulusun ifade edilmeyen, açığa çıkmayan çıkarlarına baskın gelmiştir.

Kürt Ulusalçılığının Geçirdiği Aşamalar

Kürt (proto-) milliyetçi hareketlerinin periyodizasyonu kendini hazır bir şekilde sunmaktadır. En ilk dönemler, yerel yöneticilerin kendilerini merkezi devlet aygıtından bağımsızlaştırma girişimleri ya da geçmişte var olduğu düşünülen "altın çağ"ı restore etmek ya da merkezi otoritenin yakın kastsal girişimlerine karşı koşmakla karakterize olur. Buraya, "milliyetçi" etiketinin uygun olup olmayacağı şüphelidir; bu hareketler, İmparatorluğun çevre bölgelerindeki politikaların parçaları ve uzantılarıdır. Ancak, bu yerel yöneticilerin bazıları, kendilerini **Xanî**'nin kastettiği Kürdistan Kralı olarak görürler. Bunun en iyi bilinen örneği, Avrupalılığın Kürdistan'a girişine ve Osmanlı'nın gücünü zayıflatma girişimlerine bir tepki olarak **Bedr Xan Beg**' in, geniş bir alan üzerinde ilan ettiği, uyguladığı, neredeyse bağımsız bir yönetimidir.

Emirliklerin yıkılmasından sonra bu dönem kapanmıştır. Sonraki hareketler, daha etkili merkezi kontrole karşı koyma unsurunu taşıyor. Önceki bölemlerde, spesifik koşullar ve toplumsal değişimler tartışılmıştı ve (Bölüm 4 h'ta) şeyhlerin nasıl en önemli **politik** liderler olarak öne çıktıkları gösterilmişti. Bu dönemin o koşulları da, bin yıllık beklentilerin ve umutların yeşermesinde verimli bir toprak olmuştur; çünkü şeyhler kurtarıcı rolü alacak doğal adaylardı. Sözelimi Barzan şeyhleri ve Ubeydullah Nehrî, onlardan daha iyi ve yeni bir dünyayı getireceklerini bekleyen yoksul köylü arasında çok sayıda taraftara sahipti.

Şêx Ubeydullan İsyanı , bu dönemde gelişen Kürt milliyetçiliğinin en "saf" örneğiydi belki de. Şeyh'in kendisi, Amerikan misyoner mektup-

laşmalarından açıkça anlaşıldığı üzere, sonuçta tam bağımsız olmayı da öngören **milliyetçi** niyetlere sahipti. Yabancı destek sağlamayı da öngören otonom bir Kürdistan istiyordu. Ve bu uğurda adım adım ilerleyen bir strateji izliyordu. Şeyh'in, kendisini destekleyen aşiret reislerince desteklenmiş olabilecek milliyetçi motivasyonu ve akılcı planlaması, taraftarlarının akılcı olmayan çabalarıyla çelişmektedir. Bu sonuncular, pek fazla milliyetçilikle güdülenmekte, fakat Şeyh'e olan kişisel bağlılıkları ve onun yönetiminde verilecek ve mücadeleyle, baskı ve yoksulluğun sona ereceğine ve yeni bir düzenin geleceğine olan inançlarıyla hareket etmişlerdi. Eğer "büyülü" ve "akılcı" davranışlar, amaca ulaşmanın zıt yolları olarak görülebilirse, katılanların davranışları "mucizeviydi" denilebilir. Bütün katılımcılar aynı güdülere sahip değillerdi. Pekçok (özellikle aşiret mensupları) isyana katıldılar, çünkü şefleri katılmıştı.

Yani milliyetçiliğin bu ikinci dönemi, (sözde) **binyıllık umutlarla** ve şeyhlerin yönetici **yönlendiriciliğiyle** karakterize olur. Katılanlar arasında bellirgin bir sömürülme ve baskı altında tutulma duygusu da vardı; (1a) bu konuda yeterince bilinçli olunmamasına rağmen. Bu özellikler, milliyetçiliğin sonraki aşamalarında da ortadan kalkmamıştı, ancak biraz tedrici değişimler geçirmişti. Deneyimler göstermiştir ki, bin yıllık özleme bir tek sıçrayışla ulaşılamaz. Ve kutsal bir lideri izlemek tek başına yeterli olmamıştır. Binyıllık **Kürtlük** de daha bir vurgu kazanmıştır. Bütün Kürtler'in tek bir ulusu oluşturduğu ve bağımsız bir politik varlığı hakkettikleri düşüncesi giderek yer tuttu.

Kürtler : Bir Ulus Mu ?

Önceden "Kürtlük" daha çok muğlak bir kavramdı. Konuşmacıya ve konuya bağlı olarak farklı grupları ifade ediyordu "**Kurmancı**" terimi. Örneğin Türk aşiretlerinin mensuplarıyla Osmanlı şehirlilerine ve Hıristiyan köylülerine karşı olarak Kürt aşiret mensuplarını anlatabiliyordu. Zaza ya da güney Kürt lehçelerini kullananlara karşı Kurmancı lehçesini konuşan Kürtler'i anlatabilir. Aynı lehçeyi konuşan Yezidiler'se "Şeytana tapanlar" olarak damgalanır ve Müslüman Kürtler'ce Kürt olarak kabul edilmiyorlardı. Öte yandan, çoğu aşiret reisi ve bazan bütün bir aşiret ise, doğru ya da yanlış kendilerinin Arap atalardan geldiklerini sanıyorlardı. Devlet görevlerinde bulunan Kürtler ya da şehirde oturanlar, kendilerini **Osmanlı** diye adlandırmayı tercih ediyorlardı. Onlara göre de, (tıpkı Türk

adı gibi gerilik ve kabalığı vurguluyordu.

Bizim bildiğimiz anlamıyla bir **ulus** kavramı , genelde Ortadoğu'ya yabancıdır. (2) Bir aileden daha geniş bir tek dayanışma grubu ya da bir aşiret, İslâmcı doktrinde **umma** (ümme) olarak bilinen Müslümanlar topluluğudur. Osmanlı İmparatorluğu'nda, birinin adli konumu, bağlı bulunduğu dinsel gruba göre değişir : Müslüman, Yunan (Ortodoks), Ermeni ya da Yahudi. Son üç topluluk, idari ve adli konularda belli ölçülerde otonomiye sahiptiler. Müslüman toplum içinde, Sünni çoğunlukla, muhalif ve aykırı oldukları düşünülen Aleviler arasında keskin bir ayırım vardı. Osmanlı sultanlar, 16. yüzyılın ortalarından itibaren, gerçek inananların lideri sıfatıyla **halife** unvanı aldılar. (3) Bu şekilde, hangi dili konuştuklarına bakılmaksızın, dinsel olarak onaylanan bütün Sünni Müslümanların sadakatini yönlendiriyordu. **Din adamları (ulema)** ve Osmanlı yöneticilerinin ikisi de, Kürtler'in Sünni Türkler'le, Sami Araplar'la ve diğer Sünni etnik gruplarla birliğini vurgulamışlardı. Sünni Müslümanlar'la Alevi Müslümanlar'ın yanısıra Sünni Kürtler'le Alevi Kürtler'in arasındaki farklılıklar, aynı otoritelerce düşmanlığa dönüştürülüyordu.

Geçmişteki Osmanlı-Safevi rekabeti nedeniyle, özellikle **Sultan II. Abdulhamit** (ki kendisi 1876-1908 yılları arasında yönetimde bulunarak, içerde ve dışarda (Pan-İslâmik propagandayı kışkıkırtmıştı) bütün Sünni teban sadakatini sağlamayı başarmıştı. **Hamidiye Alayları**, Sünni Kürtleri Sultan'a bağlamanın bir başka başarılı aracıydı. Kürt aşiretlerinin Sultan-Halifeye bağlılıkları (İmparatorluğa değil) , ulusal bağlılıklarına baskın çıkmıştı. Hatta (yüzyılın bitimine doğru) modern anlamdaki milliyetçiliğin, insanları harekete geçirdiği aşamada bile.

*Bu durum, Kürt milliyetçisi **Qadri Beg** 'in anılarından da anlaşılıyor: Onun milliyetçiliği İstanbul'da okuduğu yıllarda güçlenip gelişmişti. İlk ulusal örgütlenmenin ortaya çıktığı 1914'te Orduya girip, hemen hemen tümü Kürt aşiret adamlarından (Hesenan ve Cibran) olan bir tugaya atandı. Kürt ulusal ideallerini tartışabileceğini umdu, Kürt subaylarla ; fakat yanılmıştı. "Yazık! Bu aşiretli subaylar, Halife'ye ve İslâm'a olan bağlılıkları nedeniyle, Kürtler'in ulusal problemleriyle ilgili birşey duymak istemiyorlardı ... " (4)*

Gerçi bu dönemde , bütün aşiret reisleri milliyetçilikten mahrum değildilerdi. 1924'te Halifelik, **Mustafa Kemal (Atatürk)** tarafından kaldırılınca, az ya da çok ulusal talepleri olan isyanlar Kürdistan'da patlak verdi.

Ortadoğu'ya , ulus kavramından daha da yabancı olan **ulusal devlet** kavramıdır. Bütün Ortadoğu devletleri çokulusludur. Kürtler ve Ermeniler gibi (eğer Yahudiler tam olarak ulus sayılabilirlerse) birkaç halkın biraraya gelmesiyle oluştuğu gibi, bu halklar aynı zamanda birkaç devlette birden yer almaktadırlar. Ortadoğu'nun sıkça rastlanan bir karakteristiği de, belli bir toprak parçasında birden fazla etnik grubun yaşamasıdır. Etnik grupların hepsi de kendi mesleki uzmanlaşmalarını gerçekleştirmişlerdir ve belli ölçülerde birbirlerine bağımlıdırlar. Sözelimi Kürtler'le Ermeniler'in yerleşim yerleri büyük oranda içiçedir.

Osmanlı İmparatorluğunda Ulusal Hareketler

Bu kavramlar Avrupa'dan geldi. Gene ulusal hareketleri yükselten Avrupa'ydı. İmparatorlukta ulusların ulusallıklarının tarihini vermenin yeri burası değildir; ⁽⁵⁾ yalnızca temel bir özetini verip geçeceğim.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Grek ve Slav milliyetçiliği Avrupa tarafından aktif olarak destekleniyordu. Benzer bir ilgiyi Ermeniler de Rusya'dan görmekteydiler. Rusya, Ermeniler'e yakın bir ilgi duyuyordu. Şurası açık ki, Osmanlılar'la çatışması durumunda, Ermeniler (en azından potansiyel olarak) kesin müttefikiydi. Bu ortamda "**Osmanlılık**", 19. yüzyılın son çeyreğinde, İmparatorluğa yönelen bu tehditlere tepki olarak, dönemin entelektüel çevrelerinde ideolojik bir savunma biçiminde yükselmeye başladı.

Osmanlılık, dil ve din farklılıklarına bakmaksızın, Osmanlı yurttaşlarının ortak çıkarlarını vurgulayan bir tür vatanperverlikti. Aynı tarihsel döneme rastlayan ideolojik akımlardan diğer ikisi ise **Pan-İslamizm** ve **Pan-Türkizm** 'di. Pan-İslamizm, en güçlü savunusunu **Sultan Abdülhamid** 'in şahsında buldu (1876-1909). O, belirgin bir **anti-kolonyalist** renk taşıyordu. Pan-Türkizm ise, bütün Türkler'in bir tek politik düzlemde birleştirilmesini öneren romantik bir düşünce biçiminde Çar'ın Pan-Slavizm'ine bir tepki olarak doğdu ve onu taklit etti. Sözü edilen bu ideolojiler, hemen hemen aynı sınıf ve tabakalarda, askeri ve sivil yüksek dereceli memurlarda, şehir kökenli toprak ağaları arasında vücut buldu. 1880'lerdeki Jön-Türk hareketi, sözü edilen bu sosyal katmanların en aydın kesimleri içinde boy gösterdi. Bir politik hareket olarak Fransız liberalizmi ve pozitivist felsefenin güçlü etkisini taşıyordu. Önceleri bu hareket

kendini "Yeni Osmanlılar" olarak adlandırdı; Jön (Genç)-Türkler" adı, yabancıların koyduğu bir addi ve sonra genel bir kabul gördü. Jön-Türkler, Osmanlılık ideolojisi temelinde Sultan'ın mutlakiyetçiliğine karşı bir anayasa programı çerçevesinde politik özgürlüğü savunuyorlardı. Bu hareketin pekçok önde gelen temsilcisi Türk olmayan Müslümanlardı. Bunlar içinde iki Kürt aydını **Abdullah Cevdet** ve **İshak Sukûti** önemli bir yere sahiptiler. ⁽⁶⁾ -Sultan'ın sadık kulları, Jön-Türkler'in karşı olduğu Pan-İslâmizm'i benimsediler. Pan-İslâmizm anlayışı, bütün Osmanlı yurttaşlarının eşitliğini inkâr ediyor ve Sultanın mutlakiyetini haklıyordu.

Ancak, Jön-Türk hareketi, giderek Pan-Türkist düşüncenin etkisine girdi. **Leon Cahun** gibi Avrupalı Türkofillerin de, yönlendirici Türk entelektüelleriyle olan ilişkileri aracılığıyla bu düşüncelerin oluşmasına katkıları vardı. Hıristiyan nasyonalistler Osmanlılığı reddettikçe, onların milliyetçilikleri ve Türk nasyonalizmi, karşılıklı olarak birbirini perçinliyor görünüyordu. 1908'deki Jön-Türk devriminden sonra **İttihat ve Terakki Komitesi**, o zamana kadar geri planda kalan fakat gerçek gücü elinde bulunduran şovenist Türk nasyonalizmini saklamak için pek uğraşmadı. Türk milliyetçiliğinin bu artan önemi karşısında, diğer Müslüman milletlerde milliyetçilik bir tepki olarak yükselmeye başladı.

Bu günlerin Kürt milliyetçi hareketini uygun bir tarihsel kontekste yerleştirmek için I. Dünya Savaşı ve Türk Bağımsızlık Savaşı üzerine birkaç söz söylemek gerekir.

V-c. Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğuşu

1908'de, İttihat ve Terakki Komitesi'nin Jön-Türk yöneticileri, Sultan Abdülhamid'i Anayasa değişikliğine ve Meclis için seçimleri kabule zorladılar. ⁽⁷⁾ Önerilen Anayasa, dil ve din farklarına bakmaksızın yurttaşlar arasında legal bir eşitliği ve bazı sivil özgürlükleri öngörüyordu. Kısa bir dönem için iyimserlik ve Osmanlı patriotizmi üstün geldi. Ancak kısa zamanda, İmparatorluğun hastalıklarının bir Anayasanın varlığıyla iyileşmeyeceği ortaya çıktı. Ancak yarım yıl içinde İmparatorluğun 30 yılda kaybettiğinden fazla toprak kaybına uğranılması ve 1909'daki karşı-devrim atağı, İttihat ve Terakki'nin daha baskıcı bir yönetimi yeğlemesine gerekçe oluşturuyordu. Komite'nin üç üyesi, **Enver, Talat Paşa** ve **Meh-**

met Cavit (Harbiye, Dahiliye ve Maliye Bakanları) daha baskıcı bir gücü ellerinde buluyorlardı. Sözkonusu kişiler, kaybedilen toprakların yeniden ele geçirilmesi ve Rusya'daki Türklerin (Kafkasya ve Orta Asya'daki) "hürriyetlerine" kavuşturulması amacıyla Türkiye'yi savaşa soktular (1914).

Ermeni Katliamı ve Rus İstilas

Mayıs 1915'te, Ermeniler'in doğudaki yerleşim bölgelerinden çıkarılması emri verildi. Karar, Ermeniler'in Ruslar tarafında yer alacakları ve Türk ordularını arkadan vuracakları korkusuyla alınmıştı. Bunun üzerine, Irak ve Suriye'deki kamplara doğru hareket eden Ermeniler'den bir bölümü ulaşmayı başarmış, bir bölümü ise yolda Türk jandarmaları ve Kürt komşularınca öldürülmüşlerdi. ⁽⁸⁾ Daha çoğu, Rusya'nın korumasında Van'da kurulan kısa ömürlü Ermeni Devleti yıkıldığında Osmanlı takviye birliklerince öldürüldü. (Haziran-1915).

1916 yılının başlarında Rus orduları Doğu Anadolu'yu istila ettiler, pekçok Müslümanı güneye ve batıya kaçmak zorunda bıraktılar. Aynı yıl içinde Ruslar, Erzincan'a kadar ilerlediler. İngiliz birlikleri güneyden Hindistan'dan Mezopotamya'ya ulaştılar. Orada Osmanlı savunması daha etkiliydi. İlk İngiliz birliği püskürtüldü. 1917 Şubatında Kut al-Amara (Bağdat'ın 400 km. güneyinde) geri alındı. İngilizler, daha sonra kuzeye doğru ilerlediler, Kerkük ve Musul'daki petrol kuyularını ele geçirmek ve kuzeyde Rus birlikleriyle birleşmek için. Fakat Bolşevik Devrimi durumu geçici olarak tersine çevirdi. Rus birlikleri, ellerindeki birçok silahı Ermeniler'e bırakarak geri çekildiler. Güney Kafkasya'da Gürcüler, Ermeniler ve Azeriler, bir bağımsız **Transkafkasya Cumhuriyeti** kurmuşlardı ve Osmanlılar bu cumhuriyeti tanımışlardı. Birtakım Ermeni çete grupları ise, ya Kafkasya Cumhuriyetine sığınmayı tercih ettiler ya da Anadolu'da kalıp uğradıkları katliamın öcünü almaya koyuldular. Bu amaçla, aralarında yaşayan birçok Müslümanı katlettiler. 1918 başlarında Osmanlı birliklerinin Ermeniler'i, Erzincan ve Diyarbakır'ın doğusuna itmesiyle Güney Kafkasya Cumhuriyeti'ne kaçmaya başladılar. Operasyonlarda Kürt milisler de yer aldılar.

Mütareke ve İmparatorluğun Paylaşımı

Doğu cephesindeki gelişmeler (petrol yatağı Bakü ve Hazar Denizi bile geçici bir süre alınmıştı) güneydeki ve batıdaki kayıpları tazmin edemedi. 31 Ekim 1918'de Osmanlı Hükümeti, kendini, yabancı birliklerin işgalini kabule zorlayan bir anlaşmayla ve yabancı birliklerin işgaliyle karşı karşıya buldu. İmparatorluk toprakları Fransa, İngiltere, İtalya tarafından paylaşıldı. Daha önce İngiliz ve Fransız temsilciler **Sykes** ve **Picot** tarafından üzerinde anlaşıldığı şekilde Fransa, Suriye'yi (Lübnan dahil) ve Kilikya'yı-Adana bölgesini; İngiltere, Filistin, Ürdün ve Irak'ı aldılar. Rusya, eskiden beri kendileri için yaşamsal önemi olan İstanbul'u ve boğazları istiyordu. Ancak yeni Sovyet rejimi, önceki bütün emperyalist istekleri geçersiz ilan ettiğinde; İngiltere, bu stratejik yerleri işgal etmekte erken davrandı. İtalya, Güneybatı Anadolu'nun belli yerlerini işgal edip müttefiklere katıldı. Yunan, İtalyan, Fransız ve İngilizler, İzmir'i ve çevresini işgal etti. Bu arada, Orta-Karadeniz bölgesinde **Pontus-Rum Devleti** kurma girişimlerine karşılık İngiltere, sınırları içinde Erzurum, Sivas, Van, Elazığ, Bitlis, Diyarbakır (: **vilayet-i sitte**) gibi vilayetlerin yanısıra, aralarında Kars, Ardahan ve Batum'un da bulunduğu bölgede bir Ermeni Devleti tasarısında ısrar ediyordu. 1919'da yapılan Paris Barış Konferansı'nda yalnız Büyük Britanya, Fransa ve İtalya değil, fakat Yunan, Siyonist, Ermeni, Kürt ve Arap temsilciler de toprak talebinde bulundular. 1920'de imzalanan Sevr Andlaşması, otonom bir Kürdistan'a da kapı aralayarak; sınırlarını Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis'in oluşturduğu bir Ermeni Devleti öngörüyordu. (Madde 62 ve 64)

Türk Bağımsızlık Savaşı

Ancak Sevr Andlaşması, imzalanmadan önce zamanın gerisine düşmüştü. Katliamdan sonra İstanbul'da kurulmuş olan yeni Hükümet, Müttefik kuvvetlerin biraz daha aracı olmuştu. İşlerin bu durumundan geniş halk kitleleri büyük ölçüde hoşnutsuzdu. Dinsel tutucular, Türk milliyetçilerinin bütün kanatları, bu yabancı (kâfir) işgaline içerliyorlardı; libareller, bu hükümetin, Genç-Türk döneminin demokratik kazanımlarını nasıl hiçe saydığını pişmanlıkla görüyorlardı. Tüm ülke sathında düzensiz silahlı birlikler kendiliğinden ortaya çıktı ve işgalci güçlere karşı gerilla savaşını başlattılar. Mayıs-1919'da, bir Yunan ordusu İngiliz, Fransız ve Amerika'nın müsamahasıyla Batı Anadolu'ya girdi ve büyük bir Müslüman kırmı yaptı. Türk savunması bastırılıp, geniş alanlar işgal edildi. Bu

olaylar, Türk milliyetçiliği duygularını körükledi ve bir intikam duygusu yarattı. İstanbul Hükümeti'nden hiç bir şey beklenmiyordu.

Yeni alternatif hızla kabul gördü. Yetenekli ve popüler kumandan **Mustafa Kemal** bir teftiş için Anadolu'ya gönderilmişti. Bu arada, yerel direniş grupları, bu işgalci kuvvetlere karşı kendiliğinden örgütlendi. M. Kemal'se, bu direniş gruplarını yetenekli komutanları etrafında toplamayı başardı ve yeni bir hükümeti, temsili bir parlamentonun temellerinin atıldığı iki kongre toplandı.

Kongrelerden birincisi, yalnızca Doğulu temsilcilerin katıldığı Erzurum Kongresi'ydı (Temmuz-Ağustos/1919). Kongrede, geçici bir hükümet gibi davranacak olan bir temsilciler komitesi seçildi. ⁽⁹⁾ İkinci kongre, 1 ay sonra Sivas'da yapıldı (Eylül-1919). Bu Kongreye, ülkenin her yerinden temsilciler katıldı. Bu kongrelerde; İmparatorluğun İslami bölgelerini koruma, ulusal bağımsızlık ve eğer İstanbul Hükümeti teslimiyeti kabul ederse, bu değerleri savunma yönünde kararlar alındı. O yılın sonlarında İstanbul'da parlamento seçimleri vardı. Kürdistan dahil hemen hemen yer yerden Kemalist adaylar seçildiler. Şubat-1920'de İstanbul Parlamentosu, Sivas deklarasyonlarının-sonradan Misak-ı Milli olarak adlandırılacak-kısmen değiştirilmiş şekillerini kabul etti. Bu **Misak(Pakt)**, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap nüfusun çoğunlukta olduğu işgal altındaki parçaları için plebisit yöntemiyle kendi kaderini tayin hakkı istliyordu. İmparatorluğun, Müslüman çoğunluğun yaşadığı diğer parçaları, bölünmemiş olarak kalacaktı. ⁽¹⁰⁾

Bunun üzerine İngiltere, Hükümeti, işbaşındaki parlamenterleri durdurmaya ve parlamentoyu dağıtmaya zorladı. Bu aşamada, milliyetçilerle işbirlikçi hükümet arasındaki ayrılık giderek keskinlik kazandı. Nisan-1920'de Büyük Millet Meclisi, yürütme ve yargı işlevleriyle (Yönetici Parlamento olarak) Ankara'da toplandı. Bu Parlamento, İstanbul Hükümeti'nden kaçmayı başarmış olan üyelerden ve yerel direniş gruplarının temsilcilerinden oluşuyordu. **Mustafa Kemal**, başkan olarak seçildi ve bütün gerilla grupları üzerinde merkezi bir kontrol sağlayıp savaşa hazırladı.

İlk zaferler, **Doğu cephesinde** kazanıldı. 1919'da Güney Kafkasya'da bir Ermeni Cumhuriyeti kurulmuştu (Güney Kafkasya Cumhuriyetleri yerine). 1920 baharında, silahlı Ermeni çeteleri, Sevr'de söz verilen

illeri almak amacıyla Doğu Anadolu'ya akınlar düzenlemeye başladılar. Son yılların karışıklık ortamında, bu doğu illerindeki Ermeniler, küçük bir azınlık durumuna gelmişlerdi ⁽¹¹⁾ ve askeri faaliyetler sınırda yürütülüyor gibi görünüyordu ⁽¹²⁾. 1920 Ekiminde, Doğu cephesi komutanı **Kâzım Karabekir**; Ermeniler'in üzerine yürüyüp, onları sınırlarının gerisine püskürterek, Ermeni Cumhuriyeti yönetimini, birkaç küçük değişiklikle, Anadolu topraklarıyla ilgili bütün iddialarından vazgeçeği, bugün de yürürlükte olan bir sınır barış andlaşmasını kabule zorladı.

Batı cephesinde zafer kolay kazanılmadı. Yunan birlikleri, hücumlarına devam edip Anadolu içlerine doğru ilerlediler. 1921 Eylülüne kadar Yunan hücumu bozguna uğratılıp, Yunan birlikleri kaçmaya zorlandılar. 1922 yazında, Türkler, Anadolu'daki Yunan ordularını bütünüyle bozguna uğratılar. Müttefikler, yeni Türkiye'yi kabul etmek zorundaydılar. Artık Sevr Andlaşması anlamsızdı. 1922 Kasımında Lozan'da yeni bir Barış Konferansı düzenlendi. Konferans sonucu imzalanan Andlaşmada (24 Temmuz 1923), Türkiye'nin Misak-ı Milli'de belirlenen toprak bütünlüğü tanındı. Tek istisna Musul'la ilgiliydi. Bu il, Güney Kürdistan'da kalıyor ve Musul ile Kerkük Petrol yataklarının önemli bir kısmını barındırıyordu. İngilizler, bu tayatlardan dolayı kuzeydoğuya ilerlemek hevesindeydiler ve buraların kontrollerini elden çıkarmak istemiyorlardı. İl'in geleceği, Türkiye ile İngiltere arasındaki ikili anlaşmalarla karara bağlandı. ⁽¹³⁾ Andlaşmada, Ermeniler'den ve Kürtler'den bahsedilmedi; Doğudaki Türk egemenliği kesin olarak kabul edilmişti.

Türkiye Cumhuriyeti

Türk bağımsızlık savaşı kazanıldı. Onu modern bir devlete dönüştürme yolunda hiç bir çaba esirgenmedi. 29 Ekim 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi (T.B.M.M) Cumhuriyeti ilan etti. **Mustafa Kemal**, Cumhurbaşkanı seçildi. Başlangıçta, 1 yıldan az bir süre tahta bulunan sürgündeki **Sultan Abdülmecit**, halifelik sıfatını koruyordu. Fakat **M. Kemal**, bunun politik bir anlamı olmadığını Meclise anlatarak, ikna etti. Ertesi Mart'ta, Halifelik tamamen tasfiye edildi. İslâmın sivil yaşamdaki rolünü azaltan pekçok önlem alındı. Din adamları, aylık bağlanarak resmîleştirildi; dinsel okullar (medreseler) modern laik okullarla değiştirildi, şeriat mahkemeleri feshedildi (1924). Bu gelişmelere, küçük tutucu-Müslüman gruplardan dar boyutlu isyan biçiminde küçük tepkiler geldi. Fanatik liderler, Mustafa Kemal'in Gavur ve Deccal olduğu yolunda köylülere anti

propagandalar yaptılarsa da, bu dinsel isyanlar yeni düzen için ciddi bir tehlike oluşturmuyordu.

Bağımsızlık savaşının kazanılmasından sonra kurulan yeni Türk devletinde, milliyetçilik ve lâikliğin yanısıra "**halkçılık**" ilkesi de yeni dönemin köşetaşlarından birisiydi. Halkçılık ilkesinin ifade ettiği temel düşünce, bütün yurttaşların kanunlar önünde eşitliğiydi. **Halkçılık**, farklı bir Kürt ulusu (ya da Laz ve Çerkez) ve kültürünün varlığını inkâr eden, Türk ulusal bilincinin inşası çabalarına ideolojik haklılık kazandıran bir ilke olarak işlemeye başladı. Tarihçerler, iki ulusun (Türk-Kürt) aynılığını- etnik olarak- "bilimsel ispat" a zorlandılar. Feodalizme karşı aldatmacasıyla Hükümete, Doğudaki toprak ağalarının topraklarına elkoyma yetkisi veren bir kanun Meclis'ten geçirildi. Gasbedilen topraklar, topraksız Kürtler'e değil, çoğunluğu Balkan muhaciri olan Türkler'e dağıtıldı. Aslında, 1923-1924 yıllarında, mümkün olduğunca erken davranılarak birçok nüfuslu ağa ve şeyh bölgelerinden sürüldü. ⁽¹⁴⁾ 1925'e kadar bu politika, yalnızca temel noktalarda görülüyordu; ancak sonradan mantıksal sonucuna, zoraki asimilasyona dönüştürüldü. Türk Hükümeti, Musul sorunundan ötürü Kürtler'i kendinden uzaklaştırmak, yabancılaştırmak istemiyordu.

Musul Sorunu

İngiltere ve Türk Hükümeti , Musul konusunda ve Türk-İrak sınırı sorununda anlaşamayınca, üç kişilik bir inceleme komisyonu kuruldu. Türkiye, Musul'da referanduma gidilmesini önerdi. Bu sırada Türkiye, görevlendirdiği ajanlarla Musul'da, çok aktif bir şekilde anti-İngiliz propagandası yürütüyordu. Fakat İngiltere, öneriyi reddetti. İngilizler, aynı zamanda otonomi ya da bağımsızlık vaatleriyle Kürt halkının sempatisini kazanmaya çalışıyorlardı. İnceleme Komisyonu, 1925 Şubatında tartışmalı bölgeyi ziyaret etti. Aynı tarihlerde, Türkiye'de patlak vermiş olan **Şêx Seid İsyanı** bastırılmıştı. Zamanlamadaki bu benzerlik , Türk tarafının isyanı, bir İngiliz kışkırtması olarak lanse etmesine yardımcı oldu. Aynı zamanda Komisyonun bulgularını etkilemek de hedefleniyordu.

Komisyon, Musul nüfusunun ezici bir çoğunlukla Kürtler'den oluştuğunu ve sözkonusu nüfus içinde bağımsız bir Kürdistan'ın yaratılması tartışmalarının çok ciddi olarak sürdüğünü tesbit etti. ⁽¹⁵⁾ 1926 Haziranında, İngiltere ile Türkiye arasında imzalanan bir Anlaşmayla, Musul'da

üretilen petrolden % 10 'luk bir paya karşılık Türkiye, bölge üzerindeki bütün iddialarından vazgeçti. İngiltere ise, gelecekte Kürtler ve Ermeniler lehinde herhangi bir tavır almayacağına dair Türk tarafına güvence verdi.

Irak'ın İngilizlerce işgali, Güney Kürdistan'da önemli toplumsal ve politik gelişmelere yol açtı. Kürt ulusal bilinci burada, Kuzey Kürdistan'dakinden daha yüksekti. Ancak bu bölüm, Kuzey Kürdistan'daki gelişmelerle sınırlıdır; Irak ve İran Kürdistanı'ndaki olaylar dışarda tutulmuştur, Kuzey Kürdistan'daki durumla direkt ilişkisi olanlar hariç. ⁽¹⁶⁾

V-d. Kuzey Kürdistan'da Kurulan İlk Kürt Politik Örgütlenmeler

İlk Kürt politik örgütlenmeler, İmparatorluğun resmi kurumlarında önemli pozisyonlarda olan ve ileri gelen ailelere mensup kimselerce İstanbul'da gerçekleştirildi.

Bunların ilki olan **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti**, ⁽¹⁷⁾ 1908'de Jön-Türkler devriminin yarattığı liberal ortamda kuruldu. Kurucu üyeleri tanınmış Kürt ailelerindendi :

Mehmed Şerif Paşa ; Baban ailesindendi. 1890'lı yıllarda Osmanlı İmparatorluğunun Stokholm Sefirliğini yapmıştı. Sultan Abdülmecid taraftarı ve Jön-Türklerin muhalifiydi.

Emin Ali Bedirxan ; Bedirxân aşiretinin reisi ve İstanbul'daki Bedirxan Bey'in torunlarından.

Şêx Seyyid Abdülkadir ; **Şeyh Ubeydullah Nehri** 'nin oğlu , geçmişte Osmanlı Senatosu'nun Başkanıydı.

Bu aristokratlar, Jön-Türklerin "Osmanlıcılık" ideallerini benimsiyor fakat liberal eğilimlerine karşı gelyorlardı. "Sıradan " Kürtlerle ilişkileri , daha çok ataerki bağlara dayanıyordu. Ve hiç birinin Kürdistan'la ciddi kontaktları yoktu. 1919'da **Majör Noel** 'in, Bedirxan ailesi için söyledikleri bunların 3'ü için de doğrudu : "Onlar, Batı Kürdistan'da yalnızca bir isimdiler,fakat saygı gören bir isim; (...) aile ve kökenlerinin ait olduğu Bohtan'da sadakat ve hizmet görüyorlardı."⁽¹⁸⁾

Örgütün daha az tanınan diğer üç üyesi, Kürtçe öğretim yapılan bir okul ve yayın organı "**Kürdistan**" olan bir yayınevi kuran bir örgütün kurucusuydular. ⁽¹⁹⁾ Bunlardan biri, din bilgini olarak ün yapmış, sonradan İslamcı muhalif olan **Seidi Kürdi (Saldı Nursi)** dir. İstanbul'daki Kürt nüfusu yalnızca bu soylular ve öğrencilerden oluşmuyordu. Çoğunluğu **Ge-dikpaşa** semtinde oturan hamal ve vasıfsız işlerde çalışan Kürt Göçmenler, hatırı sayılır bir kalabalık oluşturuyorlardı. ⁽²⁰⁾ Fakat bu göçmenler hiç bir zaman bu örgüte ilgi göstermediler; dolayısıyla, örgüt hep üst sınıf mensuplarının ilgi merkezi olarak kaldı. Sonradan Jön-Türkler örgütü kapattılar. Bunda , Jön-Türkler anti-Kürtçü zihniyetlerinin yanısıra , **Bedir-xan** ailesiyle **Seyyid Abdülkadir** arasındaki rekabetin de payı vardı.

Fakat örgütlenme bir başka biçimde devam etti. Kapatılma olayından hemen sonra 1912'de, daha az aristokratik bir grupça , bir öğrenci birliği olan **Hêvî** (Umut) kuruldu. Hêvî 'nin kurulmasında, Diyarbakır'lı bir aile olan **Cemilpaşazâdeler**'in rolü büyüktü. Diğer üyelerin çoğunluğu, şehir soylularının oğullarıydılar. Ne varki, bunların da Kürdistan halkıyla olan bağlantıları oldukça yüzeyseldi. 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte **Hêvî** dağıldı. Üyelerinden pekçoğu uzak bölgelerde savaşmak üzere orduya alındılar. Kürt aşiretlerinde milliyetçilik idealleri bulamayan **Qadri Beg** 'in hayalkırıklığı, bu milliyetçi aydınların savaştan önceki halktan kopukluklarını anlatması açısından öğreticidir.

Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (ve daha az ölçüde **Hêvî**) halk hareketini yönlendiremediler ve yönlendiremezlerdi. Onlar için politika bir soylu uğraşydı. Birinci örgütle ilişkili olanlar, Müttefiklerle gizli bağlantılar kurarak Kürdistan'ın bağımsızlığına çalışıyorlardı (kendilerinin yönetiminde tabii). Aralık-1914'te **Mehmed Şerif Paşa**, Mezopotamya'daki İngiliz birliklerine yardım önermiş, ancak önerisi geri çevrilmişti. ⁽²¹⁾

Bedirxan ailesinin üyelerinin de Rusya ile ilişkisi vardı. Bunlardan ikisi **Kamil** ve **Abdurrezzaq**, Rüs işgali süresince, Bitlis ve Erzurum valiliğine atanmış gibi görünüyorlardı. ⁽²²⁾ Genellikle bu alleler, bütün yurmurtaları bir sepete koymazlardı; nitekim 1919'da aileden bir başkasını, **Xelil**'i Mayatya valisi olarak görüyoruz. ⁽²³⁾ Savaş, Kürt hareketi açısından önemli bir dönüm noktası oldu. Savaş, genç Kürt milliyetçi aydınlarının Kürdistan'la bağlantılar kurmalarına yolaçmakla kalmadı, aynı zamanda eski Hamidiye Alaylarının (Milis adı altında) yeniden örgütlenmesi sonucunu da doğurdu. Geçmiştekinden daha çok aşiretin katılımı sağlan-

dı. Rus işgali sonucu yüzbinlerce Kürt Batı'ya göçmüşü. Ekim Devrimi'nden sonra Rus askerleri, Ermeniler'i kendilerini savunmaya bırakıp ayrılınca, Kürt aşiret birlikleri, bunların hemen hepsini Kafkasya'ya doğru sürmüşlerdi. ⁽²⁴⁾ Ermeniler'in ortadan kaybolmalarıyla, Doğu Anadolu tamamen Kürt toprakları olarak kalmıştı. ⁽²⁵⁾

Bir Kürt ulusal devleti artık yakındı. Irak Kürtleri ile sürgündekiler ve İstanbul'dakiler; kendilerini ciddiye olan Müttefikler'le, Kürt toprak taleplerini tartışıyorlardı. Bunun haberi Kürdistan'a gelmiş ve burada Kürt milliyetçiliğini uyarmıştı. Savaşın başlangıcında , güçlü bir Pan-İslâmizm etkisi altındaki pekçok Kürt, Jön-Türklerin Kürtler'le ilgili niyetlerinden şüpheye düşmüşlerdi. Batıdaki Kürtler'in herhangi bir yerde nüfusun yüzde 5'ini geçmeyecek biçimde kasıtlı olarak dağıtıldıkları yolunda söylentiler de vardı. ⁽²⁶⁾

*Gerçek olmasa da, şöyle bir öykünün sembolik bir önemi vardır. **Xalid Beg**, Cibran aşireti reisi ve orduda subaydı (Miliste değil). Doğu Anadolu'nun yeniden zaptedilmesinde kendini gösterenlerden biriydi. Şêx Said'in kardeşi **Mehdî**, **Xalid** 'in yakınıydı. Ermeniler karşısındaki son zafer günü, herkesin düğün-Bayram ettiği gün Xalid Bey'in üzgün görüldüğünü farkeder; O, çadırda düşünceli ve sessiz oturmaktadır. **Mehdî**, yanına oturur ve **Xalid** 'in sorununu anlamaya çalışır. Biraz ısrardan sonra, subay , **Mehdî** 'ye, kendisini rahatsız eden düşünceyi çıkar : "Bugün, birgün bizim boğazımızı kesecek kılıçları biledik ! " der. ⁽²⁷⁾ **Xalid Bey**, sonradan **Şeyh Said İsyanı**'nı planlayanlardan biri olmuştu.*

Savaştan sonra Halife, Müttefiklerin aleti olmasından ötürü Kürtler üzerindeki otoritesini de yitirmişti. Aslında, Kemalist propaganda, O'nun hapis olduğunu, dolayısıyla otoritesini kullanamayacağını ileri sürüyordu. Ermeni devleti söylentilerini kasıtlı bir biçimde yayma şeklindeki Kemalist propaganda ise, Kürt milliyetçiliğini uyarıcı bir etki yarattı ve Türkler'e, Ermeniler'e uyguladıkları şiddette yardımcı oldu. Bazı İngiliz kaynaklarına göre (yanlı ve yanlış olabilir), **İttihat ve Terakki Komitesi** 'ne yakın olan Türkler, Kürt milliyetçiliğini İngilizler'e karşı kıskırtıp bir silah olarak kullanmışlar ve bir Türk-Kürt Devletinde Kürtler'e bir tür "**özerklik**" vaatmişlerdir. ⁽²⁸⁾ Özerklik düşüncesi hızla yayılmaya başladı. Söyledikleri kesin olmamakla birlikte o dönemin tanıklarının tümü, çeşitli nedenlere dayanarak, Kürtler'i olduklarından daha milliyetçi göstermektedirler). Aslında özerklikten anladıkları farklı şeyler olan değişik sosyal

katmanlar, aristokratlar, yüksek memurlar, şehir orta sınıfları, bağımsızlık isteklerini yükseltmeye başladılar. Aşiret reisleri ve şeyhler de dahildi buna. Hepsi de bağımsız bir Kürdistan için liderlik rolünü üstlenmek istemiyordu. Bu amaçla, her biri kendi konumunu güçlendirmek için dış destek sağlamak üzere girişimlerde bulundu : İstanbul Hükümeti, Müttefikler (İngilizler) ve Kemalistler yönünde. (Devriminden sonra Ruslar, artık bir uydu Kürt devletinin koruyucusu olarak düşünülemezdi).

Mesela **Süreyya Bedirxan**, İngiliz Hükümetine yazdığı bir mektupta, dedesi **Bedirxan Bey** tarafından yöneltilmiş olan toprakların kendisine iadesini istiyordu. ⁽²⁹⁾

Mehmet Şerif Paşa (Sevr Barış Konferansı'na Kürt temsilcisi olarak katılan) aynı hükümete mektup yazarken, Kürt halkının Batı tipi bir demokrasiyi yaşatamayacak derecede ilkel olduğunu belirtiyor; bu durumda yapılacak seçimlerin aşiret kavgalarını kızıştıracaklarını, asıl ihtiyaç duyuların, askeri ve idari konularda eğitilmiş, İngiliz danışmanlar ve Kürt bakanların yardımcılığıyla yönetecek olan bir Mir olduğunu yazıyor; eski büyük ailelerin prestijlerinin de, onları Federatif bir Konseyde toplayarak devam ettireceğini söylüyordu. Bu Konseye, İngiliz Hükümetince atanacak bir mir başkanlık edecekti. Bu zor ve sorumluluk gerektiren göreve hazır olduğunu da ekliyordu. ⁽³⁰⁾

Seyid Abdülkadir ise Halife destekçisi olarak kaldı ve İstanbul Hükümetinden yana tavır aldı. İstedüğü, Osmanlı Devleti sınırları içinde Halieye bağlı özerk bir Kürdistan'dı. Seyid Abdülkadir'in isteğinin böyle mütevazı oluşunda, Osmanlı senatosunun Başkanı olmasının etkisi yok değildi. ⁽³¹⁾

Bu şehirli aristokratik milliyetçiler, Kürdistan'ın geleceği üzerine tartışmalarına , Kürt halkını tartışmaya katmadan devam ettiler. Diğer yandan, pekçok "geleneksel" lider, değişen dünyada "geleneksel" güç oyunlarını oynamaya devam ettiler. Onların milliyetçiliklerinin anlamı, kendi ekonomik ve politik güçlerini arttırmaktan daha fazla birşey değildi. Birleşik Kürdistan düşüncesinin, onlar için bir önemi ve anlamı yoktu. Geleneksel düşmanlık ve rekabeller, şeflerin davranışlarını önceden belirliyordu. Kendilerine Kürt milliyetçisi diyen şefler, birkaç Kürt isyanında karşı tarafta yer almışlardı.

Nevar ki, bu eski otoritelerin yanibaşında gelecek yıllarda önemli roller üstlenecek yeni bir kent kökenli milliyetçi nesil yetişiyordu.

Savaştan Sonraki Ulusal Örgütlenmeler ve Kemalistler

Savaştan sonra şehirli milliyetçi akımlar, daha çok reislerle ilişkili olmalarına rağmen Kürdistan köylüleriyle daha yakın bağlantılar kurmayı başardılar. 1918'de **Kürdistan Teâlî Cemiyeti**, Diyarbakır ve daha birkaç Kürdistan yerel teşkilatıyla birlikte İstanbul'da kuruldu. Cemiyet, yalnızca önceki kuşakların milliyetçilerini ve şehir orta sınıflarını değil, aşiret mensubu Kürtleri de kapsıyordu. ⁽³²⁾ Dahası örgüt, 10.000, sonra da 15.000 Kürd'ü (İstanbul'daki toplam Kürt nüfusun yaklaşık % 50'si) kucakladığını iddia ediyordu.

İstanbul'daki İngiliz gözlemciler bu iddiayı ciddiye aldılar. Özellikle Kürt **Loncalar**, Seyid Abdülkadir'e bağlılıklarını açıkladıktan sonra . ⁽³³⁾ Kürt Öğrenci Birliği **Hêvî** de yeniden canlanmaya başlamıştı; üyeleri arasında pekçok Kürt entellüktüelin yanısıra , ileri gelen aşiretler de vardı. Kürdistan Teâlî Cemiyeti'ndeki bir bölünmeden sonra **Hêvî**, önceki örgütün radikal ve daha genç elemanlarıyla **Teşkilât-ı İctimaiye**'de birleşti. ⁽³⁴⁾

Bu örgütler, çoğunluğu Kurmancı olmak üzere, Zaza ve Alevi Kürtleri de önemli ölçüde örgütlemişti. 1920'lerde **Kürdistan Teâlî Cemiyeti'nin** genç üyeleri, Dersim ve Sivas yöresinde Alevi Kürtleri'nin öncülüğünde bir ayaklanma planladılar. Çok sayıda aşiret reisi "otonomi" talebi etrafında birleşti. Bununla ilgili olarak Meclis'e , Türk idarecelerin bölgeden çekilmesi, Kürdistan'a "özerk" bir statü verilmesi ve bunu tam bağımsızlığın izlemesi talepleriyle telgraflar çekildi. ⁽³⁵⁾ Bu reislerin istekleri, (KTC'nin üyelerince dikte ettirilmemiş olsa da onlardan etkilenmiş) dar bölgesel ve grupsal çıkarların ötesine geçmişti. Onların öngördüğü Kürdistan'da Sünni ve Aleviler, Kurmancı ve Zazakiler vardı. ⁽³⁶⁾ Ancak Kürdistan'ın diğer parçalarından destek gelmemişti. Ne yazık ki ayaklanma, Kemalistler tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı. İletişim yetersizliği ve organizasyon eksiklikleri ayaklanmanın başarısızlığının en önemli nedenleriydi. Ayaklanma merkezi olarak planlanmamış, Kürdistan'ın diğer parçalarındaki etkili-yetkin çevrelerle gereken bağlantı kurulamamıştı. Bir başka önemli etken de, pekçok Sünni Kürdün, harekettir bir **Alevi** ayaklan-

ması olarak algılanmış olmasıdır.

Bütün bunlardan da önemlisi, diğer birçok Dersimli liderin Mustafa Kemal'e güvenmeleri ve onu desteklemeleri idi. Pekçokları güçlerini (otoritelerini) arttırmak için ona ihtiyaçları olduğunu düşünüyordu.

Bu bağlamda henüz çok şey değişmedi. Kürt Alevileri genel olarak, öncelikle kendilerini Kürt olarak algılamaktalar ve dinsel farklılığı ıktıncıl önemde saymaktalar. Hatta, kendilerini Türk'ten çok Kürt sayan Türkçe konuşan Aleviler de vardır (en azından sözde). Çünkü Kürt ve Alevi, bu ikisi de bir farklılığı temsil ediyor, Türkiye'de. Ancak Sünni Kürtler, Aleviler'e karşı, Sünni çoğunluğun önyargılarını taşırlar. Sünni ve Alevi Kürtler'in içiçe yaşadığı yerlerde (Malatya, Elazığ, Erzincan gibi) faşist propaganda ve İslâmîk fanatizm uygun bir zemin bulmaktadır. O kadar ki, şimdikilerde (1978) Aleviler'le (Kürt ve Türk, sol görüşlü) Sünniler (Türk ve Kürt, aşırı sağ) bir iç savaş yaşamakta.

Mustafa Kemal, 1916'da Diyarbakır'da komutanken, pekçok ağayla ilişki kurmuş ve Kürtler'e olan sevgisine onları inandırmıştı. Bu sayede Rus birliklerinin ilerlemesini engellemişti. Bu nedenle çok kişinin onu bir kurtarıcı olarak görmeleri anormal değildi. Erzurum ve Sivas Kongrelerine milliyetçi Kürtleri davet etmiş, onlara yeni kurulacak devlette Türkler'le Kürtler'in eşit haklara sahip olacağı sözünü vermişti. İlk **Temsilciler Meclisi** 'ne birkaç Kürt atandı ve **T.B.M.M'nde** Kürtler, oransal olarak temsil ediliyorlardı. ⁽³⁷⁾ Dersim'deki ilk rahatsızlıklarda, yönlendiricileri görüşmeye davet etmişti. Giden yalnızca , Koçgiri aşireti reisi **Alişan**'dı ve o, **Millet Meclisi**'ne aday da gösterilmişti. ⁽³⁸⁾

1919-1921 yılları arasında **Mustafa Kemal'in** Kürt aşiret reisleriyle ilişkileri, ulusalcı örgütlerinkinden daha iyiydi. **Majör Noel**'in anlattığına göre, Diyarbakır halkı, **Kürd Teâlî Cemiyeti** gibi genel ulusal örgütlenmelere rağmen bağımsız bir Kürdistan devleti ilanından caydırılmışlardı; "Çevredeki aşiretler arasında etki sahibi olan nüfuzlu soylulardan başlıca ikisi üzerinde galibiyet sağlamalarını Türklere borçlu olarak..." ⁽³⁹⁾

*Rastlantı bu ki, bu kuruluşun üyelerinin bencil olmadıkları söylene-
mez; kendilerini sunmak istedikleri gibi idealist milliyetçiler değillerdi (Türk-
leri destekleyen bozuk ve hatin reislerin aksine). 1919 baharına kadar Tür-
ko-Kürt milliyetçiliği gayretleri içinde olmuşlardı ve Jön-Türk elemanlarıyla*

işbirliği içindeydiler; ve en iyi biçimde ödüllendirilmiş benzıyorlar. Aynı yılın sonlarında , Türkler'in karşısına geçip, tam bağımsız Kürdistan propagandasını yaymaya başladılar. Bir İngiliz gözlemcisinin açıklamasına göre bu değişim, ABD Başkanı Wilson'un İlkeleri -ki bunlardan biri, ulusların kendi kaderini tayin hakkını tanıyordu-nin yarattığı etkiyle oluşmuştu : "Ancak o zamandan beri, Başkan Wilson'un, herkesin nasıl istiyorsa öyle yapabileceği yolundaki doktrini, yavaş yavaş bütün cazip olanaklarıyla birlikte ufuklarına girmişti ve eskinin Türko-Kürtleri şimdi , eğer yeterince seslerini çıkarabilirlerse, Wilson'un onları duyacağını ve Diyarbekir'i tek başlarına yönetmelerine izin vereceğine ikna olmuşlardı. Ve katliamdan edindikleri Hristiyan mallarıyla ganimeti Türkler'le paylaşmadan sömürebileceklerini düşünüyorlardı. " (40)

Bu durumda çoğu Kürt reisinin **Kemal** 'e dönmesi şaşkıncı değildi : O, onları temsil edecek güce sahipti, oysa ulusalcı örgütler bu güce kendi başlarına sahip değillerdi. Onlar, Müttefiklerin iyiniyetlerine belbağlayabilir ya da Sevr'in şartlarına güvenebilirlerdi. Fakat reislerin çoğunun doğru olarak algıladıkları gibi, Müttefikler, öncelikle Ermeniler'in dostuydu, Kürtlerin değil. Bu durumda **M. Kemal**, Ermenilere karşı "**Kürt**" topraklarını korumaya en uygun adaydı. Hatta 1919'daki Paris Barış Konferansı'nda Kürt delegeler, bağımsızlık taleplerini gündeme getirirlerken, bazı Kürt beyleri de Konferansa gönderdikleri telgraflarda, Türkler'den ayrılmak istemediklerini bildiriyorlardı . (41)

Azâdi (Özgürlük) Örgütü

Kemalistler'in işgalcı kuvvetlere karşı kazandıkları kesin zaferden sonra, İstanbul'daki Kürt örgütler aktivilerini durdurdular. Aslında, bu örgütlenmeler bu tarihten az önce dağılmışlardı ve müttefiklerle ilişki halinde olan önde gelen üyeleri kaçmışlardı. Suriye'de 1927 yılında **Xoybûn** adıyla yeni bir örgüt kuruldu. **Xoybûn** 'da , eski aristokratik ve pederşahlı atmosfer kendini hissettiriyordu. Xoybun, Ermeni **Taşnak** örgütüyle olan işbirliği dolayısıyla İngiliz ve Fransızlar'ın ilgisini çekmişti. Bu örgüt, sonradan **Ararat (Ağrı) İsyânında** rol oynadı. Bazı üyelerine göre bu isyanı örgütleyen örgüttü.

Türkiye'de ise 1923'te **Azâdi** örgütü kuruldu. (42) Daha önceki örgütlenmelere göre epey farklı bir örgüt olarak kurulmuştu. Bu örgütün

çekirdek kadrosunu kentsoylular değil (birkaç kişisel etki dışında), deneyimli askerler oluşturuyordu. Merkez İstanbul'da ya da Ankara'da değil, 8. Kolordu'nun bulunduğu Erzurum'daydı. Merkez yöneticileri : **Xalid Bey**, II. Abdülhamid'in Hamidiye Orduları için kurduğunu okula devam etmişti. Milis kuvvetleri içinde büyük bir saygınlığa sahipti ve düzenli orduda albay rütbesindeydi. Gördüğü şehir eğitiminden olacak, diğerlerine göre daha ulusalcıydı. **Yusuf Ziya Bey**, Bitlis milletvekilydi ; bu nedenle şüphe çekmeden gezip temaslar kurabiliyordu.

Örgütün ilk hazırlıkları bazı subaylarca yürütüldü. Kürdistan'ın her tarafında, nüfuzlu kimselerle bağlantılar kuruldu. 1923'te Meclis için yeni bir seçim gündemde olduğundan, **Yusuf Ziya**, seçim bahanesiyle rahatlıkla bağlantılar kuruyordu.

Örgütün ilk kongresi 1924'te yapıldı. Kongrede bulunan Nakşibendi şeyhi **Şeş Seid**, **Xalid Bey** 'in hısımydı ve Diyarbakır'ın kuzeydoğusundaki Zaza Kürtler arasında epey bir etkinliği vardı. Bundan dolayı (Hamidiye) milisleri komutanlarını bağımsız bir Kürdistan için ikna etti. (43)

Kongrede iki önemli karar çıktı :

1- Kürdistan'da genel bir ayaklanma başlatılacak ve bunu bağımsızlık ilanı izleyecekti. Ayaklanma bütün ayrıntularıyla planlanacak ve bu iş uzun zaman alacağından, katılanlar, kendilerinden beklenen görevlerle ilgili olarak tam bilgilendirileceklerdi.

2- Harekete gerekli dış destek İngiliz, Fransız ve Ruslar'dan sağlanmaya çalışılacaktı. Fakat bu son adaya birçok milis komutanı itiraz etti. Dinsel nedenlerle Ruslar'ı kendilerinin en büyük düşmanı sayıyorlardı. Bu durumda Türkler'i, dinsiz bolşeviklerden daha yakın görüyorlardı. Şeyh Said onları, Türkler tarafından Ermeniler'in akıbetine ⁽⁴⁴⁾ uğratılmaktansa, inançsızlardan yardım almanın mübah olduğuna inandırdı. Hemen Gürcistan'a bir kurye gönderildi. Sovyetler, hareketi desteklediklerini, fakat yardım edebilecek şartlarda olmadıklarını bildirdiler. Türk Hükümeti'ne hiçbir şekilde destek çıkmayacakları güvencesini verdiler. Kürt ayaklanmasını bastırmada İngilizler'le de ilişki kurulmuş fakat sonuçsuz kalmıştı. (45)

V-e. Şêx Seîd İsyanı

İsyanda Dinsel Faktör

Ayaklanma hazırlıkları 1924 yılı boyunca sürdü. Şartlar, milliyetçi propaganda için uygundu. 1924 Martı'nda halifeliğin kaldırılmasıyla, Türk-Kürt kardeşliği propagandası etkisini yitirmişti. Ankara Hükümeti'ni dinsizlikle suçlamak mümkündü artık. Bu suçlama, alman devlet önlemleriyle yerini bulacağa benziyordu. Bu argüman, daha çok duygusal dindar Kürtler arasında yürütüldü. Bu suçlama karşısında Ankara Hükümeti'nin aldığı baskıcı önlemler, yalnızca Kürt milliyetçiliğini krüklemeye yaradı. 1924 yılında, **halkçılık** adına, Kürt dili resmi kurumlarda yasaklandı. Feodalizmin tasfiyesi gerekçesiyle Kürt ağalar ve aydınlar batıdaki Türk bölgelerine sürüldüğü gibi; çıkarılan yeni bir yasayla (1505 No'lu) Kürt ağalarının toprakları istimlak edilip, Kürdistan'da yaşayan Türkçe konuşanların buralara yerleştirilmesi mümkün oluyordu. ⁽⁴⁶⁾ Bu son olay, **Azadî** için iyi bir propaganda malzemesi oldu.

Ancak, somut bir stratejik planın olduğu söylenemezdi. En çok yapılan şey, bölgedeki saygın kişilerin desteğini sağlamaktı. Kürdistan çapında genel bir ayaklanma ve bir Kürt hükümetinin ilanı, bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması için yeterli görülüyordu. Türkler arasında **Mustafa Kemal**'e karşı ciddi bir dinsel muhalefetin olduğu bilinmekte, bu durumda dinsel görünümün de olmasının, gelecek isyanda avantajlı bir ortam oluşturacağı düşünülmekteydi. Mecliste henüz tam bir bütünlüğün sağlanamamış olması, isyana katılımı olumlu yönde etkileyecekti. Bu nedenle, sürgündeki Sultan-Halife Vahdetin'le temasa geçildi. ⁽⁴⁷⁾ Sultan-Halifenin vereceği resmi destek, kitleleri ikna etme anlamında çok etkili olacaktı.

Aynı nedende **Azadî**, isyanda liderlik rollerini **Şêx Seîd**'e ve diğer şeyhlere vermeyi tercih etti. En azından şu nedenlerle bu din adamları önemliydiler :

*Türk kaynakları şu noktayı sık sık vurguluyorlardı. **Şêx Seîd**' i sık sık "büyük sürülerin sahibi" olarak anıyorlardı. Mela Hesen'e göre, Şeyh çok zengindi, çünkü oğulları hayvancılık yapıyorlardı ve Şeyh asla mürtlelerinden para almamıştı. Bu nedenle şeyhler ;*

- 1 - Çok geniş bir kitle tabanına ve finansman kaynaklarına sahiptirler.
- 2 - Şeyhler sayesinde hareket dinsel bir görünüm kazanıyor, bu da hareketin kitleliliği açısından vazgeçilmez bir olanak oluşturuyordu.
- 3 - Geleneksel arabulucu rolleriyle son derece önemli bir etkiye sahiptirler.

Şeyhlere nasıl ihtiyaç duyulduğunu aşağıda göstermek istiyorum. Birinci Dünya Savaşı boyunca, Şeyh Said ile ilgili bir olaydır. O zaman Tiflis'te yaşayan **Abdurrahman Bedirxan**,⁽⁴⁸⁾ Seid ile ilişkilendirilip, O'na, eğer Türkler'e karşı bağımsız bir Kürdistan için ayaklanırsa Rusya'nın yardım sözünü iletmişti. Şeyh, bu teklifi önce Heyderan aşiretinin reisi ve milis komutanı **Kör Hüseyin Paşa** 'yla tartışmıştı. Kör Hüseyin, (aynı güçte olan) daimi rakibi Hesenan aşireti reisi **Xalid Bey**'in bunu bahane ederek kendisine saldıracığından korkup, böyle bir isyana **Xalid Bey**'in de katılımını şart koşmuştu. Öte yandan **Xalid Bey**'in de katılımını sağlanmasını şart koşmuştu. Öte yandan **Xalid Bey**'in arkadan saldıracığından korkup benzer bir garantiyi istemişti. İkisi de, aralarında garantörlük edecek olan arabulucu bir şeyhe ihtiyaç duymuşlardı.

(Ancak plan eleverilerek bozuldu, Şex Seid dedelerinin köyü Palû'ya gönderildi; Kör Hüseyin ve aşireti, tehlikeli cephenin çok uzağına gönderildiler. İkisi de sonradan **Azadî**'nin teklifine olumlu karşılık verdiler. Fakat **Şex Seid İsyanı**'na gerçekten katılan yalnızca **Xalid** 'di.)

Bu nedenle isyanda 5 cepheden 4'üne şeyhler kumanda ettiler. **Şeyh Said** ise eylemlerin üst komutanıydı.

1924 'teki Durumun Çağdaş Bir Değerlendirmesi

Bu döneme ilişkin kaynakların çoğu biraz yanlıdır, partizanca yazılı anılara ve sözlü anlatımlara dayanır, sonraki süslenmiş yorumlamalar ve belli bir yöne çeken düşünceye dayanır. Bu nedenle, bazı **Azadî** üyelerince 1924 Eylülünde⁽⁴⁹⁾ İngiliz gizli servisi adamlarına verilmiş olan durum değerlendirmesi ilginçtir. Onlar Türk ordusunda subaydılar; ordudan ayrılış öykülerine ilişkin değerlendirmeler, benim diğer kaynaklardan ortaya çıkardığım bulgularla çakışmaktadır. Onlara göre, Kürt subaylarının çoğu milliyetçiliğe sempati duyuyorlardı. Diyarbakır'daki 7. Kolordudaki Kürt subayların oranı % 50'den aşağı değildi. Pekçok Türk Subay da Kürtler'e

sempati besliyordu. ⁽⁵⁰⁾ Anti-Kemalist muhalefetle ilişkiler içinde oldukları yolundaki iddialar muğlaktır ve ciddiye alınacak değerde değildir. Kürt ulusal hareketinin amaçları olarak şunları sıralıyorlar :

- Türkiye Kürdistan'ında, acilen bir dizi başkaldırı hareketleri örgütlemek,
- Bir ulusul hükümet kurmak (Olası bir lider ismi için ısrar edildiğinde Bedirxan ailesinden sözediliyor). ⁽⁵¹⁾
- Eğitimi, tarımı ve maden yataklarını bağımsız bir devlet olarak geliştirmek.

Fakat verilen bu bilgilere göre **Azadî** 18'den az olmayan yerel teşkilatıyla gerçek bir örgüte ve kesin bir eylem planına sahipti. Ne var ki gerçek bir örgüte ya da gerçek bir eylem planına verilen önem yetersizdi.

En tanınmış **Azadî** liderleri :

Xalid Bey Cibran : Genel Başkan (Erzurum)

Kör Hüseyin Paşa : Milis Komutanı (Malazgirt Teşkilatı Başkanı)

Xalid Bey Hesenan : Milis Komutanı (Varto Teşkilatı Başkanı)

Yusuף Ziya Bey : Eski Milletvekili (Bitlis Teşkilatı Başkanı)

Ekrem Bey : Cemil Paşa ailesinden (Diyarbakir Teşkilatı Başkanı)

Seyid Abdülkadir Efendi : (İstanbul Teşkilatı Başkanı) ⁽⁵²⁾

Bir ayaklanmaya katılmasına kesin gözüyle bakılan aşiret reislerinin listesi şunlarla başlıyor : **Hacı Müsa Beg** (Xwittî aşireti reisi ve Temsilciler Meclisi'nin eski üyelerinden) ; Xerzan Şeyhi **Şêx Selahedin** ve 1924 Ağustosundan beri Azadî'nin desteğiyle "pasif bir başkaldırı"yı sürdürmekte olan Pençnaranlı **Cemile Çeto** (Bitlis'in dağlık batı bölgesinden) ve sözü edilen diğer etkili reisler; Mîlan aşiretinden **İbrahim Paşa**'nın oğlu **Mehmûd Beg** (Mahmud, önceleri İngiliz mandası altındaki küçük bir Kürdistan için 1919'da krallığa uygun bir aday olarak gösteriliyordu) ve Şırnak'tan **Silêman Axa**'nın ve **Ebdurrehmen Axa**'nın oğulları. Şu nokta not edilmeye değer : **Şêx Seid**, ne **Azadî** üyeleri arasında ne de katılacak reisler arasında anılıyor.

Ehsan Nûri Ayaklanması ve Fırar

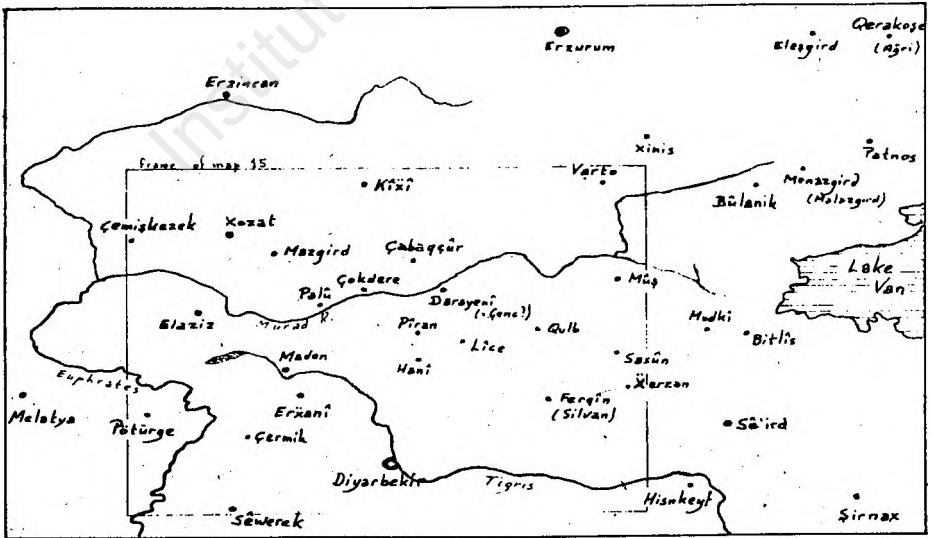
İngilizlere bütün bu bilgileri verenlerin isimlerinden dökümanlarda söz edilmiyor. Şüphesiz ki bunlar, bir dizi yanlışla birleşen ve isyanı başarısızlıkla sonuçlanan Ehsan Nûri ve yoldaşlarıydı. ⁽⁵³⁾ İçinde **Azadî** liderlerinden **Ehsan Nûri**, **Rasım Xûrsîd**, **Tevfiq Cemil** ve Ziya Beyin kardeşi **Rıza**'nın subay olarak yer aldığı 7. Kolordu alaylarından biri, Hakkari'de "İtaatsız" Nasturiler üzerine gönderildi (1924). Alay Beştüşşebab'a vardığında, **Yusuf Ziya Bey** den şifreli bir telgraf aldılar. (**Azadî** ilişkilerinde askeri telgraf kullanabiliyorlardı). **Yusuf Ziya Beg** İstanbul'daydı. Kemalist yönetimine karşı Türk muhalefet hareketlerinin durumunu incelemek için orada bulunuyordu. Telgraf da inceleme sonuçlarını bildiriyordu. Ne var ki şifre, kardeşi Rıza ve diğer Kürt subaylarınca yanlış çözülüp, genel ayaklanma emrinin verildiği yorumlandı. Silahlanıp dağlara çıkıldı. Hemen tümünü Kürtler'in oluşturduğu 4 birlik askerle birlikte Kürt aşiretlerini isyana katılmaya ikna etmeye çalışan liderler, genel bir ayaklanmanın henüz sözkonusu olmadığını öğrendiklerinde, artık tehlikedeydiler. Silahlarını imha edip Irak'a kaçtılar. Daha sonra 1929/1930 yıllarında, **Ehsan Nûri**, **Ararat** (Ağrı) İsyanının büyük askeri lideri olarak adını duyurdu (Bu kez Paşa olarak). Bu zamansız ayaklanma girişimi, Türk Hükümeti üzerinde uyarıcı bir etki yaptı. Kaçanların yakınları sorgulanarak, **Azadî** kadrolarının izi bulundu. **Yusu Ziya Beg**, **Xalid Bey** (Cıbrın) ve daha birçok aktif üye tutuklandı. Asi **Hacı Mûsa Bey** zindana gönderildi. **Yusuf Ziya Bey** ile **Xalid Bey**, Bitlis'teki hücrelerinde öldürüldüler. **Hacı Mûsa** serbest bırakıldı. ⁽⁵⁴⁾ **Şêx Seîd**, teslim ol çağrısını reddederek, yerleşik olduğu Hınıs'tan, Bingöl-Çapakçur'a yerleşmek üzere ayrıldı. ⁽⁵⁵⁾

İsyan İçin Yeni Plan

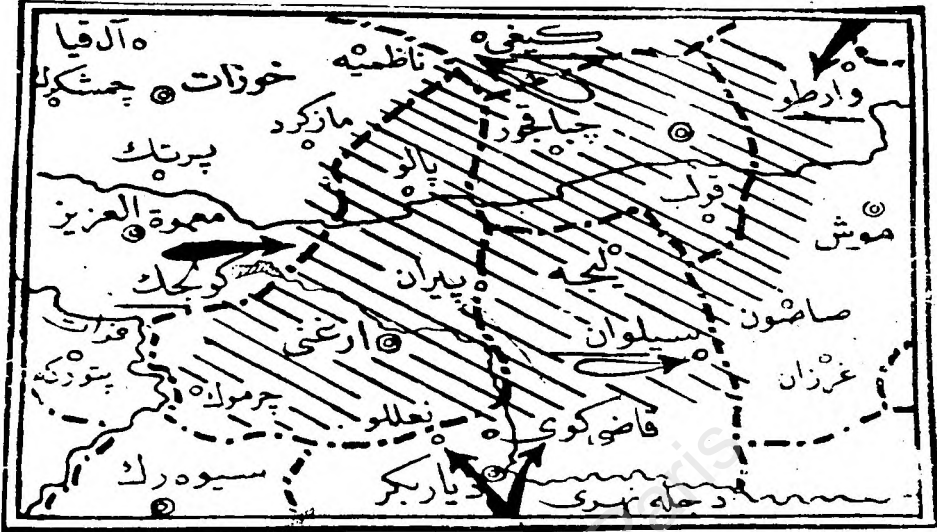
Ayrıca isim listeleri ele geçirilmişti; yine de yalnızca birkaç tutuklama oldu. **Şêx Seîd** de **Xalid Beg**'in mahkemesine şahit olarak çağrılmıştı, fakat tutuklanacağından korktuğu için gitmemişti. Yusuf Ziya'ların akıbetinden sonra bir panik havasına girildi. Birçok planlar yapılıyor fakat hiçbirisi uygulamaya konamıyordu. Bu panik ortamında Şeyh Sait kendini, yeni bir hareketin en uygun adayı olarak gösterdi. Ne istediğini biliyordu, büyük bir ünü vardı ve ikna yeteneği yüksekti. Hınıs'tan Palu, Lice, Hani, Çapakçur bölgesine yerleşmek üzere ayrıldı. Bu bölgenin yoksul Zaza aş-

retleri içinde çok sayıda müridi vardı. Sözkonusu bölge, aynı zamanda devletin askeri ve emniyet güçlerinin zayıf olarak temsil edildiği bir bölgeydi. Şeyh Said, müridlerine yaptığı düzenli ziyaretlerde, onları planlardan haberdar ediyor, parasal katkılarda bulunuyordu. Öncelikle, hasım aşiretler arasındaki arabulucuk girişimleri çok etkiliydi. Düzenlenen bu **mürid** ziyaretlerinde liderler buluşma imkânı buluyor, stratejik planları tartışıyorlardı. Bu arada **tobê** etme olanağı da bulunuyordu, müridler. Arabuluculuk yapmak o dönemde özellikle önemliydi : İsyanın başarılı olması için önce aşiretlerarası sorunlar çözümlenmeliydi; diğer türlü, bazı aşiretler, sırf düşman aşiretler katıldığı için isyana karşı durabilirlerdi.

İlk önemli çalışma, Şeyhe getirilip parmak basılan noktayla ilgili : Zaza bölgelerine gitmeden önce, Cibran aşireti liderleriyle **Xalid Beyin** akrabası olan (Kurmanciler) görüşmeler yapmıştı. Bu göçebe aşiret önceleri yerleşim yerlerini (Karlıova, Varto, Bulanık) başka Kürt-Alevi aşiretlerle, Lolan ve Xormek'le paylaşıyordu. Önceleri bu yerleşik aşiretler Cibran'a bağımlıydılar ve sadece son birkaç on yılda özgürleşmişlerdi. I. Dünya Savaşı'nda milis olduktan sonra, kendileri üzerinde yeniden egemenlik kurmak isteyen Cibran'a karşı direnmişlerdi. Bu durum silahlı çalışmalara ve sürekli bir kandavasına dönüşmüştü. Eğer bu dava, isyan boyunca da sürdürülürse, Cibranlıları ciddi ölçüde engelleyecekti. Şeyh, Xormek aşiret reislerine bir mektup yazdı. Din adına, Xormekliler'i Ankara hükümetine karşı **Cihad'a**

HARITA - 14 : Şeyh Said İsyanı'ndan etkilenen bölgeler

HARITA - 15 : Mart/1925 sonuna kadar isyancı bölgeler (Cumhuriyet, 27.3.1925)

Beyaz ve siyah oklar, hükümet ve isyancı birliklerinin hareketlerini gösteriyor.

çağırıyordu. Xormekliler Alevi olduğundan Şeyh'in sözü herhangi bir ağırlık taşımıyordu ve onları isyana katamadı, aradaki kandavasını bile durdurmaya yetmedi. Aslında, isyan paldıktan hemen sonra, iki aşiret birbirine saldırdı. Xormek ve Lolan, jandarmadan daha etkin olarak isyana karşı savaştı. ⁽⁵⁶⁾ Ancak bu olumsuz örnek tipiktir. Bana anlatılanlara göre Şeyh, bu gezilerinde pek çok küçük çatışmaları yatıştırmıştı.

Hatta harekete katılmış olanlardan **Mela Hesin**'in verdiği bilgiye göre, Savaş Konseyi kurulduktan sonra Şeyh'in bu ziyaretleri sırasında Azadî'nin bir kongresi de yapılmıştır. Bunu, stratejik planları uygulayan bir Savaş Konseyi izlemiştir. ⁽⁵⁷⁾ Bu toplantılarda, isyanın Martta (1925) başlatılması karara bağlanmıştır. Kongreye, Murat nehri çevresinde (Yukarı Fırat'ın doğu kolu) aşiretlerin Zaza temsilcileri katılmıştır. ⁽⁵⁸⁾ Çok hevesliydi. Ama karar Mart-1925 olarak alınmıştır. ⁽⁵⁹⁾

Yapılan savaş planına göre, bütün aşiretler kendi reislerinin liderliğinde harekete katılacaklar, Türk idareciler tutuklanarak hapsedilecekti. Yerel aşiretler katılmaya ikna edileceklerdi. Cephelede eylemlere, yerel müfusları olan ve yerel koşulları bilen şeyhler tarafından komuta edilecekti. Beş cephe açılacaktı :

1- Kuzey/Kuzeydoğu Cephesi : Melekan'lı Şêx Ebdullah'ın üst kumandasındaki cepheye **Xalid Bey** (Hesenan aşireti reisi), **Şêx Seid**'in oğlu **Elî Rıza**, **Mehmed Axa** ve **Xalilê Xeto** kumanda ediyorlardı. Mûş, Varto ve Çan Şeyhleri (Kixî, Çebeqçûr).

2- Xerput/Elaziz Cephesi : Gökdere'li **Şêx Şerif** kumandasında.

3- Erzanî Cephesi : Şêx Seid 'in kardeşi **Ebdürrehim** kumandasında.

4- Silvan (Ferqîn) Cephesi : Şeyh Şemsittin kumandasında.

5- Diyarbekir Cephesi : Doğu tarafında **Heqqî Beg**, **Batı** tarafında **Emerî Farûq** kumandasında (İkisi de Zaza reisleriydi).

Şêx Seid'e küçük bir savaş konseyi eşlik ediyordu. ⁽⁶⁰⁾ Bu konsey, bütün hareketlerin üst komutasını elinde bulunduruyordu.

İsyanın Patlak Vermesi

Şêx Seid, Lice , Hani ve Pîran'da gezilerini sürdürüp gerekli hazırlıkları yürütürken, 8 Şubat'ta Pîran'ın bir köyünde talihsiz bir olay meydana geldi. Jandarmalarla çatışan bir grup kanun kaçağı Şêx Seid'in adamlarına sığındı. Jandarmaların kaçakları istemesi üzerine oluşan gergin ortam, kısa sürede silahlı çatışmaya dönüştü. Jandarmalardan en az 1 ölü vardı. ⁽⁶¹⁾ Silahlı bir grup Şeyh'le birlikteydi. Şeyh, hazırlıkların henüz tamam olmadığını bilince olarak, ortamı yatıştırmaya çalıştıysa da duruma hakim olamadı. Ok yайдan çıkmıştı bir kere.

Hanîliler, Türk yetkilileri ve Valiyi ilçeden kovdular. Bir posta arabası, yolu kesilerek soyuldu (10 Şubat). İsyân artık durdurulamazdı. Liderler, yönlendirmeyi en iyi şekilde gerçekleştiriyorlardı. 14 Şubat'ta Darayenî (Darahini) alındı (Bingöl'ün şimdiki Genç ilçesi). Geçici bir süre için burası hükümet merkezi ve başkent oldu. Şeyh, Modan aşiretinden **Feqqî Hesen**'i hükümet başkanlığına atadı. Güney'de Lice ve Hani de alınmıştı. Buradan, birkaç bin kişilik bir kuvvetle Diyarbakır'a doğru ilerlendi. O sırada birkaç bin kişiydiler ⁽⁶²⁾ ve Diyarbakır'den gönderilen bir piyade taburunu kolaylıkla yendiler.

Şeyh karargâhını Tala'da (Diyarbakır'ın kuzeyinde bir yer) kurdu. Burada bütün cephelerle kontakt halindeydi. Fakat şehre girilememişti henüz, ağır silahlar olmadan şehrin alınması mümkün değildi. Milan'lı

(İbrahim Paşa'nın oğlu) Mehmûd Bey'e bir mesaj göndererek, şehri güneyden kuşatmasını istedi. Fakat Maḥmûd Bey'den cevap yoktu. Diyarbakır cephesinden takviye güçler istemişti. O ana kadar "Savaş Komitesi" toplanmıştı. **Şêx Seîd**'in yanısıra Komite şunlardan oluşuyordu : **Fehmî Bilal Efendi**, Medrag'dan **Sedi Beg**, **Şêx İsmail**, Têrkanlı **Reşid Axa**, Hanîli **Saleh Bey**, Pıranlı **Sediq** ve Liceli **Mela Mistefa**. Hepsî de isyanın merkezi bölgesinden Zazalardı.

Takviye güçler Silvan'dan geldi. Bu güçlerle, 29 Şubat'ta Diyarbakır'a saldırı başlatıldı. 10.000 kişilik bir kuvvetle şehir sarıldı. Garnizon Komutanına "teslim ol" çağrısı yapıldı. 7/8 Mart tarihlerinde şehre girildi. Fakat kanlı çarpışmalar sonunda birçoğu öldürüldü, geri kalanlar karşı bir atakla geri püskürtüldü.

Aynı anda, diğer cephelerde daha çok ilerlemeler kaydedilmişti :

1- **Çan Şeyhleri (İbrahim, Mistefa ve Hesen)** Çebeqçür'u almışlar (17 Şubat), Kixî'ya ilerlemişler fakat yerel Türk garnizonunca geri püskürtülmüşlerdi, Xormek ve Lolan aşiretlerinin yardımıyla. ⁽⁶³⁾

2- **Şêx Seîd**'in kardeşi **Ebdürrehîm**, Maden'i ve Çermik 'i aldı (29 Şubat). Çermik'in alınmasında, önce kendi bölgesinde şehir merkezini işgal eden Sêverek'den **Şêx Eyub** 500 adamıyla yardım etti. Birlikte, önemli bir kasaba olan Erxanî 'ye ilerleyip, aldılar; güneye ilerleyip , en önemli hedef olan Diyerbekir'i kuşatmak için. ⁽⁶⁴⁾

3- Kuzeydoğu cephesinde , aynı anda birkaç eylem oldu. Hesenanlar Menazgirt'i aldı, Cibran'lar Bulanik'i. **Şêx Eli Rıza**, koordinasyonu sağlıyordu. Bu son aşiret (Cibran), pekçok kez Xormek ve Lolan aşiretleriyle çarpışmıştı. Varto'nun işgalini bu iki aşiret önce engellemişlerdi. Ancak sonunda 11 Martta bu kasaba, Şeyh Abdullah kumandasındaki Cibran birliklerince yoğun bir saldırıyla alınmıştı. Varto'daki 120 jandarmanın çoğu Kürttü ve Nakşibendi müridiydi. Bunlar, kritik noktalarda isyana yardım ettiler. Hesenan ve Cibranlılar'dan oluşan Şêx Eli Rıza komutasındaki Kürt birliklerinin bir kısmı bu aşamada Xınıs'a ilerliyordu. Bir başka grup, Mûş ovasındaki isyana yardımcı olmak üzere güneye gönderilmişti. Bunlar Mûş ovasındaki isyana yardımcı olmak üzere güneye gönderilmişti. Bunlar Mûş ve Bitlis'i alacaklar ve Bitlis'teki **Azadî** liderlerini özgürlüklerine kavuşturacaklardı. Ancak yerel aşiretler isyana katılmadılar. **Xalid Beg**'le, **Ziya Beg**'in hücrelerinde öldürüldüğü hebert geldi. Bundan sonra çabalar, kuzey-doğu yönünde yoğunlaştırıldı. ⁽⁶⁵⁾

4- Kendiliğinden patlamalar, sempattyle değişik yerlerde oluştu. Uzak batıdaki Çemişkezek ve Pötürge'de bile. (66)

Genel olarak isyan, alanlardaki ve cephelerdeki küçük şehirler kolaylıkla alındı. Türk jandarma ve subayları ya teslim oldular ya da kaçtılar ; Kürtler rahatlıkla yerlerine geçtiler. Elaziz'in ele geçirilişine ilişkin, hiçbiri de ilk elden olmayan Türk ve Kürt bilgi kaynakları, o dönemde o şehirde yaşayan bir Avrupalı'nın gözlemleriyle tamamlanıyor. (67)

Şêx Şerîf ve Yado Ağa (Zaza şef, Fırat taraflarında eşkiya olarak adlandırılıyor) komutasındaki harekete bağlı güçler, önce Palû'yu alıp, oradan Xarput ve Elaziz üzerine ilerlediler. Elaziz halkı (çoğunluğu Türk) 23 Mart'ta isyanın yaklaştığı söylentilerini duydu. 24 Mart'ta çarpışma sesleri geliyordu. Vali ve diğer bazı memurlar kaçtı. Aynı gün 300 Kürt şehre girdi. (67a) Hükümet Konağını, Adliye'yi bastılar ve hapishaneyi açtılar. Salıverilen mahpuslar, Kürtler'e subayların ve zenginlerin evlerini gösterdiler. "O kadar ki birincisi hapse tıkalıp, ikincisi yağma edildi". Bu harekete Kürt hamallar ve odun kesiciler zevkle katıldılar. Sonra Şêx Şerîf kente girdi ve şehir sakinlerine düzeni sağlayacağına ilişkin söz verdi. 25 Mart'ta yağmalama devam ediyordu. Askeri cephanelik ve Tekel kundaklandı. Ordu ve jandarma, Kürtler'e hiç bir direniş göstermediler kaçtılar ya da saklandılar. Elaziz'in sürgündeki valisi, (68) sonradan, jandarmalarının, Kuran'ı süngülerine takmış oldukları için -bu, Kuran'ın ortaya çıkışından birkaç yıl önceye dayanan taktiktir- isyancılara ateş etmediklerini iddia ediyordu. Asilerin büyük bir kısmı Malatya tarafına yöneldiğinde, direniş kentin sivillerince örgütleniyordu. Kürtler, Elaziz'de komuta edecek kimseyi bırakmamışlardı. Kalanlar yağmacılık heveslisi disiplinsiz, örgütsüz bir çeteydi. Şehrin ileri gelenleri, onları kovmak için direniş grupları organize ettiler.

Mart'ın sonuna kadar Kürt atağının temel dürtüsü aşılmıştı ve Türkler bu aşamada bölgeye kitlesel bir karşı-saldırını ve isyanı bastırmak için yeterli güç getirmişlerdi.

İsyanın Bastırılması

Doğu'da **Mürsel** ve **Kâzım Karabekir Paşa** komutasındaki 7. ve 8. Ordu alayları isyanı bastırmakta başarısız olmuşlardı. Bunda, 7. Orduda-

ki çok sayıda Kürdün isyana katkılarının payı büyüktür. İsyana karşı gönderilen birlikle kısa zamanda çok kayıp verdiler. Sağ kalanlarsa Kürtler'ce hapsedildiler. 8. Ordu alayları isyana karşı girişimlerinde çok geç davranmışlardı. Bana bu konuda bilgi verenler, bunu, **Kâzım Karabekir**'in **M. Kemal**'e olan genel muhalefetine bağlıyorlar. (K. Karabekir, tutucu bir parti olan **Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**'nın başkanıydı). Oysa direnişin bastırılmasına yönelik ciddi katkılar, Kixî ve Varto yöresindeki Lolan ve Xormek aşiretlerinden sağlandı. Buralardaki garnizonları desteklediler ve özellikle Cibran'a saldırdılar.

Ankara Hükümeti'nce 23 Şubat'ta doğu illerinde sıkıyönetim ilan edildi. **M. Kemal**, olayın ciddiyetini kavrayıp yakın bir kontrolün gerektiğini düşündüğünde, ilk önlem olarak tereddütlü ve muhalefete düşman olmayan dönemin Başbakanı **Fethi Okyar**'ı istifaya zorladı. Yerine **İsmet Paşa** atandı (2 Mart). İki gün sonra, Hükümete geniş ve olaganüstü yetkiler tanıyan **Takrir-i Sükûn Kanunu** çıkarıldı. Büyük taburlar gönderildi doğuya. Bu mümkün oluyordu, çünkü Fransızlar, Suriye'den geçen Bağdat Demiryolu'nun, Türk birliklerinin geçişinde kullanılmasına izin vermişti. İyi silahlanmış 35.000 asker, isyancılara karşı bölgeye yerleştirildi. Bazı yabancı diplomatlar, bu sayıdan daha da yüksek olduğunu tahmin ediyorlar. (69)

Havadan bombardımanlarla isyan bölgesi sürekli taranıyordu. Bu arada **M. Kemal**, bazı aşiret reislerini isyanı bastırma hareketine katılmaya çağırırdı. Nitekim daveti bazılarınca kabul edil de. Birkaç aşiret Diyarbakir cephesine gitti. Çünkü bunu reddetmek, isyancılarla birleşmek anlamına geliyordu. Bazılarıysa, ayaklanmanın bastırılacağı kesinleşince saldırdılar.

Ordular Diyarbakir'e vardıklarında, ayaklanmacılar kuşatmayı kaldırmış ve kuzeydoğu yönündeki dağlara çekiliyorlardı (27 Mart) . Türk birlikleri, kaçışları önlemek için geniş bir çember oluşturdular. Çember giderek daraltılıp isyancılar birkaç karşı hareket sonucunda Genç-Lice-Çebeçür bölgesinde sıkıştırıldı (3-8 Nisan). Büyük bir kısmı öldürüldü ya da hapsedildiler. Yalnızca küçük gerilla grupları halinde örgütlenmiş olanlar kaçmayı başardılar. Ve savaşa, gerilla taktikleriyle sınırlı ölçüde, daha sonraki yıllarda devam ettiler. 14 Nisan'da Şêx Seîd, bir grup adamıyla birlikte , İran'a gitmek üzere Mûş'un kuzeyinde Murad Nehri'ni geçerken yakalandı. (70) Anlatılanlara göre, muhalif bir Cibran aşireti reisi

olan **Kasım Beg** tarafından ihbar edilmişlerdi.

Birçok masum insan, kadın ve çocuk katledildi. Çok sayıda köy harabeye döndürüldü. Düzeni yeniden sağlamak gerekçesiyle kurulan özel mahkemeler, birçok etkili kişiyi ölüme mahkum etti, isyanla hiç bir ilişkisi olmayanlar dahil. Daha az etkili olan binlerce Kürt yargılanmadan boğazlandılar. Bölgeden birkaç bin insan batıya sürüldü. 4 Eylül 1925'te **Şêx Seid** ve diğer 47 lider Diyarbakır'da asıldılar. İsyandaki şeyhlerin rolleri, tekkelerin, türbelerin ve ziyaret yerlerinin kapatılmasını buyuran bir yasanın çıkarılmasına neden oldu (Aralık-1925).

Zaman zaman insiyatifi ile geçiren gerilla hareketleri devam etti. Aslında, 1925'in Temmuz-Ağustosu'nda bir isyan girişimi daha oldu. Modki ve Sasûn bölgesi aşiretleri gerilla birlikleri oluşturup Türk askerlerine saldırdılar. 1925 Kasım'ında, en son bölge pasifize edilince, şefleri ya tutuklandı ya da Suriye'ye kaçtılar. Gerilla hareketleri başka yerlere kaydırıldı. 1926 ve 1927 yılları boyunca gerilla grupları Xınıs , Varto, Mûş, Solhan, Çebeqçûr, Kixi. Lice'de dolaşıyorlardı. Bu grupların liderleri olarak da **Şêx Seid İsyanı**'nda liderlik yapmış olanları buluyoruz. (71)

1928'de ilan edilen genel affa, gerillaların bir kısmı affı kabul ederek dağlardan indi, affa güvensizlik duyan başka bir kısmı ise en doğu bölgeye, Celâli aşiretinin yerleşik olduğu Ararat Dağı civarına gittiler. Bu alan, Türk hükümetinin tam kontrol sağlayamadığı bir alandı. Burada, Suriye'de kurulmuş bulunan **Xoybûn**'un gönderdiği elemanlarla birleştiler. **Ehsan Nûri** ve diğer iyi eğitilmiş subaylar burda bir ayaklanma örgütüyorlardı. Bu örgütlenmeye aşiret reisleri de katıldılar. Geçici bir hükümet kuruldu. Çıkan ilk çatışmalarda çok parlak askeri başarılar elde edildi. Bu başarılar, birçok Kürt milliyetçisini cezbedi. 1930'da **Ararat (Ağrı) İsyanı** çıkarıldı. Bu isyan, Şêx Seid İsyanı'nın hiçbir zaman ulaşamadığı ölçüde korkutucu ve tehditkâr olmuştur. Türk yönetimine karşı. Bu , 1938'e varmadan 4. büyük isyandı. Fakat çok geniş boyutlara ulaşmadan , büyük miktarda insan kaybıyla bu isyan da bastırıldı.

V-f. İsyana İç Ve Dış Destekler

İngiliz Yardımı Mı?

Şüphesiz İngiltere isyandan memnun olan taraflardan biriydi. Çünkü isyan, Türk tarafının Musul'da yürüttüğü Türk ve Kürtler'in milli ve politik bütünlüğü propagandasını boşa çıkarır nitelikteydi. Londra durumdan çok hoşnuttu : "İsyan, Musul konusunda önemli rol oynayan, Türkler'in ve Kürtler'in politik ve milli olarak bölünmez birliği şeklindeki Türk iddialarına karşıt bir yorum getirmiştir. Bu yoldaki iddiaları boşa çıkarmıştır. " (72) Bu nedenle, Türklerin İngiliz kışkırtmalarından şüphelenmeleri şaşırtıcı değildir.

Maalesef 3. Erternasyonel de isyanın arkasında İngiliz emperyalizminin yattığını kesin bir gerçek olarak kabul etti. (73) Kürtler ve İngilizler ise bu iddiaları her seferinde reddettiler. **Azadi**'nin İngiltere'yle politik ve maddi yardım için zaman zaman yakınlaştığı olmuştur. İngilizler, sürgün edilen Kürt subaylar aracılığıyla da (**Ehsan Nûri** ve diğerleri) bir isyanın elikulağında olduğunu biliyorlardı. Fakat bu, İngiltere'nin isyanı herhangi bir şekilde desteklediğine kanıt değildi. Bu destek iddialarına Türk tarafı hiç bir zaman somut kanıtlar getiremedi. **Seyid Abdülkadir**'le yakın ilişkileri olan İngiliz dedektif Mr. Templey dışında . "İngiliz ajanı" denen Mr. Templey ise, İngilizlerce "Türkler'in ajan-provokatörü" olarak adlandırılmaktaydı. (74)

Silahlar

Kürtler'in , herhangi bir silah yardımını memnuniyetle kabul edecek durumda olmalarına rağmen, böyle bir yardım aldıklarının ipuçları yoktur. İsyanda kullanılan silahlar, I. Dünya Savaşı'ndan kalma, milislerin kendi silahlarıydı. Bunlara, Rus istilası sırasında, Rus askerlerinin sattıkları tüfekler de eklenmelidir. Birçok silah da Ermeniler'den alındı. Kafkasya cephesinden Kürt general Yakûp Şevki'nin söylediklerine göre, adamları Ermeni katliamından sonra silahlarını İngilizler'e teslim etmemiş, bunları yerli halka (Kürtler'e) dağıtmışlardı. Bu nedenlerle Kürdistan'da büyük bir silah dolaşımı vardı. 1923'ten sonra hükümet, halkın elinde bulundurduğu silahları toplamaya başlamıştı. Fakat isyan tarihine kadar toplama işlemi tamamlanamamıştı. Kürtler silahlarını vermekte isteksizdiler. (75) Çok ilkel silahlarla savaşıldı. Tanık olan birinin anlattığına göre,

kılıçlarla savaştılar ama fanatikçe. Silahlı birçok Türk askerini esir aldılar. (76)

Türk Muhalefeti

Ziya Beg, Seyyid Abdülqadir ve diğerleri aracılığıyla **Azadi**, Türk anti-Kemalist muhalefetle ilişkiye geçme girişimlerinde bulundu fakat dişe dokunur bir sonuç alamadı. Hiç bir aşamada , bu iki muhalif hareket bir işbirliği yapmadı. Bazı Kürtler, **Kâzım Karabekir'in Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**'na sempati duyuyorlardı, fakat bu partinin Kürt isyanına ilgi gösterdiğinin hiç bir işareti yoktur. **M. Kemal**'in bu konudaki suçlamaları temelsizdir. (77) 8. Ordu olaylarında Kürtler, isyana karşı diğer olaylara göre daha hoşgörülü davranıyordu, fakat hala pasif bir destekten bile uzaktı. Kürtler'in sert bir şekilde bastırılmasına da benzer şekilde çok cılız bir muhalefet vardı. Türk kaynaklarının iddia ettiği gibi, sürgündeki **Sultan Vahdettin**'in olayın arkasında olduğunun hiç bir kanıtı da yoktu. Kesinlikle Kürt plancılar ile dinsel hareketler arasında işbirliği yoktu. Toynbee şöyle diyor : " ... İsyana Erzurum, Trabzon, Samsun'un Türk nüfusu arasında yayılmadı. Kürt komşuları gibi tutucu olan her zaman ve kendi adlarına Ankara hükümetine karşı, batılılaşmaya ve reformlara karşı sonradan da ayaklanmadılar." (78)

Türk basınında isyana ilişkin karikatürler (Cumhuriyet gaz.)

26 Şubat 1925

7 Mart 1925

V-g. Kürt Kitlesele Katılımı

İsyana en büyük katılım Pıran, Çebeqçür-Lıce-Hanı dağlık bölgelerindeki Zaza-Kürt aşiretlerinden oldu. Bunlar, Şeyh Said ve diğer katılan şeyhlerin kişisel etkileri altındaki aşiretlerdi. Kurmanç aşiretlerinden Cibran ve Hesenan'ın da önemli katkıları oldu. Bunlar, Karlıova, Varto, Bulanık, Menazgirt ve çevresinde oturanlardan oluşuyordu. Sêverek, Pötürge, Çemişkezek civarındaki kendiliğinden patlamalar hareketin alanını genişletiyordu. 20 Mart'tan sonra eylemlerde bir artış oldu. Birtakım aşiretler ilginç bir plana göre ayaklandılar. (Ayrıntılar bilinmiyor).

Zaza aşiretlerde katılım hemen hemen bütünüyleydi. **Mela Hesena**'ye göre (bunlardan, Zirkan aşiretine bağlıydı) "Bu sefer, millis zamanında olduğugibi yalnızca belli sayıda kişi mücadeleye katılmadı, fakat bu kez herkes döğüşmeye geldi."

Zaza aşiretlerinde hemen hemen tam bir katılımın sağlanması bellibaşlı üç nedene dayanıyordu :

1- Sözkonusu aşiretlerde hemen her üye, bir parça toprak ve birkaç baş hayvana sahipti. Yani köylü isyanlarına müsait bir sosyal yapıdaydılar. (80)

2- Aşiret reislerinin ekonomik ayrıcalıkları yoktu. Bu demekti ki, aşiret üyeleriyle reisler arasında belirgin bir çıkar çatışması sözkonusu değildi. Yani aşiret reislerinden yükselen taleplere sırt çevrilmesinin sınıfsal gerekçesi yoktu.

3- Aşiret üyelerinin dinsel motivasyonları çok güçlüydü. (hâlâ da güçlü). Bu da şeyhlere olan bağlılığın normal sebebini teşkil ediyordu.

Kurmanç Cibran ve Hesenan'ın bütünüyle isyana katılıp katılmadığı bilinmiyor. İkisi de biraz geniştir ve büyük şefleri yoktu. Fakat herbirinde birtakım ağalar vardı. Cibran ağalarından biri, Şêx Seid'i İran'a kaçarken ihbar etmekle ünlü **Qasım Bey**'di, fakat aşiretin herhangi bir kolunun tamamen isyana karşı davrandığının kanıtları yoktur. Bu aşiret reisleriyle, **Şêx Ebdullah** ve **Şêx Eli Rıza** arasında anlaşma yapılması bu ilişkiyi göstermektedir.

Diğer aşiretlerden **Azadi**'nin yaklaşımlarına ilkin olumlu karşılık verenlerin çoğu sonradan uzak durdular. Hatta isyana karşı çıkanlar da ol-

du.

Sözgelimi Xerzan'dan bilgi verenler, aşağıdaki reislerin harekete katılacaklarına dair önceden "imza " attıklarını söylediler : Pençınaran'dan **Cemilê Çeto**, Raman' dan **Emîn Perîxan**, Reşkotan'dan **Ehmedê Eshed**, Reşkotan'dan **Mehmet Eli**.

İsyan çıktığında yalnızca Reşkotan reisleri "pasif" direnişlere geçtiler. **Şex Seid'e** katılmaları için adam göndermediler, fakat Ankara hükümetine de bağılıklarını bildirmediler. Türk memurları korkarak bölgeden kaçtılar; Diyarbekir'den gelen bir Türk alayı tamamen bozguna uğratıldı. Diğer aşiretler hâlâ uzak duruyorlardı. (Bu aşamada Raman ve Reşkotan aşiretleri arasında çatışmalar vardı; ancak bunu bana anlatan bu iki aşiret arasında eskidenberi bir kan davasının olup olmadığını ve çatışmaların ne zaman başladığını hatırlayamadı). Türk takviye birlikleri geldiğinde **Emîn Perîxan** bunlara katılarak, onlarla birlikte Reşkotan'a saldırdı. **Cemilê Çeto** da, isyana karşı saldırı davetine olumlu yanıt verdi. C. Çeto'nun, Diyarbekir cephesinde Türk birliklerine katıldığı söyleniyor. 1916'da Diyarbekir'de **Mustafa Kemal'in** yandaşı olan reislerden biriydi. Buna karşın, isyandan sonra diğer liderlerle birlikte o da mahkemeye çıkarıldı ve asıldı. (81)

İsyanın kitlesel olduğu merkezi alanların dışında kalan yerlerde katılım, aşiretler-arası ve devlet-aşiret arası ilişkilerde geçerli olan politikalara bağlıydı. Yığınların dinsel ve ulusal motivasyonu sözedilmeye değer bir rol oynamamıştı. Merkez alanlar dışında katılma ya da katılmama, çoğu zaman hasım aşiretlerinin tutumuna ya da hangisinin avantajlı olduğuna göre belirleniyordu. Sıradan aşiretler, yalnızca reislerini izliyorlardı. Bu arada, yalpalamalar da çok oldu. Başlangıçta hareketin yanında olan bazı aşiretler, şans tersine döndüğünde, özellikle de kaybedileceği anlaşıldığında hareketin karşısına geçmekte tereddüt etmediler.

Mehmet Şerif Fırat'a göre göçebe Beritan aşiretinin bir kolu, Elaziz yolu üzerinde **Şex Şerif'in** güçlerine önce katıldılar, fakat sonra yaklaşan Türk birlikleri yüzünden doğuya geri çekilmek zorunda kaldıklarında **Şerif'in** güçlerine saldırdılar. (82)

Alevî Lolan ve Xormek aşiretlerinin durumu biraz daha farklıydı. Ortodoks Sünnî, anti-Şii ideoloji, her zaman onların, ayrımcılığın ve Cibranlılar'ca baskı altında tutulmalarının nedeni olmuştur. Hareketin orto-

doks Sünni şeyhlerce yönetilmesi, kendilerini hareketin dışında tutmaları için önemli bir sebepti. Çünkü Mustafa Kemal Türkiyesi, Alevilere eşit haklar tanıyan laik bir cumhuriyetti. Sünni şeyhlerin yönetimindeki bağımsız bir Kürdistan, onlar için daha avantajlı değildi. Bu düşünceyle çoğu yerde isyanı baltaladılar.

İsyanın Aşiret-dışı Sosyal Tabanı

Diyarbakır merkezinde, çoğunluğu aşiret mensubu olmayan mülk sahibi esnaf, ortakçılar ve işçiler yerleştiler. Küçük bir Ermeni ve Yahudi azınlıkla birlikte ortakçıların işledikleri topraklar, genellikle Diyarbakır'de oturan toprak ağalarına aitti. Yoksul köylüler isyana katılmadılar. Ashında, isyana katılmaya çağrılmadılar bile. Aşiret adamlarına göre bu kesimin (**reyet**) döğüşme yeteneği yoktu. Hareketin liderlerinden **Arif Bey**, köylülerin, ağalarından emir almadıkça harekete geçmeyeceklerini düşünüyordu. Ancak, ben bunun böyle olduğundan şüpheliyim. Kürdistan'ın diğer benzer yerlerine ilişkin çağdaş raporlar (sözgelimi Musul Ovası ve Kerkük'e ilişkin), bağımlı köylülüğün, ulusal duyguları çok güçlü olmasa da ağalarına karşı öskelerinden, duygularından çok etkilendiklerini gösteriyor. ⁽⁸³⁾ Ashında sonradan, **Şêx Said**'inkinden daha geniş olan Irak'taki Kürt ayaklanmalarına aşiretsiz köylülük ciddi ölçüde katılmıştı. Fakat toprak ağalarına karşı birkaç kez ayaklanmışlardı.

Yani Diyarbakır ovası köylüleri, ne isyana katılmalarını kolaştıracak ekonomik özgürlüğe sahiptiler ne de yeterli motivasyona. Fakat unutulmamalı ki, isyan onların sömürücülerine yönelik değildi, dahası, onları sömürücülerinden "kurtarmayı" vaadeden Türk hükümetine yönelikti.

Şehir Eşrafı

Görüldüğü gibi milliyetçilik, ilk bayraktarlarını şehir soylularından devşirdi. Toprak ağaları, yüksek dereceli memurlar ve meslek erbaplarından. Ancak Kemalistler de, böyle bir katmana dayanıyorlardı. Doğu Anadolu'da kent nüfusunun yüksekçe bir oranı, özellikle de soylular Türkler'di ya da Türkleştirilmişlerdi. Kürt milliyetçiler bu nedenle azınlıktaydılar. Diyarbakır bu bağlamda bir istınaydı. Diyarbakır 'ın iki büyük ailesinden biri olan **Pirinçizâde**'ler, Kemalistler'den yana olup, cömertçe ödüllendi-

ılmekteydiler. **Cemilpaşazâdeler** ise Kürt milliyetçisi olarak tanınıyorlardı. **Kürdistan Teâlî Cemiyeti**'nin (Kürt Kulübü) şehirde binlerce üyesi vardı. Ancak bu örgüt, isyanda önemli roller üstlenemedi. **Cemilpaşazâdeler** bile isyan karşısında çok pasif bir tavır aldılar. Bu örgüt, belki de birçok liderinin önceden tutuklanmış olmalarından olacak, şehirde isyanı destekleyecek bir ayaklanma örgütleyemedi. Kuşatma sırasında Diyarbekir'de bulunan bir yabancıya göre, **Cemilpaşazâdeler**, isyan konusunda önceden bilgilydiler ancak bulaşmaktan korktular. Hatta ailenin en yaşlı üyesi olan **Qasım**, Şubat'ta Diyarbekir'i terkederek İstanbul'a gitti. Aileden biri olan **Mehmed**'in ise, bazı köylülerden oluşturduğu bir grupla, Türk tarafında döğüştüğü bile söylenmekteydi. (84) İsyanın diğer alanlarında Diyarbekir'deki **Kürt Kulübü**'yle karşılaştırılabilecek bir örgüt yoktu, Elazız'ın soyluları başlangıçta, isyanı kendiliğinden, inanç ve halife savunucusu olarak hoş karşılamış olabilirler. Fakat yağmalamalar başlayınca, Türk birliklerine yardım edip, isyancıları şehirden kovdular. **Kürt Kulübü**'nün aktif üyeleriye, örgütlenme fırsatı bulamadan tutuklanmışlardı. Sonradan yargılanıp suçlu bulundular. (85)

Şehir Alt-Sınıfları

Genellikle, şehirlerde yerleşik orta sınıflar Türkler'den oluşuyordu. Basit el becerilerine dayalı vasıfsız işlerse, kırlardan göçmüş Kürtler tarafından yapılıyordu. Bunlar, örgütsüz lümpen-proletaryayı teşkil etmekteydiler. Bu kesim, isyana büyük sempati gösterdi. Çoğu Zaza aşiretlerdendiler. Bunlar sayesinde Diyarbekir'e girilebilmişti. Ancak bunlar, genel bir isyana kalkışmamışlardı. Silahsız, örgütsüz bunu gerçekleştirmek çok zordu. Elazız'de ise aynı lümpen-proletarya isyana, şehri yağmalama biçiminde katılmıştı. Savaşçı olarak katıldıkları görülmedi.

V-h. Nakşibendi Tarikatı ve İsyân

Bu bölümün birkaç yerinde Nakşibendi şeyhlerinin, isyanda canalcı bir rol oynadığı vurgulandı. Kirene'nin Beduin'lerinin İtalyanlar'a karşı direnişlerindeki Sanusi tarikatı karşılaştırması öğretici olabilir. (86)

Sanusi tarikatı, Beduin aşiretinin hareketlerini koordine etmekle yükümlüydü. Merkezi, hiyerarşik bir tarikattı. Her aşiret ya da kabile bir

zawıya'ya, Sanusi halifesinin oturduğu bir barınağa sahipti. **Halifenin** otoritesi, Sanusi olmaktan gelen kutsallık ve karızmasından ötürü tanınıyordu. Çünkü o, herhangi bir aşiretin üyesi değil yabancıydı ve bu nedenle, çatışmalarda taraf değildi. Aslında aşiretlerin ve kabilelerin çoğu, Sanusiler'den, **halife** göndermelerini istiyordu. Her aşiret çin, kendi **halifesine** sahip olmak bir prestij sorunu olmuştu. Aşamalı bir aşiretsel yapıya sahip olan Beduin toplumu için bu merkezi yapının yönlendirimi, ortak davranmayı mümkün kılıyor ve onları güçlü ve kaynaşmış bir ulus yapıyordu. Kürdistan'daki Nakşibendi tarikatının etkinlik alanı farklı bir konumdaydı. Bu tarikat coğrafik olarak müridlerinin algılayışlarına göre - Mısır'dan, Orta Asya'ya ve Hindistan'a uzanıyordu. Ve bu nedenle, Kirene'yle sınırlı olan Sanusi tarikatına göre, daha az bir "ulusal" karakter taşıyordu.

İkinci olarak merkezi değildi : Ne bütün tarikat, ne de Kürt kolu genel olarak tanınan bir lidere sahipti (bk. Şekil 8 c). Bu hiyerarşik ilişkilerin olmadığı anlamına gelmiyor. Bazı şeyhler, diğerlerine oranla daha genel bir saygı görüyordu (halifelerinden, babalarının halifelerinden ya da halifelerinin halifelerinden) ve diğer bazı şeyhlerden saygı bekleyebiliyorlardı. Ancak bu ağ, yalnızca kısmi olarak bu hiyerarşik ilişkiler çerçevesinde düzenlenmişti. Kürdistan'da , en yaygın etkiye sahip Nakşibendi aileleri Mûş ile Bitlis arasında Nürşin'dekiler (Hazret-ı Nürsi / Seyyid, 1925'te büyük bir üne sahipti) ve Xizan'dakiler (Bitlis'in güneydoğusunda, **ghawth**'ın torunları. Bkz. Ekler, Bölüm IV. Tablo V). **Hazret**, her zaman politikanın dışında kalmıştı ; kendini bütünüyle dine adanmış birkaç şeyhten biriydi. 1924'ün sonunda **Azadi** liderleri tutuklandıktan sonra, Bitlis Valisi, **Hazret**'in kardeşinin oğlu ve halefi **Mesûn**'la ve Xizan'dan **Şeyh Selahaddin**'le anlaşmaya oturmuş ve onlardan, yönetim karşıtı hareketlere katılmayacaklarına dair söz almıştı. ⁽⁸⁷⁾ Direkt etkisi altında olan bu şeyhler ve aşiretler, isyanda ayrı durmuşlardı. Ancak halifeleri, bu söze bağlı kalma gereğini şu ya da bu biçimde duymamışlardı. Hazret'in halifelerinden biri olan Cibran aşiretinden **Şêx Mehmed İsa**'nın babası, isyana katılmıştı; yine Hızanlı (Erzurum) **Şêx Mehmed Selim** de aktif olarak çalışmıştı.

Yalnızca Çebeqçür, Palû ve Lice'deki Zaza aşiret liderleri isyana katılma konusunda hemfikirdiler ve gerekli ilişkiler ağını oluşturmuşlardı. **Azadi** tarafından, en etkili Zaza şeyhleri oldukları için davet edilen **Şêx Seid** ve **Şêx Ebdullah** hem doğu hem batı batı bölümlerini (askeri deneyi-

mi olan **Şêx Şerif**le beraber) ayrı ayrı koordine etmişlerdi. İsyandan önce geniş bir eşgüdüm içindeydiler. İsyandan sonraysa, uzaklıkları ve iletişim güçlüklerinden ötürü ayrı ayrı davranmak zorundaydılar.

İki Şeyh de, Kurmanciler arasında müridlere sahiptiler. **Şex Ebdulah**, Kurmanciler'e yakın bir yerden, Solhan'dan Melakan'dandı. Şeyh Said ise, Kurmanciler arasında etki sağlamak için itinalı davranıyor gibiydi. Köken olarak Palu'dan olup, diğer Zaza yerleşiklerindeki aile çabalarıyla Xınıs yöresinde ikinci bir tekke (**tekiye**) açmıştı. Şeyhin ailelerinin ilişkileri, O'nun merkezi bir lider olmasına katkıda bulunmuştu. Cibran'ın önde gelen ailelerinden birinin kızıya da evlenmişti. Oğulları hayvancılıkla uğraşıyorlardı; bu da onlara kuryelik görevlerini yetine getirme olanağını veriyordu. Örneğin **Ali Rıza**, isyandan önce Halep'te çok büyük bir koyun sürüsü satmıştı. Bu aşamada buradaki Kürt milliyetçi sürgünlerle görüşmüş olabilir. Şurası kesin ki, o dönem İstanbul'a gittiğinde **Seyid Abdulkadir**'i ziyaret edip, Türk muhalefetiyle ilişki kurmayı denemişti. ⁽⁸⁸⁾ Koyun satışından elde ettiği parayı ayaklanmanın finansmanında kullanmıştır. **Eli Rıza**, kuzey-doğu cephesinde **Şeyh Abdullah**'ın yanında ikincil komutandı. Şeyh Said'in kardeşi **Ebdurrehim**, **Erxani** eylemlerini yönetmişti. Diğer kardeşi **Tahir**'in, önceleri küçük bir rolü olmuştu : Lice'deki posta arabasını soyan O'ydu.

Üçüncü etkili Şeyh, Gökdereli **Şêx Şerif**'di. I. Dünya Savaşı'nda milis subayıydı. Çapakçur ve Palu'daki Zaza aşiretlerine komuta etmişti. Bu nedenle askeri deneyimi çok işe yaradı. Diğer şeyhler çok yöresel kaldılar; yalnızca Şêx Seid'i ve Savaş Komitesi'nin önceden yaptığı planları izlediler. ⁽⁸⁹⁾ Maalesef bu şeyhlerle diğerleri arasındaki **halife-mürşid** ilişkilerini inceleyemedim. Ancak öyle görünüyor ki, bu resmi olmayan ilişkiler birleştirici faktördü.

Kirene'de de sonuçta, Beduin'lerin Sanusi'ye genel bağlılığı (tarikatın başına) ve tarikatın askeri örgütlenme potansiyelinden çok, kararlılığı belirleyen genel anti-İtalyan ajitasyondur. İkisinde de, hem Sanusi'lerin İtalyanlar'a karşı mücadelesinde, hem de **Şêx Seid** isyanında doğuşenler, kendi reislerinin komutasındaki aşiretler ve kabilelerdi. Bu sonuncularda, Şeyhlerin koordinasyon rolleri çok açıktı ve kendileri doğrudan çarpışmalara katılıyorlardı. Sanusi aileleri çatışmalardan ayrık durdular, fakat halifeleri ile yakın müridleri, Beduinler'i İtalyanlar'a karşı doğuşmeye teşvik ettiler ve askeri liderliği üstlendiler. ⁽⁹⁰⁾ Bütün olarak **Şêx Seid İsyanı**'nın,

Sanusiler'in Beduin İsyanından daha iyi koordine edildiği izlenimi edinilebilir. Kürt şeyhleri, koordinasyon görevlerini Beduin arkadaşlarından daha iyi yerine getirdiler. Şüphesiz bu, Sanusiler'in **Halifelerini** tek tek her aşiret ve kabileden seçiyor olmaları, oysa Kürdistan'da şeyhlerin birden fazla aşiretten taraftar toplayabilmeleri gerçeğiyle ilintilidir.

V-i. İsyanın Dinsel ve Ulusal Karakteri

İsyan, ne bütünüyle dinsel ne de bütünüyle ulusaldı. Planlayanların milliyetçi motivasyonları şüphe götürmezdi fakat bunların çoğu bile Halifeliliğin kaldırılışının duygusal tepkisini taşıyordu. **Şêx Seid**'in kendisi de çok dindar bir adamdı ve Türkiye'deki laiklik reformlarına içten bir kızgınlık duyuyordu. Ancak az bir ölçüde de samimi bir milliyetçiydi. Sözgelimi en yakın dava arkadaşlarından biri isyandaki **Fehmi Bilal Efendi**, halk arasında dini alaya alan bir inançsızdı. Oysa Şeyh, onu sağ kolu yapmıştı, çünkü **Fehmi** yetenekli bir adamdı ve güvenilir bir milliyetçiydi. Hem Şeyh'in hem **Azadî** liderlerinin ilk amaçları olan bağımsız bir Kürdistan'ın kurulmasıyla, rütbe ve toplumsal konum motivasyonları içiçe geçmişti. Fakat onlar için dinsel faktör birincil olabiliirdi. İsyanın planlayıcıları ve liderleri, herhangi bir düzeyde tek başına ulusalcı propaganda yerine dinsel ajifasyonun kitle desteğini kazanmak için daha etkili olacağını düşündüler. Kısmen bu nedenle, Şeyhler isyanın baş figürleri olarak seçildiler. Hareket "**cihad**" olarak adlandırıldı. **Şeyh Seid, Eriü'l-Mücahidin** (Mücahidler Amiri) unvanını aldı. ⁽⁹¹⁾ Ancak bu, dinin tek başına isyanın arkasındaki dürtü olduğu anlamına gelmiyor. Kürtler'in Kuran'ı süngülerine taktıkları söylentisi, ayaklanmacıların, günahkâr, anti-din Türk reformlarıyla ilgili açıklamaları kadar, isyanın dinsel güdümlü olduğu mesajını veriyor. Kuran'ı birinin silahına takması, Kur'an bağlamında düşman belirlemesinin etkili yoludur. İsyanın hızla yayılması, güçlü bir anti-Türk ve anti-yönetim duygusunun kitleleri harekete geçirdiğini gösteriyor, en azından isyanın merkezi alanlarında. Katılımcıların gayretleri, dinsel değerlerden ek bir güç alıyordu.

Şêx Seid ve diğer liderlerin yakalanması ya da öldürülmesinden sonra, hareketin dinsel görünümünden birşey kalmamıştı. Ne gerilla birlikleri yönetimin ordularıyla savaştılar, ne de Ararat (Ağrı) İsyanı'nın liderleri dinsel bir söylem kullandılar. Milliyetçilik, o dönem su katılmamış görü-

nüyordu. Belli bir derece bu milliyetçilik oldukça "geleneksel" motivasyonlara dayanıyordu ve devlet otoritesine karşı geleneksel başkaldırı biçimini almıştı. **Ararat İsyanı**, Celali aşiretinin herhangi bir dış otoriteyi reddedişle başlamıştı. Gerilla birlikleri de , Kürdistan'a özgü bir olgu olduğu gibi, "toplumsal eşkıyalık" geleneğini izlediler. Bu geleneksel motivasyonlar da, **Şêx Seid İsyanı**'na katılanların milliyetçiliklerinde kesin bir rol oynadı.

Zaten Şêx Seid de, Xîrus dağlarının eşkıyalarca tutulmuş güvenli Zaza bölgesine gitmişti. Benzer şekilde, isyana katılanlardan Zîrkan aşiretinden Kerem Ağa da yarım yıldan fazla bir zamandır "kaçak" tı, isyan patlak verdiğinde. Bir Türk yüzbaşını ve altı askerini öldürmüştü ve o zamandan beri bir kanun kaçağı olarak yaşıyordu (Fırat , 1970 , s. 196-197). İsyanın erken çıkması da yine, Şeyh'in koruması altındaki kanun kaçaklarının, jandarmaca tutulmak istenmesiyle olmuştu.

Xarpût-Elaziz Cephesinde Şêx Şerifle birlikte hareketi yöneten Yado da, ondan önce bir sosyal-eşkıya olarak tanınıyordu. Şeyhin yakalanmasından sonra, Çebeqçür'daki yaşamına yeniden döndüğü 1927 yılına kadar, Suriye'de kalmıştı (Silopi, 1969, s. 105).

Sosyal eşkıyalıkla, politik güdümlü gerillalık arasındaki sınırı çizmek güçtür. Aynı şey, "saf" milliyetçilikle, yönetimin tecavüzlerine karşı duyulan "geleneksel" kızgınlık arasındaki çizgi için de geçerlidir. Bu yüzyılda, Kürt milliyetçiliği bu iki olgu arasında tanımlanamaz kalmış ve hâlâ kendini bu belirsiz sınırdadır bulmaktadır.

Milliyetçilikle din arasındaki ilişkiler gene farklıdır. **Şeyh Said İsyanı**'nda katılımcı kitle için dinsel ve ulusal bağlılık birbirinden ayrılamaz : Bu iki olgu birbiriyle emişmiştir ve gerçekte aynıdır. Ulusal duygular, şeye duyulan ve kökleri tarihin derinliklerinde olan bağlılık ve dinsel duygular üzerinde yükselir ya da en azından uyarılır. Ancak milliyetçi bağlılıklar, kendi varoluşlarını sürdürmeye başlarlar. Ve artık, yukarıda saydığımız diğer tür güçlü bağlantılar, bağlılıklar daha uzun ömürlü olmazlar. ⁽⁹²⁾

Türk Misillemesi : Hava kuvvetleri moral çöküntüsü yaratmak için is-
yancıları bombalıyorlar. (Cumhuriyetten sonra. 30 Mart 1925)

ALTINCI BÖLÜM

SONUÇLAR

Başlangıçta da, öne çıkardığım, doğrudan cevaplanmak için çok soyut olan fakat durmadan aklıma gelen iki soruya burada dönmek istiyorum.

1) Tarihin derinliklerinden gelen bu birincil bağılıklar nasıl oluşuyor, neden böyledir ve bağılılığı bu kadar güçlü kılan şey nedir?

2) Hangi koşullar altında bu birincil bağılıklar zayıflar ve/veya yerini ulusal ya da sınıfsal başka biçimlere bırakır?

Bu sorulardan herbiri farklı soyutluk düzeylerinde sorulabilir. "Neden aşiret vardır?" sorusunun çok anlamlı olduğunu düşünmüyorum. Kesinlikle bunu cevaplama yeterliliğinde olduğunu hissetmiyorum. "Aşiret nasıl ortaya çıkıyor?" sorusu bir yanıyla da ampirik gerçekliğe değiniyor ve aslında bu kitapta, aşiretlerin oluşma süreçlerinin bir kısmından söz edildi. Benzer şekilde, "Neden, aşiret mensubu, reise sadakat gösterir?" sorusu çok soyuttur, fakat biri çıkıp, "Reisler bu lider konumlarını nasıl elde ettiler?" sorusunu cevaplamaya girişebilir. Önceki bölümlerde, bazı cevaplar bu düzeyde ortaya atılmış bulunmaktadır. Hepsini özetleyemeyeceğim. Fakat, önemli olduğunu düşündüğüm birkaç nokta üzerinde duracağım.

Aşirette **akrabalık** temel örgütlenme ilkesidir. Özellikle küçük aşiretlerde insanlar, aşiretdeşlerine bağlıdırlar. Çünkü akrabadırlar. Akraba bağılılığı ekonomik/psikolojik güvenlik, geniş ailelerde ve soylarda hissedilen -yaşanılan-bağlamında ele alınabilirdi. Fakat bu bir karşılıklı etki sorununu, güvenlik de akraba bağılılığı dolayımında açıklanmalıdır. Bu akraba bağılılığını daha fazla açıklamaya girişmeyeceğim. Şimdilik verili bir durum olarak kabul edeceğim.

Bazı durumlarda-örneklerde-, aşiretliler **ortak ekonomik** çıkarlara sahiptirler. Örneğin ; ortak olarak kullanılan otlaklar grup dayanışmasının sağlam bir temelidir. Benzer şekilde **aynı yerde yerleşik olma**, grup dayanışmasının açık bir nedenidir. Söylendiği gibi köyler, genellikle herhangi bir aşiretin bir kolundan oluşurlar ve diğer durumlarda da (yakın bağları olmayan) sığ soylardan.

Aynı akraba bağılı " Aşiret kolları arasındaki çatışmalar "da da rol oynar ; iki kişi arasındaki anlaşmazlıkta, her iki tarafın akrabaları, kendi taraflarına destek verirler. Eğer bunlar iki akraba ise, akrabalar, desteği kendilerine kan bağı açısından daha yakın olana yöneltirler. (İkisi de eşit uzaklıkta iseler, tarafsız kalınır). Saldırgan kanlı çatışmalar, kişiler arasında değil, akraba grupları arasındadır. Hemen hemen bütün çatışmalar bu nedenle, kandavası benzeri bir karakter kazanırlar. (Bak. bölüm II. c). Gruplar arasındaki çatışma, yalnızca iki grup tarafından da -otoritesi- saygı gören birilerinin arabuluculuğu ile çözümlenebilir. Bu arabulucunun çatışan taraflara mensup olmaması, olmazsa olmaz bir kuraldır. Bu nokta Kürt toplumundaki liderlik sorununun doğasına ilişkin önemli sonuçları içermesinden dolayı üzerinde titizlikle durulması gereken bir durumdur. Birimler genişledikçe, çatışmaların artma olasılığı orantıların üzerinde artar. ⁽¹⁾ Küçük aşiretlerde, saygın bir akraba, reismiş gibi davranabilir ; genel isteğe göre yönetir. Otoritesinin tartışma konusu olduğu pek az çatışma yaşanır. Daha geniş aşiretler ancak, en sonunda daha küçük bölümlere ayrılırlar, kandavası ya da başka bir çatışma sonucu eğer herkesçe otoritesi kabul edilen bir **arabulucu** olmazsa, bu durum geniş aşiretlerin ve emirliklerin başkanlarının yabancı bir soydan geldiklerini hemen hepsinin iddia etmesini açıklığa kavuşturur. Bu iddiaların doğru olup olmadığı çok önemli değildir. Gerekli faktörler :

- 1) Aşireti oluşturan bölümlere yeterince uzak olmak ve,
- 2) Karızması, prestijli olan yabancı bir şeyh, reislığın iki şartını sağlamış olur.

Reisler, atalarının aşiret tarafından yönetilmek üzere davet edildiklerini iddia edebilirler. Şeref Han'ın atalarının Bitlis'in yöneticileri oluşlarının öyküsü bunun iyi bir örneğidir. Böylesi bazı durumlar da doğru olabilir (Bazı Avrupalı Kraliyet aileleri için de doğru olduğu gibi). Pek çoğunda ise büyük olasılıkla böyle değil. Haco'nun ya da ailesinin yükselişi, Mela Osman'ın Hewerkan Konfederasyonu'nun başına geçmesi, bu tür reis soylarına iyi bir örnektir. Başka yerlerden davet edilme yerine, Konfederasyon'un aşiretlerinden ya da kollarından koparak içlerinden çıkabilir.

İç ve dış çatışmaların büyük bir reisi gerektiriyor olması, reislerin, güçlerini korumak için bu tür çatışmaları kışkırtmaları mükemmel bir yöntemdir. Elbetteki bir reis, aşiret adamlarına barış ve güvenlik hissettirecek kadar problemleri çözümlenmelidir. Fakat tümüyle elimine etmesi gerekmez; böyle yaparlarsa, vazgeçilebilir duruma düşeceklerdir. Bitlis, He-

kari ve Botan Emirliklerinde meydana gelmiş çatışmalar, iki konfederasyonun aşiretlerinin bir aradalığını, yanyana varoluşlarını kurumsallaştırdı.

Reislerin, kendilerini aşiret için vazgeçilmez unsurlar haline getirmelerinin başka bir yolu daha vardır : Devletle ilgili sorunlarda, devletle teması sağlamak. III. bölümde, bu faktörün ne kadar önemli olduğunu gördük. Osmanlı yönetim ağı geliştikçe-iyileştikçe-aşiret şefleri tarafından oynanan önemli politik roller giderek azaldı . Mir'lerden sonra, geniş aşiretlerin reisleri, küçük aşiretlerin şeflikleri (ve/veya aşiret kolları) ve köy ağalarının rolleri. Bu süreç boyunca, **Şeyhlerin** rolleri daha önemi oldu. Politik güçleri de, arabuluculuklarından geliyordu : Çoğu durumda, aşiret örgütlenmesinin dışındadırlar ve en azından üretken bir karizmaya sahiptirler. Mirler bertaraf edildikten sonra, işlevlerinin bir kısmı şeyhlerin eline geçti : aşiretlerarası çatışmaları çözdüler ve gerektiğinde, birden fazla aşiretin koordinasyonunu yönettiler. Yukardakiler, Kürt toplumunda politik süreçlerin bir kısmı için açıklayıcı olabilir. Fakat Kürtler'in ağa ya da şeyhe olan bağlılıkları içinse yeterli değildir. Ağalar ve şeyhlerin etraflarında toplanmayı başarmaları, yalnızca , "böl ve yönet" kuralını iyi uygulamalarından değildir. Gruplararası çatışmalarda arabuluculuk ve denge sağlayıcı pozisyonu yakalamaları, sahip oldukları düşünülen bazı özellikler ve **karizmaları** nedeniyledir. Bazı örneklerde bu karizma liderin öz kişiliğinden kaynaklanmakta, başka pek çok durumda ise yalnızca, bir başka büyük şeyh ile olan bağlantılarına dayanmakta. Bazı lider aileler, kahraman ya da atalarından ötürü çok saygı görürler. Eski İslam kahramanları ya da başarılı olmuş son zamandaki güçlü reis tipi gibi. Seyrek olarak, hâlâ özgün karizmatik özelliklerinden ötürü şef olanlar çıkmaktadır. Bu "büyük şefler" adamlarının sevgisini kazanmalarını güçleştirecek davranışlarda bulunabilirler. Fakat büyük başarılarından ötürü çekim alanı oluştururlar (Haco'nun kariyerinin tanımlandığı bölüme bakınız.) ve gerçek davranışlarına bir olağanüstülük, esrarengizlik anlamları giydirebilir. Avrupa'daki ilkokullarda okutulan tarih kitapları gibi sözlü anlatıların dilden dile dolaşması da aynı işlevi yerine getirir : Reislerin yaptıkları övülür ve idealize edilir, politik statüko haklı gösterilir ve kurallara boyun eğilmesi telkin edilir. Şeyhler de kendilerine daha güçlü bir karizma kazandıran bağlantılar içindedirler : Mürşidlerinin ünü onlara yansır, ünlü isimlerle dolu bir silsileleri vardır ve mucizeler genellikle kendi tarikatlarına mal edilir. Tanıyla kul arasında aracı oldukları şeklindeki inanç prestijlerini artırır. Dahası, bazı Şeyhler, "Olağanüstü" armağanlarla ödüllendirilir.

Sahip oldukları ve meclislerde bazı müridlerin yaşadıkları garıplıklar, kolaylıkla bazen Şeyhin mucizevi gücüne atfedilir. (Bak. bölüm IV, İ ve J)

Bu karızmanın doğası, sarsıldığı ya da tamamen kaybedildiği durumlar incelenirse daha iyi anlaşılır. Hepsinden önce, bütün taraftarların aynı derecede sadık olmadıklarını belirtmek gerekir. Aşiret dışı taraftarlar sık sık, bağımlılıklarına ve sömürülmelerine içerlemekteler. Geçmişte bu kızgınlıklar, ağaların koruması sonucu oluşan görelî bir güvenlik durumu nedeniyle perçinlenmiş olabilir. Ancak, devlet onları, fiziksel saldırıdan koruyabilecek güce (ve isteğe) ulaştıkça, sömürücülerden özgürleşme isteklerini sık sık açığa vururlar. Irak'ta Osmanlı yöneticilerine olduğu kadar, Kürt ağalarına da kızgındılar. ⁽²⁾ 1950'ler boyunca, köylü öfkesi, büyük isyanlarda patlak vermişti; takriben on yılda, çok az sayıda Kürt milliyetçisi kurtuluş savaşına katılmıştı. Açıkça, burada bu açık sömürüyü örtecek yeterince güçlü bir ideoloji yoktu. Kendilerini bir sınıf olarak algılıyorlardı. Barth'ın not ettiği gibi, Hemewend egemenliğinde yaşayan Miskênler, Kadiri tarikatını, birincil bağıllığın bu odağını bir sınıf mücedesini aracına çevirmeye bile giriştiler.

Ancak, aşiretli olmayan grupların kendilerini aşiret reislerinden özgürleştirdikleri yerlerde bile, kendi aralarındaki tabakalarda yeni birincil bağıllık sistemleri ortaya çıkar : Nerdeyse, evrensel olarak bütün köylü topluluklarında görüldüğü gibi, himayeci-himaye edilen ilişkileri : Miskênler arasında, diwanxane'si olan birkaç kışının olduğunu farketmişti, Barth. Bu durum, bu adamların diwanxaneyi ziyaret edenlere patron-himayeci gibi davrandığını göstermekte.

En yakın ve en sadık adamları aşiret ağasının, onun matyetindekiler (eğer varsa) ve yakın akrabalarıdır. Bu sonuncular onunla çatışmalı olsalar da, dışarıya karşı hemen birleşirler. Bunları diğer aşiret mensupları izler ve sonuçta bütün bir bağımlı aşiret oluşur. Bu sonuncular, bu egemenliğe özellikle de (yüksek ödentiler biçimindeki) ekonomik sömürüye içerliyor olabilirler. Fakat, aşiretli olmayan köylülere göre aşiret ideolojisini tartışmakta çok daha tereddütlüdürler. Hepsinden öte, onlar aşiret adamlarıdır ve köylü olmayanlardan daha "soyludurlar". Diğer taraflar gibi, onlara göre de, büyük bir reisle ilişkili olmak psikolojikman tatmin edicidir. Ancak, şefin başarısı yok olmaya başlar başlamaz aşiret parçalanır ve birçok üye, kişisel olarak bir başka aşirete bağlanır. Benzer şekilde, şeyhler değişik türde müridlere sahiptirler, değişen bağıllık dereceleriyle.

En sadık olanlar, büyük olasılıkla şeyhin yanında yaşayanlar ya da düzenli ziyaret edenlerdir. Fakat genellikle çok uzaklarda yaşayan şeyhi seyrek ziyaret eden ve gerektiğinde, sözlerine tam itaat eden, yapılması gerekeni derhal uygulayan bir mürid kategorisi de vardır.

Örneğin , Kürdistan'ın dört bir yanında Şeş Osman'dan hayranlıkla söz eden (Durû) fakat adını bile bilmeyen O'ru "Tewêla Şeyhi" olarak tanıyan (atalarının köyü) insanlar vardır. Bu ailenin kutsallaştırılması örnektir. Bu nedenle, Şeş Osman'ın potansiyel nüfuzu , bugünkü gerçek etkisinden daha fazladır.

Şeyhlerin çoğunluğunun en azından biraz toprağı vardır. Çoğu, dikkate değer miktarlarda araziye sahiptir. Şeyhin toprağındaki köylüler, şiddetli bir ekonomik sömürüyle maruz kalmaktalar, Şeyhlerin onların sırtından aristokratça yaşadıklarını görerek. Şeyh kutsal sayıldığından ve onlar için kullanabileceğı yetileri olduğundan sömürü uzun süre kabullenilebilmişti. Ancak, bu sömürülen köylüler, şeyhin kutsallığını ve bağılık talebinin meşruluğunu sorgulayan ve sadakati kriz dönemlerinde rafa kaldıran müridlerdir.

Yani , Şeş Osman'ın kendisi, Tawêla'dan İran'a, Kasım dönemindeki anti-toprak ağası saldırıdan kaçmak zorunda kaldı. Olayın ayrıntılarını bilmiyorum. Fakat, açıktır ki şeyh, kendi köylülerine güvenememiştir. Durû'de de köylülerin, -teorik olarak, toprak reformundan sonra kendi topraklarının sahibi oldukları kabul edilen fakat, ekonomikman sömürülmeye devam eden-müridlere daha az sevecen davrandıkları ve şeyhlere de eski saygıyı göstermedikleri gözlemlenmektedir. Şeyhlere gösterilen saygının zedelenmesinin en iyi örneğı, Şeyh Mes'ud ün babası Behadîr'e itaatkar olan köylülerin, kendisini Bamernî 'den kovmalarıdır.

Bu durumda en azından iki yolla, aşiret adamlarının aşiret ağasına, müridlerin şeyhe olan bağılıkları zayıflar ya da sonuçta, tamamen sarsılır.

1) Sömürücü ilişkiler açığa çıktıktan ya da ağa veya şeyh sömürüyü başka yollarla daha az tazmin ettikçe, adamları, ilişkilerin devamının yararını sorgulamaya başlayabilirler. (Bazı durumlarda, kendisi için pek çok zorunluluklar getiren "geleneksel" ilişkileri bozan ağanın kendisidir ve bu "çok yönlü" ilişkileri salt ekonomik ilişkiye döndüren, yani artan sömürüyle bu durum bağılık beklentilerini daha az meşru kılar.)

2) Böylece, bu liderlerin konumunu haklı gösteren ideolojiler böyle önemli bir rol oynar. Modern eğitim ve radyo, ikisi de, aşiret değerlerinden farklı olan değerler yayarlar ve devlet okullarında eğitim görmüş genç insanların sonradan ağanın ve şeyhin otoritesini sorgulamaları beklenebilir. Özellikle Türkiye'de, okul kitapları ve öğretmenler, ağa ve şeyhleri gerici, çağdışı ve anti-demokratik olarak mahkum ederler ve bunun kitleyi etkilememesi mümkün değildir.

Bu iki sürecin yaşanmakta olduğu gerçeğini inkâr etmek zordur. Ancak, birincil bağılıklar ve ideolojiler bu değişime şiddetli direnmektedirler. İkisi de giderek zayıflamaktadır. Bunu bir örnekle açıklayacağım :

Mardin ovasının güney batısında Sorguldeşt köyünde (takma isim) üretim ilişkileri Kürdistan'ın ziyaret ettiğim bütün diğer yerlerine göre daha kapitalistleşmiş durumdaydı. Bu durumda birincil bağılıkların burada daha zayıflamış olması gerektiği düşünülecektir. Doksan altı hanelik köyde, köylüler, Derbas aşiretine bağlıdır. Bu aşiret çevredeki 10-15 (?) köye hakim durumda. Her köyün bir ağası var. Köylüler, ortakçıları olarak çalışmaktalar. Bu ağanın iki oğlundan biri onun yerine geçmiş ve diğeri de geniş araziler verilerek tazmin edilmiştir. Bu alışılmadık bir düzenleme değil. Şimdi, aile iki koldan oluşmakta : şimdiki ağa, iki kardeşiyle birlikte. (Her biri 60 hektar dolayında toprağa sahip). Toprak sahibi olan kol ("otomobil sahibi olan" ve kardeşi, herbiri 400 hektara sahip.) kısmi bir toprak reformunun uygulandığı 1950'lerde 10-15 hektara yaklaşık 30 hane, ve 5-10 hektara 10 hane sahip oldu ve geride kalanlar topraksız kaldılar. Toprak reformundan önce, köylüler, ürünün % 50 sini (belki daha fazla) ödeyen ortakçılardı. Ancak, şimdilerde, geleneksel ortakçı düzenlemeleri sona ermiş durumda. Yalnızca ağanın birkaç yakın akrabası bu uygulamada toprak alabildi. "Otomobil sahibi" olan, (aynı zamanda bir harman makinesi, traktör ve kamyonu da olan) kendisinin ve kardeşinin topraklarını makinayla ekip biçiyor. Her yıl kısa bir süre için önceki ortakçıları işçileri olarak tarlada çalışıyorlardı. (İki ürün kaldırımı -ekim sistemi-var) Bir yıl buğday ve arpa makinelerle, bir dahaki yıl, mercimek -hâlâ tırpanla- biçiliyor.

Küçük üreticiler de , "otomobil olan" a bağımlılaşmakta : yaklaşık yarısı ağanın topraklarında tahılın % 50 'sine karşılık, makineyle çalışmaktadır. Ortadoğuda giderek geçerlik kazanan bir değişim sistemidir, bu. Bazı durumlarda bunu gönüllü olarak yaparlar; Çoğu durumda "otomobili olan" bütün masrafları karşılamaktadır. (Tohum, gübre, işgücü vs.) Ancak, küçük

toprak sahipleri bu uygulamaya zorlanmaktadırlar. Çünkü ona borçludurlar. Borçları (yüksek faizlerle) ödeyene kadar, toprağında çalışmak zorundadırlar. Dahası bu durumda, masrafların yarısına katılmaları da gerekir.

"Otomobilli olan" ın ekonomik gücü kendinde toplaması süreci böylece gerçekleştirmektedir. Bu girişimci, kendi aşiretliilerine karşı birincil sorumlulukları hissetmektedir. Ve ortakçılarını topraklarından kolaylıkla atabilmektedir. Yeğeni olan ağa diwanxanenin bakımı için hâlâ haraç alıyor ve bütün ortakçılık düzenlemelerini hâlâ tasfiye etmemiştir. Fakat toprağını işleyen yalnızca yakın akrabalarıdır. Köylülerin çoğunun geliri, son on yılda düşmüştür. Çoğu zaman işsizdirler, yüzde 80-90 yılın birkaç ayında Adana'da mevsimlik işçi olarak çalışır. Çoğu sömürüden, özellikle "otomobilli olan" tarafından sömürülmekten şikayetçiler. Ağayı suçluyorlar, fakat biraz isteksizce. Köylülerinden bazılarının duvarında Cumhuriyet Halk Partisi'nin sosyal adalet sloganı yazılı. Ancak, son seçimlerde, köylülerin, -ağa tarafından desteklenen- Milliyetçi Cephe'nin dinci partisine oy verme konusunda birleştiklerini duydum. Köylülerden birkaçı bana, bu partiden nefret ettiklerini fakat köyde barışın bozulmaması için ona oy verdiklerini söylediler. "Herşeyden önce hepimiz akrabayız ve iyi ilişkileri korumak gerekir" (3) köyde ilişkide olduklarından biri, ortaokul mezunuydu, solcu ve Kürt milliyetçisi olarak tanınıyordu, belki en politik kişiydi. Diğerlerini suçlayan bu kişinin sonradan gelecek seçimlerde, bu partiye oy vereceğinden emin oldum. Aynı kişinin, Türkler'le Kürtler'in birliğinin yararlarını savunan bir Kürt öğretmen arkadaşla yaptığı tartışmada, birincinin ağaya olan bağlılık duyguları açıktı. Arkadaşım, çok heyecanlandı ve "Bu Türklere asla güvenemem. Solcular da bizi diğerleri gibi sömürgeleştirmeye isteklidirler. Bir gün karşılaşma sözkonusu olunca, ağamın yanında yer alacağım." Köylünün bu düşünceleri dışardan etkilenmişse de, köyün en yoksullarından biri olan bu kişide, yine de birincil bağlılıkların hâlâ güçlü olduğu açıktır. Önemli olan nokta, tabii ki, köylüleri sömürenin ağanın kendisi değil kuzenleri olmasıdır. Ağayla ilişkiler bu nedenle henüz çok gerginleşmemiştir.

Birincil bağlılıkların zayıflamasıyla ilgili yalnızca bir örnek gördüm. Konuyla ilgili olan topluluk gerçek bir aşiret değildi. Ancak, -aşiret bağlılığına benzeyen- bağlılıklar devam eder gibi görünüyör.

Şirnaç ve çevresi dört aile tarafından egemenlik altında tutuluyor : Mela Agit (en güçlüsü), Mela Ebdurrehman Axa, Mela Axayê Sor ve Mela Osman Axa. Onları şu sıralamayla göstereceğim. A, B, C, D ve diğer ağalar

bu ailelere akrabadırlar. Fakat onlar ne zengindirler ne de nüfuz sahibi. Kentin diğer Kürtleri ve köylüleri ("Kurmanç") hâlâ, bu ailelerle himayeci-himaye edilen ilişkisi içindeler. Pekçoğu bu ailelerin adamlarıydırlar. Dört aile, sürekli bir rekabet içindeler. Bir Kurmanç bana, 15 yıl kadar önce ("biz gençlik henüz ve politik uyanıklığımız yoktu") diyerek rakip ağanın köyünü bastıklarını ve hayvanlarını çaldıklarını, hatta, köylüleri öldürdüklerini anlatmıştı. Ağaya olan bağlılıkları ve itaatleri koşulsuzdur. Seçimler (özellikle belediye başkanlık seçimleri) ağaların işiydi yalnızca -seçilmeleri - 1965 ve 1969 da A ve C, aday gösterdiler. (Cumhuriyet Halk partisi ve Adalet Partisi'nden ayrı ayrı, işbirliği içindeydiler.) Sonuç tamamen bir aritmetik sorundaydı. A ve B'ye bağlı olanlar C H P 'yi B ve D ye bağlı olanlar AP ' yi desteklediler. A'nın adayı iki seferinde de başarılı oldu. 1969'da bazı değişiklik sinyalleri verildi. Kurmançlar'ın ağaya olan bağlılıkları eskisi kadar sorgulamamasız olmamaya başladı. C'nin adayı kendini çok iş yapıcı olacağına ve bütün Kurmançları ağaya olan bağlılıklarından kurtaracağına dair söz verdi. Fakat bunun seçimlerde çok az etkisi olmuşa benzer. Ancak, takip eden yıllarda, birtakım etkili Kurmançlar ağalara karşı atak hazırlıkları başlattılar ve 1973'de Kurmançların kendi adaylarını çıkarmaları gerektiğinin propagandasını yaptılar. Bağımsız bir aday çıkarmak pahalı olacaktı, adaylarını kabul edecek bir partiye ihtiyaçları vardı. Adalet Partisi, C'nin adamlarından birini aday yaparsa asla kazanamayacağını farkındaydı ve Kurmançların adayını kabul etmeye hazırdı. (Yerli bir memur)

1969'daki seçim zamanında, A ve C'nin adamları arasında silahlı çatışmalar vardı; sonuç bir kandavasıydı. Ancak, bir Kurmanç ayaklanması tehlikesi yüzünden, aileler barış yaptılar ve C aday koymaktan vazgeçip, A'nın adayını destekledi, dolayısıyla 1973 seçimleri ağaların adaylarıyla ayaklanmacı Kurmançlar'ın adayları arasında oldu. Ağalar, konumlarının sarsıntıda olduğunu açıkça gördüler. Kurmançları yola getirmek için, terör estirmeye giriştiler. Şirnaç'ta, ağaların bir akrabası sokakta iki Kurmançı öldürdü. Seçim günü , bu yöntemlerin çok etkili olmadığını gösterdi; 2400 oydan 1600'ü Adalet Partisi'ne gitmişti. Yani Kurmançlar'ın adayına. Tesadüfen , bu iki kişiyi öldüren adamın bir süre sonra yakalandı ve birkaç yıla mahkum oldu, 1974 affıyla salındı ve o zamandan bu yana batı bölgelerinden birinde yaşamaktadır. Kan intikamının sonunda alınıp alınmayacağını sorduğumda bilgi verenim gülümsedi: "Bir Kurmançın ağadan intikam alması hâyâl edilemeyecek bir şeydir. Dahası , adam akrabalarını görmeye geldiğinde, çok sıkı korunmaktadır." (Bu durum ağaların olası intikam alınmasını bu kadar imkânsız görmediklerini göstermektedir.)

Ağaların Kurmançlar üzerindeki mutlak kontrolü açık bir şekilde azalmakta, fakat tümüyle değil : %30'a yakın Kurmanc, ağaların adayını desteklemekte. Çok sayıda Kurmanc'ın ekonomikman ağaya bağlı olması şartıcı değildir. Ama, Kurmançların arasında, ağanın adayına karşı oy kullanmalarına neden olabilen, farkedilmeyen çalışmalar olabilir. Diğer yandan, birkaç yoksul ağa (bu dört aileye ait olmayan) Kurmançların adayını destekledi. (4) Öyle görünüyorki, ağalar, Kurmançlar üzerindeki egemenliklerini, eskiden olduğu gibi sürdüremeyecekler. Egemenliklerini yentiden güçlendirmeyi ekonomik araçlarla başarsalar da. Ancak, Kurmançların sınıf benzeri davranışları bünyelerinde gelişen yeni egemenlik sistemine karşı bir garanti değildir. Aslında, bu gelişmelerin olması olasılığı oldukça yüksek.

1976'da Şirnaç'ı ziyaret ettim. Tartışmalı seçimlerden iki buçuk yıl sonra. Atmosfer gergindi. Seçimlerden bu yana hava hiç olmadığı kadar stresliydi. İnsanlar güvenlik önlemleri alıyor ve geceleri evlerinden çıkmıyorlardı. Düşünlerde dışarıda eğlence yapılmıyordu. Konuştuğum kişi, ağalarla Kurmançlar arasındaki geçmiş mücadelelerle ilgili çok şey anlattı. Ayrıntılar bir hayli çelişkiliydi. Bu nedenle yukarıda yalnızca bir özetini verdim. Önceleri oldukça güçlü olan bağılıkların -ağaya-neden giderek zayıfladığı ve bu değişimin neden bu yıllarda yaşandığı sorusu önümüzde durmakta. Kurmançlar'la ağalar arasındaki (ekonomik) ilişkilerde, sömürünün ya da diğer değişikliklerin arttığına ilişkin veriler aradım. Fakat bulamadım. Tarımda mekanizasyon düzeyi düşüktür. (Arazinin engebeliği nedeniyle) ; yine de başka hiçbir şeyin değişmemiş gibi görüldüğü birkaç köyün halkı, ağaya haraç ödemeyi reddettiler, birkaç durumda kendilerini silahlarla savunarak. Kapitalist ilişkilerin benzeri yalnızca, kentün yakınında, A ailestne ait bir alandaki linyit madeni işletmelerinde -batılı bir özel şirket tarafından işletiliyor -vardır. Burada, Şirnaç'tan yaklaşık 200 işçi çalışmaktadır. Bu işçilerin Kurmançlar'ın isyanıyla şöyle ya da böyle bir ilişkileri olmadı.

Ancak , onlar göreceli olarak ayrıcalıklıdırlar. Genellikle ağanın çevresi ve ona bağlı olan Kurmançlar burada iş bulabilmekteler. Bana bilgi verenler ; ağaya karşı genel bir isyanı nasıl açıkladığı sorduğumda, birbirleriyle çok ilişkili olan iki noktayı öne çıkardılar :

1) Ağalar genellikle "tembel" olup iyi okumadıkları halde, Kurmançlar çocuklarını orta öğretime gönderip, mümkün olduğu kadar okutmaktadırlar.

1960'ların sonunda, Türkiye'deki okullarda hakim olan sol atmosferin etkisini göstermiş olması gerekir. Diğer bir sonuç da , birkaç Kurmancın bölgede hükümet görevlisi olabilecek eğitim düzeyine ulaşabilmiş olması ve böylece ağalara karşı en azından teorik olarak, karşıt bir konum kazanmış ve ağalarla karşı karşıya gelebilmiş olmalarıdır. Kurmanclar'ın adayı işte böyle bir memurdu.

2) Kurmanclar'ın birkaçı, akrabalarının bulunduğu Irak Kürdistanı'nda kısa bir süre kalmış ve 1960'ların sonunda buradaki ulusal savaşa katılmışlardı. Kendilerinin de dediği gibi bu deneyim, içerdeki baskıyı daha iyi farketmelerini sağladı. Dahası, onlar ağaları, özellikle A ailesini, Türk gizli polisiyle işbirliği yapıp bu bölgenin pasifikasyonuna yardımcı olmakla suçlarlar. Ulusal ve "sınıfsal" duygular birbirini pekiştirir (ya da pekiştirilir).

Açıklamanın, faktörlerin birleşiminde aranması gerektiği düşüncesindeyim. Yukardaki iki madde önemlidir ve dönüm noktalarının 1970'lerde olduğunu gösteriyor. Ancak, Kurmanclar'ın hiçbir zaman monolitik bir grup olmadıkları da not edilmeli. Kentte yaşayanlar, ağanın yakınında olanlar, bir kısım köylülerde, ağalarına aşiretli benzeri bir biçimde bağlıdırlar. Ancak, köylülerin büyük bir çoğunluğu her zaman, başka yerlerdeki aşiretli olmayan köylülerin konumundadırlar. Ekonomikman sömürülüyorlar ve ağa tarafından korunmalarının tek biçimi ; yakınlarından biri öldürüldüğünde yerlerine ağanın oç almasıdır. (Bu koruma artık pek devam etmiyor olsa bile : Şirax'ta bulunuşumdan 1 ay önce, göçebeler bir köylüyü öldürmüşler ; ağalardan biri oç olarak bir başkasına hazırlanırken diğer ağalar işbirliğinden kaçınmışlar ve katilden oç alınmamıştı.) Bu köylülüğün bağlılığı büyük olasılıkla hiç olmamıştır. Kurmanc kasabası da ağalara muhafezet etmeye başlayınca, köy ve şehir Kurmanclar'ı birbirlerinin direnişlerine omuz verdiler.

Bu iki örnek çok iyi açıklamaktadır ki, hangi koşullarda ve nasıl birincil bağlılıkların yerlerini başkalarına bırakacağı konusunda basit öngörülerde bulunmak kolay değildir. Birincil bağlılıkların çeşitliliği , görece olarak daha küçük bir toplulukta bile çok geniştir; dahası birincil bağlılıklar, yıkılana kadar oldukları gibi kalmamaktadır. Ağaları da değiştirmekte ... Patronluk unsuru, her zaman belli ölçülerde aşiretsel ve dinsel bağlılıklarda bulunur. Benzer şekilde, ulusal ve sınıfsal bağlılıkların da bir tek biçimi yoktur. Kolayca birbirinden ayrılacak üç tip şöyle sıra-

lanabilir. "Tepkici" : (Grupdışı bir ögeye , ulusal veya sınıfsal sömürücüler olarak algılanan bir ögeye karşı yöneltilmiş olan). "Dayanışmacı" : (Aynı olarak algılanan sınıf ve ulusun olumlu özdeşleştirilmesinden kaynaklanan) ve "Pedersahici" hatta biraz "evlatvari" : (Öncelikli olarak, bir ulusa ya da sınıfa değil, fakat, karizmatik bir ulusalcı ya da devrimci lidere bağlılıktır.)

Bunlar ideal tipler ; belki bunlara, bu bağlılıkların **görünümleri**, demek gerekir. Herhangi biri bu üç tip bağlılıklardan farklı durumlar da etkilenebilir, hatta hepsinden birden. Bu son tip bağlılık, birincil olanlarla sınırlandırılabilir; bir aşiret ağasına ya da bir dini lidere olan bağlılıktan farklı değildir. Birincil bağlılıklarla ulusal ve sınıfsal bağlılıklar arasındaki fark, yalnızca bir tanımlama sorunu olarak algılanabilir; ya da alternatif olarak denebilir ki çok az kişi "gerçekten" ulusal ya da sınıfsal bilinç sahibi. Tipik birincil bağlılıklar göreceli olarak küçük grupları kapsarıyüzyüze ilişkilerin olduğu - ve "lider" olan kişiye güçlü bir şekilde yönelmişlerdir. Bu bir Baba şığürüdür. Bu son özellik, kolaylıkla sınırları daha geniş bağlılıklara transfer edilebilirler. Ve sınıfsal liderin, yüceltilişi "gerçek" bir sınıf bilincinde bir çürümeyi, bozulmayı temsil edebilir. Ulusal ve sınıfsal bakış açısından bakıldığında büyük olasılıkla doğrudur; ancak pek çok kişiye göre, "Babalık" bağlılığı, "tepkici", "dayanışmacı" bağlılıklarla, birincil bağlılıklar arasında bir geçiş aşaması olabilir. Geçmiş onbeş yılda, ulusal bilinç düzeyi Kürdistan'ın bütün parçalarında hızla artış gösterdi.

Özellikle Türkiye'de giderek asimile olmuş (Türkleşmiş) pek çok Kürt, Kürt kimliğini yeniden sorgulamaya başladı. Bu, öncelikle entelektüellerin yaygınlaştırdıkları ulusalcı propagandanın bir sonucu değildir. Bunlar çaba harcadılar fakat etkisi büyük olmamıştı. Asıl katkıyı, Barzani'nin Irak yönetimine karşı yürüttüğü askeri mücadelenin başarısı yaptı. Çünkü bu, Kürtler'e övünebilecekleri birşey sunuyordu. Barzani'nin becerdikleri, efsanevi özellikler de kazanarak dilden dile dolaşıyordu ve o bir süper kahraman haline gelmişti. Eski zamanların büyük şeflerinin davranış özelliklerine sahipti ; dahası o bir şeyhin oğluydu. Bütün bunlar onu , duygusal bir bağlılığın tek odağı yapıyordu. Sonuç olarak, Barzani'ye olan bu hayranlık ve bağlılık, Kürt halkına ve Kürt kimliğine yöneltildi. Güçlü bir ulusal benlik duygusu ve Kürtler'in ayrılığına, farklılığına yapılan vurgu giderek artmaya başladı. Ve bu, belli bir ölçüde, Barzani'ye karşı olan tutumdan bağımsız gelişti. Benzer bir gelişme, daha ön-

ce Şex Seid ve İsyanının diğer liderleriyle ilgili olarak gerçekleşmişti. İsyan katılan savaşılar liderlerini, aşiretsel-dinsel bağlılığın ötesinde bir bağlılıkla izledirler. İsyan boyunca "tepkici" ve "dayanışmacı" ulusal bağlılıklar güçlendi. Şeyh'in yargılanmasından sonra da, Kürt ulusal benliği varlığını korudu; büyük olasılıkla da, isyandan önceki döneme oranla daha güçlü ve yaygındı. Türkiye'nin birliği düşüncesi etrafında (ve lider Atatürk çevresinde) birleşmeyi sağlamak için Türk otoriteler tarafından girtilen çabalar kısmi bir başarı sağlayabildi yalnızca. Yani, bir ulusal lidere bağlılık, bu durumlarda ulusal bağlılığı güdülemektedir. Benzer bir gelişmeyi sınıf bağlılığı için de düşünmek biraz zordur. Teorik olarak mümkün olsa bile. Ancak tersi de olabilir; ve bu tür bir sürecin pekçok örneği vardır. Ulusal duygu, hesaba katılması gereken bir faktör durumuna gelince, yerel politikacılar onu özel amaçları için kullandılar. Birçok kez, rakip liderlerin taraftarları **ulusal motivasyonlarla** birbirleriyle çatışmışlardır. Oysa aslında yaşanan, sıradan bir güç çekişmesidir. Daha yumuşak olarak da, rakip tarafı yeterince milliyetçi olmamak, hain olmak, Kürtler'e ulusal baskı uygulayan yönetimle işbirliği yapmakla suçlamak, reislerin ve şeyhlerin sıradan davranışları durumuna gelmiştir. (Özellikle de şeyhin etrafında birleşmiş olan taraftarlarca yürütülür, bu kampanyalar). Irak'taki ulusal mücadele sürecinde, varolan birincil bağlılıkları (özellikle şeflerle olan bağlantılar) takviye eden incelikli himaye sistemleri gelişmişti.

Açıkçası, birincil bağlılıkların yerine, daha geniş kapsamlı bağlılık biçimlerini yerleştiren tersine çevrilmez bir eğilim yoktur. Aslında "birincil" terimi iyi bir seçimdir. Çünkü "modern" bağlılık biçimlerinin belirleyici olduğu bir alanda bile birincil bağlılıklar, ulusal ve sınıfsal bağlılıkları değişime uğratarak geçerliliklerini koruyup kendilerini kanıtladılar. Bu tür dar kapsamlı bağlılıkları kabullenmek, geniş kapsamlı olanlara oranla daha kolay görünmektedir. Belki de ulus ve sınıf kavramları, bireylerin özdeşleşebilecekleri bir gruba ait olma ihtiyacını sürekli olarak tatmin edebilmek için fazla geniş ve soyut kavramlardır.

Hem ulusalcıların, hem toplumsal devrim mücadelesi verenlerin, belli bir teklil olayda, birincil bağlılıkların yıkılıp ulusal ve sınıfsal bağlılığın kendini ispat etmesinin yeterli olmadığı farkında olmaları gerekir; "sürekli devrim" gerekli gibi görünüyor. Ekonomik faktörler tek başına, hangi durumda hangi bağlılıkların devreye gireceğini öngörmez. Ekonomik faktörler yalnızca gerekli koşulları belirlerler fakat kendileri tek başı-

na yeterli bir açıklama değildirler. Sınıfsal karakterli isyanlardan en son ikisinde, Şeş Mes'ud'a karşı Bamerni köylülelerinin isyanı ve Şırnax Kurmanclarının ağalara karşı isyanında, sonucu dış politik faktörler belirlemişti.

KİTAPTA SIKÇA KULLANILAN DOĞU DİLLERİNE AİT BAZI KELİMELELER

Kitapta kullanılan kelimelerden Ortadoğu çapında kullanılanları Arapça, Osmanlı İmparatorluğuyla ilgili olanlar Türkçe, Kürdistan'a özgü olanlarsa Kürtçe olarak yazıldı. Arapça yazılışlarına uygun olarak yazılmış olanların Kürtçeleri parantez içinde verildi.

Ağa (K : axa) Şef (Aşiret ya da aşiretin bir bölümünün şefi)

Baraka (K : bereket) Takdis. Özellikle bir ermişin temas etmiş olduğu ya da temas ettiği herhangi bir şeyde taşınan özellik.

Bavık : Siğ soy.

Beg : "feodal" lord; bir kurum yöneticiliğine atanmış olan şef.

Beylerbeyi : (Osmanlı İmparatorluğu'nda) Geniş bir eyaletin yöneticisi. (Bir takım sancakları kucaklayan geniş bir eyalet, beylerbeyliği).

Cızıye : Müslüman ülkelerde, gayri-müslimlerden alınan kelle vergisi.

Derviş : (K : derweş) Dinsel bir yolu izleyen kişi. "Dilenen keşiş", dinsel bir tarikatın üyesi. Kürdistan'da terim, genellikle Kadiri tarikatı elemanları için kullanılır.

Eşir, eşiret (Ar : aşira) Aşiret , hem örgütlenme anlamında , hem de "kast" olma anlamında, aşiret mensubu olmayan fakat aşirete bağımlı olanlardan ayrılır.

Eyalet : Osmanlı'da geniş bir yönetim birimi, bir takım sancakları kapsar.

Ekrad Beyliği : "Kürt sancağı" yöneticisi, ileri gelen bir Kürt aileden gelen, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı eyalet.

Fetva : (Ar : Fatwa) Dinsel buyruk. Şeriat yasalarının uzmanı olan kişi (müftü) tarafından verilir. Kendisine yöneltilmiş olan somut yasal bir soruna cevap olarak.

İcaze : İzin, özellikle bir tarikatın doktrinini ve yöntemlerini öğretme izni.

Halife (K : Xelife) "Vekil" : şeyhten tarikatın ilkelerini öğretme izni almış kimse.

Hanâqa (K : xaneqa) Derviş ve sofilerin dinsel toplantılarını yaptıkları yer. Kürdistan'da Xaneqa ve tekiye terimleri eşanlamlı olarak kullanılır.

Harac : 1. (Harac-ı erziye) Müslüman olmayanların işlediği topraklar için alınan vergi.

2. Ciziye

Hatma (K : Xatime) Nakşibendi tarikatının dinsel ibadeti . (Arapça sözlüklerde "Kur'an'ın ezbere okunması " diye geçer).

Hutbe : Cuma namazlarında verilen vaaz.

Kadı : Şeriat mahkemesinde yargıç

Keramet : (Ar : karama, çoğul : karâmât) Tanrının özel bahışı, mucizeler yaratma gücü.

Mahdi : İslam'da Mesih.

Mejlis (Ar : meclis) "Toplanma" ; tarikat üyelerinin toplantısı.

Mezheb (Ar : madhab) Şeriat yasalarının 4 temel akınından biri ve dinsel pratik. Kuralları Kuran'a hadislerle dayanır.

Mezin : "büyük", "yaşlı" ; küçük bir aşiretin veya soyun yaşlısı.

Miskên (Ar : miskin) : Yoksul, bağımlı, hizmetli. Terim, Güney Kürdistan'da bağımlı (aşiretli olmayan) köylülük için kullanılır.

Mir (Ar : Amir) Yarı-bağımsız prensliğin (emirliğin) yöneticisi.

Murid (K : mirid) Geniş ve dar anlamda bir şeyhin taraftarı olan.

Murşid (K : Mirşid) Öğretmen, ders veren. Belli bir tarikatta öğretiyi biletten.

Müftü : Dinsel yasaların uzmanı

Naqib ül-eşraf : Belli bir bölgedeki seyyidlerin sorumlusu ya da yöneticisi.

Ocaklık : Kürdistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda kalan kısmında, ege-men bir ailenin yönetimindeki otonom bölge. Hazineye harac ödemez, fakat Sultan'ın ordusuna düzenli olarak asker verirdi.

Qebile (Ar : gabila) Küçük aşiret, alt-aşiret

Reyet (K : reyet, Ar : ra'ya, çoğul : ra'âyâ) "sürü"; vergi yükümlülükleri. Önceleri, Müslüman ülkelerdeki Müslüman olmayanlara verilen addı, sonradan askeri sınıfa mensup olmayan herkes. Kürdistan'da bu terim, özellikle aşiretli olmayan bağımlı köylülük için kullanılır.

Sancak : "standart" , Osmanlı İmparatorluğu'nda idari teritoryal birim; atamayla gelen bir sancakbeyince yönetilirdi.

Şahadet : Müslümanların inanç perçinlemesi, "La illaha illallah-Muhammedün resulu'llah" (Tanrı tektir ve Muhammed onun peygamberidir).

Şeyh (K : şex) "Yaşlı adam" . Arapça'da terimin çok çeşitli anlamları vardır. Fakat Kürdistan'da yalnızca din adamları için ve özellikle de tarikat

önderleri için kullanılır.

Şeriat (Ar : şar', şir'a) İslam'ın Kuran yasaları.

Silsile : "zincir", dinsel sıralanış, İlahî yolun aşamalarının zincirleme sıralanışı.

Sipahi : (Osm. İmp.) Hizmetine karşılık "tımarla" ödüllendirilen "feodal" süvari alayının üyesi.

Süfi (K : Sofî) Din adamı. Kürdistan'da terim genellikle Nakşibendi tarikatı üyeleri için kullanılır, ancak dinsel önemi olanlar için de.

Taife (Ar:tâ'ifa) Aşiret, klan, kardeşlik. (Terim, derviş tarikatları için olduğu kadar aşiretler ve alt birimleri için de kullanılır.)

Tarîqa (Çoğul : Turûq; K : Terîqet) İlahî yol. Büyük bir sufi liderine bağlı olan mistik bir sistem yada yol. Tarikatların çoğunun çevresinde belli bir tarikatın adını almış olan topluluklar ortaya çıktı. Ancak, bunların içinde belli bir tarikat ile sıkı bağlantısı olanların sayısının çokluğu görecelidir.

Tekiye : Orijinal olarak bir derviş locasıdır. Şimdilerde en azından Kürdistan'da hanaqâyla aynı anlamı içerir.

Timar : Sultan tarafından (ya da beylerbeyi) sipahiye askeri hizmet karşılığı bahşedilen ödül. Sonraları sivil memurlara verildi.

Tîre : Aşiretin bir birimi.

Turûq : Tarihanın çoğulu.

Vali : Büyük bir ilin yöneticisi. (Osm. İmp. da beylerbeyi ile aynı statüde.)

Yurtluq : Ocaklık ile aynı anlamdadır.

Zikr (Ar:dhıkr) Tanrı'nın adını ve kısa dinsel formülleri sessiz (Nakşibendiler'de) ya da sesli (Kadiriiler'de ve birçok derviş düzeninde) bir biçimde anmak.

NOTLAR

GİRİŞ BÖLÜMÜ İÇİN NOTLAR

1) Bu örnekler, Meksika, Rus, Çin, Vietnam, Cezayir ve Küba devrimleriydi.

2) Bu özellikler (görünümler -aspelt- Irak yönetiminin resmi propagandasında vurgulamıştı. (daha çok da abartılarak) Ancak, Irak rejimlerinin Barzani'ye karşıt girişimlerde bulunurlarken sık sık geleneksel Kürt otoriteleriyle bağlantı kurdukları da not edilmeledir.

3) Bu değişiklikler aşağıdaki çalışmalarda çabucak farkedildiler :

O'Ballence (1973 ; Bu kitap çok sayıda yanlış içeriyor ve çok büyük dikkat gösterilmeden kullanılmamalı, Ancak, Kürt hareketindeki değişiklikler, yeterince yansıtılmıştır.) Van'lı , (1970), Nebez (1972)

4) Beşikçi, sıkıyönetim dönemi boyunca (1971-73) yargılanıyordu. 1974'te özgür seçimlerle gelen yeni hükümetin çıkardığı aftan yararlandı ve serbest bırakıldı.

5) Toden Van Valzen'in "büyük adam paradigması" diye adlandırdığı eleştiriye de bakınız (Bailey ve Barth'ında içerildiği gibi) "Robison Crusoe ve Cuma, büyük adam paradigmasının güçlülüğü ve zayıflığı" insan (1973) : 592-612

6) Eğer bu gerçeği vurguladığından söz etmezsem Aleviye haksızlık etmiş olurum : "Köylü toplumlarında, alışılmış politika biçiminin, sınıf mücadelelerinin reddedilmesi olmadığını bulguladık, farklı koşullarda farklı iki politik çizgi tanımlanır. Akrabalık bağları gibi bağlar-sınıf dayanışmasının ifadesinin önüne geçen bu sonuncunun dışında (bağımsız) işlemez. Sınıf dayanışmasının kristalize olduğu kompleks politik süreçlere aracılık ederler , daha çok." (Alavi 1973 ; 59)

I. BÖLÜMÜN NOTLARI

1) Bir istisnaıyla , orijinal haritatinin çizeri, Lurlar'ı ve Bahtiyariler'i de Kürt saymıştır. Bense bunun doğru olmadığını düşünüyorum. Bu düzelttim. Orijinal haritanın kopyaları pek çok yayında bulunabilir. Örneğin Rambout (1947) ,Vanlı (1970)

2) DIE 'nin rakkamları : Genel nüfus sayımı, 1955

3) Kürt ilçelerinin istatistikî verilerini de ekledim. Herbirindeki Kürt olmayanların oranlarını da tahmin ederek bunu toplamdan çıkararak hesapladım. Rakkamlar : DIE

Genel nüfus sayımı , 25.10.1970 İdari Bölünmüş (Ankara 1973) ilgili demografik dataların yokluğuna rağmen, Kürtler'deki, nüfus artış oranının, genel olarak Türkiye'de'kine eşit olduğunu varsaydım. Benzer şekilde, Vanlı'nın , 1965'deki tahminlerinden yola çıkarak, 1975'te, Kürdistan dışındaki Kürtler'in sayısını hesapladım. Bu yıllardaki global büyüme oranının kullanarak, 1965 (Vanlı'nın rakkamları) le 1970 (Kürdistan'a ilişkin nüfus sayım rakamları sonuçları) yılları arasında Kürdistan'ı terkedenler hesaba katılmadı.

4) Nüfus sayımı, her beş yılda bir Ekim'de bir tek gün içinde ve çok sayıda, yarı-eğitilmiş sayımcıları- görüşmecilerce yapılır. Türkiye Kürdistan'ında, birçok köye, il merkezinden iki güne yakın bir sürede ancak varılabilir, dolayısıyla buralarda sayımın pek titizlikle yapılmamış olması güçlü bir olasılıktır. Hiç sayılmadıklarını söyleyen göçebelere rastladım.

5) A. T. Wilson (1931) ; H. Field , The Antropology of Iraq, Part I, Number 1 (Chicago, 1940) : 104/5.

6) 1966 sayımı İran takviminde özellenmiştir. Solnamesinde, 1975 (Tahran 1975) : 336

7) İran Takvimi 1975 : 428. Önceki yıllar için de aynı rakam verilmiştir. Doğal artışla , sayının 1975'te 3.5 milyon olması gerekir. Nüfus artışı rakkamları ve tahminleri 1975'için, 1975 ve 76 İran Almancasına göre yapılmıştır.

8) Bu ekonominin iyi bir betimlemesi Hutteroth'da verilmiş .(1959) Bu yarı göçebelere "yaylabawern" demektedir.

9) Atatürk ve Şah Rıza yönetimlerinde Türkiye ve İran'da, ikisinde de ayrı ayrı, göçebelere yerleştirme politikası uygulandı. Bak, Beşikçi "Kürtlerin Mecburi İskanı" (Ankara 1977) ve P. Salzman, "National İntegration of the tribes in modern İran" M. E. S (1971) : 325-336

Hükümetler, göçebelere daha dolaylı yollarla da yerleşmeye zorladılar : Sınırlar da kontrollü artırarak, otlakları farklı ülke sınırları içinde kalan bu göçebelere, göç biçimlerini değiştirmeye ya da tamamen yerleşmeye zorladılar.

10) Kürdistan Torosları'ndaki göçebe aşiretler, göç yolları vs. Hutteroth (1959) tarafından betimlenmiştir. Türk gazeteci Fikret Otyam, göçebe Beritanlılar ve yaşadıkları güçlüklerle ilgili hayranlık verici bir raporu (önce Cumhuriyet gazetesinde, sonra da Karasevdam, Anadolu, İstanbul, Çağdaş yayınları 1976) da yayınlamıştı. Sosyolog

İsmail Beşikçi, geniş Elikan aşireti ile ilgili maalesef elde edemediğim bir çalışma yayınladı : Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar (Ankara, Doğan yay. 1969) Bu materyallerden bazıları, Periyodik **Forumda** 15/9, 1/10, . 15/10 1976, yayımlandı.

11) Peter ve Mugal Andreus, Kürtlerin kara çadırlarının, diğer göçebe halklarından (Araplar, bazı Türk gruplar, Peştular) farklı olduğuna dikkatimi çektiler. Şöyle ki, Kürt kara çadırında, kazıklar çatıdan bir kayışla birbirlerine tutturulmuşlardır. Aşağıdan destek vermeleri yerine. Aslında, bunun bütün Kürdistan'da ve Horasan'da böyle olduğunu gördüm. Ancak, Mekanzie, bu düşünceye karşı çıkıp, Kürtçe'nin Güney İran dilleriyle daha çok benzerlikleri bulunduğu göstermiştir. (Mekenzie : 1961)

12) Bu etkenler, bazı endüstriler için çok önceleri olasılık görülmekteydiler. Farkediliyordu. 1840 dolaylarında Misyoner Badger, "pek çok geniş pamuklu kumaş manifaktörleri" nin birkaç yıl önce yaygınlaştığını fark etmişti (Orta Anadolu kenti olan Tokat'ta "Çok yakında ortadan kalkmıştı" çünkü, sahipleri, Liverpool ve Manchester'den gelen daha ucuz ve iyi mallarla rekabet edemediler. (Badger I : 23) Van Moltke , bir Karadeniz buharlı gemisiyle seyahat ederken, geminin, 1 milyar markın üzerinde değer taşıyan mal taşıdığını farketmişti. (Von Moltke 1882 : 199) yeni ticaret yollarının sonucu olarak önceleri önemli birer ticaret merkezi olan birkaç büyük Kürt şehri (Diyarbakir ve Bitlis) önemini yitirmeye başladı. (Bedgar'ında farkettiği)

13) Kürtçenin kuzeybatı İran dillerinden biri olduğu yaygın bir kabul görmüştür.

14) Yani, örneklerin çoğu diyalekter arasında büyük farklılıkların olduğunu gösteriyor.

	"Ekmek yiyorum (yerim)"	"Ekmek yedim"
Kuzey Kürtçesi	: ez nan dixwem	mîn nan xword
Güney Kürtçesi	: mîn nan exam	(mîn) nanîm xward
G. Doğu "	: mîn nan exwem	(mîn) nan xwardim
"Seni iyi görüyorum"		
K. kürtçe	: ez te çê dibînîm.	mîn tu çê dît
G. "	: mîn tû çak ebinîm	(mîn) çakîm tû dît
GD. "	: mîn tû çak ebinîm	(mîn) tû çak dîm

(Îm ve î, 1 ve 2 tekil şahısların son ekleridir, ayrı ayrı ; xward ve xwe-(xo) "yemek" fiilinin geçmiş zamanı, "görmek" fiilinin geçmişî de dît-vebin-dir.)

15) Zazalar üzerine yalnızca Mann tarafından toplanmış ve Hadank tarafından incelenmiş materyaller vardır. (Mann/Hadank, 1932) Mann, birkaç Güranî diyalekterinden de materyal-veri-toplanmıştır. (Mann/Hadank 1930) Yalnızca Hewramî lehçesi

detaylı olarak incelenmiş : Mekenze 1966 : A. M. Benedictsen, A. Christensen, Les dialectes d' Awroman et de Pawa. (Kobenhavn 1921) Gurani lehçesinde edebiyat yapıtları Soane tarafından yayınlandı ve incelendi. (1921) dinsel metinler yeniden yazılıp (düzelttilip) -eski Gurani lehçesinde olan- çevrilip M. Mokri tarafından birçok kitap ve makale şeklinde. Kürtçenin, bütün lehçeleri üzerine geniş sayıda yapıt yayınlanmıştır. En önemli ayrıntılı geniş gramerler : R. Lucof ve K. BedirXan, Grammaire Kurde, Dialecte Kurmandji (Paris . 1970) : D. N Mackenzie, Kürdîsh Dialect Studies, Cilt I, (Londra . 1961) E. Maclarus, A Kürdîsch Grammar (NY. 1958)

16) Yalnızca birkaç iyi kitaptan söz etmeyi tercih ediyorum : Layard, 1849, I : 275-309 ve 1853, I: 46-95

(Layard, Şexan'daki Yezidiler'le dost olmuş ve onlarla, İstanbul'da yaşayanlar arasında aracılık etmiştir.) ; Edmonds, A pilgrimage to Lalish (Londra, 1967) ; E.S. Drower, Peacock Angel (Londra, 1941). Karşı gelen "gizli kitaplar" için bakınız. I. Joseph, "yezidi texts" Am. J. Semit, Long Yezit. 25 (1909) : 111-119, 218-254 ; A. Mingana, "Dewil-Worshippers : their beliefs and their secret books" J. R. A . S. (July 1916): 505-526.

17) Bölüm III. k. en ilgili kaynakların incelenmesine dayalı anlatımlar ve daha kapsamlı bir açıklama, J. Joseph'in mükemmel çalışmasında bulunabilir. (1961)

18) 1920'ler, 1930'lardaki Kürt ayaklanmaları ve bastırılışları için : **Rambout** 1947; **Kinnane** 1964; **Arfa** 1966; **Jwaideh** 1960, 283-670; **Kutschera** 1979; 39-129, **Bruinessen** 1983.

19) Kutschera 1979 : 133-153; **Jwaideh** 1960 : 671-708.

20) Mehabad Cumhuriyeti : **Eagleton** 1963 ; **Kutschera** 1979 : 153-184; **Jwaideh** 1960 : 709-774

21) Bkz. Vanlı'nın eseri, 1970, s.81

22) Hasan al Bakr, 1968 Temmuzundan beri elinde bulunduruyor . Güce sahip Kürtler'le bir anlaşmaya varmak istedi. Fakat açıkça, muhatap olarak tartışmalarda Talebanî'yi tercih etti. Barzani tabii ki bundan hoşlanmadı, çünkü, O kendini Kürtler'in tek temsilcisi olarak görüyordu. Öte yandan, Talebanî içinse hükümetle müzakereye oturmak, Kürdistan'da etkinliğini artırmanın en iyi yollarından biriydi. Ekim 1968 da Barzani adamları Talebanî'ye saldırdı, güçleri üzerinde ciddi zararlar verdiler ; Talebanî, Bağdat'tan yardım istedi ve aldı. O zamandan beri, O ve Bağdat hükümeti, ikisi de Barzani'yle savaştılar, açık bir çıkar birliğiyle.

23) Irak Kürt Savaşın Üzerine Gerekli Okumalar :

Eski dönemlere ait : U. Dann, Irak Under Kassem (NY : Praeger 1969); D. Adamson (1964); D.A. Schmidt (1964), D. Kinnane, Kürdistan and the Kurds (OUP, 1964) ; H. Arfa (1966) ; A. R. Ghassenlaw (1965) 1960'ların sonunda, 1970 anlaşmalar-

rına kadar : Vanlı (1970), Nebez (1972)

1970 anlaşması üzerine : G. Saloman, "Peace with the Kurds" (New outlook 14/4 (Mayıs, 1970) 35-42) 14/5 (Haziran 1970) Genel olarak en uygun olan şimdiye kadarki çalışmalardan M. Short ve A. Mc Dermott, The Kurds 3rd, değiştirilmiş, Edisyon (Londra : minority Rights Group, 1977) son savaşa A.B.D.'nin bulaşması çok iyi saklanan bir sırdı. Pike raporunun basına yansımaları ve The Village voice de yayınlanmasına kadar. (Bir kongre komitesi, CIA'nın aktivitelerini araştıran) Bir kitap olarak yayınlandı: The Pike Reports on the CIA (Londra : Bertrand Russell Barış kurumu, 1977)

24) Barzani'yle KDP Politbüro'su arasındaki ilişkiler için bak. : Kutschera (1979 : 244-252)

25) 1974-75 Savaşı, Batı basınında genişçe işlendi. Fakat henüz konuyla ilgili bir iki çalışma var : Kutschera 1979 : 301-303 ve Vanlı (Chaliand, 1978 : 263-287). Bu çalışmalar çok izlenimlidir. Birleşik Devletlerin işin içinde olduğu Pike Raporu'na kadar çok iyi saklanan bir sırdı. (CIA'nın etkinliklerini araştıran bir grup tarafından yayınlanan Rapor) basına sızdırıldı. Bu rapor kitap olarak yayınlanmış bulunuyor: **The Pike Report on the CIA** (London, Bertrand Russell Barış Kuruluşu, 1977) Saddam Hüseyin tarafından aktarılan Irak resmi anlayışı, sonradan kitap halinde yayınlandı. (1977)

26) Bu önlemlerden bazıları **Vanlı** tarafından sıralanmıştır. (Chaliand, 1978) ve bu önlemler, Irak Kürt örgütlerinin yabancı dildeki yayınlarında detaylıca anlatılmıştır: **Peşmerge** (KDP geçici yönetiminin yayınladığı) ve **The Spark** (KYB) tarafından. Bir tarihsel gelişme projesi geliştirmekte olan Polonyalı bir antropologun birkaç kısa gözlemi de var.

27) Onlardan biri, Said Elçi, daha sol bir eğilimde olan, Kırmızıtoprak'ın karar-gâhlarının bulunduğu köyün yakınında ölü olarak bulundu. Kırmızıtoprak, Barzani'nin adamları tarafından yakalanıp, gizli devrim mahkemesinin gizli bir oturumunda ölüme mahkûm edildi.

28) Bir başka yerde, Türkiye Kürdistanı'ndaki gelişmeleri ayrıntılarıyla tartışım. **Bruinessen** (1982, 1984a)

29) Bu grup, o yıl yapılan parti kongresinden sonra "Dördüncü Kongre" grubu adını kullandı. Liderleri Gani Boluryan (23 yılını hapisshanede geçirmişti) ve Kerim Hüsamî (Irak'ta sürgünde yaşamıştı) kendilerini partinin tek legal liderleri olarak görüyorlardı. Tudeh Partisi gibi, (aslında üyesi oldukları) Humeyni'yi anti-emperyalizmin temsilcisi olarak değerlendiriyorlardı ve din adamlarıyla yapacakları taktiksel bir ittifaktan çok kazançlı çıkacaklarını umuyorlardı. Aynı kişiler, Kassemli'yu Irak'la olan ilişkilerinden dolayı şiddetle kınıyorlardı.

30) Devrimden sonraki olaylarla ilgili daha ayrıntılı araştırmalar : Von **Bruinessen** 1981, 1983 ve **Tilgner** 1983.

31) Bir süre sonra, Komala ve Halkın Mücahidleri örgütünün iki önde gelen lideri Avrupa'da suikaste uğradılar. Bazı gözlemciler, bu rakıp liderlerin suikaste uğramalarını, Rafsancanî'yi rahatsız etmek ve her türlü ulusal uzlaşmayı sabote etmek isteyen "radikallerin" işi olduğunu düşündüler. Bu teoride, Rafsancanî'nin kendisine yakın olan adamların da olaya karıştıklarının göstergeleri vardır.

32) İran-İrak Savaşı'nın Kürt hareketi üzerinde bıraktığı değişik etkiler, Entessar, 1984; Von Bruinessen, 1986; Malek, 1989'da tartışılmıştır. **Dilip Hiro**'nun "**Devrim Sonrası İran**" ve "**İran-İrak Savaşı**"yla ilgili mükemmel kitapları (1987-1989), konuyla ilgili okunması gereken kitaplardır.

33) Türkiye'ye gelen 65.000 Iraklı mülteci den göreceli olarak küçük bir bölümü Irak'a dönmüştür (Türkiye'nin belli düzeyde baskısıyla). Çoğu da Türkiye'yi bir başka üçüncü ülkeye gitmek için terketti; onbinlercesi İran'a gitti. Burada Türkiye'nin sağladığından daha iyi koşullarda yaşıyorlardı.

34) Bkz. **Bruinessen** (1988)

II. BÖLÜMÜN NOTLARI

1) Leach (1940) : Barth (1953,1960; Rudolph (1967) Diğer ilişkili çalışmalar Rondot'un (1937) ve Hütteroth (1959, 1961)

2) Rondot (1937) : 16-22

3) Mo Sahlins, benzer bir diyagramı Tiribesmen adlı kitabında kullanıyor : Burada, düzeylerden birini köyle özdeşleştiriyor. Bu beş düzeyin burada yalnızca tartışma için birbirinden ayrı düşünüldüğünü ve Kürtler'de de gerçekte bulunan birimlerin mutlaka karşılık gelmesi gerekmeyeceği konusunda okuyucunun uyarılması gerekir.

4) Bu birbirinden kavramsal olarak oldukça farklı iki şeyin birlikte , aynı şekilde temsil edilebilmesi elbetteki tesadüfi değildir. Unsurlar arasındaki ilişkiler, aşamacılığın ve nesildeşliğin, akrabalığın yapısal olarak aynılığına indirgenmiş bulunmaktadır; ve bu iki sistemde unsurlardan yalnızca bir çeşidini içermektedir, bireyler ve segmenler gruplar ayrı ayrı.

5) Barth (1953) : 25. Hane halklarının sayımını yapabildiğim tek yer Balık yöresindeki dört köydü. Burada aşırı yapan bir sağlık ekibine katıldım. Böylece sayım kolaylıkla yapıldı. Köyleri A,B,C,D olarak belirteceği ve Barth'inkıyla karşılaştırma yapma olanak veren kategoriler kullandım.

	A	B	C	D	Toplam	
Eksik	1	-	-	-	1	
Dulkadın - Çocuklar	1	2	-	-	3	
Çekirdek Aile	26	28	24	18	96	122
Çok kadınlı Haneler	4	-	2	1	7	
Çekirdek A-Kocanın Annesi						
Evlenmemiş Kardeşler	3	1	1	1	7	
Ç. Aile-Kocanın ev. memiş kar.	4	2	11	9		
Ç. Aile -Kocanın babası	-	2	3	16		
Ataerkil geniş aile	1	-	1	2	4	10
Toplam	40	35	32	26	134	

5-a) Yeterli istatistikler yok. "Köy Envanterleri" (Köy İşleri Bakanlığı, Ankara, 1964/65) bazı göstergelere sahip : (Kürt ve Arap) ili Urfa'nın 644 köyünden 48'i bir kişiye ait (bütün tarımsal alanlar yalnızca bir kişiye ait)

29'u bütününüyle bir aileye ait
28'i bütününüyle bir soya ait.

Bu rakamlar toprağın yoğunlaşmasını ve sülalerce sahiplenilmesi-hangi ellerde yoğunlaştığı-konusunda yeterli bilgi vermemekte : bazı sülaler birden fazla köye sahip diğerleri, birkaç köyün bir **kismina** bu nedenle yukarıda içerilmemiş Toprak reformu tehditi karşısında, sülaleler topraklarını soy içindeki kişilere tek tek dağıtmakta çabuk davranan çocuklar dahil. Kanunen bu mümkün olmasa da, resmi yetkilileri, uygun bir açıklama yapmaya -gereğini yapmaya- ikna etmenin bir sürü yolları vardı. (Buna, Suriye, İran, Irak'ta şahit oldum ; Türkiye'de toprak reformu şimdiye kadar bir saçmalık olmuştur.)

6) Sondaki an-orijin olarak çoğul ektir. (hitap şekli) Fakat, aşiretsel adlarda daha fazla düşürülmez, indirgenmez ; bir ismi niteleyen sıfattan önce -an, -en'e dönüşmez. (Çoğul bir isimde normal olarak olacağı- olduğu gibi) Fakat bir extra, -en bir sonektir : Elikan -en serxet Elikan (ya da Elikan bölgesi) sınırın kuzeyi. Bu biçim aşireti olduğu kadar bölgeyi de anlatır; yalnızca Kürdistan aşiretleri için kullanılmaz. "Tirkan", Türkleri olduğu kadar, Türkleri'n yaşadığı bölgeyi de ifade eder, ve giderek bazen çok uluslu Türk devletlerini de.

Elikan aşireti üyelerinden herhangi biri (lehçeleri, şarkıları ve oyunları da) Elikli diye adlandırıldı. Bazen bu tanımlama aşirete de bütün olarak uygulanır. Fakat asla yaşadıkları toprakları tanımlamaz. Bu aşiretsel isimler -an kişisel isimlerden türemiştir. (Örneğin, "Elikan, Elik'dan) Emirlikler de adlarını bir kişiden alır. Behdınan bölgesi (Kuzey Irak) Emirliğın 14. yy. da burada Bihadın (Baha ad-Din) diye biri tarafından kurulduğu düşüncesini perçinler. "Bihadınan"; sonrada 'Behdınan/Badınan) yani Bihadın'ın halkını ve topraklarını ifade eder. Bazı aşiretler, kesin olarak belli bir yer adıyla anılırlar, örneğin ; Pijder, "Pijder"ın anlamı, "yanğın ötesi" dir. Orijinal isim, bu özel alandaki bütün küçük aşiretler için, batılı komşularınca verilmiştir, genel bir lakab olarak, güçlü bir liderlik altında birleştiklerinde kendileri de bu adı kullandılar. Şimdi, gerçekte "yanğın ötesinde" yaşanmalarıyla Pijder diye anılırlar.

7) "döğüşme" yerine "vuruşma" terimini kullandım. Çünkü bu, aşiret çatışmalarında gerçekte olup bitenleri daha iyi anlatıyordu. Açıkır ki ilk amaç, çok fazla adam öldürülmesi değildir. (Aralıksız, hiddetli kavgalarında başlatacak olan) Düşmanı kaçırtmak, korkutmak içindir. Bu durum genel olarak aşiret savaşları için geçerlidir. (örnek olarak bakınız. M. Rodinson'un "Muhammed"inde, Muhammed'in savaşçılarıyla Mekkeli karşıları arasındaki çatışmaları ve bu aşiret kavgalarının büyük bir savaşa dönüştüğü durumlar dışında. Son zamanlarda, silahlar ve cephanelikler illegal ve çok pahalı olduğundan aşiret kavgaları önemli, **dikkate değer bir tüketim biçimi oldu.**

Böyle özel bir çarpışmada (Batman'da olduğumda meydana gelen) "Bekiranlara 24 saat ateş ettik. Çünkü silahlarının çok olduğu, güçlü aşiret oldukları" söylenmişti. Ancak kimse öldürülmemişti. Bir başka çatışmada (Haziran 1975'te göçebe Teyyanlar'la Jirkanlar arasında) övünge katılımcılar bana, bir milyon fişek boşalttıklarını söylediler, ancak hiç kimseyi yaralamadan. Ancak bu önceki yazılanlarla çelişiyor. Ross, Rıwandız Mir'ini ziyaret eden bir doktor olarak 1833'te şöyle yazmıştı : "Kürtlerin özellikleri, savaştır. 12-15 yaşındaki çocukların ağır yaralandıklarını gördüm. Çarpışmalarının çok kanlı olduğunu anladım" (Frazer (1840) I : 73) 4

8) Barth (1953) : 38

8-a) Geçmişte , Kürt emirlerinin Kürdistan'ı gerçekten bağımsızca yönettikleri zaman, sert fakat adil yönetimleri bütün çatışmaları önledi. Türk resmi yetkilileri , genellikle, bu tür çatışmaları **kışkırtmakla** suçlanırlar, böl ve yönet politikasının bir parçası olarak.

9) Türk kanunlarına göre, dağlık alanlar, otlak dahil mülk edinilemez. Hazine topraklarıdır; fakat, ovalardaki hazine yerleri yerel nüfuzlularca gaspedilip, mülkümüş gibi davranılır. Hütteroth (19534 : 150-52) bunun, yeni bir idari bölünüş olan (30'ların ortalarında) il, ilçe kasaba belediyelikler ve köyler olarak - bölünüşe geçilmesi nedeniyle olduğunu düşünüyor. Belediye başkanı (genellikle en güçlü adam) idari olarak kendisinin "bölgesinde" kalan yerlere özel mülkü gibi davranır ve göçebelereinden

kira istemeye başlar. Hütteroth'a göre, eğer göçebeler bunu reddederlerse, onların alanlara girmelerini yasaklarlar. Bu gibi olaylar birkaç kez yaşanmış olabilir. Fakat genel bir durum olduğundan şüpheliyim. Hütteroth, kaba güç unsurunu ve bu ilişkiler içindeki manevraları küçümsüyor. Göçebelere kira isteyen yalnızca herhangi bir belediye başkanının başkanı değildir. (Aslında, Kal köyünün sakinleri de, Göçebe Teyyanlar'dan, bu toprakların sahibi olduklarını iddia ettikleri için kira alırlar.) Belediye başkanının kira talebi yasal değildir ve bu nedenle devletten bu konuda otomatik olarak yardım istememektedir. (örnek, jandarma yardımı.) Yalnızca, silahlı adamları olan devlet yetkilileriyle iyi kişisel ilişkileri olanlar kira almaya kalkışabilirler. Giravi, böyle bir ilişkiye açıkça sahipti. Şimdiki (1977) Savunma bakanı ve Van milletvekili Ferit Melen, Giravi'yle çok yakından bağlantılıydı. (Bazıları onun Giravi'nin kendisi olduğunu iddia ederler.)

9-a) 1975'te bu kiranın 70.000 .- TL olduğu söyleniyordu. 100 kadar Teyyan hane halkı ve 3-4 aylık otlaklar için. Başka bazı yollarla da Teyyanlar bir Giravi tarafından ekonomikman sömürülüyorlardı. Teyyanlar'ın çadır kamplarına giderken, onların yaptıkları peyniri satın alan bir Giravi tüccar görmüştüm. Aracı tüccarlar büyük kârlar yapmaktalar. 1975'te peynirin kilosu :

Teyyanların yazlık otlaklarında : 10-12 TL (kalitesine bağlı), yakındaki Pervari'de 15-16.50 TL, Van ve Sırt illerinde : 20-25 TL idi.

10) Rondot : 22

11) Kesin kanıtların olmamasına rağmen tarımsal alanlar üzerindeki kolektif haklar köy topluluğunda resmi olarak köydeki bir komitenin denetimindedir. Bununla birlikte Weulersse'nin Suriye için anlattığı musha'a tasarruf hakkının (Suriye'de, toprak kominal mülkiyettir, fakat her hane halkı kendisi işler ve periyodik olarak bütün yetişkin erkeklere eşit olarak yeniden dağıtım yapılır) Kürdistan'ın bütününde hiç olmadığı şüphelidir. Orta Kürdistan'ın dağ köylerinde, köylüler köylü olma sıfatıyla köy toprağının bir kısmını işleme hakkına sahiptiler ve bu hak hala iddia edilmektedir. Mülk sahibiyle, zilyedlik arasındaki fark daha açık değildi.

12) Lambton, bunun bütün İslam yönetimlerinin genel eğilimi olduğunu söyler. "Eski Müslümler pekala, genel tarımsal başarının köyü bir birim olarak algılanmasına bağlı, şeklindeki algılayıştan etkilenmiş olabilirler. Eğer köylü toprağından çıkarı varsa ve belli bir ölçüde üzerinde söz hakkı olursa, onu daha iyi işler anlayışıyla, herhangi bir durumda, motivasyonu ne olursa olsun, İslamın ilk dönemlerinde, köyün bir kooperatif birim olduğu şeklinde bir eğilim vardı ve bu eğilim 20. yy.a kadar devam etti. "A.K.S. Lambton, Londlord and Pasant IN PERSİE (Londra : 1953) : 3

13.) Köyün bütün erkeklerinin ayine katılıp ayinin gerçekleşmesine katkıda bulunduğunu söylemek abartıma olur. İbadet şekli, ibadeti yönetenin (ya da yönetenlerin) kişiliğine ve sosyo-ekonomik faktörlere göre köyden köye değişiklik gösterir. Gözlemleyebildiğim kadarıyla, yetişkin erkeklerin yarısından fazlasının Cuma namazına katılmış olması, seyrek gerçekleşen bir durumdur. (Kış aylarında katılım oranı yaz aylarına göre yüksektir. Çünkü yapılacak başka birşey yoktur.) Gördüğüm tek yağmur duasına katılmış olanlar köyün genç delikanlıları ve yaşlılarıydı; bu sonuncular da, büyük olasılıkla, köyün kadınları tarafından hazırlanmış olan özel yiyecekleri yemek için buluyorlardı.

13.a) Rondot : 22-26

14.) Rich, cilt I, 280n. Loristan ve İran Kürdistanındaki bütün aşiretlerin kollarının Cafın koruması altında yaşamış olduklarını iddia ediyor. Dolayısıyla Caf, 300 dağlıdan ve 1.000'den fazla piyaden oluşan bir ordu kurmayı becerebilmişti.

15.) Edmonds (1957) : 146

16.) Caf'ların hiyerarşik örgütlenmesinin en iyi anlatımı Barth tarafından yapılmıştır. (1953) : 34-44.

17.) Millingen (1870) : 283

18.) Aynı eser, 284

18.a) Taylor (1865) : 55'de, Milan aşiretinin o günkü gücünü 600 çadıra sahip olmasıyla anlatmaya çalışıyor. A. Jaba, (1879) daha eski veriler kullanarak (1850'den önceki) Milanların 4.000 çadırlarının olduğunu söylüyor. Sykes 'te (1908) : 469 ff , daha sonraki gelişmelerle ilgili eksik veriler var. Rondot (1937) : 34-38, ve Resmî Gazete'de "Kürt Aşiretleri Üzerine Notlar" (Bağdat, Hükümet Yayınları 19) İbrahim'in başarısının, Hamidiye Alayları'nın kumandanlığına atanmasıyla arttığını yazar. İbrahim'in kariyeri bu bağlamda, III. Bölüm'de etraflıca ele alınmıştır.

19.) Örneğin, Hewerkan Konfederasyonu'nda Elikan adıyla anılan bir aşiret varken, daha doğuda yine Elikan diye bilinen bir başka küçük grup daha vardır. Elik, seyrek olmayan bir özel isim olduğundan, bu iki grupta, Elik adını taşıyan farklı kişilerden sonra, birbirinden bağımsız olarak aynı adla adlandırılmış olabilirler. Fakat, Xelicanlar arasında (Tor Abdin dağlarının güney-batısında), Hesinan adlı bir klanı rastladım : buradan 150 km daha doğuda aynı adı taşıyan büyük bir aşiret vardı. "Hesin", "demir" anlamına gelir. (bu da, iki grup arasında popüler olan bir etimolojidir.) Bu ismin iki ilişkisiz grup tarafından birbirinden bağımsız olarak kullanılmış olması olasılığı daha düşüktür.

19.a) Aşiretlerin dikkate değer sayımı, Şerefname'de (1956) , Jaba (1870), Skyes (1908) ve Irak'taki İşgalci İngiliz otoritelerinin yayınlarında bulunabilir. (1918-1920)

20.) Leach (1940) : 13-14

21) Barth (1953) : 36-37

22.) Rudolp (1967) : 23,27

23.) Ahle Hak dîniyle ilgili olarak, Minorsky'nin 'İslâm Ansiklopedisi'ndeki makalesine ve burada konuyla ilgili olarak literatürden yapılan alıntılara bakınız. Bu din, Kürdistan'da, üç ayrı yerde kabul görmüştür: Kerkük yakınlarında, Kirmahşah'ın batısında (Bağdat-Kirmanşah yolunun kuzeyindeki dağlarda.) ve Kirmanşah ve Hamedan arasındaki yerlerde; sözü edilen son iki bölge, önceden Ahle Hak dînin yaygın olduğu büyük alandı. Fakat devlet dininin (Şii İslâm) yayılmasıyla bölgenin bütünlüğü bozuldu. Bu grupların ikincisi ki Gûran konfederasyonunu (bazı grupları hariç), Sencabi ve Kelhor aşiretlerinin kollarını içerir. Delahû dağlarındaki belli başlı hac yerlerinin inşasından sonra Dalahû Ahle Hakları olarak anıldılar. Ahle Haklar için burası, Müslümanlar için Mekke'nin taşıdığı anlamı taşımaktadır. Yerel Ehli Haklar, mezheplerinin standartlarına göre muhaliftirler.

25.) Rudolph (1967) : 27

26.) Ali Razm-ara, Jughrafia-ye nizami-ye Iran (Iran'ın Askeri Coğrafyası) "Post-ekuh", "Kirmanşahan" , "Kordestan" ve "Azərbaycan-e bahteri" adlı ciltlerde (Tahran A.H. 1320, A.D. 1941).

27.) Ör. Kerkük'ün doğusunda yaşayan yarı-göçebe bir konfederasyon olan Bilbas da "aşiret" diye adlandırılıyordu. Genel olarak "konfederasyon" anlamında bir sözcükle hiç karşılaşmadım. Avrupa'lı gözlemcilerin pek çok aşireti, bünyesinde yer alan klanlar arasındaki bağların gevşekliği ve sanıyorum aşiretin dar, birleşik bir birim olması gerektiği şeklindeki öndüşüncelerinden dolayı "konfederasyon" diye adlandırdıklarını not etmek gerekir. Aşiret ve konfederasyonu birbirinden ayırmamızı sağlayan açık bir kriter yoktur. Böylece, bu adlandırmalar belli derecede bir keyfiliği içeriyor.

28.) "Gûran" (ya da "Goran") Doğu ve Cüney Kürdistan'daki, aşiretli olmayan, bağımlı köylülere verilen addır. Irak Kürdistanı'nın bazı bölgelerinde kullanılan "miskên" adıyla aynı anlama gelmektedir. Bir aşiretin adı olan "Gûran"la karıştırılmamalıdır. II. Bölüm'deki k ve l maddelerindeki tartışmaya bakınız.

29.) C. Sandreczki (1857) , II : 263

30.) Rudolph (1957) : 28-29

31.) Hay (1921) : 65

32.) Rudolph (1967) : 28. O, bunu ifade etmek için kullanıldığını ısrarla reddediyor. Ancak ben, "il" teriminin ilk anlamını, "Eşiret" terimiyle aynı olduğunu düşünmüyorum. Rudolph'un düşündüğünün tersine, terim Türkçe kökenlidir, geniş bir konfederasyonla, yerleşik olduğu yerleri ifade eder. Lambton'a göre, ("İllat", İslâm Ansiklopedisi) terim Pers İmparatorluğu'nda, İhaniler zamanında kullanıldı ve giderek göçebe (veya yarı-göçebe) aşiretleri ifade etmeye başladı. 19. yüzyıl gezginlerince hâlâ bu anlamda kullanılıyordu.

33.) Bkz. Ör. Garthwaite (1977), Bahtiyari Üzerine.

34.) Hay (1921) : 65.

35.) Rondot : 4, 15.

- 35.a.) Kur'an 5 : 45; 2 : 17B (Penguin yayınlarından Mr. Dawood'un çevirisiyle)
- 36.) Barth (1953) : 72-77
- 37.) Taylor (1865), 51.
- 38.) Kur'an 2 : 179, bir önceki alıntıdan hemen sonra.
- 39.) Bana sık sık, herhangi bir çatışma durumunda, aşiretin yaşlılarından (rîspî) çözüm yolları bulmak için biraraya geldikleri söylendi. Eşiret ve daha alt düzeylerde, bütün önemli kararların bu konsey tarafından alınmış olduğu söyleniyordu. Ancak bu söyleneni doğrulayan somut bir olaya hiç şahit olmadım.
- 40.) Randot tarafından alıntı yapılmıştır.
- 41.) Barth'in istatistikleri, maalesef çok ayrıntılı değil. Hemevend aşiretiyle ilgili ele aldığı 21 evlilikten 9'unda amca kızıyla evlilik sözkonusuydu. Diğer altısında da başka akrabalarla. Aşiretli olmayan köyüler arasında , amca kızıyla evliliğe daha az rastlıyordu : 53 evlilikten 6'sı amca kızı evliliği idi. 12'si de başka akrabalar arasında. (Barth : 1953 : 68)

Bu son sayılar, eğer eşler yalnızca fiziksel yakınlığa göre seçiliyorlarsa, beklenenden daha yüksek değildir. Edindiğim izlenime göre, amca kızıyla evlilik Kuzey Kürdistan aşiretlerinde , Hemevend 'dekinden daha yaygındır.

- 41.a.) Yani, antropologların, aşamalı bir örgütlülüğe sahip toplumlara ilişkin favorileri olan örnek, Bedevî'lerdir. Evans-Pritchard'ın söyleyişiyle bir Bedu (Kirene Bedevisi) " diğer ailelere karşı kendi ailesine, diğer kabilelere karşı da kendi kabilesine sadıktır. " Yine de, o, ülkesinin bütün Bedevîlerine karşı bir birlik duygusu beslemektedir. Aşiret farklılıklarına bakmaksızın. Ortak bir kent karşıtlığında birleşerek bu sağlanmaktadır. " Oysa, kentliler ve göçebeler, Türk'ler karşısında aynı şeyi hissetmekte. Ve İtalyanların işgali Araplar'la Türkler'i bir araya getirdi. İnançsızlara karşı Müslümanlar olarak. Evans-Pritchard (1949) : 103
- 42.) Badger, I ; XII, 183, 265. Bir başka anlayışa göre, (Frazer (1840) , I : 68-9) Emirlik, işgal zamanında, kandavalarından ötürü zaten bölünmüştü.
- 43.) J. Malcolm, İran Tarihi (Londra 1815 : 541-542.)
- 44.) Rondot : 25-26.
- 45.) Türkiye Kürdistanı'nda, bölük pörçük, kopuk söylenceler duydum; Sykes ondan söz ediyor (1908: 470) ve efsanevi Milan'la O'nun bugünkü adaşlarının genel olarak birbirine karşıtlıklarını farketmiştir. Birkaç kişi, 2 değil 3 orijinal aşiretten sözetmişlerdir. (Orta Kürdistan'a göçen pek çokları gibi) Fırat, (bir Kürt yazarı) bu üç gruba mensup aşiretlerin adlarını vermektedir. (Fırat 1946 : 10-23, 144-149)
- 46.) Rondot : 25
- 47.) Barth, "Aşamalı karşıtlık ve oyun teorileri : Pathan örgütlenmesi üzerine bir inceleme . " J.R.A.I. 89 (1959) : 5-21
- 48.) Şeflerinden birinin Babekr Axa-ki İngiliz yöneticilerin favorilerindendi - olduğu

Pijder aşiretiyle ilgili kötü bir örnek. Bu kişiyle ilgilenmiş olan İngiliz siyasetçi Edmonds, anılarında, aşiret içinde Babekr yanlısı olmakla Babekr karşıtı olmanın, hükümet yanlısı olmakla hükümet karşıtı olmanın aynı anlama geldiğini yazıyor. (Edmonds 1957:230)

49.) Geleneksel güç elde etme yöntemlerine karşı "mücadele" başlatıldı ve dış destek sağlamanın (genellikle devlet desteği) "modern" yollarına başvurulması önerildi. Fakat bu sonuncu yöntem, genellikle daha güvenilir ve daha kârlıydı. Ve yüzyıllarca denenmişti. Kürtler, her zaman imparatorlukların sınır boylarında yaşamışlardı. "Geleneksel" sözcüğü aşiret toplumuna uyarlandığında, kesinlikle bu "geleneksel toplumun" dış etkilerden izole oluşunu vurguladığı şekilde düşünülmemeli, ne de bu toplumun toplumsal örgütlenmesinin. (Bak. Bölüm III.)

50.) E. g. Hay (1921) , Edmonds (1957) Dışişleri bürosu dosyalarındaki siyasi yetkililerin raporlarından. (Halk-kamuoyu-araştırmaları arşivi, Londra)

51.) Barth tarafından (Caf aşireti hakkında) anlatılmıştı. (1953) : 34-44. Herki'lerle ilgili yakın zamana ilişkin güvenilir kaynak bulunmamaktadır. Sınırların etkili bir şekilde kapatılması, aşireti 3 ayrı gruba böldü. (Türkiye, İran ve Irak'ta) Begzade, geleneksel otoritesinden önemli bir oran yitirdi ve şimdi, İran'daki Herki'ler arasında ayrı bir aşiret olarak yaşamaktadır.

52.) Caf aşiretindeki Begzade soyu 3 kola ayrıldılar : bunlardan ikisi 7 kuşak öteden ortak bir ataya sahipler. (Barth'ın bulunduğu dönemde) 3 kol da akrabadır, fakat biraz daha uzaktan. "**Siyasi önder bu kollardan herhangi birinden çıkabilir**" (Barth . 1953 : 41)

53.) Nikitin, (1925 : 11-14) Bitlis, Botan ve Behdınan, İckârî ve Rewandız Mir'lerinin aynı aleye mensup olduklarını ileri sürer, büyük olasılıkla bu yanlıştır, fakat gerçek olan şu ki, bunu açıkça söylemesi önemlidir.

54.) Türk yönetimi tarafından tüm yargısal yetkilerinden uzaklaştırıldığını gören Xelican ağası bana, "günümüzün ağası artık gerçek ağa değil, fakat daha çok bir **maqûl'dür** ; artık yönetmiyor. ("hüküm na ke") " demişti.

55.) Ağa terimi Kürtçe'de Türkçe'dekinden daha farklı bir anlama geliyor. Türkçede ağa, köyün zenginidir. Toprak sahibidir; fakat mutlaka politik bir gücün olması da gerekmez. Kürtçede ağa, oldukça yoksul olabilir, fakat yöneten adamdır.

56.) "Şefin ünü büyük ölçüde misafirhanesinin durumuna bağlıdır. Cömert olduğu ölçüde 'erkek' olduğu şeklindeki bir kaniyi uyandırabilir. (Hay 1921 : 47) Kuzey Kürdistan'da Farsça 'erkek-mand' sözcüğüne karşılık gelen iki sözcük vardır : "merd" ve "mêr". Birincisi "cömert", ikincisi "erkek" anlamına geliyor, fakat "cesurluğu" vurgulamaktadır. Bir ağa, hem mêr, hem de merd olmalıdır.

57.) Sevgilisi birden bire ortadan kaybolan bir aşığın O'ndan haber almak için bir yol ayrımına çayevî açması Kürt halk öykülerinde tekrarlanan bir temadır. Irak'taki Kürt savaşı boyunca, bu misafir evleri cepheden dönen savaşçıların ve kuryelerin uyumak

için geldikleri yerlerdi. Bu da, köylülerin savaş hakkında daha somut bilgiler almalarını sağladı.

58.) "Gerçekte, mısafirci pek çok yerde, liderin özel mülkü olmaktan çok bir köy kulübü niteliğindedir." (Hay 1921 : 52)

59.) Leach (1940) : 28

60.) Odaya giren ya da geçip giderken karşısında ayağa kalkmanın veya kalkmamanın aynı biçimi evrensel olarak hâlâ gözlenmektedir. Ayağa kalkarak gösterilen saygı da derece derece farklılıklar göstermektedir : Bazıları ayağa kalkar gibi yapıp aslında kalkmamaktadırlar, diz üstünde doğrulmaktan öte bir hareket yapmazlar ve aceleyle yenden oturmaktadırlar; ayakta dimdik durma ve başı öne eğerek durma, gösterilen yüksek saygının belirtisidir.

61.) Mevsimlik işgücünün köylüler arasındaki ilişkiler üzerindeki bozucu etkisi abartılmamalıdır- genellikle grup halinde göç ederler. Türkiye'de bazıları kış mevsiminde bu köyleri ziyaret edip, meyve ve pamuk toplamaları için köylülerle anlaşır, kontrat imzalatırlar. İşçi aramaya çıkan bu insanlar, aşiretsel ilişkileri ve aile bağlarını kullanırlar. Köyde saygınlığı olan bir ya da iki yaşlı adamı diğerlerinin sorumlusu yaparlar. Batıda, göçmenler, kendi köylülerinin dışındakilerle kontrat imzalamaya pek yanaşmazlar.

62.) Barth. (1953) : 104

63.) Edmonds (1957 : 224) ve Bois (1965 : 36-37) Zekat teriminin titizlikle, tahıldan alınan oşür için kullanıldığını yazarlar. Bu yazarlar, diğer tür "feodal" yükümlülüklerin ya da vergilerin uzun bir listesini vermektedirler. Fakat maalesef hangilerinin oldukça genel olduğunu belirtmiyorlar ve diğerlerinin nerelerden elde edildiğini de. Bunların, aşiretlerle aşiretli olmayanlardan, ikisinden de eşit bir şekilde alınıp alınmadığı konusunda da bilgi vermiyorlar. Dolayısıyla, Kürdistan'daki "feodalizm" hakkındaki bilgileri-mize katkıları sınırlı olmaktadır. Ağa tarafından zekatın "sadaka vergisi" olarak gaspedilmesi, mısafirhanesini finanse etmek için kullanan köy ağası sözkonusu olduğu da pek akılsızca görünmemektedir; aç gezcinleri doyurmak Kur'an'ın büyüklerindandır ve sadaka anlamına gelmektedir. (Örneğin : Kur'an 92 : 17-18; 70:22) O kadar ki zekatın kullanımıyla ilgili İslamik teoriyle aşiretsel uygulamalar arasında bir uygunluk, benzerlik bulunmamaktadır. İslam yasalarında zekatın yeri ve bu konudaki yasal belirlenimlerle ilgili olarak Juynboll'a bakınız. (1930) : 80

64.) 1975'te Balık aşiretinin Şekir kolunu ziyaret ettiğimde, (aşiretin bu kolu Leach tarafından ziyaret edilmediği) onlar bunu inkar ettiler. Ve ağaya hiçbir zaman Leach'ın iddia ettiği miktarda tahıl vermediklerini söylediler. Leach, bu miktarı % 50 olarak belirtiyordu. Leach gerçek bir gözlemde bulunmamıştı ve kendi verilerinden de şüpheli görünmekteydi. Bu veriler Hay'inkilerle çelişiyordu. (Hay, her yerde % 10'dan bahseder) Şekirler, kendi iddalarına göre hiçbir zaman % 10'un üzerinde bir miktar ödemediklerini söylediler ve karşılığı alınmayan işgücü olarak Begar'ın da seyrek olarak uygulandığını eklediler. Fakat, konuyla ilgili hatırladıkları açıkça çok kesin değildi, böylece onla-

n, kesin olmayan kanıt olarak kabul edeceğim.

65.) Leach : 15

66.) Tapu kayıtları hakkında bakınız Bölüm III.1.

67.) Leach : 17

68.) Leach : 18

69.) Hay : 68

70.) Edmonds (1957) 224-225

71.) Bunun tarihsel nedenleri vardır ; Mengür ve Mameşler önce geniş bir konfederasyonun parçalarıydılar- 1830'larda Riwandız miri Kor Paşa tarafından dağıtılan Bilbaşlı Konfederasyonunun bir kısmı (Menür ve Mameş'in çoğunluğu) bundan sonra İran Kürdistanı'na göçtü.

Konfederasyon, daha fazla varlığını sürdüremedi. Adından bile seyrek olarak sözcüldü. Fakat başlangıçta konfederasyonu oluşturan parçalar arasında, aşiretler, birlik-teliği uygulama anlamında hala varlıklarında ısrarlılar. Irak'lı Mameşler, güçlü bir şefe sahip değiller. Kışlıklarında, köylerinde, Mengürler'in Eli Axa'sına yönelmektedirler. (Bölgenin en güçlü adamlarından biri olan.) Yazlık otlaklarında, İran sınırı (!) boyunca, Mengürler'in yerlerinden uzakta, fakat İranlı Mameşler'e bitişik olarak, buldukları yerlerde, İran'lı Mameşler'in şefi olan Mela Qader Ebbas, süper otorite olarak tanınırdı-ya da Kixa Bewis Axa. Iraklı Mameşler'in ağası olarak tanınırdı, fakat İran'da yaşardı. (Bana bilgi verenler bu nokta üzerinde birbirleriyle çelişen düşüncelere sahiptiler.) Ekonomik ve politik egemenlik burada açık bir ayrılık gösteriyordu : 1961'e kadar Mameş (Irak) köylüleri Pijder ağalarına vergi vermeye zorlanırlardı. (Babekr kolu ; Pijderlerle ilgili anlatımlara bakınız.) Heryıl Babekrler'in silahlı adamları öşür toplamaya gelirlerdi; bazen de giderken berabellerlerinde begar için adam götürürlerdi. Mameşler kendilerini savunamayacak kadar zayıflardı (Yalnızca 6 köy) ve büyük olasılıkla Mengürler, Mameşler için askeri açıdan güçlü olan Pijderlerle çatışmaya girme riskine atılmaya istekli değillerdi-Pijderlerin egemenliği bütünüyle ekonomikti. Mameşler bir başka aşiretle çatışmalı olduklarında Pijdere katılmayı asla düşünmemişlerdi ve karşılıklı ilişkilerde çözülemeyen sorunları Eli Axa'ya getirirlerdi, Babekr Axa'ya değil. 50'li yılların sonunda, Babekr, Mameş topraklarını tamamen ele geçirmeye çalıştı. (bu yıllar, yeni ve kesin bir toprak kaydının bölgede sürdürüldüğü yıllardı.) . fakat Mameşler direndiler. Qassem'in darbesi ve anti-toprak ağası politikaları, Mameşler'i birkaç yıl boyunca neredeyse bağımsız bir konuma getirdi. Fakat 1961'de Babekr'in oğulları 300 kadar atlı adamı Mameşler'in üzerine gönderdiler ; 4 köy yakıldı , 14 Mameş öldürüldü. Mameşler köylerini terkedip, daha güvenli bir yere sığındılar. Birbirleriyle barışık kaldılar. Ancak Pijderlere daha fazla zekat ödemeyi reddettiler. (Mameşler'in konuyu anlatımları böyledir. Olayların sırasını karıştırmış olabilirler, o yıllara ilişkin basında geçen haberlerle karşılaştırma yapıldığında, Pijderler'le halk direniş güçleri arasındaki

çatışmalar doğrulanmaktadır. (PRF. Anti-toprakağası militanlar.) 1959 Mayıs'ında, Pijderlerin birkaç sınır ve polis karakolunu işgal ettiklerinden sonra, bu direniş olmuştur. Halk direniş güçlerinin, Irak hava gücünün de desteğiyle Pijderler'i İran sınırına kadar sürdürdükleri rapor edilmektedir. (E. O'Ballance'de konu geçmektedir. Kürt Devrimi 1961-1970 (Londra 1973) : 71) Eğer bu özdeşleştirme doğruysa, Mameşler'in daha aktif bir rolde oldukları ortaya çıkmaktadır - ya da olayların başlamasından önce aktif oldukları. Bu durum, 1961'den sonra tekrar gelip Mameşlere boyun eğdirmeyi neden denemediklerini açıklıyor.

71.a) Alıntı, P. Anderson'dan (1974) : 108n. Böyle bir maiyet düzeninin teşvik edici işaretileri (çoğunlukla, maiyet mensupları aşiretin dışından devşirilir.) Owen Lattimore'nın kısa bir makalesinde belirtilmekte. Lattimore (1957) , s. 52 (Anderson, bu makaleyi de referans göstermektedir.)

71.b) E. A. Thompson, Eski Germanler (Oxford, 1965) Anderson tarafından açıklaması yapılmıştı. (1974) : 107-8

72.) Miradewli'lerin Nüredini'ler üzerindeki (açık) yönetimlerinin yasallığıyla, diğer grupları boyunduruk altına alışlarının illegaliti arasında Edmonds'un yaptığı ayrımı anlayıp anlayamayacakları konusunu merak ediyorum.

73.) Hay : "Tanımış olduğum aşiret şeflerinin en büyüğü ve en akıllısı ... ", "Güney Kürdistan Aşiretleri Üzerine Notlar" (Bağdat Devlet Yayınları 1919) s. 16. "İyi bir adamı düzenin ve kanunun şiddetli tarafarı."

74.) Edmonds (1957) : 217

75.) "Güney Kürdistan Aşiretleri Üzerine Notlar. " s . 11.

75.a) Birkaç Pijderli ve bir ağayla yapılan 30 yıl içindeki olaylar üzerine görüşme. Şubat-Mart, 1975.

76.) Barth tarafından anlatılmıştı. (1953) 53-55

77.) Barth (1953) : 56.

78.) Barth (1953) : 59.

79.) Gemicilik İstihbarat Şubesi, Irak ve İran Körfezi (1944) : s. 375.

80.) "Güney Kürdistan Aşiretleri Üzerine Notlar " : 10

81.) Hay : 165.

82.) A.T. Wilson (1931) : 112. den alıntı.

83.) P. Anderson'da bu diğerleri nokta içinde vurgulanmıştır. (1974) : 151n. Haçlı devletinde, serf sınıfını oluşturan bir yerli köylülük vardı. Fakat önceki büyük toprak ağalarının hepsi ortadan kaldırılmıştı ve onlarla birlikte politik örgütlenme yapısı yapısı ve özgün üretim tarzı da.

84.) Örn. Rich, II : 108-110 ; Forbes (1839) : 409 -411 ; Von Moltke : 246 ; Sykes (1908) ; Passim; Lehmann-Haupt II-1 : 240.

85.) " Majör E. Noel'in özel görev üzerine Günlüğü 17-IV-1919" (Bağdat Hükümet Yayınları)

86.) Montagne (1932) : 58

87.) Mağrur Miran aşireti -ki bu aşiret Orta Kürdistan'ın en saygın aşiretiydi-Suriye ve Türkiye sınırının kapanması üzerine göçü durdurmak zorunda kaldı.

Suriye tarafında kaldıktan sonra 1945'e kadar çadırda yaşamaya devam ettiler ve tarım yapmayı reddettiler, şimdi bile çoğu pulluğa dokunmayı reddetmektedirler. Me-kanizasyon bu problemi çözdü; şimdi kendilerini sıradan bir köylü durumuna düşürmeden, kullanıcılarıyla birlikte makineleri kiralayabilmekteler.

88.) A.) Yasal olarak Mihemed'in torunları ve Osman, herbiri tapu dairesinde birer top-
rak parçasına sahiptiler. Fakat, öşür almazlardı. Açıktır ki o zaman , politik lidere öde-
nen bir vergiydi, toprak ağası olarak ona ödenen rant değildi.

B.) Sürüler, Ebbas'ın torunları arasında paylaşıldı mı, yoksa büyük ağa tarafından ida-
re edilen bir komüal mülk olarak mı kaldı, bulgulayadım. Ancak, sahibinden sonra
bölüşürülmüş olan bir sürü örneğiyle hiç karşılaşmadım. Topraktakinin tersine, sürü-
ler genellikle özel mülktür. Bu nedenle, büyük olasılıkla burada, ailenin her üyesi sür-
ründen geçen özel bir gelire sahipti, fakat hayvanlar, eğer yakında bir yerde hatırı sayılır
bir kent nüfusu yoksa, fazla gelir getirmiyorlar. Dahası daha fazla göç gerçekleştiremedik-
leri için her ailenin besleyebileceği koyun sayısı sınırlıdır. Diğer yandan, tarım, gelir
kaynağı olarak daha önem kazanmıştır. Fakat tarımsal aktiviteler de ağanın tekelinde-
dir.

89.) Bana bilgi verenler, bu düzenlemenin o zaman yeni olduğunu söylediler ki, güven
vermesi güç görünüyor. Ancak Cezire'nin özel durumu, bu düzenlemelerin çoğalması-
na elverdi. O kadar ki, "yeni bir sınıf" denebilecek kadar ciddi bir artış değildi, bu.

90.) Ailenin hangi kollarının bu özel köyün tapusunu aldığını bilmiyorum ; bana bilgi
verenler, bunun problem olmadığını söylediler, yalnızca büyük şef köyü satabilirdi.

91.) Geleneksel algılayışla, amcalarla yeğenler rakiptiler. Oysa dayılarla yeğenlerin bir-
birlerine yardım edecekleri düşünülür. (Çünkü aralarında ekonomik çıkar kavgaları
yoktur.) : Xala xwarzî ra kirin (dayılar yeğenleri ayağa kaldırdılar.), apa xwarzî da kîrin
(amcalar yeğenlerini düşürür.)

Bu miras kavgaları, amca kızı - amca oğlu evliliklerinin tercih edilmesinin nedeni
olabilir; Bu evlilikler, olası bir çıkar çatışmasını engellemenin yolu olabilirler. Cf.
Barth'ın sürdürdüğü ilgili bir tartışmadır. (1954) Dayı, kızını yeğenine yardım amacıyla
verebilir, fakat amca çocuklarının evliliği daha çok politik bir içeriğe sahiptir.

Xalib'in erkek yeğenlerine karşı gösterdiği cömertlik pek ucuz bir davranış değildir.
Çünkü, şef ailelerinde başlık parası en az 6000 Suriye lirasıydı. (Eğer talıplı akrabaysa,
yok eğer yabancıysa bu miktar ikiye katlanırdı.)

91.a.) Birinin önünde ayağa kalkmanın önemi üzerine not : 60'a bak.

92.) Elik'le ilgili, isyanı ve Hristiyanları korumasıyla ilgili İngiliz Dışişleri dosyalarında bazı bulgulara rastlanabilir. (F. O. 371), numaralar 1919 : 44A-107502-149523-163688-3050.

93.) Bu, Türkiye Kürdistan'ında seçim zamanlarında sıkça karşılaşılan bir olgudur. Kan davalı aşiretlerin yerel mensupları kendilerini karşıt politik partilerde birleştirirler. Her dört yılda bir seçimler yaklaştığında eski çatışmalar yeniden alevlenir-politik partilerde toplanma eskisinden daha sert ve çekişmelidir.

93.a.) Giravî'lerden birine göre, köyünde 60 aileden 20'si Giravî'dir. Komşu köyde de 50 aileden 10'u. Bütün toprak Giravî'lerindir - ürünün ne kadarna el konulduğunu öğrenemedim, fakat toplam olarak rahatlıkla % 50'nin üzerindedir.

93.b.) Ancak, miskenlerin toplu olarak göçlerinin bazı örnekleri vardır. 1830'ların başında, Baban prenslerinin otoritelerinin yoğun mücadelelerle zayıfladığı dönemde ve veba salgını ülkeyi harap ettiğinde (1831-2), köylüler kitleler halinde topraklarından ayrılıp, kuzeye doğru göç ettiler. Bu alanlar, sert, güçlü, fakat adaletli Rwandiz mirinin kontrolü altındaydı. (Fraser 1840, I : 177)

94.) Lynch tarafından anlatılmıştı. Lynch II : 421-423 ; Christoff (1935) : 24ff.

95.) Belli bir sayının altında dişi koyunla, (değişmeli olarak minimum 80-200 kadar dişi koyun) hayvancılık uğraşı karlı bir uğraş değildir, hatta mümkün de değildir. Diğer göçebeler (bak. Barth 1962 : 350) ve Güney İran'ın göçebelerinden Basserilerle ilgili anlattıkları arasında en erken yerleşen en yoksul ve çok zengindir. Oldukça farklı nedenleri var, bunun. Zenginler genel olarak kentlere yerleşirler. Ticari ilişkilerini geliştirmek ve politik güç odaklarına yakın olmak için. Ancak, bizim ilgimizi çeken, yoksulların yerleşim biçimleridir.

96.) Bu aşiretin çalkantılı tarihi daha iyi belgelenmiştir. Topraklarından ilk geçen Avrupalılar yeterince bilgi vermiyorlar; yalnızca Rich onlardan söz etmektedir. (I : 281) ; Fraser, (1834'te buradan geçmiş olan) daha kalabalık olan Caslarla çatışmalarından söz eder. (1840 : I. 167) ve Ainsworth (1888) onları, Türk otoritesine karşı açık bir ayaklanmada bulmuştu. Bu ayaklanmayla, yağmacılar olarak kahramanlıklarıyla ve Kirene'ye sürgünleri ve dönüşleriyle ilgili en öğretici çalışmalar şunlardır : Lehmann-Haupt II-1 : 287, Saone (1912) : 171-183, Edmonds (1957) : 39-40

Gemicilik istihbarat Arşivi, Irak ve İran Körfezi (1944) : 263, 268, 374

"Güney Kürdistan Aşiretiyle İlgili Notlar " (Hükümet yayını, Bağdat, 1919) : 11

97.) Tanımlama olarak bu hala yetersizdir. Farklılıklar mutlak değildir, fakat, sözkonusu olan derece farklılıklardır. Kavramın biraz genişletilmesiyle Kürt aşiretlerinden herhangi ikisi "etnik olarak farklı" kabul edilebilir : Aşiretler arasındaki karşılıklı ilişkiler, aşiretler içindeki ilişkilerden daha sık ve yoğundur; tarihleri gerçekten birbirinden bağımsız olabilir ve iki aşiret arasında lehçe farklılıkları vardır. Sorun şudur; aşiretin ötesinde doğal birimler yoktur (ve hala yoktur) : dolayısıyla bir etnik grubun sınırlarını belirlemek genellikle keyfi bir biçimde gerçekleştirilir.

98.) Bak. K. Hadank, "Einleitung" Mann-Hadank (1930) 1-84; V.Minorsky (1928) (1943) ve "senna" ve "Kurden" makaleleri . İslam Ansiklopedisi Birinci ve İslam Ansiklopedisi İkinci Ciltteki. Mc Kenzie'nin "Gûran" makalesi kısadır, fakat birtakım ek bulguları sunmaktadır; gene 1961'de yazdığı makale de uygundur.

99.) Avrupa'lı dilbilimciler bu dile genellikle "Gûranî" derler; yerel konuşmada bu dil bazen "maşû" diye adlandırılır. "O söyler " biçiminden sonra, bu diyalektleri Kürtçe'nin lehçelerinden ayıran ortaklıklar vardır; bildiğim kadıyla , yerel dilde bütün lehçe grupları için bir adlandırma yoktur ; bunlar yalnızca alt-lehçe adını alırlar. Örneğin: Hewramanî, Pawei, Omranî ...

Bu lehçelerin, Kürtçe'den farklı bir dile ait olduklarını vurgulayan ilk kişi Oskar Mann'dır (Kurdîsch-Persische Forschungen, Abt. I, s. XXIII. Anm. I(1909) ; Gûranî lehçesinde yazılı olan kaynaklar tarafından toplanmıştı ve ölümünden sonra Karl Hadank tarafından yayınlandı (Mann-Hadank 1930)

Danimarkalı dilbilimci Benedictsen, 1901'de Hewraman ve Pawe lehçelerinde kaynaklar toplamıştı; o da bu lehçelerin Kürtçe olmadığını farketmişti. Fakat 1921'de bu kaynaklar sahibinin ölümünden sonra yayınlanmıştı. Editörü de A. Christensen'di. 3. ciddi çalışma Mc Kenzie'ninkidir (1966). Fakat ne yazık ki bu çalışmayı yalnızca. İngiltere'de tanıdığı yerel dilde konuşan birinden öğrendikleriyle gerçekleştirmiştir. (1921) ; K. Fuad (1970) : XVII, XXI-XXIII.

100.) Soane

100.a.) Labton, İslam Ansiklopedisi, Cilt : 2 de "İllat" başlıklı makale ; Minorsky İslam Ansiklopedisi Cilt. I de "Kürtler" maddesi, 1943 : 75

101.) Şiir, Müslümanlıktan Ahle Hak dinine dönen (göçebe) Abidin Kürtleri'yle ilgilidir. Gûran diye anılan bu dinin kurucusu Soltan Sohak tarafından döndürüldüler. Rivayete göre Soltan'ın babası Şeş İsi, Hemedan'dan gelip Hawrcman'a yerleşen bir seyiddi; Soltan Sohak Hewramî konuşuyordu, tabii : bütün failiyetleri ve mucizeleri Hewrcman'da gerçekleşti. İngilizdir, Berzence'nin çok etkili şeyhleri (Kürt) (Bunlar içinde ünlü ulusal lider, politikacı ve isyancı Şeş Mahmûd en iyi bilinenidir.) Şeş İsi'nin kardeşi Şeş Müsi'den geldiklerini iddia ederler. (O'nunla birlikte Hemedan'dan gelen) Hewrcman halkı, şimdi Ahle Hak değil, Müslümandır. Ve ortodoks Müslüman Berzence şeyhlerinin etkisi de büyüktür, bunlar üzerinde.

102.) Kürtler, Kürt sıfatını yalnızca bir anlamda kullanmazlar. Konuya bağlı olarak farklı grupları anlatır, bu sıfat. Bazen bir etnik etiket olarak kullanılır - bu kitapta kullanıldığı anlamda. Ancak, bu birinin yalnızca Kürtçe konuştuğunu belirtir. Etnik olarak karışık olan bölgelerde insanlara Kürt mü, Türk mü, Fars mı olduklarını sordugumda, sık sık şöyle cevaplar aldım : "Türk ve Fars olduğum kadar Kürdüm de." Kökeninin ne olduğunu ısrarla sordugumda, bazıları "Babam bu üç dili de konuşur" cevabı-

nı veriyorlardı.

103.) Soane, 1912 : 377-88

104.) Daha kuzeyde aşiretli olmayan köylülerin bulunmadığı doğru değildir. Fakat bunların burada "güran" diye adlandırılmadıkları doğrudur.

105.) Yakın bir dili konuşan insanların yaşadığı bir başka bölge de vardır . Kuzey Kürdistan'da Zazaların yaşadığı yerler. Zaza, bu insanlara ve konuştıkları dile komşularınca verilen addır; onlar kendilerine Dinili derler. Şimdi dilbilimcilerin bu ismin "Deylemi" den türediği üzerinde anlaşmaları açıktır. (Minorsky 1928 : 91, 105; Mann-Hadank, Hadank, 1930 : 18-19 ve Mann-Hadank : 1932 : 4-6) Deylemiler, önceden Hazar Denizi kenarında yaşayan Güney İranlı bir halktır. Batıya doğru ilerledikleri biliniliyor. IX. yüzyılda Şiiliği kabul ettiler, büyük olasılıkla İsmaili kolunu. Aralarından bir hanedanlık, Buyidler, İranın büyük kısmını işgal ettiler ve 945 te Bağdat'ı bile aldılar. Halifeye elinde kalan son gücü olan ünvanı elinden alınmasa da pahalıya mal olan birşeydi bu. Fakat ona Buyidlerin yönetiminin sünniler nezdinde yasal bir görünüm kazansın diye yerinde kalması için izin verdiler. Birçok insanın (güneyden) batıya doğru geldikleri en azından yerin adından bellidir. Arap coğrafyacı Yakut, Deylemistan diye bir yerin Şehrızor'da olduğundan söz eder. (Minorsky 1943 : 81) Mısırlı yazar Şahab ad-Din al Umari, Moğol istilalarının büyük ölçüde grupların yer değiştirmelerine neden olduğunu yazar : Şehrızor'daki Kürtler Mısır'a ve Suriye'ye göçtüler ve yerlerine bir başka ulus, tam olarak Kürt olmayan başkaları yerleşti. (Şahabeddin'e göre : Minorsky 1943 : 83-84) Bu yeni gelenlerin adı verilmemiştir, fakat Minorsky'e göre bunlar Güranlardan başkası olamaz. Bu özdeşleştirme bana bizzat şüpheli geliyor. Başka bir yerde Şahab ad-Din, Güran'lardan bu isimle söz etmekte ve basitçe "bir Kürt ulusu" demektedir. Yazdığı zaman (1343, İsa'dan sonra) Şehrızor ve Hamedan dağlarında yaşıyorlardı.

106.) Önemli son kaynaklar, Nikiti'nin elyazmaları şeklinde bulunduğu ve 1925 de özetlediği öykülerdir ve "Tarikh-e Ardalan" Farsça) adlı, bir Kürt bayan şair Masture'nin kitabı (Nasr Azadpur 'un önsözleriyle basıldı. p. (sanandaj) Röhrborn (1966) : 79 - 80) ve burada alıntılar yapılan en önemli kaynak son zamanlarda bulundu ve yayınlandı. Me'mûn Beg 'in anıları, Osmanlıların yerleşmeye başladıkları dönemde kısa bir süre Şehrızor'u yöneten Erdalan ailesinden bir prens (1530) ların sonunda bu anıları 1537 de Osmanlıca olarak yazdı. Bu anılarda prensliğin iki imparatorluğun güç kavgalarıyla bölünmesi dönemindeki önemli olayları anlatıyor. Bu imparatorlukların her biri Esdalan ailesine ajanlarını sokmuşlardı. Bu anılar Parmaksızoğlu'nun 1973 te çıkan kitabında yayınlandılar. (Latinceye çevrilmiş olarak ve bir önsözle).

107.) Yani Me'mûn Beg'in anılarında bir pasajı yorumlamıştım. (106. nota bak) Kürt mirlerinden biri Begê Begi (sarayda eğitildi) ; Begê Beg (Me'mun Beg'in babası) Hacı Şêx Beg diye anılırdı. Bu kişi Baban Lıwasını tımar olarak işletti (Parmaksızoğlu 1973, s. 11 A. kopye)

108.) Şerefname (Editör. M. Abbasi, Tahran) s. 383 : "güşhide namanad keasl-e hokkam-e Bradost az tayfeye Gûran ast " (Bradost yöneticilerinin Gûran aşiretinden geldikleri bilinmeyen bir şey değildir.)"

109.) Örneğin; Rich, Hewrami askerlerinin başında değişik şekilde bir şapka görmüştü ; Hadank, (Mann-Hadank 1930 : 5-10) bunun, Gûranların önceki kültürel özelliklerinden biri olduğunu ve bunun onları Kürtler'den ayırdığını da belirtir. (kelawspi, "beyaz şapka", bu terim hala Bilbas aşiretinin, aşiretli olmayan köylülerini-ki bağımlıydılar adlandırırken kullanılır) Bu aynı tip şapkayı anlatmaktadır. Bu şapka daha fazla kullanılmadı. Kürtler arasında, Hewramiler, yetenekli zanaatkarlar olarak bilinirler.

110.) Minorsky tarafından, quatramera'nin çevirisinden alıntı yapılmıştır. 1943:83-84

111.) Şerefname : s. 23-24 (Editör : Abbasi)

112.) Bunlar, Cafî taysî ve Cafî Qadir Murîd Weysî'dir. 1850'lerde, Gûran'a katıldılar. Minorsky'ye göre. ("Senna " başlıklı makale, İslam Ansiklopedisi. 1. cilt) Rabino : (1920) ve Nikitine (1922) : 79 n.2.

113.) Qelxani'ler kendilerine özgü bir cem törenine sahip değiller (dinsel ayin). Köyde olduklarında ceme katılmış olabilmelerine rağmen. Ehli Hak dininde çok önemli bir rol oynayan dinsel şarkılardan hiçbirini bilmezler. Konuştuğum Qelxani'ler yeniden diriliş konusuna çok az ilgi gösterdiler- ki bu temel bir ilkeydi-Ölümden sonra yas tutulur. Oysa bir Ehli Hak'ın teorik olarak-en azından-çok yaşlı olmaması gerekir. Çünkü ruh ölmez, cansız bedenden kurtulup, kısa bir süre sonra genç bir insan bedeninde yeniden doğar. Qelxaniler'in tek dinsel aktiviteci, Ahle Hak türbelerini ve dinsel liderleri ziyaret etmektir.

114.) Rabino (1920) : 22

115.) Gûran konfederasyonunun orijini ve Şahab-ad Din al -Umari ve Şeref Xan tarafından sözü edilen, Gûranlarla ilgili düşünceler değişiktir. Minorsky bugünkü konfederasyonu açıkça bu orijinal Gûranların torunları olarak kabul eder. (Az sayıda Kürt son zamanlarda kendilerini bunlardan saymaya başladılar.) Rawlinson, (Kırmanşah'ı yönetin bir Fars prensine karşı, bir Gûran alayına komuta eden bir İngiliz subay) Kelhorların (Gûranlardan iki kat büyük bir Kürt aşireti, onların güncinde yaşıyorlar) Gûranların geçmişte de var olduğunu fakat kendi aşiretlerinden atılma olduklarını iddia ettiklerini söyler. Ve bu Gûran olan bilgi verenler de bu iddiayı doğrulamaktadırlar. (Rawlinson 1839 : 36) Mann ve Rabino'nun düşüncelerinde; Gûran konfederasyonunun orijinal (Gûranı konuşan) yerleşik halkın, Kürt aşiretlerinin işgaline uğramalarıyla oluştuğu - başlıca Kelhor ve Zengene aşiretlerinin işgalleriyle - yönündedir. (Rabino 1920 : 8-9) Gûran konfederasyonunun yöneticileri, Kelhor değildirler. Kelhor liderleriyle evlilik bağları kurmuş olmalarına rağmen (kişisel bilgi) XVIII. ve XIX. yüzyılda, Kelhor şefleri Gûran yöneticilerinin etkilerini azaltmışlardı. Bu etki 1900'lerdekinden çok daha dikkate değerdi. (Mann ve Rabino'nun düşüncelerinin altında yatan bu olabilir.) 1808 dolayında, Muhammed Ali Mirza, Zohab'ı ele geçirdince, (Bu bölge Gûran toprakla-

rını içeriyordu ve önceleri resmi olarak Osmanlılara bağlıydı.) Gûran yöneticilerini yönetime atadı. (Rabino 1920: 15-16 ; Soane 1912 : 382) Kelhorlarla Gûranların ilişkileri daha yoğundur. Bazı Kelhorlar Ahle Hlak'tır. (Ancak çoğunluğu Şiidir.) Şerefname'de Kelhor yöneticileriyle ilgili bölümde, üstü kapalı ifadeler vardır. (" Omara ve Hakkâm") (Şeref Xan, Kırmanşah'ın ve Kuzey Loristan'ın bütün aşiretlerini açıkça bu isim altında toplamaktadır.) : "Onların (bu yöneticilerin) aşireti Gûran olarak adlandırılırlar ya da (kabul edilirler.) (" ashiret-e ishân râ Gûran mikhanand" Şerefname. s. 408) Bu ne anlama gelirse gelsin, Kelhorlarla Gûranlar arasında uzun süreli bir ilişki kurmaktadır. Fakat basitçe birinin diğerine egemen olduğu şeklinde değil.

116.) Şerefname ve Erdelan öyküleri için bak. not 100. Bu kaynaklara göre, Baba Erdel, Merwani Hanedanı'ndan gelmektedir. Me'mûn Beg, Baba Erdel'in atalığını reddetmektedir. Bunun yerine, O, peygambere yakın olan bazı Arapların kendisinin atası olduğunu kabul etmektedir -Dönemin ileri ailelerinde bu tür iddialarda bulunmak gelenek olmuştur. (Parmaksız 1973 : Kopye. 2b.)

117.) Mutlaka kuzeyden olması gerekmiyor. Rich'in iddia ettiği gibi : örneğin , Caslar doğudan gelmişlerdi, İran Kürdistanı'ndan ve bu aşiretin bir kısmı hala oradadır. Burada Erdelan prensliğine vergi veriyorlardı. Ancak, Güney Kürdistan'ın pek çok aşireti , daha kuzeyden gelmiş oldukları şeklinde bir inanışa sahiptirler. (Bak. İslam Ansiklopedisi, 1. cilt, Minorsky'nin makalesi : "Lak", Burada, Minorsky, Kelhor ve diğer Leki (Kürtçe)-konuşanlar için bunu söylemektedir.)

118.) Sandreczki (1857) II. 263

119.) İsa'dan sonra, II. yüzyılda, Garmati İsmaili propagandası Daylamiler arasında çok ilerlemişti. Bu mezheb, Asfar gibi Daylemi yöneticilerinden büyük ilgi görmüştü. Aynı şekilde Mardavj ve Musafirid hanedanının son yöneticilerinden de. Bak. W. Madelung, "İsma'iliyya", İslam Ansiklopedisi.

120.) Dersim Kürtlerinin dini, pekçok batılı yazar tarafından ciddi bir şekilde yanlış temsil edilmektedir. Bu yazarlar, genellikle ortodoks müslümanların verdikleri bilgilere dayanmaktadır. (Alevilerden nefret eden) Batılı bir dilde yazılmış en iyi değerlendirme bana göre, Molyneux-Seel (1914) ve Trowbridge (1909) . Daha fazla kaynak yerel yazarlardan bulunabilir. (Türkçe olarak) : Dr. Nuri dersimi (1952) : 21-32 : M.Ş. Fırat (1970) : 231-254. Bu iki çalışma, dinsel folklor açısından ilginçtir. Ancak, bu yazarlar çok aykırı ilkeleri belirtmekten kaçınıyorlar, bu anlamda Trowbridge daha bilgilendiricidir.

121.) Hadank ve diğerleri "Dimilî'nin "Daylamî"den türemiş olmasının çok mümkün olduğunu düşünüyorlar. Bak. not 105.

122.) Mucize işlerine karşı çıkan bir öykü tekrarlanmaktadır : Büyücü ya da evliyadan biri bir aslanın sırtına binerek, aslanı diğerinin üstüne sürer, bir yılını kırbaç olarak kullanılır. Diğer buna karşılık tuğla duvara tırmanarak (ya da bir müridine tırmanmasını emredip) , rakibinin mürşid olarak kabul ettiği birinin üzerine doğru duvarı hare-

ket ettirmeye başlar. Dalehü'da dinlediğim bir şakiye göre, Soltan Sohak bu başarılı mucizeciydi, rakibi de Pîr Mikail. Molyneux-Seel, benzer bir öyküyü Dersim'de dinlemişti. Rakipler, burada yerel seyyidlerdir ve O'na sözkonusu duvar bile gösterilmişti. (Molyneux-Seel 1914:58) Lucy Garnett (1912 : 163) aynı öyküyü Hacı Bektaş için anlatmıştı. (Soltan Sohak'ın Ahle Haklar için taşıdığı anlamı, Bektaşi de Aleviler için taşıyor.) Bu öykü daha da yaygındır. Pakistan'da satın aldığım bir dinsel kitapta bir tartışmayı içeriyordu. Baş kahramanlar iki yerel Hazret Sah Mina Sahib (duvarın üstündeki) ve Hazret Mudar Sahib'dir.

123.) Dalehü'da Hacı Bektaş'ı ye yalnızca bir şiirde, yerel bir din adamının, Nörüz 'un bir şiirinde değinildiğini biliyorum. (1850) "Tacer-e hocr-e Hacı Bektaş im" (Hacı Bektaş'ın hüccesinin tüccarıym.) Bu cümle, orada herhangi biri tarafından anlatılmıştı-adını bilen insanlar, O'nun 7 dîn liderinin yeniden dirilmiş şekli olarak kabul ediyorlar.

Ancak, Kakailer (Bir Ahle Hak topluluğu. Kerkük yakınlarında yaşarlar ve Hewraman'dan geldikleri söylenir.) Hacı Bektaş'ı, Soltan Sohak'la özdeşleştirirler : Soltan, Hewraman'daki müridlerini bırakıp, Anadolu'ya Hacı Bektaş görüntüsünde gitti. Anadolu'da yüzyıl dolaşıktan sonra Hewraman'a döndü. Hewraman'da yokluğu 24 saatten daha kısa bir süre olarak algılanıyordu. (Edmonds 1969 : 93) Aynı öyküyü bana Dr. Behram Elahi, Ahle Hak mezhebinin Tahran'daki lideri tarafından anlatıldı. (Hacı Ni'metullah'ın torunu, Ahle Hakların temel aldıkları yazınla ilgili reform yapan kişi.)

124.a) Bu bölümü bitirdikten sonra okuduğum bir makalede (Trowbridge 1909) bu varsayıma destek buldum.

Trowbridge'nin bilgi aldığı Aleviler, (maalesef bunların, Türkiye'nin neresinden olduğunu söylemiyor; Trowbridge, Antep'te oturuyordu.) O'na "dînlerinin coğrafi merkezinin Kırmanşah ilinin Kîrîn kasabında " olduğunu söylemişlerdi. Trowbridge'ye Dalehü'daki seyyidlerin isimlerini (doğru olarak) vermişlerdi. (342) Bundan anlaşıldığına göre, 1900 dolayında Alevî, Türkiye'den Ahle Hak evliyalarını ziyarete gitmişler.

125.) Mann-Hadank'ta, Hadank (1930) : 33-42

126.) En iyi anlatım Edmonds tarafından yapıldı. (1957-1969)

127.) Dalehü Ahle Haklar Şeytan'a taparlar- Yezidiler gibi; Şeytan'ın Yezidiler'deki adı olan Melek Taûs'u bilirler. Dalehü'daki bazı Ahle Haklar bana, Yezidiler'i kendi dinlerinden saydıklarını söylemişti.

128.) Minorsky, (1943 : 77) Socin'den bir alıntı yapıyor. ; (Kürtçe olarak) " Ben ne Yahudiyim, ne Müslüman, ne Hristiyan, ne de Goran."

Açıkça burada Goran, dördüncü bir din olarak algılanıyor. Gebr-an > Goran etimolojik yapıya göre güvenirlik kazandırıyor. Ya da terim, Zoroastrizmi değil, Ahle Hak'ı Gûranlar'ın dini olarak gösteriyor.

Ahle Hak dini üzerinde Zoroastrizm etkinin ciddi belirtilerinin görülmediğini nok etmek gerek. Dalchû Ahle Hak'ları Şeytana tapıyorlar. Fakat O'nu Zoroastrizmdeki Ah-riman gibi kötü bir lider olarak görmüyorlar. Ahle Hak'lar ateşe saygı gösterirler, fakat pekçok müslüman Kürt de aynı şeyi yapar. (Yanan bir ateşe içmek, Kürdistan'ın pek çok yerinde çok utanç verici bir şeydir.)

129.) Minorsky (1943) : 78, 86.

130.) Minorsky (1943) : 77-78

131.) "Ulus, ortak bir tarihi geçmiş, ortak bir dil, toprak, ekonomik yaşam biçimi, ruhsal şekillenmenin topluluğun kültüründe ifade edilmesidir. J. Stalin. Marxizm ve Ulus-sal Sorun (1913) . İyî bilindiği gibi Stalin, 1917'de, Devrim Rusyası'nda , Uluslar Soru-nu Halk Komiseri ünvanının almıştı. (Bak. E.H. Carr, Bolşevik devrimi, cilt I, 281)

132.) Eski Kürt tarihinin en büyük ustası, son dönemlerinde Minorsky, Medleri, Kürt-lerin ataları olarak kabul eder. Toplamış olduğu tarihsel ve dinsel kaynaklara dayana-rak. (Minorsky : 1940) Ortak bir Medya kökeninin, Kürt kültürünün birliğinin temelli olduğuna inanmaktadır- özellikle de dilin. Ancak, yetenekli dilbilimci Mc Kenzie, farklı dilsel kanıtlar getirerek, bunları farklı yorumlamaktadır. Kürtçe'nin Kuzey-batı İran'lı lehçelerden biri olmadığını ileri sürüyor. (Medçe ve Farsça gibi) Fakat Güney-batılı bir lehçe olduğunu söyler. Ancak, bu lehçeleri kullanan halkların Medler'inkine benzeyen bir toplumsal yapıya sahip olduklarını da ifade ediyor.

133.) Örneğin; Lehmann-Haupt, II, kısım I : 438. Sasûn'lüler hakkında. Benzer bir göz-lem de Minorsky'den (İslam Ansiklopedisi. 1).

134.) Osmanlı yasaları , reayanın (sıradan kullar, çoğunluğu köylü olan) Sipahi olma-larına izin vermiyordu. (Sipahiler : askeri "soylular") Bu örnek, bunun yaygın bir uygu-lama olduğunu gösteriyor, en azından imparatorluğun bazı parçalarında.

135.) Lehmann-Haupt (Cilt I : s.289-290) Kürt ve Nasturi köylülerin varlığından söze-diyor. Rich , ilk Türk elçisinin Nesturi topraklarında yaşadıkları maceraları da anla-tır. Bu adam bunlardan, sert Kürt aşiretliilerden korktuğundan daha fazla korkuyordu. Nasturilerin hala daha Sultan'ın varlığından haberli olmadıklarını anladığında dehşete düşmüştü.

136.) Hütterroeth 1959 : 57, Varto Ermenileri Kürtçe konuşuyorlardı ve çoğu dinleriyle ilgili çok şeyi unutmışlardı.

137.) Başka yerlerde olduğu gibi, açık alanlarda çalınan çalgılar, özellikle **zürne** (zur-na) ve **def** ya da **dehol**, yasaklı çalgılardır. Böyle bir çalgıyı çalmak bir Kürt için çok utanç vericidir. Benzer önyargı, **kemence** için de geçerlidir, bazı yerlerde **tembür**, Kürtler tarafından teklifsizce çalınır. "Hatta ağalar bile onu çalabilirler." diyerek , tembürü nasıl algıladıklarını anlatmaya çalışırlar.

138.) Soanc (1912 : 406-407) Sıraladığı 20 aşiretten 9'u kendilerine "kirmanc" diyorlar-dı. Bunlar Güney aşiretlerindendi. Pijder, Bilbas, Şıwan ve Baban. Diğerleri, ("Kord") (yalnızca güneş aşiretleri), Meriwan, Bane, Caf, Hemewend, Şerefbeyani, Bacilan, Hew-

ramî (!), Gûran (!), Kelhor ve Sencabî. Bu ayrımın temelının ne olduğunu anlamıyorum : Bunun dilsel bir ayrım olmadığı kesin : İkinci grubu oluşturan aşiretler, dil açısından oldukça farklılıklar gösteriyorlar. Caf ve Baban'ın, lehçeleri (ikinci ve birinci grup ayrı ayrı) çok az farklılıklar göstermektedir.

III. BÖLÜMÜN NOTLARI

- 1.) " ... Aşiretlerin çoğu, çok özel bir anlamda , ikinci olgu gibi görünüyorlar; Pekala, göreceli olarak daha üst düzeyde örgütlü olan toplumların ortaya çıkmasıyla uyarılan süreçlerin ürünü olabilirler, daha basitçe organize olmuş öteki toplumlar arasında. Bu ispatlanabilirse, aşiretçilik, kompleks politik yapıların evrimsel gelişiminde geçerli ilk aşama olmaktan çok, bu yapıların oluşumuna bir tepki olarak ele alınabilir.
- 2.) E. A. Thompson, Eski Gerimenler (Oxford, 1965) ; P. Anderson tarafından, From Antiquity to Feudalism'indeki pasajlardan özetlenmiştir. (Londra, 1974) : 107-109.
- 3.) Birkaç antropolog tarafından bir özelliğin altı çizilmiştir. P. Brown, buna "(sömürge tipi) 'Satraplık' adını uygun görmüştür. (P. Brown, "From Anarchy to Satrapy", AA65 (1963) : 1-15) : "Yerli yöneticilere görülmemiş yetkiler vererek ya da özgür bir saltanatı sürdürmelerine izin verip, onları sömürgeci bir yönetimin gücüyle de destekleyerek."

Bayan yazar, Yeni-Gine'den bir örnekle bu durumu açıklamaktadır-burada saha çalışması yapmıştı. Başka yerlerde de aynı olguyla karşılaşan meslektaşlarından da pasajlar aktarıyor. Bazı durumlarda şeflikler, önceğin varolmadıkları halde yaratılmaktadırlar. Diğerlerinde, "sömürgeci yönetimin yerleşmesinden önce de geleneksel liderlerin olmasına rağmen, bu liderin toplumsal rolü, idari yetkilerle donatılmış bir şef durumuna geldikten sonra, büyük ölçüde değişmiştir. " (13) Devletin aşiretler üzerindeki etkisinin bu örneklerde görüldüğünden daha çok köklü olduğuna inanıyorum.

4.) Bak. Madde "Şah Sewan" İslam Ansiklopedisi 1. Cilt (V. Minorsky) ; Richard Tapper (1974) Şah Abbas tarafından yaratılan "Şahsawan" düşüncesi savunulamaz. Erdebil Şahsawan'ı büyük olasılıkla, 17. yüzyılın sonuna kadar konfederasyon haline gelmişti. "Şahsawan" terimini önceden de kullanılmıştı (Şah İsmail'den bu yana). Sadık kurucular olarak saha başvurularına verilen addı, fakat bunların, (sözde) aşiret birimleri biçiminde örgüt organize ettiklerinin kanıtı yoktur. Aşiretleri parçalayıp yeniden örgütlendirmek, şahların ortak uygulamalarıdır. Fakat "bir aşiret yaratmak" deyişimi, edebi anlamı açısından çok titizlikle ele alınmamalıdır.

5.) Bu isyan, tek başına, hükümeti sarsması için yeterli değildir; güçlü bir etki yarattı. Çünkü, başka isyanlarla pekiştirildi - hem politik olarak gelişme vaadeden, hem de tepkisel olanlarca. Bu isyanlar, şahların yönetimine ve reform programlarına karşı yöneltildi. Bak. P. Avery, Modern İran (Londra, 1968) : 504.

6.) İtalyan ekonometrist ve sosyolog Pareto (1848-1923) politik değişimin genel bir teorisini oluşturmuştu. (O'na göre politik değişim, elit grupların bir sirkülasyonu olmaktan başka bir şey değildi.) O'na göre her elit kesim, gücü elinde topladıktan sonra, "daha yumuşak, insancıl ve gücünü kullanmaya daha az yönelir bir duruma gelir." Ve bundan sonra, kısa süre içinde bir başka elit kesim tarafından alaşağı edilir. Bu yeni gelenler daha sert, saldırganlardır.

Çalışması, V. Pareto, Elitlerin Yükselişi Ve Düşüşü olarak çevrilmiştir. (Totawa, N.J. 1968.)

7.) Aşiret adamları her zaman toprak işgal edip, bu topraklarda yaşayanları bağımlılaştırarak, egemen hale gelmezler. (Söz konusu topraklarda yerleşik olanlar, gelişkin bir devlet aygıtına sahip olmayabilirler de, olabilirler de.) Bazı durumlarda yabancı aşiret mensup olanlar, yerli halk tarafından kendilerini koruyabilecek paralı askerler olarak kabul görürler. Bazen toplumsal örgütlenmenin üstün biçimleri çerçevesinde gelişir. Buna örnek, Mitanni İmparatorluğu'dur. (İkincibin yılda. M.Ö.) Hurriler, Kuzey Mezopotamya'lı bir halktır. Sami ve Hind-Aryan olmayan bir dil konuşurlardı. Savaşçı aşiretlerden bir grup, kendilerine katılınca kadar bir devlet içinde biraraya gelmemişlerdi. Bu katılan grup, Gurgan ovasının batısından gelmişlerdi. (Hazer Denizi'nin Güneydoğusu) Gelip Hurrilerle yaşamaya başlamışlardı. Yaman savaşçılardı, iyi ata biterlerdi, savaşçı bir orduya sahiplerdi. (Açık) Çatışmalar olmaksızın, Hind-Aryanlar, yönetici kesim olmaya başladılar. Mitanni İmparatorluğu ortaya çıktı. Ghırshman'a göre (1977-26) kanıtlar ; işgalin olmadığını gösteriyor. Hind-Aryanlar, devleti basitçe örgütlediler. Hurrilerin kendi başlarına üstesinden gelemediği bir işti. bu. Bir başka uzmanın sözleriyle; "İki grubun birlikte varlığı, halkın böyle heterojen bileşenlerinin birlikteliği, kaynakların karşılıklı yararlanmayı gerektirecek kadar dar olduğu durumda ortaya çıkar." (H. Otten, "Hethiter, Hurriler und Mitani", Fischer Weltgeschichte 3. Die Altorientalische Reche, II. 129)

8.) Burada girmek istemediğim bir konu, fakat yalnızca kavramsal bir karışıklığa değinmek istiyorum. Bu karışıklık , aynı terimin, "aşiret" teriminin, kavramsal olarak farklı birçok birim için kullanılmasından doğuyor. Örneğin; Devlet öncesi politik birim bir imparatorluğun çevre bölgelerinde yarı-entegre olmuş aşiret ve bir imparatorluğu yöneten aşiret gibi. Bir yandan bu çeşit "aşiretler", ortak birçok özelliklere sahiptirler ve aslında, aynı birimin bu üç şekilde de zamanına göre girebileceği varsayılabilir. Diğer yandan bazı gerekli farklılıklar da vardır. Bu kitapta, pragmatik bir yaklaşım sergiledim: " aşiret" ve "aşiretsel" terimlerini Kürtlerin kendilerini tanımladıkları anlamda kullandım, aşiretin "gerçekte" ne olduğu konusunda felsefi bir irdemeye pek yönelmeksizin, Kürt aşiretlerinin temel karakteristikleri, bana görüldüğü biçimde özetlendi.

9.) Osmanlı İmparatorluğu'nda, bürokrasi de "askeri" biçimde sınıflanmıştı.

10.) Örneğin; Rich, I : 88

11.) Ghırshman (1977) : 51, R. Labat, Fischer Weltgeschichte 4. Die altorientalische Reche, III; 19.

12.) Kürt ulusalcıları bu tarihi, "Medyalılar'ın" ya da "Kürtlerin" takvimlerinin başlangıç tarihi olarak kabul ederler. 1977, Kürt takviminde 2589'u gösterir.

13.) Büyük olasılıkla O'dur, fakat şüphe götürmez de değil. Minorsky'nin topladığı-ki konuyla ilgili en büyük uzmandır.- ("Kurden", İslam Ansiklopidist, 1940) tarihsel kanıtlar, Medyalılar'ın çoğunlunun bugün Kürdistan diye bilinen yerde yerleşik olduğu ve

Kürtler'in ataları oldukları şeklindeki sanıyı doğruluyor. Nüfus hareketleriyle ilgili istatistikler yoktur. Medya krallarının Kuzey Mezopotamya'yı oldukça uzun bir süre yönettikleri gerçeği, yönetilenlerin etnik bileşimi konusunda bir sonuca varılmasını sağlamıyor. Dilsel kanıtlar da birbirini tutmuyor. Minorsky (1940), Kürtçe'nin lehçelerinin köken olarak Medyalı olduğu sonucunu çıkarıyor. Mc Enzie'de, Kürtçe'nin Güney-batı İran lehçelerinden biri olduğuna dair tezi için güçlü argümanlar yürütüyor. (Medyalıların ait olduğu varsayılan Kuzey-batı grubu olmak yerine.) Bu nedenle, Mc Kenzie, Kürtler'in Medler'in torunları olduğunu reddediyor, fakat başka bir İranlı grubun torunları olduğunu tartışıyor. Bu grup, önce Güney-batı İran topraklarına, sonra da Kürdistan'a göçmüşlerdir. (McKenzie 1969)

Bana göre, bu iki yazarda, dilsel kanıtlara fazlasıyla ağırlık veriyorlar. Kürtler'e dillerinden çok şey veren bir grubun, onlara genlerini de veren bir grup olması mutlaka gerekmez.

14.) Minorsky'nin makalesi "Kurden" de sayısız örnekler veriliyor. "Kurden" (İslam Ansiklopedisi. I)

15.) Kürt milliyetçilerinin bu ünlü Kürt hakkındaki duyguları muğlaktır. Irak yönetimi aynı nedenlerle, Kürt çete gruplarını kutsayıp, ulusal mücadeleye karşı savaşmalarını sağladı. (1962'den bu yana) "Saladın alayları" (Ferzan Salahid-din), Avrupa'da, bu alaylar Kürtler'in onlara verdikleri Çeş ("sıpa") adıyla tanınırlar.

16.) Barzani'nin konumu, elbetteki yalnızca dış destekten ötürü değildi. Ailesinin eski ünü (şeyhler ve müzmin ulusalcılar), bir gerilla lideri olarak yetenekleri ve askeri başarıları, halk arasında ulusalcılığın tırmanışı, bütün bu faktörler katkıda bulundu. Bunların yanında, manevra yapma konusunda makyavelist özellikleri de. Ancak, İran'dan aldığı, artan destek (1972'den beri ABD'den), yönetiminin doğasını önemli ölçüde değiştirdi. **Kı, yönetimi, daima İran'da Şah yönetimine benzerdi.** 1974'te atadığı bakanlar yalnızca O'na karşı sorumluydular, böylece yönetim askeriydi, iç güvenlik ise, (ve politik baskı) gizli servisi Parastın tarafından sağlanıyordu. Bu servis, 1966'da Şah'ın SAVAK'ı tarafından biraz mükemmel bir kopye olarak kurulmuştu. Devrim konseyi, 1966'dan 1970'e kadar varlığını koruyan bu parlamento, bir daha eski haline döndürülemedi.

17.) Tarih için önemli kaynaklardan biri, XII. yüzyıla ait, İbn-Ezrak al-Fariqi'nin tarihi öyküsüdür. Merwanilerle ilgili bölüm, Mısır'da yayınlandı ve şimdi M.E. Bozarslan'ın İbn'ül Ezrak'tan yaptığı çevirisi vardır. Merwani Kürtleri Tarihi, İstanbul: Koral, 1975. Referanslar, bu basımadır. Dökümanların seçimi birtakım notlarla birlikte, Amedroz'un makalesinde var. (1903) Bazı ek bilgiler de, İslam Ansiklopedisi'ndeki maddelerde bulunuyor. "Kurden" (Minorsky) ve "Merwanıdan" (K.V. Zettersteen)

18.) İbn'ül Ezrak, 69: "Adud ad Dawla öldüğünde, Bad daha güçlendi ve taraftarları arttı."

19.) DiyarBekr, şımdı kent merkezinin adıdır. Önceleri bu ad, Amid'i de içine alan geniş bir eyaleti anlatıyordu : Meyyafırqın, Mandın ve, (bazen) Cezire. Van Gölü'nün Uzak-doğusu'na kadar.

20.) İbn'ül Ezrak : 73.

21.) İbid, 74-75. Musul halkı, Bad'a esash bir cenaze töreninin yapıldığına dikkati çekiyor. Bu da Bad'a burada saygının göstergesidir.

22.) Aynı eser, 115 : "Emir Abû Nesr yönetimini sağlamlaştırdı. Amid dışında, Diyar-Bekr'in bütün köşelerini egemenliği altına aldı. Krallarla boy ölçüşüyordu. (Krallar, büyük olasılıkla yalnız Bizans imparatorlarıyla değil, Ermeni hükümdarlarıyla da, Heliffe ve Buyî Baba ad-Dawla'yla). Böylece yönetimi güçlendi ve kimse O'na karşıt olmaya ceraset edemedi."

23.) Aynı eser. 118-120. Yazar sonuçluyor : "Nasr ad-Dawla'nın şöhreti yayıldı ve gücü arttı, ülkeni de huzura kavuştu."

24.) Amedroz : 133-134

25.) Minorsky, "Kurden", İslam Ansiklopedisi 1. Beşnewî (ya da Becnewî) önemli bir (göçebe) Kürt aşiretiydi. Toprakları Tor Abdin'in kuzeyindeydi.

26.) Bak. Örneğin; O. Turan (1973) : 231-232 ; Not : 28

27.) İbn'ül Ezrak : 82

28.) Merwanî hükümdarlığında Ermeniler doğu ve kuzey bölgelerinde çoğunluğu oluşturuyorlardı. (Xerpüt, Mûş, Bitlis, Van Gölü dolayları) Mardin, Hisnkeyf, Meyyafırqın ve Amid'de Yakubiler, Süryanîlar hakimdiler. Yahudilerin neredeyse tümü, kasabalarda yaşıyordu, genellikle batıda. (Turan, 1973 : 232)

29.) Bu dönemde Kürtler, "genel olarak dağılımı oluşturuyorlardı. Hayvancılık ve eşkiyalık yapıyorlardı ve kendilerine göre küçük ölçeklerde tarım yapıyorlardı." (Turan, 1973 : 236) Turan, XII. yüzyıl gezginini, İbn Jubayr'ın anlattıklarını delil olarak gösteriyor. İbn Jubayr, gezdiği yerlerde, yollardaki Kürt eşkiyalarının faaliyetlerinin gerçek bir bela olduğunu söyler. (Nesibin , Qoçhisar ve Musul'da)

30.) İbn'ül Ezrak : 169 . Türkçe çevirisinde genel bir terim olarak "beylikler" kullanılıyor. Amedroz, "Teritoryal bağış" der.

31.) İbn'ül Ezrak : 169. Bunun , Merwanî topraklarından elde edilen yıllık gelirin % 10'u olması gerekir. Daha farklı bir şekilde de toplanmış olabileceği gibi. Selçuklular zamanında bu toprakların yöneticiliği 3 yılda, bir milyon dinarlık bir gelir vaadedene verilirdi.

32.) Bu, pekçok aşiret reisinin ya da kabul edilen yöneticinin yabancı orijinli olduğu gerçeğiyle çelişmez. Yabancı olmak bir özellik olabilir. Fakat ancak, o kişi başka özelliklere de sahipse. (Karızmatik özelliklere)

33.) Önceki bölümde, daha alt "düzeylerdeki entegrasyon"la aynı süreçte dikkat çekmiştim. Atatürk zamanında, aşiret liderlerinin ve şeyhlerin çoğu öldürülüp ya da sürgüne gönderildiğinde, aşiretler arası ve aşiret içi çatışmaların sayısında artış oldu. Arabulu-

culuk yeterliliğine sahip otoriteler bulunamayınca, sonuçlandıramıyordu.

34.) Şerefname, s. 498. M. Abbasî'nin Editörlüğüyle, Farsça yazımı.

35.) Tarihsel özetler daha çok şu kaynaklara dayanıyor : Şerefname (başka referanslar verilmedikçe, Charmoy'un çevirisi. Burada benim Farsça'dan çevirdiğim alıntılar yer alıyor.). İskander Beg Türkmen "Alam-ara-ye "Abbasi (Irak Afşar, tarafından Tahran'da 1350 (1971) de edite edilmiş); J. Von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, Perth 1827-1835 (10 Cilt) ; W. Hinz (1936); H. Sohrweide (1965) ; M. Schmit-Dumont (1970) ; M. Mazzaoui (1972) ; I. Parmaksızoğlu (1973) ; Gh. Sarwar (1939) ; F. Sümer (1976); S. J. Shaw (1976) . diğer kaynaklardan notlarda sözedilecek.

36.) Cahen (1968) : 316

37.) Hinz (1936) : 51 ; Cahen (1968) : 361-365 Mazzaoui (1972) ; 10 Şerefname : Çeşitli yerlerde.

38.) Şerefname II-1 : 248-252.

39.) Tarikh al-Ghiyatl (Schmidt-Dumont'un edite ettiği, 1970) Bu bağlamda Kürt aşiretleri ve liderlerinden söz edilmiyor, başka kaynaklardan da kanıtlar gösterilmiyor.

40.) Hinz (1936) : 51, 136-137 ; Şerefname : Çeşitli yerlerde ; Minorsky : "Kurden".

41.) Şerefname II-1 : 3 ; Tahran, 216.

42.) Schmidt-Dumont (1970) : 78-79 ; Mazzaoui (1972) : 11-12

43.) Hinz (1936) : 53-54 ; Schmidt-Dumont (1970) : 74

44.) Safl ad-Din'in yaşamı ve ortodoks dinsel tutumu hakkında özellikle bak. Sohrweide (1965) : 96-117 ve Mazzaoui (1972) : 46-51

45.) Fadlallah İbn-Rozbihan Khunji. (16. yüzyıl sonu) samimi bir Sünnî ve Safavilerin şiddetli muhalifi olan bu adama göre, taraftarları "açıkça, şeyh Cüneyd'e Tanrı derlerdi, oğuluna da tanrının oğlu. O'nu överken, O, yaşayan tanrıdır, tanrı yoktur, tanrı O'dur." (V. Minorsky, İsa'dan Sonra Pers Ülkesi, 1478-1490, Tarikh-e Alemara-ye Anî-nî'nin kısaltılmış çevirisiyle (Londra 1957) : 63

46.) Bu bağlamda "aşiretlerden" söz ediliyor : Ustaclu, Şamlu , Rumlu, Tekelu, Zul-Qadır, Afşar, Qaçar, Varsaq, (Mazzaoui, 1972 : 81; Sümer, 1976 : 18-19) Bunların hepsi Kızılbaş grupları değiller : Başka yerlerde diğerlerinden de söz ediliyor. Örneğin; Karamanlı, Bayat, Bayburt. Bu grupların bütünüyle Kızılbaşlardan oluştuğu düşünülmemeli ya da Kızılbaşların bütün elemanlarının İsmail'e katıldığı da sanılmamalı. Teke (Cüney-batı Anadolu), Rum (Orta Anadolu) ve Şam (Suriye) : bu yerler geniş, fakat müphem bir yapıya sahiptiler. İlkın çoğunluğunun Sünnî olduğu bölgeler, Şii aşırılığının önüne geçiyor ki bu Şii'lerin bir kısmı kızılbaş. Sonra ki Osmanlı taraflarının iktisinde de görüyoruz. Örneğin; Çaldıran'da, Zul Qadır şefleri iki tarafta da komutanlık yapıyorlardı.

47.) Bak. Sümer, 1976 : 53-56. Bu bölümde, S ve I başlıkları altında, Çerişkezek'le ilgili daha fazla bilgi bulunacaktır.

48.) Sarwar (1939) : 30-39 ; Mazzaoui (1972) : 78-82

49.) Sarwar (1939) : 43-57

50.) Bu beylik, Türk lider Zen ad-Din Karaca Zulqadir, Maraş ve Elbistan'ı işgal ettiğınde kuruldu. Oğlu sonradan topraklarını daha da genişletti. Memluk ve Osmanlı sultanları, beyliğin yöneticilerinin tahta çıkışlarına sık sık müdahale ettiler. Bunu, kendi adaylarını destekleyerek yapıyorlardı. Görünüşte Osmanlının uydu devleti haline gelmişti, fakat güven vermeyen bir özelliği vardı. 1514'te Sultan Selim, son lideri Ala ad-Dawla'yı, Çaldıran Savaşı'nda kendisine katılmadığı için öldürdükten sonra bu özellik sona erdi.

51.) Ustaçlı, 1500'lerde İsmail'e katılan ilk Türk aşiretiydi. (Mazzaoui, 1972:81) Büyük olasılıkla, Muhammed Beg liderleriydi. (ya da şeflerinden biri). Şah, bu atamayla kendisine Han ünvanını vermişti (Sarwar : 53).

52.) Sarwar : 52-54, 72 ; Şerefname : Çeşitli bölümlerinde. Muhammed Han Ustaçlı'nun Cezire'yi yağmalayışıyla ilgili bak. Çağdaş Armaik Döküman. A. Scher'in çevirisiyle(1910 : 123-126), "Gazarta ve köyleninin yağmalanışı". Bu dökümandan bir bölümü, bu kitapta çevirdim.

53.) Gelecek bölümde, örneklemelerle bu konu aydınlatılacak. Bak. Hekâri.

54.) Bu Kürt şefleri şunlardır : Melik Xelil-Hıskeyf, Şah Eli : Cezire, Mir Şemsedin : Bitlis, Mir Daüd : Hızan, Eli Beg : Sasün, Mir Şah Mihemed Sirwî ve diğer 10'nu. Son ikisi dışında, hepsi de Şah tarafından hapsedildiler. (Şerefname, II-1 : 289-291)

55.) Scher tarafından Fransızca'ya çevrildi (1910) : 123-126.

56.) Bak. Schreide (1965) : 145-158.

57.) Aynı yerde, 162. bak. Ş. Altındağ, "I. Selim" , İslam Ansiklopedisi.

58.) Yukarıda değinildiği gibi, Muhammed Beg, DiyarBekr'e atanınca, Han ünvanını Şah'tan aldı.

59.) Çaldıran Savaşı'nın ayrıntılı açıklaması ve gelişimi, Von Hammer , GOR 2:392'de bulunabilir. Kısa, fakat net, okunabilir bir başka anlatım da Sarwar'ın çevirisidir. (1939) : 72-85 ; "I. Selim" makalesi kadar, İslam Ansiklopedisi, cilt 10. (Ş. Altındağ) . Osmanlı topraklarında yaşanan olaylar, Schreide'de ayrıntılı olarak ele alınıyor. (1965) : 138 -164

60.) Şerefname, II-I : 295.

61.) Bak. Von Hammer, GOR 2 : 433.

62.) Aşağıdaki Kürt mirleri için, Kızılbaşlarla aktif bir şekilde döğüştükleri söylentiyor : Bitlis'ten Mir Şeref , Bitlis'i geri alan ;

Melik Xelil, Hıskeyf ve Se'ird'i geri alan;

Sasün ve Hezû'nün Mihamed Beg'i, Herzan'ı işgal edip, Kızılbaşlarla savaştı;

Seyd Ehmed Beg Rıfki, Etek ve Meyyafeqin kalelerini aldı;

Qasım Beg Merdisi, Palu'yu işgal edip, kalesine Osmanlı bayrağını dikti;

Soran'lı Seid Beg, Kerkük ve Erbil'i aldı;

Şah Eli Beg, Cezire ve diğerleriyle birlikte 25 şef. (Von Hammer, GOR2 : 433-434) Şe-

refname'de Bitlis'i geri alması ve İran'dan gelen saldırıları geri püskürtmek için Mir Şerefe yardım eden şeflerden söz edilmektedir. Bunlar, Hezû'dan Mihemed Beg, Xizan'dan Mir Daüd, Mir Şah Mihemed Şirwî ile Muks ve İspa'ird mirleri. (Şerefname, II-1 : 297)

63.) Bak. Bölüm III. g.

64.) Şerefname'de tefsir edildi II-1 : 296-297.

65.) İdrisî Bitlisî'nin oğlu (!) tarihçi Abu'l-Fasl.

66.) (Çok eksik olmasına rağmen) Bu dönemde Kürdistan'da meydana gelen olayların ayrıntılı sergilendiği, Sarwar (1939) ; Von Hammer, GOR2 : 433-461 ; Şerefname II-1 : 294-298 ve başka bölümlerde bulabilirsiniz.

67.) Hutbe, Cuma namazlarında okunan bir çeşit törensel vaizdir. Cuma namazının paygamber, (doğru rehberlik eden) dört halife ve zamanın halifesi (hala tek olan) ve genellikle, hükümdar olarak kabul edilen yönetici için olan bölümler vardır. Hutbe'de birinin adını okumak, tam bağımsızlık ilanı anlamına gelir. Aynı şey para basımı için de geçerli.

68.) Şerefname I-2 : 184.

69.) Aynı eser.

70.) Aynı eser, I-2 : 114-132, Mehmüdi ve Dimbûli'lerle olan ilişkileri üzerine II-1 : 158-177.

71.) Nesturilerin tarihi , J. Joseph'in, Nesturiler ve Müslüman Komşuları adlı eserde anlatılıyor. (Princeton, 1961) Toplu kırimdan geçirilmeden önce, Nesturiler, Hekâri nüfusunun yüksek bir oranını oluşturuyorlardı. Cuinet, 1870'lerde Hekâri (sancığı) için şu istatistikleri veriyor : Kürtler 165.000, Asurlular 97.000, bunlardan 52.000 özerk ("aşiretli "Nesturiler).

72.) "Kurden" İslam Ansiklopedisi 1. cilt.

73.) Van, Osmanlılar'a katıldıktan sonra eyalet yapıldı. Merkezden atanan bir valice yönetiliyordu; alt yerleşim birimlerinden çoğunun yönetimi ileri gelen Kürt ailelerin elinde kaldı. Bu durum Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde açıkça görülüyor. (IV. Kitap : 1226) 8. Editörler, Temelkuran ve Aktaş. Dolaylı yönetimin bu türü için a.g.e. bakınız.

74.) Seyd Mihemed'in, Süleyman 'ın oğlu İsyancı Mustafa'yla ve İran şahı Tahmasb'la aktif ilişkiler içinde olduğundan şüpheleniyordu. (Şerefname I-2 : 127)

75.) Şerefname II-1 : 1 - 16

76.) Aynı eser, II-1,2. Daha önce de söylendiği gibi, büyük aşiret konfederasyonlarının, emirliklerin liderlerinden çoğu yabancı orjindir; böyle olmadıklarında bile yabancı kökenli olduklarını iddia ederler. Özellikle İslam büyükleri ata olarak ilan edilir. Çemişkezek ailesinin üyeleri, Abbasiler'in torunları olduklarını **iddia ediyorlardı.**

77.) Çemişkezek halkından ne kadarının Şii olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Fakat büyük olasılıkla, dikkate değer bir sayıdaydılar. Mir Rüstem Paşa da büyük ola-

sılıkla Safevi taraftarıydı. Bu nedenle, O ve çok sayıda aşiret lideri Çaldıran'da Safevilerin yanında savaştılar. Anlattığım gibi, bu savaştan sonra, Çemişkezek'lilerin bir kısmı Osmanlı İmparatorluğu'na döndüler; ancak diğerleri İran'da kaldılar. Şeref Xan, İran'da 1.000 Çemişkezek'li aileden, kızılbaş oldukları şeklinde söz eder. Yüzyıl sonra, Şah Abbas, bunları sınır, korumacılar olarak Horasan'a gönderdi. (bak. ilgili sayfalara) Şimdi Çemişkezek ilçesinde yaşayanların çoğunluğu Alevi-Şii'dir. Dersimi (1952)'ye göre, hepsi Alevidir. Bu abartma olabilir. 1870 için Cuinet'in verdiği istatistik tam olarak açık değil. Çünkü, kategoriler tamamlanmamış. % 10 Ermeni, % 50 Kızılbaş, % 20 Müslüman ve % 20 Kurd. (Cuinet , II : 329)

78.) Bu alt bölümler şu çalışmalara dayanmaktadır : P.A. Von Tischendorf (1871) ; J. Von Hammer, Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. 2B de (Wien; 1815) ; H. İnalçık (1955) ; H. İnalçık (1973) ; A.H. Lybyer (1913) ; S. J. Shaw (1976) ; K. H. Karpat (1974)

79.) Akçe, Gümüş paraydı. 16. yüzyıl ortalarına kadar, 0,7 gram'dı. Akçenin hem ağırlığı hem de diğer paralar karşısında değişim oranı zaman içinde değişti. Aşağıdaki adları verilen sultanlar zamanında basılan akçenin ağırlığından devalüasyon oranı açıkça görülmektedir.

I. Mehmed (1413-1421) 1.121 gr.

II. Mehmed (1451-1481) 0.865 gr.

I. Selim (1512-1520) 0,69 gr.

III. Murad (1574-1595) 0.462 gr.

Bu devalüasyon, vergilendirmede de düzenli değişimleri gerektirdi, genellikle gertsinde kalarak. Yukarıdaki değerler, N. Beldiceanu'nun "La Crise Monétaire Ottomane au XVI. ème Siècle et son influence sur les principautés roumaines" adlı yapıtı, Südst-Forschungen XVI-I (München, 1957) : 70-86. Daha eksiksiz bir liste, 74. sayfasında yer almaktadır. Akçenin satın alma gücünün ölçütü, 1 kile (25. 6 kg.) buğdayın karşılığı olan-Doğu Anadolu'da 8 akçedir. Yıl : 1515-1 kile arpa da 6 akçeydi. (İlins 1950 : 185)

80.) Zcemet ve timar arasındaki farklar, çoğunlukla yansıtıldığı gibi yalnızca basit bir gelir düzeyi farkı değildir, farklı bağış **düzeylerini** ifade eder. Aynı zamanda, bu ikisinde de bulundurulması gereken Cebelü sayısına göre gelir birimi elde etmek demektir. Timar işletenler, her 3.000 akçeye bir Cebelü, Zcemet işletenlerse, her 5.000 akçeye bir Cebelü beslemek zorundadırlar. (Shaw, 1976 : 125 ; İnalçık, 1973 : 113) Pratikte bazı timarlar bazı zcemetlerden daha fazla gelir elde ederler. Şöyle ki, 16. yüzyılda, Filistin'de en yüksek timar geliri 19.225 akçeydi, en düşük zcemet geliri 10.000 akçeydi. (B. Lewis, 1954 : 481-482)

81.) İnalçık (1973) : 108.

82.) Von Tischendorf : 49 (d'Ohsson'dan sonra). Bu değer daha yüksek olabilir gibi görünüyör; sorgulanmıştır da, çünkü, d 'Ohsson'un yapıtı çağa ilişkin değildir. Ancak, diğer kaynaklar daha çağdaştır, bunlarda doğru olduğunu gösteren kanıtlar getiriliyor. Aslında, diğerleriyle karşılaştırıldığında bunun tutucu bir tahmin olduğu bile söylenebilir. Bak. Mustafciéva'nın tartışması : V.P. Mustafciéva ve S.A. Dimitrov, Sur 1 ' etat du systema des timars des XVIIe-XVIIIe ss" (Sofya : Académie Bulgare des Sciences, 1968) : 10.

83.) Re'aya ("sürü" çoğulu ; **Rayet**) terimini, öncelikle Müslüman olmayan tebayı anlatıyor; kendilerine hükmeden Müslümanlara vergi vermek zorundadırlar. Bu, terimin birincil anlamı olarak kaldı. Ve Osmanlı yasa kitaplarında böyle kullanılıyordu. Ancak, terimin anlamı genişletilerek **bütün** bağımlı köylüler için kullanılmaya başladı. Hristiyan ve Müslüman (Hekâri'de aşiretli Hristiyanlar (Asurlar) Müslüman reaya 'ya egemendiler) Bütün re'aya köylülerden oluşmuyordu, çoğu esnaf ve zanaatkardı. Özellikle de imparatorluğun Avrupa bölgesinde, geniş bir ayrıcalıklı Hristiyan re'aya grupları vardı.

84.) Aslında, oldukça az sayıda bir köylü sınıfı, tımar edinmeyi becermişlerdi. Yasa kitaplarında bu pratiği suçlayan ifadelerin sık oluşundan belli oluyor. Von Hammer'in "Saatsuerfassung" adlı yapıtında , 1. cilt : 350, 366, 371-372. sayfalarındaki yasalar bölümüne bakınız.

85.) Şöyle ki, . 431'de Arnavutluk'ta, sipahilerin % 16'sı (hristiyan) tımar işleticileri, % 30 Anadolu'lu Türk vardı. Sultan ve beglerin kulları % 50'yi oluşturuyorlardı. (Geriye kalan % 4 ise kadı, piskoposlar (!) ve sarayın gözdelelerini içeriyordu.) İnalçık (1973) : 114. İnalçık, bu yapıtını : Hicri 835 tarihli Suretli Defter-i Sancak-ı Arvanid, adıyla yayınlamıştı. (İTK yayınlarından, XIV, seri No : 1, Ankara, 1954)

86.) Şeriat yasaları, hükümdarın belli bir kesim üzerinde hak sahibi olduğu şeklinde yorumlandı. Yazıcıları imparatorluğun belli bölgelerinde, bu çocuklardan bir kısmını seçmeleri için gönderdiler. En uygun bulunanlar, en iyi profesyonel eğitime tabii tutuldular. Bu "köle enstitüleri" (ya da devşirme sistemi) üzerine, Bak. Lybyer (1913) : 5-61, 90-119 ve Shaw (1976) : 112-168 ve özellikle B.D. Papovlia Ursprung Und Wesen der "Knabanless İm Osmanischen Reich. (München, 1963)

87.) Bu vergiler biraz karışık bir durumu ifade ediyor. Staatsverfassung : cilt 1, Von Hammer tarafından yapılan bir incelemede de bir takım ilgili kanunnamelerin bir özeti sunulmakta. Ancak, çalışma çok teorik kalıyor ve vergilendirmenin gerçekte nasıl uygulandığı konusunda çok az bilgi veriliyor. Lybyer'in, daha sistematik ve tutarlı çalışması için de aynı şeyler söylenebilir. Lybyer (1913) : 175-182) ve Shaw (1976) : 119-129. Bir kaç spesifik alanda yapılan ayrıntılı çalışmalar daha iyi bulgular sağlıyor. (arşiv kaynaklarına dayanan) Örneğin; S. J. Shaw, Osmanlı döneminde Mısır'ın gelişimi ve mali-idari örgütlenme, 1517-1798.Princeton, 1952 : M.T. Gökbilgin, XV, XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livası-Vakıflar-Mülkler-Mukataalar. İstanbul, 1952; B. Lewis,

Son yıllarda bir kısım kanunnameler yayınlandı, (bildiğim kadarıyla) hemen hepsi de imparatorluğun Avrupa kısmıyla ilgiliydi. Bu güne kadar, Kürt eyaletleriyle ilgili çok az çalışma ortaya çıktı. Bildiğim en iyileri Hinz (1950) ve Ö.L. Barken'in çalışmalarıdır. Hinz'in alıntılar yaptığı çalışmalardır, bunlar. Gene, N. Göyünç, XVI. yüzyılda Mardin Sancağı, (İstanbul ; Edebiyat Fakültesi, 1969) ve I. Miroğlu, "XVI. yüzyılın başlarında Erzincan şehri (1516-1530) ; Tarih dergisi 28-29 (1975). 88.) "Cızıye Bait al-Mal'a ait (merkezi Hazine , buradan askeri harcamalar finanse edilirdi. MUB) ve diğer gelirlerden farklı olarak, asla Timar işletene ya da Hass işletenlere bağışlanmazdı . "(Lewis, 1954:485). Ancak, belli bir bölgeden toplanan cızıyenin, özel bir askeri birimin düzenli payı (ocaklık) olarak algılanması seyrek değildi. (İnalçılık, "Cızıye" (Osmanlıca) İslam Ansiklopedisi 2. cilt). Ancak, her kuralın istisnaları vardır - yani göreceğimiz gibi, Bitlis'te cızıyenin yarısı yerel yöneticilerindi. İslam Ansiklopedisi 2. cilt. Cızıye ile ilgili çalışmalarından biri de Hadzıbegiç'in "D'zizja ili haraç", III, OZİ 314 (1952-1953) : 55-135 ve 5 (1954-1955) : 43-102 (Fransızca özet 2. bölümde, s. 100-102)

89.) Von Hammer, aşağıdaki şartları imparatorlukta kabul edilen ortalamalar olarak veriyor. (16. ve 17. yüzyıl) Bir çiftlik için yılda 42 akçelik ödeme (130 kg buğday, not. 79'a bak.), yarım çiftlik için yılda 21 akçe; bu işletmeler en az 12 ve 6 akçe öderler ya da hiç ödemezlerdi. 42 akçe, sipahiler ve subaylar arasında, eyaletlere göre değişen oranlarda, çoğunlukla 27 akçe sipahi için, 12 akçe subaşı, 3 akçe de sancak beyi için ; bir başka yerde 27 akçe sipahiye ve kalan 15 akçenin hepsi de sancak beyine verilebilirdi. (Von Hammer, Staatsverfassung, I : 187).

90) Dönümün ölçüsü bölgeden bölgeye değişirdi. Genel olarak 0.1 hektar (0.25 akr) dolayındaydı-ya da biraz daha az.

91.) Zekatın yasal belirlenimleriyle ilgili bilgiler Jungboll (1930 : 80 if) de bulunabilir. Zekat, gelirin belli bir düzeyi aşması durumunda ödenir : Tarımsal ürünler ve davar sürüsü için belirlenmiş olan düzeyler aşağıdaki gibidir :

Tarla ve bahçeden devşirilen ürününü % 10'u (bağ ve meyve bahçeleri dahil),

Sulamanın yağmurla sağlandığı yerlerde % 5'i,

1- 39 koyunun ve keçinin bulunduğu sürüden zekat verilmez,

40-120 : 2 yaşından büyük hayvanlardan bir tane,

121-200 : 2 yaşından büyük hayvanlardan iki tane,

201 - 399 : 2 yaşından büyük hayvanlardan üç tane,

400'den fazla olduğunda, 150 davar başına bir tane.

92.) İnalçık (1973) : 111 - 112.

93.) Bu son vergiler, daha çok özel bir projeye göre bir defa olmak üzere katkıda bulunmak olarak gösterildi. Örneğin ; bir askeri operasyonda, yıllık haraçların kurumlaştırılması, henüz üzerinde yeterince çalışılmış bir konu değildir. Örneğin; Bak. M.Bowen :

"Avarid " (İslam Ansiklopedisi, 2) ; B. Cvetkova, "Contribütion a l'étude des Impôts extraordinaires (avariz-ı divaniye ve tekalif - i örfiye) en Bulgarie Sous la Domination Turque ; Rocznik Oryentalistyczny 23 (1959) : 57-65.

94.) Bölgeler : Erzincan, Xerpüt, Mardin ve Birecik. Vergilendirme'nin kuralları W. Hinz tarafından özetlenmiştir. W Hinz (1950) : 183-201

95.) Bu kanunname, Von Hammer tarafından, Staatsverfassung'da cilt 1 : 245-248'de özetlenmiştir. Sultan Süleyman tarafından ilk olarak uygulandı (1520-1566) ve sonra sultan I. Ahmet tarafından genişletildi. (1603-1617)

96.) İnalçık, 1973 : 116.

97.) İltizam sisteminin getirilişi ve gelişmesi hakkında yapılmış olan iyi çalışma B. Cvetkova'nın "Recherches sur le Systeme d'affermage (İltizam) dans l'Empire Ottoman au cours du XVI e- XVIII es. Par rapport aux contrees Bulgares" . Rocznik Orientalistyczny 27-2 (Wârşova, 1964) : 111-132. İmparatorluğu bu sistemi uygulamaya zorlayan ekonomik kriz hakkında bak. H. İnalçık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve İnkışaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerine Bir Tetkik Münasebetiyle", Belleten XV. no 60(1961) : 629-690

98.) Zayıflayan ve güçlenen devlet kontrolü uygulamalarının Osmanlı toprak rejimi üzerindeki etkilerinin biçimi üzerine bak. Karpat (1974); Shaw (1976).

99.) Bu bölümle ilgili bak. Von Hammer GOR2 : 456-457,650--651, 677-680

100.) Von Hammer (GOR2 : 650), aşağıdaki listeyi veriyor :

Kürt hükümetleri : Palü, Eğil, Genc, Hezû, Cezire,

Ekrad Beylikleri : Sexman, Gulb, Mihrani, Eteq, Perteq, Çebekçür, Çermik, Tercil,

Sıradan Osmanlı sancakları : DiyarBekr merkez, Xerpüt, Erxani, Suwerek, Nesibin, Hisnkyef, Meyyaferqin, Aqçaqale, Se'ird, Sincar, Çemişkezek.

Evliya Çelebi'de aynı listeyi veriyor. (I : 125 ve IV : 1116, Temelkiran ve Aktaş'ın Editörlüğünde.) İkisi de, 16. yüzyılın ikinci yarısında çıkarılmış olan kanunnamelere dayanıyor. Çemişkezek ve Hisnkeyf'in sıradan sancaklar içinde yer alması (1515'de buralar özerk bırakıldılar, bu emirliklerin tarihine bak.) ve Bitlis'in (1548'de Van'da beylerbeylik kurulunca, buraya bağlandı, o tarihe kadar DiyarBekr'in bir bölgesiydi.) bu sıradan sancaklar içinde sayılmasından açıkça bellidir-kanunnamelere dayanıldığı.

101.) Von Hammer'in listesinde Bitlis'ten söz edilmiyor. (Not : 92) Fakat Bitlis, açıkça Ekrad Beyliği statüsündeydi.

102.) Ünlü gezgin Evliya Çelebi'nin kendisi şahitti ve Bitlis'teki olayların içine pek girmemişti. Gezi notlarıyla ilgili IV ve V. kitapların ilgili bölümlerinin bir özeti, A. Sakisian tarafından yapıldı (1937).

104.) Aynı yapıt.

105.) Aynı yapıt, I-1 : 104 (Von Hammer) : I; 134 (Temelkiran ve Aktaş)

106.) Von Hammer, Staatsverfassung, II. 226. Şhrizor eyaleti, aynı isimle anılan Güney Kürdistan'daki ovadan çok daha genişti ; Kerkük ve Silcmanî bölgelerinin hepsini içine alıyordu, yani, kontrol etmesi güç olan dağlık alanı.

107.) Birken'in DiyarBekr sancaklarıyla ilgili listesinde (Birken, 1976 : 185-195), yer alan sancaklardan birkaçı zaman zaman özerk Kürt yöneticiler tarafından, babadan oğula geçen bir yönetim şekliyle yönetilmişlerdi. Bu yerler, Hammer'in ve Evliya'nın listelerinde yoktu : Fasul, Çunguş, Xencok, Hilwen, Xozat, Mardin, Poşadi, Sewerek, Zerki, Bak. A. Akbal (1951) : 622, 1851 yılına ilişkin liste.

108.) Birken, 1976 : 154'ten sonra.

109.) Kanıtların hepsi de olumsuz nitelikte. Gerçekte bu döneme ilişkin, Osmanlının Kürt politikalarıyla ilgili tek kaynak Şerefname'dir. (Ancak, sözkonusu tarihten 80 yıl sonra yazıldı.) Ve bir de, Selim yönetimine ilişkin anlatımlar İdris'in kendisi tarafından yazılıp, oğlu Abu'l -Fasl tarafından bitirildi. Bu son text yayınlanmadı, henüz. Fakat hem Hammer hem de Sarwar, elyazması kopyelerini sıkça kullanmışlardır. Fakat hiçbirisi de Kürtlerin nakillerinden söz etmiyorlar. Şerefname'de Ermeni platosunda oturan Kürtler'den hiç söz edilmiyor. Fransız gezgin Tavernier, 1655'lerde platoyu geçerken, platoda hemen hemen (kuzey kısmında) bütünüyle Hristiyanların yerleşik olduğunu yazmıştı. (Tavernier, cilti : 25)

110.) Germiyanlar 1275 dolaylarında bir aşiret şeklinde örgütlenip, kendi bağımsız prensliklerini, başkenti Kütahya olmak üzere M.S. 1300 dolaylarında kurdular. (Cahen, "Le Probleme Ethnique en Anatolie". Cahiers d'histoire Mondiale), 1954 : 556. Germiyanlarla ilgili şu makalelere bakabilirsiniz : "Germiyan " (I. Melikoff) ve "Anadolu" (F. Taeschner), İslam Ansiklopedisi-1'de ; yine Cahen (1968) : 355-356 ; incelememiş olduğum iki temel çalışma; M.Ç. Varlık, Germiyanoğulları Tarihi, 1300-1429 (Ankara Atatürk Üniversitesi yayınları, no 288, Edebiyat Fakültesi yayınları, no 57, 1974) ; ve I. II. Uzunçaşılı , Anadolu Beylikleri. (Ankara, TTK yayınları , ser. VIII. no2a, 1969)

111.) Evliya'nın Bitlis'i anlatan iki çalışması, yarım yüzyıl önce ortaya çıkarıldı; Sakışta (1937) ve Köhler (1928). Bunlardan ilki Evliya'nın metninin kısa bir özettir. Mir'in kişiliği üzerinde fazlaca duruyor. İkincisi, 10 sayfalık bir elyazmasının çevirisi, bir önsöz ve yorumla birlikte sunuluyor-aradığım detaylar açısından kesinlikle ilginçtirler.

112.) Tavernier , Les Six Voyages ... (1679) I:503-506

113.) 18. yüzyıl Ermeni tarihçisi Chamchean'a göre, W. Köhler'in alıntısıyla. (1928) : 27-28.

114.) Müslümanların dışarıda kalan Hristiyanları döndürdükleri akla yatkındır. Fakat neden yamaçlarda yaşayanların döndüğünü, ovalarda yaşayanların Hristiyan kaldıklarını açıklamak güçtür.

115.) Konfederasyonu oluşturan aşiretlerin sayısının 24 olduğu birkaç örnekte görüldü; bunun sembolik bir anlamı olmalı : Türk Oğuz aşiretlerinin sayısının 24 olduğu söylenir (önceleri 9); Kafkasya'da bir Kürt konfederasyonu "yırımdört" adıyla bilinir.

116.) **Bilbasî** aşireti şunlardan oluşur : 1 . Keleşiri, 2. Xırbeli, 3. Balıkue, 4. Xiyartı, 5. Güri, 6. Berişî, 7. Sekri, 8. Carisî, 9. Biduri, 10. Bela Kurdî ve Gewalisi'ler, 11. Zcrduzî, 12. Endakî, 13. Pertafî, 14. Kurdîki ya da Girdîki, 15. Suhrewerdî, 16. Kaşaxî, 17. Xalidî, 18. Estüdkî, ya da İztuki, 19. Ezizan. (Şerefname, II-1 : 232 ya da Tahran basımında 494)

Şeref Xan, bu alt-aşiretlerin sayısını verirken, 24 qebile'ye ulaşmak için biraz keyfi davranmıştır. Burada, Gewalisi'lerin alt-birini olarak verilen Kurdikilerden (Girdiki, Arapça olarak iki şekilde de okunabilir.) bir başka yerde de , Roskilerin işgalinden önce Bitlis'te yaşayan büyük bir aşiret olarak sözedilir. (Şerefname, II-1 : 229)

117.) Evliya büyük bir olasılıkla bu sayıyı, Bitlis'te tanıştığı ağaların sayısından kalkarak tahmin etmiştir.

118.) Evliya'nın tahminleri birbirini tutmuyor. Bitlis'e ilk gidişinde, 70.000 askerden sözediyor. (Evliya IV : 1162) - herhalde bu Mir'in övünmesidir. Sonra da 74.000 sayısını veriyor (aynı yerde). Tavernier, sanıyorum Evliya'dan önce Mir'in misafiri olmuştu. (Bitlis'te olduğunda bundan sözetmiyor.) Ebdal Xan'ın istediğinde çayıra 20.000-25.000 at salabildiğini kaydeder, çok sayıda piyadeye ve güçlü, kuvvetli çobanlara sahipti. (Tavernier, I : 304.) Bu miktar, Tavernier'in ziyaret etmiş olduğu DiyarBekr beylerbeyi ve Mardin sancağının askeri gücüyle karşılaşılıyor. Birincisinin 20.000 atı, ikincisinin 2.000 atı.

119.) Bu, Pers İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki taht kavgalarından birini hatırlatıyor. (Aslında, kesin tahta geçme biçimiyle ilgili belirli kuralların olmadığı bütün monarşilerde olduğu gibi.) Osmanlı İmparatorluğu'nda temel politik güçlerin (Türk sipahiler, yeniçeriler, saray) genellikle kendi adayları olurdu. Taht kavgaları sırasında bu güçler arasındaki dengedeki değişimler su yüzüne çıkardı ve yeni bir taht kavgasına kadar belli zaman duruluyordu.

120.) Mihemed Axa Gelhokî; Gelhokî, Şeref Xan'ın 24 aşiretlik listesinde geçmiyor. Şerefname'nin bir başka yerinde de bu ada rastlayamıyoruz. Ancak, bu ağa ve oğlu Hacı Şeref, Bitlis'te önemli roller oynamışlardır. Önceleri, Mihemed Axa, sürgündeki mir alesini bulmak için Akkoyunluların hizmetine girmişti. Sonunda, Şah Mehemed'in iki büyük kardeşini, kaçıp, Bitlis'e geri dönmeye ikna etmişti. Bu sırada, Rojekilerin toplu bir ayaklanmasını örgütlerken, bu iki kardeş Hekârî'de saklanıyorlardı. Aşiret kavgaları sırasında, ayaklanma başlamadan önce kazara öldürüldüler.

121. Türk bilimadamı N. Sevgen, Şerefedin'i 1578'lere yerleştiren bir orijinal kaynak bulmuştu. (Hüküm-ü Şerif) Sevgen, bunu yeniden elden geçirip, modern Türkçe'ye çevirmiş bulunuyor. (B.T.T.D. 9 (1968) 74-76.

122.) "Harac" terimi, 16 . yüzyılda değişik anlamlarda kullanılıyordu. Bazen (Hristiyanlarca ödenen) bir vergiydi. Bunun oranı, işletilen toprağın miktarına göre belirleniyordu. (Bu nedenle, toprak vergisi olarak yorumlanıyordu) Bazen de sabit bir miktardı, açıkça Ciziyeye özdeşti. Toprak vergisi, haracı **erziye** diye adlandırılırdı. Bunu ciziyeye

den ayırmak için- "Cizye ve harac" ın belli miktarlarda olması gerçeği yalnızca kelle vergisinin anlamlı olduğunu , toprak vergisinin henüz o'na girmediğini gösteriyor. Ancak, biraz yüksek bir miktardır. Akkoyunluların yönetimi döneminde DiyarBekr'de yaşayan Avrupalı'lar 16. yüzyılda akçeyi cizye olarak ödüyorlardı. (Hinz , 1950 : 182 n. Ö.L. Barkan'ın yayınladığı eski dökümanlardan sonra) Köylülerin ödediği cizyeye ilgili rakamlar bildiğim kadıyla hiçbir yerde yer almıyor.

"Harac'ın bu durumda, kelle vergisi ve toprak vergisinden farklı olması mümkündür."

123.) Orijinal metin (ilk basım) "nöker" teriminin Moğolca olduğunu gösteriyor. ("Arkadaş" ya da "ortak" anlamına geliyor) Sık sık matyet mensuplarını ifade etmek için kullanılıyor. 16. yüzyılda Doğu Anadolu'da kayıt yapmakla adamlar için "nökerler" terimi sıkça kullanılırdı. Fakat kesin olarak kayıt yapmakla neyin kastedildiği açık değildir. I.Miroğlu, (Tarih Dergisi, 28-29 (1975) : 72n) bu terimin "sipahi"yle eş anlamda olduğunu söyler. Beldiceaonu'nun, Miroğlu'nun bir başka çalışmasının özetinde, terimle ilgili güzel bir tartışması var. (Turcia IX-1 (1977) : 278-279)

124.) Naqıp Ül-eşraf, bütün seyyidlerin (ya da eşrafın) resmi olarak tanınan belli bir bölgedeki lideri ve yöneticisidir.

125.) Evliya'nın basılı yapıtlarında, güvenilmez miktarlardan söz ediliyor. 80 kese gibi. Bu, 3.2 milyon akçe demektir. (1660 dolaylarında, bir kese 40.000 akçe demektir. Hammer'e göre, Staatsverfassung, II : 171)

126.) Ortodoks İslamda dört mezhebin varlığı tanınır. Bu dört mezheb arasında, şeriatın yorumlanmasıyla ilgili önemsiz farklılıklar vardır. (Örneğin, namaz kılınırken ellerin hangi şekilde tutulması gerektiği, abdestin nasıl, nelerle bozulacağı konusunda.) Ancak, şu ya da bu ibadetin biçimini uygulama, genellikle uygulayıcının diğerlerine karşı belli bir etnik gruba bağlı olmasıyla ilgili bir sorundur. (Sünni Kürtler'in hemen hepsi Şafidir, (Türkler ve Araplar) bu Sünni komşuları da Hanefidir.

Hammer'e göre , imparatorluktaki her müftü, yasal olarak görevini Abu Hanefi'nin kurallarına göre yapmak zorundaydı. Sözü nü ettiği tek istisna, Mekke, Medine, Kahire, Halep, Kudüs ve Şam'dı. Bu şehirlerin sakinleri, diğer kollara mensuplardı; Hanefi müftünün yanı sıra, diğer mezheblerin de müftüleri vardı. Ancak, yalnızca "ibadet" yaparken karşılaşılan sorunları çözmelerine izin verilirdi. (Staatsverfassung, II : 391) Bu temele karşı, Bitlis'in bağımsızlığı aslında sıradışıydı.

127.) Evliya, 20 şehir alanı sıralıyor ve bunlardan 11'inde Arapların ve Yakubilerin yaşadığını söylüyor, (Evliya, IV : 1163.) (Evliya, Bitlis 'teki tüm Hristiyanların Yakubi olduğunu söylerken yanlış yapıyor.)

128.) 1870 dolaylarında önceki emirliğin egemenlik alanı içindeki dinsel olarak bileşimi

şöyleydi :

Bitlis (Alat dahil) :	Müslüman	Yezidi	Hristiyan
	70.500 (% 65)	1.000 (% 1)	37.000 (% 34)
Xüş :	66.750 (%54)	1.000 (%1)	55.000 (% 45)
Xînus :	16.750 (% 63)	-----	10.000 (% 37)

Bitlis vilayetinde (Bitlis ili, Müş, Genc, Sê'ird) 244.000 Müslümanın 40.000 'ni göçebeydi. V.Cuinet, La Turquie d'Asie, tôme I ; 138 ; tôme II, 526-7.

129.) Osmanlı İmparatorluğu'nda, gayri -müslim kulların silah taşımalarına izin verilmezdi. Yine de , Kürtler'le Hristiyan komşularının-bağımlı Hristiyanların, ortak bir düşmana karşı omuz omuza savaştıkları birçok olay bilinir.

130.) Irak tarihinde Babanların rolü üzerine bugüne kadar ki en iyi kaynak Long-ripğ'dir. (1925). Yapıtın çeşitli yerlerinde konu işlenmekte.

131.) Bu "feodal" örgütlenme, Osmanlı İmparatorluğu'na erken eklemelendi. Şerefname'de adı geçen ilk Baban prensi Pîr Budağ'ın egemenliği alındaki bölgenin mîr-i li-wa'sı ünvanına (sancakbeyi) resmen sahip olduğu ve bunun göstergesi olarak da, davul ve bayrağın da verildiği söyleniyor-Osmanlı sultanlarının sancakbeylerine verdikleri gibi. (Ancak, bu, geçmişten gelen daha çok son dönemlerdeki uygulamaların bir yansıması olabilir.) (Şerefname, II -1 : 136)

Şeref Khan'ın yaşadığı dönem. (1597) "farklı aşiretlerin ağalarından her biri ülkenin herhangi bir bölgesinin başına getirildiler. "(Aynı yapıt, 144)

132.) 16. yüzyılda, sadrazamlık ve şeyhülislamık için ikinci adamdı. "Nüfuzu, sultana ulaşp, onunla iletişime geçerek haremdaki rekabetler ve çekişmelerden yararlanabileceği kadar etkili olan gücünden ötürü, ileri düzeyde artmıştı. (Shaw, 1976 : 115)

133.) Bu bölüm temel olarak, aşiretlerin ileri gelen ailelerine üyelcrinin bana sağladığı bilgilere dayanıyor. Ulaşılabilir kaynaklardan az yararlandım. (Tarihî, öyküler yerel tarihler, gezginlerin notları.) Bunları henüz yeterince analiz edemedim.

134.) Şerefname - II-1 : 189-191.

135.) "Derebey", İslam Ansiklopedisi, 1. basım, (J. H. Mordtmann-B. Lewis)

136.) Doğuda ve batıda ,i iki tarafta da zengin bir literatür var. Mir Kor ve stıyanı hakkında, batı dilinde yazılmış en iyisi kaynaklardan biri Frazer'dir, (1840), cilt I (63-83) Bu yapıtta, Bağdat'ta yaşayan ve Mir'i ziyaret etmiş olan İngiliz yönetiminden Dr. Ross'un ziyareti hakkında bir değerlendirmede yer alıyor. Bildiğim en ikincil kaynaklar da Jwaideh (1960) : 147-173 ; ve Nebez (1970)

137.) Buraya yalnızca belli başlı olayları alıyorum. Bütünsel bir tarihsel anlatım ve analizi başka yerde yapmak istiyorum.

138.) Aşağıda yazılanlar 1976 ilkbahar ve yazında Botan'da elde ettiğim sözlü bilgilere dayanıyor.

139.) Bu konfederasyonların içerdiği aşiretlerin ve diğer grupların adları aşağıdaki gibidir :

Çoxsor : Mıran, Didüran, Elıkan, Soran (?) Garisan (?),

Şillet : Batuan, Kıçan, Teyyan, Xerıkan, Musereşan

İlaci Beyran : Spertü, Güteyan, İlcwerı (üçü de göçebe), Goyan (yarı göçebe), Silopt ve Şımax'ın aşiret mensubu olmayan Kürt ve Ermeni köylüleri

Dehi : Carıstan (göçebe), Dersevi, Xeswerı, Erüki, Çüfi, Cılan.

Cezire bölgesinin diğer iki aşireti, Harunan ve İlesinan bu konfederasyonlardan herhangi birine bağlı değillerdir.

140.) Bu dönemde Cezire, 16. yüzyılda olduğu gibi artık özerk değildi. Bedr Xan Beg, yalnızca resmî olarak otoritesi tanınan bir mir değildi. O, aynı zaman, **mütesellim** (eyalet valisi) ve "asakir-i redif" de miralay (albay) dı (1833'de kurulan yedek ordu). N. Sevgen B.T.T.D. 11 (agustos. 1968) : 49

(Miralay, sancakbeyine karşılık gelen bir rütbeydi.)

Von Moltke, Bedr Xan Beg'in son ünvanı nasıl aldığını açıklıyor. 1838 Mayıs'ında, (40 günlük bir kuşatmadan sonra) Reşit Paşa'ya teslim oldu. Eski "müttefiki" Scid Beg'in egemenliği altına girdi (Von Moltke'nin de olduğu bu dönemde) ve redif-alaylarında miralay rütbesi aldı . Fakat bu rütbe bir ödül olarak verilmiyordu artık. (Von Moltke, 1882:256)

141.) Bu, üç-çizginin-üçü kısmının ne anlama geldiğini hiç bilemiyorum. Kimse bana açıklayıcı bilgi veremedi.

142.) Safrastian'a göre, (1948) : 55

143.) Bedr Xan Beg'i 1846'da ziyaret eden misyonerler; Wright ve Breath, Kürdistan'ın bu bölgesindeki güvenliği anlatan olayları sergiliyorlar-Başka yerlerdeki durumla karşılaştırarak.

"Misyoner , Wright ve Breath'ın, Bedr Xan Beg'i ziyaretleri." , Misyoner Herald, 42. (Kasım. 1846) : 378-383

Mire giderken geçtikleri yol üzerinde, daha önce hırsız köyü olarak tanınan (şimdi hırsızlıktan vazgeçmiş olan) bir köyde geceyi geçirirler. Bedr Xan yönetiminden önceki bir dönemde bu köyde kaldıklarında eşyalarını mutlaka çaldırılmış olacaktı. (380) Mirle kaldıktan sonra şöyle bir değerlendirme yapıyorlar : Bedr Xan Beg 'in yönetiminde, suçlular kaçamazlardı, Rüşvetçilik, adam kayırma v.s. bu ülkede çok görülen ve yasaların işlemlerini engelleyen davranışlar, burada bilinmiyor," (381)

144.) Bu terim (Ar-ghulam), geniş bir anlamda kullanılıyor. Osmanlı İmparatorlu'nda bu terim; yöneten sınıf mensuplarının özel köleleri, devşirme sistemi, savaş esirlerinin-

den ve satın alarak edindikleri özel köleleri ifade ederdi. O zamandan beri terim ikinci bir anlam daha kazandı : Fedai. Terim, hizmetliden daha çok bir kulluk durumunu çağrıştırıyor. Terim, Kürdistan'da büyük ağaların adamları için hala kullanılmaktadır. 145.) Bletch Chirguh (1930) : 14. Bu yapıtta verilen müttefik şeflerin listesine göre. Bu broşür, (Kürt ulusal örgütlerinden Xoybun'nun yayınladığı) büyük olasılıkla Bedr Xan'ın torunlarından Süreyya Bedrxan tarafından yazılmıştı.

146.) Bedr Xan Beg'le ilgili, Osmanlı arşivlerinde bulunan ve N. Sevgen tarafından yayınlanan dökümanlar (B. T. T. D. 11-19 (1969/9) da, isyan için başka nedenler ileri sürüyor. Yani yönetsel düzenlemeler için planlar yapılmıştı. Bu planlarda, Botan'ın ayrılması ve DiyarBekr ve Musul eyaletleri arasında bölünmesi öngörülmüyordu. Bedr Xan, bu planlara şiddetle karşıydı, çünkü, bu planların, gücünü kırmak için hazırlandığını düşünüyordu.

147.) Bedr Xan'ın ziyaretçileri, Wright ve Breath'a göre. (Bak. not : 143)

148.) Aynı yapıt. Misyoner Herald 42 (1846) : 381

149.) Elbette ki, mirin gerçek durumunu konuklarından saklamak istemiş olması akla uygundur. Fakat bu davranış, yabancı destek kazanmak için çevresindeki yabancıların aracılığını sağlamaya çalışan sonraki tüm liderlerin -istisnasız-davranışlarına uyuyor.

150.) "Misyonerlerin ziyareti. Laurie ve Smith, Aşeta ve Culamerk'e" Misyoner Herald 41 (yaklaşık 1845) : 120/1

151.) Bedr Xan'a beslediği sempaticiden dolayı suçlanamayacak olan Layard, Kürtler'in gerçekleştirdiği katliamdan sonra Tiyari bölgesini gezmiş ve buradaki yıkıntı ve harabeleri görmüştü. Kürtler'in korku ve şüphesi şöyle özetleniyor : "Nesturilerin katliamıyla ilgili çok acılı bir hal var. "Layard, (1849), I : 179

152.) Laurie ve Smith'in sözünü ettikleri (not : 150) söylentileri ilk Nesturi katliamına yol açan değişiklikleri yarattı. Diğer kaynaklarda çok az farklı söylentilerden söz ediliyor. Hepsinde de Bedr Xan, saldırının asıl sorumlusu sayılıyor ve öncelikle Marşim-mum'un birkaç muhalifi, daha önce Bedr Xan'a bağlılıklarını ilan ettikleri için değil zarar görmek, ödüllendirildiler, bu kaynaklara göre. (Smith ve Laurie'nin mektubu (not : 150), s.118)

153.) Bu izlenim, Osmanlı devlet arşivlerindeki dökümanlarla pekişiyor. Sevgen, (B.T.T.D. 24 (Eylül . 1969) : 43) İsyanlara katılan bazı aşiret şeflerinin bir listesini veriyor. En çok destek veren yerler olarak Şirwan, Eûx, Xizan görünüyor. Göçebelerin katılımına ilişkin işaretler burada bulunmuyor.

154.) Özellikle Bletch Chirguh'un broşürü "La question Kurde".

155.) Bildiğim en iyi tartışma Lewis'inkidir. Lewis (1968, özellikle s.75-128) ve Shaw (1977 : 1-171) Güney Kürdistan'da Mîthath Paşa'nın kısa dönemli yönetimi sırasında, reform yasaları uygulamaya kondu. (1869-1870) Bak. Longring(1925) : 298-324.

156.) Bu, Von Moltke'nin 1838'de yaptığı gözlemleri aydınlatıldı : "İltizam, devlet geliri-

nin başlıca ve büyük kaynağı olarak kalır. Talipliler, Ermeniden yüksek faizle para alırlar ve hükümet de bunların, bu eyaletleri istedikleri gibi sömürmelerine göz yumar. Çünkü, zararlarını tazmin etmeleri gerekir. Ancak bu, vergi-mültezimleri zengin olmak için yeterince zaman bulamadan, birilerinin daha yüksek tekliflerle çıkıp önelerini alacakları korkusuyla yaşarlar. "(Von Moltke, 1882:48)

157.) Toprak Yasası'nın tam metninin tercümesi S. Fischer'de bulunabilir. Fischer, Osmanlı Toprak Yasaları (Londra , 1919)

158.) Dowson'un 1931'de yayınlanın yapıtındaki bir harita (I. Tabaka) Irak Kürdistanındaki ovalarda birkaç vadi de dahil, yerleşik olduğunu gösteriyor. Fakat Behdînan, Riwandîz, Pijder ve Şehîzor'daki geniş bir alanın boş olduğu da belirtiliyor.

159.) Longspg, (1925) : 307

160.) Dowson (1931). Dowson, Irak'taki toprak problemleriyle ilgili çalışmasını, Irak hükümetinin ricası üzerine yapmıştı.

161.) Bu, bütünüyle yeni bir olgu değil; tımar işletenler, mültezimler ve diğer memurlar bu yaşam tarzını geliştirmişlerdi. Sonradan daha da genelleşti ve artık memurlukla daha fazla bağdaşmazdı.

162.) Toprak yasasındaki 23. madde, yasal sahibinden kiralayan bir kimse, **toprak üzerinde sürekli haklar iddia edemez.**

163.) En iyi ve güvenilir kaynak Dowson'un çalışmasıdır. (1931) Türklerin son zamanlardaki uygulamaları ve İngilizlerin önlemlerine ilişkin bir not : "al-İrak'taki işgal bölgesindeki kamu yönetimine bakış. 1914-1918 " (Bağdat, Hükümet Yayınları, Kasım. 1918) 1932'de Irak hükümeti, geleneksel toprak tasarruf hakkının bazı yönlerini tanıyan 50 no'lu bir yasaı yürürlüğe koydu.

164.) L. Col. E.B. Howel, " Toprak Politikası Üzerine Bir Not", Bağdat, 1919; P. Sluglett tarafından aktarılmıştır (1976) : 239

165.) Bak. Sluglett (1976) : 249-253

166.) Batı'da Abdülhamid'in bıraktığı imaj, zorba, acımasız, yanlı, paranoit bir tiran ve Avrupa'lı çağdaşlarının ulaşmış olduğu gelişimin düşmanı bir adam şeklindedir. Yakın zamanlarda yapılmış olan tarihsel çalışmalarda, reformların birden bire durdurulmadığı, fakat O'nun yönetimi sırasında devam ettiği ve ikinci olarak, bütün bu tepkisel önlemleri için çözüm bulabilmemesinin çok güç olduğuna dikkatli çekme eğilimi vardır- özellikle de, verimli uluslararası durum ve içerdeki emperyalist ajitasyonla.

Shaw (1977) : 172-271 ve Duguid (1973)

167.) IV. bölümün sonundaki ekte, bu isyanın kısa bir anlatımı verildi. IV. (Tablo II, no . 2)

168.) Sultan'ın diğer önlemlerinin altyapısının ayrıntılı bir açıklaması ve uygulamaların kapsamı için bak. Shaw (1977) ve Dugid (1973)

169.) Shaw ve Shaw'ın (1977) : 246'dan bir özettir. Bu yazarların kullandığı başlıca kaynaklar, zamanın İngiliz konsolosluğunun Doğu Anadolu'ya ait raporlarıdır.

- 170.) Duguid (1973) : 145-6, Konsolos Anderson'un DiyarBekr'de bulunuşundan sonra. (1892)
- 171.) Major E. Noel, "Kürtlerin durumu üzerine notlar" (Bağdat, 1919) FO 371, 1919:44-A-112202-3050 normal kullanıma kapalı olarak bulunuyor.
- 172.) Mistefa Paşa hakkında bildiklerim, temel olarak Qeraçox'ta bulunan (Kuzey-doğu Suriye) torunlarının verdiği bilgiye dayanıyor. Mayıs 1976'da bu görüşme yapıldı. Lehmann-Haupt ve Noel'deki birkaç nokta bu bilgileri doğruluyor.
- 173.) Hamidiye Alaylarında düzenli orduda bulunan rütbeler vardı : onbaşı, yüzbaşı. Mistefe Paşa'nın Hamidiye Alaylarında önce hangi aşiretlerin yeraldığını bilmiyorum. Balkan savaşında (1912-3), Hamidiye Alayları canlandırıldı. ("Milis" adıyla) Burada Mistefa Paşa'nın oğlu Abdülkerim Beg, 4 aşiretin katıldığı bir alaya kumanda etti. Miran, Kışan, Teyyan, Xerikan.
- 174.) Lehmann-Haupt I : 363-5 ; I : 228-9
- 175.) Birkaç aşiret temsilcisinin verdiği sözlü bilgiler.
- 176.) Bu nokta, Duguid tarafından ele alınmıştı (1973, s. 152). Duguid, Hamidiye Alaylarının sultan tarafından oluşturulmasının bir diğer amacının da yönetim birimlerini dolduran, kentli soyluların etkilerinin karşısında bir güç oluşturmaktır.
- 177.) (Musul vilayeti ve Fırat'ın batı yakası sınırlarının ötesindeki) Kürt aşiretleri üzerine notlar." Bağdat, Hükümet Yayınları, 1919, FO . 371,1919 : 44-A-149523-3050'de kapalı olarak bulunuyor. (Sicil dairesi)
- 178.) Örneğin; M. Wiedman, "İbrahim Paschas Glück und Ende", Asien , 8 (1909) : 34-54; Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik İncelemeler. (Yeni yazımla, 1975, Komal Yay. Ankara); M. Sykes (1908) : 469 ff; E.B.Soane (1926) : 43; B. Nikitine (1925b) : 15; Rondot (1937) : 34-38; Longrigg (1925 : 286ff
- 179.) Bu serüven, Rondot tarafından anlatılıyor. (1937:35-56) . Bu olayla ilgili bir Kürt türküsü , Kürtçe yayımlanan Hawar gazetesinin 24. sayısında yayınlanmıştı. (Şam, 1934 : Yeni Basım, Berlin , 1976) : "Delili Berişe", Kürtçe metin, C. Bedirhan'ın Fransızca çevirisiyle.
- 180.) E. B. Şapolyo, Ziya Gökalp, İttihadi Terakki ve Meşrutiyet Tarihi (Ankara 1941) : 43.
- 181.) Wiedmann'a göre (Bak. not : 178).
- 182.) Capt. Walley. FO 371 1919 : ME44-91479-3050 (Sicil dairesi)
- 183.) Duguid (1973) : 149 Erzerüm'daki İngiliz konsolosluğundan sonra nüfus sayımı verileri, katliamdan sonra , Ermeni nüfusunda küçük bir azalmanın olduğu. (Rakamlar, bütün bir imparatorluk için verilmiş; yerel olarak dramatik düşüşlerin olmuş olması mümkün.) :

Yıl	Ermeni sayısı	Toplam nüfus içindeki oranı
1882	1.125 milyon	%6.47
1895	1.167 milyon	%6.12
1906	1.280 milyon	%6.10
1914	1.295 milyon	%6.11

(Shaw ve Shaw, 1977 : 205)

1.3 milyondan 200.000 kişi, sürgün, kıtlık, bulaşıcı hastalıklar ve savaş nedeniyle ölmüştü. Buna 1. Dünya Savaşı sürecindeki keyfi kıyım da dahil. Bu rakamlar, Shaw-shaw tarafından hesaplanmıştır. (1977) : 316. Ermeni milliyetçileri, 1 milyonun üzerinde Ermeni'nin öldüğünü iddia ediyorlar. Shaw-shaw, savaştan önce imparatorlukta 2.5 milyon Ermeninin yaşadığı şekilde bir iddianın yanlış bir varsayım dayandığını söylüyorlar.

184.) Örneğin; Leach, farketmişti. Leach (1940) Balık aşiretinin büyük şefinin maaşı, Leach'ın ziyaretinden (1938) birkaç yıl önce kesilmişti. Bu olay, aşiret lideri olarak nüfuzunun azalmasının bir sonucuydu; "Balık aşireti, şimdi bir aşiret olarak işlevsel birimlere çok az sahiptir." (Leach, 1940 : 19)

185.) Bak. Vanlı (n.d) ; Beşikçi (1977) ; Rambout (1947) : 23-45; D.D.K.O. Dava Dosyası (Ankara : Komal 1975)

186.) R. Stavenhagen, "Seven Fallacies about Latin America" J. Petras ve M. Zeitlin (editörler), Latin Amerika : Reformor Revolution Greenwich : Fawcett, 1968 (Bu makale ilk olarak 1945'te yazıldı); A.G. Frank, "Development of Underdevelopment", Monthly Review, Eylül, 1966 (Bu tarihten beri 7 kez basımı yapıldı.) ; A.G. Frank, Capitalism und Underdevelopment in Latin America" New York, 1967.

Frank'ın ifadesi çok radikal ve gerçeklerle de tam olarak bağdaşmıyor. Fakat burada özetlenen temel düşünceye de itiraz etmek güçtür. Frank'ın yaklaşımının bir özeti ve ilgili yorumlar için bak. A. Foster-Carter, "Modes of Production Controversy", "Üretim tarzları çelişmesi". New Left Review 197 (Ocak-Şubat, 1978) : 47-77.

187.) Perry, birçok örnek veriyor. (1975)

IV. BÖLÜMÜN NOTLARI

1.) Bireylerin başkaları üzerinde güç oluşturmalarını sağlayan bu iki dışsal kaynağı değerlendirilen ilk kişi elbetteki ben değilim. Büyük anarşistlerden Bakunin'in yazılarının toplandığı "Tanrı ve Devlet" te, bu ikisini özgür bireyin başlıca düşmanı ve baskısız, eşitlikçi toplumun temel engelleri olarak değerlendiriliyordu.

2.) Hüseyin İbn Mansur al-Halac, 922'de Bağdat'ta "ana'l haqq", "ben tanrıyım" dediği için eziyet görmüştü. (!) (Literatürde : "Doğru", "Gerçek") Ve tersinden söyleyip, tanrısıyla kendisi arasındaki farklılıkların yok olduğunu ifade ettiği için de. Gördüğü zulümden sonra, birçoğu tarafından evliya olarak görülmüştü. Pekçok Qadiri şeyhi, silsilesine O'nu da almıştı. Sinc'deki Qadiri dervişleri eğitimsiz insanlardı, fakat bana, Hallac'la ilgili bir ilahî okumuşlardı ve "ana'l haqq'ın ortodoksa bir açıklamasını yapmışlardı. Şimdi, hala Hallac'ın iddiasını tekrarlayanlar büyük olasılıkla, küfürbaz ve istenmeyen adam gibi muamele göreceklerdir ya da daha kötüsünü.

3.) İngiliz resmi kaynaklarına göre, Şeş Ehmedê Barzanî, (Milliyetçi bir lider, Mela Mifta'nın büyük kardeşi.) için bir müridi, 1927'lerde, O'nun tanrısının canlı temsilcisi olduğunu iddia etmişti. (H.B.M. Hükûmetünden, Cemiyet-i Akvam'a Irak'ın yönetimiyle ilgili rapor. 1927 : 23, Trimmingham, buradan alıntı yapmıştır. (1971 : 125) Ehmed'in nasıl bir tutum aldığı açık değildir; önyargısını saklamaya gerek duymayan ve şeyh için "yan-deli" diyen Longrigg, şöyle diyordu : "Bu yarım akıllı derebeyi, bazı öfkeli megalomanların gizli teşvikleriyle kendini herşeye kadir olarak ilan etti ve inançlı bir molla'nın vâzleriyle de bazıları tarafına kazanıldı." (Longrigg 1953:194) Kısa bir süre sonra bu havarı öldü ve herkes olayı unuttu.

4.) Dalehü'nun Ehli Hakları şimdi iki çatışan gruba bölünmüş bulunuyor. Birbirlerinden farklı olarak Baba Yedigâr ve İbrahim'le birleşmişlerdir. Bunlar ilahî varlığın görünümleriydiler. Beş yüzyıl önce bu bölgede yaşamışlardı. Yedigâriler şimdi, İbrahim'in böylesi bir ululuğa sahip olduğunu kabul etmiyor ve O'na sıradan bir insan ruhunu yakıştırıyorlar. Ve hatta, belli bir görünümüne bürünüp Yedigâr'ı öldürdüğünü de iddia ediyorlar. (Aslında, bir başka evliya, Ali Qalanderi'n ki, baba Yedigâr'ın bir götüntüsü olduğu söylenir, açıkça öldürüldüğü iddia edilir.) İbrahim taraftarları, bu iddiayı yalanlarlar, Yedigâr hakkında benzer düşünceler taşımazlar. Bilgili bir İbrahim taraftarı bana, bütün hikayenin (ki, bu öyküler, eski Ehli Hak yazısında yer almıyor.) Seyyid Barake tarafından (İbrahim taraftarı) olan, politik rakiplerini zayıflatmak için uydurulduğunu söylemişti.

5.) Sonraki dönemlerde birkaç Kürt şeyhi, zamanın peygamberi olarak ünlenmişlerdi (sınırlı bir alanda) : Barzanî'li İ. Ebdüsselam, bu ünvanı almıştı. Xizanlı Şeş Sibxetullah, (hala Xizanhewcuti olarak anılır.) Durû'lü Şeş Osman, ünvanının diğer adaylarındandır. O'nu ikinci kez ziyaret ettiğimde, yanında kalmak için gelmiş olan bir grup Lübnan'lı Nakşibendiyile karşılaştım. O'nun çağımızın ghawtı olarak kabul edildiği ko-

nusundaki kanımı pekiştirdi, bu durum. Bir başka şeyhin de aynı ünvana sahip olduğunu duymak bana, "yüksek sufi" geleneğine ait kavramların, halka ve militan bir mistisizme mal olduğunda ne kadar banalleşebileceği düşündürdü. Yanında kaldığım ağalardan biri, (Suriye Cezire'sinde) bir keresinde, ghawt kavramı hakkında oğluyula yaptığımız biraz akademik tartışmaya müdahale ederek, " ghawt ghanlı, bir ghawtun ne olduğunu bile bilmeden, bir ghawtın nasıl tanınabileceğini size anlatayım : Yağmurda yürüdüğünde gıysileri ıslanmaz. Benim şeyhim Brahîm Heqqî Ghawt'ı, çoğu zaman yağmurda ıslanmadan yürüdüğünü gördüm... " demişti.

6.) Lucy Garnett, kendisine bilgi verenlerden (çoğunluğu derviş olan) bir hiyerarşinin biraz değişik bir biçimini öğrenmişti-burada sergilemiş olduğum biçimini. Çünkü, bu bir tür dinsel hiyerarşinin, Türkiye'de, yüzyılın başında geçerli olduğunu gösterir. Ghawtın altında, (derece olarak azalan bir sırayla) : 2; "İnançlılar" ;4; "aracılar" (evlad) : 5 ; "nurlar" (envar) ; 7 ; "çok iyiler" (akyar) : 40 "görümeyenler " (rical-i gaub) ya da "şehitler" (şüheda) ve çok sayıda abdallar (kutsal abdallar), (Garnett, 1912:34-37)

7.) "Evliya" , Arapça "walî'nin, "azîz"ın çoğuludur. Fakat, Türkçe'de ve bazen de Kürtçe'de tekil olarak algılanır, örneğin, çoğul soneklere alır. (Türkçe : "evliya", Kürtçe : "ewliya")

8.) Bu kavramın gelişmesi ve farklı zamanlarda farklı anlamlar kazanmasıyla ilgili olarak bak. McDonald'ın makalesi; "Mehdî", İslam Ansiklopedisi. 1. basım. Hughes, "İslam Sözlüğü"nde, Mehdi geleneğiyle ilgili Hindistan'da öğrendiği geleneklerden alıntı yapıyor. Bununla ilgili bilgiler, Miskat-ul-Masbîh koleksiyonunda bulunabilir. Mendi kavramı ve İslam dünyasındaki Mehdi isyanlarıyla ilgili zengin bir literatür vardır. İslam Ansiklopedisindeki ilgili maddelere bakınız, daha yeni bir sistematik özet tanımıyorum.

9.) Olaylar, burada bana anlatıldığı sırayla verildi. Başka söylentilerde, Deccal'in gelişmesi Mehdi'ninkinden önceye rastlıyor ve İsa fonksiyonunu yitiriyor. Bu biçim , Kürdistan'da meydana gelmiş olan, bildiğim mehdi isyanlarına uyarlanmıştır. (Bak. Bölüm IV. o) Açık ki, bu anlatılan biçim anti-yabancı ve anti-modernist isyanların ardındaki teoriyi açığa çıkarmak açısından daha yararlıdır : Yabancı istilacılar (İngilizler, Ruslar) , laik reformcular (Atatürk) bu sayede kolaylıkla Deccal'le özdeşleştirilebiliyordu.

10.) Birkaç aileye mensup bu Qadiri seyyidleri, diğer ve az bulunma kuralına dayanarak başkalarına değil, yalnız kendi oğullarının şeyh olmasına izin verirdi. Bu ünvanı tekellerinde bulundurmaları sonucu pekçok insan, bu düzenle yalnızca seyyidlerin şeyh olabileceğine inanmaya başladılar. (Yani, bana bilgi verenlerin çoğu ve Garnett : 1912:120) Fakat, Kürdistan'da en azından bir tane Qadiri şeyhi ailesi var ki ; seyyid değiller : Talabaniler.

Riwandiz mirinin isyanı, işgali ve yenilgisi, önceki bölümde anlatılmıştı.

11.) Mollalar grubu içinde, bilgi ve ibadet yaptırma yetkisine göre belirlenen bir derecelenme vardır : **İmam** , namaz kıldırır, hatip, cuma namazında hutbeyi okuyandır. Bu

sonuncunun işlevi daha çok bilgi gerektirir.

12.) Şeyh'in 1925'te "gangster" terimini biliyor olması biraz garip görünüyor. Belki de, Mela Hesên olayı , daha eskiye malediyor; fakat öyle olmuş olması da mümkün. Çünkü, Şeyh, İstanbul'dakilerle ve Avrupa'lı , Amerika'lı temsilcilerle de sıkı temas içindeydi ve dışarıda ne olup bittiği konusunda haberdardı.

13.) Heqqe, muhalif Nakşibendi şeyhi Sergelü'lü Abdülkerim (Irak'ta) 'ın taraftarıydı ve haleflerine verilen addır. Tablo l'in notlarına bakınız; Eklerde 4. madde.

14.) En iyi sorgulama Trimmingham'da bulunabilir. 1971, III. Bölüm, "Ta'faların Oluşumu".

15.) Trimmingham, taifa teriminin Mısır'da Hicri takvimle, 200'lerde (M.S.800) kullanıldığını farketmişti. (1971:5) Ancak, tarikatlar, 15. yüzyıla kadar gerçekte gelişmemişlerdi. (1971:67)

16.) Açık ki, yaygınlaşan mistisizm, evliya tapınmaları ve mucizevi olayların önemiyle birlikte, İslam öncesi dinsel pratiklerden çok şey almıştır. Bu özellik, Müslüman evliyalarının türbelerine bayrakların dikildiği Orta Asya'da belirgindir ve bu görüntüyü Budist türbelerinden ayıran tek şey bayraklar üzerindeki yazılardır. Benzer bazı şeyler, Kürdistan'da da vardır. Burada, garip şekilli ağaçlar ya da kayalara bağlanmış bez parçalarını görmek hala mümkün. Bunlar, türbeyi, bir hastalık tedavisi için ya da benzer nedenlerle ziyaret etmiş olanlarca bağlanmıştır. Bazen bu bez parçaları her çeşit türbe-ye ya da yakındaki bir ağaca bağlanmış olabilir. Bazen de, ziyaret edilen yerde bir mezar izine rastlanmaz. Bu, ilkel bir tapınma biçiminin kalıntılarıyla karşı karşıya olduğumuzu düşündürür. Sorulduğunda, genellikle, sözkonusu yerin adı şimdi unutulmuş olan kutsal bir insanın adıyla birleşmiş olduğu şeklinde cevaplar alınır. Açıkça, bir putperestlik uygulamasının rasyonelize edilmiştir, bu.

17.) 4 ayrı ibadet tekniğini temsil ediyor olmalarına rağmen, bu 4 tarikatı temel alarak kabul etmemiz için tarihsel bir neden yoktur. Suhrawardî ve Kubrawî tarikatlarıyla ilgili, kimse bana spesifik bir bilgi vermedi, fakat, Nakşibendi ve Qadiri tarikatları arasında temel yaklaşım ve yöntem farklılıkları kanıtlanabilir bir şeydir. Yanında kaldığım Şeş Saída'nın oğlu Nûrullah, bana babasının babasının birkaç tarikatla icazetinin olduğunu, bu tarikatlarda, Suhrawardî ve kendisinin de insiyatif sahibi olduğunu söylemişti. Ancak, kaniyle ilgili daha fazla şey anlatmadı. Tuttuğu tek yol Nakşibendilikti. Kubrawîyya ve Suhrawardîyya tarikatları Kürdistan'da yoktur.

18.) Lucy Garnett, benzer birşeyi kendisine bilgi verenlerden duymuştu. Bunlar açıkça daha iyi eğitilmiş kimselerdi. Aşağıdaki özellikleri aktarmışlardı :

Alli, peygambere, ilahî yardım almak için ne yapması gerektiğini sorduğunda şöyle yanıtlanmıştı : "Yüksek sesle ve hiç ara vermeden tanrının adını an." Ebubekr ve Peygamber, Mekke'ye kaçarken bir mağaraya sığındıklarında, Muhammed, EbuBekr'e içinden zikretmesini, tanrının adını sessizce anmasını öğütlemişti. (Garnett, 1912:122)

19.) Trimmingham (1971:103) aşamalarla ilgili aşağıdaki sınıflamayı yapmıştı :

Birinci (Tekiye) aşaması : Mistisizmin altın çağı, öğretmenler ve öğrencilerin yoğun ilişkileri, ortak bir yaşam sürdürmek için çok az düzenlemelerin gerekmesi ve ayrıcalıksız, özel bir özenin gösterilmemiş olduğu manastırlarda sürdürülen bir yaşam. Öğretmenin rehberliğinde davranmak bir prensip haline gelmişti. Entelektüel ve duygusal olarak aristokratik bir davranıştı, bu. Bireysel ve topluluk halinde düşüncelere dalmanın yöntemleri ve kendinden geçişe teşvik eden exerstizler.

İkinci (Tarikat) aşaması : 13. yüzyıl Selçuklular dönemi (M.S. 1100-1400 arası). Bir doktrinin, kuralın ve metodun yaygınlaşması, mistisizmin, silsile-tarîqa'larının sürekli öğretim yaptırarak, aydınlatıcı okulların ortaya çıkıp gelişmesi. Burjuva hareketi, örgütlenmiş sofiizm, gelenek ve yasallığın standartlarıyla uysallaştırılmış dinsel bir ruh, kendinden geçmenin yeni tip kolektif metodlarının gelişimi.

Üçüncü aşama (ta'îfa) : 14. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş dönemi. Hükmümdara sadakat anlayışıyla beraber, doktrin ve kuralların yaygınlaşması. Sofisizmin halka yayılması. Tarikat çizgilerinde yeni temeller. Birçok "birlik" ve "tarikat" ta, evliya kültürüyle birleşik bir branşlaşma.

20.) Çoğu yazar bunun Hazer kıyısındaki Gilan ili olduğunu varsayar. Ancak, diğeri bir başka Gilan ilçesidir. Güney Kürdistan'dadır. (Bağdat-Kirmanşah yolunun güneyinde) Kürtlerin çoğu buranın Abd'al-Qadîr'in doğum yeri olduğuna kesin gözle bakarlar.

21.) Abd'al-Qadîr'in kişiliği hakkındaki mitler üzerine en iyi değerlendirmeyi Trimmingham'da buldum (1971) : 40-44. Bak. Schimmel (1975) : 247-248 ve Brown (1968) : 100-116 (Eleştirel olmaktan çok uzak, fakat dervişlerden edinilen birinci elden yazılı ve sözlü bilgilere dayandığı için değerli.)

22.) Gibb ve Bowen'e göre (1957, cilt II : 196) Tarikat , Bağdat'ta M.S. 1200 dolaylarında kuruldu. Fakat, 16. yüzyıla kadar, Küçük Asya ve Avrupa'ya girmemişti.

23.) Minorsky'nin eline geçen Silemani'de bulunmuş elyazması bir soyağacına göre (bu, yazarlar tarafından seyyid olduğu iddiasında bulunanların iddialarını araştırmak için kullandıkları bir veridir.) iki kardeş, Baba Resûl'ün oğulları, Seyyid İsa ve Seyyid Mûsa, Hicriyl 760'ta -M.S. 1358, Berzenc'e geldiler. (M. Morki, Recherches de Kurdo-logie (Paris 1970) : 315) Bu döküman yalnızca, Qadiri tarikatının (Güney) Kürdistan'a giriş tarihini belirtmiyor, fakat aynı zamanda, Ahle Hakk dininin kronolojisini verdiği için de önem taşıyor : Aynı Şeh İsa, rivayete göre, Soltan Sohak'ın babası, Ahle Hakk dininin kurucusu ve reformcusudur. Bu dökümanda, tesadüfen, Soltan Sohak'ın kendini yalnızca tamamıyla görünüşsel bir figür olarak düşündüğü belirtiliyor.

24.) Benzer şekilde, Mansur al-Hallac'ın silsilelerde hiç adı geçmez. Birçok sofinin kendisine büyük saygı ve hayranlık besliyor olmalarına rağmen. Aslında, birkaç Qadiri, bana, Mansur'un kendi silsilelerinde yer aldığını söylediler, oysa silsilelerinde ycranları saydıklarında O'nun adı hiç geçmiyordu.

25.) Trimmingham (1971 : 262) , Benzer şekilde bir çift silsileden , Karh'ın Ma'rufu için-

de söz ediyordu. Ma'ruf, yukarıda verilen silsileler yanında, 8. İmam Musa ar-Rıza'yla da birlikti.

26.) Kuzey Afrika'daki Rifa'i seanslarının klasik anlatımı, E. W. Lane'nin mükemmel yapıtı Modern Mısır'lıların Davranış Tarzları ve Gelenekleri (Londra, 1836) 'nde bulunabilir.

27.) Trimmingham'a göre (1971:262) "Ahmad İbn'Alî ar-Rıfâ'nın yolu, Qadîrîlikten türemiş değildir, böyle olduğu iddia edilmiş olsa da. Tersine, kendisi bir silsile ailesinden gelmektedir ve yolu, yaşadığı zamanda bir farklılığı temsil eder. Oysa, Qadîrîlik, çok sonraları bir hırka çizgisi biçimine büründü."

28.) Schimmel (1975) : 248-249 : Trimmingham (1971) : 38

29.) Rifa'i dervişlerinin tarikatlarına özel davranış biçimlerini Abd al -Qadir'le bağlantılı olarak getirmiş olmalarının önemi yoktur. Ahmad ar - Rifa'i'nin yaraları iyileştirme gücünü Abd al-Qadir'den aldığı söylenir. (Örneğin; Brown 1868 : 281)

30.) Bazıları, İsa ve Mûsa kardeşlerin Abd al-Qadir'in torunları olduklarını iddia eder. Edmonds, (1957:68-70) Berzenci ailesi reislerinden duyduklarıyla, kısmen bir soyağacı geliştirmiş, burada, Şeh İsa, 7. Musa al-Kazım'ın 7. göbekten torunu olarak (?) gösteriliyor. (Ve Abd al-Qadir'in torunu değil.)

Sine'de (Xelife Fettah'ın Tekiyesinde) aynı soyağacının yazılı bir versiyonunu buldum; burada, Mûsa al-Kazım ve Seyyid İsa arasında 6 isimden söz ediliyordu. Fakat daha eksiksiz bir biçimi ve yaşanan yerlerinde cıklenmiş olduğu bir dökümandı, bu ve belirleme yaparken yardımcı olabilir. Hepsi de İran'da yaşamışlardı; saptayabildiğim kadariyle tarihleriyle veriyorum :

Seyyid Mûsa al-Kazım (Bağdat) 799.

Seyyid İsmâ'il Muhaddes (Aspartz).

Seyyid Soltan Abdullah (Sine).

Seyyid Abd al-Aziz (Sahr-e Rey) ,

Seyyid Şeyh Muhammed Mansur (Zarand).

Seyyid Şeyh Baba Yusuf Hamadanî (Goltan) 1049-1140,

Seyyid Şeyh Ali Hamadanî (Goltan) 1314-1385,

Seyyid Şeyh İsa (Berzenc).

Yusuf Hamadanî, Orta Asya bağlantılarıyla çok ünlü bir din adamıydı. (Bağdat'ta okuduktan sonra Merv ve Herat'ta yaşadı. Nakşibendi tarikatı da, Bektaşılık de O'ndan etkilenmiştir. Bak. Trimmingham (1971:52-54) ve Mole, 1959, yapıtın çeşitli yerlerinde.) Ali Hamadanî, (İsa ve Musa'nın babası olabilir; O'nunla ilgili tarihler, bu iki kardeşin Şehrîzor'a 1360 dolaylarındaki geliş tarihiyle çakışıyor.) görelî olarak ünlüdür. O, bir Kubrawî'ydî (!) Hamadan'da doğup, Orta Asya'da öldü. (Trimmingham 1971:57) Yusuf Hamadanî'nin torunu olabileceğine dair bir başka kanıt yoktur. Bu aileye ilişkin aile

ağacıyla ilgili bazı uyarılarda bulunmak gereklidir: İsa ve Musa kardeşlerin Hama-
dan'dan geldikleri biliniyor, Yusuf ve Ali de bu kentte yakın bir yerde doğup, yaşadıkları
bilinen din adamlarıdır. Bu nedenle onların, sonradan Qadırların kendilerini bağ-
lantılı gördükleri kişiler olmaya en uygun adaylardır.

31.) Trimmingham (1971) : 12-13; Schimmel (1975): 28-29. Peygamber'in, Uwais'in dini
özellikliğini bildiğine dair bir rivayetten alıntı yapıyor ve Peygamber, O'ndan söz ederken
"Bana Yemen'den gelen inayeti bir soluk" dediğini ekler.

32.) Melaye Cezeri hakkında, şaşırtıcı darlıkta bir literatür vardır. Geçmişin en iyi Kürt
şairi olmasına rağmen. Jaba'nın yapıtında kısa bir değinme var (1870:7-8). M. Hart-
man, sahip olduğu elyazması bir Divandan söz eder. (" Zur Kurdischen Literetür") Vve-
ner z-f-do Kunde des Morgenlandes 12(1818) : 102-112) ve sonradan elyazmasının bir
foto-litografisini yayınladı (Berlin 1904 . S. Calvary und Söhne). Divandaki şiirlerden
bir kısmı Kürtçe Hawar Dergisi'nde yayınlandı (Latın alfabestyle), 35. ve 36. sayılarında
(Şam, 1941,2. basım, Berlin, 1975); önceki basımda, Fransızca çevirisiyle iki şiir yerli-
yor. Çevirmen Roger Lescot, 1958'de Qamışli müftüsü, Ahmad Bîn al-Mulla Muham-
med Divan'ının basımını bir yorumla birlikte (Arapça) gerçekleştirmişti. Ortodoksluk-
la çelişen bütün bölümlerini çıkararak. (Divan'da gerekli bölümlerin yaklaşık bütünü).

33.) Abd al - Qadır, bu konumdakilerin en büyüğü olarak kabul edilir. Sık sık "ghawt-ı
a'zam" diye anılır."süper yardımcı". Kürdistan'lıların sözettikleri ghawttan (Kürtçesi
"xews") Abd al-Qadır'dır. Popülerliğin göstergesi olarak adı yeminlerde kullanılırdı. "ya
xews!"; "bi Xewsi Gilan!"

34.) İngiliz bakış açısına göre, ki Edmonds tarafından dile getirilmiştir. Buna göre, Şex
Mehmûd İsyanının değerlendirilmesi . Edmonds (1957:Bölüm III ve IV, birinci isyan için,
yapıtın diğer bölümlerinde ise, öteki isyanlar anlatılıyor); Lees (1928) ve Elphinston
(1948). Şeyhe daha sempatik yaklaşan ise Rambout (1947:Bölüm III ve Twaideh (1969
: Bölüm X ve XI)

36.) Şeyh, yönetici aile içindeki çatışmalardan yararlanarak Caf aşiretinin bir bölümü-
nün desteğini alarak yönetimi ele aldı. (Lees 1928:257ff) Benzer şekilde, bazı aşiretlerin
küçük bölümleri İngiliz'lerin tarafını tuttular. Şeyh, aynı zamanda güçlü Hewramî aşi-
retinin güçlü desteğini almıştı. Ailesinin üzerlerinde her zaman etkisinin bulunduğu.
Ve hatta, -bir katılımcı gözlemciye göre - bazı Bahtiyarilerden (İran Kürdistan'ının uzak
Güney-doğusunda yaşayan bir aşiretsel grup) de destek almıştı.

37.) "29 Aralık. 1918'de sona eren döneme ilişkin, Kerkük gelişme raporu A.P.O" (Sicil
daıresi, FO 371 dosyalar 1919: 44A-122190-144)

38.) "Güney Kürdistan aşiretleri üzerine notlar", Bağdat 1919.

39.) Allenin birçok üyesini tanıyan Edmonds, onlar için, "modern dönemde, derviş olan
kurucularının dinsel nüfuzu sayesinde refah ve güce kavuşmuş olan bir aile için mü-
kemmelle bir örnek" der. (1957:269-270)

40.) Baha ad-Din'in önceki biyografisi, Molé tarafından 1959'da kısmen çevrilmişti. Bu-

rada, Baha ad-Din'in kendini Abd al-Halîk'tan önce ortaya çıkmış olarak gördüğü bir rüyaya değiniliyor. (38-40)

41.) Molé (1959) : :36, 37; Baha ad-Din'in bütün silsilesi, bir takım elyazmalarıyla tamamlanarak veriliyor, Molé:s.65.

42.) Bu kurallardan Trimmingham (1971):203-204'te alıntılar yapılmıştır ve Subhan'da da: 191-192. ABd al-Halîk'in 8 kuralından bazıları aşağıdaki gibidir:

--"hōsh dardam", "Soluk alırken farkında olmak" . Tanrının varlığı unutulduğunda soluk alıp vermek olası değildir. (Baha ad-Din, sonradan,"bu tarikatın dış temelî, soluk-alma-vermedir" der.

--"nazar bar gadam", "birinin adımlarını seyretmek". Bir sufi yürürken her zaman adımlarına dikkat etmelidir. Bu buyruk, yürüyenin dikkatinin başka şeylere kaymasını önlemek ve dikkatini tanrının varlığında yoğunlaştırabilmesi için verilmiştir.

--"Halwat dar encümen", "kalabalık içinde yalnızlık". Amaç, çok meşgulken de konsantreyonu sağlamak, dünya işleri arasında Tanrı'yla bağlantıyı yitirmemek ve Baha ad-Din'in eklediği 3 kura' arasında da:

--Wuqûf-i zamâni", "geçici ara vermeler". Birinin zamanını nasıl geçirdiğinin değerlendirilmesi; yanlış mı, doğru mu?;

--Wuqûf-iq galbî", "kalbin istirahatı". Kalbi, üzerinde Allah kelimesinin Arap harfleriyle kazılı olarak hayal etmek.

Aynısı ya da benzer meditasyon teknikleri bana, Bodhgaya'da kısa bir süreyle Budist meditasyon (vipassana) üzerine yaptığım çalışma sırasına öğretilmişti.

42a.) (Sünnî) Qadîriler, (Şîî) Haksar ve Ne'metallahî tarikatlarıyla ve (aşırı) Ahle Hak mezhebiyle direk ilişkiye geçmişim. Araştırdığım literatürde, iddialarla ilgili birşey bulamadım.

43.) Bana bilgi verenlerin hiçbirî, silsilerlerinin Mewlana Xalîd'den önceki bölümü hakkında bilgili değillerdi. Baha ad-Din'le Delhi'li Abdallah arasında yalnızca bir şeyh biliniyor. Baqi b'llah. Silsilenin daha eksiksiz halî, Baha ad-Din'in öğrencisi Yaqup Çark'la başlayan şekliyle bir Osmanlı belgesinden kopye edilmişti: Mirat al-Muqisid, H. A. Roza tarafından alınan bu kopye, Browns'un kitabının ek kısmında verilmiştir. (s.444) Bu elyazması, açıktır ki, tarikatın bir Kürt mensubu tarafından yazılmıştır. Bundan dolayı, Mewlana Xalîd'in gelmesinden önce de yaşayan Türkiye Nakşibendî şeyhlerinden söz edilmiyor. Hindistan'daki Nakşibendî şeyhlerinin bir listesi Subhan'ın kitabına eklenmiştir. Buna göre, Mewlana Xalîd'in öğretmeni olarak 1824'te Delhi'de ölmüş olan Şah Abdallah Gulam Ali'yi saptamak mümkündür.

44. Birçok yazar, Mewlana Xalîd'in ünü ve O'nun bir gecede Silêmani'den kovuluşunu yazmıştır. Hepstinden önce de Rich, olay sırasında Silêmani'de bulunuyordu. Diğer önemli kaynaklar da :Edmonds (1957:72,73,77-78); Nikittine (1925:156-157;1956:212-215); Trimmingham (1971:124) ve D.N.McKenzie, "Bir Kürt İnanıcı"(Çekirgenin Bacagında yer alan bir bölüm: S.H. Taqizade'nin onuruna çalışmalar, Londra 1962:162-170) Mew-

lana Xalid'in Silêmanî'de kalışı önemliydi:prens ailesi O'nu yüksek bir konumda ilan etmişti. "Önünde durup (Şeyh'in) pıposunu dolduruyordu (Rich, I:320) ve yönetici ailenin üyeleri birbirleri için yemin ettüklerinde (birbirlerine karşı dış güçlerle birlikte davranmayacaklarına dair) şeyh'in önünde değillerdi ve birine Türkiye'den ya da İran'dan gelmiş olan bir mektubun Şêx Xalid'in evinde, bütün diğerlerinin önünde açılacağına dair birbirlerine sözvermişlerdi. (Rich,I:147-148) Sonra, anıdan ve beklenmedik bir şekilde yüksek kişilik kasabadan kaçmıştı. Ertesi sabah, Rich günlüğüne şunları yazmıştı:"20 Ekim, bu sabah büyük şeyh Xalid kentten kaçtı. Karşı koyulamadı, kaçıışı gizliydi ve 4 karısını yanında götürmeyi de başarmıştı. Hangi yöne doğru gittiği henüz tesbit edilemedi. Dün, Kürtler O'nu, Abdul Kadir'in bile üstünde görmeye başlamışlardı ve Paşa önünde bekleyip pıposunu dolduruyordu. Bugün ise O'nun kafır ve sadakatsiz olduğunu söylüyorlar. Kibirliiliğiyle ve küfürbazlığıyla ilgili sayısız öyküler anlatılıyor. **Paşa'nın oğlunun ölümüyle önemini yitirmişti.** Çünkü, Şeyh, Paşa'nın oğlunun hayatını kurtaracağını söylemiş, Tanrı katındaki yerini incelemişti. Şeyh'in kaçıışıyla ilgili çeşitli nedenler ileri sürülmüştü. Bazıları, O'nun paşayla kardeşleri arasında yanlış liderlik yaptığını ileri sürdüler. Onlarla yüzleşmesi gerektiğini söyleyenlerdi, bunlar. Bazıları da **O'nun yeni bir mezhep kurmayı ve kendini tükenin geçici ve dini lordu olmayı planladığını söylediler.** Ve tabii ki, uğraşların çoğu, O'nun gerçekten suçlu olmasından çok yargılanmasına dayanıyordu. Bütün ulema ve seyidler Şeyh Maruf'un başkanlığında, Xalid'den nefret ediyorlardı. Şeyh Xalid, gücü tükeneince onları geriye itmişti. "(Rich,I:320-321, alt çizgiler bana ait) Şeyh Xalid'in kaçıışıyla ilgili başka nedenler de ileri sürülmüştü. Edmonds'a, örneğin, (Berzencilerin taraftarlarıncı Şeyh'in) Berzenci Şeyhi Me'rûfê Nodê'yle giriştiği mucizevîlik mücadelesinde kaybetmesinden ötürü kaçtığı söylenmişti. (Rich'in deyişiyle Şeyh Marof) Fakat, bu karızmanın birden kaçıışı ve kayboluşu, böyle direk mücadelenin sonucu olamaz. Çünkü, Şêx Me'rûf, Mewlana Xalid'in bıraktığı boşluğu Silêmanî'de dolduramamıştı. (Bu Berzenciler için, bak. IV. bölümün eki, Tablo 1.) Rich'in argümanı daha akla yatkın görünüyor. Şeyh, daha laik bir gücü elinde toplamak için yaptığı hamlelerde, yönetici ailenin içindeki ilişkileri kullanmak istemiş olabilir. Karızmanın böyle çabuk tükenişini açıklamak kolaydı: Hiçbir başarı başarı değildi, hiçbir yenilgisi yenilgi değildi. Ve Rich'in yönetici ailenin konuğu olduğu da unutulmamalıdır. Anlattığı tepkiler, bu alanda karşılaştığı insanlardandı. Diğerleri belki de şeyhe sadık kalmışlardı. Bunun kanıtı da, Nakşibendi tarikatının Silêmanî'deki bütün taraftarlarını yitirmemiş olduğu gerçeğidir. Mewlana Xalid'in yerini halifesi Biyerili Şêx Osman aldı. (Silêmanî'nin doğusunda bir yer.)

45.) Rich'e göre birçok kişi, Mewlana Xalid'i peygamber yerine koyuyordu. Ve O'nun deyişimiyle "Vahiy almış kişi" deniyordu, O'na (Rich I:140) 12.000 müridinin olduğu söyleniyordu. (Türkiye ve Arabistan'ın çeşitli yerlerinde) (Aynı yapıt:141)

46.) Diğer faktörlerin (Örneğin; Psikolojik olanlar gibi) toplumsal bir olguyu etkileyemeyeceğini söylemek istemiyorum. Fakat bu faktörlere dayalı açıklamalar yanlışlana-

mayacağı için şüphe götürürler ve bu tür faktörler, doğru dürüst sosyolojik bir açıklamanın yapılmamış olduğu gerçeğini saklamaya yarıyorlar. Nakşibendi tarikatının, Qadiri tarikatını aşacağı, çünkü, Nakşibendi tarikatında müridle mürşit arasında daha içten ilişkilerin olduğu (rabita) buna eşit bir durumun Qadirilerde olmadığı şeklindeki bir düşünceyi alayla karşılıyorum. Nakşibendiliğin gelişmesi, müridlerin şeyhe olan derin bağlılıklarına bağlanıyor. Ancak, doyurucu ve yanlıslanabilir bir formülasyona varılablmesini mümkün görmüyorum.

47.) Bazı kollar arasındaki ilişkiler uzlaşmazdır ve bazıları da belki de ayrı olarak ele alınmalıdır. Kadiriler arasındaki ilişkişizliğı biraz daha vurguluyor. Silémanî'deki kal, lider olduğunu iddia ediyor. Fakat diğerleri tarafından böyle oldukları kabul edilmiyor. Dolayısıyla bu kal, grafişte merkezi bir konumda göstermedim ve bütün kollar arasında kesik çizgiler çektim.

48.) 1910'da, Oromar bölgesinde rakıp üç şeyh, barışı sık sık bozuyorlardı. Bunların üçü de Nahşibendiydi. Şex Ehmed'le (Barzan'lı) , Lolan'lı Şex Reşid arasında, ki Bradost aşiretinin dini lideriydi, bu ikisi arasındaki sürekli güç çekişmeleri, Kürt ulusal hareketinde önemli bir rol oynamıştı. Ve bu durum Irak hükümeti tarafından sömürülmüştü. Bak. Tablo II notları ve Sadatê Nehrê ve Barzan Şeyhleri arasındaki eski mücadelelerle ilgili ekteki notlar.

49.) Örneğin; İbrahim Haqqî Erzurumlu, Tillo'da yaşıyordu. Sırt yakınlarında (Türkiye Kürdistan'ı) . Naksibendiydi. Ünlü yapıtı Marifatname'nin bir bölümü, Naksibendiliğin ifadesiydi.

50.) (Gizli) El kitabına göre, "Irak ve İran Körfezi" (İngiliz) Gemicilik İstihbarat Bölümü'nce hazırlanmıştır. (1944) Rich, "Uzun zaman, Irak'ta ikinci adamı" (s.264)

51.) Kürtler ve yerel Hristiyanlar, misyonerlerin varlığıyla ilgili aynı beklentilere sahiptiler. Ermeniler, Yakubiler ve Nesturi Hristiyanlar, Roma Katolik veya Protestan kilisesine dönerek, İngiliz (sonra da Amerika) ve Fransız korumasına girmeyi amaçladıklarını saklamıyorlardı. Pekçok İngiliz misyoneri ve diğer ajanlar, Kürtlerin kendilerini' yanlış anladıklarından " şikayetçi oluyor ve kendilerinin İngiliz işgalinin öncüleri olarak kabul edildiklerinden yakınıyorlardı. Rich, evsahiplerine, ülkesinin böyle büyük ve güçlü bir orduya, başka devletlerde böyle ordulara sahip olduğu için ve Hindistan'daki işgalci savaşçıların yalnızca burada düşmanların saldırısına uğradıkları için yapıldığını anlatmakta güçlük çekmişti.

Rich'e göre bir Baban prensinin, İngilizler'in Irak üzerinde planları olduğunu savunması karşısında da, konuyu gülerek kapatmayı tercih etmişti. (Rich I: 98ff) Aynı Rich, bir yıl aradan sonra, Bağdat valisiyle, İngilizler'in elde etmiş olduğu ticari özgürlüklerle ilgili çatışma içine girince, savaş gemilerini Dicle'ye göndermişti! Ancak, bu, İngilizler'in sonunda Irak'ı askeri olarak işgal etmeden önceki yüzyıldaıydı. Bir başka İngiliz ajan Ainsworth, benzer bir olaya değiniyor: 1840'da Orta Kürdistan'a yolculuk yapmıştı, bir grup Asuri Hristiyanla birlikte. ("Kaldean") Grup, kendilerine, "Burada ne işiniz var?

Bu ülkede Franklar'ın istenmediğini bilmiyor musunuz? Gizlenmek yok. Kim olduğunuzu, ne iş yaptığınızı bilmek zorundayım. Bu insanları kim buraya getirdi?" Kaldeanlardan biri kibirli bir edayla dönüp, "Ben" dedi. Karşılarında tek başına olan şef sakın ve rahat bir tavırla grup üyelerine bakarak, "Bu ülkeyi almaya gelmiş olanların öncülerisiniz, bu nedenle, ilk olarak, sahip olduğumuz şeyleri almak en iyisi olacak, çünkü sizin de sonra yapacağınız, bizim sahip olduğunuz şeyleri almak olacaktır." diyen bir şeyle tanışmışlardı. (W.F. Ainsworth, 1842 II:242)

52.) H. Von Moltke (1881), yapıtın çeşitli yerlerinde. Moltke, Osmanlı ordusunda askeri danışmanlık görevini yapan bir Alman subayıydı. Kürt lideri, Seid Beg'in kalesini kuşatma olayında yer almıştı. Ve Kuzey Kürdistan'ın pasifikasyonunda da görev almıştı.

53.) Miri Kor, başa gelir gelmez, suçluluğun üzerine giderek, suç teşkil eden davranışlara son verebildi. Özellikle egemenlik alanındaki hırsızlık olaylarına. Bu bölgeleri 1834'te gezen bir İngiliz gezgin Frazer, "Tüm hile ve hırsızlık olayları bir yaz mevsiminde süresinde sona erdirilmişti, başkalarının sahip olduğu şeylerle yakalanan biri anında cezalandırılıyor ya da öldürülüyordu. "ve yine" Biri yolda yürürken bir kese altın bulsa, onu almak yerine, yakındaki köyün muhtarına haber vermek zorundaydı. Muhtarsa, bu buluntuyu gerçek sahibi ortaya çıkıncaya kadar saklamak durumundaydı. "Frazer 1840:I:65-66) Yerel Hristiyanlarda yazılmış olan öykülerde de benzer şeyler söyleniyor. (Suriye'de) Scher (1910), bu tür öykülerden bir kısmını yayınladı. İlgili bir paragrafı aktarıyorum: "... Yaşlı bir adam bana şu öyküyü anlattı: "Bir keresinde, Şeqlawa'dan Rewandiz'e gidiyordum: Yolda bir altın kesesi buldum. Miri kor'un korkusundan, ona dokunmadım. Rewandiz'deki akrabalarıma dağıtmak için yanıma bir torba hurma almıştım. Bu torbayı bir yerde kaybettim. Rewandiz'den döndüğümde kese içindeki altını aynı yerde tekrar gördüm. Ve hurma dolu torba da ordaydı, kimse korkusundan onlara dokunmamıştı." İhtiyara, "fakat, Miri Kor'un adamları pusuya yatmış olabilirlerdi, keseye dokunduğumda beni paşaya götürürlerdi ve paşa beni derhal öldürtürdü." (Scher:1910:138) Bütün emirliklerde kınun ve düzen böyle titizlikle korunmuyordu. Rich (1820'de), Amêdi yöneticileri, atalarında ötürü (Abbasi halifeleri) çok saygı görüyorlardı. Fakat topraklarında şiddetle savaşan aşiretlere karşı etkili olamıyorlardı ve onlardan haraç alamıyorlardı. (Rich,I:153)

54.) Layard (1849), I:173.

55.) Aynı yapıt, 179.

56.) Layard (1849) : 228. Şêx Taha'nın Kürt halkı üzerinde büyük bir nüfuzu vardı. Halk O'na bir mucit ve evliya gözûyle bakıyordu. "O,"Bedr Xan Beg'i, Kaldeanların kanını yeniden akıtarak, dinsel gücünü ispat etmeye zorluyordu. "Mir, bunu uzun yıllar yapmıştı. Bu şeyh, kendisini öylesine büyük görüyordu ki, yolda yürürken, bir Hristiyan bakışıyla yüzü kırılmasın diye yüzünü örtüyordu.

Layard'ın bir başka kitabındaki (1853, I:376) bir noktadan hareketle, O'nu Sadatê Nehri'lerin I. Şêx Taha'sı olarak teşhis etmek mümkündür. (Bak. Ek, Tablo II.)

- 57.) Bak. İslam Ansiklopedisi, Madde "Şamdinan" 1. Basım. (B. Nikitine)
- 58.) Ubeydullah, egemenliğini çok geniş topraklarda yaymıştı ve bağımsız bir Kürdistan kurmak istiyordu. 1880'de aşiret birliklerinin başına geçip, İran Kürdistan'ına yürüdü. Kürdistan devletinin ilk çekirdeği olmak istiyordu. Bak, Ekteki Tablo II'nin notları.
- 59.) Layard, şu aşiretlerden bahsediyor; Şirwan, Giri, Brodost, Şemdinan (!). Agra'dan İran sınırına kadar olan bölgeye Nemet Axa hakimdi. Layard, 1853, I;370-374.
- 60.) Dickson (1910):370.
- 61.) A.P.O. raporu, Amadia, Mart.1919. FO 371 dosyaları : 1919:44A-147629-3050.
- 62.) Bu aşiretin bir kolunun, yönetici aile içindeki çatışmalar yüzünden, bu şeyhin tarafını tuttuğu 1920' dışında-fakat şeyhin müridi olmadan.
- 63.) Müridler daha çok, şeyhi oturduğu yerle anarlar, O'nun adıyla değil. Onlar sözkonusu zamanda şeyh ünvanını taşıyan kişiden çok şeyhin hanedanlıklarına bağlı olurlar. Yani, kendilerini, örneğin; Xewsabad müridleri olarak tanımlarlar. Mehabad'daki iki tekiye genellikle, Xewsabad Tekiyesi ve Kripçine Tekiyesi olarak adlandırılır.
- 64.) Bu Şahada'nın yalnızca ilk bölümüdür: İkincisi ("Muhammadun resul ullah") Muhammed'in Tanrı'nın Peygamberi olduğunu vurguluyor. Trimmingham (1971:201-202), bu formülün iki batını yorumunu aktarıyor. (Reddetme ve olumlama) Sofilerin, bunu okurlarken, meditasyonu gerçekleştirdikleri farzedilir. Bana bilgi veren Qadîrler, onlardan hiç söz etmiyorlar. Fakat, ben de onlara bunu açıkça hiç sormadım.
- 65.) Bunun başka bir neden olduğunu sonradan farkettim:belki de, dervişlere, halifenin bulunmadığı zamanlarda, kılıç ve kamalarla gösteri yapmaları için izin verilmiyordu. Bunu açıkça sormayı hiç düşünmedim. Dervişlerin geçmişteki bazı ifadeleri bu yoruma götürüyor. Sık sık dervişlerin bu tür gösterileri halifenin izniyle yapabilecekleri söylenir, fakat bu iznin her seferinde yeniden verilip verilmediğini anlamadım.
- 66.) Bu şarkı, tesadüfen, bütün bir savaşın suçunu "Şu Ermeni köpekler"e yüklüyor. Bundan anlaşılıyor ki, Osmanlı otoritelerinin buyrukları, Ermeni katliamını teşvik etmiştir. Bu tür şarkılar yalnızca tekiyelerde değil, gezginci dervişlerce çok daha büyük kalabalıkların önünde söyleniyordu. Akşamları diwanxanede oturup bu şarkıları söylüyorlardı. (def eşliğinde.) Dinsel sohbetler yapıyor (her zaman ortodoksça olmasa da) ve nuska satıyorlardı. Özellikle şeyhlerin ününü yayıyorlardı. (yığıtlıklarını, olağan üstünlüklerini süslüyerek anlatıyorlardı) ve oldukça etkili propogandacılar olarak sayılabilirlerdi.
- 67.) Türkiye'de iki Nakşibendi şeyhinin yanında bulundum, fakat burada tekiyeler kapalı olduğundan (Atatürk'ün emriyle, 1927'den beri) hatmalar seyrék ve gizli olarak yapılıyor.
- 68.) Bu az ya da çok, ölümden sonra yaşamdan ne beklendiğidir. Ortodoksluk anlayışına göre az farklılıklar gösteriyor olsa da. Yeniden dirilişten önce, cezalandırma ya da ödüllendirmelerin olacağına genel olarak inanılır. Bir hadiste : "Mezar ya cennet bahçe-

si, ya da cehennem çukurudur. "Dinsel eğitim almış kişiler; ölümden sonra, ölümlerinin ruhunun iki yerden birinde kaldığını söylerler: Sıcın'de (inanmayanlar için) ya da Elliyin'de (inanımlar için). Bu yerlerde, cennet ve cehennem ortamını hissedebilecekler. Bazen, bu yerlerin (özellikle) mezarla özdeş olduğu görünüyor. Meleğin gelip sorular sorduğu yer, fiziksel olarak mezardır.

69.) Kürdistan'da uygulanan meditasyon biçimleri, Nakşibendi literatürüne tam olarak uymamaktadır. Klasik sofi otoritelerden Şeyh Muhammed Amın al-Kurdî aş-Şafî'î al-Nakşibendi (1914'te öldü) Erbil'li bir Kürt'tü. Nakşibendi ibadetıyla ilgili söyledikleri Kürt uygulamasına en yakın olanıdır. Fakta aslında, meditasyon hakkında yazdıkları ("Tanwir al-qulup" ta yazdıkları, Arberry tarafından özetlenmiştir.1950:129-132) biraz muğlak ve ortodokluğa ters yorumlara neden olur kaygısıyla birşey söylemekten kaçınıyor; Rabıta'dan söz ediyor, fakat O'nun formülasyonunda, şeyh, tanrıyla insan arasında aracı **değildir**. Aynı şey Sanusilerin rabıta tanımlaması için de söylenebilir. (Bak. Trımıngham 1971:212-213) Mısır'da uygulanan Nakşibendi ibadeti hakkında son zamanlara ait tek anlatımda, (2. cıden) (İıabıp:46-48) ölüm meditasyonu ve rabıtadan hiç söz bile edilmiyor.

70.) Örneğin; Tarıkatin kuralları içinde, bazı erken dönem dın-bilginleri, tarıkatu etkilemiş olanlar, büyük olasılıkla Budist etki altına girmişlerdir. Örneğin; Hakım, Trımıdhı'de (Bak. Trımıngham 1971 : 212-213) Hindu etkileri keşfettiğini iddia ediyor.

71.) Wahhabi hareketi, 18. ve 19. yüzyılların en sert İslamcı dırılış hareketiydi. "Orjinal" İslama dönmeyi amaçlıyor ve tüm yenilikleri reddediyordu. Dın anlayışları aşırı ölçüde legalistti. Polotık liderleri (Suudi Arabistan yöneticilerinin ataları) 1814'e kadar neredeyse bütün Arabısttan'ı baştanbaşa işgal etmişlerdi ve kuzeyde Halep'e kadar olan toprakları da. Sonra Arap Yarımadası'na geri püskürtüldüler. Fakat, yarattıkları ideolojik etki varlığını korudu. (Ve petro-dolarlar sayesinde bu etki yeniden artıyor gibi görünüyor. Bak. Margoliouth-" Wahabbiya", İslam Ansiklopedisi 1. basım ve burada altı çizilmiş olan literatür.)

72.) Batı geleneğinde pekçok filozof, (özellikle şüpheciler ve analitik filozoflar) "gerçek" ve " görünütüsel" olan arasındaki sağduyusal farkı tartışmıştır. "Gerçekliğin", ampirik gerçekliğin ve sonunda bilincin oluşumunun temellerine saldırarak tartışmışlardır. Oran psikolojisi de bu ayrımın bulanıklaşmasına katkıda bulunmuştur. Ruhunun dinsel bir varlığa geçtiğini iddia eden bir kimsenin iddiasının anlamlı olabilmesi için öncelikle, ilahî bir varlığın özel boyutlarının olduğunu varsayması gerekir. Deneyimin ne "gerçek" ne de "hayali" olarak adlandırılabilirceği diğer yorumlamalar da mümkündür.

73.) Jıyavuk, Mas'at Barzan al-Mazluman:54 ve Brıfkanı, Haqa'ıd Tarıkhiya an al-Qadiyah al-Barzaniyah, Jwaidch (1961) : 140'ta ikisinden de alıntılar yapmıştır.

74.) "Nakşibendi tarikatı da ortodoks olarak kabul edilir, fakat, ya yüksek derecede saygın bir büyüğün olmamasından komşulukta ya da öğretilerindeki bazı şeyler yüzünden, Kürdistan'da bu tarikatın, eğitimsiz üyeleri merkez-dışlıklarını, özgünlükle-

rini ifade etmekte özellikle mütevazı davranırlar."(Edmonds 1957:63)

75.) Mehmet Emin Bozarlan, İslamiyet Açısından Şeflik-Ağalık, adlı yapıtında, (Ankara:Toplum,1964) bu batıl inanca ateş püskürmektedir. (Ve benzerlerine) B. Sözkonusu dönemde Kulp müftüsüdür ve sosyal reformist düşüncede bir milliyetçidir. Şeyhliğe, sıradan insanları yoksul ve cahil bırakan bir sömürü kurumu olarak saldırmaktadır. Eliştirisini etkili kılmak için, Kuran'dan örneklerle tartışmasını biçimlendiriyor ve hadislerden örnekler veriyor. Bu yöntem, Wahhabilerin (Politik olarak) tutucu eleştiriciliğine benziyor.

76.) E.G.B.Spooner, "Function of Religion in Persian Society". "Fars toplumunda dinin işlevi" İran 1 (1963) : 83-95. Spooner, resmî dinle (Camii ve mulla dini"yıllık medar") köye, dinsel öğretinin büyük merkezlerinden ulaşan dinle,"türbe dini" arasında ayırım yamaktadır." Türbe dininin derin yerel kökleri vardır. Gene, sufizmde benzer bir ayırımı algılamak olasıdır: içten gelen eğilimlere karşı, dinbilgisel eğitimler."(Bak. Örneğin: Arbarry 1950)

77.) Köy mollası konumunda olan şeyhlerin oğullarından birkaçı ile tanışmıştım. Onlar hala şeyh olarak adlandırılıyorlardı, fakat "gerçek" şeyh oldukları iddiasında değillerdi.

78.) Bunun yazıldığı zaman, Irak Kürdistan'ında, küçük çapta bir gerilla mücadelesi sürüyordu. İki rakip grup, (Barzani taraftarları, Talabani önderliğindeki Sol koalisyon.) Irak birliklerine karşı dururken bazen de birbirleriyle çarpışıyorlardı. Bradost aşireti, Barzani gruplarıyla açık bir düşmanlık ilişkisi içindeydi, fakat geçmişte olduğu gibi onlara karşı hükümetle işbirliği yapmıyordu: Talabani grubuna karşı nötr kalmayı tercih ediyordu.

79.) Tanık olduğum tek yağmur duasını, şeyh değil yerel molla yönetiyordu. (Gir Nisran, Gamsılı yakınlarında bir yer, Kuzeydoğu Suriye) Fakat, geçmişte yapılan bir başka yağmur duasından söz ettiler bana. Köylüler çok sayıda çakıl taşı yıkayıp topluyorlardı. (70.000 ya da daha fazla) Köyden bir genç adam bunları tek tek topluyor ve her biri için bir ayet okuyordu. (Kuran'da yağmur için özel bir ayet de vardı.) Ve bir torbaya koyarak her taşı bloke etmiş oluyorlardı. Bu duaya katılan herkesin "Towbekar" olması gerekiyordu. İlahi temizlik. Bu nedenle töreni yöneten şeyh, herkese tövbe ettirerek başlardı, tören boyunca köyün koyun ve kuzuları, yakın bir yere getirilip burada bir birlerinden ayrı tutulurlardı. Böylece sürekli bir meleşme gürültüsü sağlanırdı. Emzirilen bebekler de annelerinden ayrı tutulur, bu şekilde onlar da konsere katılmış olurlardı. Kuzular ve bebekler anne sütü için ağlarlarken, köylülerin yağmur için ağlayışlarını sembolize ediyorlardı. Bütün köylüler eski giysilerini giyerlerdi-yırtık pırtık olanları. İçeride giymek durumunda olduklarını. Bütün çakıl taşları torbaya konduktan sonra hepsi de bir nehre dökülürdü. Eğer, bu etkili törenden sonra, çok fazla yağmur yağarsa, köylüler bu taşları yağmuru tekrar durdurmak için dışarıya çıkaracaklardı. Böyle bir tören en son on yıl önce yapılmıştı: köydeki derenin taşları hala tanınır durumdadır.

80.) Arfa, (1966:132-3) 1959'da, İnan sığınan nüfuzlu toprak ağalarının isim listesini veriyor. Aralarında şeyhler de çıkmaktadır.

81.) Sıradan bir tesbihte 33 boncuk vardır; dervişlerin genellikle 99 boncuklu tesbihleri vardır -3 tane 33-neden bu sayının seçildiği konusunda bir bilgim yok..

82.) Kurşun durdurucu olmak, açıktır ki yüksek saygınlık nedenidir, kurşunun çok kullanıldığı Kürdistan'da bunu yapabilen şeyhler, büyük saygı görürler. Bu konuda en ünlü gulebendci Kak Ehmed'dir. (2. Sultan Hamid'in bile Kak Ehmed'in yaptığı gulebendleri kullandığı söylenir.) Diğer çıkardığı isyanda, adamlarının yaralanma korkusu olmadan dövüştüğü, Şex Mehmüd'dür. Ehmedin torunu. Kak Ehmed'le Şex Osman'ın büyük babaları tarikatlarını karşılıklı olarak değiştirmişlerdir. Bu nedenle Şex Osman bu yeteneği taşıyordu. Bu muskalar yalnızca Kürtlere özgü değildir. Horasan'da da bundan söz edildiğini duydum. Bir adam bana birkaç yıl önce bir horozun boynuna asılı olan bir kurşun durdurucu gördüğünü ve kimsenin bu hayvanı öldüremediğini anlattı. Muskayı yapan bir Şeyh Mulla Musain'di: İnsanlar O'na , sıhırbaz diyorlardı.

83.) Bu yorumu şiddetle savunanlar Lanternari ve Warsley'dir. Lanternari'nin, Ezilenlerin dini, adlı çalışması : Modern kurtarıcılık üzerine bir çalışmadır. (Londra-New York, 1963) P.Warsley Trampet söyleyerek : Malezya'da "cargo" kültürü hakkında bir çalışma.

84.) Ubeydullah isyanının dengeli bir değerlendirmesi Josef (1961) ve Jwaideh (1960:212-289) da bulunabilir. Buna ek olarak da gene yararlı bir kaynak olarak H. Arfa (1966):23-4 ve Halfin (1976) : 95-113.

85.) FO 371 Dosyalar, 1926:E 2188-288-65 (Konstantinople to London, Mart 30, 1926)

86.) Örneğin: Şex Selaheddin, Xizan'dan. (Ek.Tablo 5, No.4) desteğini isteyebilecek kadar D.P. de etkiliydi ve parlamanto üyesiydi. Geleneksel nüfuzunu (Hamılık) pekiştirmekten öte nüfuzunu artırmıştı. Bu Şeyhin ve diğerlerinin bu aşamada (1945-1960) milliyetçi unsurlarla olan ilişkilerinin nasıl olduğu pek açık değildi. Büyük isyanlar döneminde (1925:1937) Şex Selaheddin hükümet karşısındaki konumunu garantiye almak için, milliyetçi unsurlara uzak durdu hatta onlara muhalefet bile yaptı. Partisi, halkın şu ya da bu nedenle Atatürk'ün politikalarından zarar gören tüm halk kesimlerinden oy almak istediğinde, Kürtler arasındaki ulusal duyguları kullandı. Konuyla ilgili bulduğum tek kaynak biraz yanlış yaklaşıyor:DP iktidarını deviren darbeden dört gün sonra, Cumhuriyet gazetesi, (DP'ye muhalifü ve Cumhuriyet Halk Partisi (Kemalist) taraftarıydı), Demokrat Parti içindeki "tepkici" bir grubun bağımsız bir Kürdistan planı yaptıklarını "ortaya çıkardı". En azından bir abartma. Olayı daha tehlikeli göstermek için, makalenin yazarı, DP üyelerinin, Şex Said'in oğluyla birlik halinde olduklarını söylemişti. (1925'teki büyük isyanın lideri) ve Rus yapımı bir jeep, bölgeyi gezdiklerini de iddia etmişti. (!) (Cumhuriyet, 31.5.1950)

87.) Bu ayaklanmayla ilgili tüm bilgilerimi, sözü edilen köyden olan Ehmed Bamerni'ye borçluyum.

88.) 1919'un hemen başında, bir İngiliz A.P.O, bu şeyhle ilgili şunları yazmıştı; "Tepe-lerdeki yerleşim birimlerinde, dinsel bir nüfuzu vardır. Buralarda, O'nun ve oğlu Ra-uf'un büyük oranlarda özel mülkleri vardı ve Hristiyanların zararına olarak zenginlikle-rini arttırdılar. (FO 371 dosyalar, 1919:44A-147629-3050) Herki-Oramar bölgesinde huzursuzluk yaratının Behadin olduğunu söyleyen, Dickson'dan yapılan alıntıyla kar-şılaştırınız.

88.a) Bölüm V 'teki 80. nota bakınız.

89.) Bu ayaklanma "Türk tarihinde 31. Mart olayı" olarak biliniyor. (Eski bir Yunan takvimine göre) İsyarla ilgili olarak bak. B. Lewis, The Emergence of Modern Turkey, Londra (OUP) 1968,2. basım: 214-216, ve burada alıntıları yapılan literatür.

90.) Türkiye'de 4 milyonun üzerinde Nurcu bulunduğunu savunmak gibi abartılı iddia-lar, hareketin lider kardolarından geliyordu. (Örneğin; N.F. Kısakürek, A.S.Laç a-o, Nurculuk (Ankara, 1968): 114) Bu hareketin taraftarlarının net olmayan göstergesi, se-çim sonuçları olabilir. Bana bilgi verenlerin çoğuna göre, bu hareket, iki politik parti tarafından temsil ediliyor, Millî Nizam Partisi ve (1970'te kurulup, anti-laik özelliği nede-niyle kapatılmıştı, 1971'de) bu patiden sonra, aynı paralelde Millî Selamet Partisi 1971'de kuruldu. 1973 genel seçimlerinde MSP, olayların %11.8'ini topladı. Oyu veren-ler arasında başka hareketlere mensup köktenci Müslümanların yanı sıra farklı neden-lerle bu partiyi desteklemiş olanlar da vardır. 1977'de Nurcu Yeni Asya gazete-si, MSP'den koparak, Adalet Partisi'ni desteklemeye başladı. Aynı yıl MSP, oyların yalnızca %8.6'sını aldı. Nurcular, yalnızca bu partiyle geçmişlerine dönen bir gruptu. Nurcuların nüfusun, %3'ünü oluşturdukları sonucu çıkabilir.

91.) "Bir tarikat içinde (Nakşibendi tarikatı) doktrin, ilerlemeler kaydetti. Ve bu çoğu yerde Ortodox bir İslâm öğretisiyle birlikte yürüdü. Sonuç olarak, bütün sofi tarikat-larında bu pratikte en Ortodox olanıydı!" (Subban:190, Hindistanlı Nakşibendiler üzeri-ne yazılmış)

92.) 1960'larda Kürdistan'dan sürülen (Milliyetçi faaliyetlerden dolayı) bir grup Kürt ağalarından biri halka yaptığı bir açıklamada:"Şeidi Kurdi büyük bir bilim adamıydı. Görünüşü çok etkileyiciydi. Kim görse, görüntüsündeki heybete saygı duyardı. Halkı sömüren Şeyhlere karşı büyük bir öfke duyardı. Seidi Kurdi bir mucizeci değildi, Do-ğu'daki Şeyhlere karşı duyduğu öskeden ve onlara karşı yürüttüğü mücadeleden ötürü Doğu'ya seyrek olarak gelirdi. Şeyhler O'nunla barışık değillerdi, çünkü O, onların sö-mürü mekanizmalarına taş atıyordu. Kürtler, O'nu, Seidi Nursi olmasında çok Seidi Kurdi olmasında ötürü seviyorlardı. Çünkü O, kendini Kürt adıyla tanıtan kimseler-dendi. "(İsmail Beşikçi'nin yaptığı bir alıntı, 1969:260)

93.) Nurcu literatüründe, anti-komünist pasajlar bolca bulunmaktadır; bu nedenle bu hareket dindar olmayan sağın da ilgisini kazanmıştır. Tıpkı bir pasajı buraya aktarıyo-rum. (Seidi Kurdi tarafından, Başbakanlığa ve İçişleri ile Adalet Bakanlıklarına yazıl-mış bir mektuptur.) "Tek bir amacım var: ölümümün yaklaştığı bu zamanda, baba

toprağında, İslam dünyasında, Bolşevik baykuşların sesini duyuyoruz. Bu ses, İslam dünyasının ise dinsel temellerini sarsıyor. Bütün yaşamım boyunca O'na karşı mücadele ettim. Ve gençlerin ve Müslümanların bu harekete karşı durmaya ve dine çağır-dım. İnanmayanlara karşı mücadele sürdürüyorum. Bütün çabalarım bundan ibaret-tir. Beni bu grevde alıkoyanlar, korkarım ki Bolşevikler..." (Ankara: Çiçek Yayınevi, 1968:106)

Nurcu hareketin,anti- Komünizmi giderek militanlaşıyor. 1976'da MSP'si yeni bir gençlik hareketi oluşturdu: Akıncılar. Çoğu kez bu grup, solcu öğrencilere, öğretmenle-re ve Alevilere silahlı saldırılarda bulundular. (Aleviler, ortodoks olmayan Şiilerdi ve Nurculara göre inananlardan daha kötüydüler.) Gazetelerde yayınlanan belgelere göre bu Akıncılar, dinsel eğitimin yanında, Nur Kamplarında askeri eğitimde görüyor-lardı. Faaliyetleri, daha çok Sünni-Alevi nüfusun bir arada olduğu yerleşim birimlerin-de yoğunlaşıyordu. (Türkiye Kürdistan'ının Kuzey-Batısında)

Nurculukla ilgili literatürde şunları sayabiliriz:

Çetin Özek, Türkiye'de Gerici Akımlar, İstanbul ; Gerçek Yay, 1968:180-196, Kema-list Bakış Açısıyla-Nurcu Bakış Açısıyla; N. Şahiner, Bediüzzaman Said Nursî, İstan-bul: Yeni Asya Yay. 1974 (2. Bölüm) ; A.Ş.Laç a.o., Nurculuk (Ankara, Çiçek Yay, 1968): Risale-i Nur Broşürleri yayınlandı.

V. BÖLÜM İÇİN NOTLAR

1.) Kürtçe olarak;

Ger dē hebuwa me ittifağck,
Vēkra bikıra me ingiyadek,
Rom û Ereb û Ecem temami.
Hemeyan ji me ra dikir xulamî,
Tekmil dikir me din û dewlet,
Teshil dikir me ilm û hikmet.

Mem û Zîn, yakın bir zamanda, latin alfabeleriyle Mehmet Emin Bozarslan tarafından Türkçeye çevrildi. Ancak, "Derdê me" bölümünde pekçok satır, sansür nedeniyle atlanmak zorunda kalmış.

1a.) 1831'de Amerikan misyonerleri Urmiye bölgesini ziyaret ettiklerinde, Kürtler'in de kendilerini iyi karşılamadıklarını gördüler. Misyonerler, Ruslar için gönderilmişlerdi. Kürtler'se, Pers baskılarından Ruslar tarafından kurtarılmaya beklentisi içindeydiler. Hayvancılık yapan bir Kürt; "Aha... siz, uzun süredir beklediğim insanlarsınız, hükümetimiz burada bizi czip, öldürüyor, burası Kürdistan. Kürtler daha kalabalık, kızılbaşlarsa (Persler) daha az, burada. Ne zaman gelip bu ülkeyi alacak ve bize onları öldürme şansını vereceksiniz?" demişti. (Eli Smith, Reserches of the Rev. E. Smith and the Rev: H.G.O. Dwight, Armenia, Boston, 1833, II:245, Josep'ten alıntı yapılmış, 1961:45)

2.) Aslında, Avrupa geleneğinde, ulusu ulus yapan gerekli şartlar konusunda tam bir anlaşma yoktur.

3.) Bu ünvanı 1533'te, Abbasi halifelerinin, güçsüz ve pek önemli bir kişilik olmayan son torunları da Mısır'da ölünce, aldılar. Bu tarihten sonra Osmanlılar, İslam dünyasının olmazsa olmazlar liderleri durumuna geldiler. Halifelik konusundaki iddialarına ciddi bir itiraz gelmedi. (Danimarka'lı İslam bilgini Snououck Hugranje dışında. Bak. halifelerle ilgili makalelere, yapıtı olan, Verspreide Gerschriften'de, cilt 3'te.)

4.) Zinnar Silopi (Qadri Beg Cemil Paşa'nın takma adı.)

5.) B. Lewis (1961)'in yapıtında, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, imparatorluktaki milliyetçi akımların yükselişiyle ilgili ilginç değinmeler var.

6.) Cewdet, bir tıp doktoruydu ve batıdaki kazanımlara, gelişmelere büyük hayranlık besliyordu. Ve Genç Türkler arasındaki en etkili "batılılaşma yanlılarından" biriydi. O, Ziya Gökalp'in Pan-Türkizmine karşı en etkili entellektüel saldırısını gerçekleştirmiş olan kişidir. Ziya Gökalp, aynı zamanda bir Kürttü. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Kürt ulusal hareketinin ilimlı bir kanadına katıldı.

7.) Önceden, 1876'da, imparatorluk bir parlamentoyu öneren ilk anayasasına kavuştu. 1877'de II. Abdülhamit, dış politikadaki krizini bahane ederek, parlamentoyu kapat-

tı. Anayasa, işleviz bir metin olarak kaldı.

8.) Bu katliamların propogandacı doğasıyla ilgili literatür geniştir. Müttefikler, savaş propogandası amacıyla, katliamlarda, öldürülenlerin sayısını kabark gösteren söylentiler yaydılar. Aynı medenlerle de, Almanlarla Türkler de bu sayıyı olduğundan düşük gösteriyorlardı. Türk çocukları okullarda hala, Ermeniler değil, Türklerin katledilmiş olduklarını öğreniyorlar.Önemli kaynaklar, çağdaş diplomatik haberleşmelere dayananlardır: Deutchlanda und Armanias in the Ottoman Empire (İngiliz hükümeti, Mavi Kitap, A. Toynbee tarafından baskıya hazırlandı. Londra, 1916); H. Morgenthau (A.B.D. büyükelçisi, İstanbul), Secrits of the Bosphorus, (Boğazın sırları) (New York, 1918)

9.) Bu temsilciler komitesi (Ilcyct-i Temsiliye) 9 kişiden oluşuyordu. Mustafa Kemal'in yanısıra bir başka komutan, Rauf Bey (Orbay). Diğerleri de : Kürt aşiret reisi Hacı Mûsa Beg, (Çwiti aşireti, Modkî'de), kent eşrafından Sedullah Efendi (Bitlis'ten yedek parlamenter) ve Nakşibendi Şeyhi Fewzi Efendi (Erzincan'dan). Bu komite hiçbir zaman toplanmadı. (Mustafa Kemal'e göre Kürt temsilciler toplantıda hiç görünmediler.) Sivas Kongresi'nde yeni bir temsilciler meclisi seçildi. Ne Mûsa, ne de Fewzi Efendi, yeni komitede vardı. (Ş.S. Aydemir, Tek Adam, II:122-123)

10.) Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun restorasyonundan geri adım atmaktı. Bu durum, Arap milliyetçiliğine verilmiş olan (gerçekçi) bir ayrıcalığı gösteriyor. Güney Kürdistan, Arap toprakları gibi, işgal edilmmişti (İngilizlerce) ve Türkiye için öneriliyordu.

11.) Doğu Anadolu'nun etnik bileşimiyle ilgili bu döneme ait tahminler Kürtler'den yana biraz şişirilmiş gibi görüyor. Fakat büyük olasılıkla gerçekten çok uzakta değiller. Kürtler'e sempatik yaklaşan bir İngiliz subay Captain Woolcy, Anadolu'ya yaptığı bir teftiş gezisinde, "altı vilayetin" nüfusunun %95'inin Kürt olduğunu yazmıştı. (FO 371,1919:ME44-91479-3050)Diyar Bekir'i geniş bir şekilde gezdikten sonra Major Noel, eyaletin nüfusu hakkında şu tahminlerde bulunmuştu:

	Savaştan Önce	Savaştan Sonra
Kürtler	750.000	600.000
Ermeniler	120.000	20.000
Süryani-Keldaniler	81.000	23.000
Türkler	3.000	2.500
Diğerleri	10.000	3.000

(FO 371,1919:44A-105775-3050)

12.) Bir tanığın değerlendirmesi : Subay A. Rawlinson, Adventures in the Near East, 1918-1922 (Londra,1923). Özellikle II. Bölüm:İntelligence in Transcaucasia.

13.) Anlaşmanın 13. maddesinde şöyle der : "Türkiye ve Irak sınırları, Türk hükümetiy-

le Büyük Britanya hükümeti arasında dostane bir şekilde kararlaştırılacaktır. 9 ay içinde. Eğer bu süre içinde bir anlaşma sağlanamazsa, konu, "Cemiyet-i Akvam-a" götürülecektir." (A.R. Chassemlou'dan aktarılmıştır. 1965:66)

14.) Bu önlemler üzerine : Aydemir, İkinci Adam, 1:311-316.

15.) "... Eğer,etnik tartışmalar tek başına dikkate alınmak durumunda olsaydı, zorunlu olarak, bağımsız bir Kürt devletinin kurulması gerektiği sonucu çıkardı. Çünkü, Kürtler, nüfusun 8'de 5'ini oluşturuyorlar. " Chassemlou'nun yapıtında, alıntı yapılmış olan komisyon raporunda (1965): 68.

16.) Shaw ve Shaw (1977) : 376. İngiliz bakış açısıyla, Musul Sorunu'nun ayrıntılı bir ele alınışı : Edmonds (1957) ve Longrigg (1953).

17.) 1898'de Kahire'de çıkarılan Kürdistan adlı bir gazete etrafında toplanan gruptan farklı olarak, bu grup, yalnızca Bedirhan ailesinin üyelerinden oluşuyordu.

18.) Halep'ten Noel, 23.9.1919. FO 371,1919:44A-1414322-3050)

19.) Xelil Xeyali Modki'nin önde gelen ailesinin, İstanbul'da okuyan oğlu; Miri Katipzadelerin oğlu Cemil, bir "kent soylu ", Diyarbakir'li; ve Kurdizade Ehmed Ramiz,Lice'li (Silopi:23-26) Kürdistan Gazetesi, topluluğun insiyatifiyle çıkarıldı. Gazete, daha önce Kahire'de Süreyya Berdhan tarafından çıkarılan gazetenin devamıydı. Bu aynı kişi, İstanbul'a gelip, önde gelen uğraşçısı oldu. (Jwaideh 1960:298-299, diğer kaynaklardan sonra.)

20.) Bu meslek köken olarak Ermeni uzmanlıklarından biridir. 1890'lardaki katliamlarda, Ermeni hamalların çoğu öldürüldükten sonra yerlerini Kürtler aldılar.

21.) Jwaideh: 370. İngiliz kaynaklarından sonra, başvurulacak bir kaynaktır. Şerif Paşa, Güney Fransa'da lüks bir villa kiralar. I. Dünya Savaşı'ndan sonra da, Barış Konferansı'nda kendini Kürtler'in çıkarlarını savunmak için sağda buldu. Bak. Arfa (1966) : 31.

22.) Rusya'daki devrimden sonra, Ebdurrezzaq, Anadolu'da kaldı. Türkler tarafından tutuklandı ve Musul'da, hapishanede öldürüldü. (Söylendiğine göre zehirlenerek.) Kamil'in ise 1919'da hala Tiflis'te olduğu söyleniyordu. (Jwaideh 1960:371; Silopi: 80:Nikitine 1956: 195)

23.) Kemalistlere karşı, Kürtler'in ajitasyonunun yapıldığı diplomatik haberleşmelerde, adından ve işlevinden sözcediliyor.

24.) Bana bilgi verenlerin çoğu, bütün aşiret birliklerinin katıldığını ileri sürüyorlardı. Fırat, (yerli, Alevi tarihçi) ancak eski Hamidiye birimlerinin hiç katılmadıklarını, "Türk yurdunu savunmak" gibi gizli bir görev Alevi birimlerinin (özellikle kendi aşiretci, Xormak) üstlendiğini,söylüyor. Fırat:180.

25.) 11. notttaki, nüfusun etnik bileşimi hakkındaki tahminlere bakınız.

26.) Major Noel, raporlarından birinde, Osmanlıların Kürt sığınmacılarla ilgili düzenlemelerini aktarıyor.3. maddeye göre, aşiret adamlarından ayrı tutulup, ayrı yerde konumlandırılıyorlar. Kendi aşiretlerinden koparılıp, tercihen kentlerde, hükümet gözetti-

minde tutuluyorlar. 12.madde de Kürt mültecilerin, 300 kişiden fazla olamayacak gruplara bölünmesini ve farklı bölgelere, nüfusun %5'inden fazlasını oluşturmayacakları bölgelere gönderilmesini buyuruyordu. ("Notes on the Kurdish Situation", "Kürtlerin Durumuyla ilgili Notlar", FO 371, 1919:44A-112202-3050.)

27.) Bana bilgi verenler, bu öyküyü, Şêx Mehdi'nin kendisinden dinlemişlerdi.

28.) Pekçok İngiliz kaynağından aktarmalar yapan Jwaideh'e bakınız. (s.383--397) Bana, çoğu kişi, biraz muğlak terimlerle, 1916'da Diyarbakır'de, 16. Kolordu komutanı olarak bulunan Mustafa Kemal'in orada pekçok Kürt lideriyle arkadaşlık ilişkileri kurduğunu ve olara da benzer sözler verdiğini söylediler.

29.) FO371,1919:,W44-59486-3050'de kapalı tutuluyor.

30.) FO371,1919:W44-79991-3050'de kapalı tutuluyor.

31.) Silopi:5-9;Dersimi:120.

32.) Kürt Teali Cemiyeti'nin yönetim kurulu, şu kişilerden oluşuyordu:

Başkan: Seyyid Ebdulqadir (Şêx Ubeydullah'ın oğlu)

Başkan 1. Yardımcısı : Emîn Eli Bedrxan

Başkan 2. Yardımcısı : General Fûad Paşa (önceki Dışişleri Bakanı Seid Paşa'nın oğlu, Silemani'den)

Sayman : Seyyid Ebdullah (Seyyid Ebdulqadir'in oğlu)

Önemli konumdaki elemanlar :

Asker konumdakiler :

Dersim'den Miralay Xelil Beg (İstanbul Polisinin başı)

Emekli Miralay Mehmed Eli Bedrxan

Emekli Silêmani'li kaymakam Mehmed Emîn Beg.

Dinsel otoriteler :

Xweca Eli Efendi, etkili bir dinadamıydı,

Şefiq Efendi, Mûderris, Erwas'tan.

Diğerleri :

Babanzade Şükrü Beg, Baban ailesinden, (Tercüman Gazetesi'nin baş editörü)

Babanzade Fûad Beg, Babanlardan,

Fetullah Beg (Bir tüccar)

Şükrü Mehmet Beg Sekban, (Tıp profesörü)

(Silopi : 52-54)

1919'da İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komisyonu'na gönderilen, önde gelen üyelerin listesinde de aynı kişilerden, az çok aynı sınıflandırmayla sözediliyordu;bu listede,birkaç aşiret adamının adı da verilmişti; Elişan Beg "Koçgiri eşrafından". Elişan, tekste sözü edilen, Dersim'in batısında yaşanan bir isyanın liderlerinden biriydi. (FO 371,1919:ME44-91082-3050)

Başlangıçta, Diyarbakır şubesi bağımsız örgütlenmişti. (Silopi:45) Üyelerinden çoğu, savaştan önce, İstanbul'da öğrenci ve Hêvi'nin aktif elemanlarıydılar. Cemil Paşa aile-

sinin üyeleri tarafından merkezi roller oynanmıştı. Silopi'nin sözünü ettiği etkili üyelerden bir diğer çoğunluk da, (Gardi Beg Cemil Paşa) eyaletin ve ketin "büyük" feodal ailelerine mensuptular. İki doktor da, (Cewdet ve Doktor Fuad) önemli roller oynadılar. Din adamlarından müftü Hacı İbrahim Efendi, Naqıp ül Eşraf, Bekir Sıdqi Beg, din bilgini Xweca Hamdi Efendi ve Şex Ehmed Gülçeni de hayırlı desteklerini verdiler. Yalnızca kentte, dernek, binden fazla kayıtlı üyeye sahipti. (Silopi:45-47) 1919 Haziran'ında, Major Noel, Diyarbakır'ı ziyaret ettiğinde, cemiyeti, aktif ve H.M. hükümetine yakın bulmuştu.

33.) FO 371,1919 :ME44-91082-3050,44A-147752-3050;1920:E5063-11-44.

34.) Örgüt içindeki bölünme. (Seyyid Abdulqadir'le Bedrxanlar arasındaki eski çatışmalardan Seyyid Abdulqadir'in, amacımız bağımsız bir Kürdistan değil, şeklindeki açıklamasından sonra yaşandı. (Özellikle sınırlı olduğunu söylemek) Bedirxanlar ve genç milliyetçilerin çoğu Seyyid Abdulqadir'den ayrılıp, Teşkilat-ı İçtima'iyye'yi kurdular. Yöneticileri şunlardı:

Emin Eli Bedrxan (Başkan) ve oğulları Celaded ve Kanran;

Ferid Beg Bedrxan;

Babanzadelerden Şükrü, Fuad, İlikmet Beg;

Doktor Ebdullah Cewdet ("Batılılaşma yanlısı", Genç Türk) ;

Doktor Şükrü Mehmed Sekban;

Kemal Fewzi Beg(Yedek subay, üretken gazeteci; ilk Hêvî'nin üyesiydi.)

Cemil Paşa ailesinden Ekrem Beg;

Necmedin Huseyn Beg, Kerkük'ten (İlk Hêvî'nin üyesi)

Mewlanzade Rifat Beg(Gazeteci, Kürtçe gazete, Serbestî'nin sahibi, o yıllarda İstanbul'da yayınlanıyordu.)

Memduh Selim Beg (İlk Hêvî'nin üyelerinden, avukat, Van'da orta halli bir memur ailenin oğlu) (Silopi : 59-60)

Bu örgütün varlığı geçiciydi ve üyelerinden çoğunun, Seyyid Abdulqadir ve örgütüyle ilişkileri devam etti. Bunun çok basit bir nedeni olsa gerekti:Seyyid Abdulqadir, İstanbul'daki Kürt kitlelerinin desteğini alıyordu. 1920'de, Kürt loncaları, İstanbul'da alt sınıflara mensup pekçok Kürdü birleştiriyordu. Ve bu loncalar, Seyyid Abdulqadir'i kendileri adına konuşan tek kişi olarak ilan etmişlerdi. (FO 371,1920:E5063-11-44)

35.) Ayaklanma, sonradan, olayda en önemli rolü oynamış olan Koçgiri aşiretinin adıyla anıldı. Dr. Nuri Dersimli, veterinerdi ve Dersimli bir ağanın oğluydu. Kürdistan Tealî Cemiyeti'nin üyeleri olan bir grup genç insanla birlikte, Sivas'taki Alevi aşiretlerine gönderildi. İsyanda, merkezi bir rol oynadı. Dersim'i ve olayları, Kürdistan Tarihinde Dersim adlı kitabında yazdı. Son zamanlarda, Türkiye'de bu isyanla ilgili bir kitapçık ortaya çıktı, Koçgiri Halk Hareketi (Komal, Ankara, 1975)

Ankara hükümetine ağalar tarafından gönderilen ilk üllümatomda, (Kasım. 15.1920) Kürdistan'ın özerkliğine ilişkin tutumu ifade ediyordu ve Elaziz, Malatya, Sivas ve Er-

zincan illerindeki Kürt mahkumların salınması isteniyordu. Ayrıca, Türk yöneticilerin Kürdistan'dan ayrılmasını ve Sivas'ın doğusunda kalan yerlerdeki ordu birliklerinin geri çekilmesini de. 25 Kasım, 1920 tarihli ikinci ultiimatı, "Dersim Yöresi Aşiret Reisleri" imzasını taşıyordu ve bağımsız bir Kürdistan gibi daha radikal talepler içeriyordu. Elaziz, Van, Bitlis, Diyarbakır'ı içine alan-Bildiriyi imzalayanlar, eğer bağımsızlık gö-nüllüce verilmezse, zorla alınacağı şeklinde tehditte bulunuyorlardı. (Dersimi: 128-129)

36.) "Programımız aşağıdaki gibiydi : İlk olarak, Kürdistan'ın bağımsızlığı Dersim'de ilan edilecekti ve Kürt bayrağı Xozat'ta dikilecekti (Şimdi Tunceli, Dersim'in merkezi bölgesidir. M.V.B.) Sonra, Kürt ulusal güçleri, Erzincan, Elaziz, Malatya ve Sivas yönünde ilerleyecekler ve Ankara hükümetinden Kürdistan'ı tanıması istenecekti. Türkler, isteğimizi kabul edeceklerdi, çünkü, biz bunu güç ve silahla dayatacaktık." (Dersimi:130)

38.) Dersimi:122-125.

39.) FO 371,1919:ME44-90860-3050.

40.) C. Bell, Reviev of tha Civil Administration of Mesopotamia, (London, 1920)s.67: Jwaideh, (1960): 396'da buradan aktarmalar var. Bu değişimin bir başka olası açıklamaası da var. Diyarbakır Kürt Tealî Cemiyeti üyeleri arasında, Genç Türk'lere her zaman yakın olmuş olan Ebdullah Cewdet'i de sayıyordu. Bu saygın entellektüellerin, başlangıçtaki Türk yanlısı tutumun sarumluları olmaları mümkündür. Ve daha radikal üyeler giderek, bunları gölgelediler. Kürt ulusalcı kaynakları, Ebdullah Cewdet'in 1919'dan sonraki aktiviteleri hakkında bilgi vermiyor.

41.) Bu telgrafların imzacılarının listeleri : FO371,1919:44A-163679-168763-3050 de ve Dersimi : 125'te bulunuyor.

42.) Tam olarak: Ciwata Azadiya Kurd (Kürt özgürlük topluluğu), sonradan, Ciwata Xweseriya Kurd (Kürt Bağımsızlık Topluluğu). Kürt ulusalcılığının literatüründe, bu örgüt ile ilgili çok az değinmeler var. Jwaideh, sözünü ettiği bazı İstanbul kökenli örgütlenmelerle ilgili bölüm muğlaktır ve bir sayfayı geçmez. Bana sözlü olarak anlatıldığına göre bu dönemin en önemli örgütü olan Azadi'den hiç bir yerde söz edilmiyor. Kürdistan'da faaliyet sürdüren Azadi'nin gizli olması bunun nedeni olabilir ve diğer örgütler gibi, hiç dış propoganda yapmamış olması da bir başka neden olabilir. Kürt sorununu Avrupa'ya duyuran, kozmopolit ilişkileri olan aristokratlardı. Bedrxanlar gibi. Azadi'nin böyle elemanları yoktu, ya da çok azdı.

43.) Azadi üyeleri zamansız bir ayaklanmadan sonra, Irak'a sığınıp (bir sonraki alt-ölüm), orada, İngiliz istüparat görevlilerine, Türk uygulamalarından şikayetlerini içeren uzun bir liste verdiler.

1. Yeni azınlıklar yasası, şüphe yaratmıştır. Türkler'in Kürtler'i batıya sürmeyi ve yerlerine Türkleri yerleştirmeyi planladığından korkulmaktadır.

2. Türkler'le Kürtler'i birbirlerine yaklaştıran son kurum, halîfelik, kaldırılmıştır.

3. Okullarda ve mahkemelerde Kürtçe konuşulması kısıtlanmıştır. Kürtçe eğitim yasaklanmış ve bu da Kürtlerin eğitimsiz kalmaları sonucu doğurmaktadır.

4. "Kürdistan" kelimesi, (daha önce coğrafi bir terim olarak kullanılıyordu.) coğrafya kitaplarından çıkarılmıştır.

5. Kürdistan'daki bütün üst düzey yöneticiler Türktür. Yalnızca alt düzeylerdeki görevlere, dikkatle seçilmiş Kürtler atanmaktadır.

6. Vergiler gene verilmekte, fakat bunlarla kıyaslanabilir yararlar hükümetten sağlanamamaktadır.

7. Hükümet, 1923'teki T.B.M.M. seçimlerince, doğu illerinde müdahale etmiştir.

8. Hükümet, sürekli olarak aşiretleri birbirlerine karşı kışkırtmaktadır.

9. Türk askerler, sık sık Kürt köylerini basıp hayvanları götürüyorlar; ürünlerin karşılığı genellikle hiç, bazen de yetersiz ödeniyor.

10. Orduda, Kürtlerin rütbeleri düşüktür ve geri hizmetlerde görevlendirilmektedirler.

11. Türk hükümeti, Alman sermayesini kullanarak, Kürtler'in maden zenginliklerini sömürüyorlar.

(FO 371,1924:E 11093-11093-65)

44.) Benim bu kongreyle ilgili tek kaynağım Mela Hesen Hışyar'dır. Kendisi bizzat katılmamıştı. Fakat katılanları biliyordu. Maalesef, O'nun anlattıklarına, tarafsız bir destek bulamadım.

45.) Memdüh Selim'e göre, İngilizler, en azından üç farklı kanaldan yaklaşıyorlardı. Trabzon'daki konsolosları ve Irak'taki yüksek statülü Kürtler aracılığıyla.

46.) Yani, B. Chirguh, La Question Kurde: 31 ve büyük olasılıkla bu kaynağa dayanan sonraki yayınlar. S. Aydemir : İkinci Adam:1:312, kısaca "Birkaç şeyh ve ağa, bölgeden çıkarıldılar" diye sözeder. Kürtlerle ilgili 1924'te karara bağlanan uygulamaların listesi için (bu nedenle, yalnızca hatıralarda değil) bak. not:43.

47.) 1. Kasım. 1922'de, B.Millet Meclisi, Helifeliği saltanattan ayıran ve sonra da ikinciyi kaldıran bir yasayı geçirdi. İngilizlerle işbirliği yapmakla suçlanan Sultan Vahideddin, Kemalistler'in İstanbul'a girmelerini beklemedi, bir İngiliz savaş gemisiyle yurtdışına kaçtı. Meclis, Sultan Abdülaziz (1861-1876) in oğlu Abdülmecid'i halife seçti. 3 Mart 1924'te halifelikte kaldırıldı. Vahideddin, dışarıda (önce Malta'da sonra da Arabistan'da) yeni yönetime karşı bir hareket geliştirmeye çalıştı. Çabaları büyük ölçüde boşa çıktı. Türk kaynakları O'nun Şeh Seid isyanında bile parmağının olduğunu iddia ederler. (Bak. Örneğin; Avcioğlu, Millî Kurtuluş Tarihi, III; 1333-4)

48.) Yani, bana bilgi veren (Mela Hesen) büyük olasılıkla, Ebdurrezzak Bedrxan'ı kastediyordu.

49.) Rapor: "Kurdish Nationalist Society in East Anatolia", FO 371, 1924 E:11093-11093-65'te kapalı tutuluyor.

50.) Açıktır ki, Azadî üyeleri, Kürt davasına verilen desteği tanımlarlarken, İngilizler'in

ilgisini çekip maddi destek vermelerini sağlamak için abartmışlardır.

51.) Bu ismin ilk olarak, konuyu sorgulayanlarca **ileri sürüldüğünü** düşünmek olasıdır. Bedrxan ailesi İngiliz yanlısı olarak bilinir.

52.) Bütün diğer anlatılanlara göre, Seyyid Ebdulqadir, Azadi'ye katılmamıştı. O'nun adının geçmesi, aslında, Kürtler arasında, en etkili kişi olduğu içindi. İsyanın sonra, Seyyid Ebdulqadir de tutuklandı. Şêx Seid'in oğlu Eli Rıza'yla görüştüğü iddia edildi. O, hakkındaki tüm iddiaları reddettiği halde asıldı.

53.) Kürt milliyetçi çevrelerinde bu öykü ünlüdür. Densimi (s.173-174); Silopi(s.82-83); Memdûh Selim (görüşme) ve Mela Hesen Hîşyar (görüşme), bütün bu kaynaklarda aynı şey söyleniyor.

54.) Bu davranış farklılığı Türk otoritelerin, iki farklı tipteki başkaldırıyla uğraşmak zorunda olduklarını düşündüklerini gösteriyor. Saygınlıklar yok edilebilir, geleneksel şefler ve istekleri kolay kabul edilemez olan milliyetçiler.

55.) Fırat ' a göre (197 - 198) , şeyh, Xinis' teyken, Azadi'yle hertürlü ilişki kurmayı reddedip, yalnızca dinle ilgili olduğunu ve politik amaçlar taşımadığını belirtmişti. Adı duyulmaya başladıktan sonra gevşemişti.

56.) Fırat , Cibran ve Xormek aşiretlerinin ilişkileriyle ilgili pekçok bilgi veriyor.(144-187) ve Şeyh Seid'in Xormek şeflerine yazdığı mektubu da yayınlıyor.

57.) Bu toplantılarda, Mela Hesen bulunmamıştı.Şeyh'e bir ya da iki gün sonra katılmıştı. O'nun olaylar hakkındaki değerlendirmeleri ve Fırat'ın olayları ayrıntılarıyla karşılaştırmasından görünen o ki, iki yaklaşım da yanlışlar içeriyor. Savaş planıyla ilgili, belli bir şüphe payı da bırakarak, Mela Hesen'in anlatımlarını dikkate alıyorum-vurguladığı ayrıntılarda, beni etkilemeye çalıştığı belliydi. Bu nedenle, kısa bir özetini vereceğim: anlattıkları yanlışlıklar içerebilir, fakat önemsiz yanlışlıklar.

58.) Mela Hesen bana aşağıdaki isimleri verdi:

- Baba Beg Cebri (Xelid Beg'in amcasının oğlu)
- Mehmed Axa Xelilê Xeto (Çebeqçûr doğusunda, Şerefdin'li)
- Mehmed Beg Enzer (Bulanik'li)
- Mehmed Beg Xerib (Çebeqçûr'de Musıyan Aşireti'nden)
- Sediq Begê Medrag (Çebeqçûr'un doğusundan)
- Albal Hacı Selim Axa Ziktê (Dercyanî'den)
- Albay Şêx Şerif (Gökdere)
- Teyb Eli (Azadi'nin sekreteri, Çebeqçûr temsilcisi)
- Kaptan Yusûf Axa (Dareyeni)
- Emeri Farûq (Botıyan aşireti, Xançûk)
- Heyder Axa (Tavûs aşireti, Xançûk'ün batısında)
- Heqqi Beg (Lice'den) ve "başka pekçoğu".

59.) Mela Hesen (verdiği tarihler tam doğru değildir), isyanın 25 Mayıs için planlandığını söylüyor. Fakat bütün diğer kaynaklar Mayıs'ın ortası içindi, diyorlar.

60.) Mela Hesen'e göre, plan çok yetersizce örgütlenmiştir. Şüphesiz, stratejik planlarla ilgili değerlendirmesi, daha sonra bizzat yer aldığı cephedeki olaylardan etkilenmişti. Anlattıklarını uzun alıntılarla da aktardım. Çünkü, değerlendirmeleri doğru olmasa bile, önemli kavramlarla ilgili açık fikirler veriyor.

61.) Olaylarla ilgili açık değerlendirmeler, yalnızca detaylarda farklılaşıyor. Yalnızca, Fırat, az biraz farklı bir versiyona sahip: Pıran'a geldiğinde, yerel jandarma birimleri, (silahlı) adamlarının içinde, aradıkları beş kanun kaçağının olduğunu farkettiler.

62.) Fırat'a göre 10.000 (204). Diyarbekir'de yaşayanlardan birinin anlattığına göre de, şehri kuşatanların sayısı 10.000 di. (daha büyük bir sayı) (FO 371:1925:E3340-1091-44)

63.) Dersimi : 178; Fırat : 208-213.

64.) Yalnızca Fırat (204-205) Şêx Eyub'den söz ediyor. Diğer kaynaklara göre Sêwerek'i alanın Şêx Ebdurrehim olduğu yazılı.

65.) Fırat : 213-224; Silopi : 87-89; Dersimi: 178-179.

66.) Cumhuriyet, Şubat 26, Mart 2, 1925:FO 371, 1925:E2195-1091-65.

67.) Adı bilinmeyen, Avrupa'lı birinin günlüğünden. İstanbul'daki İngiliz askeri ateşeliğinden bir rapordan. FO 371, 1925:E2359-362-65.

67.) Fırat'a göre (206-208) ve Dersimi (180-181), bütün bunlar daha önce olmuştu ve asiler şehre 6 Mart'ta girmişlerdi, dövüşmeden şehri almışlardı. Şehir sakinlerine göre, bunlar, şeriat ve halife için savaşıyorlardı. Dersimi'ye göre, Şêx Şerif, müftü Mehmed Efendi'yi şehrin valiliğine atamıştı.

68.) İstanbul'daki İngiliz askeri ataşesi tarafından yapılan bir görüşme. bak. not:67.

69.) İstanbul'daki İngiliz askeri ataşesi, 1925 Haziranında, Doğu Anadolu'da 50.000 dolayından düzenli ordu birliklerini bulunduğunu tahmin ediyordu. (FO371, 1925: E3970-362-65 Bir İran'lı diplomat, bu sayıyı 80.000 olarak bile verebiliyordu (M.Farughi, to the Persian Ministri of Foreign Affairs, GhassemLou'dan alıntı : 1965:52n)

70.) Onlardan önce diğerleri (a.o.Xalid Beg, Hesenan'lı) İran'a ulaştılar, burayı dönüş ve gerilla mücadelesini yönlendirebilecekleri bir basamak olarak kullanmaya çalıştılar. (Dersimi: 180)

71.) Mela Hesen ve Fırat (227-230) , gerilla eylemlerinin ciddi ölçüde sürdürdüğünü vurguluyorlar. Bununla ilgili raporlar da İngiliz ve Fransız istipbarat servislerine ulaşmıştı (FO 371, 1925:E5648-188-65,E4996-221) ve sonradan bu mücadele sürdürülemedi.

72.) İstanbul'dan bir konsolosun sürülmesiyle ilgili, Dışişleri bürosundan adı bilinmeyen bir görevlinin.....FO 371, 1925:E1229-1091-44.

73.) 3.Enternasyonal'de Kürt sorununun ele alınışıyla ilgili belgeler, yakın bir zamanda Türkçe'ye çevrildi: Kürt Millî Meselesi, komünist Enternasyonal belgelerinde Türkiye Dizisi-2.İstanbul,Aydınlık Yay.) 1977.

73.) FO 371, 1925:E3346-3541-1091-44.

74.) Sözlü bilgiler. Aydemir'e göre (İkinci Adam, I:2n) 160.000 silahtan 30.000 ateşli silah olmak üzere, hükümet tarafından Doğu Anadolu'dan toplandı.

75.) FO 371,1925:E3340-1091-44

76.) Aydemir (Tek Adam, III : 220ff), ikisini de tartışıyor ve aynı sonuca varıyor. (s.230) Mustafa Kemal, ünlü "Nutuk "nda, Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nı gözden düşürmek için, bu partiyle, Şeş Seid isyanı arasında ilişki kurmaya çalışıyor. Fakat buna kanıt getiremiyor. (Cilt II:382-384, Almanca çevirisi, Kemal Pascha,Die Nationale Revolution, Leipzig, 1928)

77.) A. Toynbee, Survey of International Affairs, 1925 (London, 1927):508n3.

79.) FO371,1925:E2195-1091-44, İsmet Paşa'nın mecliste yaptığı bir konuşmanın ardından.

80.) Tekrar vurgulanmış olan nokta şudur: Köylü isyanları, köylülüğün en yoksul, topraksız kesimlerinden kaynaklanmaz, fakat, " orta köylülük" tüm bu isyanların toplumsal tabanı, yani "ailesiyle birlikte kendi toprağını işleyen bin köylü nüfus"tan kaynaklanır. (Wolf, 1969:291)

81.) Fırat (s.228) 1925 Temmuz'unda Cemile Çeto'nun Modki, Sasun ve Xerzan şeflerine, bir isyanda katıldığını söylüyor ve onlarla birlikte Türk birliklerine tuzak kurduğunu Türkiye'de yayınlanan gazetelerden Dünya, Türkiye'deki Kürt isyanlarını ele alırken, 1925 Ağustosunda, kandavalı olan Raman ve Reşko aşiretlerinin Türk birliklerine karşı yapılan bir saldırıya katıldıklarını ileri sürmüştü. (Dünya, 27 Mayıs, 1977)

82.) Fırat : 207-208.

83.) Nikittine (1965) : 196, Orta Kürdistan'daki ve Rezaye Bölgesi'ndeki Bağımlı Köylüler Üzerine-Kuzey Irak Ovalarındaki Üzerine : A.T. Wilson (1931) : 112.

84.) Diyar Bekir'de, Osmanlı Bankası İşçilerinden Memo, Kapalı tutuluyor. FO 371,1925: E3340-1011-44.

85.) 5.4.1925, 7.5.1925, 20.4.1925, tarihli Vakit Gazetesinden makaleler. "Les Massacres Kurdes en Turquie" şeklinde çevrilmiştir. Kürt Klübü'nün yöneticilerinden Dr. Fûad ve Kemal Fewzî ölüme mahkum edilmişlerdi.

86.) E.E.Evans Pritchard, The Sanusi of Cyrenaica. (Londra, 1949) Özellikle III. Bölüm.

87.) Fırat: 196. Şeş Mihemed İsa'ya göre, Mesûn bir milliyetçiydi ve Şeş Seid'le ilişki halindeydi. Fakat, isyanın bastırılacağını düşündüğünden, katılmayı reddetti.

88.) Fırat:198; Seyyid Ebdulqadir'in deneyiyle ilgili rapor. "Les Massacres Kurdes en Turquie" başlığıyla yeniden basıldı.

89.) Sözü edilen üç şeyh ve akrabaları yanında, literatürde ve sözlü anlatımlarda, isyana katılanlar olarak adları geçenler:

Şeş Şirin, Kurmancı konuşan bir şeyh (yalnızca bu), Eleşgird'li.

Çan şeyhleri : Mistefa, Hesên, İbrahim,

Şeyh Semseddin ve kardeşi Seyfedin (bazılarına göre, onlar, Silvan'lıydılar, başkalarına göre ise Diyarbekir ovasında, Qamışli köyünden.)

Qeraxçe (Sewerck)'den Şex Eyub.

90.) Evans-Pritchard (1949):166-168.

91.) Pekçok kaynakta şeyhin bu ünvanı kullandığını yazıyor. Fırat, (200n) Şeyhin Xor-
mek şeflerine gönderdiği bir mektubu yayınlar, mektup bu ünvanla imzalanmış.

92.) Dinsel faktör rol oynamaya devam ediyor. Fakat çok baskın değildir. Pekçok din-
dar Kürt, örneğin, Hanefî (Türk ve Arap) , ya da Şîî (Azerî Türkler, Farslar) komşularına
karşı Şafiliklerini vurguluyorlar. Onlara göre, Şafilik, Kürt olmanın gereklerindendi.

Institut kurde de Paris

VI. BÖLÜMÜN NOTLARI :

1.) Bir grup içindeki çatışmaların olasılığı, grup içindeki insanların aralarındaki ilişkilerin sıklığıyla orantılı olduğunu varsayıyoruz. Ve bu olasılık grubun büyüklüğü arttıkça artar. N sayıdaki insandan oluşan bir grup içindeki olası ilişki sayısı matematik algılamaya sahip olmayanlar için aşağıdakiler anlamlı olabilir :

10 kişilik grupta, iki kişi arasındaki olası ilişki sayısı 45.

100 kişilik grupta, iki kişi arasındaki olası ilişki sayısı 4.950.

1.000 kişilik bir grupta, iki kişi arasındaki olası ilişki sayısı 499.500' dür.

N, yüzlerle ifade edildiği sürece, tahmin az ya da çok doğru olabilir , bütün grup üyeleri birbirlerini çatışmaya girmeye yetecek kadar görebileceklerinden daha yüksek sayılarda, tahmin açıktır ki doğru değildir.Bütün olası iki kişi arasındaki ilişkiler.....?

2.) Politik görevli Lechman, Musul'dan (1918'de), cyalettteki Kürt köylüleri üzerine şunları raporuna eklemiştir. Kürtlerin şiddetli bir anti-Arap duygu taşıdıklarını, fakat, "ülke halkının görüşleri, bizim onları, Türkiye'den ve Arap hükümeti yanlısı tek sınıf olan toprak ağalarının tiranlığından kurtardığımız, yönündedir." (A.T.Wilson' dan alındı.1931:112)

3.) Onlara, seçimlerin gizli olduğunu, dolayısıyla herkesin istediği partiye oy kullanabileceğini söyleyerek itiraz ettim. Onlar da, bunu ağanın, başka partiye oy vereceklerinden şüphelendiği kimseleri toplayıp, kendi partisine oy vermeleri için Kuran önünde yemin ettirdiğini söylediler.

4.) Şirnağ'da Ermeniler de yaşıyordu.Neredeyse bütün zenaatkarlar, nüfusun %10 - 20' si Ermeniydi.(Bilinen nedenlerle, bundan sözlemekten çekiniyorlardı.) Fakat, bunların çoğunluğunun ağanın adayını desteklediği izlenimini edindim.

BİBLİYOGRAFYA

Kısaltmalar Listesi :

- AA : American Anthropologist
BSOOS (BSOAS) : Bulletin of the School of Oriental (and African) Studies
BTDD : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (Zeitschrift für die Dokumentation Türkischer Geschichte)
E.I.1 : Enzyklopadie des Islam, 1.
E.I.2 : Enzyklopadie des Islam, 2.
GJ : The Geographical Journal
IJMES : International Journal of Middle Eastern Studies
JA : Journal Asiatique
JCAS : Journal of the Central Asian Society
JESHO : Journal of the Economic and Social History of the Orient
JRAI : Journal of the Royal Anthropological Institute
JRGS : Journal of the Royal Geographical Society
MEJ : The Middle Eastern Journal
MW : The Muslim World
REI : Revue des Etudes Islamique
RHR : Revue de l'Histoire des Religions
RMM : Revue du Monde Muselman
SI : Studia Islamica
SWJA : Southwestern Journal of Anthropology
WZKM : Wiener Zeitschrift für die Kunde Des Morgenlandes
ZDMG : Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft

Diğer Kaynaklar :

- Abrahamian , E** : **European feudalism and Middle Eastern despotism**, in : Science and Society 39, 1975 , s. 120-156
- Adamson, D.G.** : **The Kurdish War**. London. , 1964
- Aghajanian, A** : **Ethnic İnequality in Iran : An overview**. : International Journal of Middle East Studies 15, 1983, s.211-224
- Ahmad, F** : **The Turkish experiment in democracy, 1950-1975**. London 1977
- Ainsworth, W F** : **Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia and Armenia**, 2 vol. London. 1842
- Ainsworth, W.F** : **A personal narrative of the Euphrates expedition**. London. 1888
- Akbal, F** : **1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus**, Belleten XV, 60, 1951, s.617-627.
- Aladağ, C** : **Milli Mesele ve Doğu'da Feodalizm Aşiret**, Ankara.1976.
- Alavi, H** : **Peasants and revolution**, in:Milliband, R./ Saville, J., The Socialist Register 1969,1969, s.241-277
- Alavi, H** : **Peasant classes and primordial loyalties**, in: Journal of Peasant Studies 1/1, 1973, s. 23-62
- Albayrak,S** : **Şeriat Yolunda Yürüyenler ve Sürünenler**. İstanbul 1979.
- Algar,H** : **The Naqshbandi order: a preliminary survey of it's history and significance**, in: Studia Islamica 44, 1976 s.123-152.
- Algar, H** : **Said Nursi and tha Risala-i Nur**, in: Islamic Perspectives: Studies in honour of Sayid Abul A'la Mawdudi,London 1978 , s. 313-333.
- Algar, H** : **Der Nakşibendi-Orden in der republikanischen Türkei**, in: Blaschke, J./ Bruinessen, M. van (Hg), Islam und Politik

- in der Türkei 1985, s. 167-196
- Allouche, A** : **The origins and development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962 / 1500-1555)**. Berlin 1983
- Amedroz, H. F** : **The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in the Tenth and Eleventh Centuries A.D.**, in: Journal of Royal Asiatic Society, 1903, s.123-154
- Anderson, P** : **Passages from Antiquity to Feudalism**. London 1974
- Anschütz, Helga** : **Die syrischen Christen vom Tur Abdin**. Würzburg, 1984
- Apak, Rahmi** : **İç Ayaklanmalar, 1919-1921**. Ankara 1964.
- Arberry, A. J** : **Sufism : an account of the mystics of Islam**. London 1950.
- Arfa, H** : **The Kurds. An historical and political study**. London 1966.
- Avcıoğlu, D** : **Milli Kurtuluş Tarihi**. 3 vol. İstanbul 1974
- Aydemir, Ş.S** : **Tek Adam. Mustafa Kemal**. 3 vol. İstanbul 1974/5
- Aydemir, Ş.S** : **İkinci Adam**. 3 vol. İstanbul 1975/76
- Aydınlık** : **Kürt Milli Meselesi : Komünist Enternasyonal Belgelerinde Türkiye dizisi**. İstanbul 1977
- Babinger, F** : **Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke**. Leipzig 1927
- Badger, G.PP.** : **The Nestorians and their rituals, with the narrative of a mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844 and a late visit to those countries in 1850**. 2vol. London, 1852.
- Barkan, Ömer Lütfi** : **XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları. I: Kanunlar**. İstanbul 1943
- Barkan, Ömer Lütfi** : **Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans L'Empire otoman aux XVe et XVIe siecles**, in JES-HO 1, 1958 s. 9-36

- Barkan, Ömer Lütfi** : **Türkiye'de Toprak Meselesi.** İstanbul 1980.
- Barth, Frederick** : **Principles of Social Organisation in Southern Kurdistan.** Oslo 1953
- Barth, Frederick** : **Father's Brother's Daughter Marriage in Kurdistan,** in : Southwestern Journal of Anthropology 10, 1954 s. 164-171
- Barth, F.** : **The land use pattern of migratory tribes of South Persia,** in: Norsk Geografisk Tidsskrift 17, 1959a, s. 1-11
- Barth, F.** : **Segmentary opposition and theory of games a study of Pathan organization,** in : Journal of the Royal Anthropological Institute 89, 1959b, S. 5-21
- Barth F.** : **Nomadism in the mountain and plateau areas of Southwest Asia,** in : UNESCO, The Problems of the Arid Zone. Paris. 1962 s. 341-355
- Batatu, Hanna** : **The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq.** Princeton N.J. 1978
- Beck, Peter J.** : **"A tedious and perilous controversy : Britain and the settlement of the Mosul dispute, 1918-1926,** in : Middle Eastern Studies 17/2, 1981. s. 256-276
- Beldiceanu, N.** : **La crise monetaire ottomane au XVIe siècle et son influence sur les principautés roumaines,** in: Südost-Forschungen XVI/1, 1957, s. 70-86
- Beldiceanu, N.** : **Le Monde Ottoman des Balkans (1402-1566).** London 1976
- Benedictsen, Age Meyer/Chirstensen, Arthur** : **Les dialectes d'Awroman et de Pawa.** Kopenhagen 1921
- Beşikçi, İsmail** : **Doğu Anadolu'nun Düzeni.** İstanbul 1969a
- Beşikçi, İsmail** : **Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar (Göçebe Alikan Aşireti)** Ankara 1969b
- Beşikçi, İsmail** : **Kürtlerin "Mecburî İskanı".** Ankara 1972
- Bidlis, Sharaf Khan** : **Scheref Name, ou Histoire des Kourdes par Scheref, Prince de Bidlis,** publiee par

- V. Vellaminof-Zernof. St. Petersburg.
1860-62
- Biegel, L.C.** : **Minderheden in het Midden Oosten** Deventer 1972
- Birken, A.** : **Die Provinzen des osmanischen Reiches.** Wiesbaden 1976
- Bittner, M.** : **Der Kurdengau Uschnüje und die Stadt Urumije Reischeschilderung eines Perses, im Originaltexte herausgegeben übersetzt und erläutert,** in : Sitzungsberichte der phil-hist. Kl. der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (Wien), Band CXXXIII, Abhandlung 3. 1896
- Blau, O.** : **Die Stämme des nordöstlichen Kurdistan,** in : Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft 12, 1858, s.584-598
- Blau, O.** : **Nachrichten über kurdische Stämme,** in : Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft 16, 1862, s. 607-627
- Bobek, H.** : **Forschungen im zentralkurdischen Hochgebirge zwischen Van- und Urmia-See,** in : Petermanns Geogr. Mitteilungen 84, 1938, s. 152-162, s. 215-228
- Bois, Th.** : **La religion des Kurdes,** in : Proche Orient Chretien (Jerusalem) XI/2, 1961, s. 105-136
- Bois, Th.** : **Connaissance des Kurdes.** Beyrouth 1965
- Bozarслан, Mehmet Emin** : **İslamiyet Açısından Şeyhlik Ağalık.** Ankara 1964
- Brown, J. P.** : **The darvishes, or oriental spiritualism.** Edited with an introduction and notes by H. A. Rose, London 1868
- Bruinessen, Martin van** : **Nationalismus und religiöser Konflikt. Der kurdische Widerstand im Iran,** in : Religion und Politik im Iran, Frankfurt am Main. 1981, S. 372-409
- Bruinessen, Martin van** : **Koerden en Koerdisch nationalisme in**

- Türkiye**, in : Bruinessen, M. van / Koopmans, R. / Smit, W. / Velzen, L. van (Hg), **Türkiye in crisis : Een sociale, politieke en economische analyse**. Bussum / Antwerpen. 1982 s. 195-219.
- Bruinessen, Martin van** : **Kurdish Tribes and the State of Iran : The Case of Simko's Revolt**, in : Tapper, Richard (Hg) , **Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan**. London / New Yor, 1983 s. 364-400
- Bruinessen, Martin van** : **The Kurds in Turkey**, in : MERIP Report 14/121, 1984a, s. 6-12
- Bruinessen, Martin van** : **Popular Islam, Kurdish nationalism and rural revolt : THE rebellion of Shaikh Said in Turkey (1925)**, in : Bak, Janos M. / Benecke, Gerhard (Hg), **Religion and Rural Revolt**. Manchester. 1984b, s. 281-295.
- Bruinessen, Martin van** : **Vom Osmanismus zum Separatismus Religiöse und ethnische Hintergründe der Rebellion des Scheich Said**, in : Blaschke, Jochen/Bruinessen, Martin von (Hg), **Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orients Thema: Islam und Politik in der Turkey** Berlin, 1984c, s. 109ff.
- Bruinessen, Martin van** : **The Kurds between Iran and Iraq**, in : Middle East Report 141, 1986, s. 14-27
- Bruinessen, Martin van** : **Between guerrilla war and political murder: The Workers' Party of Kurdistan**, Middle East Report 153, 1988, s. 40-46
- Bruinessen Martin van / Boeschoten, Hendrik** : **Evllya Çelebi in Diyarbekir**. Leiden 1988
- Bumke, Peter J.** **Kizilbaş-Kurden in Dersim (Tunceli, Türkei) : Marginalität und Haresie**, in : Anthropos 74, 1979, S. 530-548
- Bynon, T** : **The ergative construction in Kurdish**, in : Bulletin of the School of Oriental and African Studies 42, 1979, S. 211-224
- Cahen, C** : **Le probleme ethnique en Anatolie**, in: Ca-

- hiers d'histoire mondiale II/2, 1954 s. 347-362
- Cahen, C.** : **Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and History**, c. 1071-1330, London 1968.
- Cemal, Behçet** : **Şeyh Sait İsyanı**. İstanbul 1955
- Chaliand, Gerard (Hg)** : **Les Kurdes et le Kurdistan**. Paris 1978
- Charmoy, F. B.** : **Cherefi-nâmeh ou Fastes de la Nation Kourde**, par Cheref-ou'ddine, prince de Bitlis, dans *L'lialet d'Arzeroume*. St. Petersburg 1868-1875
- Chirguh, Bletch** : **La question kurde, ses origines et ses causes**. Cairo 1930
- Christoff, H.** : **Kurden und Armenier. Eine Untersuchung über die Abhängigkeit ihrer Lebensformen und Charakterentwicklung von der Landschaft**. Dissertation. Hamburg 1935
- Cohen, Amnon Lewis, Bernard** : **Population and revenue in the towns of Palestine in the sixteenth century**. Princeton 1978
- Cole, Donald P.** : **Alliance and descent in the Middle East and the Problem' of patrilateral parallel cousin marriage**, in : Ahmed, Akbar S./Hart, David M. (Hg), *Islam in tribal societies, from the Atlas to the Indus*. London 1984, s. 169-188
- Cuinet, V.** : **La Turquie d'Asie. Geographie administrative, statistique descriptive et raisonnée de chaque province de L'Asie Mineure**. 4 Vol. Paris 1891-1894
- Cvetkova, B. A.** : **Contribution a l'etude des impôts extraordinaires (avariz -i divaniye ve tekalif-i örfiye) en Bulgarie sous la domination turque**, in : *Rocznik Orientalistyczny* 23, 1959 S. 57-65
- Chevko, B. A.** : **L'evolution du regime feodal ture de la fin du XVIIe jusqu'au milieu du XVIII e siecle. Etudes historiques a L'ocassion du XIe Congres international des sciences**

- Chevtkova, B. A.** : **historiques. Sofia 1960**
: **Recherches sur le systeme d'affermage (iltizam) dans l'Empire Ottoman au cours du XVI.e-XVIIIe s. par rapport aux contrees bulgares, in : Rocznik Orientalistyczny 27, 1964 S. 111-132**
- Dam, Nilolaos van** : **The struggle for power in Syria. London 1979**
- Dann, Uriel** : **Iran under Kassem. New York 1969**
- Davison, Roderic** : **Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876. Princeton 1963**
- D.D.K.O** : **Devrimci Dogu Kultur Ocakları Dava Dosyası-1. Ankara 1975**
- Dersimi, M. N.** : **Kurdistan Tarihinde Dersim. Halep 1952**
- Dickson, B.** : **Journeys in Kurdistan, in: The Geographical Journal 35, 1910 S. 357-379**
- Dowson, Sir E.** : **An inquiry into land tenure and related questions. Proposals for the initiation of reform. Baghdad 1931**
- Drower, E. S.** : **Peacock Angel. London 1941**
- Duguid, S** : **The politics of unity : Hamidian policy in Eastern Anatolia. in Middle Eastern studies 9/2, 1973 S. 139-156**
- Dziegel, Leszek** : **Rural community of contemporary iraqi Kurdistan facing modernization [Studia imaterialy], Krakow 1981**
- Eagleton, W** : **The Kurdish republic of 1946. London 1963**
- Edmonds, C.J.** : **Kurds, Turks and Arabs. London 1957**
- Edmonds , C. J.** : **The place of the Kurds in the Middle Eastern scene, in: Journal of the Central Asian Society 45, 1958 S. ?**
- Edmonds, C.J.** : **A pilgrimage to Lalish. London 1967**
- Edmonds, C. J.** : **The beliefs and practices of the Ahl-i Haqq of Iran, in : Iran 7, 1969, s. 89-106**
- Edmonds, C. J.** : **Kurdish nationalism, in: Journal of contemporary History 6/1, 1971, s. 87-106**
- Eickelman, Dale F.** : **The Middle East an anthropological approach. Inglewood Cliffs. 1981**

- Eisenstadt, S. N.** : **The political systems of empires.** New York 1963
- Elphinston, W. G.** : **The Kurdish question,** in: *International Affairs* 22, 1946, s. 91- 103
- Elphinston , W. G.** : **Kurds and the Kurdish question.** In: *JRCAS* 35/1, 1948, s. 38-51
- Erdeha, K.** : **Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler.** İstanbul 1975
- Esengin, K.** : **Kürtçülük Sorunu .** İstanbul 1976
- Eskeri, Mistefa** : **Awirdaneweyek le bizûtnewey "Heqe"** Baghdad 1983
- Evans-Pritchard, E. E.** : **The Sanusi of Cyrenaica.** London 1949
- EVLİYA CELEBİ** : **Seyahatname.** İstanbul 1896-1938
- EVLİYA ÇELEBİ** : **Seyahatnamesi.** Sadeleşüren Tevfik Temel Kuran & Necatî Aktaş. İstanbul 1975-1984
- Ezrak, ibn ül** : **Mervanî Kürtleri Tarihi.** İstanbul 1975
- Farhi, David** : **The Şeriat as a political slogan or the 'Incident of the 31st March',** in: *Middle Eastern Studies* 7, 1971, s. 275-299
- Fırat, M. Ş.** : **Doğu İlleri ve Varto Tarihi.** Ankara 1945
- Fisher, S.** : **Ottoman land laws. Containing the Ottoman land Code and other legislation affecting land.** London 1919
- Forbes, F.** : **A visit to the Sinjar hills in 1838,** in: *Journal of the Royal Geographical Society* 9, 1839, s. 409-430
- Fortes, Meyer** : **The structure of unilineal descent groups,** in: *American Anthropologist* 55, 1953, s. 17-41
- Fraser, J. B.** : **Travels in Koordistan, Mesopotamia, etc.** London 1840
- Fried, M.** : **On the concept of 'Tribe' and Tribal Society',** in: Helm, June (Hg.), **Essays on the Problem of the Tribe.** Proceedings of the 1967 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society, 1968, s. 3-20
- Frödin, J.** : **Neuere Kulturgeografischen Wandlungen in der östlichen Türkei,** in : *Z. Gesch. Erdk.* 1/2, 1944 S. 1-20

- Fuad, K.** : **Kurdische Handschriften.** Wiesbaden. 1970
- Furlani, Giuseppe** : **The religion of the Yezidis. Religious texts of the Yezidis.** Bombay 1940
- Garnett, Lucy M. J.** : **Mysticism and magic in Turkey. An account of the religious doctrines, monastic organisation, and ecstatic powers of the dervish orders.** London 1912
- Garthwaite, G. R.** : **The Bakhtiyari Ikhani: an illusion of unity,** in: International Journal of Middle Eastern Studies 8, 1977, s. 145-160
- Geliner, Ernest** : **Muslim Society.** Cambridge 1981
- Ghareeb, Edmund** : **The Kurdish question in Iraq.** Syracuse 1981
- Ghassemlou, A. R.** : **Kurdistan and the Kurds.** Prague 1965
- Ghirshman, R.** : **L'Iran et la migration des Indo-Aryens et des Iraniens.** Leiden 1977
- Gibb, H. A. R.** : **Mohammedanism. An historical account.** London 1949
- Gibb, H. A. R. /Bowen, H.** : **Islamic Society and the West.** London 1950, 1957
- Goloğlu, Mahmut** : **Erzurum Kongresi.** Ankara 1968
- Goloğlu, Mahmut** : **Sivas Kongresi.** Ankara 1969
- Goloğlu, Mahmut** : **Devrimler ve Tepkileri (1924-1930).** Ankara 1972
- Goloğlu, Mahmut** : **Tek-partili Cumhuriyet (1931-1938).** Ankara 1974
- Gökalp, Ziya** : **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik İncelemeler.** Ankara 1975
- Göyünç, Nejat** : **XVI. Yüzyılda Mardin.** İstanbul 1969
- Gürün, Kâmuran** : **Le dossier armenien.** Ankara 1983
- Habib, M.** : **Some notes on the Naqshbandi order,** in: The Muslim World 59, 1969 s. 40-49
- Haddad, W. W./Ochsenwald, W.** : **Nationalism in a non-national state : The dissolution of the Ottoman Empire.** Colubus (USA) 1977
- Hajj, Aziz el** : **L'Irak nouvıau et le probleme kurde. Essai politique.** Paris 1977
- Hakim, Halkawt** : **Confrerie des Naqshbandis au Kurdistan**

- au XIXe siecle. Paris 1983
- Halfin** : **19.yy'da Kürdistan Üzerinde Mücadele,** Ankara 1976
- Hamilton, A. M.** : **Road through Kurdistan.** London 1937
- Hammer, J. van** : **Des osmanichen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung.** 2 vol. Wien. 1815
- Hammer, J. van** : **Geschichte des osmanichen Reiches, grabentils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven.** 10 vol Pesth 1835
- Hanioglu, M. Ş.** : **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdulah Cevdet ve Dönemi.** İstanbul 1981
- Hasretyan, M. A./Ahmad, K. M./** **Ciwan, M. :** **1925 Kürt Ayaklanması (Şeyh Salt Hareketi) .** Upsala 1985
- Hay, W.R.** : **Two years in Kurdistan. Experiences of a political officer 1918-1920.** London 1921
- Helfgott, Leonard M.** : **Tribalism as a socio-economic formation in Iranian history,** in: Iranian Studies 10, 1977, s. 36-61
- Hinz, W.** : **Irans Aufstieg zum National staat im 15. Jahrhundert.** Berlin/Leipzig 1936.
- Hinz , W.** : **Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert,** in: Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft 100, 1950, s. 177-201
- Hourani, A.** : **Shaikh Khalid and the Naqshbandi order,** in: Stern, S. M./Hourant, A./Brown, V. (Hg.), Islamic Philosophy and the Classical Tradition. Oxford. 1972, s. 89-103
- Hovanissian, Richard G.** : **Armenia on the road to independence, 1918.** Berkeley/Los Angeles. 1969
- Hütteroth, W.D** : **Bergnomaden und Yaylabauern im mittleren kurdischen Taurus.** (Diss) Marburg. 1959
- Hütteroth, W.D.** : **Beobachtungen zur Sozialstruktur kurdischer Stämme im östlichen Taurus,** in: Zeitschrift für Ethnologie 86, 1961, s. 23-42
- Hussein, Saddam** : **On cirrent affairs.** Baghdad. 1974
- Hussein, Saddam** : **One trench or two trenches.** Baghdad

- 1977a
- Hussein, Saddam İbrahim, Ferhad** : **On current events in Iraq.** London 1977b
- Inalcik, Halil** : **Die kurdische Nationalbewegung im Irak. Eine Fallstudie zur Problematik ethnischer Konflikte in der Dritten Welt.** (Diss) Berlin 1983
- İnalçık, Halil** : **Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkışaf Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik,** Belleten, XV/60, 1955, s. 629-690
- Inalcik, Halil** : **Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü,** Belleten XXIII, 1959, s. 576-610
- Inalcik, Halil** : **Suleiman the Lawgiver and Ottoman law,** in: *Archivum Ottomanicum* 1, 1969 s. 105-138
- Inalcik, Halil** : **The Ottoman Empire. The classical age 1300-1600.** London 1973
- İşık, Hüseyin Hilmi** : **Tam İlmihal: Seadet-i Ebediyye** İstanbul 1975
- Ivanov, W.** : **Notes on the ethnology of Khorasan,** in : *The Geographical Journal* 67, 1926, s. 143-158
- Ivanov, W.** : **The Truth-worshippers of Kurdistan** Leiden 1953
- Jafar, Majeed R.** : **Under-underdevelopment. A regional case study of the Kurdish area in Turkey.** Helsinki 1976
- Jawad, Sa'ad** : **Iraq, and the Kurdish question 1958-1970.** London 1981
- Joseph, J.** : **The Nestorians and their Muslim neighbors.** Princeton 1961
- Juynboll, Th. W.** : **Handleiding tot de kennis van de Mohammedaansche wet volgens de leer der Sjafi'itische school.** Leiden 1903
- Jwaideh, W.** : **The Kurdish nationalist movement : its origins and development.** (Diss), Syracuse University 1960
- Karpat, K. H.** : **The stages of Ottoman history. A structural-comparative approach,** in: Karpat,

- Kazgan, Gülten** : K. H. (Hg), **The Ottoman State and its place in World History**. Leiden 1974
- Kemal, Mustafa (Atatürk)** : **Doğu ve Güney-Doğu'nun Ekonomik yapısı Üzerinde Bir Araştırma, İktisat Fak.** Mecm. 24, 1963, s. 120-144
- Khaldun, Ibn** : **Der Weg zur Freiheit 1919-1920, und die Nationale Revolution 1920-1927 (Gazi Mustafa Kemal Hazretleri Tarafından İrade Buyurulan Nutuk)**. Leipzig 1928
- Kinnane, Derk** : **The Muqaddima. Translated by Franz Rosenthal**. London 1958
- Kinneir, J. M.** : **The Kurds and Kurdistan**. London 1964
- Kısakürek, Necip Fazıl** : **Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814**. London 1818
- Kissing, H. J.** : **Son Devrin Din Mazlumları**. İstanbul 1969
- Kodaman, Bayram** : **The role of the dervish orders in the Ottoman emprise**, in: Grünebaum, G.E. von (Hg.), **Studies in Islamic Cultural History**. American Anthropologist Memoir 76. 1954
- Köhler, W.** : **Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamit ve Doğu-Anadolu aşiretleri)**, in: İ. Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi 32. 1979, s. 427-480
- Krader, L.** : **Die Kurdenstadt Bitlis nach dem türkischen Reisewerk des Ewlija Tschelebi (Diss)**. München. 1928
- Kutad, Ayşe** : **Formation of the State**, Englewood Cliffs, N.J. 1968
- Kutad, Ayşe** : **Ritual kinship in eastern Turkey**, in: Anthropological Quarterly 44, 1971, s. 37-50
- Kürkçüoğlu, Ömer** : **Patron-client relations: the state of the art and research in Eastern Turkey**, in: Akarlı, Engin D. /Ben-Dor, Gabriel (Hg), **Political participation in Turkey**. İstanbul 1975
- Kunt, I. Metin** : **Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)**. Ankara 1978
- Kunt, I. Metin** : **Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri: Diyarbakır, 1670-71**. İstanbul 1981

- Kutschera, Chris** : **Le mouvement national kurde** . Paris 1979
- Laç, A.Ş./ et al** : **Nurculuk**. Ankara 1968
- Lambton, A. K. S.** : **Landlord and Peasant in Persia. A study of land tenure and land revenue administration**. London 1953
- Lampton, A. K. S.** : **The tribal resurgence and the decline of the bureaucracy in 18th century Persia**, in: Naff, Th. / Owen, R. (Hg.), **Studies in 18th century Islamic History**. London/ Amsterdam 1977
- Lanternari, V.** : **The religions of the oppressed. A study of modern messianic cults**. London/New York. 1963
- Lattimore, O.** : **Feudalism in history**, in: Past and Present 12, 1957, s. 47-57
- Layard, A. H.** : **Nineveh and its remains**. 2 vol. London 1849
- Layard, A. H.** : **Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon** . 2 vol . London 1853
- Leach, E.R.** : **Social and Economic Organisation of the Rowanduz Kurds**.London 1940
- Lees, G. M.** : **Two years in South Kurdistan**, in: Journal of the Central Asian Society X-V/3, 1928, s. 253-277
- Lehmann-Haupt, C.** : **Armenien einst und jetzi**. 3 Bande. Berlin 1910-1931
- Lepsius, Joh** : **Deutschland und Armenien: Sammlung diplomatischer Aktenstücke**. Potsdam 1919
- Lescot, Roger** : **Enquete sur les Yezidis de Syrie et du Djebel Sindjar (Reprini 1975)**. Beyrouth 1938
- Lewis, B.** : **The Ottoman archives as a source for the history of the Arab lands**, in: Journal of the Royal Asiatic Society Oct. 1951, s. 139-155
- Lewis . B.** : **Studies in the Ottoman archives I**, in: Bulletin of the School of Oriental and Afri-

- can Studies 16, 1954, s. 469-501
- Lewis, B.** : **The emergence of modern Turkey.** London 1961
- Ligue nationale kurde Hoyboun** : **Massacres kurdes en Turquie.** Publication de la Ligue nationale kurde Hoyboun 2. Le Caire. 1928
- Longrigg, S. H.** : **Four centuries of modern Iraq.** Oxford 1925
- Longrigg, S. H.** : **Iraq, 1900 to 1950. A political, social and economic history.** London 1953
- Lybyer, A. H.** : **The government of the Ottoman Empire in the time of Süleyman the Magnificent.** Cambridge, Mass. 1913
- Lynch, H. F. B** : **Armenia, travels and studies.** 2 vol. London 1901
- MacKenzie, D. N.** : **The origins of Kurdish,** in: Transactions of the philological society 1961, 1961a, s. 68-86
- Mackenzie, D. N.** : **Kurdish dialect studies I-II .** London 1961b
- MacKenzie, D. N.** : **A Kurdish creed,** in: A locust's leg. Studies in honour of S. H. Taqizade. London. 1962, s. 162-170
- MacKenzie, D. N.** : **The dialect of Awroman (Hawraman-I, Lulhon) [Hist. Filos. Skr. Dan. Vid. Selsk 4/3]** Kopenhagen 1966
- Malcolm, J.** : **The history of Persia.** London 1815
- Mann, Oskar/ Hadank, Karl** : **Mundarten der Gûran, besonders das Kandûlai, Auramâni , und Bads chalani [Kurdisch-Persische Forschungen III/3].** Berlin 1930
- Mann, Oskar/Hadank, Karl** : **Mundarten der Zaza, hauptsächlich aus Siwerek und Kor [Kurdisch-Persische Forschungen III/IV]** Berlin 1932
- Mardin, Şerif** : **Bedîüzzaman Said Nursi (1873-1960) : the shaping of a vocation,** in : Davis, John (Hg.), Religious Organization and Religious Experience. London 1982, s. 65-79
- Mardin, Şerif** : **Bedîüzzaman Said Nursi und die Mechanik der Natur,** in: Blaschke, J./ Bruines

- sen, M. van (Hg.), **Islam und Politik in der Türkei**. Berlin. 1985, s. 197-232
- Mazzaoui, M. M.** : **The origins of the Safawids. Shi'ism, Sufism, and the Gulat**. Wiesbaden 1972
- Melek , Kemal** : **İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890-1926)**. İstanbul 1983
- Melikoff, I.** : **L'Islam heterodoxe en Anatolie**, in: Turcica 14, 1982, s. 142-154
- Menzei, Th** : **Ein Beitrag zur Kenntnis der Jeziden**, in: Grothe, Hugo (Hg.), *Meine Vorderasien - expedition 1906 und 1907*. Bd. I. Leipzig 1911, s. LXXXIX-CXXVI.
- Millingen, F.** : **Wild life among the Koords**. London 1870
- Minorsky, V.** : **Notes sur la secte des Ahle Haqq**, in: *Revue du Monde Musulman* 40-41, 1920, s. 19-97
- Minorsky, V.** : **Notes sur la secte des Ahle Haqq, II**, in: *Revue du Monde Musulman* 40-45, 1921, s. 205-302
- Minorsky, V** : **Articles "Kurden", "Kurdistan", "Lur", "Lur-i Kucik", "Lur-i Buzurg", "Luristan"**, in: *Enzyklopadie des Islam*, Leiden 1927
- Minorsky, V** : **Etudes sur les Ahl-i Haqq. I. "Toumarl"='Ahl-i Haqq**, in: *Revue de l'Histoire des Religions* 97, 1928, s. 90-105
- Minorsky, V.** : **Les origines des Kurdes**, in: *Actes du XXE congres International des orientalistes*. Louvain. 1940, s. 143-152
- Minorsky, Vladimir** : **The Guran**, in: *Bulletin of the School of Oriental Studies* 11/1, 1943, s. 75-103
- Minorsky, Vladimir** : **The tribes of Western Iran**, *Journal of the Royal Anthropological Institute* 75, 1945, s. 73-80
- Minorsky, V.** : **Persia in AD 1478-1490. An abridged translation of Fadlullah b. Ruzbihen Khunjli's Tarikh-i Alam-ara-yi Amini**. London 1957
- Mokri, M** : **Contribution scientifique aux etudes iraniennes: Recherches de kurdologie**. Paris 1970

- Mokri, M** : **La grande assemblee des Fideles de Verite au tribunal sur le mont Zagros to Iran.** Paris 1977
- Mole, M.** : **Auter du Dare Mansour l'apprentissas maystique de Baha al-Din Naqshband in :** Revue des Etudes Islamiques 27, 1959, s. 35-66
- Moltke, H. von** : **Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkel aus den Jahren 1835 bis 1839.** Berlin 1882
- Molyneux-Seel, L.** : **A journey in Dersim,** in The Geographical Journal 44/1, 1914, s. 49-68
- Montagne, R.** : **Quelques aspects du peuplement de la Haute-Djezire,** in: Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas II, 1932, s. 53-56
- Mudarris, Mulla Abd al-Karim** : **Yadi mardan: Mawlana Khalid Naqshbandi,** Baghdad 1979
- Müdarris, Mulla Abd al-Karim** : **Yadi mardan : bergi duhem: sexe neqs-bendiyekani Hewramanû hendi le muridü mensube diyarekaniyan.** Baghdad 1983
- Müller, Klaus E.** : **Kulturhistorische Studien zur Genese pseudoislamischer Sektengebilde in Vorderasien.** Weisbaden 1967
- Murphy, Robert/Kasdan, Leonard:** **The structure of parallel cousin marriage,** in: American Anthropologist 61, 1959, s. 17-29
- Murphy, Robert/Kasdan, Leonard:** **Agnation and endogamy: some further considerations,** in: Southwestern Journal of Anthropology 23, 1967, s. 1-14
- Mutafcieva, V. P./ Dimitrov, S. A. :** **Sur l'etat du systeme des timars des XVIIe-XVIIIess.** Sofia 1968
- Nash, Theodore Richard** : **The effect of international oil interests upon the fate of an autonomous Kurdish territory: A perspective on the Conference at Sevres. August 20, 1920,** in: International Problems (Tel Aviv) 15, 1976, s. 119-133
- Naval Intelligence Division** : **Turkey.** 2 vols . London 1942-1943
- Naval Intelligence Division** : **Iraq and the Persian Gulf .** London 1944

- Naval Intelligence Division** : **Persia**. London 1954
- Nebez, Jemal** : **Der kurdische Fürst Mir Muhammadi Rawandizi genanni Mir-i Kora im Spiegel der morgenlandischen und abendlandischen Zeunisse. Ein Beitrag zur Kurdischen Geschichte** (Diss). Hamburg 1970
- Nicholson, R. A.** : **The mystics of Islam**. Yeni bas 1963 London 1914
- Nikitine, B.** : **Les Valis d'Ardalan**, in: Revue du Monde Musulman 49, 1922, s. 70-104
- Nikitine, B./Soane, E. B.** : **The tale of Suto and Tato. Kurdish text with translation and notes**, in: Bulletin of the School of Oriental Studies 3/1, 1923, s. 69-106
- Nikitine, B.** : **La feodalite kurde**, in: Revue du Monde Musulman 60, 1925a, s. 1-26
- Nikitine, B.** : **Les Kurdes racontes par eux-mêmes**, in: L'Asie française 231, 1925b, s. 148-157
- Nikitine, B.** : **Les Kurdes Etude Sociologique et historique**. Paris 1956
- O'Ballance, E.** : **The Kurdish revolt 1961-1970**. London 1973
- Özek, Çetin** : **100 Soru'da Türkiye'de Gerici Akımlar**. İstanbul 1968
- Öztürk, S.** : **Tunceli'de Alevilik**. İ. Ü. Ed. Fak. Sosyoloji bölümü mezuniyet tezi. İstanbul 1972
- Olson, R.W./Tucker, W. F.** : **The Sheikh Sait rebellion in Turkey (1925)**, in: Die Welt des Islams 18, 1978, s. 195-211
- Orhonlu, Cengiz** : **Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri Iskan Teşebbüsü (1691-1696)**. İstanbul 1963
- Otyam, F.** : **Karasevdam Anadolu**. İstanbul 1976
- Parmaksızoğlu** : **Kuzey Irak'ta Osmanlı Hakimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hatıraları**, Belleten 37/146, 1973, s. 191-230
- Patal, Raphael** : **The structure of endogamous unilineal descent groups**, in: Southwestern Journal ou Anthropology 21, 1965, s. 325-350
- Perry, J.R** : **Forced migrations in Iran during the 17**

- th and 18 th centuries, in *Iranian Studies* 8/4 1975, s. 199-215
- Peters, Emrys** : **The proliferation of segments in the lineage of the Bedouin of Cyrenaica**, in: *Journal of the Royal Anthropological Institute* 90, 1960, s. 29-53
- Pitcher, D. E.** : **An historical geography of the Ottoman Empire**. Leiden 1972
- Pianhol, Xavier de** : **Les fondements géographiques de l'histoire de l'Islam**. Paris 1968
- Porter, R. Ker** : **Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia, etc.** London 1822
- Powell, J. D.** : **Peasant society and clientelist politics**, in: *American Political Science Review* 64, 1970, s. 411-425
- Rabino, H. L.** : **Kermanchah**, in: *Revue du Monde Musulman* 38, 1920, s. 1-40
- Rambout, L.** : **Les Kurdes et le droit**. Paris 1947
- Rawlinson, Col. A.** : **Adventures in the Near East 1918-1922**. London 1923
- Rich, C. J.** : **Narrative of a residence in Koordistan**. 2 vol. London 1836
- Rizvi, S. A. A.** : **A History of Sufism in India**. 2 vol. New Delhi 1978-1983
- Röhrborn, K. M.** : **Provinzen und Zentralgewalt Persiens im 16. und 17. Jahrhundert**. Berlin 1966
- Röhrborn, K. M.** : **Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte**. Berlin 1973
- Rondot, P.** : **Les tribus montagnardes de l'Asie Intérieure. Quelques aspects sociaux des populations kurdes et assyriennes**, in: *Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas* VI, 1937, s. 1-50
- Rudolph, Wolfgang** : **Einige hypothetische Ausführungen zur Kultur der Kurden**, in: *Sociologus* 9/2, 1959, s. 150-162
- Rudolph, W.** : **Grundzüge sozialer Organisation bei den west-iranischen Kurden**, in: *Sociologus* 17/1, 1967, s. 19-39
- Safrastian, A.** : **Kurds and Kurdistan**. London 1948

- Şahiner, N.** : **Bediüzzaman Said Nursi.** İstanbul 1974
- Sahlins, M.** : **Tribesmen.** Englewood Cliffs, N. J. 1966
- Sakisian, A.** : **Abdal Khan, seigneur Kurde de Bitlis au XVIIe siècle, et ses tresors,** in: Journal Asiatique 229, 1937, s. 253-270
- Salzmann, Philip** : **National integration of the tribes in modern Iran,** in: The Middle East Journal ?, 1971, s. 325-336
- Sandreczki, C.** : **Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urumia, unternommen im Auftrage der Church Missionary Society in London, 1850.** 3 vol. Stuttgart 1857
- Sanjian, Avedis K.** : **Colophons of Armenian manuscripts 1301-1480: A source for Middle Eastern history.** Cambridge, Mass 1969
- Sarwar, Gh** : **History of Shah Isma'il Safawi.** (Yeni bas-kı 1975) New York 1939
- Scher, A.** : **Episodes de l'histoire du Kurdistan,** in: Journal Asiatique 10 eser, 15, 1910, s. 119-139
- Schimmel, Annemarie** : **Mystical dimensions of Islam.** Chapel Hill (USA) 1975
- Schmidt, D. A.** : **Journey among brave men.** Boston 1964
- Schmidt-Dumont, M.** : **Türkmenische Herrscher des 15. Jahrhunderts in Persien und Mesopotamien nach dem Tarih al-Giyati.** Freiburg im Breisgau 1970
- Sevgen, N.** : **"Kürtler",** Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 1/5; 5/30. 1968/1970
- Sevgen, N.** : **"Kürt Beylikleri",** Belgelerle Türk Tarihi Dergisi 7/17, 1971, s. 42-44
- Shaw, S. J.** : **Ottoman archival materials for the 19 th and early 20 th centuries: the archives of İstanbul,** in: International Journal of Middle Eastern Studies 6, 1975, s. 94-114
- Shaw, S. J.** : **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Vol. 1. Empire of the Gazis: The rise and decline of the Ottoman Empire 1280-1808.** Cambridge 1976
- Shaw, S. J./ Shaw, E. Kural** : **History of the Ottoman Empire and Mo**

- Silopl , Z.** : **derm Turkey: Vol. II. The rise of Modern Turkey 1808-1975.** Cambridge 1977
- Şimsır, Bilal N.** : **Doza Kürdüstan. Kürt Milletinin 60 Sene- denderi Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatı- ratı.** Beyrouth 1969
- Şivan, Dr.** : **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de "Kürt So- runu" (1924-1938): Şeyh Salt , Ağrı ve Dersim Ayaklanmaları.** Ankara 1975
- Sluglett, P.** : **Britain in Iraq 1914-1932.** London 1976
- Snouck Hurgronje, C** : **Le Khalifat du Sultan de Constantinople,** Verspreide Gchriften III, 1901, S. 207-216
- Soane, E. B.** : **To Mesopotamia and' Kurdistan in disgui- se.** London 1912/1926
- Soane, E. B.** : **A short anthology of Gurani poetry,** in: Journal of the Royal Asiatic Society Jan. 1921, 1921, S. 57-81
- Sohrweide, H.** : **Der Sieg der Safawiden in Persien und se- ine Rückwirkungen auf die Schilten Ana- tollens im 16. Jahrhundert,** in: Der Islam 41, 1965, s. 95-223
- Soloman, G.** : **Peace with the Kurds,** in: New Outlook 14/4, 1970, s. 35-42 und 14/5, S. 32-40
- Southgate, Rev. H.** : **Narrative of a tour through Armenia, Kurdistan, Persia, and Mesopotamia,** 2 vols. London 1840
- Spuler, U.** : **Zur Organisationsstruktur der Nurculuk- Bewegung,** in: Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients. Festschrift für Bertold Spuler. Leiden 1981
- Strange, G. Le** : **The lands of the eastern caliphete : Me- sopotamia, Persia and Central Asia from the Muslim conquest to the time of Ti- mur.** Cambridge 1905
- Subhan, J. A.** : **Sufism. Its saints and shrines.** (Yeni Bas- kı) 1970. New York 1938
- Sümer, F.** : **Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesin- de Anadolu Türklerin Rolü.** Ankara 1976
- Sykes, M.** : **The Kurdish tribes of the Ottoman Empi-**

- re, in: Journal of the Anthropological Institute 38, 1908, s. 451-486
- Tansel, Selahattin** : **Yavuz Sultan Selim**. Ankara 1969
- Tapper, R.** : **Shahsevan in Safavid Persia**, in: Bulletin of the School of Oriental and African Studies 37, 1974, s. 321-354
- Tavernier, J. B.** : **Les six voyages de J. B. Tavernier, ecuyer baron d'Aubonne, en Turquie, en Perse et aux Indes. Premiere partie**. Paris 1679
- Tawakkoli, Mohammad Ra'uf** : **Tarikh-e Tasawwof dar Kordestan**. Tehran 1980
- Tawwahhedi "Ughazi", Kalimollah**: **Harakat-e tarikhi-ye Kord be Khorosan dar daf az esteqlal-e Iran**. Mashhad 1981
- Taylor, J. G.** : **Travels in Kurdistan, with notices of the sources of the eastern and western Tigris, and ancient ruins in their neighbourhood**, in: Journal of the Royal Geographical Society 35, 1865, s. 21-58
- Thoden van Velzen, H. U. E.** : **Robinson Crusoe and Friday: Strength and weakness of the big man paradigm**, in: Man 8, 1973, s. 592-612
- Tilgner, Ulrich** : **Der Krieg in Kurdistan- Khomeinis zweiter Krieg**, in: Iran-zamin 2/2, 1983, s. 39-54
- Tischendorf, P. A. von** : **Das Lehnswesen in den moslemischen Staaten, insbesondere im Osmanischen Reiche**, Leipzig 1872
- Toker, Metin** : **Şeyh Sait ve İsyanı** . Ankara 1968
- Toynbee, Arnold** : **The treatment of the Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916, documents presented to the secretary of state for foreign affairs by Viscount Bryce**. London 1916
- Toynbee, Arnold** : **Survey of International Affairs 1925**. Vol I: The Islamic world since the peace settlement. London 1927
- Trimingham, J. S** : **The Sufi orders in Islam**. London 1971
- Trowbridge, S. van Rensselaer** : **The Alevi, or deifiers of Ali**, in: Harvard Theological Review 1909, II, 1909, s. 340-

353

- Tunçay, Mete** : **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**. İstanbul 1981
- Turan, O.** : **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**. İstanbul 1973
- Turner, Bryan S.** : **Marx and the end of orientalism**. London 1978
- Uçan Salih** : **Nakşibendi Şeyhlerinin Mukaddes Sözleri**. İstanbul 1983
- Uyan, Abdüllatif** : **Menkibelerle İslam meşhurları ansiklopedisi**. İstanbul 1983
- Vanly, I. Ch** : **Le Kurdistan Irakien: entite nationale, Etude de la revolution de 1961**. Neuchâtel 1970
- Vanly, I. Ch.** : **Survey of the national question of Turkish Kurdistan with historical background**. Zürich o.J.,
- Vinoradov, Amal** : **Ethnicity, cultural discontinuity and power brokers in northern Iraq: the case of the Shabak**, in: American Ethnologue : 1, 1974, s. 207-218
- Walker, Christopher** : **Armenia, the survival of a nation**. London 1980
- Werner, Ernst** : **Despotie, Absolutismus oder feudale Zersplitterung? Strukturwandlungen im Osmanenreich zwischen 1566 und 1699** in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte III, 1972, s. 107-128
- Wertheim, W.F.** : **Evolutie en revolutie. De golfslag der emancipatie**, Amsterdam 1971
- Weulersse, Jacques** : **Paysans de Syrie et du Proche-Orient**. Paris 1946
- Wilson, A. T.** : **Mesopotamia 1917-1920. A clash of loyalties**. Oxford Univesity Press. 1931
- Wilson, W. C. F.** : **Northern Iraq and its people**, in: Journal of the Central Asian Society 24, 1937, s. 287-299
- Wimmer, Norbert** : **Irak. Eine revolutionare Demokratie. Das Politische System, die Btah-Partei, die**

- Wolf, E. R.**
Wolf, E. R.
Wolf, E. R.
Woods, John E.
Worsley, Peter
Yasemi, R.
Yohannan, A.
Yonan, Gabriele
- Kurden.** Innsbruck 1981
: **Peasants.** Englewood Cliff, N. J. 1966
: **On peasant rebellions,** in: Shanin, T. (Hg.),
Peasants and peasant societies. 1969a
: **Peasant wars of the twentieth century.**
New York 1969b,
: **The Aqqoyunlu : Clan, confederation,
Empire. A study in 15 th/9 th century
Turko-Iranian politics.** Minneapolis / Chi-
cago 1976
: **The trumpet shall sound: a study of "car-
go" cults in Melanesia.** London 1957
: **Kord wa paywastegi-yi nezhadi wa tarik-
hi-yi o .** Tehran o. J.,
: **The death of a nation, or the ever perse-
cuted Nestorians or Assyrian Christians.**
New York/ London 1916
: **Assyrer heute. Kultur, Sprache, National-
bewegung der aramaisch sprechenden
Christen im Nahen Osten.** Hamburg / Wi-
en 1978

FIHRİST

- Ahle Hak Dini** 43,44, 82, 141, 142, 144, 146, 241,
Alevi mezhebi 214,
Akkoyunlular, Türk Hanedanlığı
Ararat İsyanı 130, 327, 329, 348, 353, 360, 371,
Ermeniler 38, 45, 133, 148, 166, 197, 198, 202, 206, 207, 221,
228, 335,
Asurlular, (Nasturiler'e de bakınız) 44, 87, 149, 179, 181, 221, 296,
Ermeni Katliamları 31, 231, 337, 361,
Atatürk 159, 291, 305, 306, 325, 334,
Axlat 201,
Kürt Ulusal Örgütü Azadî 232, 329, 348, 350, 351, 352, 353, 357,
361, 362, 364, 368, 370
Baban Emirliği 138, 207, 210, 274, 276,
Badinan (Behdinan) Emirliği 246, 276,
Balık Aşireti 78, 81, 104, 109, 111,
Bamernî Şeyhleri 276,
Barzan Şeyhleri 276, 277, 290, 303,
Mela Mistefa Barzanî 33, 46, 47, 48, 50, 51, 57, 60, 62, 100, 113,
119, 163, 240, 268, 309, 318, 323, 327,
Bedirxan Allesi 342, 343,
Bedr Xan Beg 218, 220, 221, 222, 246, 332, 345,
Beylerbeyi 193, 385,
Bekiran Aşireti
Berzencî Şeyhleri 261, 263, 268, 270,
Bilbasî Aşiretler Konfederasyonu 199, 218,
Bitlis Emirliği 196,
Bradost Aşireti / Emirliği 292,
Botan Emirliği (Cezîre'ye de bakabilirsiniz) 218,220,222,229,274,
Caf Aşireti 79, 81, 82, 103, 116, 147, 150, 200, 210, 264, 268, 276,
Cemil Paşa Allesi (Cemilpaşazâdeler) 367,
Kuzey Cezîre 106, 107, 119, 148, 218,
Cezîre Kasabası ve Emirliği 37, 108, 121, 150, 177, 219, 221, 229,
325,
Cıbran Aşireti 135, 150,
Çeknî Aşireti 214, 215,
Çemişkezek Aşireti Emirliği 183, 184, 213, 216,
Çoxsor Aşiretler Konfederasyonu 219, 223, 229,

İran'lı Bir Halk, Daylamiler 139, 142, 143,
Deccal 243,
Dersim Bölgesi 183,
Diyar Bekr Eyaleti 165, 191, 221,
Dizeyi Aşireti 78, 117, 118, 132, 133, 135, 151,
Dumbli Aşireti 181,
Dûrkan Aşireti (Dûrikiler) 120, 121, 130, 148,
Ehsan Nûri (Paşa) 353, 361,
Emikê Bettê
Erdelan Emirlîği 150, 207,
Evlîya Çelebi 193, 196, 200, 202, 203, 205, 261,
Giravî Aşireti 77, 132, 151,
Ghawt 241, 242, 243,
Goyan Aşireti 79, 87, 104,
Gûran : Etnik Bir Grup ve Aşiretler Konfederasyonu 83, 134,
135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 144, 145, 146, 151, 152,
Gûranî Dili 42, 136, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 151,
Çingene Benzeri Gruplar
Hacı Beyran Aşiretler Konfederasyonu 218, 220,
Hacı Mûsa Beg 352, 353,
Haco 103, 126, 127, 128, 129,
Hamidiye 227, 228, 230, 231, 334,
Hekarî Emirlîği 179, 221, 246, 274,
Hemewend Aşireti 78, 81, 116, 117, 132, 133, 134, 376,
Heqqe Mezhebi 290,
Hewerkan Aşiretler Konfederasyonu 120, 126, 127, 128, 129, 131,
Hewraman Bölgesi, Aşiretsel Bir Grup 136, 140,
Hêvî, Kürt Öğrenci Birliği 329, 343, 346,
Hlsnkeyf Emirlîği 177, 178, 179, 196,
Hükümet (Kürt Hükümeti, Özerk Bir Emirlîk) 191,
İbrahim Paşa, Milan Aşireti Reisi 230,
İdris Bitlîsi, Tarihçi, Diplomat 175,
İltizam 191, 212,
Irak Kürdistan'ı, Ulusal Hareket 57,
Yakubler. bkz : Sûriyanî 206,
Yeniçeriler 191, 204,
Cızıye 188, 385
Kakâi Mezhebi 43,
Kemal, Mustafa Bkz. Atatürk 159, 311, 334, 339, 340, 347, 348,
350, 359, 362,

Keramet 254, 255, 386,
Keywanlû Aşireti 213, 216,
Halife 254, 264, 283, 291, 292, 334, 368, 369, 385,
Haraç 188, 203,
Hatma 285, 286, 297, 386,
Kıxa (Çûxa) 111, 112,
Kor Hüseyin Paşa (Heydaran Aşireti Reisi) 351, 352,
Kripçine Şeyhleri 293, 319,
Kurmançî Lehçesi 41, 140, 151, 152,
Kürdistan Telai Cemiyeti : Ulusalci bir örgüt
Kürt Taali Cemiyeti (Diyarbakır) 321, 329, 343, 347,
Kürt Terraki ve Teavun Cemiyeti: Ulusalci bir örgüt 321, 342,
Toprak Kaydı (Tapu) 224, 225, 278,
Mehdi (Mesih) 241, 243, 289, 301, 303, 304, 305, 386,
Mameş Aşireti 76, 77, 112, 115, 293, 320,
Mehmûdî Aşireti (Mehmûdkan) 73, 78, 99, 100,
Mengür Aşireti 76, 78, 112, 293,
Merwani Hanedanlığı 164, 165, 166,
Mewlana Xalid 267, 268, 269, 270, 274, 276, 278, 319, 326,
Milan Aşireti 99, 230,
Milîsler 227, 229, 231,
Miskên 116, 132, 134, 151, 152, 160, 376, 386,
Mîlan Aşireti 99, 105,
Mîran Aşireti 219, 223, 232,
Mîri Kor (Reewandîz'li Mihemed Paşa) 96, 274,
Modkan-Modkî Aşireti ve Bölgesi 91, 199,
Musul Sorunu 341,
Muks, bölge adı
Mûkrî Aşireti 97
Mûş, şehir ve bölge adı 197, 203, 204, 221, 357,
Müftü 204, 246, 247,
Mültezim
Nakşibendi Tarikatı 248, 250, 256, 263, 267, 269, 270, 271, 276,
279, 280, 285, 288, 289, 293, 367,
Ulus 334,
Ulusalciılık 335, 384,
Nastoriler (Asurlular'a da bakabilirsiniz) 45, 149, 179, 222, 274,
Irak Kürdistan'ında Ulusal Mücadele
Nastori Katliamları 45, 274,

Nurcu, Nurculuk 299, 310, 311, 312,
Nürşin Şeyhleri
Ocaklık 192, 386,
Omaryan Aşireti 77, 104, 245,
Pazûkî Aşireti
Pijder Aşireti 114, 115, 116, 147, 149
Xadı 185, 204, 247, 386,
Kadırlı Tarikatı 242, 245, 248, 250, 256, 257, 261, 263, 267, 270,
271, 278, 281, 282, 286, 293, 376,
Karakoyunlular, Bir Türk Hanedanlığı 180,
Kasım Hükümeti
Gewalisi Aşiretler Konfederasyonu 199, 200, 218,
Kızılbaş 171, 174, 175, 176, 177, 178, 184,
Kul 188,
Rabite Şêx 285,
Reşkotan 75,
Malıyet 221,
Reyet 152,
Rifa'î Tarikatı
Rewandîz-Bkz. Mirî Kor 96, 218,
Rojeki Aşiretler Konfederasyonu 198, 199,
Sadatê Nehri 257, 258, 270, 275, 320,
Sancakbeyi 193, 194,
Seîdî Kurdî (Seîdî Nürsî) 310, 311, 343,
Seyyidler 206, 244, 245, 307,
Seyyid Ebdulqadir 321, 343, 345, 352, 361, 362, 369,
Şerefname 176, 178, 185, 196, 199, 202, 214,
Silsile 252, 254, 255, 258, 387,
Sipahi 152, 185, 189, 191, 387,
Soranî Lehçesi 41, 50,
Sûriyanî (Yakubi Hristiyanlar) 44, 177, 202, 206,
Şadlû Aşireti 212,
Şehrîzor Bölgesi 194,
Şerîf Paşa, Mihemed 342, 343, 345,
Şêx Baba Seîd (Xewsabad'a da bakabilirsiniz) 278, 293, 320,
Şêx Ebdullah (Melekanlı) 268, 320, 356, 364, 368, 369,
Şêx Mehmûd Berzencî 100, 264, 277, 319, 320,
Şêx Osman (Durû'lü) 270, 291, 296, 298, 299, 319, 324, 377,
Şêx Saîda 296, 299, 300, 325,

Şêx Seîd 192, 130, 248, 249, 268, 305, 311, 324, 326, 327, 328, 331, 349, 350, 352, 353, 356, 357, 360, 364, 365, 366,
Şêx Şerif (Gökdere'li) 356, 358, 365, 369, 371,
Şêx Ubeydullah 228, 268, 275, 277, 302, 303, 304, 320, 322, 327, 332, 342,
Şillet Aşiretler Konfederasyonu 218, 219, 223, 229,
Şirnaç, kasaba ve bölge adı 109, 223, 381, 385,
Talebani, Celal 48, 49, 51, 53, 62, 240, 266,
Talebani Şeyhleri 261, 266,
Teşkilat-ı İctima'lye, Kürt ulusal Örgütü
Teyyan Aşireti 37, 75, 76, 84, 149,
Öşür
Timar 152, 167, 186, 196,
Tiyari Bölgesi 222,
Tobê 294, 354,
Vaqf 277,
Kalid Beg (Cıbran) 352, 353, 354, 357,
Kalid Beg (Hesenan) 349, 351, 352, 356,
Xizan Şeyhleri 295,
Xormek Aşireti 135, 150, 329, 330, 355, 357, 365,
Xoybûn, Ulusalçı bir Kürt örgütü 130, 307, 329, 348, 360,
Xewsabad şeyhleri 278, 283, 293,
Yezidiler, Yezidilik 44, 177, 195,
Genç Türkler (Jön Türkler) 231, 247, 311, 325, 336, 338, 342,
Yusuf Zıya Beg 349, 352, 353, 357, 362,
Zaza Dill 42, 143, 151,
Zeamet 186,
Ze'Fıranlû Aşireti 213, 216,
Zekat
Zıbarî Aşireti 275, 276, 277, 304,

HARİTA VE ŞEKİLLERİN LİSTESİ

- Harita 1- Kürdistan (Genel)
Harita 2 - Ortadoğu'da Kürtler
Harita 3- Kürdistan'daki Petrol Üretimi ve Taşıma Güzergâhı
Harita 4- Kürdistan'da Konuşulan Diyalektler
Harita 5- Bölüm II'de Sözü Edilen Aşiretler ve Bölgeleri
Harita 6- Kuzey Cezîre
Harita 7- Karakoyunlu Devleti'nin Sınırları (1406-1469)
Harita 8- En önemli Emirliklerin Yerleşim Bölgeleri
Harita 9- Bitlis ve Çevresi (Evlîya Çelebi'nin Güzergâhı)
Harita 10- Baban Emirliği ve Çevresi
Harita 11- Horasan
Harita 12- En Gelişkin Döneminde (1846) Botan Emirliği
Harita 13- Nakşibendi Tarikatının Önemli Propoganda Merkezleri
Harita 14- Şex Seid İsyanı'ndan Etkilenen Bölgeler
Harita 15- 15 Mart / 1925 Sonuna Kadar İsyançı Bölgeler (Cumhuriyet, 27.3.1925)
- Şekil 1- Aşamalı Soy Yapısı
Şekil 2- Amcacızıyla Evlilik
Şekil 3- Dûriki Ağalarının Aile Ağacından Bölüm (Mala Ebbas)
Şekil 4- Heverkan Ağalarının Aile Ağacından Bölüm (Mala Osman)
Şekil 5- Kürt Toplumunda Toplumsal Tabakalaşma
Şekil 6- İdari Mekanizmanın Gelişmesi ve Çevredeki Geniş Özerk Birimlerin Yıkılışı
Şekil 7- Yönetim Ağı Geliştikçe, Yerel Birimler Küçülüp Daha Basitleşir
Şekil 8- Kürdistan'da, Kadiri ve Nakşibendi Tarikatlarının Yapıları ve Gelişme Aşamaları

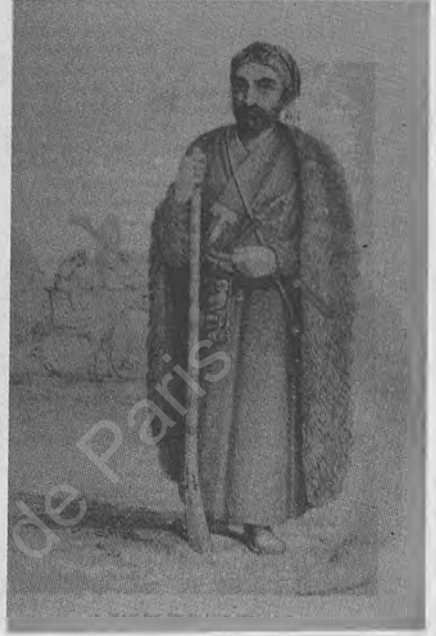

17. Yüzyılda bir sipahi

Baban aşiretinin merkezi Süleymaniye'de bir şehir yöneticisi (Kaynak: Rich)

Caf aşiretinden bir Kürt

Beyaz keçeden başlıklarıyla Hewramî askerleri (Kaynak: Rich)

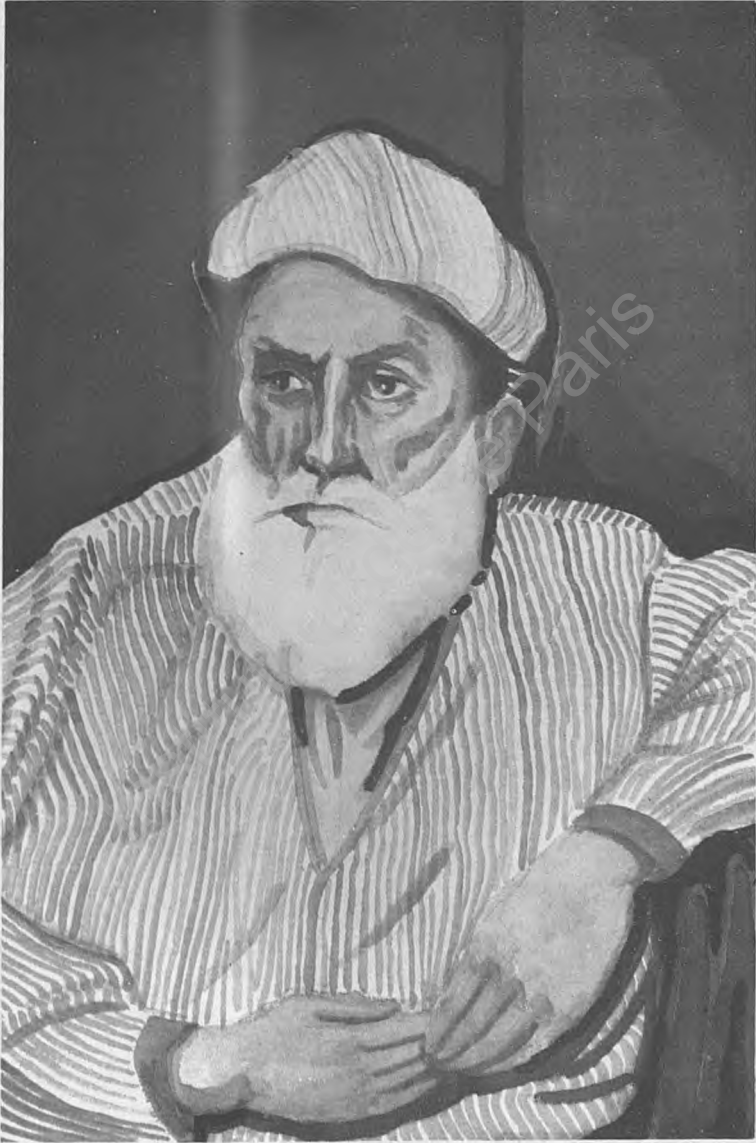
Kürt Abdulkadir Gîlanî

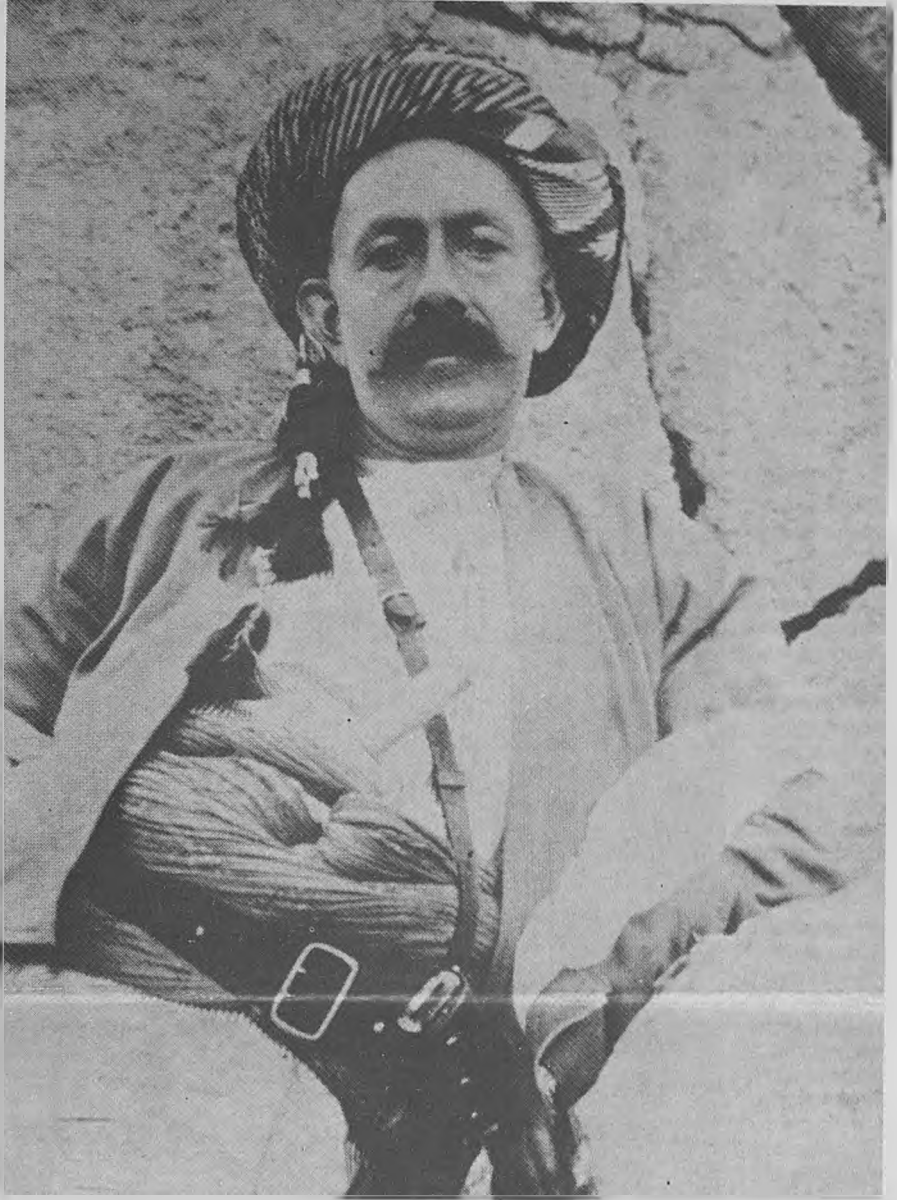
Seyit Abdulkadir, Kürdistan'a özerklik istiyordu

Kürdistan Azadi (Özgürlük) Cemiyeti Lideri Cibranlı Halit Bey

Şeh Said

Şeyh Mahmud Berzenci

Mahabab Kürt Devleti Cumhurbaşkanı Kadi Muhammed

Diyarbekir Kürt Teali Cemiyeti üyeleri

1. ...
 2. ...
 3. ...
 4. ...
 5. ...
 6. ...
 7. ...
 8. ...
 9. ...
 10. ...

1955
 ...
 ...

Yargılanan Diyarbekir Kürt Teali Cemiyeti üyeleri

3000 kişiyle Mehabat Cumhuriyeti'nin savunmasını üstlenen Mustafa Barzani

Celal Talabani (Mart -1979)

Abdurrahman Kassemli

Mela Hesên Hîşyar

Havan toplarının taşınması; İran Kürdistanı, Mart-1975

Kürt gerillalar (peşmergeler) bir havan topunun başında.
(İrak Kürdistanı, Mart-1975)

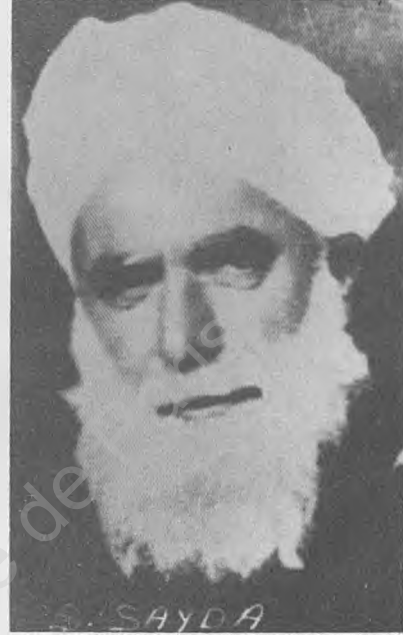
Türkiye Kürdistan'ında Teyyan göçebeleri

Pervari yöresinde bir yarı-göçebe kampı

Şeyh Mahmud Berzenci

Şex Seyda

Kadiri Şeyhi Kak Ehmend Berzincî

Bir Nakşibendi Şeyhi: Mihemed Zekîm

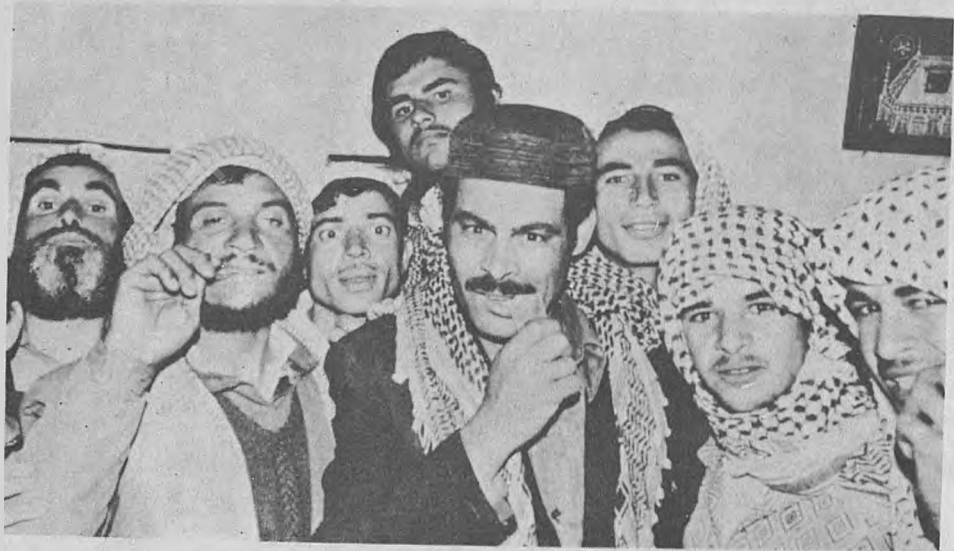
Kadiri devrişlerinin zikr sırasında kendilerinden geçişleri
şex Ubeyd'in Tekkesi: Amüde-Suriye

Kadiri Meclisi Xewsabad Tekkesi, Mehabad

Kılıçla kendini yaralayan bir Kadiri dervişi
(Xewsabad Tekiyesi-Mehabad)

Cam yiyişlerini gösteren Kadiri dervişleri-Amude

Mirzali Çimen
**DÜNÜ VE BUGÜNÜYLE,
GERİKALMIŞLIK SORUNU**

120 s, Fiyatı : 10.000 TL.

(Kürdistan'ın Sosyo-
Ekonomik Durumu)

Arşak Poladyan
**VII. - X. YÜZYILLARDA
KÜRTLER**

112 s, Fiyatı : 10.000 TL.

(7,8,9,10'uncu yüzyıllar Kürt
tarihinin en boyutlu ve en
ilginç incelemesi. Eser, Rus-
çadan çevrilmiştir.)

KÜRT HALK TÜRKÜLERİ

(KILAM Û STRANÊN KURD)

Hazırlayan
MEHMET BAYRAK

Haz. Mehmet Bayrak KÜRT HALK TÜRKÜLERİ (KILAM Û STRANÊN KURD)

300 s, Fiyatı : 30.000 TL.
(Türkiye'de ilk kez yayımla-
nan Kürt Halk Türküleri ince-
leme-antolojisi)

KÜRTLER ÜZERİNE (TARİH ve FOLKLOR YAZILARI)

Hasan Arfa
Le Monde Diplomatique
Thomas Bois
Dr. Mohammed Mokri
Peter J. Bumke

Hasan Arfa, Le Monde Dip-
lomatique, Thomas Bois,
Dr. Mohammed Mokri, Peter
J. Bumke

KÜRTLER ÜZERİNE (Tarih ve Folklor Yazıları)

184 s, Fiyatı : 12.500 TL.

Institut kurde de Paris

Hollandalı bilim adamı **Martin van Bruinessen**, günümüzün en saygın Kürdologlarından biridir. Ülkesinde, çeşitli yayınlarıyla Kürdoloji'ye büyük katkıları olduğu gibi, özellikle elinizdeki çalışmasıyla Kürdoloji kitaplığına önemli bir armağan sundu ve haklı bir üne kavuştu.

Özgün adı, "**AGHA, SKEIKH AND STATE: On the socials and political organisation of Kurdistan**" (**AĞA, ŞEYH VE DEVLET: Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi Üzerine**) olan eser, Bruinessen'in doktora çalışmasıdır. Eserin ilk basımı 1978'de Utrecht'te (Hollanda), gözden geçirilmiş, genişletilmiş yeni basımlarıysa Federal Almanya'da (1989) ve İngiltere'de (1991) yapılmış ve büyük ilgi görmüştür.

İnanıyoruz ki okuyucu, bu eserle Kürdistan gerçeğini ve Kürt sorununu, şimdiye kadar olduğundan daha iyi kavrayacaktır. Eserin, bu yönüyle büyük bir boşluğu dolduracağına inanıyoruz.

ÖZ-GE YAYINEVİ